

2017/3

REGIO

KISEBBSÉG ♦ KULTÚRA ♦ POLITIKA ♦ TÁRSADALOM

A sorsközösség fogalma

A nyelvi tájkép összehasonlító vizsgálata

Nemzeti, kulturális autonómiák:
Oroszország, Észtország, Magyarország, Szerbia,
Horvátország, Szlovénia

Szólnak a szószólók? Nemzetiségek a napirendben

A 2017-es ukrainai oktatási kerettörvény:
Törvényszöveg és létrejötte

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Herner-Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradai Mónika

A lapszám megjelenését támogatta:

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1014 Budapest, Országház u. 30.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

25. évf. (2017) 3. szám

MINERVA

TURÁN TAMÁS

Sorsközösség: történeti vázlat egy közép-európai toposzról 5

NYELVI TÁJKÉP

DURK GORTER

A nyelvi tájkép tanulmányozása: bevezetés a tudományterületbe 31

PETTERI LAIHONEN – CSERNICSKÓ ISTVÁN

Kísérlet egy összehasonlító vizsgálatra: a nyelvi tájkép dél-szlovákiai, székelyföldi és kárpátaljai falvakban 50

SZABÓ TAMÁS PÉTER

Keresztény iskolai nyelvi tájkép 82

A NEM-TERÜLETI/NEMZETI-KULTURÁLIS AUTONÓMIÁK

DAVID J. SMITH

Dinamikák és gyakorlatok. Bevezetés a köztes-európai nemzeti-kulturális autonómiák blokkhoz 113

FEDERICA PRINA

A nemzeti kulturális autonómia egy többnemzetiségű államszövetségben: Oroszország helyzete 130

DAVID J. SMITH	
Nemzeti-kulturális autonómia a mai Észtországban: A valódi jelentőségtől a szimbolikusságig?	154
SANSUM MOLNÁR JUDIT	
Az 1993-as magyarországi kisebbségi törvény parlamenti vitája	182
DOBOS BALÁZS	
Választások és személyi elvű autonómiák	203

MŰHELY

BALÁZS ÁGNES	
Szólnak a szószólók? – A nemzetiségi szószólók hatása a parlamenti napirendre	231

DOKUMENTUM

Ukrajna 2017. szeptember 5-én kelt 2145-VIII. sz. törvénye „Az oktatásról”	260
FEDINEC CSILLA – CSERNICKÓ ISTVÁN	
A 2017-es ukrainai oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma	278

KRITIKA

IZSÁK ANIKÓ	
Versengő haza-tablók Erdélyből (Török Borbála Zsuzsanna: <i>Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories of a Multiethnic Province, 1790–1914.</i> (National Cultivation of Culture. Series ed. by Joep Leerssen et al. Vol. 10.) Leiden–Boston: Brill, 2015.)	301
SZABÓ CSONGOR	
Etnicitás, identitás, politika (Egry Gábor: <i>Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.</i> Budapest: Napvilág, 2015.)	309
SZAKÁCS BORBÁLA	
A próbálkozások folytatása (Losonc Márk (szerk.): <i>Ki vagy te, vajdasági magyar? Írások az identitásról és annak hiányáról.</i> Újvidék: Forum, 2017.)	325

TURÁN TAMÁS

Sorsközösség: történeti vázlat egy közép-európai toposzról

A *sorsközösség* politikai-történeti toposzát háromféle vonatkozásban használták a 19. századtól: kisebbségi-nemzetiségi, nemzeti, és regionális vagy nemzetközi vonatkozásban. A közép-európai politikai fogalomtár – e lomtár – érdekes színfoltja a *sorsközösség* terminus. Történelmileg terhelt fogalom. Ha ettől a tehertől – ami jelen írás tulajdonképpeni tárgya – eltekintünk, a szó akkor is patetikus, homályos, talán nyomasztó is sokak számára. Régóta a politikai retorika része, és nem kötődik konkrét ideológiákhoz. Az „Európa-gondolat” I. világháború utáni születésekor is előszeretettel alkalmazták,¹ a 20. század végétől pedig újra gyakrabban használják – a hazai közéletben (elsősorban a politikai jobboldalon) csakúgy,² mint a nemzetközi közbeszédben.

Mindenekelőtt néhány bevezető megjegyzés a tárgyalandó fogalom jelentésével kapcsolatban. Amit a *sorsközösség* szó a maga

* A szerző hebraista, az MTA TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: turan.tamas@tk.mta.hu. A „*Lojalítások és nemzeti önértelmezések a közép-európai zsidó közösségekben a 19. század végén és a 20. század első felében*” című konferencián, 2015. november 10-én, a Szegedi Tudományegyetemen tartott előadás szerkesztett változata.

¹ L. pl. Mann, 1923.

² Példaként idézem Áder János államelnök beszédét az Élet Menete Wallenberg- emlékestjén (2012. szept. 9): „[...] akkor vagyunk méltók Wallenberg és a munkáját segítő, vagy a hozzá hasonlóan cselekvő magyarok emlékéhez, ha mi is azt az utat járjuk, amelyen ők jártak előttünk. Tőlük azt tanulhatjuk meg elsősorban, sorsközösséget kell vállalnunk egymással, hogy ne váljunk sorstalanná. Azt kell erősítenünk, ami összeköt minket.” http://www.keh.hu/beszedek/1642-Ader_Janos_koztarsasagi_elnok_beszede_a_Dohany_utcai_zsinagogaban_rendezett_Wallenberg_emlekesten&pnr=3

veretes módján kifejez, azt könnyedebb és köznapibb módon úgy szokták mondani: „egy csónakban evezünk”. A beszélő helyezheti a hangsúlyt a *sorsközösség* szóösszetétel első vagy második elemére, és ezek eléggé eltérő jelentéseket fognak eredményezni. A „sors” a köznapri szóhasználatban végzetet, teljes kiszolgáltatottságot asszociál; a csónak, amiben ülünk viharos időben, ki van téve a természeti erők kényének-kedvének. Az európai gondolati hagyományban ugyanakkor a „sors”-fogalomnak nem csak fatalista értelme van: belefér a sors-alakítás, sors-választás lehetősége, egyfajta önmegvalósítás is. „Jellem a sors” – ahogy Herakleitosz mondta, Nietzsche gondolta.³ Ez a filozófiai hagyomány is hozzájárult ahhoz, hogy – az *egyéniesség* fogalmát embercsoportokra kiterjesztve⁴ – a *sorsközösség*-fogalom viszonylag fontos helyre került a modern nacionalizmusok szótárában, és hogy rátalált a nemzetkarakterológia és a küldetéses pátoz is.⁵ Mindezen esetekben hangsúlyos a szóösszetétel első eleme. Ha a hangsúly a „közösségen” van, az az egymásrautaltságot, a szolidaritás fontosságát húzza alá.⁶ Bármit is csinál a csónakban ülők egyike, annak hatását megérzi az összes többi. Az érdekközösséget felismerni, az érdekegyesítést akarni kell.

³ A Herakleitosz-törredéknek ez a leginkább elfogadott értelmezése, és egy lehetséges fordítása – I. Kirk, Raven és Schofield, 2002. no. 247, 313–315. Nietzschehez vö. pl.: Friedrich Nietzsche: *Menschliches, allzumenschliches*, I. 107 (Nietzsche 1980. Bd. 2, 104); II, 61 (ibid. 580); *Jenseits von Gut und Böse*, 70 (ibid. Bd. 5, 86).

⁴ Ez a fajta kiterjesztés egyfelől jellemző a romantikus gondolkodásra; másfelől: a népiséget és etnogenezist, ahogyan a törzset egy ősatya leszármazottaiként, sokan (részben bibliai ihletésű) genealógiai fogalmakban írták le a 19. sz. második felében; ld. Neumann, 1888. 40–47.

⁵ Ma sem okozhat igazán meglepetést, ha a magyar kül- és belpolitika a nomád lovas népekkel kapcsolatos ókori toposzok három jellegzetes színével – szabadságszeretet, vitézség, körmönfonság – újrafestett nemzeti lobogóval (mely már a két világháború között is használatban volt) indul harcba. Vö. Szekfü, 1939. 494; Szücs, 1974. 299–301.

⁶ Vö. Renan nagyhatású nemzetdefinícióját (1882-ből), amely a közös múlt, közös akarat, közös szenvedés mozzanatai mellett kiemeli, hogy a nemzet „egyetlen roppant szolidaritás” (Renan, 1995. 185).

Ez a második, a kooperációs kényszert hangsúlyozó szóhasználat az, aminek révén a *sorsközösség* fogalmának van egy bizonyos reneszánsza a nyugati politikai gondolkodásban – elsősorban a globalizációs és környezetvédő diskurzusokban (Noé bárkája!), illetve az Európai Unió körüli diskurzusokban. A szó használatának persze igen lényeges eleme, hogy milyen „közösséget” jelöl ki az, aki alkalmazza.

A *sorsközösség* szó a magyarban feltehetően a német *Schicksalsgemeinschaft* tükörfordításaként gyökerezett meg, valamikor a 19. század második felében. A szótól azonban elválaszthatatlan a mögöttes képzet és fogalom hosszú és szerteágazó, nagyrészt rekonstruálhatatlan előtörténete, alkalmazásának és nyelvi kifejezésének változatossága. E kacskaringós történet olyan mozzanataira irányítjuk a figyelmet, amelyek a közép-európai zsidóság sorsára nézve különös jelentőséggel bírtak. Az alábbiakban e fogalom jelentését és használatait igyekszünk nyomon követni a német–magyar–zsidó történelmi háromszögben; vagy, ha tetszik, a német–magyar–német–zsidó–magyar–zsidó négyyszögben.

I. A népvallás mint sorsközösség – a premodern zsidóság példája

A zsidóságba való betérés bibliai alapszövege Ruth könyvében található. A moabita Ruth, amikor csatlakozik anyósához, az izraelita Naomihoz (mikor az visszatér népéhez), ezt mondja: „ahova te mégy, oda megyek, ahol megszállsz, ott szállok meg; néped az én népem, és istened az én istenem; ahol te meghalsz, ott akarok meghalni én is” (Ruth 1.16-17). Ez egy hűségnyilatkozat; nem egy „történelmi narratíva” felvállalása, hanem egy közös jövő, mondhatni *sorsközösség* felvállalása egy személlyel és annak népével; - vallásilag is, de nem valamiféle krédó formájában. A betérés késő ókori (már formalizáltabb) procedúrájában is komoly szerepet kapott a *sorsközösség* vállalása a források szerint – és itt már a múlt, a történelmi dimenzió is szóhoz jut: a betérő

szándékainak komolyságát mindenekelőtt Izrael szenvedéseinek és üldözöttségének ecsetelésével tesztelik.⁷

Isten és választott népe között is van egyfajta sorsközösség: amikor és ahova csak Izrael rabságba ment, Isten (pontosabban: a *Sekhina*) vele volt a száműzetésben, egy ókori rabbinikus forrás szerint.⁸ A középkorban a kollektív felelősség ókori zsidó (és már akkor is csak erősen korlátozott érvényű) vallásjogi elve – „a zsidók kezesei egymásnak” – pregnáns történelmi jelentést kapott a gyakori pogromok következtében, melyek kollektíve sújtottak egész zsidó közösségeket. Az előbbi elvre való hivatkozással rendelkezik úgy Israel Isserlein (1390–1460), nagytekintélyű ausztriai rabbi, hogy ha szombaton tűz üt ki egy zsidó házban, akkor azt szabad eloltaniuk (sőt: el kell oltaniuk) a házbelieknek maguknak, az idevágó általános szombati tilalom ellenére – mert egyébként a helybeli nem-zsidók az egész zsidó közösségen állnak bosszút, tűzokozással gyanúsítva őket.⁹

II. A kultúra és a történelem mint sorsközösség – német és osztrák példák

A modern *sorsközösség*-fogalom eredete a felvilágosodásra és romantikára, mindenekelőtt pedig a 19. századi német politikai gondolkodásra és tudományosságra nyúlik vissza. A gazdag gyökérzet két ágára irányítanám a figyelmet. Herder Közép- és Kelet-Európában különösen nagyhatású koncepcióján, amely etnikai, politikai vagy territoriális jegyek helyett elsősorban kulturális elemekben látta a népek-nemzetek kötőanyagát, belső kohéziójának – modern szóval: identitásának és identitástudatának – alapját, a zsidóság történelmi példája rajtahagyta a nyomát. A zsidóság állami

⁷ bJevamot 47a (baraita). Vö. Turán 2013a. 514, 29. jegyzet.

⁸ Mekilta de-Rabbi Ishmael (Pisha, 14. fej.), 113–115.

⁹ Isserlein, 1990, no. 58, p. 58. Olyan vélemény is idézve van ott, amely szerint csak akkor kell eloltani a tüzet a házbelieknek (ahelyett, hogy nem-zsidó szolgálókkal végeztetnék ezt el), ha a tűz először a házukban tört ki – mert csak ilyen esetben féltő, hogy a nem-zsidók, szokásuk szerint, tűzbe vetik a ház gazdját, és dühüket kitöltik az egész közösségen.

és területi integritás híján is, melyet etnikai-nyelvi sokfélesége tetéz, megőrizte nemzeti jellegét, szinte pusztán csak kulturális síkon: irodalmi, vallási és jogi hagyományai révén. A zsidó

„olyan közösségben találja magát, amelyben egy mindenkiért és mindenki egyért. Az egész nép viseli a vállán a parancsolatok, az áldás és átok súlyát. [...] A prófétai büntetésekben minden izraelita viseli a többiek bűnét, de mások vigaszában is osztozik; közös vágyak és közös várakozások dagasztják keblüket, örömben és bánatban egyaránt.”¹⁰

Ha a közös nyelv Herdernél, mint számára a zsidóság példája is mutatja, nem is nélkülözhetetlen kelléke a nemzeti önazonosságnak, fiatalabb kortársánál, Wilhelm von Humboldttnál éppen a nyelv, mint egy meghatározott világnézet hordozója, válik a nemzeti „egyéniség” fő megkülönböztető jegyvé. „Minden nyelv – írja – kört von a hozzá tartozó nép köré, kört, amelyből csak úgy lehet kilépni, ha ugyanakkor egy másik nyelv körébe lépünk át.”¹¹ Ez a kör, világnézet, ami persze nem ragadható meg egzakt módon,¹² hordozza és meghatározza egy népnek (alapvetően egy nyelv által konstituált közösségnek) a karakterét, jellemét – mondhatni: sorsát.¹³

A *sorsközösség* fogalma megjelenik a német történetírásban is, éspedig eleinte nem népi vagy nemzeti, hanem nemzetközi összefüggésben. Leopold von Ranke első nagyobbszabású

¹⁰ Herder, 1795. 286. Vö. Kohn, 1944. 438–441. Herder ambivalens zsidóság-képéhez ld. Gerdmar 2009. 51–60.

¹¹ Humboldt, 1985. 106–107.

¹² Humboldt a nyelvekre az arckép-metaforát használja (Humboldt, 1985. 86–87), és ez azt is implikálja, hogy a nemzetkarakterológia hiábavaló vállalkozás – ahogyan semmiféle verbális leírás nem tud visszaadni (főleg pedig: helyettesíteni) egy arcképet.

¹³ Nem ismerek olyan szöveghelyet, ahol Humboldt használta volna a *sorsközösség* szót (vö. Telegdi Zsigmond utószava, Humboldt, 1985. 344), de mond olyat például, hogy a nyelv „önkéntelen kiáramlása a szellemnek, nem műve a népeknek, hanem egy belső, a belső sorsuktól rájuk mért adottság” (eine unwillkürliche Emanation des Geistes, nicht ein Werk der Nationen, sondern eine innere durch ihr inneres Geschick zugefallene Gabe; Humboldt. 1836. 5)

munkájának, amit 1824-ben publikált a latin és germán népek történetéről a 15-16. század fordulóján, a bevezetése ezt a címet viseli: „Egy a latin és a germán népek történetének egységéről és közös fejlődéséről szóló értekezés vázlata”.¹⁴ „Mi volna képes egyéneket és nemzeteket szorosabban rokoni kapcsolatba hozni – teszi föl Ranke a szónoki kérdést ebben az előszóban –, mint az ugyanazon sorsban való osztozás, mint a közös történelem?”¹⁵ Ha Rankénál a *sorsközösség* (Schicksalsgemeinschaft) kifejezés maga nem is, csak a fogalom szerepel, a 19. század második felében a szó is bekerül a német történészek szótárába, éspedig elsősorban nemzetközi értelemben, ahogyan Ranke is alkalmazta a szót. Így használja Heinrich von Treitschke például épp német-francia, illetve német-olasz vonatkozásban.¹⁶

A Grimm-szótár vonatkozó kötete,¹⁷ amely ismeri a *sorstárs* (Schicksalsgenosse) szót, még nem ismeri a *sorsközösség* (Schicksalsgemeinschaft) szót. Sorstársak tágabb köre, összessége – ez a *sorsközösség*. Utóbbi fogalom szélesebb körű megjelenése mondhatni csak idő kérdése volt.

Végősoron az említett német gondolkodói és történetírói vonulatban gyökerezett (Fichte és mások munkássága mellett) a 19. század utolsó évtizedeinek és a századfordulónak közép-európai történetírásában és társadalomtudományában a politikai, államközpontú nemzetfelfogás megkülönböztetése az etnikai-

¹⁴ Ranke, 1824. XVII.

¹⁵ „Was kann Einzelne und was Nationen zu engerer Verwandtschaft verknüpfen, als Theilnahme an den nämlichen Schicksalen, als eine gemeinschaftliche Geschichte?“ (Ranke, 1824. XX.). Ranke ezt megelőzően rámutat a két népcsoport közötti vérkeveredésre, a vallás, intézmények, szokások (Sitten), gondolkodásmód hasonlóságára is.

¹⁶ Treitschke, 1869. 400; Treitschke, 1889. 464. A *Schicksalsverwandtschaft* kifejezést használja olasz-lengyel vonatkozásban (Treitschke, 1869. 267). Szintén a *Schicksalsgemeinschaft* kifejezést használja a Felső-Rajnavidékkel kapcsolatban, amely vidék lakosságát a természeti körülmények ítélik sorsközösségre (Treitschke, 1870. 16).

¹⁷ Grimm, 1893. 2660–2664.

organikus-kulturális-történeti nép- és nemzetfelfogástól.¹⁸ Az utóbbi koncepció – amely a közös kulturális jellegben és a kollektív történeti tapasztalatban fedezte fel a népi/nemzeti összetartozás fundamentumát – nem csak konzervatív gondolkodói vonulatokra nézve volt meghatározó. A *sorsközösség* szót a társadalomtudományi diskurzusba a 20. század eleji osztrák-német szociáldemokrácia és különösen – a századfordulótól – a nemzeti-nemzetiségi problematikával viaskodó osztrák politika és ausztro-marxizmus vitte be.¹⁹ Otto Bauer, az osztrák ausztro-marxisták egyik vezére ezt írja *A nemzetiségi kérdés és a szociáldemokrácia* című, 1907-ben írt könyvében:

„A nemzet soha semmi egyéb, mint sorsközösség. De ez a sorsközösség egyrészt a nemzet közös sorsa által kifejlesztett tulajdonságok természetes átöröklése révén válik hatóerővé, másrészt a nemzet sorsa által a maguk sajátosságában meghatározott kultúrjavak hagyományozása révén.”²⁰

A könyv gyakran használja, a *sorsközösség* szinonimáiként és kiterjesztéseiként, a „kultúrközösség”, „karakterközösség” és hasonló terminusokat.²¹

¹⁸ L. pl. Tönnies 1883 (az eredeti mű 1887-ben jelent meg); Neumann, 1888. 61–74, 93–94, 132–133; Meinecke, 1908. 2–13. Neumann könyve egyfajta európai fogalomtörténeti körképet is ad a címében foglalt fogalmakról.

¹⁹ Az ausztro-marxisták nemzet-felfogásáról l. pl. Langewiesche, 2008. 93–110.

²⁰ Bauer, 1907. 21, és vö. uo. 118.

²¹ Az államnemzet – kultúrnemzet distinkcióra és a Bauer-féle (jellegzetesen közép-európai, és az európai zsidóság viszonyaira is alkalmazható) megközelítéshez hasonló későbbi nézetekre építette kultúrnacionalizmus-fogalmát Salo Wittmayer Baron (1895–1989) az 1930-as évektől. Németül is hivatkozik a szóbanforgó fogalomra (Schicksals- und Kulturgemeinschaft): Baron, 1937. 27; 1952. 27; l. továbbá Baron, 1947. 4–5, 9. A szerző a Monarchiában kezdte pályáját: a galíciai Tarnóvban született és nevelkedett, a bécsi egyetemen doktorált; 1929-től a New-York-i Columbia egyetem professzora volt. Hivatkozott sokkötetes műve az utolsó univerzális, egyszerűs zsidó történeti mű.

A 19. századi német nemzettudat kiformalódásában a napóleoni háborúknak mélyreható szerepe volt.²² A *sorsközösség* terminus a legszélesebb köztudatba és a köznyelvbe egy másik nagy háború – az I. világháború – kapcsán került be, a szó összes ma is vészjóslo felhangjával egyetemben, legalábbis német nyelvterületen. Természetes módon a frontokon alakult ki az osztály- és egyéb társadalmi különbségeket meghaladó nemzeti egység tapasztalata és képzete. A háború körüli irodalomból tudjuk, hogy a világháború sokak, a tömegek számára pozitív élmény is volt (hasonlóan ahhoz, ahogyan az utóbbi fél évszázadban a metropoliszokra, egész régiókra kiterjedő áramszünetek, egyéb civilizációs és természeti katasztrófák is az összefogás és szolidaritás ritka tapasztalatait nyújtják néha). Ennek az élménynek a kifejezését és ébrentartását is szolgálta (a „totális háború” és a „totális mozgósítás” után, a weimari korszakban) a német – vagy a „társadalmi” – *sorsközösség*, a totális társadalom és a totális állam eszméje, ideálja. A világháborús tapasztalatok és személyes élmények hatottak Max Weberre is, akinek társadalomfilozófiájában markáns szerepet játszik a *sors-* és a *sorsközösség*-fogalom.²³

III. A többnemzetiségű politikai nemzet mint sorsközösség – a magyar példa

A nemzetiségi problematika melegágya, kísérleti terepe, és egyben a problémával kapcsolatos elméleti gondolkodás egyik európai központja a 19. sz. második felében az Osztrák-Magyar Monarchia volt, Eötvös József pedig a maga idejében ennek a kérdéskörnek Európa-szerte – de legalábbis Közép-Európa-szerte – ismert szakértője. Eötvös 1865-ben nem annyira nemzeti, mint inkább nemzetiségi vagy nemzetiség-közi összefüggésben írja körül a *sorsközösség* fogalmát: „Az utolsó 16 évnek tapasztalásai meghozták gyümölcsüket. Kemény mesterektől, de annál jobban

²² De vö. Planert, 2002. 26–27, 54–59. Az a gondolat, hogy a háború tisztító, nemesítő stb. hatású az emberre, népre, nemzetre (l. alább), a 18. sz. óta jelen volt a német gondolkodásban: Echternkamp, 1998. 222–226.

²³ Baehr, 2008. 127–132.

megtanultuk: hogy e haza népeire, mint a múltban, úgy a jövőben csak egy sors vár s hogy szabadságunk, mint az elnyomás, csak közös lehet [...]”.²⁴ A liberális magyar nacionalizmus felfogására jellemző, a magyar zsidók emancipációjára nézve pedig nagy jelentőségű volt nemzet[iség]-definíciója:

„A nemzetiség nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámu emberek között – multjok emlékei, jelen helyzetök s mi ezekből foly érdekeik és érzelmeik közössége által támad. Miből világos, hogy a nemzetiségi érzésnek forrása lehet minden, mi által az emberek között ezen összetartozásnak érzete keletkezik. Nagy tényező erre a nyelv közössége [...] A nemzetiségnek érzete népeknél ugyanaz, mi az egyesnél személyiségének öntudata. Annyira áll ez, hogy, ha kérdeztünk: mit ismerünk külön nemzetiségnek? – nem válaszolhatunk egyebet, mint hogy: külön nemzetiségnek kell elismernünk minden népösszeget, melyben külön személyiségének érzete fölébredt.”²⁵

Eötvös már főművének 1850-ben írt első kötetében is kiemeli a fentiekhez hasonlóan, hogy a „nemzetiség” elsősorban egyfajta tudat és érzelmek kérdése, melyek félig a közös múlt, félig a jövőre, egyfajta küldetéstudatra épülnek.²⁶

A *sorsközösség* szó legkorábbi használatára a magyar nyilvánosságban Kautz Gyula (1829–1909) nemzetközi híró közgazdász-statisztikusnál (akadémikus, országgyűlési képviselő, később főrendiházi tag) találjuk ezideig a legkorábbi példát. A kiegészéssel kapcsolatos országgyűlési vitában, annak támogatójaként használja osztrák-magyar viszonylatban a *sorsközösség* kifejezést²⁷ – vagyis speciális, de leginkább

²⁴ Eötvös, 1865. [V]-VI.

²⁵ Ibid., [9]. Ez utóbbi definíció hasonlít a Lazarus-félére (ld. alább), és fél évszázaddal később Jászi is átvette: Jászi, 1986. 69. és 288. 25. jegyzet.

²⁶ Eötvös 1981. I. köt., 108–109, 154. Neumann, 1888. 8, 62, 96 hivatkozik Eötvösre.

²⁷ Képviselőházi Napló 1867. 18.

„nemzetközi”-nek nevezhető összefüggésben, amely a német történettudományi szóhasználatához áll közel és azzal körülbelül egyidejű. Valószínű, hogy a szó terjedésének szélesebb körben és a társadalomtudományokban Jászi Oszkár és a Huszadik Század adott lökést, Otto Bauer gondolatainak kritikai ismertetésével és említett terminusa fordításával.²⁸

A fogalom más összefüggésekben is előkerült. A Beilis-féle orosz vérvád elleni sajtókampányban Baltazár Dezső tiszántúli református püspök így nyilatkozott 1913-ban: „Visszagondolva azokra a bestialitásokra, amelyeket elődeimen az inquisitio elkövetett, a közös sorsosztályos érzésével s a testvéri szeretet melegével fordulok az üldözött zsidóság felé [...]”.²⁹ A *sorsközösség* szó a magyar közbeszédben német hatásra, az I. világháborútól kezdve, főleg pedig a 30-as években terjed el; elsősorban jobboldali, *völkisch* körök kapják fel. Gömbös Gyula miniszterelnök 1932-ben, bemutatkozó beszédében – a neológ zsidó establishment „áldását” is bírva – az alsóházban ezt mondja: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérenek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet.”³⁰ Németh László Pap Károly könyvéről 1935-ben írt recenziójában olvassuk: „A falu mellett a zsidóság volt az első sorsközösség, melyet megismertem, s azóta sem ismertem meg e kettőnél erősebbet.” Belső, közösségi, népi értelemben használja a fogalmat.³¹ Ugyanazon évben az általa koncipiált magyarságtudományt – egy „sorslátó” és iránymutató nemzeti tudomány tervét – tág értelemben a zsidó Bibliához méri-hasonlíttja, mely könyv a zsidóság sors- és magatartástudományának foglalata.³² A zsidótörvények ellen tiltakozó értelmiségiek 1938-as nyilatkozata, melyet Bartók, Féja

²⁸ Jászi, 1907. 890; Jászi, 1973. 418.

²⁹ Idézi Szabolcsi, 1993. 154. Baltazár nyilatkozata eredetileg az *Egyenlőség* hasábjain jelent meg. A *sorsosztályos* és ezzel rokon kifejezések szintén elterjedtek voltak a 20. század első felében.

³⁰ Gömbös, 1932. 41; újraközölve: Gömbös, 2004. 414.

³¹ Turán, 2013b. 281–283.

³² Uo. 285.

Géza, Kernstok Károly, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Zilahy Lajos és mások írtak alá, lelkesen adoptálja a szót.³³

IV. Az asszimiláció mint sorsközösség: a német-zsidó példa

Moritz Lazarus és Heymann Steinthal, az etno-pszichológia úttörői az általuk 1860-ban indított folyóiratban kiemelik (mint korábban és később, ahogyan láttuk, Eötvös is), hogy a „nép” vagy „nemzet” fogalmában tulajdonképp nem az objektív elemek a meghatározóak (közös etnikum, terület, nyelv stb.) hanem a szubjektív összetartozásérzése egy nagyobb embercsoportnak:

A szellemi rokonság és különbség független a leszármazásaitól. A természeti különbségek eme szellemi, történeti viszonyok általi felülírásán nyugszik a 'nép' fogalma; és amit egy nép e téren tesz, az alapjában nem annyira bizonyos objektív viszonyokon múlik – mint származás, nyelv, stb. – mint amennyire a nép tagjainak szubjektív nézetein, akik magukat összességükben egy nép tagjainak tekintik.³⁴

A közös származás, a térbeli közelség sors-hasonlóságot is indukál. Ám a nép-tudat, a közösségtudat nem egyfajta konstans adottság, hanem a csoport, a „nép” tagjainak állandó megerősítésére szorul,³⁵ és nemcsak a közös múlt vállalását jelenti, de legalább

³³ „A megszállt területek urai statisztikai mutatókkal igyekeznek elválasztani a magyar nép törzstől azokat a zsidó vallású magyarokat, akik elenyésző kivételtől eltekintve a kisebbségi sorsban is rendületlenül kitartanak a magyar sorsközösség mellett. [...] Tagadjuk le önmagunk előtt, hogy ezt a sorsközösséget 1848 szabadságharcában és a világháborúban vérünkkel pecsételték meg?” – Apponyi György et al., 1938.

³⁴ L. a tágabb kontextust is: Lazarus és Steinthal, 1860. 34–37.

³⁵ Lazarus az emlékirataiban tulajdonképp plágiumnak is tartja a Renan-féle elhíresült meghatározást (1882), mely szerint a nép mindennapos népszavazás (Renan, 1995. 186) – Leicht, 1904. 19. Nem tudjuk, a vád jogos-e; de mindenesetre amellett, hogy Renan koncepciója eltér Lazarusétól ebben-abbban, támaszkodhatott olyan forrásokra is, mint pl. Rousseau, A társadalmi szerződésről, II. 12 (Rousseau, 1978. 519).

annyira egy közös jövőét is. Az összetartozásérzés – melynek van valami objektív tartalma is, bár nemzetenként változó – kovásza végsősoron a „közös sors” (gemeinsames Geschick), különösen pedig a közös sorscsapások, mondja Lazarus egy 1879-ben tartott, kifejezetten a népi-nemzeti mivolt lényegét boncolgató beszédében.³⁶ Ugyanott hosszasan idéz a tübingeni egyetem 1870-es évekbeli kancellárjától, aki nemcsak, hogy egyetért ezzel a szubjektivista definícióval, de a szabad népválasztás lehetőségét a bibliai Ruth fent idézett példájával illusztrálja. A népem az, akit a népemnek tekintek, amelyhez eltéphetetlen szálakkal tartozónak tekintem magam.³⁷

Kilépve a jelen történeti áttekintés keretei közül, hadd álljunk meg itt két, egymással összefüggő kritikai megjegyzés erejéig. Ruth bibliai példája szép és tanulságos, de részben félrevezető: a zsidósághoz, Izraelhez való csatlakozás, a honosítás, a zsidóságba való „betérés” már a bibliai korban sem volt egyfajta alanyi jog, szubjektív identitásválasztás kérdése. Nem a betérni szándékozó akaratnyilvánításától függött csupán, hanem különféle tartalmi és formális kritériumai voltak. A folyamatot a „célközösség” (a „zsidóság”, és/vagy az adott klán, törzs stb.) kontrollálta. És bár az említett Lazarus-Steinthal-féle koncepció erős szálakkal kapcsolódik a herderi-humboldti eszmékhez, az utóbbiakénál kevésbé lehet azt alapvetően elméleti koncepciónak tekinteni. Herder és Humboldt kultúra- és nyelvközösség-felfogásából sokféle kisebbségpolitika levezethető: például a „zsidókérdés” rendezésének represszív programjaihoz ugyanúgy lehetett súlyos érveket meríteni belőlük, mint a liberális szellemű tervekhez. A Lazarus-Steinthal koncepció mögött nem lehet nem felismerni a liberális zsidó *politika* aktuális szempontjait és érdekeit, a már asszimilált, illetve asszimilálódó német zsidóság törekvéseit.³⁸ Nevezetesen, elméleti megalapozását nyújtotta ez a koncepció annak a zsidó politikai – és identitáspolitikai – álláspontnak, mely szerint nemzeti identitásunkat

³⁶ Lazarus, 1887. 65–66.

³⁷ Lazarus, 1887. 67–69.

³⁸ Mintha az egész nép-pszichológia mint diszciplína mindenekelőtt annak a paradoxonnak a feloldására lett volna hivatott, hogy kezdeményezői szerint a zsidóság (már) nem nép, de (még) van szelleme.

mi magunk, német zsidók határozzuk meg. Márpedig mi az államnemzethez vagy a „németséghez” tartozónak valljuk magunkat, vallásfelekezet vagyunk, zsidó nemzetiségi tudatunk-jellegünk nincs.³⁹ Nem lehet elsiklani – legalábbis az ezen törekvéseket motiváló, később tragikusan meghiúsult remények, illúziók ismeretében – e koncepció inherens problémái, antinómiái fölött. Egy manapság mértékadó felfogás szerint a „nemzet”-fogalom mindenütt egy fogalmi konstrukció – a nemzet pedig, úgymond, „elképzelt közösség”.⁴⁰ A kulturálisan definiált nemzetfogalomra nézve ez bizonyosan áll. Ha az ilyen módon elképzelt nemzethez való asszimiláció problémáját, mint nemzetiségi-kisebbségi problémát nézzük, akkor világos, hogy a nemzet kulturális definícióját alapvetően nem az asszimilálódók alakítják. Hogyan lesz a letelepedett idegenből honpolgár, jövevényből hazafi – bibliai zsidó analógiával élve: *ger tosavból ger cedek*? Hogyan lesz a *galiciánerből* jó magyar? Itt a honosítás és honosodás két különböző minőségéről van szó. Ha csatlakozni akarok az uralkodó kultúrához, akkor hiába *képelem bele* magam egy ilyen kulturális-nemzeti közösségbe szívvel-lélekkel, ha a többség egy mértékadó vagy jelentős része kinéz, *kiképez* engem onnan. Csak egy kicsit kell *átképeznie* a nemzet egyes hangadó csoportjainak az adott kultúrát (illetve kultúrafogalmat), hogy én máris kívül találjam magam a sáncain, ha korábban bévül is voltam.⁴¹ Ez a lehetőség nem csak egyfajta történelmi balesetként (különleges társadalmi konstellációk

³⁹ Figyelemreméltó, hogy Lazarus a „szellemiség” szerepét húzza alá a nemzeti tudat jellegének kialakításában, a nyelv szerepét pedig kisebbíti (Lazarus, 1887. 64), ilyen módon elmozdulva Humboldtól Herder felé. Ezen nem lepődhetünk meg, figyelembevétel, hogy a német zsidóság nyelvi asszimilációja abban az időben már befejeződött, a nyelvkérdés nem választotta el karakteresen a haladó zsidóságot a nem-haladó zsidóságtól, továbbá nyelvi téren a német zsidóság semmi olyan politikai-kulturális küldetést nem vállalhatott a nemzet szolgálatában a németség felé, mint amilyent például magyarországi hitsorsosaik vállaltak hazájuk felé.

⁴⁰ Anderson, 2006.

⁴¹ Mondani se kell, hogy az utóbbi száz évben Dunát lehetett rekeszteni Magyarországon a magyar kultúra ilyen *átképezések* nyomán kirekesztett jeleivel.

és emberi gyarlóságok szerencsétlen egybeesése révén) válhat valósággá, hanem inherens része a koncepciónak. A liberalizmus is hajlamos felfalni a saját gyermekeit.

Térjünk vissza a németországi fejleményekhez. A 19. század utolsó évtizedeinek antiszemitizmusa erodálta a német progresszív zsidóság vallásfelekezetiént való önmeghatározását, és identitásválsághoz vezetett. Az útkeresés és az értékek átértékelése szervezeti és ideológiai téren is lényeges változásokat hozott. A német haladó-liberális zsidóság az 1910-es évektől egyre erőteljesebben kezdte magát *eredetközösség*ként (Stammesgemeinschaft), illetve *sorsközösség*ként meghatározni, részben a korabeli német *völkisch* mozgalmak hatása alatt. Ez tettenérhető az érdekképviseleti szervezetek és az erősödő cionista mozgalom működésében egyaránt.⁴² Martin Buber, a korszak egyik reprezentatív zsidó gondolkodója, amikor a zsidóság létmódját, „empirikus” lényegét próbálja megragadni ennek az útkeresésnek a jegyében (1909-ben), szintén a vér- illetve a sorsközösség fogalmait alkalmazza⁴³ – hangsúlyozva, mint már elődei is: hogy ezek a közösségi kötések nem kevésbé irányulnak a jövőre, mint amennyire táplálkoznak a múltból. Az asszimiláció liberális eszményét maga mögött hagyja ez az új helyzetértékelés: nem (vagy nem csak) a németiséggel való sorsközösségben érdekelt immár a német zsidóság, hanem – mindenekelőtt – a saját magával, és az egyetemes zsidósággal való sorsközösségben.

V. Az asszimiláció mint sorsközösség: a magyar-zsidó példa

A magyar zsidóság asszimilációs-emancipációs folyamatában a Humboldt és Eötvös által is hangsúlyozott nyelvi tényező kitüntetett, erős szerepet játszott – erősebbet, mint a német nyelvterületen élő zsidók esetében. A 19. században a nyelvkérdés a magyar nacionalizmus számára egyszerre jelentett nyelvi szabadságharcot (a németesítés ellen) és hódító kultúrmissziót (a kisebbségek felé). A magyar nemzeti önépítésben a nyelvi magyarosodás a magyar zsidók

⁴² Barkai, 2002. 48–49; Brenner, 1996. 39–49.

⁴³ Buber, 1963. 13–14, 17.

egyik fő ütőkártyája volt politikai küzdelmeikben. Az emancipációhoz (és később a zsidó vallás recepciójához) vezető alkufolyamat lényege, a folyamatban érdekelt magyar politikai és a zsidó (neológ) elit közös nevezője, mindkét oldalról sulykolt szlogenje az volt, hogy a magyar zsidóság nem nemzetiség, hanem felekezet. Ez természetesen mindkét fél részéről vágykép és politikai cél, performatív kijelentés volt – a tényekkel, a józan ésszel és a „tudomány” állásával a nyugat-európai államokban is nehezen volt összeegyeztethető ez az álláspont, nemhogy a Monarchiában, ahol a keleti-északkeleti megyék és Galícia masszív zsidó lakosságtömbjei a nemzetiségi mivolt szinte minden korabeli kritériumának megfeleleltek. Az említett politikai fikció bizonyos értelemben hatékony volt és látványos eredményeket ért el – ennek ellenére sosem tudta teljesen sem a helyi zsidóságot, sem a magyar politikai és tudományos elitet delejező hatalma alá vonni.⁴⁴ A politikai antiszemitizmus 1880-as évekbeli felbukkanásától kezdve különösen nem, a kiegyezés után felgyorsuló asszimiláció (és nyelvi magyarosodás) ellenére sem. A *sorsközösség* szó/fogalom változó használata-jelentése egyfajta – késleltetett – barométere az említett alkufolyamat állásának.

A Millenium idején természetesen nagy keletje volt a *magyar-zsidó sorsközösség* toposzának – úgy tűnik, egyelőre csak a fogalomnak, de nem a szónak. A *Magyar Zsidó Szemle* egy vezércikke ebből az évből így ír: „E rövidke visszapillantásból is kidomborodik, hogy a magyar Izrael sorsa mindenha össze volt forrva az ország és a nemzet közös sorsával: vele él és hal.”⁴⁵ Löw

⁴⁴ A nemzeti kérdéssel foglalkozó közép-európai tudósok (statistikusok, etnográfusok, közgazdászok stb.) gyakran szenteltek külön fejezetet általános érdekű könyveikben is a Monarchia-beli zsidóság speciális problematikájának. Neumann, amikor a zsidó problematikát tárgyalja (Neumann, 1888. 82–91, 158.), kitér a Monarchia zsidóságának és ezen belül a magyar zsidóság fogalmi klasszifikációjának a problémájára is (uo. 86–88.), észrevételezve egyebek mellett a statisztikai kérdőívek koncepcióváltását, amelynek következtében az 1880-as összeírásban a zsidóság már nem számított nemzetiségnek.

⁴⁵ [Anon.] 1896. 195. A rövid, ujjongó cikkben feltűnő gyakorisággal találkozni a „sors” szóval; a nemzet/ország „jó és balsorsát” is kétszer emlegeti (uo. 194–

Immánuel a Példabeszédekből vett szentenciával – „jobb a közeli szomszéd, mint a távoli testvér” (Péld. 27.8) – magyarázza és veszi védelmébe a magyar-zsidó sorsközösséget: ha a magyarságot csapás éri, az a (magyar) zsidóságot is sújtani fogja.⁴⁶

A millenium idején, mint köztudott, a Magyarországon és egész Európában erőre kapó antiszemitizmus már súlyos léket ütött a magyar-zsidó lélekvesztőn. Új, cionista hangot üt meg 1918-ban Klein Sámuel (néhány évvel később már a Szentföld történeti földrajzának professzora a jeruzsálemi Héber Egyetemen), amikor arról beszél, hogy az össz-zsidóság szempontjait kell követni, és hogy „a résztvétel az egész zsidó nép sorsában” a legfontosabb.⁴⁷

Ez azonban meglehetősen izolált hang. A magyar zsidóság asszimilált részét továbbra is a magyarsággal való sorsközössége érdekli, különösen a nehéz történelmi pillanatokban. A neológia magyar, német, angol, francia nyelven írt memoranduma, melyet 1918 decemberében küldtek szét a világ zsidóságához, ezt írja: „Ezer esztendő alatt lélekben, érzésben, magyarságban eggyé lettünk a magyar néppel [...] a nemzetiségi vidékeken mi voltunk a magyar állam oszlopai [...]. A magyar nép minden minden érzése, sorsának minden változása, törekvése és érdeke közös a mienkkel.”⁴⁸

Magának a *sorsközösség* szónak a legkorábbi ismeretes használata magyar zsidó körökben ugyanebből az évből, Löwtől származik, éspedig jellemző módon I. világháborús és nemzetközi összefüggésben:

A létnek érdekei kötnek szövetségeseinkhez. Sorsközösség lett a fegyverbarátságból. A teremtésben sokszor megfigyelt symbiosis, az együttélés legrengetebb [legrengetegebb?] példája lett belőlünk: 150 milliónak együttélése. A háború megtanított együtt

195) – mely sorsokat a zsidóság „a többi lakosokkal egyenlően érezte” a Mohács utáni három évszázadban (uo. 195).

⁴⁶ „Ne higgye senki, hogy ha reánk törne győzelmes ellen, csak a kimagasló fákat, a törzsökös magyar fajt érné a fejsze csapása,” mondja a „Jog és béke” c. prédikációjában (1896) – Löw, 1900. 288–289.

⁴⁷ Klein, 1918. 7–8.

⁴⁸ Idézi Mezey, 1920. 26.

halnunk, a béke megtanít együtt *élnünk*, együtt élnünk gazdaság összeszövődésében, műveltség közösségében, néplélek szövetkezésében. A háború pokoli kohója összeforrasztotta erőnket, a béke mennyei édene egyesíti lelkünket.⁴⁹

A 20-as, de főleg a 30-as években az *Egyenlőség*, a magyar neológ zsidó közvélemény formálója és szócsöve is gyakran él a *sorsközösség* fogalmával – maga a főszerkesztő, Szabolcsi Lajos is:

A frankfurti zsidók [...] háromszáznolcvan évig nem mehettek be Frankfurt városába a zsidóutcából. [...] Viszont a magyar zsidóság az Árpádok kora óta sosem élt huzamos ideig elnyomatásban. És a magyar nép sosem tartotta gettóba zárva évszázadokig a zsidókat. [...] A magyar zsidóság nem lesz és nem lehet áldozata most sem a világ-antiszemitizmusnak, mert egy titokzatos, évezredes sorsközösség és lelki rokonság fűzi egymáshoz a két lelket, a magyar lelket és a zsidó lelket. A magyar lélek zsidó zsoltárokat imádkozott a református gályákon, a zsidó lélek magyar ideálokért rajongott Rákóczi és Kossuth zászlaja alatt.⁵⁰

A neológia tipikus nézetei szólalnak itt meg, a történeti romantika hangján. És öt évvel később, az első zsidótörvény elfogadása után is nyilván sok neológ zsidó érzéseit tolmácsolja Szabolcsi, amikor így ír: „A mi szívünkben nem fog lecsökkenni egy percre sem hazánk és nemzetünk iránti ragaszkodás, de több helyet fog elfoglalni, mint eddig: a zsidó sorsközösség, a zsidó összetartás.”⁵¹ A magyar asszimilált zsidóság szervezeti elitje azonban szinte a II. világháború végéig kitartott a magyarság és a magyar zsidóság között fennálló *sorsközösség* képzelet mellett. Ez a képzet természetesen erodálódott valamelyest a magyarországi antiszemitizmus 19. század végi hullámától kezdve, különösen pedig a numerus clausus és a zsidótörvények hatására. De nem annyira a

⁴⁹ Löw, 1918. 2. Kiemelések az eredetiben.

⁵⁰ Szabolcsi, 1933.

⁵¹ Szabolcsi, 1938.

neológ establishmenten belül (inkább csak a rabbik fiatalabb nemzedékének egyes képviselői tértek el ettől)⁵², mint inkább azon kívül, olyan független, izolált és eléggé kétségbeesett zsidó intellektuelek révén, mint Pap Károly, Komlós Aladár vagy Tábor Béla. Ekkor került elő a magyar zsidóság, mint *sorsközösség* eszméje, illetve, ha csak marginálisan is, az össz-zsidóság szolidaritásának, sorsközösségének cionista irányba mutató gondolata.⁵³

Végezetül egy, a témába vágó másik szóra, szemantikai hungarikumra: „hítsorsos” szavunkra szeretném felhívni a figyelmet. A szó talán csak a 18. század második felében terjedt el a magyar irodalomban és köznyelvben⁵⁴ – feltételezem, bár bizonyítani egyelőre nem tudom, hogy elsősorban protestáns körökben. A magyar zsidó irodalomban annak 1840-es évek eleji kezdeteitől már lépten-nyomon találkozunk vele.⁵⁵ Érdekes, hogy Otto Bauer szavát: *Nationsgenossen*, ami honfitársat vagy nemzettársat jelent, Jászi Oszkár „nemzetsorsos”-ként magyarítja meg, a *hítsorsos* szóra kacsintva és arra utalva.⁵⁶ A *hítsorsos* szó a népszerűségét Magyarországon talán annak is köszönheti (a zsidó kontextusban legalábbis), hogy egyfajta köztes húrokat penget a vallási és a nemzeti(ségi)-politikai önmeghatározás vetélkedő, a Habsburg-birodalomban disszonáns regiszterei között.

⁵² Hirschler, 1938.; Benoschofsky, 1941. 8–9.

⁵³ További példákat l. Turán, 2013b. 283, 17. jegyzet.

⁵⁴ Az általam ismert legkorábbi előfordulás egy rövid híradás Bánátról: „A Belgrádi görög Püspök egy árkot vonatott a minap a maga Hit-Sorsosinak temetkező helyek körül, hogy így a sertések, ökrök, s más egyéb barnok oda ne mennének. E miatt olly bámúlásra méltó lárma kerekedett a Törökök között, hogy magát a görög Püspököt is árestomba vonták.” – *Magyar Hirmondó*, 1786: 356.

⁵⁵ Pl. Schwab, 1840. VII, 51, 53.

⁵⁶ Jászi, 1907. 903. Jászi ilyen értelmű lábjegyzetét az újraközlés (Jászi, 1973. 435) elhagyta. Jászi (uo.) erős kétségeit fejezte ki Karl Rennernek az egyházi öngazgatás analógiájára elképzelt nemzetiségi-kulturális autonómiatervével, annak életképességével kapcsolatban.

VI. Összefoglalás

1. A *sorsközösség* modern európai toposza nem kis mértékben zsidó példákra épült. Zsidó használata, nyelvészeti fogalmat kölcsönvéve, egyfajta *viSSzakölcsönzés*nek is tekinthető.

2. Láttuk, hogy a *sorsközösség* fogalmát lehet kijelentő módban, deskriptíve használni, és lehet óhajtó vagy felkiáltó módban, programmatikusan, performatíve használni. Politikai keretét tekintve alkalmazható nemzeti, nemzetközi, illetve transznacionális vonatkozásban, illetve nemzetiségi vagy kisebbségi értelemben, a kisebbség tagjainak sorsközösségét megállapítva, vagy a kisebbség és a többség sorsközösségét kimondva. A *sorsközösség* fogalma eleinte a külső-nemzetközi/nemzetiségközi (vagy kisebbség-többség relációbeli) értelemben volt használatos – ennyiben egy „új” (legalábbis korábban kevésbé tudatosult) közösség létre hívta föl a figyelmet. Későbbi fejlemény, hogy köznyelvi elterjedésekor (tipikusan háborúk, krízishelyzetek nyomán) a kifejezést már inkább a belső-nemzeti/kisebbségi értelemben használták – azaz egy már „meglévő”, körvonalazottabb közösség összetartozásának egy új minőségét hangsúlyozták vele. Úgy tűnik, a magyar és a magyar-zsidó szóhasználat is viszonylag hosszú ideig inkább csak a külső-nemzetközi, illetve magyar-zsidó (többség-kisebbség) viszonylatban használta a szót.⁵⁷

3. Az Osztrák–Magyar Monarchián és Magyarországon belül mindkét előbb említett jelentéskör releváns volt, ahogyan az államalkotó nemzet – (kisebbségi) nemzetiség fontos és eleven distinkciója révén az államnemzeti és kultúrnemzeti jellegű nemzetfelfogások is. A Monarchia (és ezen belül Magyarország) szocio-kulturális értelemben erősen megosztott zsidósága számára a *sorsközösség*-fogalmat annak kettős jelentése és azok előbb említett történeti eltolódása igen alkalmassá tette (1) e megosztottság és az önmeghatározás ebből fakadó bizonytalanságának (felekezeti vagy

⁵⁷ A „magyarság, mint sorsközösség” értelmében valamikor a két világháború között terjedt el ennek a fogalomnak a használata Magyarországon – hogy pontosabban mikor, annak megállapítása további vizsgálatra szorul.

etnikai kisebbség?) kifejezésére, (2) asszimilációs reményeinek, majd azok megroppanásának kifejezésére.

4. A *sorsközösség* említett magyar-zsidó jelentésmezői közül egy se volt, ami ne bizonyult volna a konkrét történelmi dimenzióban üresnek és hamisnak Magyarországon. Nemcsak a magyarság és zsidóság között nem volt sorsközösség, de – végső elszámolásban – a magyar zsidóság maga sem volt *sorsközösség* szociológiai értelemben, noha az antiszemita törvénykezés értelemszerűen a magyar zsidóság egészét érintette. A II. világháborúban az asszimiláns zsidóság túlélési aránya (különösen a budapesti demográfiai viszonyok miatt) szignifikánsan magasabb volt, mint a túlnyomórészt vidéki, ortodox zsidóság túlélési aránya.

5. A nemzeti sors fogalmát Magyarországon a sok évszázados történelmi-teológiai sorsértelmezés gyökereztetette meg. A bibliai Izrael sorsával való azonosulás a török háborúk nyomán európai viszonylatban páratlan intenzitást ért el, és egy egész sorspárhuzamirodalmat hívott életre.⁵⁸ Ennek az irodalomnak, mint ahogyan később a 19. századi magyar függetlenségi mozgalomnak, patriotizmusnak és nacionalizmusnak is, volt egy markáns *protestáns* komponense. A magyar-zsidó sorsközösség „milleniumi” gondolatát a magyar-zsidó – protestáns sorsközösség érzete is táplálta.⁵⁹

Felhasznált irodalom

Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest: L'Harmattan, 2006.

[Anon.]: Ezer év. *Magyar Zsidó Szemle*, 1896. 18. 193–196.

Apponyi György et al.: Írók, művészek, tudósok deklarációja a magyar társadalomhoz és a törvényhozás tagjaihoz. *Pesti Napló*, 1938. 89. évf., no. 101 (máj. 5), 2 (és különnyomat).

⁵⁸ Szakirodalmi (korántsem kimerítő) utalások: Turán, 2013b. 278, 291–292.

⁵⁹ L. erről bővebben: Turán Tamás: 'As Christians Go, so Go Jews' – *Mid-Nineteenth Century Hungarian Judaism in Its Denominational Matrix*.'' (megjelenőben).

- Baehr, Peter: *Caesarism, Charisma, and Fate. Historical Sources and Modern Resonances in the Work of Max Weber*. New Brunswick, N. J.: Transaction Publishers, 2008.
- Barkai, Avraham: „Wehr dich!” *Der Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens (C.V.) 1893–1938*. München: C.H. Beck, 2002.
- Baron, Salo Wittmayer: *A Social and Religious History of the Jews*. (3 vols). Vol. 1. New York: Columbia U. Pr., 1937.
- Baron, Salo Wittmayer: *A Social and Religious History of the Jews*. (18 vols.; 1952–1983, 2nd, revised and enlarged ed.). Vol. 1. New York: Columbia U. Pr., 1952.
- Baron, Salo Wittmayer: *Modern Nationalism and Religion*. New York: Harper & Brothers, 1947.
- Bauer, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien: Wiener Volksbuchhandlung, 1907.
- Benoschofsky Imre: *Zsidóságunk tanításai*. Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, 1941.
- Brenner, Michael: *The Renaissance of Jewish Culture in Weimar Germany*. New Haven and London: Yale U. Pr., 1996.
- Buber, Martin: Das Judentum und die Juden. In: *Das Jude und sein Judentum*. Köln: Joseph Melzer Verlag, 1963. 9–18.
- Echternkamp, Jörg: *Der Aufstieg des deutschen Nationalismus (1770–1840)*. Frankfurt/New York: Campus, 1998.
- Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Pest: Ráth Mór, 1865.
- Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. Budapest: Magyar Helikon, 1981. I–II.
- Gerdmar, Anders: *Roots of Theological Anti-Semitism. German Biblical Interpretation and the Jews from Herder and Semler to Kittel and Bultmann*. Leiden – Boston: Brill, 2009.

- Gömbös Gyula: *A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde*. Budapest: Stádium, 1932.
- Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. Vonyó József. Budapest: Osiris, 2004.
- Grimm, Jakob – Grimm, Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch*. Bd. 8. Leipzig: S. Hirzel, 1893.
- Herder, Johann Gottfried: 1795. *Briefe zu Beförderung der Humanität, Fünfte Sammlung*. Riga, 1795. Nr. 57. In: *Sämmtliche Werke*, hrsg. J. B. Suphan, Bd. 17. Berlin: Weidmann, 1881. 284–319.
- Hirschler Pál: Zsidó sorsközösség. XI. Izraelita Községkerület *Értesítője*. 1938. 3. 1. sz. 1–2.
- Humboldt, Wilhelm von: *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. In: *Wilhelm von Humboldt's gesammelte Werke*, Bd. 6. 1836. 1–425. Berlin: G. Riemer, 1848.
- Wilhelm von Humboldt írásai*. Szerk. Telegdi Zsigmond, ford. Rajnai László. Budapest: Európa, 1985. 106–107.
- Isserlein, Israel: *Terumat ha-Desen*. Ed. Shemuel Avitan. Jerusalem: k.n., 1990.
- Jászi Oszkár: Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez. *Huszdik Század*, 1907. 8. 889–905.
- Jászi Oszkár: Néhány szempont a nemzetiségi kérdéshez. In: *A szociológia első magyar műhelye*. Szerk. Litván György, Szücs László. Budapest: Gondolat. 1. köt. 1973. 416–439.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Szerk. Litván György. Budapest: Gondolat. 1986.
- Képviselőházi Napló. 1867. VI. köt., CLXXXV. országos ülés (1867, dec. 10).

- Kirk, Geoffrey Stephen – Raven, John Earle – Schofield, Malcolm: *A preszókratikus filozófusok*. Budapest: Atlantisz, 2002.
- Klein, Sámuel: Klein Sámuel levele. *Zsidó Szemle*, 1918, 10. 12–13. sz., 7–8
- Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism*. New York: Collier Books, 1944.
- Langewiesche, Dieter: *Reich, Nation, Föderation. Deutschland und Europa*. München: C. H. Beck, 2008.
- Lazarus, Moritz: Was heisst national? In: *Treu und Frei. Gesammelte Reden und Vorträge über Juden und Judentum*. Leipzig: C. Winter, 1887. 57–110
- Lazarus, Moritz – Steintal, Heymann: Einleitende Gedanken über Völkerspsychologie, als Einladung zu einer Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 1860. 1. 1–73
- Leicht, Alfred: *Lazarus der Begründer der Völkerpsychologie*. Leipzig: Dürr, 1904.
- Löw Immanuel: *Löw Immanuel beszédei (1874–1899)*. Szeged: Traub Ny., 1900.
- Löw Immanuel: Győz a béke. *Egyenlőség*, 1918. 37. 10. sz. (márc. 9). 1–3.
- Mann, Thomas: Europäische Schicksalsgemeinschaft. Antwort auf eine Rundfrage. *Berliner Tageblatt*, 1923. 52, No. 594 (Dec. 25). Beiblatt, 1.
- Meinecke, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. München und Berlin: R. Oldenbourg, 1908.
- Mekilta de-Rabbi Ishmael: *Mekilta de-Rabbi Ishmael*. Ed. Jacob Z. Lauterbach. Vol. 1. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1933.

- Mezey Ferenc: Hazafiságunk. In: *A magyar zsidóság Almanachja. Védőírat*. Szerk. Szirmai Vidor. Bp.: A Magyar Zsidóság Almanachja szerkesztőségének kiad., 1920. 21–27.
- Neumann, Friedrich Julius: *Volk und Nation*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1888.
- Nietzsche, Friedrich: *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*. Hrsg. Giorgio Colli und Mazzino Montinari. München etc.: Deutscher Taschenbuch Verlag – de Gruyter, 1980.
- Planert, Ute: Wann beginnt der 'moderne' deutsche Nationalismus? Plädoyer für eine nationale Sattelzeit. In: *Die Politik der Nation. Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760–1960*. Hrsg. Jörg Echternkamp und Sven Oliver Müller. München: R. Oldenbourg, 2002. 25–59.
- Ranke, Leopold von: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494–1535*. Bd. I. Leipzig und Berlin: G. Reimer, 1824.
- Renan, Ernest: Mi a nemzet? In: *Eszmék a politikában*. szerk. Bretter Zoltán, Deák Ágnes. Pécs: Tanulmány Kiadó, 1995. 171–187.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Értekezések és filozófiai levelek*. Szerk., ford. Ludassy Mária és Kis János. Budapest: Magyar Helikon, 1978.
- Schwab Arszlán: *A zsidók. Fölvilágosító értekezés* [...]. Buda: a Magyar kir. Egyetem betűivel, 1840.
- Szabolcsi Lajos: Elul-gondolatok. *Egyenlőség*, 1933. 53, 44. sz. (szept. 2). 4.
- Szabolcsi Lajos: Gyászolunk. *Egyenlőség*, 1938. 58, 15–16. sz. (ápr. 14), 2.
- Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Budapest: Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.

- Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Bp.: Magyar Szemle Társaság, 1939. 489–556.
- Szücs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat, 1974.
- Tönnies, Ferdinand: *Közösség és társadalom*. Ford. Berényi Gábor és Tatár György. Budapest: Gondolat, 1983.
- Treitschke, Heinrich von: Cavour. In: *Historische und politische Aufsätze*. 4. kiad. Leipzig: S. Hirzel, 1871.
- Treitschke, Heinrich von: *Was fordern wir von Frankreich?* Berlin: G. Reimer, 1870.
- Treitschke, Heinrich von: *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*. Bd. IV. Leipzig: S. Hirzel, 1889.
- Turán Tamás: A zsidóságba való betérés érvénytelenítésének problémája a zsidó vallásjogban. Történeti-kritikai áttekintés. In: *Conversio*. Szerk. Déri Balázs. Budapest: ELTE BTK Vallástudományi Központ, 2013. 503–519.
- Turán Tamás: Két nép, hetven nemzet: nemzeti sorspárhuzamok a magyar eszmetörténetben és az ókori zsidó gondolkodásban. In: *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Szerk. Hatos Pál és Novák Attila. Budapest: Balassi Intézet – L'Harmattan, 2013. 273–313.

**Community of Fate: Historical Outline of a Central-European Topos
by Tamás Turán**

The term "community of fate" (sorsközösség) in Hungarian public discourse was borrowed from German historiography and social sciences, as a mirror translation of the term Schicksalsgemeinschaft. It gained wider currency in Central Europe (and in Hungary) from the beginning of the 20th century, sometimes in opposing ideologies and systems of thought. The notion proved to be relevant in the political and public discourses of this region in the context of national self-definition as well as concerning the relationship between the "ruling nation" and its ethnic minorities. The term is double-faced in German Jewish and Hungarian Jewish literature and thought: it expresses historical identification and solidarity with the surrounding majority nation in assimilationist ideologies, while in völkisch or Zionist ideologies it expresses the same with Jewry.

Keywords: community of fate, nationalism, völkisch, Central-European Jewish history, Völkerpsychologie, Austro-Marxism, Zionism.

DURK GORTER*

A nyelvi tájkép tanulmányozása: bevezetés a tudományterületbe¹

Bevezetés: a tudományterület története

A jelek tanulmányozása iránti érdeklődés hosszú időre visszanyúló hagyományokkal bír a szemiotikában, de a nyelvi tájkép önmagában való vizsgálata viszonylag újkeletűnek számít. Ez a növekvő érdeklődés számos publikációban megjelenik.

A nyilvános jelzéseken használt különböző nyelvek a világ számos területén a nyelvpolitika részét képezik. Egyes államok, tartományok vagy városok speciális szabályokat és jogi intézkedéseket dolgoztak ki a nyelvhasználat szabályozására a nyelvi tájképben. Ilyesfajta híres eset az 1977-es québeci Francia Nyelvi Charta, amely „101-es törvényjavaslat” néven ismert. A törvényjavaslat többek között azt követelte meg, hogy a reklámhirdetések a hivatalos nyelven, azaz franciául jelenjenek meg. Később ezek az intézkedések enyhültek, így az angol s egyéb más nyelvek is megjelenhetnek a jelzéseken, mindaddig, amíg a francia megőrzi dominanciáját.

A nyelvi tájképről szóló egyik első tanulmányban Rosenbaum, Nadel, Cooper és Fishman a jelzéseket, tranzakciókat és interjúkat

* A szerző az Ikerbasque, Basque Foundation for Science és az University of the Basque Country, UPV/EHU kutatóprofesszora. E-mail címe: durk.gorter@gmail.com.

¹ Az írás (eredeti címe: The study of LINGUISTIC LANDSCAPES: an introduction to the field) a *Regio* számára készült egy régebbi előszó nyomán. L. Gorter, Durk: Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism. In: Durk Gorter (ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters, 2006. 1–6.

elemzik a jeruzsálemi Keren Kayemet utcában.² Az angol nyelv terjedésére összpontosítottak, és a nyelvi jelzéseket három kategóriába sorolták: nincs latin betűs írás; jelen van némi latin betűs írás, de a héber a domináns; a latin betűs és a héber írás egyenlő fontosságú. A jelek körülbelül egyharmada e három kategória mindegyikébe besorolható, és a latin betűs feliratokhoz a legtöbb esetben az angol nyelvűek tartoznak. Rosenbaum és társai az angol nyelv túlsúlyát „snob appealnek” [sznobokat vonzóznak] nevezik.³

Az egyik leginkább idézett korai publikáció Landry és Bourhis nevéhez kötődik, akik a nyelvi tájkép fogalmának világos és tömör meghatározását nyújtották:

*„A közúti jelzőtáblák, a hirdetőtáblák, az utcanévek, a helynevek, a kereskedelmi egységek jelzései és a kormányzati épületek nyilvános feliratai alkotják az adott terület, régió vagy városi agglomeráció nyelvi tájképét”.*⁴

Ez a meghatározás jól megragadja a nyelvi tájkép kutatásának tárgyát, bár a jelek hat típusát sorolja fel, míg a technológiai fejlesztések új jel típusokhoz vezetnek, mint az elektronikus lapos képernyők, az érintőképernyők és a gördülő hirdetőtáblák. A „nyelvi városkép” alternatív megjelölése gyakran pontosabb volna, mivel a nyelvhasználatot leggyakrabban városi környezetben tanulmányozzák.⁵ A nyelvi tájképhez kapcsolódó kutatások a nyelv választás, a nyelvi hierarchia, a szabályozások, az indexikusság és az írástudás középpontba helyezésével kívánnak a többnyelvűségről a korábbiakhoz képest árnyaltabb képet nyújtani.

A nyelvi tájkép tanulmányozásának egyik fontos elméleti újítása Scollontól és Scollon-Wongtól ered. Megközelítésüket *geoszemiotikának* nevezik, ami „a jelek és diskurzusok tárgyszerű elhelyezésének, az anyagi világ cselekvéseinek, s mindezek

² Rosenbaum, Y. – Nadel, E. – Cooper, R. L. – Fishman, J. A.: English on Keren Kayemet Street. In: Fishman, J. A. – Cooper, R. L. – Conrad, A. W. (Eds.): *The Spread of English*. Rowley MA: Newbury House, 2010. 179–196.

³ Rosenbaum, 2010. 151.

⁴ Landry, R. – Bourhis, R.Y.: Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16, 1997. 25.

⁵ Gorter, D.: Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism. In: Gorter, D. (Ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters, 2006. 1–6.

társadalmi jelentőségének tanulmányozása”.⁶ Azt állítják, hogy a nyilvános jelzések jelentését csak úgy értelmezhetjük, ha figyelembe vesszük azoknak egy társadalmi és kulturális közegben való elhelyezkedését is. Az elrendezés általános elveiből kiindulva egy-egy jelentés abból következik, hogyan és hol helyezkednek el a jelek. Szerintük egy jelzésen elhelyezkedő nyelvek arra a közösségre mutatnak, amelyben használják őket (geopolitikai elhelyezkedés), vagy szimbolizálják a termék egyik olyan aspektusát, amely nem kapcsolódik ahhoz a helyhez, ahol elhelyezték azt (szociokulturális társulások). Így egy angol nyelvű jelzés nem feltétlenül utal angolul beszélő közösségre, de felhasználható a külföldi ízlés és viselkedés szimbolizálásához. Munkájuk számos későbbi tanulmány elméleti alapjává vált, mint például Taylor–Leech vagy Blommaert tanulmányai.⁷

Válogatott tanulmányok

A témában egyre több publikáció lát napvilágot. Ebben a részben áttekintjük a nyelvi tájképpel kapcsolatos tanulmányok gyűjteményes köteteit, mivel ezek a könyvek jelentősen hozzájárultak a kutatásterület fejlődéséhez.

A nyelvi tájkép sajátos és önálló tudományterületté történő előrelépését az *International Journal of Multilingualism* különkiadása segítette elő, amelyet később egy hatfejezetes kötetként is kiadtak.⁸ A fejezetek különböző esettanulmányokat tartalmaznak Izraelből, Bangkokból vagy épp Tokióból, és sor kerül Baszkföld és Frízföld összehasonlítására is. Még ha a tanulmányok különböző perspektívákat is mutatnak a nyelvi tájkép vizsgálatában, megközelítésük túlnyomórészt kvantitatív-disztributív. Az Izraelről szóló esettanulmány azt javasolja, hogy meglévő elméleti

⁶ Scollon, R. – Scollon, S. W.: *Discourse in Place: Language in the Material World*. New York: Routledge, 2003. 2.

⁷ Taylor–Leech, K. J.: Language choice as an index of identity: linguistic landscape in Dili, Timor-Leste. *International Journal of Multilingualism*, 9, 2012. 15–34.; Blommaert, J.: *Ethnography, superdiversity, and linguistic landscapes: Chronicles of complexity*. Bristol: Multilingual Matters, 2013.

⁸ Gorter, D. (Ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon, Multilingual Matters, 2006. [először itt jelent meg: *International Journal of Multilingualism* 3/1.]

szociológiai perspektívákat használjanak az elemzések bővítésére a „közéleti illemmel” kapcsolatban, ahol a hébert, az arabot és az angolt használják különböző helyeken, különböző megoszlásban.⁹ Fontos dimenzió a „top down” és a „bottom up” jelek közötti ellentét megjelenítése. A „környezettudatos nyomtatásról” szóló tanulmány Bangkokban, Thaiföldön thai és angol kódkeveréssel, valamint az angol terjedésének hatásaival foglalkozik. Huebner különböző, egymással szomszédos területeket elemez, és beszámol különböző nyelvek és írásrendszerek használatáról, beleértve a thai, latin, kínai, arab és japán írást.¹⁰ Számos jel vált a nyelvkeverés, az innováció vagy a hibridizáció rendkívül kreatív megjelenítésének példájává. Backhaus fejezetét a többnyelvűségről Tokió feliratainak egy átfogó monográfia követi, mely első a nyelvi tájkép témakörében.¹¹ A munka Tokió többnyelvű valóságát tárja fel, amely nyelvi szempontból nem annyira homogén, mint azt gyakran gondolják, mert a jelzések 20 százaléka kétnyelvű vagy többnyelvű. Elméleti fejezetében megkülönbözteti a jelek eredetét, annak olvasóját és a kapcsolatban álló nyelvek és írások dinamikáját. Backhaus arra is rámutat, hogy a nyelvi tájkép területének vizsgálata értékes új fejlesztés a városi többnyelvűség elemzéséhez.¹² Cenoz és Gorter munkájukban összehasonlítják a kisebbségi nyelv és az uralkodó nyelv helyzetét két európai régióban.¹³ A fő bevásárló-utcákat vizsgálják Donostia-San Sebastian városában Baszkföldön (Spanyolország) és Ljouwert-Leeuwardenben Frízföldön (Hollandia). Arra a felfedezésre jutnak, hogy a Donostia-San Sebastianban lévő jelek 55 százaléka és a Ljouwert-Leeuwardenben látható jeleinek 44 százaléka két- vagy többnyelvű.

⁹ Ben-Rafael, E. – Shohamy, E. – Amara, M. H. – Trumper-Hecht, N.: Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. *International Journal of Multilingualism*, 3, 2006. 7–30.

¹⁰ Huebner, T.: Bangkok's Linguistic Landscapes: Environmental Print, Code Mixing, and Language Change. *International Journal of Multilingualism* 3, 2006. 31–51.

¹¹ Backhaus, P.: *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon, Multilingual Matters, 2007.

Backhaus, P.: Multilingualism in Tokyo - A look into the linguistic landscape. *International Journal of Multilingualism*, 3, 2006. 52–66.

¹² Backhaus, 2006.

¹³ Cenoz, J. – Gorter, D.: Linguistic landscape and minority languages, *International Journal of Multilingualism*, 2006. 3. 67–80.

Shohamy és Gorter 21 fejezetből álló kötete jelentős hozzájárulás a tudományterület fejlődéséhez.¹⁴ A tanulmánygyűjtemény különböző szemszögekből mutatja be a nyelvi tájkép tanulmányozásának lehetőségét, a különféle módszertani kérdések kezelését, a nyelvpolitika elemzését és az identitás és tudatosság témakörét. A könyv olyan fejezeteket is tartalmaz, amelyek megkérdőjelezzik a terület definícióit és kiterjedési határait, és előremutat a kutatások megújítása és kiterjesztése területén. Az elméleti fejezetek olyan tudományágak alkalmazását mutatják be, mint a történelem, a szociológia, a gazdaság, az irodalom, a nyelvészet és (nyelvi) ökológia. A módszertani fejezetek a feliratozással kapcsolatos szövegek szerzőségével foglalkoznak, valamint azzal, hogyan lehet földrajzi térképeket készíteni a nyelvek megoszlásáról a jelzéseken, továbbá a megfelelő nevek kérdésével. A nyelvpolitikát, amely fontos szerepet játszik a nyelvi jelzések szabályozása terén, Kanada és Japán nemzetközi összehasonlítása, valamint az olaszországi Dél-Tirol helyi szemszögekből közelítették meg. Vannak szerzők, akik az állami ideológiák összehasonlításával foglalkoznak Európa három különböző posztkommunista államában, míg mások a nyelvi ideológiával egy afrikai állam, Etiópia egyik regionális fővárosában. Az identitásról és az öntudatról szóló fejezetek bemutatják, mennyire életképes a nyelvi tájkép perspektívájának használata a nyelvi jelzések indexikalitásának vizsgálatában, a nemzeti identitás konstruálásában, az oktatási környezetben és a turizmus területén. Nyilvánvaló, hogy ez a gyűjtemény más kutatások számára is inspiráló volt, mivel ezek a megközelítések, perspektívák és témák visszatérnek későbbi nyelvi tájképről szóló tanulmányokban is.

Az újabb szerkesztett kötetek olyan publikációk folyamatos bővüléséhez járulnak hozzá, melyek a nyelvi tájképet vizsgálják a világ különböző pontjain. A Shohamy, Ben-Rafael és Barni által szerkesztett sokoldalú gyűjtemény a városra összpontosít. A bevezetésben azt mondják, hogy „mindenki közös érdeke annak a megértése, hogy a nyelvi tájkép olyan tér, ahol a közterület szimbolikusan épül fel” (xi. old.).¹⁵ A 19 fejezet közül néhány a

¹⁴ Shohamy, E. – Gorter, D. (Eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York: Routledge, 2009.

¹⁵ Shohamy, E. – Ben-Rafael, E. – Barni, M. (Eds.): *Linguistic Landscape in the City*. Bristol: Multilingual Matters, 2010.

városi térségek többnyelvű gyakorlatával foglalkozik, és több szerző munkájának közös vonása, hogy a nyelvi tájkép felülről lefelé történő áramlásával foglalkozik, ami a hatóságok hatalmát mutatja olyan különböző helyszíneken, mint Tel-Aviv (Izrael), Bloemfontein (Dél-Afrikai Köztársaság), Chinatown (Washington DC, USA), Donostia-San Sebastián (Spanyolország), Rezekne (Lettország) és Kijev (Ukrajna). A nyelvi tájképhez kapcsolódó gazdasági vagy szociális előnyök kérdése is felbukkan, például a Hongkongban található nagy értékű lakóépületekhez illő hangzatos nevek, és a jelzéssel történő áruba bocsájtás.

Könyvük címe is világossá teszi, hogy Jaworski és Thurlow a nyelvi tájkép alternatívájaként a „*szemiotikus tájkép*” szélesebb koncepcióját részesíti előnyben.¹⁶ Elő akarják mozdítani a tudományterületet a meglévő elméletek és módszertanok összetettebbé tételével. Könyvük más nyelvi tájkép vizsgálatokra épül, és a 14 fejezetben több szerző feltárja a szektor határait, és más tudományágakat is érint, mint például a turizmus vagy a városi földrajz.

Egy másik gyűjtemény a kisebbségi nyelvekre összpontosít a nyelvi tájképben.¹⁷ A könyv 18 fejezetében elsősorban európai eseteket vitatnak meg annak érdekében, hogy megtalálják a nyelvi tájkép tanulmányozásának előnyeit a kisebbségi nyelvek kutatásában. Minden egyes fejezet a nyelvi tájképben tükröződő kisebbségi nyelvpolitika eltérő példáit veszi számba, olyan szerteágazó közegekben, mint Baszkföld, Belgium, Katalónia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Írország, Lettország, Litvánia, Moldova, Norvégia, Oroszország, Skócia, Svédország, Ukrajna és Wales. Mindegyik esetben a nyelvi tájkép vizsgálatából származó adatok tisztázzák a nyelv, a társadalom, az identitás és a hatalom összetett kölcsönhatásait. Néhány fő kérdés a kisebbségi nyelvek láthatósága köré szerveződik, hogyan képes a nyelvi tájkép megvilágítani a többségi és kisebbségi csoportok közötti hatalmi kapcsolatokat. A nyelvi tájkép és a kisebbségi nyelvek területeinek összefogásával a szerzők tovább folytatják elméleti gondolkodásukat mindkét területen, és elmélyítik a kisebbségi nyelvhasználat dinamikájának megértését a közterületeken.

¹⁶ Jaworski, A. – Thurlow, C. (Eds.): *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. London: Continuum, 2010.

¹⁷ Gorter, D. – Marten H. F. – Van Mensel, L. (Eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke, Palgrave-McMillan, 2012.

A Hélot, Barni, Janssens és Bagna által szerkesztett gyűjtemény fejezetei ismét számos lehetőséget kínálnak a nyelvi tájkép kutatására.¹⁸ Magának a könyvnek többnyelvű megközelítése van, hiszen a 20 fejezet közül három franciául íródott. Minden tanulmány a nyelvi tájkép összetettségére utal. A jelek dinamikus módon jelenítik meg a nyelveket, és bemutatják a különböző társadalmi szintek összekapcsolódását. A nyelvi tájkép vizsgálata a többnyelvű folyamatok jobb magyarázatait szolgálja a lokális és a globális környezetben, függetlenül attól, hogy a Brüsszelben található feliratokról (amely város három fejezet középpontjában áll), vagy épp szerte a világban az olasz nyelvről szóló felmérésről van szó.

A fent említett hat szerkesztett gyűjtemény bizonyítékot szolgáltat a folyamatosan növekvő előrelépésre, melynek során a kutatók egyre több vizsgálatot végeznek az összes kontinensen. Számptalan egyéni folyóiratcikk kerül kiadásra, amelyek a növekvő on-line bibliográfiában találhatóak meg.¹⁹ 2015-től kezdődően jelenik meg a *Linguistic Landscape* című folyóirat.²⁰

Friss, innovatív és fontos hozzájárulásként tekinthetünk Blommaert rövid monográfiájára. A saját szomszédságában, Antwerpenben végzett kutatásai alapján a nyelvi tájkép mikroszkópikus és részletes vizsgálatát javasolja, hogy „teljes leíró és magyarázó potenciált hozzon létre”.²¹ A geozemiotikát többek között központi kiindulási pontként veszi alapul, és ahogyan azt „a GS [geozemiotika] szerint hangsúlyozza, a nyelvi anyag szociokulturális jelentésének jobb megértése etnográfiai magyarázatot követel, nem pedig számokat, és a jelekre összetett tárgyként kell tekintenünk, nem csak nyelvi természetűként”.²² A szerző úgy véli, hogy a nyelvi tájképpel kapcsolatos munka „a szociolingvisztika egészét jobbra, hasznosabbá, átfogóbbá és meggyőzőbbé teheti, és további dolgokat is felajánlhat más tudományágak számára”.²³

¹⁸ Hélot, C. – Barni M. – Janssens, R. – Bagna, C. (Eds.): *Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change*. Frankfurt: Peter Lang, 2012.

¹⁹ www.zotero.org/groups/linguistic_landscape_bibliography

²⁰ <https://benjamins.com/#catalog/journals/ll/main> (2017-08-14).

²¹ Blommaert, J.: *Ethnography, superdiversity, and linguistic landscapes: Chronicles of complexity*. Bristol: Multilingual Matters, 2013.

²² Bloomaert, 2013. 41.

²³ Bloomaert, 2013. 4.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a nyelvi tájkép tanulmányozása a szociolingvisztika és az alkalmazott nyelvészet alapvető kérdéseire reflektálhat. A kutatók eltérő megközelítéseinek és szellemi háttérének sokféleségére azonban a terület sajátosságaként és gazdagságaként kell tekinteni. Heterogén jellege innovatív ötleteket eredményezhet a nyelvpolitika, az irodalom, a pragmatika, a kisebbségi nyelvek vagy a többnyelvűség területén.

Az aktuális kutatások

A nyelvi tájkép tanulmányozása különböző perspektívákból közelíthető meg és számos tudományághoz kapcsolódik: nyelvészet, kommunikáció, szociológia, közgazdaságtan, társadalomföldrajz, tájépítészet, pszichológia és oktatás. A legtöbb tanulmány nyelvészeti vagy szociolingvisztikai perspektíván keresztül közelíti meg a nyelvi tájképet, de más munkák ezektől eltérő megközelítéseket is alkalmaznak. Az aktuális tanulmányokban szereplő főbb témákat az alábbiakban ismertetjük.

Az angol nyelv terjedésének kérdésköre már Rosenbaum és munkatársai korai tanulmányában²⁴ és sok más későbbi tanulmányban is fontos helyet foglalt el, s továbbra is figyelmet érdemel. Az angol gyakran kapcsolódik a modernitáshoz, az internacionalizmushoz vagy a technológiai fejlődéshez, vagy – ahogy Rosenbaum és társai nevezik – nem más, mint *snob appeal*.²⁵ Az angol, más nyelvek mellett, többnyelvű és multimodális szövegekben is jelen van, amelyek vékony határokat szabnak a nyelvek és a kifejezési módok között.²⁶ Az angol nyelv használatának egyéb okai lehetnek például kreatív-nyelvi jellegűek is, vagy kapcsolódhatnak az angol lingua franca-ként való használatának lehetőségéhez a világ számos országában, ám mindkét esetben többnyelvű jelenségekhez kötődnek.

A nyelvi tájképnek történelmi dimenziója is van, mert dinamikus és idővel változik, így tájékoztat minket a különböző nyelvek történelem során történő használatáról. Pavlenko figyelemre méltó

²⁴ Rosenbaum, 1977.

²⁵ Rosenbaum, 1977.

²⁶ Cenoz, J. – Gorter, D.: Linguistic landscape as an additional source of input in second language acquisition. *IRAL, International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 46, 2008. 257–276.

példát mutat be, amikor hosszú távú változásokat vizsgál Ukrajna fővárosának, Kijevnek a vizuális tájképében.²⁷ A 9. századtól a 21. századig tartó szociolingvisztikai történetet ír le, amely a múltbeli nyelvi tájképből (freskókról, érmékről, kéziratokról és fényképekről) származó korpusz alapján született meg, beleértve a feliratok legújabb változásait is, melyet a szerző saját fotóival támaszt alá. A többnyelvűség ezeréves hagyományának áttekintése a diakronikus megközelítés értékét mutatja.

A nyelvpolitika ismétlődő téma, mivel a hatóságok gyakran a jelzéseket jelölik ki politikai törekvéseik célpontjaként. Spolsky belefoglalja a „közösségi verbális jelek” tanulmányozását saját általános nyelvi menedzselés elméletébe. Számára „*a közterületek verbális jeleinek tanulmányozása az elmúlt negyven évben bizonyította annak érdemét a városok többnyelvű ökológiájának feltárásában és jellemzésében*”.²⁸ A nyelvi tájkép elemei olyan nyelvpolitikai mechanizmusok, amelyek képesek fenntartani az ideológiákat és bizonyos nyelvek státuszát. Például Európa számos kisebbségi régiójában a nyelvi aktivisták gyakran „rossz” nevet festenek a jelzésekre. Ez a nyelvi jogokkal kapcsolatos küzdelemtől tesz tanúbizonyságot.²⁹ A konfliktus gyökere nem csak a helységnevekre, hanem a jelek kiemelésére és elhelyezésére is visszavezethető.

A másodiknyelv-elsajátítás (SLA: second language acquisition) perspektívájával Gorter és Cenoz tanulmányában találkozhatunk.³⁰ Alapvető kérdésük a következő: „A nyelvi input forrásaként mi a

²⁷ Pavlenko, A.: Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine: A Diachronic Study. In: Shohamy, Elana – Ben-Rafael, Eliezer – Barni, Monica (Eds.): *Linguistic Landscape in the City*. Bristol – Buffalo – Toronto, Multilingual Matters, 2010. 133–150.

²⁸ Spolsky, B.: *Language Management*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. Stroud, C. – Mpendukana, S.: Multilingual signage: a multimodal approach to discourses of consumption in a South African township. *Social Semiotics*, 20, 2010. 75.

²⁹ Aiestaran, J. – Cenoz, J. – Gorter, D.: Multilingual cityscapes: perceptions and preferences of the inhabitants of Donostia-San Sebastián. In E. Shohamy – E. Ben-Rafael – M. Barni (Eds.): *Linguistic landscape in the city*. Bristol: Multilingual Matters, 2010. 219–234.

³⁰ Cenoz, J. – Gorter, D.: Linguistic landscape as an additional source of input in second language acquisition. *IRAL, International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 46, 2008. 257–276.

nyelvi tájkép szerepe a második nyelv elsajátításában?” A jelzések nyelvi befolyásolják a nyelvek státuszát a második nyelvet tanulóknál, sőt, nyelvi viselkedésüket is. A nyelvi tájkép elemei befolyásolhatják a nyelv és a nyelvhasználat elsajátítását, ismeretét. Ezeket az ötleteket iskolai környezetben is alkalmazhatjuk.³¹

Az oktatás esetében a jelzések kapcsolódhatnak a második vagy a harmadik nyelv elsajátításának vagy a nyelvi tudatosságnak a kérdéseihez, ám ezek a tanulmányok bemutatják, hogy a jelek funkciói, a többnyelvű írásbeliség vagy a többnyelvű kompetencia kérdései is vizsgálhatók. Dagenais, Moore, Sabatier, Lamarre és Armand célja, hogy dokumentálja az általános iskolások írástudását, mely során a többnyelvűséget és a nyelvi sokféleséget Vancouverben és Montrealban élő közösségekben vizsgálják.³² Clemente, Andrade és Martins követik ezt a példát egy olyan projektben, melynek címe: „megtanulni olvasni a világot, megtanulni olvasni a nyelvi tájképet”,³³ ahol hasonló didaktikai stratégiát alkalmaznak egy portugál általános iskolában.

A nyelvi tájkép az oktatási környezetben ígéretes módon biztosítja a többnyelvűségről, a nyelvtudásról és az írás-olvasási gyakorlatokról szóló tanítást. A nyelvi tájképpel kapcsolatos kutatásokhoz köthető sokat ígérő irányvonal a félig állami intézményi környezetek, például a kormányzati épületek, könyvtárak, múzeumok és kórházak vizsgálata.

Ahogy az alfejezet elején említettük, a nyelvi tájképet sokféle perspektívából közelítik meg, és különböző diszciplínákhoz kapcsolódik. Fontos munka folyik még a szerzőséggel kapcsolatos

³¹ Dressler, R.: Signgeist: promoting bilingualism through the linguistic landscape of school signage. *International Journal of Multilingualism*, 12, 2015. 1. 128–145.

³² Dagenais, D. – Moore, D. – Sabatier, C. – Lamarre, P. – Armand, F.: Linguistic landscape and language awareness. In: Shohamy, E. – Gorter, D. (Eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York: Routledge, 2009. 253–269.

³³ Clemente, M. – Andrade, A. I., – Martins, F.: Learning to read the world, learning to look at the linguistic landscape: a primary school study. In: Hélot, C. – Barni, M. – Janssens, R. – Bagna, C., (Eds.): *Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change*. Frankfurt: Peter Lang, 2012. 267–285.

kérdésekben³⁴, a modernitás kimutatásában a hatalommal és a hatósággal kapcsolatban.³⁵

A tudományterület kihívásai

A nyelvi tájkép tanulmányozása a közelmúltban született érdeklődési területként bizonyos problémákkal és nehézségekkel szembesül, elméleti és módszertani szinten is.

A nyelvi tájkép kutatása *elméleti fejlődésében* felhasználhatja és alkalmazhatja a különböző tudományágak elméleti fogalmait. Ben Rafael³⁶ a teoretikus Boudon, Bourdieu és Goffman által előterjesztett szociológiai fogalmakat veszi elő, és azokat a nyelvi tájkép kutatása során alkalmazza. Az etnolingvisztikai vitalitás elmélete Landry és Bourhis kiindulópontja, és mások, például Kasanga is folytatják ezt a hagyományt.³⁷ Coupland és Garrett, Goffman keretelemzését alkalmazzák a walesi nyelv szerepét vizsgálván Patagóniában.³⁸ Stroud és Mpendukana a többnyelvű mobilitás elméleti dimenzióival és a nyelvek multimodális reprezentációjával foglalkoznak Dél-Afrikában, inspirációjuk pedig Blommaert etnográfiai keretrendszere volt.³⁹ A terület különböző elméleti állításokból indul ki, és különböző irányok felé ágazik szét, ám elméleti síkon még sok munka van hátra.

³⁴ A jelekre, nyelvekre vonatkozóan lásd például Laitinen, M.: 630 kilometres by bicycle: observations on English in urban and rural Finland. *International Journal for the Sociology of Language*, 228, 2014. 55–77.

³⁵ Például Lanza, E. – Woldemariam, H.: Indexing modernity: English and branding in the linguistic landscape of Addis Ababa. *International Journal of Bilingualism*, 18, 2014. 491–506.

³⁶ Ben-Rafael, E.: A sociological approach to the study of linguistic landscapes. In: Shohamy, E. – Gorter, D. (Eds.): *Linguistic landscape: Expanding the scenery*. New York: Routledge, 2009. 40–54.

³⁷ Landry, R. – Bourhis, R.Y.: Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16, 1997. 23–49.; Kasanga, L. A.: Mapping the linguistic landscape of a commercial neighbourhood in Central Phnom Penh. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 33, 2012. 5. 1–15.

³⁸ Coupland, N. – Garrett, P.: Linguistic landscapes, discursive frames and metacultural performance: the case of Welsh Patagonia. *International Journal of the Sociology of Language*, 205, 2010. 7–36.

³⁹ Stroud, C. – Mpendukana, S. 2010.; Blommaert, J.: *Ethnography, superdiversity, and linguistic landscapes* 2013.

Számos módszertani kérdés is felmerül. A kutatás az alkalmazott nyelvészet, a szociolingvisztika és más tudományágak rendelkezésre álló módszereire támaszkodik. A digitális fényképek gyűjtésének és értelmezésének tipikus módja a terület fő újítása.

Cenoz és Gorter arról beszélnek, hogy a jelek számbavétele nem problémamentes, mivel döntéseket kell hozni arról, hogy mi minősül jelnek, mi számít elemzési egységnek.⁴⁰ Úgy döntöttek, hogy minden látható, nagy és kicsi jelet számba vesznek. Egy cégtábla egy egységnek számít, de az egyéni utcatábla vagy egy plakát úgyszintén. Ezzel ellentétben Backhaus Tokióban csak olyan jeleket vett számításba, amelyek egynél több nyelvet tartalmaztak, és ahol a szövegek meghatározható keretbe voltak foglalva.⁴¹ Olyan módszertani kritériumokat kell megállapítani, amelyek javítják a jelek reprezentativitását, bár a bizonyos fokú önkényesség nem kerülhető el.

Az elemzés egysége összetett kérdés. A nagyszámú, egymás mellett elhelyezkedő nyelvi jelek megnevezhetik annak eldöntését, hogy egy-egy jelzés mit is jelent valójában. Egy kirakatban lévő nyelvi elemek „egy” jel részét képezik, vagy külön kell őket figyelembe venni? Mi a helyzet az egyéb hirdetésekkel, graffitikkal vagy poszterekkel a kirakat mellett? Egy teljes utca vajon tekinthető elemzési egységnek? Valójában mindegyik választási lehetőségnek vannak előnyei és hátrányai. Az elemzési egységre vonatkozó döntések fontosak, mivel ez döntő módszertani kérdés a tanulmányok összehasonlíthatóvá tétele érdekében.

Egy másik probléma a jelzések dinamikus jellege. Egyes jelek sok-sok évre rögzülnek, mások idővel, néha egyik napról vagy egyik percről a másikra változnak. A buszokon, pólókon vagy eldobható csomagolásokon elhelyezett jelek szintén részei a nyelvi tájképnek, de általában nem szerepelnek a tanulmányokban. Dinamikus jellegük miatt kihívást jelentenek a nyelvi tájkép tanulmányozása során.

A kvantitatív-disztributív megközelítést számos kutató követi, de Macalister bírálja a mennyiségi megközelítést, ugyanakkor elemzésében Új-Zéland nyelvi tájképéről ez a módszer is hasznosnak

⁴⁰ Cenoz, J. – Gorter, D.: Linguistic landscape and minority languages, *International Journal of Multilingualism*, 2006. 3. 67–80.

⁴¹ Backhaus, P.: Multilingualism in Tokyo - A look into the linguistic landscape. *International Journal of Multilingualism*, 3, 2006. 52–66.

bizonyult.⁴² Más tanulmányok szerzői kvalitatív megközelítést választottak. Például Malinowski interjúkat vesz fel koreai üzlettulajdonosokkal az áruház jelzéseinek értelmezésére annak érdekében, hogy információt szerezzen a szerzőség kérdéseiről és a koreai, az angol vagy mindkét nyelv használatáról.⁴³ Számos kutató szándékosan ötvözi a kutatási módszereket. Mitchell különböző módszereket egyesít, mikor kombinálja egy újságcikk diskurzuselemzését az utcán beszélt nyelvek és a jelzések mennyiségi vizsgálatával.⁴⁴ Pittsburg egyik szomszédos területén Mitchell túlnyomóan egynyelvű nyelvi tájképet talált (96,5%-ban csak angol jelek) és hasonló „hangzasképet” (a lakosság 80,7%-a angolul beszélt). Mégis, ugyanez a tájkép szolgált alapjául egy újságcikknek, mely az „invázió” és az „özönvíz” metaforáival élt, hogy „a latino bevándorlókkal kapcsolatos félelemlről beszéljen”⁴⁵. Az ilyen vizsgálatok eredményei gyakran viszonylag kisszámú, nem véletlenszerű és szelektív empirikus adatokon alapulnak. Ez heurisztikusan fontos lehet, de egyfajta gyengeség jele is, mivel a replikáció és az általánosítás nehezebbé válik.

Jövőbeli kilátások

Sok éve jelennek meg nyelvi tájképpel kapcsolatos szaktanulmányok, de az elmúlt években jelentős fejlődés ment végbe, és a kiadványok száma is számottevően növekedett. A *Regio* e számában ebben a témakörben közölt tanulmányok is azt bizonyítják, hogy ezek a kutatások különböző módokon járulnak hozzá a nyelvi tájképpel kapcsolatos ismeretekhez. A nyelvi tájkép lehetővé teszi, hogy képet kapjunk az angol nyelv terjedéséről és annak többnyelvűséghez való viszonyáról, a nyelvpolitika hatásáról a nyilvános területeken, a kisebbségi nyelvek fejlődéséről és

⁴² Macalister, J.: Emerging voices or linguistic silence? Examining a New Zealand linguistic landscape. *Multilingua*, 29, 2010. 55–75.

⁴³ Malinowski, D.: Authorship in the linguistic landscape: A multimodal-performative view. In:

Shohamy, E. – Gorter, D. (Eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York: Routledge, 2009. 107–125.

⁴⁴ Mitchell, T. D.: ‘A Latino community takes hold’: Reproducing semiotic landscapes in media discourse. In A. Jaworski – C. Thurlow (Eds.): *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. London: Continuum, 2010. 168–186.

⁴⁵ Mitchell, 2010. 169.

láthatóságáról, illetve az iskolás gyerekek nyelvi tudatosságáról stb. A jövőben a kutatók továbbra is hozzájárulnak ahhoz, hogy bővítsék ismereteinket az írott nyelvek nyilvános térben való használatáról.

Számos újítás jelenik meg a nyilvános terek nyelvhasználatában, és arra ösztönzi a kutatókat, hogy ehhez igazítsák a jelzések tanulmányozását, és ez az elméleti megközelítések és módszerek további elmozdulását eredményezi, ahogyan a tudományterület is előre halad. Az új technológia egyik példája a kibővített valóság (augmented reality, AR), vagyis olyan digitális információ kivetülése, amely a fizikai környezet élő nézetére helyeződik. A kibővített valóság gyakori a sportműsorokban, ahol a közönség számára különféle reklámokat mutatnak, és digitális vonalakat helyeznek el a játéktéren. Az is lehetséges, hogy különböző vásárlók számára különböző nyelven jelenítsék meg a termékeket, így a valóságnak a digitális adatokkal való átfedése megváltoztathatja a nyelvi tájkép érzékelését és tapasztalatát. Lehetséges, hogy a többnyelvű városkép az olvasni kívánt szöveg egynyelvű változatává alakul, ami legfeljebb „párhuzamos többnyelvűséget” teremt, és ez először valószínűleg elsősorban az angol és néhány más nagy(obb) nyelv számára fejleszthető ki. Ezek a technológiák sok új kérdést vetnek fel a társadalmi többnyelvűségről, amelyek további tanulmányokat érdemelnek.

A technológia tehát fontos befolyással bír, és a találmányok, mint például az interaktív digitális hirdetések, az internet, a digitális szöveges üzenetek, a kibővített valóság stb. egyszerre kihívásként és lehetőségeként szolgálnak. A nyelvi tájkép bizonyos mértékig statikus, és így lehetővé teszi a jelenségek történelmi és társadalmi változásainak elemzését. A videomegjelenítések dinamikusabbá és folyékonyabbá válnak, és kihívást jelentenek annak elemzésére, hogy ezek miként is járulnak hozzá a nyelvi tájkép többnyelvű összetételéhez.

A nyelvi tájkép olyan tér is lehet, ahol a nyelvi sokszínűség látható, de vitatható is. Néhány nyelvi csoportnak másoknál nagyobb a hozzáférése ahhoz, hogy nyelvüket nyilvánosan megjelenítsék; a többségi nyelv dominál, és néhány kisebbségi nyelv a láthatóságért küzd.⁴⁶ A nyelvi tájkép tükrözi a nyelvek és a nyelvi csoportok

⁴⁶ Gorter, D. – Marten H. F. – Van Mensel, L. (Eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke, Palgrave-McMillan, 2012.

közötti hatalmi viszonyokat. A nyelvi tájkép szabályozása továbbra is fontos kérdés marad, nem csak a nyelvek használatának, hanem az erkölcsi, etikai és jogi dimenziók szempontjából is.

A nyelvi tájkép tanulmányozása újszerű, innovatív, magával ragadó megközelítést nyújt a nyelvi sokféleség és a többnyelvű városképek feltérképezéséhez. A jövő kihívása az, hogy empirikus kutatásokat használjanak az elméleti ötletek tesztelésére, olyan leíró vagy analitikus beszámolók bemutatása helyett, amelyek többé-kevésbé illusztrálják az elméleti elképzeléseket. Több gondolatot kell fektetni a jelek jelentésének értelmezésébe, azaz abba, hogyan is befolyásolják a jelek az írott és beszélt nyelvek használatát az emberek életében.

A nyelvi tájkép vizsgálatának területe még korai szakaszban jár az elméleti és módszertani fejlődés szempontjából is, de a kutatóknak azt kell célul kitűzniük, hogy a tanulmányok megismételhetők, az eredmények pedig más kutatók által is ellenőrizhetők legyenek. Sok esetben úgy tűnik, hogy szigorúbb kutatási megközelítésre van szükség.

A jelzések működésének vizsgálata különböző elméleti és módszertani megközelítéseken alapul. A nyelvi tájkép tanulmányozásának területét sokszínűség jellemzi, és annak eredményei friss szociolingvisztikai perspektívákat nyújtanak olyan kérdésekben, mint a városi többnyelvűség, a globalizáció, a kisebbségi nyelvek és a nyelvpolitika. A világ különböző pontjain végzett kutatások a nyelvhasználat változatosságát sugallják, és a tanulmányok hozzájárulnak a többnyelvűség és a sokszínű világ hatékonyabb megértéséhez.

Fordította: Máté Réka

Felhasznált irodalom

Aiestaran, J. – Cenoz, J. – Gorter, D.: Multilingual cityscapes: perceptions and preferences of the inhabitants of Donostia-San Sebastián. In E. Shohamy – E. Ben-Rafael – M. Barni (Eds.): *Linguistic landscape in the city*. Bristol: Multilingual Matters, 2010. 219–234.

Backhaus, P.: *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon, Multilingual Matters, 2007.

- Backhaus, P.: Multilingualism in Tokyo - A look into the linguistic landscape. *International Journal of Multilingualism*, 3, 2006. 52–66.
- Ben-Rafael, E. – Shohamy, E. – Amara, M. H. – Trumper-Hecht, N.: Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. *International Journal of Multilingualism*, 3, 2006. 7–30.
- Ben-Rafael, E.: A sociological approach to the study of linguistic landscapes. In: Shohamy, E. – Gorter, D. (Eds.): *Linguistic landscape: Expanding the scenery*. New York: Routledge, 2009. 40–54.
- Blommaert, J.: *Ethnography, superdiversity, and linguistic landscapes: Chronicles of complexity*. Bristol: Multilingual Matters, 2013.
- Cenoz, J. – Gorter, D.: Linguistic landscape and minority languages, *International Journal of Multilingualism*, 2006. 3. 67–80.
- Cenoz, J. – Gorter, D.: Linguistic landscape as an additional source of input in second language acquisition. *IRAL, International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 46, 2008. 257–276.
- Clemente, M. – Andrade, A. I., – Martins, F.: Learning to read the world, learning to look at the linguistic landscape: a primary school study. In: Hélot, C. – Barni, M. – Janssens, R. –
- Bagna, C., (Eds.): *Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change*. Frankfurt: Peter Lang, 2012. 267–285.
- Coupland, N. – Garrett, P.: Linguistic landscapes, discursive frames and metacultural performance: the case of Welsh Patagonia. *International Journal of the Sociology of Language*, 205, 2010. 7–36.
- Dagenais, D. – Moore, D. – Sabatier, C. – Lamarre, P. – Armand, F.: Linguistic landscape and language awareness. In: Shohamy, E. – Gorter, D. (Eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York: Routledge, 2009. 253–269.

- Dressler, R.: Signgeist: promoting bilingualism through the linguistic landscape of school signage. *International Journal of Multilingualism*, 12, 2015. 1. 128–145.
- Gorter, D.: Linguistic Landscapes in a Multilingual World. *ARAL – Annual Review of Applied Linguistics*, 33, 2013. 190–212.
- Gorter, D. (Ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon, Multilingual Matters, 2006. [first as issue of *International Journal of Multilingualism* 3/1.]
- Gorter, D.: Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism. In: Durk Gorter (Ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters, 2006. 1–6.
- Gorter, D. – Marten H. F. – Van Mensel, L. (Eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke, Palgrave-McMillan, 2012.
- Hélot, C. – Barni M. – Janssens, R. – Bagna, C. (Eds.): *Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change*. Frankfurt: Peter Lang, 2012.
- Huebner, T.: Bangkok’s Linguistic Landscapes: Environmental Print, Code Mixing, and Language Change. *International Journal of Multilingualism* 3, 2006. 31–51.
- Jaworski, A. – Thurlow, C. (Eds.): *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. London: Continuum, 2010.
- Kasanga, L. A.: Mapping the linguistic landscape of a commercial neighbourhood in Central Phnom Penh. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 33, 2012. 5. 1–15.
- Laitinen, M.: 630 kilometres by bicycle: observations on English in urban and rural Finland. *International Journal for the Sociology of Language*, 228, 2014. 55–77. Doi 10.1515/ijsl2014-0005.
- Landry, R. – Bourhis, R.Y.: Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16, 1997. 23–49.

- Lanza, E. – Woldemariam, H.: Indexing modernity: English and branding in the linguistic landscape of Addis Ababa. *International Journal of Bilingualism*, 18, 2014. 491–506. doi:10.1177/1367006913484204
- Macalister, J.: Emerging voices or linguistic silence? Examining a New Zealand linguistic landscape. *Multilingua*, 29, 2010. 55–75.
- Malinowski, D.: Authorship in the linguistic landscape: A multimodal-performative view. In: Shohamy, E. – Gorter, D. (Eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York: Routledge, 2009. 107–125.
- Mitchell, T. D.: ‘A Latino community takes hold’: Reproducing semiotic landscapes in media discourse. In A. Jaworski – C. Thurlow (Eds.): *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. London: Continuum, 2010. 168–186.
- Pavlenko, A.: Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine: A Diachronic Study. In: Shohamy, Elana – Ben-Rafael, Eliezer – Barni, Monica (Eds.): *Linguistic Landscape in the City*. Bristol – Buffalo – Toronto, Multilingual Matters, 2010. 133–150.
- Rosenbaum, Y. – Nadel, E. – Cooper, R. L. – Fishman, J. A.: English on Keren Kayemet Street. In: Fishman, J. A. – Cooper, R. L. – Conrad, A. W. (Eds.): *The Spread of English*. Rowley MA: Newbury House, 2010. 179–196.
- Scollon, R. – Scollon, S. W.: *Discourse in Place: Language in the Material World*. New York: Routledge, 2003.
- Shohamy, E. – Gorter, D. (Eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. New York: Routledge, 2009.
- Shohamy, E.: *Language policy: hidden agendas and new approaches*. New York: Routledge, 2006.
- Shohamy, E.: Linguistic Landscapes and Multilingualism. In: Martin-Jones, M. – Blackledge, A. – Creese, A. (Eds.): *The Routledge Handbook of Multilingualism*. New York: Routledge, 2012. 538–551.

- Shohamy, E. – Ben-Rafael, E. – Barni, M. (Eds.): *Linguistic Landscape in the City*. Bristol: Multilingual Matters, 2010.
- Spolsky, B.: *Language Management*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Stroud, C. – Mpendukana, S.: Multilingual signage: a multimodal approach to discourses of consumption in a South African township. *Social Semiotics*, 20, 2010. 5. 469–493.
- Stroud, C., – Mpendukana, S.: Multilingual signage: a multimodal approach to discourses of consumption in a South African township. *Social Semiotics*, 2010. 20 (5), 469–493.
- Taylor-Leech, K. J.: Language choice as an index of identity: linguistic landscape in Dili, Timor-Leste. *International Journal of Multilingualism*, 9, 2012. 15–34.

PETTERI LAIHONEN* – CSERNICSKÓ ISTVÁN**

Kísérlet egy összehasonlító vizsgálatra: a nyelvi tájkép dél-szlovákiai, székelyföldi és kárpátaljai falvakban¹

I. Bevezetés

Írásunk hat falu nyelvi tájképének általános jellemzését kínálja, és az eredményeket összehasonlítjuk egyrészt egymással, másrészt a korábbi, az általános nyelvi helyzetet összefoglaló munkákkal. Egy-egy olyan dél-szlovákiai, székelyföldi és kárpátaljai falut mutatunk be, ahol a településen belüli szóbeli kommunikáció nyelve egyöntetűen a magyar, illetve egy-egy olyan falut, amiket a szóbeli kétnyelvűség jellemez. A tanulmány második részében azt elemezzük röviden, hogy melyek azok a felirattípusok, amelyek általában nem magyar nyelven jelennek meg, illetve amelyek leginkább autonóm magyar nyelvű formában találhatók, továbbá mely területeket jellemzi leginkább a kétnyelvű táblák használata a megvizsgált falvakban. Végül összehasonlítjuk az eredményeket azzal az általános képpel, amit egyéb szociolingvisztikai kutatások alapján alkothatunk az adott régiókban élő magyarok nyelvhasználatáról.

Már az első kutatások két alapfunkciót tulajdonítottak a nyilvánosságban megjelenő feliratoknak: *kommunikatív* és *szimbolikus* jelentést. A kommunikatív funkció sokáig fontosabb lehetett a szimbolikusnál. Azon a nyelven írták a közlendő

* Petteri Laihonon nyelvész, az University of Jyväskylä, The Centre for Applied Language Studies kutatója. e-mail: petteri.laihonon@jyu.fi;

** Csernicško István nyelvész, a beregszászi Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont igazgatója, a Pannon Egyetem docense. E-mail: csernicsko.istvan@kmf.uz.ua.

¹ A kutatás a Finn Akadémia 137718-as (2011–2013) és 299133-as (2016–2021) számú ösztöndíjai támogatásával készült.

információkat a táblák, feliratok készítői, amely(ek)en tudtak, illetve amelyekről feltételezték, hogy azokat értik a megcélzott olvasók. A vizsgált térségben ez a nyelv sokáig a latin volt, de a magyar nyelvű írásbeliség is igen korán kezdődött, jóval korábban, mint például a finn vagy akár a svéd nyelv. Az európai nemzeti romantika és a nemzetállam eszméje merőben megváltoztatta a nyelvi tájképhez való viszonyt a 19. század vége felé, amikor a szimbolikus funkció minden korábbinál nagyobb szerephez jutott.² Akkortól kezdve fokozatosan terjedt el Európában, hogy a mindenkori uralkodó államnemzet nyelvét tükrözték a hivatalos jellegű, a kereskedelmi, de még a civil és valamelyest még az egyházi szférában megjelenő nyilvános feliratok is. Ahogy az európai nemzetállamok elnyerték függetlenségüket, az egyik első jellegzetes rítus a többi nyelvnek a szimbolikus nyilvános térből való eltávolítása volt, például az utcanevek letépésével vagy átfestésével. Ez így történt például az orosz nyelvvel Finnországban, de hasonló történt a magyar nyelvű feliratok többségével is a trianoni békedöntés után Magyarországon kívül rekedt régiókban. A hatalomváltások rendszerint átalakították a nyelvi tájképet, az uralkodó nemzet nyelve került domináns helyzetbe, és az előző korszak privilegizált nyelvét gyakran tüntették el.³ A nyelvi tájképnek a valamilyen politikai változással, hatalomváltással együtt járó átalakulására, átalakítására számos friss példa is akad a vizsgált térségben.⁴

² Beregszászi Anikó: „Csata” a szimbolikus térért, avagy a látható/láthatatlan anyanyelv. In: Beregszászi Anikó – Papp Richard (szerk.): *Kárpátalja: Társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest–Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2005. 158–178.; Szabó Mihály Gizella: A nyelv szimbolikus funkciója a szlovák államnyelvtörvényben. *Magyar Tudomány*, 2009. 170 (11), 1329–1334.

³ Csernicskó István: Nyelvek vetélkedése a nyelvi tájképben: kárpátaljai példa. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 2015/1–2. 71–84.; Csernicskó István: A változás megragadása a nyelvi tájképben: Kárpátalja példája. *Magyar Nyelv*, 112(1), 2016. 50–62.

⁴ Zalabai Zsigmond: *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1995.

2. Elméleti háttér

Már az első ide vonatkozó kutatások két alapfunkciót tulajdonítottak a nyilvánosságban megjelenő feliratoknak: a *kommunikatív* és a *szimbolikus* jelentést. A kommunikatív funkció sokáig fontosabb lehetett a szimbolikusnál. Azon a nyelven írták a közlendő információkat a táblák, feliratok készítői, amely(ek)en tudtak, illetve amelyekről feltételezték, hogy azokat értik a megcélzott olvasók. A vizsgált térségben ez a nyelv sokáig a latin volt, de a magyar nyelvű írásbeliség is igen korán kezdődött, jóval korábban, mint például a finn vagy akár a svéd nyelv. Az európai nemzeti romantika és a nemzetállam eszméje merőben megváltoztatta a nyelvi tájképhez való viszonyt a 19. század vége felé, amikor a szimbolikus funkció minden korábbinál nagyobb szerephez jutott.⁵ Akkortól kezdve fokozatosan terjedt el Európában, hogy a mindenkori uralkodó államnemzet nyelvét tükrözték a hivatalos jellegű, a kereskedelmi, de még a civil és valamelyest az egyházi szférában megjelenő nyilvános feliratok is. Ahogy az európai nemzetállamok elnyerték függetlenségüket, az egyik első jellegzetes rítus a többi nyelvnek a szimbolikus nyilvános térből való eltávolítása volt, például az utcanevek letépésével vagy átfestésével. Ez így történt például az orosz nyelvvel Finnországban, de hasonló történt a magyar nyelvű feliratok többségével is a trianoni békedöntés után Magyarországon kívül rekedt régiókban. A hatalomváltások rendszerint átalakították a nyelvi tájképet, az uralkodó nemzet nyelve került domináns helyzetbe, és az előző korszak privilegizált nyelvét gyakran tüntették el.⁶ A nyelvi tájképnek a valamilyen politikai változással, hatalomváltással együtt

⁵ A nyelvi tájkép szimbolikus jelentőségéről magyarul: Beregszászi Anikó: „Csata” a szimbolikus térért, avagy a látható/láthatatlan anyanyelv. In: Beregszászi Anikó – Papp Richard (szerk.): *Kárpátalja: Társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest–Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2005. 158–178.; Szabó Mihály Gizella: A nyelv szimbolikus funkciója a szlovák államnyelvtörvényben. *Magyar Tudomány*, 170(11), 2009. 1329–1334.

⁶ Csernicskó István: Nyelvek vetélkedése a nyelvi tájképben: kárpátaljai példa. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 2015/1–2. 71–84.; Csernicskó István: A változás megragadása a nyelvi tájképben: Kárpátalja példája. *Magyar Nyelv*, 112(1), 2016a. 50–62.

járó átalakulására, átalakítására számos friss példa is akad a vizsgált térségben.⁷

A nyelvi tájkép kutatásainak elméleti alapkérdéséről már magyarul is megjelent több írás.⁸ Jelen írásunkban így csak a téma szempontjából leglényegesebb kérdéseket fogjuk tárgyalni.

Ben-Rafael és munkatársai szerint a nyelvi tájkép elemeit a következő tényezők magyarázhatják: 1. hatalmi viszonyok; 2. kommunikatív célok; 3. önkifejezés; 4. kollektív identitás kifejezése.⁹ E magyarázati modellek mindegyike megjelenik jelen vizsgálatban is, ugyanakkor időnként egyszerre több magyarázat is érvényes lehet a feliratok megrendelőinek szándékát vagy a táblákat olvasók értelmezését illetően.

Ebben a tanulmányban a legújabb kutatási áramlatot követjük, amely a nyelvvideológiákban keresi az adott nyelvi tájkép magyarázatát,¹⁰ hiszen „Az ideológiák szorosan kapcsolódnak a nyelvhez.”¹¹ A feliratok esetében a nyelvvideológiák kutatása annak elemzése, hogy a táblákat állítók, illetőleg a táblákat olvasók milyen nyelven kívüli összefüggéseket, jelentéseket feltételeznek a nyelv választást, annak szemiotikai tulajdonságait vagy elhelyezését illetően.

Shohamy rendszere alapján a nyelvi tájképnek közvetítő szerepe van a nyelvpolitikai szintek között.¹² A felső szintet a nyelvvideológiák adják, a nyelvi tájképben pedig – hasonlóan az iskolák rejtett tantervében jelentkező nyelvpolitikához – konkrét

⁷ Zalabai Zsigmond: *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1995.

⁸ Laihonen, Petteri: Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle.* 2012. 14 (3), 27–49.; Laihonen, Petteri: Csíkszentdomokosi nyelvi tájkép. *Székegyföld,* 2013.17 (7), 157–177.; Bartha Csilla – Petteri Laihonen – Szabó Tamás Péter: Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben: egy új kutatási területről. *Pro Minoritate,* 2013/3. 13–28.

⁹ Ben-Rafael, Elizier et al.: Introduction. In: Shohamy, Elana et al. (eds.): *Linguistic Landscape in the City.* Bristol: Multilingual Matters, 2010. xi–xxviii.

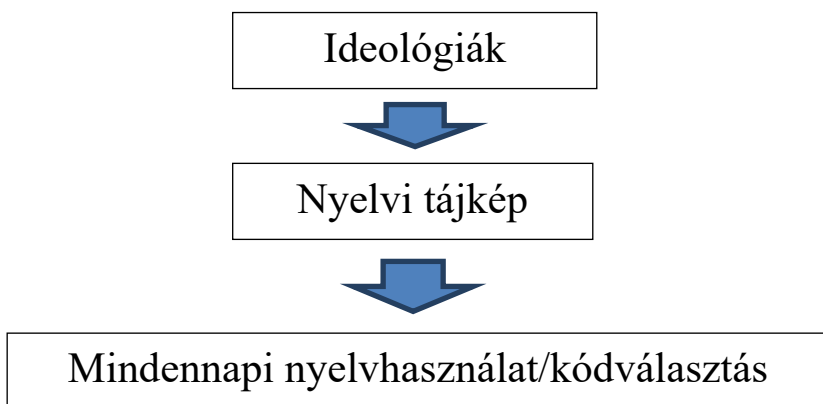
¹⁰ Jaworski, Adam – Thurlow, Crispin: Introducing Semiotic Landscapes. In: Jaworski, Adam – Thurlow, Crispin: *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space.* London: Continuum, 2010. 1–40., 11.

¹¹ Fairclough, N.: *Language and power* (2nd ed.). London: Longman, 2001. 2.

¹² Shohamy, Elana: *Language Policy: Hidden agendas and new approaches.* London: Routledge. 2006. 110–111.

formát öltenek a hatalmon levők ideológiái. Ugyanakkor a nyelvi tájkép – ahogy az iskolák helyzete is – hatással van a mindennapi nyelvhasználati döntésekre, a nyelvi viselkedésre és a nyelvről való gondolkodásra. Továbbá a nyelvi tájkép lehet ideológiai harc színtere is (vagyis a nyelvi tájkép hathat az ideológiákra is), a magánemberek és (amennyire a törvények engedik) a vállalkozók feliratai más ideológiákat követhetnek, mint a hivatalos vizuális nyelvhasználat. Ugyanígy a graffitik megszeghetik a szabályokat, illetve (nyelvi) aktivisták állíthatnak alternatív táblákat, megjeleníthetnek alternatív feliratokat.¹³

1. ábra Shohamy nyelvpolitikai modellje¹⁴

3. Módszertan

Az adatgyűjtés három terepen: Kárpátalján, Székelyföldön és Dél-Szlovákiában két-két faluban történt, ezeken keresztül mutatjuk be a magyarlakta vidékek vizuális nyelvhasználatának jellemzőit. A kutatópontok kiválasztásakor azt tartottuk szem előtt, hogy az egyik vegyes lakosságú település legyen, ami a magyar tömb szélén található, a másik pedig olyan, ahol nagyrészt (90% fölött)

¹³ Csernicskó István: A dinamikusan változó nyelvi tájkép: Kárpátalja példája. *Acta Humana. Emberi jogi közlemények*, 2016/3. 91–105.

¹⁴ Shohamy, 2006.

magyarnak vallják magukat a lakosok, és a tömb közepén helyezkedik el.

1. táblázat *A kutatópontok* (a település neve után zárójelben a magyar anyanyelvűek aránya; a census éve)

Ország, régió	Abszolút magyar többség	Vegyes lakosságú település
Dél-Szlovákia	Vásárút (92%; 2011)	Réte (39%; 2011)
Ukrajna, Kárpátalja	Mezőkaszony (96%; 2001)	Visk (45%; 2001)
Románia, Székelyföld	Csíkszentdomokos (99%; 2011)	Aldoboly (63%; 2011)

A terepmunka és anyaggyűjtés 2011–2012-ben történt, az első szerző, Petteri Laihonen két-két hetet töltött mindkét faluban, ahol többnyire az összes ott található feliratot sikerült dokumentálnia.¹⁵ A települések kiválasztása nem követte a kvantitatív kutatások logikáját, így például Aldoboly jóval kisebb település, mint Visk. A kiválasztáshoz gyakorlati tényezők is hatottak (például Laihonen a kapcsolathálóján keresztül ezekre a településekre jutott el, ott talált olyan embert, akinek segítségével két hét alatt sok adatközlőhöz eljuthatott). A kutató eredeti célja az volt, hogy megértse a magyar tömbök különféle településeinek nyelvi viselkedését. Az interjúiban arra kereste a választ, hogy mennyire befolyásolja a többségi nemzet képviselőinek jelenléte egy adott településen a nyelvről szóló diskurzusokat és nyelvi ideológiákat. A jelen összehasonlítás sem keres kauzális relációkat például a magyar nyelvű feliratok megléte és a lakosság nyelvi megoszlása között. Csupán arra szorítkozzunk,

¹⁵ A részletekhez és a települések részletesebb leírásához lásd: Laihonen, 2012, 2013.; Laihonen, Petteri: Linguistic landscapes of a minoritized regional majority: Language ideologies among Hungarians in South-West Slovakia. In: Laitinen, M. – A. Zabrodszkaja (eds.): *Dimensions of Sociolinguistic Landscapes in Europe: Materials and Methodological Solutions*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015a. 171–198.; Laihonen, Petteri – Tódor, Erika: The changing schoolscape in a Szekler village in Romania: signs of diversity in 'rehungarization'. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 20(3), 2017. 362–379.; Csernicskó István – Laihonen, Petteri: Hybrid Practices meet Nation State Language Policies: Transcarpathia in the 20th Century and Today. *Multilingua*, 36(1), 2016. 1–30.

hogy az általános kvantitatív tendenciákat leírjuk, és azok lehetséges magyarázatait röviden bemutatjuk és összehasonlítjuk.

Statisztikai elemzés segítségével általános képet alkothatunk a falvak nyilvános térben elhelyezett feliratairól: arról, hogy milyen nyelvek láthatóak a településeken, milyen arányban és milyen nyelvhasználati szintereken. A nyelvi tájkép statisztikai vizsgálata összehasonlítható a népszámlálások eredményeivel, mindkettő hasonlóan nyújthat általános képet az adott közösség nyelvi helyzetéről.¹⁶

A vizsgálat alapja egy körülbelül ezer fényképet számláló adatbázis, amelynek célja az adott települések vizuális nyelvhasználatának minél teljesebb feltérképezése. A nyelvi tájkép kutatása sokáig jellegzetesen kvantitatív vállalkozás volt, és mint olyan, kétségkívül alkalmas a fent említett kérdések megválaszolására. Azonban az adott település vizuális nyelvhasználatának értelmezéséhez etnográfiai kutatásra és kvalitatív elemzésre is szükség van, ahogyan az e tanulmányban is történik. Az általános helyzetkép ábrázolása előtt azonban szólni kell azokról a kétségekről is, amelyek az egyes táblák, feliratok kódolásához kapcsolódnak.

Nem létezik megegyezés azzal kapcsolatban, hogy mi számít önálló feliratnak (ha egy táblán van például egy logó, akkor az külön felirat?), mi számít egynyelvű feliratnak és mi két/többnyelvűnek – például a különféle neveket valamilyen nyelvűnek tekintünk-e? Az úgynevezett hibrid feliratok esetében egyáltalában van-e értelme bizonyos nyelvűnek tekinteni a táblát? Illetve, ha a megvizsgálandó területen ugyanaz a felirat(típus) többször is előfordul, akkor ezt egy feliratnak számoljuk vagy többnek? Például az utcanevek esetében el kell dönteni, hogy azokat egy feliratnak számítjuk, vagy az összes utcatáblát külön számításba vesszük-e? Ezekre a kérdésekre több eltérő megoldást lehet találni a szakirodalomban, egy adott döntés lényegesen módosíthatja az eredményeket.¹⁷

¹⁶ Cenoz, Jasone – Gorter, Durk: Linguistic landscape and minority languages. In: Gorter, Durk (ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters, 2006. 67–80.

¹⁷ Edelman, Loulou: What's in a Name? Classification of Proper Names by Language. In: Shohamy, Elana – Gorter, Durk (eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. London: Routledge, 2009. 141–154.

Mint kódolási egységet általában nem volt nehéz meghatározni az önálló feliratot. Ha az „alaptáblán” fordult elő másik felirat (például graffiti), azt külön számoltuk. Jelen kimutatásban csak a „nyilvános” térben előforduló feliratokat vesszük számításba. A „nyilvános” tér meghatározása azonban szintén problematikus, és a nyelvtörvények esetében is gyakran vita tárgya, hogy mi számít nyilvánosnak vagy hivatalosnak. Gyakorlati célból például a sírköveket jelen esetben nem tekintettük nyilvános szövegeknek, de a temetőben előforduló egyéb táblákat igen.¹⁸ Emellett általában a mindenki által látható, külső térben előforduló feliratokat számoltuk össze. Persze, így is maradnak határesetek, például az iskola udvarán (ami már az iskola „belső” területe) előforduló táblák bekerültek a mintába, de a vállalatok belső terei, udvarai nem. Továbbá minden feliratot csak egyszer vettünk számításba, de ha annak valamelyik eleme (például rajz) eltérő volt, azt külön számoltuk. Ennek ellenére az utcatáblákat, információs táblákat csak egy feliratnak tekintettük. Azt, hogy melyik felirat milyen nyelvű, ritkán volt nehéz eldönteni. A neveket külön nem vettük számításba, hacsak nem ez volt az egyetlen eleme a feliratnak. Végül a statisztikai számításba gyakorlati okokból nem vettük bele a kisebb, véletlenül leejtett és otthagytott papírlapokat, szemetet, illetve az emlékművek koszorúinak szövegeit (amelyek nem olvashatóak fénykép alapján), habár ezek mind tagadhatatlanul részei a tágabban értelmezett nyelvi tájképnek.

Szólni kell még azokról az esetekről, ahol kevésbé látjuk értelmét a statisztikai módszereknek. Ilyen például a két- és többnyelvű táblák esetében a nyelvek (megjelenítésének) egymáshoz való viszonya, a nyelvköziséget vagy hibriditást beleértve,¹⁹ ami szerintünk mindig külön vizsgálendő, de nehezen kvantifikálható kérdés. Olyan nyugat-európai nem autonóm kisebbségek, illetve magyarországi kisebbségek esetében, ahol a kisebbségi első nyelvi beszélők száma

¹⁸ Itt követtük a korábbi tanulmányok gyakorlatát is, eddig ugyanis nem talákoztunk olyan tanulmánnyal, amely összeszámolta volna a sírkövek feliratait.

¹⁹ Csernicskó–Laihonen, 2016; Laihonen, 2013; Laihonen, Petteri: Indexing the Local, State and Global in the Contemporary Linguistic Landscape of a Hungarian town in Slovakia. In: Wachtarczyková, J. – Satinská, L. – Ondrejovič, S. (eds.): *Jazyk v politických, ideologických a interkulturálnych vzťahoch*. Sociolinguistica Slovaca 8. Bratislava: Veda, 2015b. 280–301.

elenyésző, inkább érdemes csak a ritka, egyes nyelvi tájképelemeket kvalitatív módszerekkel tanulmányozni.

Végezetül, a nyelvi tájképről szóló egyes ideológiákat inkább diskurzuselemzési módszerekkel érdemes kutatni, ez esetben például egy kérdőíves kutatásnak kevés értelmét látjuk. A statisztikai elemzés korábban népszerű volt, de mára már egyre inkább a kvalitatív elemzés váltotta fel, mert a statisztikai elemzés magában nem bizonyult elégséges magyarázó modellnek a nyelvi tájkép értelmezéséhez. Szerintünk azonban a magyar kisebbségi tömbök esetében érdemes elvégezni a kvantitatív elemzéseket is, mivel – a nyugat-európai autonóm kisebbségek kivételével²⁰ – hasonló számarányú és helyzetű kisebbségi régiókat nem kutattak eddig. Ezzel választ kaphatunk arra a kérdésre, hogyan néz ki egy olyan régió nyelvi tájképe, ahol az államban jogilag alávetett, dominált kisebbség alkotja a regionális vagy lokális többséget.

4. Általános összehasonlítás

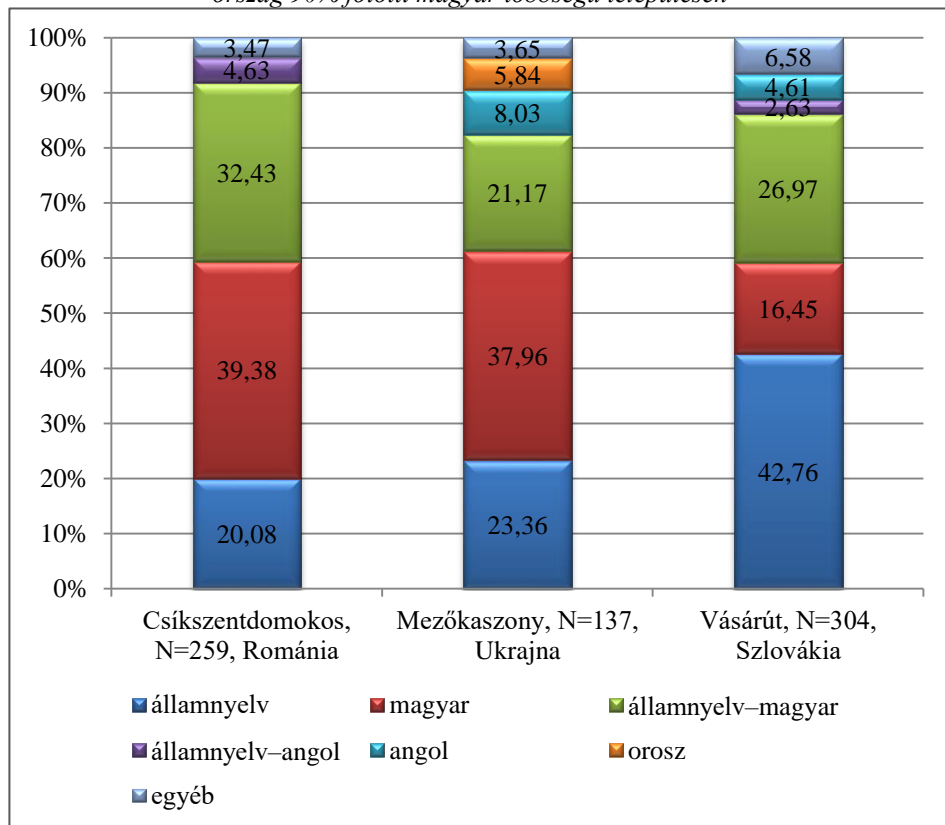
A kárpátaljai települések vizuális nyelvválasztása nem tér el számottevően a székelyföldiétől,²¹ viszont a szlovákiai helyzetre jellemző, hogy ott a magyar nyelv egy olyan településen is kevesebb helyet kap a vizuális térben, ahol a lakosság 92%-a magyar anyanyelvűnek vallja magát (2. ábra).²²

²⁰ Dal Negro, Silvia: Local Policy Modeling the Linguistic Landscape. In: Shohamy, Elana – Gorter, Durk (eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. London: Routledge, 2009. 206–218.

²¹ Laihonon, 2013.

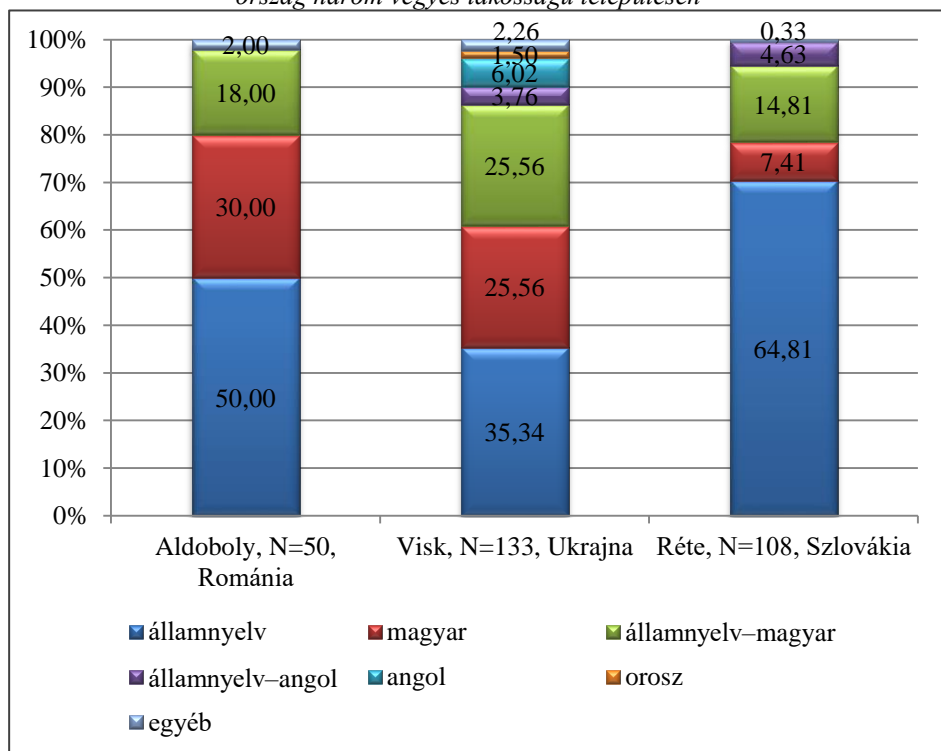
²² Laihonon 2012, 2015a, 2015b; Laihonon, Petteri: Beware of the dog! Private Linguistic Landscapes in two 'Hungarian' villages in South-West Slovakia. *Language Policy*, 15(4), 2016. 373–391.

2. ábra A nyelvek megoszlása a nyilvános feliratokon három ország 90% fölötti magyar többségű településén

Ahogy a magyar domináns falvak esetében, a vegyes lakosságú községek közül is a dél-szlovákiai kutatópont emelkedik ki az államnyelven készült feliratok arányát tekintve, és itt a legalacsonyabb a csak magyar nyelvű táblák, kiírások hányada (3. ábra).

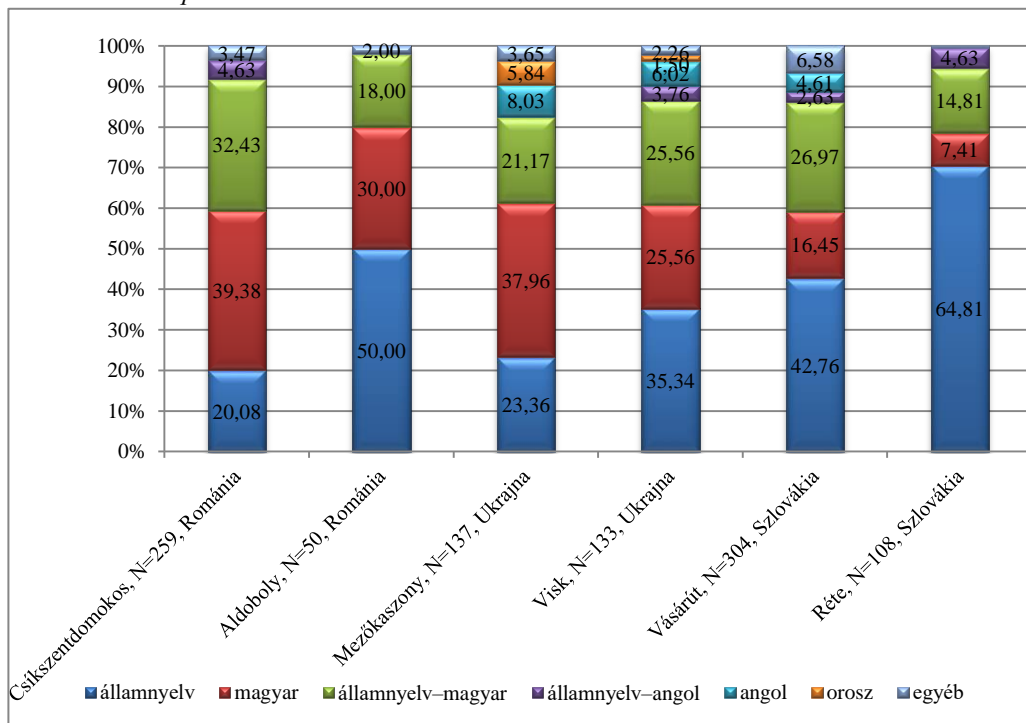
3. ábra A nyelvek megoszlása a nyilvános feliratokon három ország három vegyes lakosságú településén

Nem meglepő, hogy az abszolút magyar többségű településeken (Vásárút, Csíkszentdomonos és Mezőkaszony) magasabb a magyar, illetve alacsonyabb az államnyelv (a szlovák, a román, illetve az ukrán) feliratok előfordulási aránya a nyelvi tájképben, mint azokon a településeken, ahol a magyarok kisebbségben vannak (Réte, Aldoboly és Visk) (4. ábra). Az is kiderül azonban az elemzésből, hogy a magyar és a többségi nyelv mellett mind a hat kutatóponton jelen van az angol is a nyelvi tájképben. Érdekes, hogy a délszlovákiai és székelyföldi településekre az jellemző, hogy a lokálisan magyar többségű helységeken magasabb a globális világnyelvet is tartalmazó feliratok aránya, mint ott, ahol a magyarok kisebbségben

vannak. Kárpátalján azonban Visken magasabb arányban van jelen az angol nyelv, mint Mezőkaszonyban (4. ábra).²³

4. ábra A nyelvek előfordulása három ország hat, magyarok lakta településén

²³ Csernicskó István: Nyelv, gazdaság, társadalom. Globális nyelvek Kárpátalja magyarok lakta végeinek nyelvi tájképében. In: Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többszínűség, regionalitás, nyelvoktatás. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvtudományi Kutatóközpont kutatásaiból III.* Ungvár: RIK-U, 2017. 13–44. (33–34.)

Még inkább szembevetendő a magyar nyelv ritkább előfordulása, illetve a többségi nyelv gyakoribb megjelenése a szlovákiai kutatópontokon a 2. táblázat adatai alapján, ahol azt összesítettük, hogy – függetlenül attól, hogy egyedül vagy más nyelv(ek) mellett – a feliratok mekkora hányadán láthatók az egyes nyelvek.

2. táblázat *Az államnyelv, a magyar nyelv és egyéb nyelv(ek) előfordulási aránya a vizsgált kutatópontokon (2011–2012)*

	államnyelv (is)	magyar (is)	egyéb (is)
	magyar domináns települések		
Csíkszentdomokos	57,14	71,81	8,1
Mezőkaszony	44,73	59,13	17,52
Vásárút	72,36	43,42	13,82
	nem magyar domináns települések		
Aldoboly	68,00	48,00	2,00
Visk	64,66	51,12	13,54
Réte	84,25	22,22	4,96

A 2. táblázat adataiból az is kitűnik, hogy a hat kutatópont közül kiemelkedik a két kárpátaljai község az egyéb nyelvű kiírások arányát tekintve. A fenti ábrákat is figyelembe véve kiderül, hogy ennek magyarázata egyszerű: Mezőkaszonyban és Viskén az orosz nyelv is jelen van, míg a többi kutatóponton nincs. Tekintve, hogy Kárpátalja 1991-ig, Ukrajna függetlenné válásáig a Szovjetunió része volt, ahol az orosz privilegizált helyzetet élvezett,²⁴ ez két évtizeddel a szovjet birodalom széthullása után sem túlzottan meglepő. Az újabb kárpátaljai kutatásokból kiderül, hogy az orosz nyelv részben még a múltból maradt meg számos helyen a régióban²⁵, másrészt

²⁴ Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations*. Frankfurt: Peter Lang, 2009.; Bowring, Bill: *The Russian Language in Ukraine: Complicit in Genocide, or Victim of State-building?* In: Ryazanova-Clarce, L. (ed.): *The Russian Language Outside the Nation*. Edingurgh: Edingurgh University Press, 2014. 56–78.

²⁵ Bever, Olga: *Linguistic landscapes as multimodal and multilingual phenomena*. In: Laitinen, M. – Zabrodskaja, A. (eds.): *Dimensions of*

viszont az orosz nyelv gazdasági felértékelődése következtében újra elkezdett megjelenni Kárpátalján.²⁶

5. Kritikus kategóriák

Az állami szférához kapcsolható feliratok jellemzően mindenütt államnyelven készülnek (némi székelyföldi és kárpátaljai kivétellel), az önkormányzatiak két nyelven, és a „magyar” egyházak, valamint a civil szervezetek feliratai magyarul. Minden faluban az önkormányzati feliratok között található a legtöbb kétnyelvű tábla. Az önkormányzati táblákon, a hatályos rendelkezéseket követve, az államnyelv van preferált helyzetben, felül, balra, néha nagyobb betűvel stb. Az olyan önkormányzati feliratok többsége, amelyek csak államnyelven olvashatók, Szlovákiában található.²⁷

A legnagyobb különbség ott jelentkezik a vizsgált hat faluban, ahol a vállalkozók vagy a mindennapi emberek valamennyire szabadon választhatnak a nyilvános térben használt nyelvek közül (5. ábra). A vállalkozók vagy a kereskedelmi szféra nyelvválasztását gyakran befolyásolják a különféle ellenőrző szervek elvárásai, amelyek általában az államnyelv használatát teszik kötelezővé.²⁸

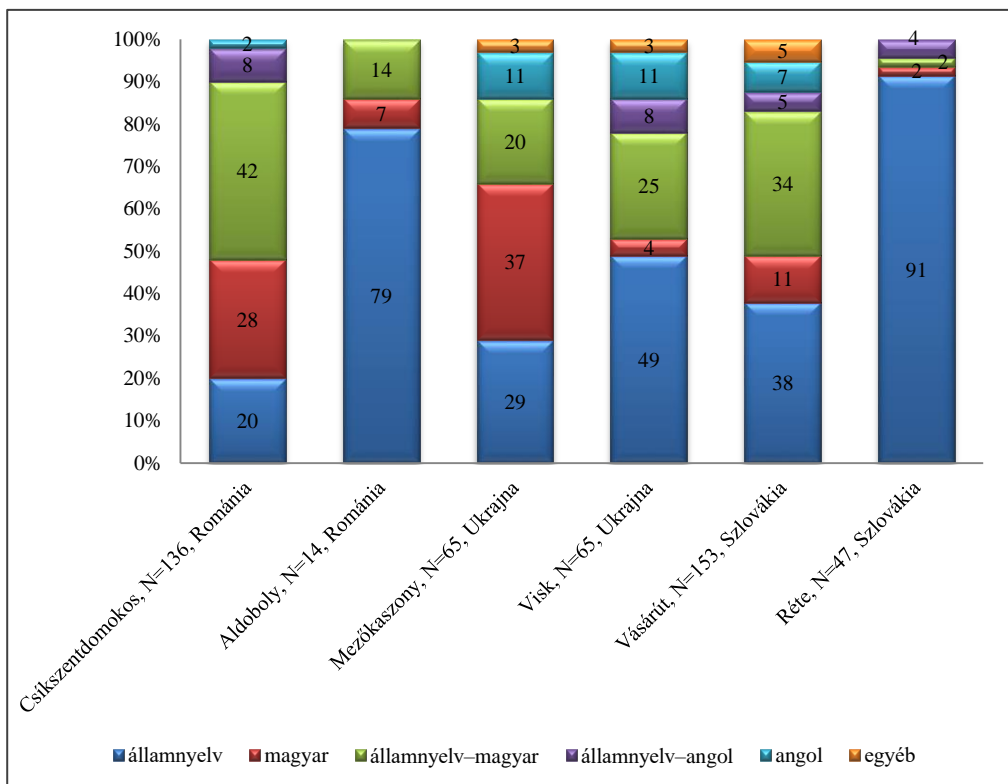
Sociolinguistics Landscapes in Europe. Materials and Methodological Solutions. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015. 233–261.; Pavlenko, Aneta: Transgression as the Norm: Russian in Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine. In: Gorter, D. – Marten, H. F. – Van Mensel, L. (eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. 36–56.; Tóth Enikő: A magyar nyelv megjelenése Badaló és Halábor nyelvi tájképében. *Limes – 2014. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve, I. évfolyam.* Ungvár: V. Pagyak Kiadója, 2014. 57–64.

²⁶ Csernicskó, 2017. 26–32.

²⁷ Laihonon, 2012.; Mrva Marianna – Szilvássy Tímea: Kétnyelvűség a dél-szlovákiai településeken. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 13(1), 2011. 37–58.; Orosz Örs (szerk.): *A hely nevei, a nyelv helyei: A kisebbségi nyelvi jogok Szlovákiában 1918–2012.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2012.

²⁸ Laihonon, 2015a.

5. ábra A nyelvek előfordulása a kereskedelmi feliratokon három ország hat, magyarok lakta településén

Az államnyelvi feliratok előfordulási aránya a kereskedelmi feliratokon – mind a magyar domináns, mind pedig a kétnyelvű községek között – szintén a szlovákiai kutatópontokon a legmagasabb (5. ábra).

Erre magyarázat lehet a történelmi múlt: 1945 és 1948 között Csehszlovákiában három évig betiltották a magyar nyelv nyilvános használatát. Az is magyarázhatja a magyar nyelv alacsony előfordulását a kereskedelmi feliratok területén, hogy a rendszerváltás (1989) és a szlovák függetlenség elnyerése (1993) után a kiépítendő fiatal szlovák nemzetállam nagy hangsúlyt fektetett

a nyilvános tér nyelvhasználatának államnyelvi dominanciájának megteremtésére, ezért a demokratikus viszonyok közt sem terjedhetett el a vizuális magyar nyelvhasználat. Önmagában azonban egyik fent felvetett tényező sem magyarázza azt, hogy a szlovákiai kutatópontokon jóval magasabb az államnyelvi feliratok jelenléte, mint a másik két országban. Például az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna nyelvpolitikája is ukránosításra törekszik, és ennek a nyelvi tájkép ukrán dominanciájának megteremtése is szerves része.²⁹ Nagyobb az esély arra, hogy mindezek mellett a szlovákiai magyarok nyelvi ideológiái is hatással lehetnek arra, hogy a magyar nyelv csak korlátozottan van jelen a reklámtáblákon, kereskedelmi feliratokon. A szlovákiai magyarok között a magyar nyelv vizuális használata mellett való állásfoglalás „nacionalista” hozzáállásnak minősülhet, amit a szlovákiai magyarok többsége kerüendőnek tart. A dél-szlovákiai magyarok inkább a magyar tannyelvű iskolák mellett állnak ki, a vizuális magyar nyelvhasználattal kapcsolatos kérdésekre viszont inkább a „csak ne legyen semmi probléma”, „nem szeretem a nacionalistákat” típusú megnyilatkozásokkal válaszolnak. A falvakra nem jellemző az a fajta nyelvi aktivizmus sem, amely a városok vagy éppen a szlovákiai vasútállomások kétnyelvűsítését tűzte ki céljául.³⁰

A 90% fölötti magyar falvakban a minimum 20% egynyelvű államnyelvi felirat azt mutatja, hogy nem autonóm kisebbségekről van szó, hanem a hatalmon levők nyelve ott is erősen jelen van, ahol a mindennapi szóbeli kommunikációban alig használják azt. Akár egy 99%-ban magyar nyelvű település is kötelezhető arra – vagy ritka esetekben saját maga hajlik arra bizonyos helyzetekben –, hogy csak az államnyelvet használja a nyilvános térben.

A kétnyelvű feliratok esetében vagy a többségi átutazók, turisták számára készítették/rendelték a helybeliek a kétnyelvű táblákat, vagy

²⁹ Pavlenko, 2012.; Ivanova, Olga: Language situation in post-Soviet Kyiv: Ukrainian and Russian in the linguistic landscape and communicative practices. In: Sloboda, Marian – Laihonen, Petteri – Zabrodszkaja, Anastassia (eds.): *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016. 379–405.

³⁰ Orosz Örs: Egy új fenomen – anyanyelvhasználati mozgalmak. In: Tóth Károly (szerk.): *Nyelvi jogok 1. A kisebbségi és nyelvi jogok helyzete Szlovákiában. Jogsegélyszolgálat 2009–2011*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013. 311–316.

abból a feltevésből, hogy a törvények erre kötelezik őket. A kétnyelvű kiírások esetében a táblákat és feliratokat megvizsgálva meg lehet állapítani, hogy melyik a preferált nyelv. Scollon és Scollon alapján a preferált nyelvű szöveg van elől vagy felül, a periférikus nyelven írt pedig jobbra vagy alatta – ez utóbbit néha kisebb mérettel írják.³¹ A vizsgált kutatópontokon kihelyezett kétnyelvű táblákat megvizsgálva megállapítható, hogy jellemzően a többségi nyelv a preferált nyelv.

A többségi és kisebbségi nyelvek ilyen elrendezése nem feltétlenül azt jelzi azonban, hogy a többségi nyelv a magyar közösség számára preferált nyelv, hanem azt, hogy az állam által megfogalmazott jogszabályok a nyelvek megjelenítésének ezt a módját határozzák meg, írják elő. Mivel azonban a nyelvek hierarchikus megjelenítése a nyelvtörvényekben jellemzően nem szabályozott informális szférához tartozó feliratokon is megjelenik, ez azt jelzi, hogy a kisebbségi magyar közösségben a nyelveknek ez a fajta fölé–alárendeltsége szokássá vált. Más szóval, az adott preferenciát a nyelvi tájkép közvetíti, és tapasztalataink szerint a szlovákiai magyarok ezt „megszokták”, ezt tartják természetesnek. Ezzel szemben Székelyföldön – habár a romániai nyelvtörvények előírják, hogy a román nyelvű szöveg legyen felül – előfordul, hogy olyan megoldást találnak, ahol a magyar nyelv preferált helyzetben (vagyis felül vagy jobbra) jelenik meg.³²

A magyar nyelv autonóm használatával ott találkozhatunk, ahol mind a táblát állító/megrendelő, mind az elképzelt olvasó magyar, ennek megfelelően magyarul zajlik a vizuális kommunikáció.³³ Az autonóm magyar nyelvhasználatnak elsődleges területe a szimbolikus nyelvi tájkép, de – ritkábban – találkozhatunk vele kommunikatív helyzetekben is.

Simonyi és Pisano szerint a magyar többségű településen élő tipikus kárpátaljai magyar ember magyar tannyelvű iskolába járt, és ilyen intézményt választott gyermeke számára is; gyakran jár át Magyarországra, ahol magyar termékeket vásárol; a magyar televízió

³¹ Scollon, Ron – Scollon, Suzie Wong: *Discourses in Place: Language in the Material World*. London: Routledge, 2003.

³² Iskolai nyelvi tájkép példákhoz lásd Laihonon–Tódor 2017.

³³ Barni, Monica – Bagna, Carla: *Linguistic Landscape and Language Vitality*. In: Shohamy, Elana et al. (eds.): *Linguistic Landscape in the City*. Bristol: Multilingual Matters, 2010. 3–18.

adásait nézi, és családját hétvégén valamely magyarországi városba viszi moziba, kikapcsolódní. Az idézett szerzők azt állítják, hogy ennek a tipikus kárpátaljai magyarnak az ukrán–magyar államhatár átlépése nem több adminisztratív rutinnál, és nem okoz számára semmilyen érzékelhető változást a nyelvi tájképben, amely otthon is dominánsan magyar; számára sokkal szembetűnőbb változást jelenthet az, ha Ukrajna belsejébe utazik, vagy akár ha a közeli Munkácsra érkezik, ahol a magyar környezet eltűnik a szláv politikai térben és nyelvi tájképben.³⁴ Ha megvizsgáljuk a fent bemutatott adatokat, egyértelműen kiderül, hogy az abszolút magyar domináns nyelvi tájkép csupán illúzió, még az egyébként abszolút magyar többségű településeken is, mind Kárpátalján, mind pedig Romániában és Szlovákiában.

6. Összehasonlítási kísérlet más vizsgálatokkal

A Magyarországgal szomszédos államok magyarok (is) lakta régióiban a nyelvi tájkép módszeres, összehangolt feltérképezése még nem történt meg. Az egyes nyelvek használati arányát, előfordulási gyakoriságát azonban több kutatási program mérte fel. Az alábbiakban ezek közül emelünk ki kettőt, és megvizsgáljuk, felfedezhetünk-e hasonlóságokat és különbségeket a három ország hat településének nyelvi tájképét bemutató vizsgálatunk eredményeivel.

A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén című kutatási program egy, az európai nyelvi kontaktusokat leíró nemzetközi kézikönyv³⁵ szempontrendszere alapján foglalta össze a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyarok nyelvhasználatának jellemzőit.³⁶ A vizsgálat természetesen arra is

³⁴ Simonyi, André – Pisano, Jessica T.: *The Social Lives of Borders: Political Economy at the Edge of the European Union*. In: DeBardeleben, J. – Hurrelmann, A. (eds.): *Transnational Europe. Promise, Paradox, Limits*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2011. 222–238. (230.)

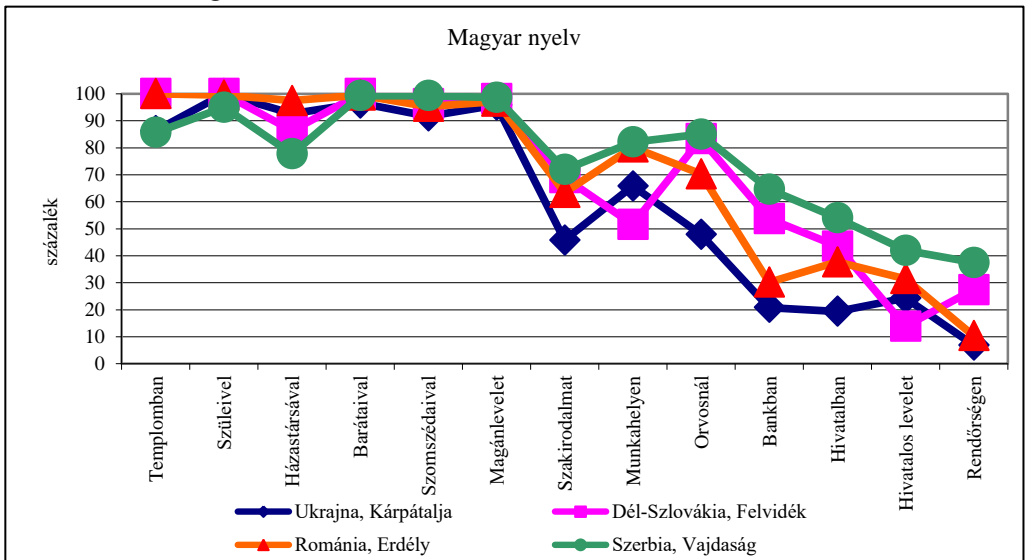
³⁵ Goebel, Hans et al. (eds.): *Contact Linguistics*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 1997.

³⁶ A kutatási programban alapján indított könyvsorozat már az ötödik kötetnél tart: Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Műhely – Osiris Kiadó, 1998.; Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest – Újvidék:

kitért, hogy milyen nyelvet, nyelveket használnak a kisebbségben élő magyarok a különböző élethelyzetekben. Az 1990-es évek derekán kérdőíves módszerrel gyűjtött adatokat a 6. és 7. ábrán foglaljuk össze.

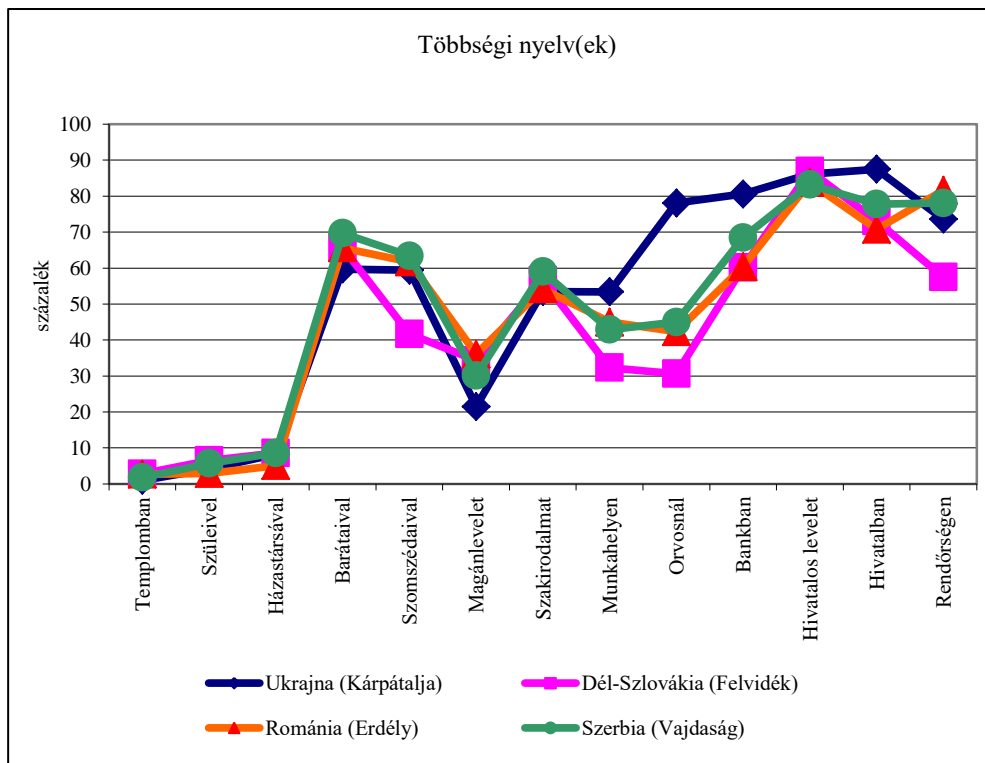
A 6. ábrán azt tüntettük fel, hogy a négy különböző országban élő magyar megkérdezettek hány százaléka használja a magyar nyelvet a megadott helyzetekben. Látható, hogy a templomban és a családban szinte mindenki magyarul beszél, de a lakásból kilépve egyre kevesebben használják a magyart.

6. ábra *A magyar nyelvet (is) használók aránya négy ország magyar lakossága körében*

Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 1999.; Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest – Pozsony: Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000.; Szépfalusi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós: *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Budapest – Alsóőr – Lendva: Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2012.; Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubic Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya: *A magyar nyelv Horvátországban*. Budapest – Eszék: Gondolat Kiadó – Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet, 2016.

7. ábra A többségi nyelvet (is) használók aránya négy ország magyar lakossága körében

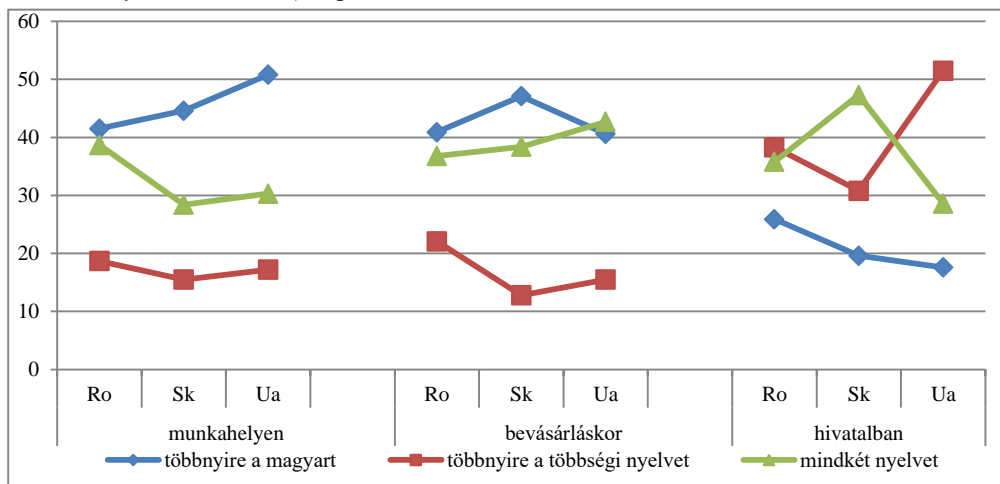
Nézzük meg a 7. ábrát is, ahol a többségi nyelv(ek) használatát mutatjuk be! A családban alacsony, a nyilvános helyzetekben magas az államnyelv használati aránya.

Ha egymás mellett szemléljük a 6. és a 7. ábrát, észrevehetjük, hogy valamennyi régióban azonos szintereken csökken a magyar nyelv használati aránya, és ezzel párhuzamosan emelkedik a többségi nyelv. Azt is megfigyelhetjük, hogy minél távolabb kerülünk a privát szférától és közeledünk a formális szinterek felé,

úgy emelkedik az államnyelv használatát jelző görbe és esik a magyar nyelvet jelölő.³⁷

A Kárpát Panel 2007 című kutatási program is érintette a kisebbségi magyar közösségek nyelvválasztásának kérdéskörét.³⁸ A 8. ábrán látható, hogy Romániában (Ro), Szlovákiában (Sk) és Ukrajnában (Ua) egyaránt magasabb a magyar nyelv használati aránya a munkahelyen és bevásárlás közben, mint a hivatalokban. Érdekes azonban, hogy míg Ukrajnában a hivatalokban magasan a többségi nyelv használata dominál, Romániában nagyjából azonos azoknak az aránya, akik a többségi nyelvet vagy mindkét nyelvet használják ebben a szituációban; Szlovákiában pedig a kétnyelvűség a legjellemzőbb a hivatalokban.

8. ábra *Romániai, szlovákiai és kárpátaljai magyarok nyelvválasztása* (Kárpát Panel 2007)

³⁷ Beregszászi Anikó – Csernicskó István: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint, 2004. 60–63.; Csernicskó István – Szabó Mihály Gizella: Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvertervezés kihívásairól. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században: konferencia-sorozat a Sándor-palotában*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010. 178–179.

³⁸ Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk.): *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, 2007. 24., 86., 208.

A más időben és más módszerekkel végzett kutatások eredményei csak fenntartásokkal vethetők ugyan össze, ám úgy véljük, a nyelvi tájképre vonatkozó kutatások kiegészíthetik, árnyalhatják és pontosíthatják a korábbi vizsgálati eredményeket. Például – amint ezt a 8. ábrán láthatjuk – a Kárpát Panel 2007 adatai szerint Szlovákiában a legmagasabb azoknak az aránya, akik bevásárlás közben a magyar nyelvet használják elsősorban, illetve a legalacsonyabb azoké, akik többnyire a többségi nyelvet. Ezzel szemben a vizsgált községek nyelvi tájképében Szlovákiában kimagasló volt az államnyelvi feliratok aránya a kereskedelmi szférában. A kereskedelmi egységekben a szóbeli interakció során tehát jelen van a magyar nyelv Szlovákiában is, ám a feliratok szintjén ez kevésbé érzékelhető. Ezt fentebb a dél-szlovákiai magyarok nyelvvideológiáival magyaráztuk.

A kérdőíves vizsgálatok szerint a hivatalokban az államnyelv használata dominál, de azért a magyar nyelv jelen van ebben a szférában is. A hat vizsgált település nyelvi tájképének elemzése rámutat, hogy a hivatalokban a nyilvánosság számára kihelyezett feliratok abszolút többsége kétnyelvű. A helyi hivatalok, az önkormányzatok tehát törekednek a kisebbségi nyelv megjelenítésére a feliratok szintjén. Azonban sem a kérdőíves vizsgálatok, sem pedig a nyelvi tájkép elemzése nem ad képet arról, hogyan (milyen nyelven/nyelveken) zajlik a hivatalnok és az ügyfél közötti interakció, milyen nyelven lehet beadványokat benyújtani, milyen nyelven érhető el a hivatali formanyomtatványok stb. Ezekre a kérdésekre más kutatási módszerek alkalmazásával kaphatunk érdemi választ.³⁹

³⁹ Lásd például: Karmacsi Zoltán: A magyar nyelv Beregszász hivatalaiban. In: Csernicskó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. 93–100.; Csernicskó István – Tóth Enikő: Az ukrán nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásának egy területe: az ügyintézés nyelve a helyi önkormányzatokban. *Kisebbségkutatás*, 2015. 24(3), 7–24.; Csernicskó István – Ferenc Viktória: Transitions in the language policy of Ukraine (1989–2014). In: Sloboda, Marian – Petteri Laihonon – Anastassia Zabrodskaja (eds.): *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016. 349–377. (365–369); Ferenc Viktória: Magyar vagy ukrán nyelvű ügyintézés? Jogismeret, jogtudatosság és nyelvválasztás összefüggései a kárpátaljai magyarok körében. *Pro Minoritate*, 2015. Ősz, 54–68.; Tóth Enikő: Nyelvek a virtuális térben: kárpátaljai

7. Összefoglalás

A tanulmányban általános képet vázoltunk fel három, Magyarországgal szomszédos állam hat falujában található nyelvi tájképről a magyar nyelv szempontjából. A kép és szöveg viszonyára, vagy a nyelvi tájképről szóló diskurzusok részletes elemzésére nem térünk ki, és a regionális nyelvhasználat, illetve a nyelvköziség vizsgálata is kimaradt.

Adataink összehasonlítása alapján kiderült, hogy a vizsgált délszlovákiai településeken van legkevésbé jelen a magyar vizuális nyelvhasználat, a magyar domináns faluban is szlovák a feliratok többsége. A magyar nyelv leginkább a kétnyelvű táblákon jelenik meg perifériális kódként, autonóm (egynyelvű) magyar feliratokkal ritkán találkozhatunk, többnyire csupán a magánjellegű közléseknél.

Székelyföldön és Kárpátalján magyar többségű vizuális nyelvhasználattal találkozhatunk ott, ahol a szóbeli nyelvválasztás is magyar dominanciát mutat, a kétnyelvű településeken viszont a vizuális nyelvhasználat is stabilabb kétnyelvűséget feltételez. Ez összefügghet azzal, hogy esetleg Székelyföldön és Kárpátalján falusi környezetben a magyar nyelvnek jobb helyzete van a nyelvek hierarchiájában és a lakosok nyelvi repertoárjában is. A kétnyelvű szlovákiai település a nyelvcserre állapotában van, a magánemberek feliratait is majdnem kizárólag szlovákul készítik.

A nyelvi tájkép elemei szimbólumként értelmezhetők, amelyek a kisebbségi nyelvek helyzetének jelzői.⁴⁰ A magyar feliratok

magyarlakta települések hivatalos honlapjainak nyelvhasználatát. In: Gazdag Vilmos – Karmacsi Zoltán – Tóth Enikő (szerk.): *Értékek és kihívások I. kötet: Nyelvtudomány*. Ungvár: Autdor-Shark, 2016. 230–238.; Tóth Enikő: A 2012-es nyelvtörvény adta jogok és lehetőségek gyakorlati megvalósulása Kárpátalja Beregszászi járásának önkormányzati hivatalaiban. In: Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többynyelvűség, regionalitás, nyelvtanítás. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvtudományi Kutatóközpont kutatásaiból III*. Ungvár: RIK-U, 2017. 45–53.

⁴⁰ Ben-Rafael, E. – Shohamy, E. – Amara, M. H. – Trumper-Hecht, N: Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. In: Gorter, D. (ed.): *Linguistic landscape: A new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters, 2006. 7–30. (8.); Vigers, D.: Signs of absence: language and memory in the linguistic landscape of Brittany. *International Journal of the Sociology of Language*, 2013/223. 171–187.; Huebner, T.: Bangkok's linguistic landscapes. Environmental print, codemixing and language

jellemzően alárendelt helyzetben vannak a többségi nyelvű szövegekhez képest. Ugyanakkor May arra a következtetésre jutott, hogy a többségi kisebbségi nyelvi hierarchia létrehozása nem természetes folyamat; inkább „történelmi, társadalmi és politikai konstrukció”.⁴¹ A vizsgált településeken a kétnyelvű feliratok ilyen, a nyelvek hierarchikus viszonyait tükröző szerkesztése gyakran nem a nyelvtörvényekben vagy rendeletekben előírtakat követi, hanem a megszokást.

Bár hagyományosan úgy tartják, hogy a nyelvi tájkép a nyelvpolitika egyik komponense,⁴² az elemzésben utaltunk arra, hogy nem csupán a nyelvtörvények, nem kizárólag az állam nyelvi jogi szabályozása határozza meg azt, hogy mely nyelvek és milyen arányban vannak jelen a nyelvi tájképben. Ha csupán a nyelvtörvények függvénye volna a nyelvi tájkép, akkor egy-egy országon belül a magyar többségű és a vegyes lakosságú települések nyelvi tájképe sokkal nagyobb hasonlóságot mutatott volna, hiszen egy ország területén azonos törvények hatályosak. Legalább ennyire fontosak azonban az elemzett térben élő emberek nyelvi ideológiái, illetve a társadalmi, gazdasági, kulturális környezet, amelyben az egyes nyelveket használják.

Lényeges, hogy a nyelvi tájkép – a nyelvi és nyelvpolitikai helyzethez hasonlóan – nem statikus, nem állandó, hanem a társadalmi, politikai, gazdasági változások következményeként dinamikusan változó.⁴³ Ezt igazolják például azok a vizsgálatok is, amelyek az egyik kutatóponton, Mezőkaszonyban mutatják be a nyelvi tájkép gazdasági tényezők következtében történő átalakulását.⁴⁴

change. In: Gorter, Durk (ed.): *Linguistic landscape. A new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters, 2006. 31–51. (32.)

⁴¹ May, S.: Language Policy and Minority Rights. In: Ricento, T. (ed.): *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd, 2006. 255–272. (259.)

⁴² Dal Negro, 2009. 206.; Shohamy, 2006. 112.; Spolsky, Bernard: *Language Policy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004. 5.

⁴³ Pavlenko, Aneta: Language Conflict in Post-Soviet Linguistic Landscapes. *Journal of Slavic Linguistics*, 17(1–2), 2009, 247–274.; Pavlenko, Aneta: Why diachronicity matters in the study of linguistic landscapes. *Linguistic Landscape*, 2015/1. 114–132.

⁴⁴ Karmacsí Zoltán: A nyelvi tájkép változásának egy aspektusa. In: Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többynnyelvűség, regionalitás, nyelvvoktatás. Tanulmányok a*

A vizuális nyelvi helyzet valamelyest különbözik az eddigi szociolingvisztikai ismereteinktől, ezért a magyarpárú kétnyelvű kisebbségek helyzetének leírását érdemes a nyelvi tájkép elemzésével kiegészíteni. Szerintünk ma már egy adott régió, település vagy akár iskola nyelvi helyzetéről nem kaphatunk reális átfogó képet a nyelvi tájkép figyelembevételével és elemzése nélkül. Megérett az idő a Magyarországgal szomszédos államok magyarok (is) lakta régiói nyelvi tájképét feltérképező összehasonlító kutatási program elindítására.

Felhasznált irodalom

Barni, Monica – Bagna, Carla: Linguistic Landscape and Language Vitality. In: Shohamy, Elana et al. (eds.): *Linguistic Landscape in the City*. Bristol: Multilingual Matters, 2010. 3–18.

Bartha Csilla – Laihonon, Petteri– Szabó Tamás Péter: Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben: egy új kutatási területről. *Pro Minoritate*, 2013/3. 13–28.

Ben-Rafael, E. – Shohamy, E. – Amara, M. H. – Trumper-Hecht, N.: Linguistic landscape as symbolic construction of the public space: The case of Israel. In: Gorter, D. (ed.): *Linguistic landscape: A new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters, 2006. 7–30.

Ben-Rafael, Elizier et al.: Introduction. In: Shohamy, Elana et al. (eds.): *Linguistic Landscape in the City*. Bristol: Multilingual Matters, 2010. xi–xxviii.

Beregszászi Anikó: „Csata” a szimbolikus térért, avagy a látható/láthatatlan anyanyelv. In: Beregszászi Anikó – Papp Richard (szerk.): *Kárpátalja: Társadalomtudományi tanulmányok*. Budapest–Beregszász: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2005. 158–178.

Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból III. Ungvár: RIK-U, 2017. 54–60.

- Beregszászi Anikó – Csernicskó István: *...itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról*. Ungvár: PoliPrint, 2004.
- Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations*. Frankfurt: Peter Lang, 2009.
- Bever, Olga: Linguistic landscapes as multimodal and multilingual phenomena. In: Laitinen, M. – Zabrodskaja, A. (eds.): *Dimensions of Sociolinguistics Landscapes in Europe. Materials and Methodological Solutions*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015. 233–261.
- Bowring, Bill: The Russian Language in Ukraine: Complicit in Genocide, or Victim of State-building? In: Ryazanova-Clarce, L. (ed.): *The Russian Language Outside the Nation*. Edingurgh: Edingurgh University Press, 2014. 56–78.
- Cenoz, Jasone – Gorter, Durk: Linguistic landscape and minority languages. In: Gorter, Durk (ed.): *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters, 2006. 67–80.
- Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Műhely – Osiris Kiadó, 1998.
- Csernicskó István: Nyelvek vetélkedése a nyelvi tájképben: kárpátaljai példa. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 2015/1–2. 71–84.
- Csernicskó István: A változás megragadása a nyelvi tájképben: Kárpátalja példája. *Magyar Nyelv*, 2016, 112(1), 50–62.
- Csernicskó István: A dinamikusan változó nyelvi tájkép: Kárpátalja példája. *Acta Humana. Emberi jogi közlemények*, 2016/3. 91–105.
- Csernicskó István: Nyelv, gazdaság, társadalom. Globális nyelvek Kárpátalja magyarok lakta végeinek nyelvi tájképében. In: Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többnyelvűség, regionalitás, nyelvoktatás. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból III*. Ungvár: RIK-U, 2017. 13–44.

- Csernicskó István – Ferenc Viktória: Transitions in the language policy of Ukraine (1989–2014). In: Sloboda, Marian – Petteri Laihonon – Anastassia Zabrodszkaja (eds.): *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016. 349–377.
- Csernicskó István – Laihonon, Petteri: Hybrid Practices meet Nation State Language Policies: Transcarpathia in the 20th Century and Today. *Multilingua*, 2016. 36 (1), 1–30.
- Csernicskó István – Szabó Mihály Gizella: Hátrányból előnyt: a magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században: konferencia-sorozat a Sándor-palotában*. Budapest: Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010.
- Csernicskó István – Tóth Enikő: Az ukrán nyelvtörvény gyakorlati alkalmazásának egy területe: az ügyintézés nyelve a helyi önkormányzatokban. *Kisebbségkutatás*, 2015, 24 (3). 7–24.
- Dal Negro, Silvia: Local Policy Modeling the Linguistic Landscape. In: Shohamy, Elana – Gorter, Durk (eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. London: Routledge, 2009. 206–218.
- Edelman, Loulou: What’s in a Name? Classification of Proper Names by Language. In: Shohamy, Elana – Gorter, Durk (eds.): *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. London: Routledge, 2009. 141–154.
- Fairclough, N.: *Language and power* (2nd ed.). London: Longman, 2001.
- Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya: *A magyar nyelv Horvátországban*. Budapest–Eszék: Gondolat Kiadó – Media Hungarica Művelődési és Tájékoztató Intézet, 2016.
- Ferenc Viktória: Magyar vagy ukrán nyelvű ügyintézés? Jogismeret, jogtudatosság és nyelvválasztás összefüggései a kárpátaljai magyarok körében. *Pro Minoritate*, 2015 Ősz, 54–68.

- Goebel, Hans et al. (eds.): *Contact Linguistics*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 1997.
- Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó – Forum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 1999.
- Huebner, T.: Bangkok's linguistic landscapes. Environmental print, codemixing and language change. In: Gorter, Durk (ed.): *Linguistic landscape. A new approach to multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters, 2006. 31–51.
- Ivanova, Olga: Language situation in post-Soviet Kyiv: Ukrainian and Russian in the linguistic landscape and communicative practices. In: Sloboda, Marian – Laihonen, Petteri – Zabrodszkaja, Anastassia (eds.) *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016. 379–405.
- Jaworski, Adam – Thurlow, Crispin: Introducing Semiotic Landscapes. In: Jaworski, Adam – Thurlow, Crispin: *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*. London: Continuum, 2010. 1–40.
- Karmacsi Zoltán: A magyar nyelv Beregszász hivatalaiban. In: Csernicskó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2003. 93–100.
- Karmacsi Zoltán: A nyelvi tájkép változásának egy aspektusa. In: Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többszervezés, regionalitás, nyelvoktatás. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból III*. Ungvár: RIK-U, 2017. 54–60.
- Laihonen, Petteri: Nyelvi tájkép egy csallóközi és egy mátyusföldi faluban. *Forum Társadalomtudományi Szemle*, 2012. 14 (3), 27–49.
- Laihonen, Petteri: Csíkszentdomokosi nyelvi tájkép. *Székelyföld*, 2013. 17 (7), 157–177.
- Laihonen, Petteri: Linguistic landscapes of a minoritized regional majority: Language ideologies among Hungarians in South-West

- Slovakia. In: Laitinen, M. – A. Zabrodskaja (eds.): *Dimensions of Sociolinguistic Landscapes in Europe: Materials and Methodological Solutions*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015a. 171–198.
- Laihonen, Petteri: Indexing the Local, State and Global in the Contemporary Linguistic Landscape of a Hungarian town in Slovakia. In: Wachtarczyková, J. – Satinská, L. – Ondrejovič, S. (eds.): *Jazyk v politických, ideologických a interkultúrnych vzťahoch*. Sociolinguistica Slovaca 8. Bratislava: Veda, 2015b. 280–301.
- Laihonen, Petteri: Beware of the dog! Private Linguistic Landscapes in two 'Hungarian' villages in South-West Slovakia. *Language Policy*, 2016. 15 (4), 373–391.
- Laihonen, Petteri – Tódor, Erika: The changing schoolscape in a Szekler village in Romania: signs of diversity in 'rehungarization'. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 2017. 20 (3). 362–379.
- Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000.
- May, Stephen: Language Policy and Minority Rights. In: Ricento, T. (ed.): *An Introduction to Language Policy: Theory and Method*. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd, 2006. 255–272
- Mrva Marianna – Szilvássy Tímea: Kétnyelvűség a dél-szlovákiai településeken. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011. 13 (1), 37–58.
- Orosz Örs: Egy új fenomén – anyanyelvhasználati mozgalmak. In: Tóth Károly (szerk.): *Nyelvi jogok 1. A kisebbségi és nyelvi jogok helyzete Szlovákiában. Jogsegélyszolgálat 2009–2011*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013. 311–316.
- Orosz Örs (szerk.): *A hely nevei, a nyelv helyei: A kisebbségi nyelvi jogok Szlovákiában 1918–2012*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2012.

- Papp Z. Attila – Veres Valér (szerk.): *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, 2007.
- Pavlenko, Aneta: Language Conflict in Post-Soviet Linguistic Landscapes. *Journal of Slavic Linguistics*, 2009. 17 (1–2), 247–274.
- Pavlenko, Aneta 2012. Transgression as the Norm: Russian in Linguistic Landscape of Kyiv, Ukraine. In: Gorter, D. – Marten, H. F. – Van Mensel, L. (eds.): *Minority Languages in the Linguistic Landscape*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. 36–56.
- Pavlenko, Aneta: Why diachronicity matters in the study of linguistic landscapes. *Linguistic Landscape*, 2015/1. 114–132.
- Scollon, Ron – Scollon, Suzie Wong: *Discourses in Place: Language in the Material World*. London: Routledge, 2003.
- Shohamy, Elana: *Language Policy: Hidden agendas and new approaches*. London: Routledge. 2006.
- Simonyi, André – Pisano, Jessica T.: The Social Lives of Borders: Political Economy at the Edge of the European Union. In: DeBardeleben, J. – Hurrelmann, A. (eds.): *Transnational Europe. Promise, Paradox, Limits*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan, 2011. 222–238.
- Spolsky, Bernard: *Language Policy*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- Szabó Mihály Gizella: A nyelv szimbolikus funkciója a szlovák államnyelvtörvényben. *Magyar Tudomány*, 2009. 170 (11), 1329–1334.
- Szépfi István – Vörös Ottó – Beregszászi Anikó – Kontra Miklós: *A magyar nyelv Ausztriában és Szlovéniában*. Budapest–Alsóőr–Lendva: Gondolat Kiadó – Imre Samu Nyelvi Intézet – Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2012.
- Tóth Enikő: A magyar nyelv megjelenése Badaló és Halábor nyelvi tájképében. *Limes – 2014. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai*

Magyar Főiskola tudományos évkönyve, I. évfolyam. Ungvár: V. Pagyak Kiadója, 2014. 57–64.

Tóth Enikő: Nyelvek a virtuális térben: kárpátaljai magyarok települések hivatalos honlapjainak nyelvhasználata. In: Gazdag Vilmos – Karmacsai Zoltán – Tóth Enikő (szerk.): *Értékek és kihívások I. kötet: Nyelvtudomány.* Ungvár: Autdor-Shark, 2016. 230–238.

Tóth Enikő: A 2012-es nyelvtörvény adta jogok és lehetőségek gyakorlati megvalósulása Kárpátalja Beregszászi járásának önkormányzati hivatalaiban. In: Márku Anita – Tóth Enikő (szerk.): *Többnyelvűség, regionalitás, nyelvoktatás. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból III.* Ungvár: RIK-U, 2017. 45–53.

Vigers, Dick: Signs of absence: language and memory in the linguistic landscape of Brittany. *International Journal of the Sociology of Language*, 2013/223. 171–187.

Zalabai Zsigmond: *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 1995.

**An experiment for a comparative study: the linguistic landscape in southern Slovakia, Szeklerland and Transcarpathian villages
by Petteri Laihonen and István Csernicsekó**

Our paper presents a general description of the linguistic landscape of six villages. We present a village in southern Slovakia, Szeklerland, and Transcarpathia, where the language of oral communication within the settlement is exclusively Hungarian. Furthermore, some villages characterized by oral bilingualism. The results are compared to each other and to previous researches. In the second part of the study, the types of texts that appear in a non-Hungarian language are briefly analyzed, and most of them appear only in Hungarian language. We also examine which areas are best characterized by the use of bilingual signs in the examined villages. Finally, we compare the results with the general image that can be made on the basis of other sociolinguistic researches on the use of the Hungarians living in the given regions.

Key-words: *linguistic landscape, southern Slovakia, Szeklerland, Transcarpathia, bilingualism*

SZABÓ TAMÁS PÉTER*

Keresztény iskolai nyelvi tájkép

1. Bevezető

Írásomban az oktatás tárgyi környezetének és az iskolai műveltségnek¹ (*school literacy*²) a kapcsolatával foglalkozom az iskolai nyelvi tájkép³ (*schoolscape*⁴) vizsgálatának keretein belül. Az iskolai nyelvi tájképet olyan tárgyi környezetnek tekintem, amelyet arra alakítottak ki, hogy benne oktatási célú interakció folyjon. Megfordítva a képletet, a tárgyi környezet nemcsak lehetővé teszi vagy megkönnyíti az interakciót, hanem egyben az abban zajló interakciós rutinok egyfajta tárgyi reprezentációját is nyújtja. Ha például egy tanteremben a diákok rajzaival van tele a fal vagy szépírók portréi sorakoznak a tábla fölött, az azt az üzenetet közvetíti vizuális eszközökkel, hogy az adott teremben rajzolás és/vagy irodalommal való foglalkozás, illetve arról való beszéd zajlik rendszeresen. Ha a diákok asztalai úgy vannak egymással szembe fordítva, hogy azokhoz négy-négy személy ülhesen le, és minden asztalon tablet van, az a térelrendezés és az oktatási technológia jelenléte révén azt az üzenetet közvetíti, hogy az adott

* A szerző a finnországi Jyväskyläi Egyetem Tanárképző Tanszékének posztdoktori oktatója. E-mail: tamas.p.szabo@jyu.fi – A kézirat elkészítését a Finnországi Svéd Irodalmi Társaság (Svenska litteratursällskapet i Finland) anyagi támogatása tette lehetővé. A szerző köszönetet mond Josephine Moate-nak a tanulmány megírásához adott hasznos tanácsaiért.

¹ Csapó Benő: *Az iskolai műveltség*. Budapest: Osiris, 2002.

² Pitkänen-Huhta, Anne: *Texts and Interaction. Literacy practices in the EFL classroom*. Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2003.

³ Szabó Tamás Péter: Ágencia és a változatosság kezelése magyarországi iskolák nyelvi tájképében. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Sztenderd – nem sztenderd*. Lakitelek: Antológia, 2016. 231–242.

⁴ Brown, Kara D.: Estonian Schoolscapes and the Marginalization of Regional Identity in Education. *European Education*, 2005/3. 78–89.

teremben feltehetően digitális eszközökkel támogatott csoportmunka zajlott vagy fog zajlani. Ha a falon az állam címere és/vagy egy feszület található, az azt a szimbolikus üzenetet közvetíti, hogy az iskola közössége valamely államhoz és/vagy vallási közösséghez tartozik, és ezek az affiliációk feltehetően különféle iskolai diskurzusokban is kifejeződnek (például bizonyos nyelv vagy nyelvek kitüntetett használatában, a történelemtől szóló beszédben, ünnepi eseményeken, megemlékezéseken stb.) Természetesen ezek a példaként felsorolt elemek a mindennapi gyakorlatban gyakran kombinálódnak, így az iskola tárgyi környezetének megismerése során több szemszögből szerezhethünk ismereteket az iskolaközösségről, amely az adott termeket, épületeket és egyéb közösségi tereket használja. Megközelítesemben ötvözöm a saját elemzéseimet az adott iskolaközösség tagjainak interpretációival, amelyeket akkor alkottak, amikor velem együtt bejárták az iskolaépületüket, és reflektáltak saját oktatási gyakorlatukra.

Az iskolai nyelvi tájképet az általános nyelvi tájkép⁵ (*linguistic landscape*⁶) bővebb kontextusában értelmezem. A nyelvi tájkép kortárs kutatói a szemiozisan azt a komplexitását kívánják megérteni, amelyet mindennapi verbális, vizuális, téri, testi stb. jelekkel alkotunk meg. Az, hogy társas tereinkben bizonyos nyelveken megjelenített szövegekkel és elhangzó diskurzusokkal, illetve bizonyos képi szimbólumokkal találkozunk, nem csupán (gyakran nem elsősorban) funkcionális, hanem szimbolikus értékkel is bír. Bár az oktatási antropológia kutatói már korábban számos alkalommal felhívták a figyelmet a tárgyi környezetnek az oktatás tartalmára és szervezésére gyakorolt hatására,⁷ elsőként Brown⁸

⁵ Bartha Csilla – Laihonon, Petteri – Szabó Tamás Péter: Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. Egy új kutatási területről. *Pro Minoritate* 2013/3. 13–28.

⁶ Shohamy, Elana: Linguistic landscape and multilingualism. In: Martin-Jones, Marilyn – Blackledge, Adrian – Creese, Angela (eds.): *The Routledge Handbook of Multilingualism*. London: Routledge, 2012. 538–551.

⁷ Például Cohen, Yehudi A.: The Shaping of Men's Minds: Adaptations to Imperatives of Culture. In: Wax, Murray L. – Diamond, Stanley – Gearing, Fred O. (eds.): *Anthropological perspectives on education*. New York: Basic Books, 1971. 83–107., illetve Johnson, Norris Brock: The Material Culture of Public School "Classroom": The Symbolic Integration of Local Schools and National Culture. *Anthropology and Education Quarterly* 1980/3. 173–190.

⁸ Brown, 2005. 79.

alkotta meg az iskolai nyelvi tájkép (schoolscape) fogalmát, amely alatt olyan „fizikai és szociális környezetet” értett, „amelyben tanítás és tanulás zajlik.”⁹ Ez a tág meghatározás tehát nem csupán iskolaépületekre vonatkozik, hiszen tanulni és tanítani bárhol lehet, ebben a tanulmányban mégis iskolaépületekre és annak helyiségeire koncentrálok. Az általam vizsgált iskola mint hivatalosan bejegyzett intézmény a vizsgálat lefolytatásakor egy bizonyos telephelyen működött, tehát mivel az intézményes oktatás gyakorlataira voltam kíváncsi, azokat a közösségi tereket vizsgáltam, amelyek hivatalosan az adott iskola tereiként voltak definiálva. Azért is volt célszerű az iskolaépületekre koncentrálni (és nem vizsgálni olyan informális tereket, mint például magánlakás-belső, ahol az iskola diákjai szintén eltöltene bizonyos időt tanulással), mert az iskolaépületek a maguk bejárhatóságával és fizikai határaival célszerűen vizsgálható, építészeti-szemiotikai egységet alkottak. Az épületeket bejárva olyan visszatérő vizuális és térszervezési gyakorlatokra figyeltem fel, amelyek meghatározónak tűnnek az adott iskola diákjainak vizuális és intézményi szocializációja szempontjából.

Esettanulmányként egy finnországi keresztény iskola nyelvi tájképével foglalkozom. A finn oktatás története során a vallásos műveltség szerepe jelentősen megváltozott. Míg kezdetben a széles rétegek számára elérhető műveltséget elsősorban az olvasástudás és a Biblia-értelmezés jelentette, addig napjaink szekuláris oktatási rendszerében a vallásos műveltség más műveltségrétegektől elkülönülten jelenik meg. Amellett érvelek, hogy a vizsgált keresztény iskola gyakorlatát a vallásos és nem vallásos műveltséget (újra)egyesítő szemlélet határozza meg. Tanulmányomban bemutatom, hogyan integrálódik többféle műveltség és kulturális hagyomány egy iskola nyelvi tájképében, illetve szemléltetem, hogyan mutatják be az adott iskolaközösség tagjai a saját oktatási gyakorlatukat, miközben egy kívülállóval (vagyis velem, a külföldről érkezett kutatóval) közösen beszélnek az iskolai nyelvi tájkép jellegzetességeiről és az adott iskola életéről.

A kutatás háttérének rövid áttekintése után azt ismertetem, hogyan vontam be a kutatásba az iskolaközösség tagjait, és hogyan

⁹ Itt és a továbbiakban az angolból és fimből készült fordításokat én készítettem.
– Sz. T. P.

illeszkedett ez a vizsgálat egy átfogóbb kutatási projektbe. A példák elemzésénél a Biblia tanulmányozására és az imádkozásra mint interakciós rutinokra utaló referenciákat kiemelten kezelem. Az eredmények összefoglalásánál az iskolai nyelvi tájkép és az iskolai műveltség viszonyára világítok rá, valamint az iskolai nyelvi tájkép kutatásának módszertanára reflektálok.

2. Vallásos és nem vallásos műveltség az iskolában

Finnországban az olvasástudás terjesztésében központi szerepet játszott a reformáció.¹⁰ Mivel a protestáns elvek megkövetelték, hogy mindenki maga legyen képes olvasni a Bibliát, és mivel a házasságkötés előfeltételeként kikötött konfirmáció nem volt lehetséges a Biblia ismerete nélkül, a 16. századtól meredeken emelkedett az olvasni tudók aránya a teljes népesség körében: 1880-ra elérte a 98%-ot (ezzel szemben az írástudók aránya 12% volt).¹¹ Az olvasástanítás az egyház feladata maradt évszázadokon át, egészen a 20. század első évtizedéig. A finn függetlenség kikiáltását (1917) követően az 1921-es köznevelési törvény a nemzeti irodalom és folklór olvastatását helyezte előtérbe, az 1950-es évektől kezdve pedig a nemzeti patriotizmus mellett a mindennapi élet praktikus szövegei is egyre nagyobb szerepet kaptak. Az 1970-es években megalkotott iskolai reform hozta létre a ma is működő iskolarendszert a 9 (6 + 3) évfolyamos alapfokú¹² és 3 évfolyamos közép fokú képzéssel. E rendszerben a pluralizmus, pragmatizmus és a kritikai gondolkodás szempontjai határozzák meg az iskolai műveltséganyagot.

Tanulmányomban az iskolai műveltséget társas keretben, gyakorlatként közelítem meg (*literacy practices*¹³), szemben az olyan megközelítésekkel, amelyek elsősorban kognitív képességként, illetve egy-egy személy tulajdon(ság)aként

¹⁰ A bekezdés a következő tanulmány alapján íródott: Linnakylä, Pirjo: Finnish reading literacy challenged by cultural change. In: Linnakylä, Pirjo – Arffman, Inga (eds.): *Finnish Reading Literacy*. Jyväskylä: Institute for Educational Research, 2007. 35–59.

¹¹ Linnakylä, 2007. 36–38.

¹² A finn *peruskoulu* 'alapiskola' két szakaszból áll: *ala-aste* ('alsó szint', 1–6. évfolyam) és *yläaste* ('felső szint', 7–9. évfolyam).

¹³ Vö. Pitkänen-Huhta, 2003.

határozzák meg a fogalmat.¹⁴ Arra összpontosítok tehát, hogy az egyes témákról való beszéd szokások, illetve az ezekkel összefüggő társas tevékenységek hogyan jelennek meg az iskolai interakcióban, illetve annak tárgyi környezetében, az iskolai nyelvi tájképben.

A kortárs szekuláris finn iskolarendszerben vallási műveltséggel elsősorban vallásórákon foglalkoznak.¹⁵ A diákok felekezeti szerint külön csoportokban tanulnak a vallásukról, a felekezeti szempont szerinti besorolást nem kérő vagy nem vallásos családok gyermekei pedig etikaoktatásban vesznek részt. Ez a megoldás egyrészt a diákok világnézeti nevelését célozza, a vallásoktatás esetében felekezeti kritériumoknak megfelelően, a hitről és/vagy világnézetről szóló diskurzusok azonban a többi iskolai tevékenységtől elszigetelve jelennek meg. A különböző felekezeti diákok a tanulócsoporthoz kialakítása révén egymástól is elszigetelve tanulnak, ami megnehezíti a felekezeti csoportokon átívelő dialógus kialakulását. A szekularizáció logikájának megfelelően tehát a (felekezetek szerint különválasztott) hitéleti és nem hitéleti tartalmak következetesen szét vannak választva, e két műveltségterületet nem kombinálják. Ebből a logikából az is következik, hogy a diákok otthon, illetve a gyülekezetben szerzett vallásos műveltségét elsősorban a vallásórán veszik figyelembe, más kontextusban csak elvétve.¹⁶

Finnországban összesen 16 iskola tartozik a keresztény iskolák hálózatába, így ez az oktatási forma marginálisnak tekinthető.¹⁷ A keresztény iskolák a finn nemzeti alaptantervet¹⁸ követik, emellett pedig, ahogy egyesületük honlapján írják,¹⁹ keresztény értékrendet közvetítenek:

¹⁴ Vö. Csapó, 2002.

¹⁵ A bekezdés a következő tanulmány alapján íródott: Moate, Josephine: Dialogic Space and Religious Education. *Kasvatus & Aika*, 2011/4, 116–138.

¹⁶ Vö. Dorsey-Gaines, Catherine – Garnett, Cynthia M.: The role of the Black Church in growing up literate: implications for literacy research. In: Hicks, Deborah (ed.): *Discourse, Learning, and Schooling*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 247–266.

¹⁷ Forrás: a Kristillisten koulujen ja päiväkotien liitto ry 'Keresztény iskolák és óvodák egyesülete' honlapja.

<http://www.verkkoviestin.fi/kristillinenkoulu/etusivu/> (Letöltés ideje: 2017. június 15.)

¹⁸ *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Opetushallitus, 2014.

¹⁹ Kristillisten koulujen ja päiväkotien liitto ry, 2017.

Kristilliset koulut noudattavat valtakunnallisia opetus-suunnitelman perusteita, joten opetuksen sisällöt ovat samat kuin muissakin Suomalaisissa peruskouluissa. Toiminta perustuu kristilliseen maailmankuvaan ja arvoihin, jotka toteutuvat sekä arjen toimintakulttuurissa että erilaisissa tilaisuuksissa, tapahtumissa ja juhlissa.

A keresztény iskolák a nemzeti alaptantervet követik, így az oktatás tartalma ezekben ugyanaz, mint más finnországi alapfokú iskolákban. Működésük keresztény világnézetten és értékeken alapul, amelyek mind a hétköznapi működési kultúrában, mind pedig különféle rendezvényeken, eseményeken és ünnepeken jutnak érvényre.

Ahogy a későbbi példák szemléltetni fogják, a tanulmányozott keresztény iskolában a szekuláris rendszerben alapértelmezettnek tekintett, a kerettanterv által előírt műveltség keresztény műveltséggel kombinálódik. Ez a kutatói interpretáció megegyezik az adott iskola vizsgálatba bevont tanárainak a meglátásaival is.

Az iskolába nem a Finnországban általánosságban követett lakóközveti beosztás szerint, hanem felvételi eljárás során jutnak be a diákok, a szülők és a diákok önkéntes választása alapján. Az iskolaközösséghez csatlakozásnak tehát nem elsősorban földrajzi (lakóközvet) alapja van, az iskolába messziről is utaznak diákok, a túljelentkezés jelentős. Mivel a szülők és a diákok választása világnézeti alapú, olyan értékpreferenciák is kifejezésre jutnak, amelyek egy körzeti szekuláris iskolában nem jelennének meg. Az iskola nem határoz meg felekezeti profilt, nevében az átfogó *kristillinen*, azaz keresztény jelzöt adja meg, a felvételiző diákoktól és szüleiktől azonban nyilatkozatot kér arról, hogy az iskola értékrendjét és az ott zajló oktatást elfogadják akkor is, ha ők maguk nem aktív vallásgyakorlók.²⁰

A tanárok számos tárgyi-vizuális gyakorlatot szorgalmaznak a keresztény nevelés szellemében. A nyelvi tájképben a kereszténységet elsősorban a Bibliára és egyes kiemelt vallásos

²⁰ Az iskolaigazgató személyes közlése 2017. április 28-án.

interakciós rutinokra (elsősorban az imádkozásra) mutató tárgyi referenciák jelenítik meg.

3. *A vizsgálat anyaga és módszerei*

Az iskolai nyelvi tájkép tanulmányozásának egyik előfutára Johnson²¹ volt, aki amerikai egyesült államokbeli osztálytermetek járt végig. Arra volt kíváncsi, milyen jelentősége van a tárgyi környezetnek az oktatás kultúrájának kialakításában. Kvantitatív és kvalitatív elemzése egyaránt arra mutattak rá, hogy a tárgyi kultúra tanárok által irányított, tudatos megalkotása a helyi és a nemzeti kultúra integrálását célozta. Johnson elemzéseiben kizárólag saját kutatói értelmezéseire támaszkodott.

A későbbiekben sorra jelentek meg olyan vizsgálatok, amelyek a tudományos elemzést a vizsgált közösségek tagjainak saját szempontjaival gazdagították.²² Ezek gyakran döntéselőkészítési célokat szolgáltak. Clark²³ projektjében például egy új óvodaépület tervezése és építése során kérték ki az érintettek (az óvodások, a szülők, a személyzet, az építő és kivitelező cég stb.) véleményét, osztrák kutatók²⁴ pedig azt mutatták be, hogyan hoztak létre diákokkal és tanárokkal együttműködve olyan „nyelvbarát tereket,” amelyek a bevándorló háttérű diákok anyanyelvének használatára bátorítanak.

Az iskolai nyelvi tájkép kutatásában saját módszertani megoldásomat, az *idegenvezető technikát*²⁵ alkalmaztam, amit

²¹ Johnson, 1980.

²² A módszertani megoldások sokfélék. Interjúkat készített és kérdőív válaszokat gyűjtött Laihonen, Petteri – Tódor Erika-Mária: The changing schoolscape in a Szekler village in Romania: signs of diversity in rehungarization. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 2017/3. 362–379. Fókuszcsoportos beszélgetéseket folytatott Dressler, Roswita: Signgeist: promoting bilingualism through the linguistic landscape of school signage. *International Journal of Multilingualism*, 2015/1. 128–145.

²³ Clark, Alison: *Transforming children's spaces. Children's' and adults' participation in designing learning environments*. London: Routledge, 2010.

²⁴ Kury, Astrid – Lanzmaier-Ugri, Katharina – Schrammel-Leber, Barbara: *Sprachenfreundliche Räume gestalten*. Graz: Akademie Graz, 2014.

²⁵ Vö. Szabó, 2016. A módszer részletes elemzését lásd: Szabó Tamás Péter – Troyer, Robert A.: *Inclusive Ethnographies: Beyond the Binaries of Observer*

napjainkban már több projektben is használják.²⁶ A módszer nevét is adó jellegzetessége, hogy az anyaggyűjtés elején vendégként pozicionáltam magam (erre a szerepre fényképezőgépem is utalt), az iskolában dolgozó tanárt pedig a helyi viszonyokat jól ismerő idegenvezetőként, aki megválasztotta a sétánk útvonalát, és bemutatta az iskolai tereket speciális érdeklődése, illetve személyes tapasztalatai szerint. Az iskolabejárásokat fotókkal és hangfelvétellel dokumentáltuk. Az iskolai tereket ennek megfelelően közösen fedeztük fel, saját kutatói perspektívám és a tanárok nézőpontja interakcióba lépett. Mint arra a terepmunka rávilágított, az iskolai nyelvi tájkép kutatása nemcsak számomra kutatóként volt adekvát, hanem az iskolaközösség értékeinek és oktatási gyakorlatának jobb megértéséhez vezető megközelítésként a vizsgálatban részt vevő tanárok érdeklődését is felkeltette.

A tanulmányomban szereplő iskola mellett továbbiakat is meglátogattam 2014-ben. Részben korábbi, magyarországi vizsgálataimhoz kívántam újabb szempontokat gyűjteni a finnországi gyakorlatok jobb megismerése által,²⁷ részben pedig egy, a kulturális és nyelvi sokszínűség kezeléséről szóló projektet készítettem elő. Finnországi kutatásom során a következő iskolákban gyűjtöttem anyagot a fenti módszerrel (kiemelve az esettanulmányban szereplő iskola):

and Observed in Linguistic Landscape Studies. *Linguistic Landscape* 2017/3. *Megjelenés előtt.*

²⁶ Vö. Biró, Enikő: Learning Schoolscapes in a Minority Setting. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 2016/2. 109–121.

²⁷ Magyarországi kutatásaimról részletes összefoglaló adatokat közöltem Szabó, 2016.

<i>Iskola</i>	<i>Hangfelvételek</i>	<i>Fényképek</i>
Iskola két tannyelvű oktatási programmal, 1–6. évfolyam	51 perc	141 db
<i>Keresztény iskola, 1–9. évfolyam</i>	<i>201 perc</i>	<i>493 db</i>
Egyetemi gyakorlóiskola, 1–12. évfolyam	142 perc	489 db
Waldorf-iskola, 1–9. évfolyam	37 perc	143 db
Összesen	431 perc	1266 db

A terepmunka során készített felvételeket a multimodális diskurzuselemzés²⁸ szempontjait érvényesítve elemzem. Az elemzés során nem lehet eltekinteni attól, hogy a nyelvi és kulturális sokszínűség iránt elkötelezett kutatóként speciális érdeklődési köröm és értékpreferenciáim tükröződtek a terepmunka során tett megnyilvánulásaimban. Az is jelentősen befolyásolta a terepmunkát, hogy külföldről frissen (2013-ban) érkezett kutatóként még nem rendelkeztem elegendő finn nyelvi kompetenciával a feliratok megértéséhez, ezért gyakran kértem fordítást. A figyelem így önkéntelenül is a falakon olvasható szövegekre terelődött, és a magyarázatok gyakran explicitek voltak, mivel a vizsgálatban részt vevő tanárok nem feltételezték részemről a finn nyelv tudását. Az angol nyelv használata tovább erősítette az idegenvezető technikában rögzített *helyi* vs. *látogató* szembeállást, és ez feltehetően szintén explicitebbé tette a magyarázatokat, mivel a helyi viszonyok ismerete sem volt elvárás velem szemben.

4. Eredmények

A terepmunka során készített fényképek és a séta közben felvett interjúk segítségével az intertextualitásnak egy sajátos válfaja rekonstruálható az iskolai nyelvi tájképben. A kutató mint külső megfigyelő számára leginkább talán a Biblia és a vallással összefüggő szövegműfajok, elsősorban az imák folyamatos jelenléte tűnik fel. A vallásos hivatkozások nem elszigetelten, hanem más műveltségteretek manifesztációjába integráltan jelennek meg. Ez

²⁸ LeVine, Philip – Ron Scollon (eds.): *Discourse and technology: Multimodal discourse analysis*. Washington (D. C.): Georgetown University Press, 2004.

nemcsak nekem mint kutatónak tűnt így, hanem az engem kalauzoló egyik tanár, Mikko²⁹ is úgy vélte, hogy ennek az iskolának a vallásos műveltség láthatósága az egyik jellegzetessége. Nem kutatói kérdésre, hanem önindított kommentárként jegyezte meg a következőket az egyik tanteremben fellelhető vizuális vallási utalásokról:

(1)

Mikko: we have same subjects and and same systems than in in every other schools but but but these are maybe. (*nálunk is ugyanazok a tantárgyak és ugyanazok a rendszerek vannak, mint bármely másik iskolában, de de de ezek talán*)

Tamás: yeah, these are. (*igen, ezek*)

Mikko: our u- unique things. (*a mi egyedi dolgaink*)

Magyarországról érkezett kutatóként számomra megszokott volt, hogy iskolaépületekben rendszeresen láthatók híres, főként 19. századi költőktől, íróktól vagy politikusoktól származó idézetek a falakon, s ezek az idézetek egyfajta nemzeti irodalmi-világnézeti kánont rekonstruálnak.³⁰ Hasonló gyakorlattal finnországi iskolai terepmunkám során nem találkoztam: az általam meglátogatott finn iskolákban a leghangsúlyosabban a diákok saját szövegei jelentek meg.³¹ Költőktől, íróktól vagy politikusoktól származó idézetek a finnországi keresztény iskolában sem voltak találhatóak, a Biblia mint kanonikus szöveg diskurzusformáló szerepe tehát éppen ezért is tűnt különösen hangsúlyosnak.

Annak érdekében, hogy részletesen is tárgyalni tudjam, hogyan kapcsolódnak egymáshoz különböző műveltségterületek és interakciós rutinok, az alábbiakban osztálytermi órarendekkel,

²⁹ A vizsgálatban részt vevő személyekre anonimitásuk biztosítása érdekében álnéven hivatkozom.

³⁰ Szabó Tamás Péter: The Management of Diversity in Schoolscapes: an analysis of Hungarian practices. *Apples – Journal of Applied Language Studies*, 2015/1. 23–51.

³¹ A finn és magyar iskolai nyelvi tájkép összevetéséről lásd Szabó Tamás Péter: Reflections on the schoolscape: teachers on linguistic diversity in Hungary and Finland. In: Palander, Marjatta – Koivisto, Vesa – Riionheimo, Helka (eds.): *On the border of language and dialect*. Helsinki: SKS, 2017. Megjelenés előtt.

valamint a Biblia-olvasásra és az imára utaló tárgyi referenciákkal foglalkozom.

4.1 A Biblia-tanulmányozás helye az órarendben és az iskolai tevékenységek között

Az időrend rögzítése és betartása a munkaszervezés egyik központi kérdése az oktatási intézményekben. Már Johnson³² is felfigyelt a faliórák állandó jelenlétére az amerikai iskolákban, amelyek – érvelése szerint – az oktatási tevékenységek általánosanak tekinthető szekvenciális szervezésére (tanóra – szünet – tanóra – szünet stb.) irányítják a figyelmet. A munkanapnál, illetve munkahétnél tágabb kontextusra szintén gyakran található vizuális referencia az iskolákban, például a tanév rendjét ismertető naptárok formájában.³³ A következőkben a vizsgált keresztyény iskolában található táblaképek és a róluk szóló diskurzus alapján kísérlem meg elhelyezni a vallásos tevékenységek helyét az oktatási munka szervezésében.

Az elemzés az alábbi, az első osztályosok tantermében található órarendből indul ki. Azért ebből, mert a diákok ekkor ismerkednek azzal a vizuális renddel, amely az alsó évfolyamokon (főleg az 1–4. évben) dominálja a terem képét. A jobb olvashatóság kedvéért két részletben fényképeztem le az órarendet, az egyes képek azonban egymás alatt voltak elhelyezve, ahogy az az 1c felvételen látható.

³² Johnson, 1980.

³³ Magyar iskolákkal kapcsolatban lásd Szabó, 2015.

1a. felvétel

1b. felvétel

Az, hogy a hónap és a nap megnevezése (*October – lokakuu*, illetve *Wednesday – keskiviikko*) angolul és finnül is fel van tüntetve, az iskola korai angolnyelv-oktatási programjával lehet összefüggésben. Ahogy azt az egyik tanár, Iida elmondta, ebben az iskolában a Finnországban általánosnak számító 3. osztály helyett már 1. osztályban kezdenek ismerkedni a gyerekek az angol nyelvvel. Egy másik magyarázat szintén Iidától származik: az iskolában sok bevándorló háttérű diák tanul, az angol (időnként pedig német vagy spanyol) nyelvű dátum tehát rájuk való tekintettel is kerül ki. Ebben a példában az angol nyelvű szöveg kihelyezése inkább szimbolikusnak tekinthető, hiszen első osztályban a gyerekek még nem tudnak (folyékonyan) olvasni, a szimbolikus angol–finn vizuális kétnyelvűség pedig korlátozott hatókörű, hiszen az aznapra (*tänään – ma*) és a napirendre utaló szövegek csak finnül olvashatók. Az összesen öt tanórára az állatfigurák által megjelenített tevékenységek ábrázolása és leírása – és nem egyes tantárgyak megnevezése – utal: *kirjoitetaan – írunk*; *luetaan Raamattua – Bibliát olvasunk*; *lasketaan – számolunk*; *lauletaan ja soitetaan – éneklünk és zenélünk*; *luetaan – olvasunk*. Az összes ige

passzív alakban szerepel, ami nem nevez meg egyértelműen cselekvőt, hanem általánosságban utal a cselekvésre. Az egyetlen kivétel az ebédszünet, ahol a cselekvés (étkezés) eszközei jelennek meg leírás vagy megjelenített ágens nélkül. Az egyik tanár, Mikko szerint a képes órarend megtekintése és értelmezése a diákok mindennapi rutinjának része:

(2)

Mikko: the same thing here, the structure of the day and and of the week and. (*és itt is ugyanaz, a nap és és a hét szerkezete és*)

Tamás: yeah. (*igen*)

Mikko: at the beginning of every day they go to that what is going to happen today. (*minden nap elején odamennek hogy mi fog ma történni*)

Tamás: yeah. (*igen*)

Mikko: so it's (.) it help many pupils to (.) to to know what to do next.³⁴ (*szóval ez (.) sok diáknak segít, (.) hogy tudják, mit csinálnak legközelebb*)

Mikko kezdeti kijelentése („és itt is ugyanaz”) arra utal, hogy már számos tanteremben láttunk hasonló, az időbeosztásra utaló jelzéseket. Az iskola speciális profiljával hozható összefüggésbe, hogy a fenti vizuális órarendben a Biblia olvasása (1a felvétel) és az általában vett olvasás (1b felvétel) elkülönül mind a kép, mind a szöveg szintjén. Az 1a felvétel második képkockáján a könyv címe (*luetaan Raamattua – Bibliát olvasunk*) és a borítón látható feszület mint vallásos jelkép egyaránt jelzi, hogy szakrális műveltségről van szó. Az 1b ábra utolsó képkockáján a leírás (*luetaan – olvasunk*) nem utal sem konkrét műre, sem szövegműfajra, de a rajzolt borítón ki lehet venni az *Aapi-* szókezetet, ami feltehetően az *Aapinen* – ábécéskönyv címre utal. Míg tehát az általános olvasására ábrázolása az olvasás mint technikai művelet elsajátítására utal, a Biblia olvasása (illetve, valószínűbben, a Bibliáról való beszéd) esetében már konkrét vallásos diskurzusok megismerésére történik utalás. Összefoglalva, a kereszténységgel kapcsolatos diskurzusműfajok és -rutinok megismertetése a kezdeti szakasztól fogva szerepel az intézmény szocializációs programjában. Erről a

³⁴ Az interjújegyzésekben a (.) karakterkombináció szünetet jelöl.

programról többet tudunk meg, ha az előbb elemzett példát annak tágabb környezetében vizsgáljuk (1c felvétel).

1c. felvétel

Az 1c felvétel alapján a tábla mint a tanteremben kitüntetett szerepet játszó, a frontális padelrendezésnek köszönhetően mindenki által jól látható vizuális elem szerkezete ismerhető meg. Az előbb megismert vizuális órarendet az ábécé (fent),³⁵ egy szöveges-táblázatos heti órarend (balra), tantermi viselkedési szabályok ismertetése (öt színes hátherű kép és szöveg közepén), valamint diákmunkák és a tábla alatt elhelyezett könyvek keretezik. A táblán tehát egy komplex, különböző műveltségterületeket megjelenítő kontextus látható, amely keretet ad az olvasáshoz, különösen pedig a Biblia olvasásához.

³⁵ A tábla felett található illusztrált karton-ábécé jelenléte általánosnak tekinthető számos ország iskoláiban, így Finnországban is. Az első évfolyamok tanulói számára a különálló, szétválasztható és egymással kombinálható betűk az írást szunderdizált, mozgatható és felcserélhető jelek rendszerként materializálják. A sorból kiemelt betűk segítségével egy-egy betű helyezhető a középpontba, hogy vonalvezetése könnyebben megfigyelhető legyen (a terepmunka idején éppen az S betű és az azzal kezdődő *silli* – *sün* szó volt kiemelve).

Az előző példához hasonlóan a harmadik osztályosok termében is (2. felvétel) az iskolai műveltség különböző területei találkoznak. A terepmunka idején az osztály heti órarendje a fehér táblán volt olvasható (balra, fent), a diákok órarendjét a tantárgyak bevett rövidítésekkel jelenítve meg. Az időkezelés fontosságát egy naptár is jelezte, amelyen az adott nap sárga mágnessel volt jelölve (balra, lent). A hónapokat óralapszerű kartonkör is szemléltette (kartonból kivágva a fehér tábla alján, középen), ezen a mutató az épp aktuális októberhez (*lokakuu*) volt igazítva. Az első osztályos táblához hasonlóan itt is megjelent az adott dátumra való utalás angolul is (*Today – ma és Wednesday – szerda*), ezúttal azonban finn fordítás nélkül.

2. felvétel

Az adott iskolanapnak ez az összetett, különböző koordináták mentén történő vizuális időbeli elhelyezése kiegészült azon tevékenységek megjelenítésével, amelyeket a diákok éppen abban az időben végeztek. A fehér színű tábla az aktuális tananyaggal kapcsolatos tényanyagot jelenített meg (a kék színű lapon az olimpiai játékokra vonatkozó adatok voltak olvashatók), míg a zöld színű tábla a hét igeversét (*viikon jae*) emelte ki. Ez utóbbi a közösség rendszeres Biblia-tanulmányozási gyakorlatára utal. Egy meglehetősen nagy, fényes felületű kartonlapon hetente cserélhető, nyomtatott A4-es lap jelenítette meg a heti igeverset (a fényképezés napján ez Példabeszédek 11:25 volt); a bibliai szöveghely tehát a fényes-színes keretezés által vizuálisan kiemelkedett a környezetéből. A heti igevers és a heti órarend technikailag hasonló megoldást követett, mivel az órarendnek is tartós anyagú háttere volt, amin a tanórák nevének rövidítéseit cserélni, kombinálni lehetett. Ez a bevett megoldás minden évfolyamon (már elsőben is) a napoknak, illetve óráknak megfelelő, állandó szekvenciális rend szerint szervezett munkára utal, amelyben a rend állandó, a tevékenységek pedig az állandó keretet töltik ki tartalommal. Hasonló, bár kétségtelenül kevésbé összetett módon a heti igeverset megjelenítő tábla is azt jelezte, hogy az igeolvasásnak is állandó helye van az iskolai tevékenységek között, erre rendszeresen időt szánnak, de a tanulmányozott szöveghely ritkábban (nem óránként/naponként, hanem hetenként) változik. Ahogy tehát a diákok olvasni, számolni, zenélni tanulnak, kézügyességüket és sportképességüket fejlesztik, úgy tanulnak meg a Bibliával is foglalkozni. Ebből a szempontból fontos hangsúlyozni, hogy míg az osztályok órarendje eltérő (ennek megfelelően a hittanóra helye sem egységes), a heti igevers minden osztályban azonos. Egyes termekben megfigyelhető volt, hogy a már nem aktuális heti igék nyomatai a terem különböző helyeire (például szekrényajtóra) lettek helyezve, így ideiglenes megjelenítésük mintegy meghosszabbodott. Az igeverssek felhasználását egyes tanárok kiszélesítették: az angoltanár például angol nyelvű bibliai idézeteket helyezett el a nyelvi teremben, így teremtve kapcsolatot az idegennyelv-tanulás és a Biblia-olvasás között.

Bár a vizsgált keresztény iskola nem határoz meg a maga számára felekezeti profilt, a bibliai szövegek fokozott láthatósága, az igehelyekre hivatkozás (a bibliai könyvek bevett finn nyelvű

rövidítéseivel, fejezet- és versszámmal) a Biblia-központú, szövegértelmező (neo)protestáns keresztény hagyományokat konstruálja meg alapértelmezettként. Ezt a benyomást erősíti meg a szentábrázolások hiánya, amely például a Finnországban periferikus felekezetnek számító katolicizmusban általánosnak számítana. A bibliai hivatkozások jól láthatósága az adott iskolai terekbe belépőket a Biblia olvasására invitálja, ezen felül pedig jelzi, hogy az állandóan újjáteremtett, különböző kontextusokba helyezett biblikus szöveg-hagyománynak kiemelt szerepe van az adott közösség intézményi gyakorlataiban.

Hangsúlyozandó, hogy bár a vallásos műveltségre való hivatkozás szembeűnő, mégsem elszigetelten, hanem más műveltségekbe integrálva jelenik meg. Biblikus és nem-biblikus témák, diákok művészeti munkái, tankönyvek, finn és angol nyelvű szövegek vegyesen: mindezek azt mutatják, hogy sokféle műveltség kereszteződik az iskolai gyakorlatokban. Emellett megjegyzendő azonban, hogy a biblikus-vallásos műveltségnek mégis kiemelkedő szerepe van az iskolai nyelvi tájképben, hiszen egyedül „a hét igeverсэнек” van állandó helye a tantermek vizuális programjában; nem találkozunk például „a hét matematikai problémájával”, „a hét költeményével” vagy „a hét műalkotásával.”

4.2 Tárgyasult és interaktív szövegek a tantermekben

A Biblia szövege a falakon olvasható idézeteken kívül a maga teljességében, kötet formájában is megtalálható a termekben, rendszerint a tankönyvekkel együtt, ahogyan az a 3. ábrán látható. Johnson³⁶ már idézett vizsgálata szerint a tantermekben található tankönyvek, szótárak, lexikonok stb. a tanterv által előírt sztenderdizált tartalmakat jelenítik meg tárgyi formában. Mivel Finnországban minden iskolában van vallás- és etikaoktatás, a Biblia mint szöveggyűjtemény azokban is előfordul, a keresztény iskolában azonban a táblán vagy a falakon olvasható szövegidézetekkel együtt egyfajta protestáns kulturális tájkép részét képezi. Iida elmondása szerint minden diáknak saját Bibliája van, amit rendszeresen elővesznek és ígehelyeket keresnek benne az éppen megvitatott témákhoz kötődően, a tankönyvekben szereplő

³⁶ Johnson, 1980.

anyagot pedig a Bibliával integráltan oktatják. Iida például a tengeri közlekedésről tanítva megvitatta a diákokkal, hogy Isten, a hit és a hívő ember egyaránt lehetnek fényforrások, amelyek másokat segíthetnek abban, hogy jó utat kövessenek.

3. felvétel

A következő példa (4. felvétel) egy, a Bibliában többször előforduló gondolat vizuális parafrázisa, amely túlmutat az idézés statikus gyakorlatán, és biblikus tartalmat hoz interakcióba az adott tárgyi környezetben mozgó egyénekkal. Az osztályteremben található kézmosó fölötti tükörbe a *Jumalan kuvaksi luotu – Isten képére teremtett* szöveget ragasztották, így a tükörbe tekintő egyén a kompozíció részévé válik, mivel a szöveg az ő arca fölött jelenik meg. A tükörbe egy időben egy vagy több személy is tekinthet, illetve időben egymás után sok személy kerülhet a képbe, a feliratot pedig mindnyájan önmagukra vonatkoztathatják. A kézmosás és a tükörbe tekintés mindennapi műveletei ily módon belevonódnak a Bibliáról és az Istennel való kapcsolatról folyó diskurzusokba. Mivel a tükörbe nemcsak az iskolaközösség tagjai, hanem alkalmi látogatók is beletekinthetnek, a kijelentés a legtágabb értelemben bárkire vonatkoztatható. A megoldással több osztályteremben is találkozni lehetett.

4. felvétel

A szókapcsolat nem egyenes idézet a Bibliából (erre utalhat az is, hogy a máshol megszokott forrásmegjelölés ezúttal hiányzik), de az a gondolat, hogy minden ember Isten által és az ő képére lett teremtve, számos bibliai versben előfordul (pl. 1Móz 1,27; 1Móz 5,1; Jak 3,9). Amikor Mikkóval a feliratról beszélgettünk, a teremben egy másik tanár (Aleksi) is tartózkodott, aki spontán bekapcsolódott a beszélgetésbe. Amikor a szöveg értelmezésére kértem őket, Aleksi először angolra fordította a mondatot, majd Mikko a szöveg forrását jelölte meg.

(3)

Tamás: and here, what can we (.) read (.) on the on the mirror?
(és itt mit (.) olvashatunk (.) a a tükrön?)

Mikko: aah (hm)

Aleksi: created in God's image (*Isten képére teremtve*)

Mikko: yeah (*igen*)

Tamás: aha. yeah (*aha, igen*)

Aleksi: when you look at yourself in the mirror (*amikor a tükörben magadra nézel*)

Tamás: uh huh (*aha*)

Mikko: it's from the psalm (.) hundred and one hundred and thirty-nine I think (ez a zsoltárból (.) a százszázharminckilencedikből van, azt hiszem)

Tamás: uhm (ühm)

Aleksi fordítását Mikko jóváhagyta („yeah”), a szó szerinti interpretációt tehát közösen hozták létre és hitelesítették. A két tanár két szempontból kontextualizálta a szöveget. Aleksi azt a kontextust adta meg, amikor a szöveget olvasni szokás, vagy amilyen olvasási helyzetre tervezve lett, tehát hogy a szöveg a tükörbe tekintett személy képmásával együtt értelmezendő. Mikko a szöveg tekintélyére hívta fel a figyelmet, arra tehát, hogy a tükörbe tekintő embereket Isten képmásaként azonosító vallásos kijelentés a Bibliából származik. A 139. zsoltárra hivatkozás nemcsak tényszerű forrásmegadásként értelmezhető, hanem annak a jelzéseként is, hogy a Bibliát rendszeresen olvasó emberek emlékezetből is azonosítani tudják a szövegutalásokat, akkor is, ha azok nem szó szerinti. Ugyan a 139. zsoltárban az *Isten képe/hasonlatossága* kifejezése nem fordul elő (sem a finn, sem a magyar fordításokban), a 13. vers teremtő és teremtett közvetlen kapcsolatára utal: „Bizony te alkotad veséimet, te takargattál engem anyám méhében.”³⁷

A fenti interaktív szövegutalás a Biblia szövegét hozta vizuálisan is közvetlen kapcsolatba a tükörbe tekintő személlyel, a következő példa pedig a diákok saját alkotású szövegeit – imáit – tárgyiasítja. Iida elmondása szerint a diákok minden nap legalább egyszer imádkoznak az osztállyal közösen, a tanár vezetésével. Iida pedagógiai célja ezen felül az, hogy a diákok rendszeresen imádkozzanak, saját kezdeményezésre is, privát módon. Családban, gyülekezetben és ez esetben a keresztény iskolában is az ima olyan beszédműfaj, amelynek közösségi és személyes gyakorlását is szorgalmazzák, és a közösen elmondott imák képezik a személyes imakultúra alapját.³⁸

³⁷ *Szent Biblia*. Ford. Károli Gáspár. Budapest: Magyar Bibliatársulat, 2004.

³⁸ A családon belüli imára szocializálásra lásd Capps, Lisa – Ochs, Elinor: *Cultivating prayer*. In: Ford, Cecilia E. – Fox, Barbara A. – Thompson, Sandra A. (eds.): *The Language of Turn and Sequence*. Oxford: Oxford University Press, 2002. 39–55. A vallási közösségek kommunikációjában a transzcendens megtapasztalását célzó jelentésadás módjairól lásd Korpics Márta – P. Szilczl

A harmadik osztályosok tantermében egy imaoltának (*rukousaltari*) nevezett asztalon több olyan tárgy volt található, amelyek az ima különböző módjaira vonatkoztak. A háttérben zöld színű kartonlapon az osztály ima-keresztstülője (*rukouskummi*) levele volt olvasható. Az ima-keresztstülőség intézménye Iida elmondása szerint az iskolában azt jelenti, hogy minden osztályhoz tartozik egy olyan, az iskolaközösségen kívüli személy, aki az adott osztályért imádkozik. Az „Üdvözet az ima-keresztstülőtől!” (*Rukouskummin terveisiä!*) feliratú lapon egy bibliai idézettel (Ján 1: 4–5) kapcsolatos elmélkedések olvashatók Istenről mint a fény és élet forrásáról (5a felvétel). A levélhez egy, az ima-keresztstülő által az osztálynak ajándékba adott foszforeszkáló kő is tartozik, amely a sötétben egy ideig világít. A személyes hangvételi levél, a bibliai idézet és az azt mintegy illusztráló kő elmélkedő imádságra buzdít. A diákok ezen kívül egy szintén az asztalra kihelyezett füzetbe jegyezhetik azokat a személyes kéréseiket, amelyeket szeretnék, hogy az ima-keresztstülő imáiba foglaljon, amikor az osztályért imádkozik (a füzetet néhány heti rendszerességgel veszi magához és használja fel imádságaiban). A levélen és a füzetben kívül imalabdák is találhatóak az asztalon, amelyekkel a következőkben részletesebben is foglalkozom.

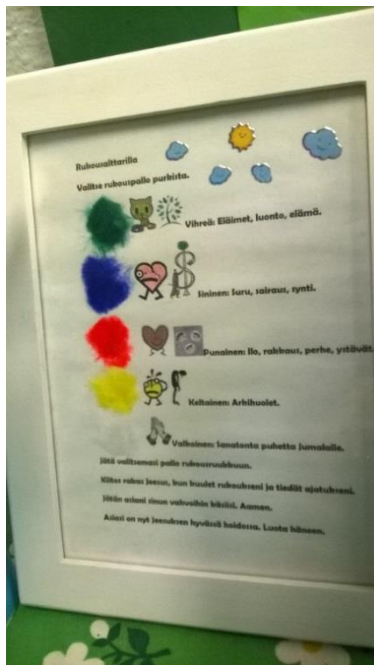
Az 5a felvételen látható különböző színű imalabdák egy edényben találhatóak, ezek egy másik edénybe helyezhetők el az alábbiakban közölt instrukciók szerint.

Dóra: Miért kommunikáció, miért szakrális? In: Korpics Márta – P. Szilczl Dóra (szerk.): *Szakerális kommunikáció*. Budapest: Typotex, 2007. 11–36.

5a. felvétel

5b. felvétel

Az 5b felvételen látható instrukció finnül és magyarul a következő:

Valitse rukouspallo purkis-ta.

Vihreä: Eläimet, luonto, elä-mä.

Sininen: Suru, sairaus, synti.

Punainen: Ilo, rakkaus, perhe, ystävät.

Keltainen: Arkihuolet.

Valkoinen: Sanatonta puhetta Jumalalle.

Jätä valitsemasi pallo rukousruukkuun.

Kiitos rakas Jeesus, kun kuulet rukoukse-ni ja tiedät ajatukseni.

Jätän asiani sinun vahvoihin käsiisi. Aamen.

Asiasi on nyt Jeesuksen hyvässä hoidossa. Luota häneen.

Az imaoltárnál

Válassz az edényből egy imalabdát.

Zöld: Állatok, természet, élet.

Kék: Szomorúság, betegség, bűn.

Piros: Öröm, szeretet, család, barátok.

Sárga: Mindennapi gondok.

Fehér: Szótlan beszéd Istenhez.

Dobd a választott labdát az imaedénybe.

Köszönöm, drága Jézus, hogy meghallgatod az imámat és ismered a gondolatomat.

Ügyemet a te erőszedbe teszem le. Ámen.

Ügyednek most Jézus jó gondját viseli. Bíz benne.

Az instrukciók alapján az egyes szinkódokhoz különböző témájú labdák tartoznak, ha tehát a diákok személyek egy körével (például barátok), élethelyzettel (például mindennapi gondok) vagy lélekállapottal (például öröm vagy szomorúság) kapcsolatban szeretnének imádkozni, a megfelelő színű labdát a másik edénybe téve elmondhatják az imájukat. Olyan lehetőség is van, hogy valaki csak a kapcsolatot keresi Istennel, konkrét szöveges tartalom nélkül („Szótlan beszéd Istenhez”). Az ima tárgyiasítása különböző vallásokban bevett gyakorlatnak számít. Mivel itt kis gömbökről van szó, a legközelebbi kapcsolatnak talán a rózsafüzér tekinthető, azzal a lényeges különbséggel azonban, hogy itt nem kötött szövegű imádságokról van szó, inkább imaműfajokról (pl. hálaadó ima,

küzdő ima stb.), és a szekvenciális rend sem kötött, hiszen a labdák nincsenek felfűzve, így a különböző fajta imák tetszés szerinti rendben választhatók. Kötött imaszöveg az instrukcióban csak egy található: a hátulról számított 2–3. sorban egy mintaimádság olvasható, amely hálaadást és a Jézus erejébe vetett hitet fejezi ki. Ezt az imát a diák elmondhatja saját, szabad szövegű imája végén.

Az Ildával folytatott beszélgetés rávilágított az imaoltár, azon belül pedig az imalabdák didaktikai funkciójára. Mivel az interjú korábbi részeiben már beszéltünk arról, hogy az osztály közös imájára rendszerint reggel kerül sor egy bibliai vagy más forrásból származó tanulságos történet közös olvasásához és megvitatásához kötődően, megkérdeztem, hogy az imalabdák is részei-e közösségi gyakorlatnak, beleilleszkednek-e valamilyen módon az órarendbe:

(4a)

Tamás: and and er do they come here to pray with these balls when they want or *(és és akkor jönnek ide imádkozni ezekkel a labdákkal, amikor akarnak vagy)*

Iida: yeah *(igen)*

Tamás: is it somehow organized? *(ez valahogy meg van szervezve?)*

Iida: no, they can go when they feel about like this *(nem, akkor jöhetnek, amikor úgy érzik)*

Tamás: yeah *(igen)*

Iida: and they (.) when we started in first class and now they are in now third grade third grade *(és ők (.) első osztályban kezdtük, és most a harmadik osztályban vannak.)*

Tamás: ah hah *(aha)*

Iida: so they have (.) er learn it to do it after lesson or before lesson and so on, that's the point *(szóval már (.) ő megtanulták, hogy ezt tegyék óra előtt vagy óra után és így tovább, ez a lényeg)*

Iida elmondása szerint tehát a diákok már harmadik éve gyakorolják a labdák segítségével, hogyan imádkozzanak szabadon, saját igényeik szerint. A labdák funkciója ezen kívül az is, hogy igénnyé tegye az imádkozást. Az imára mint részben kötött és közösségi, részben pedig szabad és személyes szövegműfajra való szocializálás így egy összetett kontextusba kerül: ima az osztállyal, ima az ima-keresztstülő közvetítésével, és ima a labdák

segítségével. Az ima ennek megfelelően különböző személyes, tárgyi és diskurzív kontextusokban születik meg. Iida elmondása szerint a diákok az eltelt évek alatt rutinra tettek szert az önálló, személyes imában, és a tanórák előtt vagy után használják az imalabdákat. Iida szerint ezek a labdák népszerűek, és a diákok életkorának megfelelően szemléltetik, milyen módokon lehet imádkozni. Az imalabdákkal Iida azt is szorgalmazza, hogy a diákok kezdeményezőkések legyenek, tehát ne csupán másolják vagy kövessék azt, amit a felnőttek imádkoznak, hanem saját szövegeket alkossanak saját igényeik szerint:

(4b)

Iida: they like like these kind of things and it's (*szeretik szeretik ezeket a fajta dolgokat, és ez*)

Tamás: yeah (*igen*)

Iida: it's funny and it's and it's important that that kind of things are li- (.) those pray things and Bible and so on they are not like for only for a- adults (*ez vidám és és fontos, hogy ezek a fajta dolgok m- (.) ezek az imádkozós dolgok és a Biblia és így tovább, hogy ezek nem csak a felnőtteknek szólnak*)

Bár a labdák a személyes ima gyakoroltatását célozzák, megjegyzendő, hogy az imaoltárnak közösségi olvasata is lehet: ha sok labda található a második edényben (amely az 5a ábrán balra található), az azt jelenti, hogy sokan imádkoztak aznap. Ha sokan választottak egy bizonyos színt, az hasonló élethelyzetekre, lelkiállapotokra utal az osztályon belül. Az imaoltár tehát mintegy monitorozza a diákok egyéni imatevékenységét, és információt szolgáltat tanárnak és osztálytársaknak egyaránt. Az ima tárgyasítás így nem csupán az egyéni gyakorlatot és (csendes vagy néma) szóbeli szövegalkotást szolgálja, hanem az osztályban zajló imatevékenység tárgyi lenyomata is egyben. Ilyen szempontból az imalabdák az iskolai nyelvi tájkép működését mintegy kompakt módon szemléltetik: instrukciók és hagyományok szerinti szövegalkotás zajlik, amely szövegalkotás aztán megváltoztatja a tárgyi környezetet.

Mivel az imaoltár feltűnő helyen, az osztály hátsó falánál, a bejárati ajtó közelében kapott helyet, felhívja a figyelmet az adott osztályban zajló, hitélettel kapcsolatos tevékenységekre. A

Mikkóval folytatott iskolabejárás során derült ki, hogy az imalabdák nem tekinthetők általánosnak ebben az iskolában, Mikko például nem emlékezett arra, hogy bárhol máshol is látta volna már:

(4c)

Mikko: it's first time for me also to see at all (*ez az első alkalom, hogy egyáltalán látom,*)

Tamás: yeah (*igen*)

Mikko: what is going here it's good also for me to know these little details that they they have (*hogy mi is zajlik itt, szóval ez nekem is jó, hogy megismerem ezeket a kis részleteket, amik náluk náluk vannak*)

Tamás: yeah (*igen*)

Mikko tehát fontosnak tartotta megismerni, milyen pedagógiai módszereket és eszközöket használnak a kollégái, és ebben a kutatás során lefolytatott felfedező séták, a nyelvi tájképnek a kutatóval közös dokumentálása és értelmezése a segítségére volt.

5. Összegzés

Célom az volt, hogy egy esettanulmányon keresztül megvilágítsam az iskolai nyelvi tájkép jelentőségét az iskolai műveltség és szervezeti kultúra megértésében. Elsősorban azzal foglalkoztam, hogy az iskolai nyelvi tájkép hogyan jelöli ki a keresztény műveltséggel kapcsolatos tevékenységformák helyét az iskolai interakciós rutinok között, illetve hogy milyen intertextuális utalások és szövegtárgyasító eljárások szocializálják a diákokat bizonyos gyakorlatok folytatására (elsősorban a Bibliával mint szent könyvvel, illetve az Istennel való interakcióra). Azt találtam, hogy az osztályteremben található tárgyak, az osztály által gyakorolt interakciós rutinok és külső támogatók (az ima-keresztyszülők, a diákok családjai és gyülekezetei) összekapcsolódva erősítik a diákok keresztény műveltségének kiépülését: itt tehát az iskolán kívül szerzett műveltség is beépül az iskolai műveltségbe.³⁹ Az imát mint közösségi és személyes interakciós rutint több tárgyi eszközzel is szorgalmazza az iskola, a Biblia olvasása pedig közös program

³⁹ Vö. Dorsey-Gaines – Garnett, 1996.

szerint zajlik. A Biblia-központúság kapcsán amellet érveltem, hogy a kereszténységen belül elsősorban a (neo)protestantizmus hagyományai határozzák meg a nyelvi tájképet.⁴⁰

Az elemzés során nem csupán saját kutatói megértésemre, hanem a vizsgált iskola három tanárának terepmunka során megismert interpretációira is építettem. A tanárokéval egybehangzó állításom az volt, hogy az iskola nyelvi tájképében többféle műveltség és kulturális hagyomány integrálódik, a kereszténység műveltséggréteggként mintegy hozzáadódik azokhoz az iskolai műveltségterületekhez, amelyeket a finn nemzeti alaptanterv előír. Meg kell jegyezni, hogy más vizsgálatokban az iskolaközösséget szélesebb körűen vontam be, így például diákokat és szülőket is felkértem arra, hogy iskolájukban kalauzoljanak.⁴¹ Egy tervezett követő vizsgálatban a keresztény iskola diákjainak bevonása rávilágítana arra, hogy ők hogyan érzékelik az iskolai nyelvi tájkép hatását a mindennapi iskolai tevékenységeikre. A szülők megkérdezése azt segítene megérteni, hogy az iskolában látottak mennyire vannak összhangban a szülők elvárásaival.⁴² Az osztálytermi interakció elemzése működés közben mutatná be, hogyan funkcionál a nyelvi tájkép az oktatás szervezése során.⁴³

Terepmunkám során az iskolaközösség tevékenységeinek tárgyi környezetét egy bizonyos időpillanatban, 2014 őszén dokumentáltam. Az iskolai nyelvi tájkép kutatásakor lényeges figyelembe venni, hogy bár a térszervezés, a vizuális és az oktatási kultúra jellegzetességeivel foglalkozunk, technikai értelemben kép-, hang- és videofelvételeket elemzünk, tehát egy kimerevített időpillanatot értelmezünk, mediatizált reprezentációkkal foglalkozunk.⁴⁴ Az adott iskolaközösség a terepmunka óta eltelt időben egy másik épületbe költözött, amit előzőleg más iskolák

⁴⁰ Az itt bemutatott keresztény iskola nyelvi tájképével az angol nyelv tanításával kapcsolatban egy másik tanulmányban foglalkoztam, magyar–finn összehasonlításban: Szabó, 2017. (Különösen a 3a és 3b példák.)

⁴¹ Szabó – Troyer, 2017.

⁴² Szabó 2015. és 2016., illetve Szabó Tamás Péter – Troyer, Robert A.: *Expectations, traditions and transformations: parents' multimodal metatalk on schoolscapes*. Elbírálás alatt álló kézirat.

⁴³ Jakonen, Teppo: The classroom environment in interaction. *Linguistics and Education*, 2018/1. Megjelenés előtt.

⁴⁴ Troyer – Szabó, 2017.

használtak. Egy tervezett következő vizsgálat arra mutathatna rá, hogy az iskolaközösség tagjai hogyan igazították új épületük nyelvi tájképét saját szükségleteikhez. Az iskolai nyelvi tájkép folyamatosan változik, dinamikus, ennek megfelelően folyamatosan tükrözi az azt létrehozó iskolaközösség kommunikációjának jellegzetességeit. Ennek megfelelően szinkrón mellett diakrón nyelvitájkép-vizsgálatok is szükségesek.⁴⁵

Felhasznált irodalom

- Bartha Csilla – Petteri Laihonon – Szabó Tamás Péter: Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. Egy új kutatási területről. *Pro Minoritate*, 2013/3. 13–28.
- Biró Enikő: Learning Schoolscapes in a Minority Setting. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, 2016/2. 109–121.
- Brown, Kara D.: Estonian Schoolscapes and the Marginalization of Regional Identity in Education. *European Education*, 2005/3. 78–89.
- Brown, Kara D.: Shifts and stability in schoolscapes: Diachronic considerations. *Linguistics and Education*, 2018/1. Megjelenés előtt.
- Capps, Lisa – Ochs, Elinor: Cultivating prayer. In: Ford, Cecilia E. – Fox, Barbara A. – Thompson, Sandra A. (eds.): *The Language of Turn and Sequence*. Oxford: Oxford University Press, 2002. 39–55.
- Clark, Alison: *Transforming children's spaces. Childrens' and adults' participation in designing learning environments*. London: Routledge, 2010.
- Cohen, Yehudi A. 1971. The Shaping of Men's Minds: Adaptations to Imperatives of Culture. In: Wax, Murray L. – Diamond, Stanley – Gearing, Fred O. (eds.): *Anthropological perspectives on education*. New York: Basic Books, 1971. 83–107.

⁴⁵ Brown, Kara D.: Shifts and stability in schoolscapes: Diachronic considerations. *Linguistics and Education*, 2018/1. Megjelenés előtt.

- Csapó Benő: *Az iskolai műveltség*. Budapest: Osiris, 2002.
- Dorsey-Gaines, Catherine – Garnett, Cynthia M.: The role of the Black Church in growing up literate: implications for literacy research. In: Hicks, Deborah (ed.): *Discourse, Learning, and Schooling*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 247–266.
- Dressler, Roswita: Signgeist: promoting bilingualism through the linguistic landscape of school signage. *International Journal of Multilingualism*, 2015/1. 128–145.
- Jakonen, Teppo: The classroom environment in interaction. *Linguistics and Education*, 2018/1. Megjelenés előtt.
- Johnson, Norris Brock: The Material Culture of Public School Classrooms: The Symbolic Integration of Local Schools and National Culture. *Anthropology and Education Quarterly* 1980/3. 173–190.
- Korpics Márta – P. Szilczl Dóra: Miért kommunikáció, miért szakrális? In: Korpics Márta – P. Szilczl Dóra (szerk.): *Szakrális kommunikáció*. Budapest: Typotex, 2007. 11–36.
- Kristillisten koulujen ja päiväkotien liitto ry.* [Egyesületi honlap] <http://www.verkkoviestin.fi/kristillinenkoulu/etusivu/> (Letöltés ideje: 2017. június 15.)
- Kury, Astrid – Lanzmaier-Ugri, Katharina – Schrammel-Leber, Barbara: *Sprachenfreundliche Räume gestalten*. Graz: Akademie Graz, 2014.
- Laihonen, Petteri – Tódor Erika-Mária: The changing schoolscape in a Szekler village in Romania: signs of diversity in rehungarization. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 2017/3. 362–379.
- LeVine, Philip – Ron Scollon (eds.): *Discourse and technology: Multimodal discourse analysis*. Washington (D. C.): Georgetown University Press, 2004.
- Linnakylä, Pirjo: Finnish reading literacy challenged by cultural change. In: Linnakylä, Pirjo – Arffman, Inga (eds.): *Finnish*

- Reading Literacy*. Jyväskylä: Institute for Educational Research, 2007. 35–59.
- Moate, Josephine: Dialogic Space and Religious Education. *Kasvatus & Aika*, 2011/4, 116–138.
- Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Opetushallitus, 2014.
- Pitkänen-Huhta, Anne: *Texts and Interaction. Literacy practices in the EFL classroom*. Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2003.
- Shohamy, Elana: Linguistic landscape and multilingualism. In: Martin-Jones, Marilyn – Blackledge, Adrian – Creese, Angela (eds.): *The Routledge Handbook of Multilingualism*. London: Routledge, 2012. 538–551.
- Szabó Tamás Péter: The Management of Diversity in Schoolscapes: an analysis of Hungarian practices. *Apples – Journal of Applied Language Studies*, 2015/1. 23–51.
- Szabó Tamás Péter: Ágencia és a változatosság kezelése magyarországi iskolák nyelvi tájképében. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Sztenderd – nem sztenderd*. Lakitelek: Antológia, 2016. 231–242.
- Szabó Tamás Péter: Reflections on the schoolscape: teachers on linguistic diversity in Hungary and Finland. In: Palander, Marjatta – Koivisto, Vesa – Riionheimo, Helka (eds.): *On the border of language and dialect*. Helsinki: SKS, 2017. Megjelenés előtt.
- Szabó Tamás Péter – Troyer, Robert A.: *Expectations, traditions and transformations: parents' multimodal metatalk on schoolscapes*. Elbírálás alatt álló kézirat.
- Szabó Tamás Péter – Troyer, Robert A.: Inclusive Ethnographies: Beyond the Binaries of Observer and Observed in Linguistic Landscape Studies. *Linguistic Landscape* 2017/3. Megjelenés előtt.
- Szent Biblia*. Ford. Károli Gáspár. Budapest: Magyar Bibliatársulat, 2004.

**On Christian schoolscape
by Tamás Péter Szabó**

In this paper, I deal with connections between the material environment of education and school literacy in the framework of schoolscape studies. As a case study, I focus on a Christian school in Finland. Although religious and non-religious layers of literacy are kept separate in the Finnish education system (in the curricula and the organization of teaching as well), the investigated Christian school (re)integrates these layers of literacy through its pedagogical practices.

Keywords: schoolscape, school literacy, Finnish education, Bible, prayer

A NEM-TERÜLETI/NEMZETI-KULTURÁLIS AUTONÓMIÁK

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v25i3.174>

DAVID J. SMITH *

A nem-területi / nemzeti-kulturális autonómia. Dinamikák és gyakorlatok

Ez a tematikus blokk a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjának (MTA TK) Kisebbségkutató Intézete, valamint a Glasgow-i Egyetem közti hosszú távú együttműködés eredménye a nemzeti-kulturális autonómia (NKA) témakörében. Egész pontosan az ehelyütt összegyűjtött tanulmányok két, 2014-től 2018-ig futó párhuzamos kutatási projekt előzetes eredményeit mutatják be. Glasgow-ban David Smith, Sansum Molnár Judit és Federica Prina „Nemzeti kisebbségi jogok és demokratikus politikai közösség: A nem-területi / nemzeti-kulturális autonómia kortárs gyakorlata Közép- és Kelet-Európában” (2014–2017) című, az Egyesült Királyság Gazdasági és Szociális Kutatási Tanácsa által finanszírozott projekt társkutatói.¹ A nemzeti-kulturális autonómia magyarországi, észtországi, oroszországi és szerbiai gyakorlatáról szóló összehasonlító tanulmányaink kitűnően illeszkednek Dobos Balázs munkájához, amely „A személyi elvű autonómiák belső dinamikája Közép- és

* A szerző az Orosz és kelet-európai tanulmányok professzora a Glasgow-i Egyetem Társadalmi és Politikai Tanulmányok Karán. E-mail: David.Smith@glasgow.ac.uk.

¹ ESRC projektazonosító: ES/L007126/1. Az adatokat az Egyesült Királyság Adatgyűjtő Szolgálatánál tárolják a 852375-ös gyűjteményszám alatt. A kutatás nemzeti kulturális autonómiaintézmények és nem-kormányzati szervezetek képviselőivel, kutatókkal és köztisztviselőkkel, öt országban (beleértve a romániai autonómia-vitákat), főként 2015–2016-ban folytatott félig strukturált mélyinterjúkon alapul.

Délkelet-Európában: öt ország összehasonlító elemzése” című projekt keretein belül készült.²

Az elmúlt 25 évben számos közép- és kelet-európai állam vezetett be a nemzeti-kulturális autonómiamodellel alapuló intézményi megoldásokat. Ezek közül valószínűleg a legismertebb Magyarország 1993. évi törvénye a kisebbségek jogairól, valamint az Oroszország által 1996-ban elfogadott szövetségi törvény a nemzeti-kulturális autonómiáról. Az elfogadásukat követő évtizedben ezek a törvények Magyarországon közel kétezer³, Oroszországban 1183 intézmény⁴ létrehozásához biztosítottak alapot. És ez csupán két példa. Ugyanebben az időszakban Észtországban,⁵ Szlovéniában, Horvátországban és legutóbb Szerbiában is alakultak a kulturális autonómia címkéjét viselő intézmények. Szerbiában például a nemzeti kisebbségi tanácsokról szóló 2009-es törvény 2014-ig 20 kisebbségi tanács létrehozását tette lehetővé. Másutt olyan esetekkel találkozunk, ahol az NKA-t gyakran felkarolják és sok szó esik róla, de ezen a vonalon még nem jöttek létre intézmények. Romániában például 2005-ben készült kulturális autonómia törvénytervezet, de azt soha nem terjesztették a parlament elé.⁶ Ugyanakkor a nemzeti kisebbségekről szóló 1992-es törvény Ukrajnában utal a nemzeti-kulturális autonómia jogára, de anélkül, hogy bármilyen részletet

² OTKA PD 116168 (2015–2018).

³ A 2002-es statisztikákhoz lásd:

http://www.valasztas.hu/onkval2002/esz/esz_hu/kisebbségi/kisebbségi_ind.htm
(2. táblázat, első sor). 2014-re az önkormányzatok száma meghaladta a 2000-et.

⁴ Az Európa Tanács Nemzeti Kisebbségek védelméről szóló Keretegyezményének végrehajtásáról szóló legfrissebb, 2016 decemberében benyújtott oroszországi jelentés (76. bekezdés) szerint „az Orosz Föderáció Igazságügyi Minisztériuma szerint 2015 szeptemberében 1183 nemzeti és kulturális autonómiát tartottak nyilván Oroszországban.”

⁵ A nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló törvény, elfogadva 1993. október 26-án.

⁶ Decker, D. Christopher: *Enhancing Minority Governance in Romania: Report on the Presentation on Cultural Autonomy to the Romanian Government*. Flensburg: European Centre for Minority Issues, March 2005. http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/Report_53.pdf Uő: The Use of Cultural Autonomy to Prevent Conflict and Meet the Copenhagen Criteria: The Case of Romania. In: *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*, edited by David J. Smith and Karl Cordell, 101–14. London: Routledge, 2008.

tartalmazna arra vonatkozóan, hogy mivel jár ez a jog, vagy hogy mit jelent a gyakorlatban.

A nemzeti-kulturális autonómia tehát a közelmúltbeli állam- és nemzetépítési viták egyik kiemelkedő (és gyakran vitatott) kérdésévé vált a régióban, kézenfekvő témát kínálva a tudományos vizsgálódásoknak. A nemzeti-kulturális autonómiának 1990 óta valóban egyre gyarapszik a szakirodalma, ugyanakkor – egy kommentátor szavaival élve – ebben a jogi és politikai-filozófiai megközelítések dominálnak, amelyek arra összpontosítanak, hogy „mire lenne lehetőség, és minek kellene megvalósulnia, nem pedig arra, ami *valójában létezik*” [kiemelés az eredetiben].⁷ Annak ellenére, hogy készült néhány kiváló esettanulmány, további alapos kutatásokra van szükség a jelenlegi kulturális autonómiatörvények eredetéről, arról, hogy mit jelent az „autonómia” a gyakorlatban, a különböző kontextusokban, és hogy hogyan értékeli azt az egyes kisebbségi közösségek.⁸ Különösen kevés az olyan összehasonlító munka, amely ezeket a kérdéseket regionális szempontból veszi figyelembe. A *Regióban* megjelenő tematikus blokk a meglévő szakirodalmat jellemző mindkét hiányosság leküzdéséhez hozzájárul. Ennek a rövid bevezetésnek az a célja, hogy keretet adjon az egyes tanulmányoknak a nemzeti-kulturális autonómiák történelmi gyökereinek megvizsgálásán, illetve a koncepciót övező elméleti kérdések és viták rövid felvázolásán keresztül.

A nemzeti-kulturális autonómia történeti megközelítésben

Az elmúlt évszázadban számos alkalommal jelentkezett feszültség a modern nemzetállamiság alapelvei és a népek önrendelkezésének elve között. A nemzetállam eredete az 1648-as vesztfáliai szerződéshez vezethető vissza, amely kimondta, hogy az uralkodók (abban az időben többnyire autokratikus monarchák) oszthatatlan szuverenitással rendelkeznek a világosan kijelölt és sérthetetlen határokkal rendelkező területeik felett. A 18. század

⁷ Osipov, Alexander: National Cultural Autonomy in Russia: A Case of Symbolic Law. *Review of Central and East European Law*, 35, 2010. 30.

⁸ Malloy, Tove H.: Introduction. In *Managing Diversity through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 3–5.

végén az amerikai és a francia forradalmak megteremtették a népszuverenitás alapelvét, amelynek értelmében a hatalom a nemzet formájában testet öltő nép kezében van. De hogyan lehet definiálni a „népet”? A *nemzetet* eredetileg az azonos területi államon belül élő és a közös intézményekben részt vevő egyenjogú polgárok politikai közösségeként határozták meg. Ugyanakkor a nemzet kétségkívül kulturális koncepció is. Ehhez kapcsolódóan a szuverén államok racionális-bürokratikus egységekbe való párhuzamos átalakulása a 18. századtól a 20. század elejéig a centralizáció és a nyelvi homogenizáció erős logikáját hozta magával, a *cuius regio illius lingua* elvének megfelelően. Ebben a folyamatban a nem-domináns nyelvi csoportokat gyakran egy egységes uralkodó társadalmi kultúrába olvasztották be, az egy állam – egy nemzet – egy nyelv tanának engedelmessé. ⁹

Mindezek ellenére a nemzetállam (kivételes esetektől eltekintve) továbbra is kiméra maradt, amennyiben még mindig sokkal több olyan csoport van a világon, amely nemzetnek nevezi magát. A liberális és marxista politikai teoretikusok jóslatait meghazudtolva a nem-domináns, alárendelt etnikai identitások nem sorvadtak el, hanem rendkívül ellenállóak maradtak, és továbbra is erőteljes befolyást gyakorolnak a politikai folyamatokra még olyan államokban is, amelyek lakosságát a patriotizmus átfogó érzése hatja át. ¹⁰ Ez a befolyás különösen erősen érvényesül a közép- és kelet-európai társadalmakban, ahol a nemzetek etnokulturális entitásokként való megjelenése megelőzte a modern állam kialakulását. A 19. században és 20. század elején elkezdődött a térség kiterjedt többnemzetiségű birodalmainak felbomlása az egyes csoportok által megfogalmazott nemzeti önrendelkezés iránti igények miatt, amelyek gyakran ugyanazon terület ellenőrzéséért versengtek. Miután a háború és a forradalmak súlya alatt a birodalmak végül összeomlottak, az 1918 utáni békerendszerek építészei a nemzeti önrendelkezést tették vezérelvvé. De nem alkalmazták következetesen ezt az elvet; és még ha így is jártak volna el, a gyakorlatban lehetetlen lett volna tökéletes egyezőséget

⁹ Hogan-Brun, Gabrielle – Wright, Sue: Language, Nation and Citizenship: Contrast, Conflict and Convergence in Estonia's Debate with the International Community. *Nationalities Papers*, 41, no. 2, 2013. 240–58.

¹⁰ Rudolph, Joseph: *Politics and Ethnicity: A Comparative Study*. New York and Houndmills: Palgrave Macmillan, 2006. 2.

teremteni a területi és a nemzeti határok között a régióban. Hasonlóképpen, napjaink posztkommunista korszakában szinte minden közép- és kelet-európai állam újfent szembesült „az etnokulturális sokféleség dilemmájával” – hogyan lehet egyenlő bánásmódot és megfelelő kulturális elismerést biztosítani a különböző etnikai csoportok számára anélkül, hogy az aláásná a társadalmi kohéziót és az állam integritását.¹¹

Erre a tartós dilemmára adott válaszként dolgozták ki először a nemzeti kulturális autonómia koncepcióját Közép- és Kelet-Európa korábbi birodalmainak utolsó napjaiban. Bár számos gondolkodó és aktivista hozzájárult a fejlődéséhez, a modell elsősorban az osztrák szociáldemokrata Karl Rennerhez és Otto Bauerhez kapcsolódik.¹² Az 1890-es évek végére Renner és Bauer a Habsburg-állam fennálló határokon belüli megreformálására irányuló programja egyre nagyobb kihívással szembesült a nacionalista pártok részéről. A szocialista mozgalom egységének fenntartása és az állam szétesésének megakadályozása érdekében Renner és Bauer a nemzetiségek demokratikus szövetségének létrehozását sürgették, Bauer szavaival azzal érvelve, hogy „a nemzetek kulturális szükségleteik kielégítésére való lehetőségét jogilag garantálni kell, ha nem akarjuk, hogy a lakosság továbbra is kénytelen legyen

¹¹ Roshwald, Aviel: Between Balkanisation and Banalisation: Dilemmas of Ethno-Cultural Diversity. In *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*, edited by David J. Smith and Karl Cordell. London – New York: Routledge, 2008. 29–42.

¹² A kulturális autonómiamodellel kifejllesztését többek között a 19. században élő Eötvös József, valamint (illetve még inkább) a zsidó történész, író és aktivista, Simon Dubnow (1860-1941) nevéhez társítják. Eötvösről lásd Batt, Judy: “Fuzzy Statehood” versus Hard Borders: The Impact of EU Enlargement on Romania and Yugoslavia. “One Europe or Several?”. *Working Paper*, No. 46’, 2002.; Dubnow-hoz lásd Dubnow, Simon: *History of the Jews in Russia and Poland: From the Earliest Times until the Present Day*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1916.; Dubnow, Simon (ed.): *Buch Des Lebens. Erinnerungen Und Gedanken. Materialien Zur Geschichte Meiner Zeit. Band 1, 1860-1903*. Göttingen, 2004.; A kulturális autonómiát az Ottomán Birodalomban működő Millet-rendszerhez is szokták hasonlítani. Friss ismertetéséhez lásd Barkey, Karen – Gavrilis, George: The Ottoman Millet System: Non-Territorial Autonomy and Its Contemporary Legacy. *Ethnopolitics* 15, no. 1 (2016): 24–42.

nemzeti pártokra bontódní, és hogy a nemzeti csoportok közötti konfliktus ellehetetlenítse az osztályharcot”.¹³

Ezzel Renner és Bauer cáfolták a korábbi marxista nézetet, miszerint a nemzetek teljes mértékben a kapitalizmustól függenek, és így eltűnnének, ha egy szocialista rend létrejönne. Ehelyett a nemzeteket a közös kultúra és nyelv által meghatározott anyagi „jellem-közösségeknek” tekintették.¹⁴ Ha igazságos társadalmi és politikai rendet akarunk elérni, akkor ezeknek a különböző közösségeknek kollektív jogot kell biztosítani olyan intézményi struktúrák létrehozására és fenntartására, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy autonóm módon igazgassák a kulturális identitásuk hosszú távú reprodukciója szempontjából releváns ügyeiket.

A Birodalom etnikai településeinek összetett, kevert mintázata azonban azt jelentette, hogy az autonómiát nem lehetett területi jelleggel meghatározni (azaz az egyes etno-nemzeti csoportokból, illetve számukra létrehozott területi-adminisztratív egységek létrehozásán keresztül). Renner szerint „a területi elv [alkalmazása]... csak harcot vagy elnyomást eredményez[het], mert lényege az uralkodás”.¹⁵ Ennek kapcsán különösen a *cuius regio illius lingua* posztulátumára és az „államnyelv” fogalmára hivatkozott, amely a Habsburg- és más birodalmak összefüggésében „a viszály örök forrásává” vált.¹⁶ Ehelyett, érvelt Renner, a nemzeteket nem területi alapú közösségekként, hanem „személyek közösségeiként” kell felfogni – azaz egyéni polgárok csoportjaiként, akiknek joguk van külön kultúrájuk gyakorlásához, függetlenül attól, hogy hol élnek az államon belül. A többnemzetiségű szövetségi Ausztriáról készített részletes tervében Renner azt irányozta elő, hogy az államot osszák kantonokra, amelyek mindegyike saját megválasztott tanáccsal rendelkezik. Az etnikailag homogén lakosságú kantonok esetében a tanács felelőssége lenne a közigazgatás minden vonatkozása, beleértve az iskoláztatást és a kulturális politikát. Az etnikai szempontból vegyes kantonok körében (a legtöbb esetben ez lenne a helyzet), a terület választott tanácsait az egyes csoportokra jellemző

¹³ Bauer, Otto: *The Question of Nationalities and Social Democracy*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press, 2000. 252.

¹⁴ Uo. 100–102.

¹⁵ Renner, Karl: State and Nation. In: *National Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics*, edited by Ephraim Nimni. London: Routledge, 2005. 29.

¹⁶ Uo. 30.

kulturális önkormányzati testületek egészítenék ki. Ezeket a „személyi elv” alapján hoznák létre, azaz minden állampolgár szabadon határozná meg etnikai hovatartozását, és önkéntesen kérhetné a felvételét a nemzeti nyilvántartásba, amelyet a kulturális önkormányzat megválasztásának alapjaként használnának. Ezek a testületek létrejöttük után önállóan foglalkoznának az anyanyelvi oktatás megszervezésével, valamint az adott etnikai csoportot érintő egyéb kulturális kérdésekkel. A kantonális tanács mindeközben – Bauert idézve – kizárólag a „nemzetileg semleges jellegű” adminisztratív feladatok ellátásáért volna felelős.¹⁷

Az etnikailag homogén kantonokban a közigazgatás a helyi többség nyelvén folya. A heterogén kantonokban minden kulturális önkormányzat a saját nyelvén működne, míg a kantoni tanács két- vagy többnyelvű lenne. Összességében a cél, Renner szavaival élve: „kettévágni az állam tevékenységét, elválasztva a nemzeti és a politikai ügyeket egymástól. A népességet kétszeresen kell megszervezni; egyszer nemzetileg, s egyszer államilag, és mindkét alkalommal a különböző formájú közigazgatási egységekben”.¹⁸

A nemzeti-kulturális autonómiamodellt soha nem valósították meg teljes mértékben abban a környezetben, ahová eredetileg szánták. Renner és Bauer elképzelései azonban (amelyek nagy befolyást gyakoroltak a cári orosz birodalom szomszédos nyugati határvidékeire is) eljutottak az orosz állam összeomlását követően létrehozott Észtköztársaságba. A két háború közötti Európában egyedülálló módon Észtország 1925-ben átfogó törvényt fogadott el a kisebbségi önkormányzatokról. A törvényt Észtország apró és szétszórtan élő német és zsidó kisebbségei haladéktalanul végrehajtották, továbbá az 1920-as években nemzetközi szinten jelentős vitát és aktivizmust gerjesztett.¹⁹ A modell szélesebb körű

¹⁷ A közjogi szabályozásnak megfelelően, „csak annyiban lennének területi testületek, amennyiben hatáskörük nem terjedne túl a birodalom határain”. Bauer: 2000. 281.

¹⁸ R. Springer (Karl Renner álneve): *Grundlagen und Entwicklungsziele*, 1906, 206. Idézi: Kogan, Arthur G.: *The Social Democrats and the Conflict of Nationalities in the Habsburg Monarchy*. *Journal of Modern History*, 21, 1949. 214.

¹⁹ Fontos megjegyezni azonban, hogy a két világháború közötti Észtországban élő orosz és svéd kisebbség nem hajtotta végre ezt a törvényt. De tömbökben élt

alkalmazását sürgető érvek abban az időben süket fülekre találtak. Ugyanakkor a nyugati demokráciákban a kisebbségi jogok diskurzusainak és gyakorlatainak 1945 utáni fokozatos újjáéledését követően az általában kulturális autonómiaként leírt megoldásokat számos összefüggésben alkalmazták az öngazgatás iránti kisebbségi igények kielégítésére. Bizonyos esetekben ez önálló elrendezés formájában valósult meg kisebb, szétszórt csoportok számára (Schleswig-Holstein, őshonos népek). Másrészt az kulturális autonómia a területi alapú megoldások kiegészítésére szolgált a nagyobb, kompaktabb csoportok részére (Belgium, Kanada).

Újkeletű elméleti viták és a nemzeti kulturális autonómia „visszatérése”

A történeti kulturális autonómiamodellel iránti tudományos érdeklődés újkeletű feléledését nem utolsósorban a közép- és kelet-európai demokratizálódás okozta 1989 után. Ebben az összefüggésben a nemzeti kisebbségi csoportoknak az öngazgatáshoz való kollektív jogok iránti igénye ismét feszültség forrásává vált. A volt Jugoszláviában és a régi Szovjetunió egyes részein az 1990-es évek elején kirobbant erőszakos konfliktusok miatt a nemzeti kormányok és a nemzetközi szervezetek egyaránt vonakodtak a nemzeti kisebbségek területi autonómiájának támogatásától, attól tartva, hogy ez alááshatja az új vagy átrendezett államok stabilitását és integritását. E tekintetben az etnikai konfliktusrendezéssel foglalkozó tudósok és gyakorlati szakemberek a kulturális autonómia általánosított alternatív megközelítésként ábrázolták a kisebbségi követelések kezelésére – Aviel Roshwald szavaival élve „arany középút[ként], amely a kisebbségek számára tényleges kulturális önrendelkezést kínál, anélkül, hogy azt a területi autonómiához kapcsolná, az összes centrifugális következménnyel, amelyet ez utóbbi előidézhet”.²⁰

és kihasználta a területi alapú decentralizált közigazgatás lehetőségeit. (Lásd Smith cikkét a jelen kiadványban).

²⁰ Roshwald, 2008, 37. John Coakley hasonlóképpen hajlamosnak látja a kutatók és a szakemberek egy részét arra, hogy úgy tekintsenek a nemzeti kulturális autonómiára, mint egy „mágikus golyóra” az etnikai sokszínűség és konfliktus problémáit kezelni kívánók fegyvertárában. Coakley, John: Conclusion: Patterns of Non-Territorial Autonomy. *Ethnopolitics*, 15, no. 1. 2016. 166.

Roshwald azonban azzal folytatja, hogy „egy dolog a megközelítés praktikusságára való utalás, és megint más a többségek és a kisebbségek támogatásának megnyerése”.²¹ Kisebbségi szempontból a kulturális autonómiát leginkább a kisebb, területileg szétszórt csoportok öngazgatási igényeinek kielégítésére szokták alkalmazni. Az olyan koncentráltabb etnikai-nyelvi csoportok esetében, amelyek egy adott területen többséget vagy legalábbis a lakosság jelentős részét alkotják, a nemzeti-kulturális autonómiát legalább a közintézmények (és vitathatatlanul néhány magánintézmény) többnyelvű működését biztosító közigazgatási decentralizációval kell kiegészíteni.²² Úgy tűnik, egy ilyen megoldást 2009 óta sikeresen alkalmaznak Szerbiában a magyar kisebbség esetében, amely ugyan viszonylag csekély létszámú, de többnyire kompakt módon él a Vajdaság északi részén.²³ Romániában ugyanakkor az erdélyi tömbmagyarság szóvivői továbbra is egy erős, a mai nyugat-európai demokráciák egy részében működőkhöz hasonló területi autonómiára tartanak igényt.²⁴ Azt állítják, hogy bár

²¹ Roshwald, 2008, 37.

²² Purger Tibor: Ethnic Self-Governance in Serbia: The First Two Years of the National Minority Councils. *South-East Europe International Relations Quarterly*, 3, no. 2. 2012. 2.

Az oroszok és a svédek esete a két háború közti Észtszágban nagyon jól illusztrálja ezt az állítást. Itt a kulturális autonómiát a szétszórt kisebbségek számára a „küszöbérték-szabály” kiegészítésére használták, amelynek értelmében egy kisebbségi nyelv második hivatalos nyelvként szolgál ott, ahol a kisebbség a helyi lakosság egy adott százalékát eléri. Lásd ehhez Dembinska, Magdalena – Marác László – Tonk Márton: Introduction to the Special Section: Minority Politics and the Territoriality Principle in Europe. *Nationalities Papers*, 42, no. 3. 2014. 355–375.

²³ Interjú Pásztor Bálinttal, a Szerb Köztársaság parlamenti képviselőjével és a *Vajdasági Magyar Szövetség* (VMSZ) frakcióvezetőjével, 2016. május 19., valamint Hajnal Jenővel, a Magyar Nemzetiségi Tanács elnökével, 2016. május. A törvény háttéréhez és működéséhez lásd Korhecz Tamás: Non-Territorial Autonomy in Practice: The Hungarian National Council in Serbia. In: *Autonomies in Europe: Solutions and Challenges*. Budapest: L'Harmattan, 2014, 151–164.

²⁴ E tekintetben tanulságos az Antal Árpáddal, Sepsiszentgyörgy polgármesterével 2016. április 25-én készített interjú, aki úgy tartja, hogy „a kulturális autonómia kérdése nem a székelyföldi magyar közösség miatt fontos és releváns, hanem elsősorban a Székelyföldön kívül élő magyarok miatt. Amire szükségünk van, az a területi autonómia, hogy hatékonyan tudjuk megoldani a helyi közösséget érintő problémákat.”

a kulturális autonómia hasznos kiegészítője lehet a területi autonómiának, de nem szolgálhat annak alternatívájaként. Ezt a gondolatmenetet támogatja többek között Will Kymlicka is, aki amellett érvel, hogy a kisebbségi identitások „deterritorializálására” irányuló eredménytelen kísérletek helyett jobb lenne az állam alatti nacionalizmusok liberalizálására és demokratizálására, valamint „az önkormányzatiságra irányuló törekvések szélesebb, liberális-demokratikus alkotmányos keretek közé [való beágyazására]” összpontosítani.²⁵ Ugyanakkor sok mai közép- és kelet-európai államban a sokféleség még mindig sokkal inkább biztonsági, semmint a demokráciával kapcsolatos kérdés. Sőt, Romániában (de Szlovákiában és Ukrajnában is) a többségi politikai elit a kisebbségi autonómiára utaló bármilyen javaslatot – legyen az területi vagy nem-területi jellegű – határozottan elutasít.²⁶

Még azokban az esetekben is, ahol a kulturális autonómiát működő megoldásként fogadták el, fontos figyelembe venni, hogy ez a rendszer milyen mértékben biztosít a kisebbségek számára valódi beleszólást az identitásukhoz kapcsolódó kérdésekre, akár a saját ügyeik feletti kontroll gyakorlásán, akár a hatóságokkal megosztott döntéshozatali hatáskörökön keresztül. E dimenzió értékelésekor természetesen nemcsak maguknak az autonóm szervezeteknek a kompetenciáit és működését kell figyelembe venni, hanem a szélesebb politikai rendszer természetét is, amelyben működnek. Az NKA-megoldások legitimitásának további központi kérdése az autonóm intézmények reprezentativitása – azaz, hogy milyen mértékben teszik lehetővé egy adott etnokulturális közösséggel azonosuló minden egyén számára, hogy saját hangjukat hallassák,

²⁵ Kymlicka, Will: National Cultural Autonomy and International Minority Rights Norms. In: *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*, edited by David J. Smith and Karl Cordell. London – New York: Routledge, 2008, 43–57. Lásd még: Bauböck, Rainer: *Multinational Federalism: Territorial or Cultural Autonomy?* IMER University of Gothenburg Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations, 2/ 1', 2001. és Palermo, Francesco: Owned or Shared? Territorial Autonomy in the Minority Discourse. In: *Minority Accommodation through Territorial and Non-Territorial Autonomy*, edited by Tove H. Malloy and Francesco Palermo. Oxford: Oxford University Press, 2015.

²⁶ Az egyetlen állam a régióban, ahol a területi és nem-területi autonómia egymást kiegészítő rendszere ma megtalálható, Oroszország, amely a Szovjetunióban már létező etno-territoriális struktúrát örökölte meg.

amikor a közösség érdekeinek meghatározására és artikulálására kerül sor. A jelen összeállításunkban tanulmányozott különböző közép- és kelet-európai esetek közül egyetlen kivétellel (Oroszország) mindegyik alkalmazza az eredeti Renner- és Bauer-féle modellt a külön nemzeti nyilvántartásba való önkéntes felvételtől, amely a kulturális önkormányzatok megválasztásának alapjául szolgál. Ennek a megközelítésnek azonban megvannak a sajátos problémái és kihívásai, amelyek az itt vizsgált esetek mindegyikében megjelentek. Egyfelől a nyilvántartásba vétel és a választás a lehető legjobb (bár nem abszolút) biztosítéknak tekinthető az úgynevezett etnobiznisszel szemben, amelynek során egyének vagy érdekcsoportok hamisan vallják magukat egy adott kisebbséghez tartozónak, olyan programok érvényesítése érdekében, amelyeknek semmi köze sincs az illető kisebbségi kultúrához (esetleg kifejezetten az ellen irányul). Másrésztől viszont nem mindenki hajlandó vagy képes egyetlen etnikummal azonosulni,²⁷ és ha mégis, nem mindenki nyilvánítja ki szívesen vagy vállalja hovatarozását. Mindez különös kérdésként vetődött fel Magyarországon, ahol a hátrányos megkülönböztetés és elnyomás korábbi tapasztalatai miatt a kisebbségek képviselői nem járultak hozzá a nyilvántartási rendszerhez. Az 1993–2004 közötti időszakban alkalmazott nyílt választási rendszer azonban számos „etnobiznisz”-ügyet hozott napvilágra, ami végül a nyilvántartási rendszer [kisebbségi választói jegyzék – a ford.] elfogadásához vezetett a törvény 2005-ös módosításakor.

²⁷ Ezzel kapcsolatban Renner és Bauer eredeti kulturális autonómiamodelljét – noha az „az állam területén élő egyes állampolgárok tudatos személyes akaratan” alapul – (Aun, Karl: *On the Spirit of the Estonian Minorities Law*. Stockholm: Societas Litteratum Estonia in Svecia, 1949.) – széles körben bírálták esszencializmusa és az etnikai hovatarozás tárgyiasítása miatt: más szóval, minden embernek joga van etnikai identitásának megválasztására, de ennek az a következménye, hogy mindenki csak egy ilyen identitással rendelkezhet. Ez a megközelítés nyilvánvalóan korlátozza azok mozgásterét, akik több kulturális hovatarozást vallanak, és vitathatatlanul nagyobb a kockázata az etnikai csoportok közötti határok megerősödése szempontjából, mint az államon belüli adminisztratív-területi beosztásnak (lásd erről Bauböck 2001). Ahol a kulturális önkormányzatok igazgatják a különféle nyelvi csoportok iskoláinak különálló rendszereit, ott nyilvánvalóan további kérdésként merül fel, hogy miként lehet biztosítani a csoportok közötti kapcsolattartást és az állam politikai közösségének egyesítésére képes közös narratívával való azonosulást.

A kulturális autonómiának a régióban való közelmúltbeli alkalmazása során felmerülő számos probléma és kihívás miatt a kutatók és a szakértők vonakodnak ezt a modellt jó gyakorlatként támogatni.²⁸ Egy nemrégiben szerkesztett kötetben, amely világszerte a nem-területi autonómia megoldási formáit hasonlítja össze, Tove Malloy ezeket aszerint kategorizálja, hogy „bebeszölést adnak-e az önkormányzati intézményeken keresztül”, „kvázi bebeszölést adnak” (alapvetően bizonyos közfeladatok kisebbségekre való átruházása lényeges önszabályozási vagy öngazgatási hatáskör nélkül) vagy „nem adnak bebeszölést”.²⁹ Ami az ehelyütt vizsgált esettanulmányokat illeti, a kötet a Magyarországon, Szerbiában, Horvátországban és Szlovéniában alkalmazott intézményi megoldásokat az „önkormányzáson keresztüli bebeszölés biztosítása” kategóriájába sorolja, miközben az Orosz Föderációban és Észtországban alkalmazottakat a „nem adnak bebeszölést” példának tekinti. Ezt az értelmezést jelentős mértékben alátámasztották a glasgow-i kutatási projekt megállapításai, amely különösen a szerbiai autonóm testületeknek a 2009-es nemzeti kisebbségi törvény alapján kezdetben nyújtott széles körű hatáskört emelte ki.³⁰ Ugyanakkor az összeállításunkban szereplő írások arra engednek következtetni, hogy talán nem szabad ilyen kategorikus megkülönböztetést tenni egyrészt a magyar, másrészt az észt és az orosz esetek között,

²⁸ 2008-ban például az Európa Tanács Velencei Bizottságának elnöke a nemzeti kulturális autonómiát „potenciálisan ígéretes modell”-nek nevezte „a kisebbségek részvételének erősítésére”, de megjegyezte, hogy a kelet-európai országokban felmerült „különböző problémák és hiányosságok aláásták a hírnevét”. Buquicchio, Gianni: Introductory Address. In: *Council of Europe Venice Commission. The Participation of Minorities in Public Life*. Strasbourg: Council of Europe, 2008. 8.

²⁹ Az utóbbi kategória olyan „autonómiával” kapcsolatos rendelkezéseket jelöl, amelyek a szimbolikus elismerésen kívül gyakorlatilag semmit sem adnak az egyes kisebbségi etnokulturális közösségeknek, amelyek tagjai sem szót nem kapnak a saját ügyeikben, sem pedig bármiféle együttdöntési hatáskört. Ahol ez a helyzet, ott sem önkormányzatról, sem öngazgatásról nem beszélhetünk. Malloy, 2015.

³⁰ A szerbiai esettel kapcsolatos meglátásokhoz lásd pl. Smith, David J. – Semenishyn, Mariana: Territorial-Administrative Decentralisation and Ethno-Cultural Diversity in Ukraine: Addressing Hungarian Autonomy Claims in Zakarpattya. *ECMI Working Paper #95*. European Centre for Minority Issues, 2016.

hiszen, amint Sansum Molnár Judit világossá teszi, Magyarországon számos problémás kérdés merült fel az önkormányzati testületek megválasztásával, jogállásával és hatáskörével kapcsolatban.³¹ Ugyanezt a gondolatmenet folytatva, Federica Prina tanulmányából kiderül, hogy Oroszországban a kulturális autonómia állítólagos „haszonelvű haszontalanságának”³² ellenére sok kisebbségi szereplő átvette a rendszert, és azon belül navigálva bizonyos esetekben képes volt számára fontos célokat elérni. David Smith Észtországról szóló írása hasonlóképpen mutatja be két nem nagy létszámú kisebbség – az inkeri-finnek és a svédek – eltökélt és végül sikeres törekvéseit a kulturális autonómia megvalósítására, amelyek mindegyike nagy jelentőséget tulajdonított az önkormányzati státusszal járó szimbolikus elismerésnek. Az ellenkező állításokkal szemben azonban az ország nagy és területi szempontból kompakt oroszajkú kisebbsége nem tekinti megvalósíthatónak a kulturális autonómiát. Sőt, amint a tanulmány világossá teszi, a jelenlegi észt kulturális autonómiatörvényt az előkészítésekor nem is ennek a csoportnak szánták.

A tanulmányokból az is kiderül, hogy a kulturális autonómiával kapcsolatban tapasztalatok és értékelések nagymértékben a szóban forgó kisebbségi közösségtől függenek – azoktól az (anyagi és nem anyagi) erőforrásoktól, amelyekre támaszkodhat, valamint a többségi társadalomhoz képest elfoglalt pozíciójától. Mint minden kisebbségi jogokkal kapcsolatos rendezés esetén, itt is nehéz mindenkire vonatkozó általános tapasztalatokról beszélni; ehelyett azt látjuk, hogy az autonómia gyakorlata csoportról csoportra változik.³³ Így tehát a kulturális autonómia jól működhet a hatékonyan integrált, erőforrásokkal rendelkező és a politikai képviselet más formáit is

³¹ Ugyanez mondható el Szerbiáról, különösen 2013 óta, amikor is az Alkotmánybíróság a 2009-es törvény egyes kulcsfontosságú rendelkezéseit alkotmányellenessé nyilvánította. Lásd hozzá: Beretka Katinka: *Fragile Autonomy Arrangements in the Republic of Serbia: The Territorial Autonomy of Vojvodina and the National Minority Councils*. In *Autonomy Arrangements around the World: A Collection of Well and Lesser Known Cases*, edited by Levente Salat, Sergiu Constantin, Alexander Osipov, and István Gergő Székely, 247–73. Cluj: Romanian Institute for Research on National Minorities, 2014.

³² Osipov, 2011. 31.

³³ Ezzel kapcsolatban Purger Tibor (2012, 2.) „az eltérő igényekre szabott egységes megoldások” elkerülésére figyelmeztet az államok kisebbségi gyakorlatának értékelése során.

élvező kisebbségek esetében. A glasgowi projektben vizsgált számos sikeres autonómia (például a magyarországi németeké vagy a szerbiai magyaroké) az „anyaország” külső támogatására is tudott támaszkodni (bár az ilyen külső támogatástól való túlzott függőség sajátos problémákat és kihívásokat vet fel a kisebbségi autonómia szempontjából). Az autonómiák hatását vizsgálva a kutatás azt sugallja, hogy a kisebbségi önkormányzati rendszer magyarországi roma közösségek általi elfogadása igen keveset ért – ha egyáltalán ért valamit – a csoporttal szembeni hátrányos megkülönböztetés és társadalmi kirekesztés szélesebb problémakörének leküzdése tekintetében.

Tanulmányainkból világos, hogy a kulturális autonómiát nem lehet „egy megoldás mindenkinek” megközelítésként javasolni a közép- és kelet-európai kisebbségi közösségek különféle igényeinek kielégítésére. A tényleges gyakorlat elemzése számos problémát is napvilágra hoz a modell működésével kapcsolatban, ami arra utal, hogy a tényleges „autonómia” mértéke továbbra is attól függ, hogy a hazai és a nemzetközi tényezők együttesen hogyan alakítják a nemzetiségi politikát az egyes esetekben.³⁴ Néhány kisebbségi közösség számára azonban a nemzeti kulturális autonómia pozitív eredményeket hozott. Az NKA eredetének és tényleges gyakorlatának vizsgálata a régióban mindenekelőtt hasznos látószöveget nyújt a sokszínűségi politika szélesebb körű vizsgálatához, valamint a területet továbbra is jellemző számos kérdés és kihívás megértéséhez.

Fordította: Nagy Noémi

³⁴ A hazai tényezők tekintetében többek között arra lehet utalni, hogy hogyan formálta az adott államban a többségi-kisebbségi (és a kisebbségeken belüli) kapcsolatokat a történeti és intézményi hagyaték, de adott időben a szereplők sajátos politikai konstellációi is. Ami a nemzetközi dimenziót illeti, figyelembe kell venni az állam átfogó geostratégiai helyzetét, ideértve a nemzetközi kisebbségi jogi szereplők befolyását és súlyát, valamint az „anyaországok” külső szerepét (legalábbis egyes kisebbségek esetében). Lásd Mylonas, Harris: *The Politics of Nation-Building: Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Felhasznált irodalom

- Aun, Karl: *On the Spirit of the Estonian Minorities Law*. Stockholm: Societas Litteratum Estonia in Svecia, 1949.
- Barkey, Karen – Gavrilis, George: The Ottoman Millet System: Non-Territorial Autonomy and Its Contemporary Legacy. *Ethnopolitics* 15, no. 1. 2016. 24–42.
- Batt, Judy: “Fuzzy Statehood” versus Hard Borders: The Impact of EU Enlargement on Romania and Yugoslavia. “One Europe or Several?”. *Working Paper*, No. 46’, 2002.
- Bauböck, Rainer: *Multinational Federalism: Territorial or Cultural Autonomy?* IMER University of Gothenburg Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations, 2/ 1’, 2001.
- Bauer, Otto: *The Question of Nationalities and Social Democracy*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press, 2000.
- Beretka Katinka: Fragile Autonomy Arrangements in the Republic of Serbia: The Territorial Autonomy of Vojvodina and the National Minority Councils’. In *Autonomy Arrangements around the World: A Collection of Well and Lesser Known Cases*, edited by Levente Salat, Sergiu Constantin, Alexander Osipov, and István Gergő Székely, 247–73. Cluj: Romanian Institute for Research on National Minorities, 2014.
- Buquicchio, Gianni: Introductory Address. In *Council of Europe Venice Commission. The Participation of Minorities in Public Life*. Strasbourg: Council of Europe, 2008.
- Coakley, John: Conclusion: Patterns of Non-Territorial Autonomy. *Ethnopolitics*, 15, no. 1. 2016. 166–85.
- Decker, D. Christopher: *Enhancing Minority Governance in Romania: Report on the Presentation on Cultural Autonomy to the Romanian Government*. Flensburg: European Centre for Minority Issues, March 2005.
http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/Report_53.pdf.

- Decker, D. Christopher: The Use of Cultural Autonomy to Prevent Conflict and Meet the Copenhagen Criteria: The Case of Romania. In: *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*, edited by David J. Smith and Karl Cordell, 101–14. London: Routledge, 2008.
- Dembinska, Magdalena – MarácZ László – Tonk Márton: Introduction to the Special Section: Minority Politics and the Territoriality Principle in Europe. *Nationalities Papers*, 42, no. 3. 2014. 355–375.
- Dohrn, Verena: State and Minorities: The First Lithuanian Republic and S.M. Dubnow’s Concept of Cultural Autonomy. In: *The Vanished World of Lithuanian Jews*, edited by Alvydas Nikzentaitis, Stefan Schreiner, and Darius Staliunas, 155–73. Amsterdam – New York: Rodopi, 2004.
- Dubnow, Simon (ed.): *Buch Des Lebens. Erinnerungen Und Gedanken. Materialien Zur Geschichte Meiner Zeit. Band 1, 1860-1903*. Göttingen, 2004.
- Dubnow, Simon: *History of the Jews in Russia and Poland: From the Earliest Times until the Present Day*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1916.
- Hogan-Brun, Gabrielle – Wright, Sue: Language, Nation and Citizenship: Contrast, Conflict and Convergence in Estonia’s Debate with the International Community. *Nationalities Papers*, 41, no. 2. 2013. 240–58.
- Kogan, Arthur G.: The Social Democrats and the Conflict of Nationalities in the Habsburg Monarchy. *Journal of Modern History*, 21.1949. 204–17.
- Korhecz Tamás: National Minority Councils in Serbia. In: *Managing Diversity through Non-Territorial Autonomy*, edited by Tove H. Malloy, Alexander Osipov and Balázs Vizi. Oxford: Oxford University Press, 2015, 69-91.
- Korhecz Tamás: Non-Territorial Autonomy in Practice: The Hungarian National Council in Serbia’. In: *Autonomies in Europe: Solutions and Challenges*. Budapest: L’Harmattan, 2014, 151–164.

- Kymlicka, Will: National Cultural Autonomy and International Minority Rights Norms. In: *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*, edited by David J. Smith and Karl Cordell. London – New York: Routledge, 2008, 43–57.
- Malloy, Tove H.: Introduction. In *Managing Diversity through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 1–15.
- Mylonas, Harris: *The Politics of Nation-Building: Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Osipov, Alexander: National Cultural Autonomy in Russia: A Case of Symbolic Law. *Review of Central and East European Law*, 35, 2010. 27–57.
- Palermo, Francesco: Owned or Shared? Territorial Autonomy in the Minority Discourse. In *Minority Accommodation through Territorial and Non-Territorial Autonomy*, edited by Tove H. Malloy and Francesco Palermo. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Purger Tibor: Ethnic Self-Governance in Serbia: The First Two Years of the National Minority Councils. *South-East Europe International Relations Quarterly*, 3, no. 2. 2012. 1–17.
- Renner, Karl: State and Nation. In *National Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics*, edited by Ephraim Nimni. London: Routledge, 2005. 15–47.
- Roshwald, Aviel: Between Balkanisation and Banalisation: Dilemmas of Ethno-Cultural Diversity. In *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*, edited by David J. Smith and Karl Cordell. London – New York: Routledge, 2008. 29–42.
- Rudolph, Joseph: *Politics and Ethnicity: A Comparative Study*. New York – Houndmills: Palgrave Macmillan, 2006.
- Smith, David J. – Semenyshyn, Mariana: Territorial-Administrative Decentralisation and Ethno-Cultural Diversity in Ukraine: Addressing Hungarian Autonomy Claims in Zakarpattya. *ECMI Working Paper #95*. European Centre for Minority Issues, 2016.

FEDERICA PRINA*

A nemzeti kulturális autonómia egy többszemzetiségű államszövetségben: Oroszország helyzete

Jelen tanulmány az oroszországi, nem területi autonómia jellemzőit mutatja be¹, valamint azt, hogy miként is valósul ez meg a sokféleség kezelésének területi elrendezésével párhuzamosan. Bemutatja, hogy a nemzeti kulturális autonómia (NKA) oroszországi rendszere miként formálódott a szovjet időszakban kialakított etnikai-területi föderalizmus köré, amely az NKA számára kiindulási alapot is képezett. A tanulmány amellet érvel, hogy az oroszországi NKA rendszer igazodott azokhoz a társadalmi-politikai intézményekhez – mind a szovjet intézményi örökséghez, mind pedig a Putyin vezetése alatti, jelenlegi, az autoriter berendezkedéshez közelítő politikai rendszerhez –, amelyekben a civil társadalmi aktivizmus lehetőségei korlátozottak.² Ennek következtében azok a szervezetek, amely a nemzeti kulturális autonómiák oroszországi rendszerét alkotják, a politikai közösség periferiáján maradnak: meggátolják őket a politikai folyamatokban való közvetlen részvételben, valamint, a legtöbb esetben, az őket érintő döntések meghozatalában is. Másrészt, kutatásaink feltárnak egy olyan szerepet a számukra – azoknak a korlátozó strukturális feltételeknek az ellenére, amelyekben létrejöttek –, hogy a nemzeti kulturális autonómiák olyan tevékenységeket végeznek, melyek

* A szerző politológus, Oroszország és kisebbségjogi szakértő, a Glasgow-i Egyetem kutatója. E-mail: fprina12@gmail.com.

¹ A középpontban a nemzeti kulturális autonómiák állnak, azonban több megállapítás mind ezekre, mind a népi kongresszusokra is vonatkozik. A szövegben jelzem, amikor ez az eset áll fenn.

² Lásd pl. Leah Gilbert, 'Crowding Out Civil Society: State Management of Social Organisations in Putin's Russia', *Europe-Asia Studies* 68, no. 9 (2016): 1553–78.

támogatják a kisebbségi nyelveket és kultúrát, valamint fontos társadalmi feladatokat is ellátnak. Egy élénk közösségi réteg részét képezik, melyek az állami szervekkel párhuzamosan, és velük némileg együttműködve, léteznek. Állandóak, és alkalmazkodóképességük lehetővé teszi, hogy a kisebbségi érdekek számára kedvező tevékenységeket végezzenek, különösképpen helyi szinten. A legtöbb effajta folyamat informális és esetenként változik: a helyi körülményektől, az NKA szervezetén belül tevékenykedő, valamint a folyamatban részt vevő hivatalos személyektől is függ.

Az oroszországi nemzeti-kulturális autonómia háttere

Az orosz kontextus, melybe a nemzeti kulturális autonómia az 1990-es években be lett ágyazva, nagyon sajátos. Oroszország jellemzője a rendkívül sokszínű és nagyszámú lakosság, valamint történetileg kialakult etnikai-területi föderalizmus. Ami a sokszínűséget illeti, Oroszországról egyértelműen kijelenthető, hogy többnemzetiségű, többnyelvű, és különböző vallási felekezetekkel rendelkező ország. A 2010-es népszámlálási adatok alapján a lakosság 19,1%-a vallotta magát nem orosz nemzetiségűnek. Az adatok 193 kisebbségi csoportot és alcsoportot sorolnak fel, amelyből a legszámasabb a tatárok közössége (ők teszik ki a lakosság 3,87%-át), ez után következnek az ukránok (1,4%), a baskírok (1,15%), a csuvasok (1,05%) és a csecsenek (1,04%).³ Emellett a szovjet időszakban a nem területi alapon működő autonómia az etnikai-területi föderalizmussal egyidejűleg létezett. A szovjet nemzetiségi politika bizonyos jogosítványokat 'átruházott' a fő etnikai csoportok számára, ami etnikai alapon létrejövő területi képződményeket eredményezett, elsősorban a Szovjetunió köztársaságainak (mint az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság), valamint önálló, autonóm köztársaságok (mint az Autonóm Tatar Szovjet Szocialista Köztársaság) létrejöttét. Ez által közvetlen kapcsolat alakult ki az etnicitás és a terület között, azonban az etnikai

³ 2010. évi népszámlálási adatok, elérhető: http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php. A népszámlálás az oroszoknál 169 nyelvet regisztrált (az adatgyűjtés 'az Orosz Föderáció lakossága által beszélt nyelvekkel' összefüggésében történt); lásd 2010. évi népszámlálás, IV. rész, 5. szakasz.

csoportok többsége – kis számuk és elszórtságuk miatt – nem volt meghatározott területhez kapcsolva.⁴ Mivel a Szovjetunió felbomlásakor a korábbi köztársaságok önálló államokká váltak, az újonnan megalakult Orosz Föderációban az etnikumok közötti kapcsolatok továbbra is problematikusnak bizonyultak. Aggodalmakra adott okot, hogy az területi elosztásból kimaradó etnikai csoportok regionális autonómiára irányuló, végeláthatatlan követelésekkel lépnek majd fel. Félelmet keltett az is, hogy a létező önálló területek – különösképpen a gazdag, nyersanyagokban bővelkedő köztársaságok, mint például Tatár föld⁵ – nagyobb mértékben akarnak majd érvényesülni, beleértve az elszakadásra való igényt is (akárcsak Csecsenföld esetében). Így a nemzeti kulturális autonómia különös jelentőségre tett szert, mint a kisebbségi érdekek területtel nem összefüggő, személyi elvű megtestesítője, lecsillapítva a politikai instabilitással és területi töredezettséggel kapcsolatos félelmeket.⁶

A nemzeti kulturális autonómiáról szóló szövetségi törvény (NKA törvény)⁷ 1996-ban került elfogadásra. A nemzeti kulturális autonómia koncepciója Karl Renner és Otto Bauer munkásságára

⁴ Cristiano Codagnone and Vassily Filippov, 'Equity, Exit and National Identity in a Multicultural Federation: The "Multicultural Constitutional Patriotism" Project in Russia', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26, no. 2 (2000): 263–88, 266.

⁵ Más régiók etnikai csoportjaival összehasonlítva, a Tatár földön élő tatárok mind pénzügyi, mind demográfiai szempontból erős pozícióban vannak, azért is, mert a Tatár Köztársaságon belül számbeli többséget képeznek. .

⁶ A nemzeti kulturális autonómia bevezetése az 1990-es években nem volt teljes újdonság Oroszországban: bizonyos kísérletek már történtek a bolsevik hatalomátvételt megelőzően is. Lásd I.V. Nam, *Kul'turno-Natsional'naya Avtonomiya v Istorii Rossii: Dokumental'naya Antologiya, Sibir'* [Cultural-National Autonomy in the History of Russia: An Antology, Siberia], 1917-1920. Vol. I. (Tomsk: TGU, 1998). Az autonómia bevezetéséről lásd Alexander Osipov, *Natsionalno-Kulturnaya Avtonomiya: Idei, Resheniya, Instituty* [National Cultural Autonomy: Ideas, Decisions, Institutions] (St. Petersburg: Centre for Independent Sociological Research, 2004). Azokat az etnikai csoportokat, amelyek rendelkeztek területi formációkkal, a szovjet időszak alatt "tituláris nemzetiségeknek" nevezték.

⁷ A nemzeti kulturális autonómiáról szóló törvény, 74-FZ, 1996. június 17. 2016-ig a törvény tízszer került módosításra. A törvény szövege (orosz nyelven) és módosításai elérhetőek: <http://base.garant.ru/135765/>

vezethető vissza.⁸ Ez az általános közigazgatás szféráinak (beleértve az államot mint egészet és annak nemzeteit) és a kulturális ügyeknek a szétválasztását tervezte el az egyes nemzetek esetében. A modell keretében az általános közigazgatás a központi intézményekhez lett volna telepítve (a különböző etnikai csoportok beleszólásával), míg a nemzeti/kulturális ügyek tekintetében az egyes nemzetek tagjainak kizárólagos szuverenitásuk lett volna, és ezek a kompetenciák az államtól a nemzeti tanácsokhoz kerültek volna. Ez az önrendelkezésnek egy kulturális formájához, a kisebbségi nyelvek széleskörű helyi használatához vezetett volna a nemzeti önzagató testületek hivatali nyelveiként. A közösségek rendelkeztek volna mindazon pénzügyi eszközökkel is, amelyek birtokában, a helyi nyelveken fenntartották volna az intézményeiket és az iskoláikat. A nemzeti tanácsok képviselőit nemzeti regiszterek alapján, demokratikusan választották volna meg.

Az oroszországi rendszer egy vertikálisan integrált intézményhálózatot hozott létre helyi, regionális és államközi szinten. Az 1990-es évektől számos szervezett lett nemzeti kulturális autonómiaként regisztrálva: az orosz kormányinformációk szerint 2015 szeptemberében ez 1183 Oroszországban bejegyzett nemzeti kulturális autonómiát jelentett.⁹ Ezzel együtt az orosz rendszer nagyban eltért a kezdeti kulturális autonómia elmélettől abban az értelemben, hogy az orosz kulturális autonómiák döntéshozatali szempontból jobban hasonlítanak a nem kormányzati szervezetekhez és kulturális központokhoz, mint az autonómiával rendelkező önkormányzati szervezetekhez a kisebbségi kultúrák és nyelvek vonatkozásában. Annak ellenére, hogy a kisebbséghez tartozók a nemzeti kulturális autonómiák tömkelegét hozták létre, kevés próbálkozás volt az orosz állam részéről a törvény végrehajtására, tekintetbe véve számos előírás deklaratív jellegét, és a különböző

⁸ Az elméleti háttér összefoglalását lásd David J. Smith bevezető tanulmányában, jelen számban. Lásd még Karl Renner, 'State and Nation', in *National Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics*, ed. Ephraim Nimni (London: Routledge, 2005), 15–47.; és Otto Bauer, in. *The Question of Nationalities and Social Democracy*. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000).

⁹ Az Oroszországi Föderáció által (az Európa Tanácshoz) benyújtott (2016. december 20-án kézhez kapott) negyedik jelentés, az Európa Tanács keretgyezménye a nemzeti kisebbségek védelméről, 25. cikk, 2. bekezdése alapján ACFC/SR/IV(2016)006, 76. §.

szintű kormányzati szervek számára megfogalmazott kötelezettségek hiányát a törvényben.¹⁰ Ennek következtében, a kritikák szerint a kulturális autonómiák eredménytelenek, hatástalanok voltak.¹¹ Ennek ellenére tovább működtek, sőt, újabb nemzeti kulturális autonómiákat hoztak létre.¹²

Az orosz nem területi alapú autonómia rendszere szintén magában foglalja a ‘népi kongresszusokat’, egy újabb képviseleti intézményt, amely a kulturális autonómiák mellett (és időnként ezzel közösen) működik. A népi kongresszusok etnikai alapon szerveződő képviseleti gyűlések, melyek a 20. század első felében jöttek létre, megelőzve a kulturális autonómiákat.¹³ Az autonómiák és a népi kongresszusok közötti lényegi különbség, hogy az nemzeti kulturális autonómiák a kulturális autonómia törvény alapján kerülnek bejegyzésre, és az említett törvény alapján az adott etnikai csoport köztársaságán (amennyiben ez létezik) kívül kell tevékenykedniük

¹⁰ Alexander Osipov: ‘National-Cultural Autonomy in Russia: A Matter of Legal Regulation or the Symbolic Construction of an Ethnic Mosaic?’, in *Managing Ethnic Diversity in Russia*, ed. Oleh Protsyk and Benedikt Harzl (Abingdon: Routledge, 2013), 62–84. Lásd lentebb “A nemzeti kulturális autonómiák rendszere.”

¹¹ Bill Bowring, ‘Burial and Resurrection: Karl Renner’s Controversial Influence on the “National Question” in Russia’, in *National-Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics*, ed. E. Nimni (London: Routledge, 2005), 191–206; Bill Bowring, ‘The Tatars of the Russian Federation and National-Cultural Autonomy: A Contradiction in Terms?’, *Ethnopolitics* 6, no. 3 (2007): 417–35; Osipov, *Natsionalno-Kulturnaya Avtonomiya: Idei, Resheniya, Instituty* [*National Cultural Autonomy: Ideas, Decisions, Institutions*]; Alexander Osipov, ‘Implementation Unwanted? Symbolic vs. Instrumental Policies in the Russian Management of Ethnic Diversity’, *Perspectives on European Politics and Society* 13, no. 4 (2012): 425–42..

¹² Az okokról lásd bővebben Alexander Osipov, ‘Non-Territorial Autonomy during and after Communism: In the Wrong or Right Place?’, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 12, no. 1 (2013): 1–27; Federica Prina, ‘National in Form, Putinist in Content: Minority Institutions “Outside Politics”’, *Europe-Asia Studies*, megjelenés alatt.

¹³ Alexander Osipov, ‘The “People’s Congresses” in Russia: Failure or Success? Authenticity and Efficiency of Minority Representation. Working Paper No. 48’ (Flensburg: European Centre for Minority Issues, 2011), http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/Working_Paper_48_Final.pdf. A mordvin és karjalai kongresszusok szintén az átfogó etnikai-nyelvi intézményhálózat részei: az Oroszországban élő Finnugor Népek Egyesülete (AFUN) és nemzetközi szinten a Finnugor Népek Világkongresszusa.

(pl. tatár kulturális autonómiákat kizárólag a Tatár Köztársaság területén kívül lehet létrehozni). Ezzel ellentétben a népi kongresszusokat 'általános' állami szervezetként¹⁴ regisztrálják, és mind az érintett etnikai alapon működő területen belül, mind azon kívül működhetnek. Az egyes határozatokat a rendszeresen megrendezésre kerülő kongresszusokon, a regionális szervezetek képviselőinek részvételével fogadják el, így a népi kongresszusok, csakúgy, mint az NKA-k, helyi és államközi szintű intézményhálózattal rendelkeznek.¹⁵ A népi kongresszusok továbbra is szaporodnak, hiszen történeti hagyománya van a csoportok önszerveződésének ilyen képviselői intézmények keretében, amely meg is előzi a kulturális autonómia törvényt. A népi kongresszusok a személyi elvű autonómia oroszországi rendszerének részének tekinthetők abban az értelemben, hogy ezek közpénzből támogatott kisebbségi képviselői testületek. A kongresszusoknak és az autonómiáknak egyszerre vannak egymást átfedő és különböző (összességében egymást kiegészítő) funkcióik: a tatár esetben például a tatár NKA elsősorban a Tatár Köztársaságon kívül élő tatár csoportok kulturális kifejezését szolgálja, de Oroszországon belül, míg a köztársaság által támogatott Tatárok Világkongresszusa jóval inkább kisugárzik, és összeköti az oroszországi tatárokat a külföldön élőkkel. Sokan mindkét szervezetnek a tagjai. Ezek mellett sok hagyományos civil szervezet is működik a nemzeti kisebbségek jogainak az előmozdítására. Jelen tanulmány ez utóbbiakat is számításba veszi, mert tagjaik egyben működtetnek is és időnként együttműködnek a kulturális autonómia intézményekkel is.

E mostani, a Glasgow-i Egyetem számára írt tanulmány az orosz nem területi autonómia kutatásán alapul.¹⁶ 2015 júniusa és 2016

¹⁴ Lásd az állami szervezetekről szóló szövetségi törvényt, 82-FZ, 1995. május 19.

¹⁵ A régióban végzett terepmunka során meglátogatott népi kongresszusok a következők voltak: Tatárok Világkongresszusa, Mordvin Népek Interregionális Államszervezete (moksa és erza), Karjalaiak Kongresszusa, valamint a Baskirok Világkongresszusa.

¹⁶ A cikk alapjául szolgáló kutatás a „Nemzeti kisebbségi jogok és demokratikus politikai közösség: A nem-területi / nemzeti-kulturális autonómia kortárs gyakorlata Közép- és Kelet-Európában (2014–2017) című projekt keretében zajlott. A kutatást a Gazdasági és Szociális Kutatási Tanács támogatta [projektazonosító: ES/L007126/1]. Az adatokat az Egyesült Királyság Adatgyűjtő Szolgálatánál tárolják a 852375-ös gyűjteményszám alatt.

június között több mélyreható, részben strukturált interjúra került sor az Oroszországi Föderáció hat városában: négy etnikai köztársaságban, – Szaranszkban (Mordvin Köztársaság), Petrozavodszkban (Karélia), Kazánban (Tatár föld) és Ufában (Baskíria) – ezen kívül Moszkvában és Szentpéterváron is. Összesen 76 személlyel készítettünk interjút a civil társadalom (nemzeti kulturális autonómiák, népi kongresszusok és kisebbségi NGO-k), valamint a tudományos és a köztisztviselői réteg képviselőivel.¹⁷

A nemzeti kulturális autonómiák rendszere

A nemzeti kulturális autonómia törvény 1. cikke a nemzeti kulturális autonómiát a következőképpen definiálja:

„A nemzeti és kulturális önrendelkezés egy formája, mely az Orosz Föderáció egy bizonyos etnikai közösségével azonosuló állampolgárainak egyesülete, akik szabadon választott önszerveződésük alapján egy adott terület nemzeti kisebbségének számítanak,¹⁸ és céljuk ezen identitás megőrzése, valamint nyelvi, oktatási és nemzeti kulturális fejlődésük érdekében az említett területek *önálló szabályozása*¹⁹, a civil orosz nemzet (*rossiiskaya natsiya*) egységének erősítése, az inter-etnikus

¹⁷ A válaszadók különböző etnikai háttérrel rendelkeztek: kb. egyharmaduk tatár, míg a többiek a finnugor (beleértve mordvin), zsidó, ukrán, német háttérű, kiegészülve néhány válaszadóval, akik valamely közép-ázsiai országból származtak. Tíz válaszadó nem tartozott etnikai kisebbséghez.

¹⁸ Az „egy adott terület nemzeti kisebbségének számítanak” követelményét a 2003-as törvénymódosítás vezette be (Törvény a nemzeti kulturális autonómiáról szóló szövetségi törvény módosításáról, No. 136-FZ, 2003. november 10.) Ennek alapja az volt, hogy a törvény szerzői az NKA rendszert egy olyan mechanizmusnak tartották, amely a hátrányos helyzetű kisebbségek képviseletét biztosítja, szemben azokkal, akiknek előnyös a területiség. A titulás nemzetiiségeket nem tekintik ezért 'kisebbségeknek' a 'saját' köztársaságaikban annak ellenére, hogy gyakran számbeli kisebbségben vannak a helyi orosz lakossághoz képest.

¹⁹ Ezen a ponton túl, az 1. cikk további céljait „A nemzeti kulturális autonómiáról szóló szövetségi törvény 1. és 4. cikkelyeinek módosításáról szóló szövetségi törvény” vezette be, No. 336-FZ, 2014. november 4. Ugyanez a megfogalmazás került bele a törvény 4. cikkébe, amely azok a tevékenységeket sorolja fel, amelyeket az autonómiák végezhetnek.

kapcsolatok harmonizálása, az inter-etnikus párbeszéd előmozdítása, illetve a bevándorlók társadalmi és kulturális alkalmazkodását és integrációját célzó tevékenységek megvalósítása.” [kiemelés a szerzőtől]

E rendelkezés alapján az NKA-k önállóan dönthetnek az adott etnikai csoport nyelvvel és kultúrájával kapcsolatos kérdésekben, beleértve az oktatás területét is. Ugyanakkor az ehhez kapcsolódó mechanizmusok nem lettek kifejlesztve, és a jogi intézkedések többnyire homályosak és deklaratív jellegűek. A 4. cikk kimondja, hogy az NKA-nak 'joga van arra, hogy az állami szervektől és a helyi önkormányzat szerveitől támogatást kapjon annak érdekében, hogy megőrizték nemzeti sajátosságait (*samobytnost*), fejlesszék anyanyelvüket és nemzeti kultúrájukat.' Bár a törvényben a 'jog' kifejezés szerepel, az említett és az egyéb vonatkozó rendelkezések nem ruháznak ehhez kapcsolódó kötelezettségeket az államra (pl. támogatások biztosítása az említett célok megvalósítására).

Ehhez hasonlóan a törvény kimondja a kulturális autonómiák 'jogát' kisebbségi nyelvű médiaorgánumok létrehozására, kisebbségi nyelvű információ közlésére és elérhetővé tételére, valamint kisebbségi oktatási intézmények alapítására, azonban a megvalósítást szolgáló szerkezet a szabályozás vagy egyéb politikák által nincs biztosítva.²⁰ Egyéb esetekben az autonómiának 'joga' van ahhoz, ami általánosnak és törvényesnek és minden szervezetet érint, hogy 'nemzeti hagyományait és szokásait kövessék' és megőrizték történelmi örökségüket (4. cikk). Egyéb esetekben a 'jog' kifejezés nincs használva. A törvény, például, kimondja, hogy az autonómiák és az állami szervek 'különböző tevékenységeket szervezhetnek, részt vehetnek föderális és regionális szintű programok kialakításában nemzeti nyelvük és kultúrájuk megőrzése és

²⁰ A nemzeti kulturális autonómiák hatékony működéséhez szükséges jogi folyamatok hiányosságáról, valamint általánosságban a kisebbségi jogok gyakorolásáról lásd: Bill Bowring, 'Russian Legislation in the Area of Minority Rights', in *Managing Ethnic Diversity in Russia*, ed. Oleh Protsyk and Harzl, Benedikt (Abingdon: Routledge, 2013), 15–36; Stefan Oeter, 'International Norms and Legal Status of Minority Languages in Russia', in *Managing Ethnic Diversity in Russia*, ed. Oleh Protsyk and Harzl, Benedikt (Abingdon: Routledge, 2013), 37–61; Federica Prina, *National Minorities in Putin's Russia: Diversity and Assimilation* (Abingdon: Routledge, 2016).

fejlesztése céljából [...]’ [kiemelés a szerzőtől] (5. cikk). Az említett cikkek úgy értelmezhetőek, hogy az államnak tartózkodnia kell a nemzeti kulturális autonómiák tevékenységeibe való beavatkozástól, ezt azonban anélkül kell tennie, hogy segítené őket: az állam negatív, és nem pozitív kötelezettsége kerül a középpontba. Más deklaratív cikkelyek a törvényben általánosságban utalnak a kisebbségi nyelvek védelmére, kimondva, hogy az Oroszországi Föderáció garantálja a kisebbségi nyelvek társadalmi, gazdasági és jogi védelmét a területén (8. cikk) – ugyanakkor további, konkrét rendelkezések nélkül. Az 1996 utáni módosítások azt eredményezték, hogy a nemzeti kulturális autonómiák jogai még inkább felhígultak. Például az NKA törvény 9. cikke 2004-ben módosult²¹ arra nézve, hogy a szövetségi és a regionális hatóságok „elősegítik”, majd újabban „támogathatják” az autonómiáknak az oktatásban és a médiában végzett tevékenységét.²² Általánosságban elmondható, hogy az autonómiáknak kevesebb jogi lehetőségük van, mint az NGO-knak, mivel tevékenységük, az ’általános’ NGO-khoz képest, korlátozások alá esik: az autonómiákat kötik az NKA törvény előírásai, és ilyenként csak a kulturális szférában működhetnek, követve egy előírt intézményi szerkezetet (helyi, regionális, szövetségi).²³ Lévén, hogy a kultúra áll a tevékenységük középpontjában, a gyakorlatban, ellentétben az eredeti, Renner-féle nemzeti kulturális autonómia modellel,²⁴ az orosz autonómiák többségének tevékenységei inkább a szovjet időszakra jellemző inter-etnikai, néprajzi, folklór jellegű ünnepekhez köthetőek, mintsem önmagában a ’kulturális autonómiához’. Szerkezeti szempontból az NKA rendszer többszintű, a képviselőket vertikálisan integrált rendszere. A helyi

²¹ 76. cikk. Törvény az Orosz Föderáció különböző jogszabályainak módosításáról, No. 122-FZ, 2004. augusztus 22.

²² További példaként, a 7. cikk gondoskodik a nemzeti kulturális autonómiával foglalkozó konzultatív tanács felállításáról föderális szinten; ugyanezen cikk 4. bekezdése, mely kiköti hasonló tanácsadói testület létrehozásának lehetőségét regionális és helyi szinten, 2004-ben eltörlésre került (‘Az Orosz Föderáció különböző jogszabályainak módosításáról [...]’ szóló törvény, 38. cikk, 58-FZ, 2004. június 29).

²³ Alexander Osipov, ‘Autonomy as Symbolic Production: The Case of Contemporary Russia’, in *Minority Accommodation through Territorial and Non-Territorial Autonomy*, ed. Tove H. Malloy and Francesco Palermo (Oxford: Oxford University Press, 2015), 185–86.

²⁴ Renner, 2005.

autonómiák regionális autonómiákká olvadhatnak össze, majd ezek föderális nemzeti kulturális autonómiák létrehozása érdekében szintén egyesülhetnek.²⁵ Ez az intézményi elgondolás megnyitja az utat a konzultáció előtt: ezzel összhangban az Orosz Alkotmánybíróság 2004-es ítélete alapján az Orosz Föderációban, ugyanabban a témakörben és nemzetiségi elosztásban nem több mint *egy* regionális nemzeti kulturális autonómia alapítható.²⁶ A gyakorlatban nincs világos különbség a kulturális autonómiák (vagy népi kongresszusok) és az egyéb, kisebbségi nyelveket és kultúrát támogató szervezetek (mint a kulturális központok és NGO-k, melyek nem autonómiákként vannak bejegyezve) között a szerep, a jogok és köteleességek szempontjából. Ez a célkitűzések részleges ésszerűsítését eredményezi a kulturális és nyelvi sokszínűség megőrzésének irányába, valamint a kormány és a kisebbséget képviselő intézmények közötti információcserét.²⁷

Mind az autonómiák, mind a népi kongresszusok gyakran képviselőválasztás útján működnek; ugyanakkor erre jogilag nincsenek kötelezések, valamint nincs választói névjegyzék sem a nemzeti kisebbséghez tartozó személyek számára. Választásokat, ha ez előfordul, a kulturális autonómiák (vagy népi kongresszusok) keretein belül tartanak, és a csoport tagjai eldönthetik, hogy részt vesznek-e ezeken (vagy sem). Képviselőválasztás – csakúgy, mint a határozatok és a belső döntéshozás kérdéseinek eldöntése – a kulturális autonómia intézmények találkozóin történik, és nem az általános és helyi választásokhoz kötött (valójában a kulturális autonómiák függetlenek a választási – és általánosságban véve a politikai – folyamatoktól). Mivel nincsenek intézményesített mechanizmusok, mint a választói névjegyzék, a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek egyesítésére nemzeti kulturális autonómia hozható létre, ami ‘képviseleti’ a csoportot az adott

²⁵ Az NKA törvény 5. cikke szerint az autonómiák lehetnek helyi, regionális és szövetségi szintűek. A helyi autonómiák regionálisakat hozhatnak létre, a szövetségi szint kialakításához pedig a regisztrált regionális autonómiák legkevesebb fele szükséges (5. és 6. cikk).

²⁶ Orosz Alkotmánybíróság, 2004. március 3-i, 5. számú ítélete: az ügy két német regionális Altaj kraj-I NKA bejegyzésével kapcsolatosan lett lefolytatva. Az NKA-k bejegyzésével kapcsolatos szabályok a különböző régiókban olykor eltérően lettek értelmezve és alkalmazva a gyakorlatban. Osipov, 2004, 161-164.

²⁷ Több esetben a válaszadók valójában a köztük lévő versengésre mutattak rá.

térségen belül, anélkül, hogy elnyerné a szóban forgó közösség támogatását. A szavazati eljárások a nemzeti kulturális autonómiák és a népi kongresszusok által kerülnek meghatározásra, melyeket a statútum (*ustav*) tartalmaz, valamint ez a dokumentum sorolja fel az intézmények célkitűzéseit és belső szabályzatát is. Sok nemzeti kulturális autonómia, különösen helyi szinten, informálisan és rugalmasan működik.

A nemzeti kulturális autonómia intézmények költségvetésének legnagyobb része az államtól származik, a támogatások pályázatok benyújtásával, illetve néhány esetben a szokásos állami (sok esetben jelentéktelen mértékű) támogatás keretén belül érhetőek el. A pénzügyi források magánfinanszírozásból és/vagy közösségi tagoktól is származhatnak, így az alapvető különbség a Renner-féle nemzeti kulturális autonómia modellhez képest a pénzügyi bizonytalanság, amely abból következik, hogy az autonómiák, az intézményi források az adóbevételekből származó automatikus elosztás helyett az *ad hoc* támogatási kérelmekről és magán-, illetve közösségi finanszírozástól függenek. Néhány válaszadó kifejtette: amennyiben a kisebbséghez tartozó személyek fizetnek adót, az államnak kézzelfogható eszközöket kellene számukra lehetővé tennie a saját nyelvű oktatás elérése érdekében.²⁸

A nemzeti kulturális autonómia törvényben szereplő rendkívül csekély jogi rendelkezés ellenére az interjúalanyok általánosságban úgy vélték, hogy előnyük származik (illetve származna a hatékonyabb gyakorlati megvalósítás esetén) ezekből. A törvény elfogadása önmagában rendkívül jelentős lépés volt számukra, mivel szimbolikusan elismerte az etnikai kisebbségi csoportokat az orosz társadalmon belül. Míg a nemzeti kulturális autonómiák főként az orosz politikai közösség perifériáján maradnak,²⁹ képviselőik, a legtöbb esetben, elismerik a kormány szabályait és gyakorlatait az NKA rendszer tekintetében, amelynek vonatkozásában egy halk konszenzus, csendes belenyugvás rajzolódik ki az autonómiák és az állam között. A nemzeti kulturális autonómiákat képviselő válaszadók többsége meg van elégedve a sokféleség kezelésének

²⁸ Interjúk a következőkkel: (tatár) egyetemi tanár és aktivista, Kazán (Tatárföld), 2015. június 24; (finn) NKA igazgató, Szentpétervár, 2015. október 26; (litván) NKA igazgató, Petrozavodszk (Karélia), 2016. április 25. Az orosz résztvevők megővése érdekében nevüket nem tesszük közzé.

²⁹ Lásd Prina, megjelenés alatt.

jelenlegi intézményi felépítésével. Általánosságban egyetértenek azzal is, hogy a kormányzati tisztviselők, ahol ez lehetséges volt, törekedtek a rendelkezések alkalmazására – például helyszínt biztosítottak különböző események és kiállítások megrendezéséhez – és a kisebbségi kultúrát és nyelveket támogató programok sokkal inkább a források szűkössége, mint a hajlandóság vagy támogatás hiánya miatt lettek körülhatárolva. Az esetlegesen megtapasztalt nehézségekkel kapcsolatosan, mint például a kevés támogatás, legtöbbjük egyetértett abban, hogy ezek minden intézménynél és etnikai csoportnál azonosan jelennek meg. Néhányuk hangsúlyozta, hogy a pénzügyi korlátozásokból fakadó problémák túllépik Oroszország határait, tekintettel az orosz és a nemzetközi piacok összefonódására. Összességében tehát az interjúk az NKA képviselői és a kormányzervek közötti egyetértésre mutattak rá.

Bizonyos esetekben a nemzeti kulturális autonómiák világából kikerülő válaszadók ‘pozitív’ hozzáállása talán ahhoz a vágyukhoz is kapcsolható, hogy szeretnének lojális és kooperatív kapcsolatot fenntartani a hatóságokkal, valamint intézményeik működését kedvező színben akarják feltüntetni. Ezek az álláspontok szintén lehetnek túlzóak vagy hamisak, az interjúalanyok az esetleges következmények miatt tartózkodhattak a hatóságok kritizálásától, annál is inkább mivel a beszélgetéseket egy külföldi kutató készítette. Ugyanakkor Alexander Osipov orosz kutató is hasonló tendenciát figyelt meg a kisebbségi csoportoknál, akik az nemzeti kulturális autonómia rendszert elfogadták.³⁰ A rendszeren kívül állók (mint például a tudósok) az interjúk során kritikusabbak voltak, rámutatva annak korlátozott hatékonyságára – beleértve azt a tényt is, hogy a nemzeti kulturális autonómia törvény gyakorlati végrehajtása érdekében kevés erőfeszítést tettek. Egy tatárföldi válaszadó (tudós és aktivista) a végrehajtáshoz szükséges eszközök hiányát hangsúlyozta:³¹ míg a nemzeti kulturális autonómia rendszer a kisebbségi kulturális intézményeket átfogó hálózatba egyesítette, mégsem rendelkeztek olyan eszközökkel, amelyek a közösség számára kézzelfogható előnyöket hozhatnának.³²

³⁰ Osipov, 2015.

³¹ Egy (tatár) akadémikussal és korábbi köztisztviselővel készült interjú alapján, Kazán (Tatárföld), 2016. május 19.

³² Egy (tatár) aktivistával és köztisztviselővel készített interjú alapján, Ufa (Baskíria), 2016. május 26. A nemzeti kisebbségek védelméről szóló

A feladatok és a gyakorlat

Általánosságban elmondható, hogy a nemzeti kulturális autonómiák és népi kongresszusok tevékenysége a nem orosz kultúra és nyelvek megőrzésére irányul.³³ Ezzel összhangban, amikor közösségeik esetleges problémái kerültek szóba, a legtöbb válaszadó a kultúrájuk és nyelvük elvesztéséhez vezető folyamatokat említette, mely a nyelvi és kulturális homogenizáció megállítására alkalmas intézkedéseket követel. Intézményeik megalapításával kapcsolatos motivációjuk kapcsán elsősorban szintén nyelvük és kultúrájuk megőrzéséről beszéltek.³⁴ A kormányzati szervekkel való együttműködés leírásánál a válaszadók elsődlegesen a kulturális és oktatási eseményeken való részvételt említették. Néhány interjúalany azt is kifejtette, hogy a 'politikán kívül' működtek, és az autonómiák tevékenysége valójában a kulturális területekhez köthető. Egyik oka annak, hogy a politikai folyamatokon³⁵ kívül maradnak az, hogy az

keretegyzmény Tanácsadó Bizottsága (ACFC) szintén aggodalmát fejezte ki az orosz NKA-knál 'fennálló hiányosságok' miatt. ACFC, az Orosz Föderációról szóló (második) vélemény, 2007. május 2, ACFC/OP/II(2006)004, §14.

³³ Lásd az intézmények céljait a státútumokban: pl. Mordvin Köztársaság népi kongresszusának honlapja (elérhető: <http://mordvarf.com/>), és a 6. Mordvini Kongresszus határozata (elérhető: <http://mordvarf.com/rezolucija-vi-sjezda/>).

³⁴ A másik gyakran hangoztatott ösztönző erő a magasabb státusz megszerzése: a válaszadók azt jelezték, hogy az NKA rendszere mint kisebbségi képviselői intézmények széles körben elismertek olyanként, mint amelyek (kvázi) hivatalos státusszal bírnak.

³⁵ A további okokhoz sorolható: az etnikai csoportok 'kulturális fejlődését' hirdető narratívák a szovjet örökség részeként, amely egy folklorisztikus, néprajzi és apolitikus megközelítést eredményez az inter-etnikus kapcsolatok tekintetében; az oroszországi tekintélyelvűség, a központosított politikai rendszer és a civil társadalom elnyomása, beleértve a „külföldi ügynökökként” való megbélyegzését azoknak a szervezeteknek, amelyek külföldről kapnak támogatást és részt vesznek a szélesen definiált politikai tevékenységekben. (összhangban a szövetségi törvénnyel, amely az Oroszországi Föderáció egyes törvényeit módosítja a külföldi ügynöki tevékenységet ellátó, nem-kereskedelmi szervezetek tevékenységének szabályozásáról, No. 121-FZ, 2012. június 20.). Prina, megjelenés alatt.

orosz jog tiltja az etnikai alapon működő politikai pártok létrehozását.³⁶

Még ha a nemzeti kulturális autonómiák (és egyéb kisebbségi szervezetek) a politikai folyamatokon kívül is maradnak, akkor is jelentős szerepet játszhatnak a kisebbségekhez tartozó személyek életében. Sok kulturális autonómia tagsága motivált önkéntes, céljuk hagyományaik megőrzése, valamint mások segítése e cél elérésében. Néhány válaszadó jelezte, hogy tevékenységük elengedhetetlen volt kulturális sokszínűségük és etnikai öntudatuk megőrzése szempontjából. A nemzeti kulturális autonómiák különös figyelmet szentelnek a nyelveknek. Az NKA válaszadók által említett tevékenységek között a nyelvtanítás (magukon a kulturális autonómia intézményeken keresztül) és az iskolákkal való együttműködés (pl. oktatási anyagok szerkesztése) szerepelt. Az első esetben, a hivatalos oktatási rendszeren kívüli a nyelvtanítás a nemzeti kulturális autonómiák által közvetlenül megvalósítható. Ez magában foglalja a kisebbségi nyelvek tanítását, különösen 'vasárnapi iskolák' keretén belül, önkéntesek vagy a nemzeti kulturális autonómiák által díjazott tanárok segítségével. Az Oroszországban, főként Közép-Ázsiából és a dél-kaukázusi térségből, érkező, jobb munka és pénzügyi lehetőségeket kereső migránsok esetében az autonómiák kettős szerepet töltenek be: támogatják mind integrációjukat, mind nyelvi sajátosságaik megőrzését.³⁷ Habár az orosz kormány hivatalos álláspontja a nyelvi integráció és többnyelvűség közötti egyensúly megteremtését emeli ki, az előbbihez jobban ragaszkodik, nagy hangsúlyt fektetve az *államnyelv* népszerűsítésére.³⁸

³⁶ A szakmai kötődés és vallási identitás úgyszintén ide tartozik. A 'politikai pártokról' szóló törvény, 9 (3) cikk, 95-FZ, 2001. július 11. A korlátozás alkotmányosságát az orosz Alkotmánybíróság annak alapján megerősítette, hogy az etnikai pártok létezése növelheti az etnikai és vallási feszültségeket. Orosz Alkotmánybíróság, 18-P ítélet, 2004. december 15.

³⁷ A nemzeti kulturális autonómiák a migránsok részére orosz nyelvórákat szerveztek, mivel, mint újonnan érkezettek csupán korlátozottan ismerik az államnyelvet és az etnikai származású első és második generációs migránsok nyelvét – akik folyékonyan beszélnek oroszul, viszont a nyelvi asszimiláció szélén állnak.

³⁸ 2001 óta több program is elindult az orosz nyelv népszerűsítése érdekében, mind szövetségi, mind regionális szinten (lásd Prina 2016, 102-105). Ezt a trendet növeli az is, hogy a nehéz gazdasági körülmények miatt a fiatalabb

A kultúrák és nyelvek középpontba helyezésén túl a nemzeti kulturális autonómiák és népi kongresszusok tevékenységének további dimenziói is vannak. Azt is ki kell emelnünk, hogy az ezen intézményekben tevékenykedő válaszadók köre nem homogén: még a viszonylag kis mintájú megkérdezettek között is jelentős különbségek mutatkoztak a foglalkozás, életkor, végzettség, valamint a polgári szerepvállalással kapcsolatos motivációjuk szempontjából. Emellett a vélemények, míg az államot illetően gyakran pozitívák, nem egységesek: több válaszadó (látszólag legalábbis) teljesen kormánybarát volt, néhányan nem értettek egyet a kormány politikájával, a fennmaradó részük pedig e két pólus között helyezkedett el.

Néhány válaszadó a politikára és a jogi végrehajtással, megvalósítással kapcsolatos tevékenységekre hivatkozott. Az egyik ilyen példa a Mordvin Köztársasághoz, két mordvin nyelv (moksha és erza) iskolákban való tanításának kötelező bevezetéséhez köthető.³⁹ A válaszadó, a Mordvin népi kongresszus képviselője, kifejtette, hogy a hivatalos személyek, a korlátozott idő és források miatt, nem tudják felmérni a többnyelvű oktatás hatását és lehetséges hiányosságait: ezekben az esetekben a civil szervezetek tudnának adatot szolgáltatni, ami segítene az esetleges hiányosságok kijavításában és kölcsönösen előnyösen együttműködés jönne létre.⁴⁰ Mások a kézzelfogható eredményeket felmutató tevékenységekre hivatkoztak, mint amilyen a nyelvtankönyvek kiadása.⁴¹ Emellett néhány nemzeti kulturális autonómia hálózatot hozott létre a más etnikumból származóak, főként az Oroszországba érkező migránsok,⁴² támogatására, vagy más szociális és humanitárius

nemzedék – és szüleik – gyakran döntenek úgy, hogy a generációk közötti kisebbségi nyelv átadásával szemben az államnyelv vagy egyéb piacképes idegen nyelvek, mint az angol megtanulását helyezik előtérbe. A válaszadók többsége szintén említette ezt a szociális tendenciát.

³⁹ Ez a 6. Mordvin Kongresszus határozatában (tekintettel a Mordvin Köztársaság és az e térségen kívüli területek sűrűn lakottak mordvinok által) is említésre kerül (a határozatot lásd feljebb).

⁴⁰ Interjú egy mordvin népi kongresszus képviselővel, Saransk (Mordvin Köztársaság), 2015. június 18.

⁴¹ Interjú a következők képviselőivel: tatár NKA, Kazán (Tatárország), 2015. június 24, és finn NKA, Szentpétervár, 2015. október 26.

⁴² Interjú a következők képviselőivel: azerbajdzsáni NKA Moszkvában, 2015. október 23; azerbajdzsáni NKA Szentpéterváron, 2015. október 28; örmény

feladatokat látnak el közösségeik segítése érdekében.⁴³ Néhány esetben a nemzeti kulturális autonómiák mediátor szerepet is játszottak az etnikumok és az orosz hivatali személyek között, például amikor etnikai kisebbségből származó személyeket a rendőrség valós vagy feltételezett szabálytalanságok miatt (pl. nem orosz származású személyek hiányzó vagy érvénytelen iratai) tartóztatott le. Néhány válaszó szerint előfordult, hogy beidézte őket egy köztisztviselő vagy hatósági tisztviselő egy etnikai kisebbségekkel kapcsolatos probléma ‘tisztázása’ miatt, a fennálló vagy lehetséges inter-etnikai feszültség megoldása érdekében.⁴⁴ A nemzeti kulturális autonómiákról szóló törvény 2014-es módosítása óta magában foglal bizonyos társadalmi funkciókat, melyek kedvezően járulnak hozzá az állam társadalmi stabilitásához. A módosítások az autonómiák céljait is bővítették: ‘az orosz nemzet (*rossiiskaya natsiya*) egységének erősítése, az inter-etnikus kapcsolatok összehangolása, az inter-etnikus párbeszéd elősegítése, és a migránsok társadalmi és kulturális beilleszkedését és integrációját segítő tevékenységek megvalósítása.’⁴⁵

Egy következő tevékenység, amit a válaszóok említettek a nemzetiségi politikákkal kapcsolatos dokumentumok kidolgozása.

NKA, Kazán (Tatár föld), 2016. május 20; tadzsik NKA, Kazán, 2016. május 18; és üzbég NKA, Kazán, 2016. május 17.

⁴³ Interjúk a következő közösségek képviselőivel: zsidó NKA, Petrozavodszk (Karélia), 2016. április 25; litván NKA, Petrozavodszk, 2016. április 25. Az NKA-k csak a civil társadalmi szervezetek azon egyesületeinek részei, melyek a kisebbségi jogok és kisebbségi nyelvek és kultúrák aktív elősegítésében játszanak szerepet; az egyik interjúalany (akadémikus) szerint néhány NGO hatékonyabb lehet a kisebbséghez tartozó személyek számára biztosított gyakorlati segítségnyújtás tekintetében, mint az NKA intézmények; például a migránsok számára nyújtott támogatás esetében. Interjú egy orosz inter-etnikus kapcsolatokkal foglalkozó akadémikussal, Moszkva, 2015. október 22. Annak oka, hogy egyes NGO-k miért hatékonyabbak az az, hogy ezeket nem korlátozzák az NKA törvény előírásai, és az, hogy elsősorban kulturális tevékenységet kell végezniük. A migránsok támogatása tekintetében egyes NGO-k az emberi jogokra specializálódtak és/vagy a jogi segítségnyújtásra, amelyet általában az autonómiák nem végeznek.

⁴⁴ Interjú: tadzsik NKA képviselőjével, Kazán (Tatár föld), 2016. május 18; üzbég NKA képviselőjével, Kazán, 2016. május 17.

⁴⁵ Hozzáátolva a ‘Nemzeti kulturális autonómiáról szóló szövetségi törvény 1. és 4. cikkéhez hozzáadott módosításokról’ szóló szövetségi törvény 1. cikkéhez, 336-FZ, 2014. November 4.

Az egyik válaszadó példaként elmondta, hogy a mordvin népi kongresszus ajánlásokat nyújtott be a ‘Az Orosz Föderáció stratégiája az állam nemzetiségi politikájáról 2025-ig’ tervvel kapcsolatosan, és úgy vélte, hogy ezeket az orosz kormány figyelembe vette.⁴⁶ A jog és politika alakításában való részvétel szintén célkitűzésként szerepel e szervek határozatában.⁴⁷ Egy másik válaszadó a migrációs kérdés politikai dokumentumokba való belefoglalásának lehetőségeiről beszélt.⁴⁸

A gyakorlatban a nemzeti kulturális autonómiák és a népi kongresszusok tevékenységeit a befelé fordulás jellemzi: az általuk szervezett események elsősorban a javasolt tevékenységi programjaikról szóló határozatok előkészítéséhez kapcsolódtak, míg általánosságban nem befolyásolják az orosz nemzetiségi politikát. Másrészt, adataink alapján a nemzeti kulturális autonómiák *helyi* szinten némi befolyást gyakorolhatnak a sajátos kérdésekkel kapcsolatos döntéshozásra mint például az iskolák ügyei. Az egyik válaszadó példaként említette a sikeres lobbizási tevékenységet, mely lehetővé tette a közösségük által használt kisebbségi bölcsőde bezárásáról szóló döntés visszavonását.⁴⁹ Egy kazanyi zsidó

⁴⁶ Interjú az egyik mordvin népi kongresszus képviselőjével, Saransk, 2015. június 19. Mások ezt a mordvin népi kongresszus hatáskörén túlmutatóként értékelték – interjú egy mordvin népi kongresszus képviselőjével, Moszkva, 2015. október 20.

⁴⁷ Példaként, a 6. mordvin népek kongresszusának határozata a következő célkitűzéseket tartalmazza: ‘a jogszabálytervezet előzetes megbeszélésével kapcsolatos gyakorlat bevezetése a régiókban [...] az inter-etnikai kapcsolatokat illetően, az állami szervezetek képviselőivel együttműködve’ (lásd a határozatról feljebb). Az NKA törvény konzultatív tanácsok létrehozását irányozza elő, amelyek illeszkednek a jogalkotási és döntéshozatali folyamatokba. A 7. cikkely egy szövetségi konzultatív tanács létrehozásáról szól, amely a kormány felé képviseli az etnikai kisebbségek érdekeit, továbbá részt a nemzeti nyelvek és kultúrák megőrzését és fejlesztését szolgáló programok előkészítésében, a jogszabály-tervezetek összeállításában, és az Oroszországi Föderáció állampolgárainak jogait és jogi érdekeit érintő döntések meghozatalában.” A cikk hozzáteszi, hogy tanácsadó testületek létesíthetők a föderáció egyéb végrehajtási szintjein és helyi szinten. Számos válaszadó ugyanakkor ezeket a tanácsokat nem találta hatásosnak.

⁴⁸ Interjú egy azerbajdzsáni NKA képviselőjével, Moszkva, 2015. október 23. Bár ezek a dokumentumok inkább általános és leíró jellegűek.

⁴⁹ Interjú egy (zsidó) nemzeti kulturális autonómia intézmény igazgatójával, Moszkva, 2015. október 21.

iskolával kapcsolatban egy korábbi köztisztviselő, aki részt vett az iskola megalapításában, megfogalmazta, hogy a helyi hatóságok és a zsidó közösség különböző tagjai között (beleértve a zsidó nemzeti kulturális autonómiát) egyeztetések történtek az iskola megalapításáról. Az egyik válaszadó – tatár akadémikus és aktivista – kifejtette: míg a helyi és regionális nemzeti kulturális autonómiák feladatai viszonylag egyértelműek, az már kevésbé tisztázott, hogy a szövetségi nemzeti kulturális autonómia hogyan segíti a nemzeti kisebbséget. Szövetségi szinten az autonómiák jobban 'ki lettek alakítva': 'ha helyi szinten felülről vannak létrehozva, szövetségi szinten a rendszerbe vannak beépítve.'⁵⁰ Ebben az esetben a szövetségi szintű nemzeti kulturális autonómiák sokkal inkább dekoratívok (és hivatalosak) lennének, munkájuk általánosíthatóbb lenne, míg helyi/regionális szinten gyakorlatiasabb feladatokat töltenének be, valamint rugalmasabb módon működhetnének; ugyanakkor az eredmények a körülményektől és az ezekben a folyamatokban résztvevő helyi hivatalos személyektől függnék.

A területiség és terület nélküliség összekapcsolása

Az NKA rendszer a továbbiakban is az etnikai-területi föderalizmussal egyidejűleg létezik. Ezáltal, például, a Tatár Köztársaság állami intézményei a tatár nemzeti kulturális autonómiák hálózata és a tatár népi kongresszus, a Tatárok Világkongresszusa mellett működnek.⁵¹ A nemzeti kulturális autonómia rendszer célja valójában az etnikai föderalizmus kiegészítése: a nemzeti kulturális autonómiák rendelkezései a 'kisebbségi helyzetben lévő' csoportokra vonatkoznak:⁵² ez bizonyos névleges, a 'saját' területükön kívül élő nemzetiségeket jelent, valamint ezekről a nemzetiségekről nem nevesített területeket (nem nevesített nemzetiségek), legyen az bármennyire kicsi is. Az orosz hatóságok hangsúlyozták, hogy a nemzeti kulturális autonómiák segíthetik a nem egy összefüggő területen élő kisebbséget is:

⁵⁰ Interjú egy (tatár) akadémikussal és aktivistával, Kazán (Tatár föld), 2015. június 24.

⁵¹ Egy másik intézmény, mely képviseli a nem területi kulturális autonómia egy formáját a Tatárok Világkongresszusa. Lásd. Osipov, 2011.

⁵² 1. cikk.

„Az önmeghatározás és a nemzeti kisebbségek jogainak megvalósítása azon etnikai csoportok számára bír különös jelentőséggel, melyek földrajzi szétszórtságuk miatt nem rendelkeznek területi autonómiával.”⁵³

Az előzőekből valójában kiderül, hogy a nemzeti kulturális autonómiák kulturális ‘autonómiája’ *önmagában* korlátozott; ezzel szemben a részleges autonómia egyik formája – beleértve a kisebbségeket érintő kulturális kérdéseket – megtalálható az Orosz Föderáció területi elrendezésében. A kisebbségi kultúra és nyelvhasználat elősegítésének egyik alkotóeleme az, hogy néhány nyelv tanulása ezek közül kötelező az etnikai alapon szerveződő köztársaságokban (néhány esetben *minden* lakos számára, beleértve az oroszokat is), és a legtöbb (köztársasági) szabályozás az orosz nyelv mellett szintén hivatalosként ismeri el ezeket a nyelveket.⁵⁴ Ezáltal az orosz területiség – ahogyan az néhány válaszadó által meg is lett erősítve – kézzelfoghatóbb előnyöket biztosít a kisebbségi nyelvek és kultúrák előmozdításában, mint a nem területi kulturális autonómia.

Ugyanakkor a nemzeti kisebbségeket érintő politikák és szabályozások, beleértve a kisebbségi nyelvű oktatást, elsősorban központi, föderális szinten lettek megfogalmazva.⁵⁵ A szövetségi szabályozások körülhatárolják a tantervvel kapcsolatos döntéshozást, egységes oktatási mintákat írnak elő. Az iskolák rendelkezhetnek néhány választható óraszám felett, melyeket, ha így döntenek, a kisebbségi nyelvek és kultúráknak szentelhetnek; azonban általánosságban elsőbbségük van azoknak a tárgyaknak, melyek, összhangban a föderális oktatási irányvonalakkal, meghatározóak a záróvizsga eredményeinek szempontjából: ezek az orosz és a

⁵³ ACFC, (Első) Orosz Föderáció által benyújtott jelentés, 2000. március 8, ACFC/SR(1999)015, 12. o.

⁵⁴ A kivétel a karjalai nyelv a Karél Köztársaságban.

⁵⁵ Például, a Nemzeti Kisebbségek Védelméről szóló Keretegyezmény (Európa Tanács) Tanácsadó Bizottsága kimondta, hogy Oroszország kisebbségi tanácsadó szerveitől elvárják, hogy az orosz régiókban ‘ne csak az előkészítésben vállaljanak szerepet, hanem hozzanak létre kisebbségeket érintő szabályozást.’ ACFC, (Második) Vélemény az Orosz Föderációról, 2007. május 2, ACFC/OP/II(2006)004, §90.

matematika. A kulturális kérdésekben való önrendelkezés általánosságban csökkent a Föderáció tantárgyai tekintetében, csökkentve a kisebbségi nyelvek tanítását, közvetítését, és növelve az orosz nyelvre való áttérést.⁵⁶ Ez pedig asszimilációs tendenciához vezetett.⁵⁷

A nemzeti kulturális autonómiákra éppen a területen kívüliséget (a névleges csoportok területén kívül) érintő helyzetekben van a legnagyobb szükség. A nemzeti kulturális autonómia még a tatárok esetében is – mely az orosz után a második legnagyobb etnikai csoport – jelentős szerepet töltött be, képviselve a köztársaságon kívül élő tatárok érdekeit (kb. az Oroszországban élő tatár népesség egyharmadát). Egy, a Tatár Köztársaságban élő válaszdó kifejtette, hogy az ott működő tatár szövetségi nemzeti kulturális autonómia tevékenysége kiábrándító volt az oktatás és a tatár nyelv köztársaságon kívüli használatának előmozdításában. Elvileg a szövetségi szintű autonómiának egyesítenie kellene a különböző, helyi és regionális szinteken működő testületeket, amelyek szétszórtan helyezkednek el a Föderáció területén. A válaszdó szerint ez azonban nem játszott érdemi szerepet a meghatározó feladatok ellátásában, például széleskörű statisztikák készítésében a tatár tanulókról Tatárföld területén kívül (annak érdekében, hogy a tanítási szükségleteket felfedje). Valamint a tatár nyelv tanításának előmozdításában a tatárok által sűrűn lakott területeken.⁵⁸ Hiányosságok jelentek meg a tanárok képzését (kevés tatár nyelven beszélő tanár, míg túl sok tantárgy) és a nyelvkönyvek megszerzését illetően. A tatárokat érintő nehézségek természetesen a kevés forrással rendelkező köztársaságokban jobban felszínre törnek,

⁵⁶ Lásd Hèctor Alòs i Font, 'Chuvash Language in Chuvashia's Instruction System: An Example of Educational Language Policies in Post-Soviet Russia', *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 13, no. 4 (2014): 52–84; Konstantin Zamyatin, 'Finno-Ugric Languages in Russian Education: The Changing Legal-Institutional Framework and Falling Access to Native Language Learning', *Études Finno-Ougriennes* 44 (2012): 2–44; Konstantin Zamyatin, 'The Education Reform in Russia and Its Impact on Teaching of the Minority Languages: An Effect of Nation-Building?', *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 11, no. 1 (2012): 17–47.

⁵⁷ A kisebbségi nyelvekkel kapcsolatos kutatás 2000 óta csökkenő tendenciát mutat. Lásd Prina 2016 (6. fejezet).

⁵⁸ Interjú egy (tatár) akadémikussal és aktivistával, Kazán (Tatárföld), 2015. június 24.

valamint még nagyobb mértékben az el nem ismert csoportoknál, melyek számára az nemzeti kulturális autonómia jelenti az egyetlen érdekérvényesítési lehetőséget.

Konklúzió

Az oroszországi nemzeti kulturális autonómiák a szovjet időszakból származó etnikai sokszínűség kezelése miatt területi intézkedésekkel lettek összekötve. A nemzeti kulturális autonómia rendszer az orosz föderalizmus alakítása és bővítése érdekében lett létrehozva. A gyakorlatban a nemzeti kulturális autonómiák számára az általuk irányított kulturális és nyelvi kérdésekben kismértékű autonómiát biztosítottak, azonban csupán korlátozott (ha egyáltalán valamennyi) befolyásuk lehet a kisebbségi érdekekkel kapcsolatos döntéshozatalra és az effajta politikák formálására, ami néhány válaszadó szerint a rendszer kizárólagos vonzereje. Ez a kérdés részben ahhoz a tekintélyelvű rendszerhez kötődik, melyben a nemzeti kulturális autonómiák működnek, és melyben a civil társadalomnak nincs lehetősége olyan alternatív narratívák megfogalmazására, melyek a kormány véleményével nincsenek összhangban.⁵⁹

A számos hiányosság ellenére bizonyos fokú egyetértést sikerült létrehozni a nemzeti kulturális autonómia intézményei és az állam között. Úgy tűnik, az érdekelt felek különböző gyakorlatokat és kötelezettségvállalási szabályokat fogadtak el, a megközelítésben mégis különbségek mutatkoztak a nemzeti kulturális autonómiák tevékenykedő válaszadók és a népi kongresszusok között, beleértve a megvalósítandó tevékenységek körét. Sokuk kizárólag a kultúrára koncentrált, míg mások a politikai részvételt (egyeztetések által), illetve 'humanitárius' feladatok ellátását is lehetségesnek tartják. Kétségtelen, hogy a nemzeti kulturális autonómiák legnagyobb jelentősége a nem orosz etnikai csoportok 'szimbolikus' elismerésében és orosz társadalomba való beillesztésében van, mivel az autonómia intézmények nem rendelkeznek gyakorlati lehetőségekkel Oroszország asszimilációs hajlandóságának

⁵⁹ Erről lásd David Lewis, 'Civil Society and the Authoritarian State: Cooperation, Contestation and Discourse', *Journal of Civil Society* 9, no. 3 (2013): 325–40.

ellensúlyozására. Ugyanakkor az is elmondható, hogy míg a nemzeti kulturális autonómiák hangja továbbra is erőtlen marad, helyi szinten néhány szerényebb lehetőség adódik a körülmények befolyásolására, a kisebbségekhez tartozó személyek segítésére. Az állam és a nemzeti kulturális autonómiák feladatai több esetben kiegészítik egymást (például a bevándorlók integrációjának elősegítése és a társadalmi stabilitás erősítése), ami kölcsönösen előnyös kapcsolathoz vezet. A területi és nem területi autonómiaira jellemző mechanizmusok együttélése részben továbbviszi a nemzeti kulturális autonómia rendszer hiányosságait azáltal, hogy a regionális autonómia bizonyos fokát biztosítja egyes elismert csoportoknak, míg a nemzeti kulturális autonómia intézmények, a területi autonómia hiányában, néhány (noha korlátozott) lehetőséget biztosítanak a nem elismert kisebbségek érdekérvényesítésére.

Fordította: Varga Csilla

Felhasznált irodalom

Alòs i Font, Hèctor: Chuvash Language in Chuvashia's Instruction System: An Example of Educational Language Policies in Post-Soviet Russia. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 13, no. 4 (2014): 52–84.

Bowring, Bill: Burial and Resurrection: Karl Renner's Controversial Influence on the 'National Question' in Russia. In *National-Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics*, edited by E. Nimni, London: Routledge, 2005. 191–206.

Bowring, Bill: Russian Legislation in the Area of Minority Rights. In *Managing Ethnic Diversity in Russia*, edited by Oleh Protsyk and Harzl, Benedikt, Abingdon: Routledge, 2013. 15–36.

Bowring, Bill: The Tatars of the Russian Federation and National-Cultural Autonomy: A Contradiction in Terms? *Ethnopolitics* 6, no. 3 (2007): 417–35.

- Codagnone, Cristiano, and Vassily Filippov: Equity, Exit and National Identity in a Multicultural Federation: The 'Multicultural Constitutional Patriotism' Project in Russia. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 26, no. 2 (2000): 263–288.
- Gilbert, Leah: Crowding Out Civil Society: State Management of Social Organisations in Putin's Russia. *Europe-Asia Studies* 68, no. 9 (2016): 1553–1578.
- Lewis, David: Civil Society and the Authoritarian State: Cooperation, Contestation and Discourse. *Journal of Civil Society* 9, no. 3 (2013): 325–340.
- Nam, I. V.: *Kul'turno-Natsional'naya Avtonomiya v Istorii Rossii: Dokumental'naya Antologiya, Sibir'* [Cultural-National Autonomy in the History of Russia: An Antology, Siberia], 1917–1920. Vol. I. Tomsk: TGU, 1998.
- Oeter, Stefan: International Norms and Legal Status of Minority Languages in Russia. In *Managing Ethnic Diversity in Russia*, edited by Oleh Protsyk and Harzl, Benedikt, Abingdon: Routledge, 2013. 37–61.
- Osipov, Alexander: Autonomy as Symbolic Production: The Case of Contemporary Russia. In *Minority Accommodation through Territorial and Non-Territorial Autonomy*, edited by Tove H. Malloy and Francesco Palermo, Oxford: Oxford University Press, 2015. 179–196.
- Osipov, Alexander: Implementation Unwanted? Symbolic vs. Instrumental Policies in the Russian Management of Ethnic Diversity. *Perspectives on European Politics and Society* 13, no. 4 (2012): 425–442.
- Osipov, Alexander: National-Cultural Autonomy in Russia: A Matter of Legal Regulation or the Symbolic Construction of an Ethnic Mosaic? In *Managing Ethnic Diversity in Russia*, edited by Oleh Protsyk and Benedikt Harzl, Abingdon: Routledge, 2013. 62–84.
- Osipov, Alexander: *Natsionalno-Kulturnaya Avtonomiya: Idei, Resheniya, Instituty* [National Cultural Autonomy: Ideas, Decisions, Institutions]. St. Petersburg: Centre for Independent

Sociological Research, 2004.

Osipov, Alexander: Non-Territorial Autonomy during and after Communism: In the Wrong or Right Place? *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 12, no. 1 (2013): 1–27.

Osipov, Alexander: The ‘People’s Congresses’ in Russia: Failure or Success? Authenticity and Efficiency of Minority Representation. Working Paper No. 48. Flensburg: European Centre for Minority Issues, 2011.

http://www.ecmi.de/uploads/tx_ifpubdb/Working_Paper_48_Final.pdf.

Prina, Federica: National in Form, Putinist in Content: Minority Institutions ‘Outside Politics. *Europe-Asia Studies*, forthcoming.

Prina, Federica: *National Minorities in Putin’s Russia: Diversity and Assimilation*. Abingdon: Routledge, 2016.

Renner, Karl: State and Nation. In *National Cultural Autonomy and Its Contemporary Critics*, edited by Ephraim Nimni, London: Routledge, 2005. 15–47.

Zamyatin, Konstantin: Finno-Ugric Languages in Russian Education: The Changing Legal-Institutional Framework and Falling Access to Native Language Learning.” *Études Finno-Ougriennes* 44 (2012): 2–44.

Zamyatin, Konstantin: The Education Reform in Russia and Its Impact on Teaching of the Minority Languages: An Effect of Nation-Building? *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 11, no. 1 (2012): 17–47.

DAVID J. SMITH*

Nemzeti-kulturális autonómia a mai Észtországban: A valódi jelentőségtől a szimbolikusig?¹

Miként az a jelen tanulmányblokk bevezetőjében is említésre került, Észtország – a térségbeli sajátos története okán – a nemzeti-kulturális autonómia (NKA) kérdés érdekes esettanulmánya. A két háború közötti Észt Köztársaság által elfogadott, a kisebbségi önkormányzatról szóló 1925. évi törvény előírta a kisebbségi közigazgatási testületek létrehozását, amelyek hatáskörébe tartozott tagjainak megadóztatása, valamint a vonatkozó kisebbségi nyelveken oktató köz- és magániskolák és egyéb kulturális intézmények igazgatása.² A törvényt továbbra is a modell egyik legjobb működő példajaként említik, és napjaink autonómiavitái keretében is tanulmányozzák Közép- és Kelet-Európában.³ Az ország német és zsidó kisebbségei⁴

* A szerző az Orosz és kelet-európai tanulmányok professzora a Glasgow-i Egyetem Társadalmi és Politikai Tanulmányok Karán. E-mail: David.Smith@glasgow.ac.uk.

¹ A cikk alapjául szolgáló kutatás a „Nemzeti kisebbségi jogok és demokratikus politikai közösség: A nem-területi / nemzeti-kulturális autonómia kortárs gyakorlata Közép- és Kelet-Európában (2014–2017) című projekt keretében zajlott. A kutatást a Gazdasági és Szociális Kutatási Tanács támogatta [projektazonosító: ES/L007126/1]. Az adatokat az Egyesült Királyság Adatgyűjtő Szolgálatánál tárolják a 852375-ös gyűjteményszám alatt. A tanulmány a *Regio* e tanulmányblokkja számára készült, eredeti címe: *NCA in Contemporary Estonia: From Substance to Symbolism?*

² Az állami iskolák esetében a meglévő pénzügyi támogatás a helyi hatóságoktól a kisebbségek kulturális önkormányzataihoz került. Smith, David J. – Hiden John: *Ethnic Diversity and the Nation State: National Cultural Autonomy Revisited*. London: Routledge, 2012.; Smith, David J.: *Estonia: A Model for Interwar Europe? Ethnopolitics*, 2016. 1. 89–104.

³ L. pl. Decker, D. Christopher: *Enhancing Minority Governance in Romania: Report on the Presentation on Cultural Autonomy to the Romanian Government*.

által létrehozott kulturális autonómia intézményrendszer 1940-ig működött, amikor Észtországot a Szovjetunióhoz csatolták. Az ország függetlenségének helyreállítására irányuló, 1988–1991-ig tartó sikeres kampány során a kisebbségi autonómia újra a politikai napirend része lett. A kulturális autonómiára való hivatkozás bekerült az 1992-es alkotmányba, és a következő évben törvényt fogadtak el, amely a megújított jogokat kiterjesztette a németekre, zsidókra, oroszokra és svédekre, valamint bármely más, legalább 3000 észt állampolgárt számláló kisebbségre.⁵ Ugyanakkor az a kontextus, amelyben a törvényt bevezették, nagyban különbözött a két háború közötti időszakétól, ami azzal járt, hogy a nemzeti-kulturális autonómia paradigmájának alkalmazhatósága sokkal megkérdőjelezhetőbb volt, mint az 1920-as években.

Az 1944 és 1989 közötti, nagyrészt oroszul beszélő szovjet állampolgárok nagyarányú betelepülésének köszönhetően az észt

Flensburg, European Centre for Minority Issues, March 2005.

http://www.ecmi.de/uploads/tx_lfpubdb/Report_53.pdf. (Letöltés ideje: 2017. április 20.); Decker, D. Christopher: The Use of Cultural Autonomy to Prevent Conflict and Meet the Copenhagen Criteria: The Case of Romania. In: Smith, David J. – Cordell, Karl (eds.): *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*: London: Routledge, 2008. 101–114.; Smith, David J.: Non-Territorial Autonomy and Political Community in Contemporary Central and Eastern Europe. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2013. 1. 27–55.

⁴ Gyakran figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a törvénnyel a területileg kompaktabb svéd és orosz közösségek nem éltek a két háború közötti Észtországban. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a két háború közötti nemzeti-kulturális autonómia az adminisztratív decentralizációra vonatkozó egyéb rendelkezésekkel egészült ki, amelyek értelmében, ha egy kisebbség az adott település lakosságának 50%-át elérte, akkor a kisebbségi nyelvet második hivatalos nyelvként lehetett használni az észt mellett. Továbbá, ha a településen az adott nemzeti kisebbséghez tartozó 20 diák élt, az állam köteles volt a kisebbség nyelvén biztosítani az iskolai oktatást. L. Smith, David J.: Retracing Estonia's Russians: Mikhail Kurchinskii and Inter-War Cultural Autonomy. *Nationalities Papers*, 1999. 3. 455–474.; Smith – Hiden, 2012.

⁵ L. a törvény 1. és 2. szakaszát – A nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló törvény, elfogadva 1993. október 26-án. *Riigi Teataja* [Állami Közlöny] (RT) I 1993, 71, 1001), hatályba lépett 1993. november 28-án. Módosították a következő törvények: 2002. június 5., hatályba lépett 2002. július 1-én - RT I 2002, 53, 336; 2002. június 19., hatályba lépett 2002. augusztus 1-én - RT I 2002, 62, 376. Online elérhető: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ee/ee073en.pdf> (letöltve: 2017-06-30.)

etnikum aránya a helyi lakosságon belül a háború előtti 88%-ról mindössze 61%-ra csökkent.⁶ Az orosz mint *lingua franca* használata is azt szolgálta, hogy Észtország *de facto* kétnemzetiségű társadalommá váljék, amelyben szinte az összes észt nyelvű személy tudott oroszul, de az oroszajkúaknak csak kis hányada tudott jól észtül.

Az a tény, hogy a jelenlegi Észt Köztársaságot jogszerűen helyreállították, ahelyett, hogy egy új, szovjet „utódállamként” jött volna létre, azt is jelentette, hogy a nagyszámú, szovjet korszakban betelepült népességtől és leszármazottaiktól (akik 1991-ben a teljes lakosság 30%-át tették ki) megtagadták az észt állampolgársághoz való automatikus jogot. Az 1992-ben bevezetett szabályozás értelmében minden olyan személy állampolgárságát visszaállították, aki a két háború közötti köztársaságnak állampolgára volt, vagy ilyen állampolgár leszármazottja. Az ebbe a kategóriába eső lakosok nagy többsége (mintegy 90%-uk) észt nemzetiségű volt. A szovjet korszakban betelepültek és azok leszármazottai honosítás útján tudtak állampolgárságot szerezni, amely eljárásban eredetileg azt írták elő, hogy a kérelmező 1990. március 30-a után legalább három éve állandó jelleggel tartózkodjon Észtországban, és ismerje az észt nyelvet. A függetlenség utáni első, 1992. szeptemberi parlamenti választásokon a törvény eredményeként a hatalom a többségi észt nemzetiség kezében összpontosult (és a nem észt származásúak többségét kizárták a „nemzeti kisebbség” jogi kategóriájából, amelyet az állampolgárság birtoklása határozott meg).⁷ A függetlenség utáni állami politikák ennek megfelelően egy olyan

⁶ A tituláris nemzethez nem tartozó (főleg orosz nyelvű) lakosság többnyire városokban és területi szempontból kompaktan él, a lakosság 50%-át alkotva a fővárosban (Tallinnban) és 80%-át Észtország északkeleti ipari régiójának városaiban.

⁷ Az állampolgársági politikát a nemzetközi jogra, a történelmi igazságosság elveire és biztonsági megfontolásokra hivatkozva indokolták – azzal érveltek, hogy ha az összes lakosnak automatikusan állampolgárságot és szavazati jogot adtak volna, az az orosz mint második hivatalos államnyelv iránti követelésekhez (ezáltal a szovjet korszak oroszosításra irányuló trendjének fenntartásához), valamint a szoros politikai és gazdasági kapcsolatok folytatásához vezetett volna Oroszországgal és a FÁK-kal. Hátrányosan érintve az EU- és a NATO-tagság elérését. Az 1993-as szabályozás ugyanakkor az állampolgársággal nem rendelkezőknek szavazati jogot adott a helyi választásokon (bár a választásokon nem indulhattak).

állami irányvonalat követnek, amelynek célja az észt nyelv domináns közéleti nyelvként való helyreállítása, beleértve a 2007 és 2011 között végrehajtott intézkedéseket a szovjet időszakból örökölt orosz nyelvű középiskolák kétnyelvűvé alakításáról. Ugyanakkor az oroszok nagyobb közéleti befolyás iránti igénye a függetlenség utáni évtizedekben is fennmaradt, miközben jelentős számú oroszajkú nem-állampolgárt honosítottak, ami azt jelenti, hogy ők most már a „nemzeti kisebbség” kategóriájába tartoznak. Mindez egyes kutatók és aktivisták számára felvetette azt a kérdést, hogy a kulturális autonómia egyáltalán alkalmas lehet-e a folytatódó orosz nyelvi és identitásalapú követelések kielégítésére Észtországban.

Az 1993-as NKA-törvényt mindezidáig csak a kis létszámú és szétszórtan élő inkeri- finn és svéd kisebbségek esetében hajtották végre (2004-ben, illetve 2007-ben).⁸ Mindeközben 1996 óta négy külön kérelmet nyújtottak be az orosz kisebbség nevében kulturális autonómia nyilvántartásba vételére, azonban az illetékes minisztérium mindegyiket elutasította. Ezen fejleményekre hivatkozva Mikko Lagerspetz finn kutató egy 2014-es cikkében megállapította, hogy az NKA-törvény szélesebb körben történő végrehajtásának elmulasztása nem más, mint egy „ígéret eróziója”. Lagerspetz értelmezése szerint Észtország 1993-ban hozott döntése a háború előtti elődjére erősen építő nemzeti-kulturális autonómiatörvény elfogadásáról sokat jelentett a helyi kisebbségi közösségek jóakarátának megnyerése szempontjából. Ez a jóakarát azonban azóta szertefoszlott, mivel az állam továbbra is biztonságpolitikai kérdésként kezeli a kisebbségi ügyet, attól való félelmében, hogy a nagy létszámú orosz kisebbség autonómiája megnyitná az utat Oroszország külső befolyásának. Lagerspetz úgy

⁸ A svéd kisebbség mintegy 8.000 főt számlált a két háború közti Észtországban. Többségüket azonban a második világháború alatt Svédországba menekítették, és sosem tértek vissza. A 2011. évi észt népszámlálás szerint Észtországban jelenleg mindössze 375 magát a svéd etnikumhoz tartozónak valló személy él állandó jelleggel. Ugyanakkor a Svédországban élő diaszpóra tagjainak sikerült automatikusan észt állampolgárságot kapniuk a származásuk alapján (legalábbis 2016-ig), és szavazati joggal rendelkeznek a svéd kulturális tanácsi választásokon. Nem sikerült azonban információt fellelni arról, hogy a diaszpóra tagjai közül hányan igényeltek észt állampolgárságot 1992 óta. A kulturális tanács által regisztráltak száma ugyanakkor 500 körül volt 2016-ban, akik közül csak 150-en élnek Svédországban.

véli, hogy egy ilyen befolyásnak valójában sokkal nagyobb a valószínűsége, ha az észti állam nem nyit további csatornákat a helyi orosz közösség képviselőire. Ennek megfelelően felül kellene vizsgálnia egy esetleges orosz kulturális autonómiához való hozzáállását, amely – állítja Lagerspetz – ma is működőképes megoldás lenne.⁹

Lagerspetz elemzése kiváló kiindulópontot jelent Észtország 1993-as NKA-törvénye természetének, a törvényt elfogadásához vezető folyamatoknak és a törvényt ma is övező vitáknak a tanulmányozásához. Az alábbiakban azonban amellet fogunk érvelni, hogy ez az értelmezés több szinten is téves. Először is, az 1993. évi és az 1925. évi autonómia-törvények alapos összehasonlítása világosan mutatja, hogy az előbbi valójában csak felületesen modellezi az utóbbit, a mai törvényt legfeljebb a két háború közötti elődje halvány utáztatának lehet tekinteni; másodsor, az NKA körüli 1993-as parlamenti viták elemzéséből kiderül, hogy a törvény nem a nagy orosz nyelvű lakosság, hanem a kisebb etnikai-nyelvi csoportok számára készült. Lagerspetz „erodált ígéret”-ről szóló állítása inkább megállja a helyét, ha a nemzeti-kulturális autonómiatörvénynek egy korábbi, 1991-ben készített tervezetét nézzük meg (amit ezidáig sosem elemeztek igazán). Azonban az NKA már akkor is sokkal érdekesebb volt a kisebb etnikai csoportok, mint az oroszok számára, akik nagyobb reményeket fűztek a területi alapú autonómiamegállapodásokhoz. E tekintetben, bár Lagerspetz az oroszokat mint Észtország legnagyobb kisebbségi közösségét helyezi figyelmének középpontjába, nem igazán bocsátkozik bele az orosz elitek régóta tartó vitáiba az autonómia kívánatosságára és életképességére vonatkozóan. Sőt, mint sok más Észtországról szóló írás esetében, az oroszokra való összpontosítás figyelmen kívül hagyja a kisebb lélekszámú kisebbségi csoportok – például az inkeri-finnek és a svédek – szempontjait és tapasztalatait, amelyek, bár kritikusan viszonyulnak a jelenlegi törvényhez, alapvetően támogatják a kulturális autonómiát. A továbbiakban a tanulmány ezekkel a különféle

⁹ Lagerspetz, Mikko: Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia: The Erosion of a Promise. *Journal of Baltic Studies*, 2014. 3. 457–75.

nézőpontokkal fog foglalkozni a nemzeti-kulturális autonómiával kapcsolatos észtországi viták és gyakorlatok vizsgálatán keresztül 1988-tól napjainkig.

*1988–1991: Nemzeti-kulturális autonómia –
Mit, miért és kinek?*

Az 1988-as év számos szempontból kulcsfontosságú volt Észtország számára, mivel Mihail Gorbacsov politikai liberalizációs programja lehetővé tette egy új, párton kívüli tömegpolitikai mozgalom, az *Észt Népfront* (ÉNF) létrejöttét, továbbá ebben az évben nevezték ki az új, reformorientált „nemzeti kommunista” kormányt az akkori Észt Szovjet Szocialista Köztársaságban (az 1940-ben alakult ÉsztSZK-ban). 1988 novemberében az ÉsztSZK Legfelsőbb Szovjetje kimondta, hogy a köztársasági jogszabályok elsőbbséget élveznek a Szovjetunió szintjén elfogadottakkal szemben. Nem sokkal később az ÉNF nyomására a kommunista vezetésű parlament új jogszabályt fogadott el, amelynek célja az észtnek, mint az ÉsztSZK név- és jellegadó etnikuma nyelvének közéleti szerepének erősítése volt.

A központi szovjet kormány, a moszkvai központi média és a helyi szovjetpárti mozgalmak azonnal elítélték ezeket a megmozdulásokat, mint a szélsőséges nacionalizmus megnyilvánulásait, amelyek szemben állnak a szovjet állam állítólagos *internacionalista* szellemével és politikájával, valamint sértik az elméletben minden szovjet nemzetiség által élvezett „egyenlő jogokat”. Az 1988 és 1990 közötti időszakban az ÉNF és az észtországi „nemzeti kommunisták” ügyesen a visszájára fordították ezt az érvelést, rámutatva, hogy a hivatalosan „internacionalizmusnak” nevezett gyakorlat a „többszempontosságú” szovjet államon belül a valóságban az orosz uralmat és az oroszosítási politikákat jelenti. Ez a politika nemcsak az észtök autonómiáját fenyegeti az állítólagosan szuverén köztársaságukon belül, hanem a Szovjetunió azon kisebb nemzetiségeit is, amelyek nem képesek saját, területi alapú intézményekre támaszkodni kulturális fejlődésük fenntartása érdekében. Ehhez kapcsolódóan a politikai liberalizáció nagyobb szuverenitás iránti követeléseket hozott nemcsak az uniós köztársaságok és más alsóbb szintű területi egységek, de a Szovjetunió ún. „hontalan nemzeteit” képviselő új

szervezetek részéről is. Az Észt Köztársaságban két ilyen mozgalom jött létre 1988 és 1989 között, az *Inkeri-finnek Uniója* és az *Észtországi Svédok Uniója*. Ezek saját csoportjuk nemzeti kultúrájának védelmére és fejlesztésére több jogot, valamint a szovjet rezsim által kifejtett elnyomás hivatalos elismerését és kompenzációját követelték. Ebben a kontextusban került fel újra a kulturális autonómia Észtország politikai vitáinak napirendjére.¹⁰

A finn és a svéd nemzetiségekért felszólaló aktivisták igen hasonlóan vélekedtek a szovjet hatalomról, mint az ÉNF. A szovjet Észtországban rendelkezésre álló két nyilvánosan támogatott nyelv és kultúra (az észt és az orosz) közül az érintettek közül sokan az észthez hasonlítottak – szemben az oroszokkal, ezért örömmel támogattak egy olyan mozgalmat, amely az észtnak a Köztársaság fő hivatalos nyelvénél tételért küzdött.¹¹ Általánosságban elmondható, hogy az ÉNF-nek nyilvánvaló érdeke és befolyása volt arra, hogy közös érdekű ügyet teremtsen más kisebb nemzetiségekkel, akik a saját kultúrájuk gyakorlásához való jogukat kívánták érvényesíteni. Ilyen szövetséget jelentett az 1988-ban alapított *Nemzetiségi Fórum* (később Nemzeti Kisebbségek Uniója) az ÉNF-en belül. Ez a szervezet később kulcsfontosságú tárgyalópartner lett a kisebbségi kérdésekben, miután 1990 márciusában – az ÉSzSzk Legfelsőbb Szovjetjének első szabad választásait követően – az ÉNF és szövetségesei kerültek hatalomra.

Ez a győzelem nagyban az ÉNF békés, óvatos és pragmatikus stratégiájának volt köszönhető a moszkvai szovjet hatóságok egyre erősebb megfélemlítő tevékenységével és fenyegetéseivel, valamint azok helyi támogatóival szemben, akik főként a Moszkva által egyre inkább Észtország „orosz nyelvű részének” a szocialista korszakban betelepített népességből kerültek ki. Eleinte a szovjet köztársaságok lazább szövetségének keretei közötti autonómiára, majd 1989-től kezdve a teljes függetlenségre törekedve, az ÉNF ragaszkodott ahhoz, hogy a szuverén Észtország összes lakójának jogait tartsák tiszteletben, etnikai hovatartozástól függetlenül. Ennek az üzenetnek

¹⁰ 1989 április-májusában például az inkeri-finnek tallinni kongresszusa zárónyilatkozatába foglalta a kulturális autonómia iránti követelését. Schultz, Anatoli – Flink, Toivo: *Ikuinen Kulkuri. Eesti ingerisoomlaste seltside ajaloogumik*. Tallinn, Paar, 2013. 120.

¹¹ Interjú Ülo Kallmäl, az Észtországi Svédok Kulturális Önkormányzatának elnökével, Noarootsi, 2015. augusztus.

a nyomatékosítása végett az 1989. januári új nyelvtörvény az észt nyelv ismeretét az állami szektorban való foglalkoztatás előfeltételévé tette, de emellett garantálta az orosz nyelv további nyilvános használatát. Ezt követte 1989 decemberében az ÉSzSzk állampolgárainak nemzeti jogait tartalmazó törvény. Ez a stratégia enyhítette a potenciális etnikai megosztottságot, és segített az ÉNF-nek és szövetségeseinek biztosítani a kétharmados parlamenti többséget, amelyet a szovjet jogszabályok a függetlenségről való szavazáshoz megköveteltek. Ugyanakkor annak ellenére, hogy erre mandátuma volt, az új, ÉNF vezette kormány nem élt az azonnali és feltétel nélküli függetlenség kikiáltásának lehetőségével. Helyette a szovjet megszállás megszüntetését és egy olyan átmeneti szakasz kezdetét jelentette be, amelynek során a függetlenséget a szovjet kormányzattal folytatott tárgyalások alapján állítanak vissza.

Miután az ÉSzSzk-t felváltotta az Észt Köztársaság, új jogszabályokra volt szükség ahhoz, hogy az előző, kommunista vezetési kormány által elfogadott 1989. decemberi törvényben lefektetett polgári jogok megvalósulhassanak.¹² Az észt parlament etnikumközi kapcsolatokért felelős bizottságának a kérésére 1991 januárjában szociológusok és történészek egy csoportja ült össze, hogy elkészítsék *A nemzeti kisebbségek politikai, szociális és kulturális jogairól szóló törvény* tervezetét. Az általuk előterjesztett tervezet a nemzeti-kulturális autonómiát tette meg irányadó koncepciónak (amit az ÉNF-en belüli Nemzetiségi Fórum is támogatott), és szembevető hasonlóságot mutatott a kulturális önkormányzatról szóló 1925-ös törvénnyel – mi több, néhány rendelkezése gyakorlatilag azonos volt azzal.¹³ Azonban a teljesen

¹² 'Zakon o kul'turnom samoupredlenii natsional'nykh men'shinstv', Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Rahvussuhete Komisjon, Dokumendid Eesti Vabariigi vähemusrahvuste kultuuriautonomoomia seaduse väljatõotamise kohta, *Eesti Rahvusarhiiv* (ERA) R-3.13.356', p. 44.

¹³ Példának okáért a tervezet („a kisebbségek kulturális öngazgatásáról”) a kisebbségi önkormányzatokat adóztatási joggal ruházta fel, miközben a helyi önkormányzati iskolák kontrollját (és a meglévő pénzügyi támogatást) a kisebbségi önkormányzatokra ruházta át (12. és 13. cikk). A „kisebbség” kategóriája (2. cikk (2) és (3) bekezdése) kiterjedt az oroszokra, ukránokra, fehér-oroszokra, karél-finnekre, zsidókra, tatárookra, lettekre, litvánokra, lengyelekre és bármely más, 3000 főnél nagyobb lélekszámú csoportra, valamint ennél kisebb csoportokra is, amelyek az 1925-ös törvény értelmében élvezték a nemzeti-kulturális autonómiához való jogot (a svédek esetében ez volt a helyzet).

eltérő körülmények, amelyek között a jogszabályt be kívánták vezetni, felvetették a „nemzeti kisebbség” definiálásának problémáját az 1991-es Észtországban. Ez nyilvánvalóan maga után vonta azt a kérdést, hogy ki lesz jogosult az automatikus állampolgárságra a teljes függetlenség elérése után? Ez rendkívüli módon megosztotta az észt nemzeti mozgalmat. Annak ellenére, hogy az ÉNF a szovjet struktúrákon keresztül hatalmat szerzett, autoritását megkérdőjelezte a radikálisabb *Észt Kongresszus*, egy a korábbi disszidensek és emigránsok vezette „alternatív parlament”, amelyet 1990 márciusában választottak meg Észtország „legitim” állampolgárainak (azaz az 1940-ben állampolgársággal rendelkező személyek és utódaik) regisztrációja alapján. A Kongresszus vezetői ragaszkodtak ahhoz, hogy sem Moszkvának, sem az Észtországban élő háború utáni „gyarmatosítóknak” nincs joguk arra, hogy eldöntsék az ország jövőjét. Az 1940 előtti állam jogfolytonosságának elvéhez szigorúan ragaszkodva az Észt Köztársaság azonnali és feltétel nélküli *de facto* helyreállítására szólítottak fel.

Annak tudatában, hogy el kell kerülni a függetlenségi mozgalom kettészakadását, az ÉNF által vezetett kormány nem kötelezte el magát határozottan az állampolgárság kérdésében, kijelentve, hogy arról csak a függetlenség kimondása és az új parlament megválasztása után lehet dönten. Mindazonáltal nyilvánvalóan előnyben részesítette azt a megoldást, miszerint a jövőbeni állampolgárságot feltétel nélkül elérhetővé kell tenni az összes állandó lakos számára, aki azt kéri (az úgynevezett „opciós” változat). Ezt a pragmatikus megközelítést – amint azt az 1991. évi kisebbségi törvénytervezet szerzői megfogalmazták – „a politikai valóság [motiválta – *a ford.*], miszerint az oroszok alkották a lakosság 30% -át”.¹⁴ Mivel a szovjet központi kormányzat továbbra is tényleges ellenőrzése alatt tartotta Észtország működésének számos területét (és határozottan visszautasított bármilyen, a függetlenségről szóló „tárgyalást”), az 1990–1991-es évek fő feladata az volt, hogy a lehető legtöbb lakost egyesítsék a függetlenségi kampány mögött, miközben más szovjet

¹⁴ ‘O proekte zakona Estonskoi Respubliki ‘O politicheskikh, sotsial’nykh I kul’turnykh pravakh natsional’nykh menshinstv’, poriadke ego vyrobotki i vozmozhnykh na eto material’nykh zatratakh’ ERA. R-3.13.356.

köztársaságokkal (leginkább Lettországgal és Litvániával, de a Borisz Jelcin vezette, nemrég szuveréné vált Oroszországgal mint legnagyobb köztársasággal is) léptek koalícióra, hogy aláássák a Kreml hatalmát. További kulcsfontosságú szempont volt a függetlenség iránti igény nemzetközi elismertetése, egy olyan időszakban, amikor az etnikai konfliktusok felbukkanása miatt a kisebbségek és kisebbségi jogok kérdése visszakерült a nemzetközi politika és jog napirendjére.¹⁵

Ilyen körülmények között az 1920-as években elfogadott, széleskörű kisebbségi jogokat biztosító rendszert a múlt használható örökségének tekintették, és az 1991-es szövögező bizottságnak készült igazoló dokumentumok azt állították, hogy „a nemzeti kisebbségek védelmére még nem született jobb mechanizmus a világon”.¹⁶ Ezt a mechanizmust (és vele együtt a „nemzeti kisebbség” fogalmát) úgy értelmezték, hogy a szovjet korszak telepeseit és azok leszármazottait foglalja magába, és a kormány nyilvánvalóan arra számított, hogy ezek többsége a függetlenség elnyerése után Észtországban marad majd és kérni fogja az állampolgárságot. A nemzeti-kulturális autonómia koncepciója kezdetben olyan észtekre utalt, akiknek identitása az egyén szabadságjogaiban és a magántulajdonhoz fűződő jogokban való hiten alapult; a szovjet időszakban Észtországba költöző orosz nemzetiségű személyek nem osztoztak ebben az identitásban, mivel a Szovjetunióban szerzett saját meghatározó tapasztalataik egy teljesen más, kollektív mentalitást szilárdítottak meg náluk, amelytől a demokrácia és a magántulajdon fogalma idegen volt. Ennek okán nem volt lehetséges az orosz nemzetiségűeket egy egységes, differenciálatlan civil társadalomba integrálni. A népesség azon részének tehát, amely nem tartozott a politikailag immáron domináns észt nemzetiséghez, saját autonóm kulturális teret kellett biztosítani Észtországon belül, amely lehetővé teszi számukra, hogy fokozatosan alkalmazkodjanak a független Észtországban való élethez, és megkönnyítse integrációjukat a többség által előírt

¹⁵ Az 1991-es NKA-törvénytervezet körüli bizottsági viták például hivatkoztak az EBEÉ 1990-es koppenhágai dokumentumára, amely említést tett az autonómiáról.

¹⁶ ERA. R-3.13.356, p. 34.

feltételek mellett.¹⁷ Az előfeltevés az volt, hogy az oroszok (ezidáig az uralkodó népcsoport a Szovjetunió általános keretein és nemzetiségi politikáján belül) bele fognak egyezni a kisebbségi jogállásba (és a kulturális jogokba) egy olyan államon belül, amelyben az észtek töltik be az uralkodó politikai szerepet. Mondhatjuk, hogy ez a logika húzódott az eredeti, 1925-ös észet törvény mögött is, melyet elsősorban az akkori balti német közösségre tekintettel fogadtak el: a kulturális önkormányzat jogi garanciái – remélték – új alapot fog biztosítani ezen csoport életének, amely korábban a helyi politikai és gazdasági hatalmat gyakorolta a cári orosz uralom keretében.

Az ÉNF vezetésű kormányának nemzetiségi minisztere (az orosz Artur Kuznyecov) kezdeti reflexiói azonban megkérdőjelezték azt az állítást, miszerint a nemzeti-kulturális autonómia általánosan alkalmazható volna, azzal érvelve, hogy további kutatásra van szükség. Ami a kisebb etnikumokat illeti, Kuznyecov szerint nincs elégséges bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a kisebb etnikai csoportok valóban autonómiát akarnának (szemben, mondjuk, egy egyszerű saját civil, nem-kormányzati szervezettel). Véleményezésében azt is megemlítette, hogy a hatályos 1989. decemberi törvény már előírnyozta a Nemzetiségi Fórum szerepét, miközben biztosította az oroszul tanító állami iskolák fennmaradását azokon a területeken, ahol az oroszok a népesség jelentős részét alkotják. Az új törvénytervezet azonban csak az autonómia keretein belül biztosítana ilyen oktatást.¹⁸ Valóban, úgy tűnik, hogy abban az időben ez a területi paradigmán alapuló megközelítés volt – szemben a nem-területivel – az oroszok által leginkább előnyben részesített választás: míg néhányan hajlandóak voltak a „kisebbségi” státuszt elfogadni, másoknak nehezükre esett ekként tekinteni magukra. A szovjet időszak gyakorlataira építve az új szabályozás az állampolgár (és az adófizető) „egyenlő jogainak” koncepciójából kiindulva úgy gondolta, hogy közvetlenül az államnak kell az anyanyelvű oktatást biztosítania, ahelyett, hogy ezt a feladatot egy autonóm módon szervezett közösségre ruházná.¹⁹ A helyi orosz lakosságnak talán az

¹⁷ Interjú Axel Kirch-hel, az 1991-es kisebbségi tervezet készítő munkacsoport tagjával, Tallinn, 2015. augusztus.

¹⁸ 'Arvamus Eesti Vabariigi rahvusvähemuse kultuuriomavalitsuse seaduse eelnõu kohta', ERA.R-3.13.356, p.85.

¹⁹ Kekelidze, E.: Eto Budet Estonskii Variant. *Estoniia*, September 18, 1992. A

a része hajlott leginkább a kisebbségi státus elfogadására, amely a két háború közötti Észtországig vagy még korábbra tudta visszavezetni a származását. Ezen csoport egyes tagjai a Nemzetiségi Fórum felé húztak, és igyekeztek újjáéleszteni a két háború közti időszak orosz kisebbségi szubkultúráját.²⁰ Azonban még itt sem volt történelmi precedens az orosz kulturális autonómiára, amelyre támaszkodni lehetett volna, mivel, mint már említettük, a két háború közötti orosz kisebbség nem hozta létre a maga kulturális autonómiáját az 1925-ös NKA-törvény alapján.²¹

A kisebbségi kulturális autonómiáról szóló 1993. évi törvény

Az 1991-es javaslattal kapcsolatos viták késleltették a törvény elfogadását, amit eredetileg 1991 júliusára ütemeztek. A felülvizsgált tervezetet csak 1991. szeptember végén nyújtották be jóváhagyásra a kormánynak, amikor a Gorbacsov elleni elvetélt augusztusi puccs Moszkvában hirtelen és váratlanul megnyitotta az utat Észtország függetlenségének nemzetközi elismerése előtt. Az augusztus 19–21-i drámai események közepette Észtország „hivatalos” parlamentje megállapodást kötött az Észt Kongresszussal, amelyben rendelkeztek a függetlenségnek a jogfolytonosság alapján történő azonnali és feltétel nélküli helyreállításáról, valamint a háború előtt Észtországot

kisebbségi jogok elve itt szembekerült a szovjet politikával, amely elvileg minden nemzetiség egyenlőségét biztosította, a gyakorlatban viszont az orosz részécsitette előnyben. Kirch-interjú, 2015.

²⁰ Ebbe a kategóriába tartozott Szergej Szovetnyikov, az etnikumközi kapcsolatok parlamenti bizottságának elnöke, a kommunista párt reformista szárnyának tagja. Szovetnyikov 1931-ben született az akkori független Észt Köztársaságban. Az 1990-es években működő Orosz Oktatási és Jótékonyági Társaságok Szövetsége, a kulturális nem-kormányzati szervezeteket tömörítő ernyőszervezet az 1920-as évekbeli azonos nevű szervezetig vezette vissza magát. Igazgatója már 1996-ban kérelmet nyújtott be egy orosz NKA bejegyzésére, de abban az időben az észt kormány még nem fogadta el a nyilvántartás létrehozásához és a választások megtartásához szükséges szabályokat.

²¹ A legnyilvánvalóbb példaként a Peipsi-tó nyugati partján fekvő orosz régi hívők közösségei említhetők, akik már a XVII. században megjelentek a területen. Az 1991-es munkacsoport egy tagja azonban azt állította, hogy ezek a közösségek olyan mélyen integrálódtak, hogy elutasítják az autonómia fogalmát, attól tartva, hogy ha élnek vele, akkor egy kalap alá vennék őket a szovjet időszakban érkezett oroszokkal.

elismerő kormányok felszólításáról, hogy vegyék fel az 1940-es szovjet hatalomátvételt követően megszakadt formális diplomáciai kapcsolatokat. Ennek alapján ismerte el Észtország függetlenségét az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Közösség kormányai. Az észt függetlenségi mozgalom két szárnya között létrejött megállapodás rendelkezett az új alkotmányozó gyűlés összehívásáról is, amelyen belül a Kongresszus és a „hivatalos” parlament egyenlő képvisellel fog megjelenni, majd ezt követően kerülhet sor a független Észtország új parlamentjének (*Riigikogu*) megválasztására.

Míg az akkori parlament 1992 júniusáig folytatta működését (amikor is az új alkotmány népszavazással történő jóváhagyását követően megszüntették), a kulturális autonómiáról szóló 1991. júliusi törvényjavaslatot soha nem terjesztették elő. Az ÉNF által vezetett kormánynak nyilvánvalóan számos fontosabb dolga akadt közvetlenül a függetlenség kikiáltása után, és ezt a kormányt 1992 januárjában egyébként is leváltották, amikor is egy új, „technokrata” jellegű ügyvivő kormány került hatalomra a következő év szeptemberében tartott parlamenti választásokig. A függetlenség hírtelen elnyerése 1991-ben drasztikusan megváltoztatta a politikai egyensúlyt Észtországban, szétforgácsolva az ÉNF ernyőszerkezetét, és az Észt Kongresszus soraiból építkező nemzeti jobboldal új pártjai váltak kezdeményezővé. Ezek a politikai fejlemények teljesen átalakították az állampolgárság – és ezáltal a kisebbségi kérdés és kisebbségi jogok – megvitatásának kereteit. Most, hogy az állam- és nemzetépítést egyre inkább a „restaurációs filozófia” hatotta át,²² az ÉNF által korábban javasolt „opcios” megoldás 1991 októberében átadta helyét egy olyan politikának, amely csak az 1940 előtti polgárok és leszármazottaik számára biztosította az automatikus állampolgárságot, míg a szovjet korszakban bevándorolt személyeknek és leszármazottaiknak a honosítást vezette be. Miután a választópolgárok immár 90%-a észt nemzetiségű volt (szemben az 1990-es évek 65%-ával), a jobboldali pártok jó helyzetben voltak ahhoz, hogy többséget szerezzenek az 1992. szeptemberi *Riigikogu* választásokon. A választások egy olyan parlamentet eredményeztek, amely teljes egészében észt nemzetiségű képviselőkől állt, Ants-

²² Park, Andrus: Ethnicity and Independence: The Case of Estonia in Comparative Perspective. *Europe-Asia Studies*, 1994. 1. 69–87.

Enno Lõhmus (részleges) kivételével, aki az uralkodó *Isamaa* (Szülőföld) Párt képviselője, valamint az *Észtországi Svédok Uniójának* tagja és akkoriban a *Nemzeti Kisebbségek Uniójának* elnöke is volt.

Az új uralkodó pártok által támogatott restaurációs ideológia azt jelentette, hogy még mindig fontos szerepet tulajdonítottak a kulturális autonómiának, melyet fontos szimbolikus kapocsnak tekintettek a két háború közötti időszakkal.²³ Az 1992-es alkotmányban már szereplő nemzeti-kisebbségi kulturális autonómiához való jog az új, jobboldali koalíciós kormány által 1992 októberében közzétett jogalkotási program részét képezte. Miután azonban a politikai hatalom mérlege most már határozottan az észti többség javára billent, az egyetlen „kisebbségi hang” a jogalkotási folyamatban a *Nemzeti Kisebbségek Uniójáié* volt, amelynek elnöke, Ants-Enno Lõhmus részt vett az nemzeti-kulturális autonómiatörvény előterjesztésében (1993. június). A parlamentnek benyújtott anyag sokkal visszafogottabb volt az 1991-es tervezethez képest, és csupán felületes hasonlóságot mutatott az 1925. évi törvénnyel. Noha az autonóm testületek megválasztására vonatkozó eljárási szabályok tekintetében sok volt a párhuzam,²⁴ az új törvény szerint ezek a testületek nem rendelkeztek a két háború közötti Észtország kisebbségi önkormányzatai által élvezett közjogi

²³ Kirch-interjú 2015; Interjú Aleksey Semenovval, az Emberi Jogok Jogi Információs Központjának elnökével, Tallinn, 2015. augusztus.

²⁴ Az 1993. évi törvény (és az 1925. évi törvény) értelmében az autonómiát egy nemzeti nyilvántartás összeállítása alapján hozzák létre (7. § (1) bek.), miután a kormány valamely etnikai kulturális társaság vagy társaságok csoportja erre irányuló kérelmét jóváhagyta (10. §). A regisztráció egyéni kérelem alapján történik (8. § (3) bek.). A nyilvántartás összeállítása után a tagok felkérését kapnak arra, hogy regisztráljanak a kulturális tanácsot megválasztók külön jegyzékébe. Akkor lehet megtartani a választásokat, ha az eredeti nyilvántartásban szereplő személyek legalább fele feliratkozik a választói jegyzékbe (16. §), és a választás csak akkor érvényes, ha a választói névjegyzékbe felvett személyek legalább fele ténylegesen szavazott (19. §). Az észti kormány megszüntetheti az autonóm intézmények működését, ha az országos nyilvántartásban szereplő adatok szerint az Észtországban állandó lakóhellyel rendelkező, adott kisebbséghez tartozó személyek száma az elmúlt öt év során nem érte el a 3000 főt, avagy ha két egymást követő kulturális tanácsi választás során nem készült választói jegyzék, vagy a választói jegyzékben szereplő személyek kevesebb mint fele vett részt a választásokon (28. §). A nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló törvény.

státusszal, hatáskörökkel és pénzügyi garanciákkal. Az 1925-ös törvény egyik legfontosabb sajátossága az volt, hogy a kisebbségi kulturális önkormányzatok közvetlen hatáskörébe utalta az állami kisebbségi nyelvű iskolák igazgatását, amelyhez a központi kormányzat és a helyi hatóságok nyújtottak pénzügyi támogatást. Ez a rendelkezés teljesen kimaradt az 1993. évi törvényből.²⁵ Miközben az 1925. évi törvény közjogi státusszal ruházta fel az autonóm testületeket, az 1993-as jogszabály nem határozta meg jogi státuszukat.²⁶ Összességében, a törvényi feltételek értelmében a kulturális autonómia státuszának megszerzése és az ez alapján történő intézmények alapítása nagyon kevés további jogosultságot biztosított a szintén 1993-as, a nem-kereskedelmi jellegű szervezetekről szóló törvény alapján létrehozott kisebbségi NGO-khoz képest. Ráadásul e törvény révén sokkal kevésbé volt bonyolult azok létrehozása.

Bár a törvény az oroszokat a nemzeti-kulturális autonómia létrehozására jogosult öt „történelmi” kisebbség közé sorolta, a törvényjavaslat másik előterjesztője (egyúttal az alkotmányjogi bizottság elnöke), Mart Nutt azt állította a parlamenti vita során, hogy a törvény a kisebb lélekszámú kisebbségeknek készült, amelyek problémái a méretükből származnak – Észtország orosz népessége olyan nagy, hogy az NKA nem lenne hasznukra.²⁷ Ez az

²⁵ A törvény 24. §-a az autonóm intézmények következő négy fajtáját határozza meg: oktatási intézmények, ahol nemzetiségi nyelven folyik az oktatás, vagy ahol intenzíven tanítják a nemzetiségi kultúrát (iskola előtti gyermekgondozási intézmények és iskolák); nemzetiségi kulturális intézmények; nemzetiségi kulturális vállalkozások és kiadók; valamint nemzetiségi szociális intézmények. Ugyanakkor a 25. § kimondja, hogy a nemzeti kisebbségek iskolái vagy osztályai a magániskolákról szóló törvény rendelkezési szerint működnek. Az autonóm intézmények pénzügyi forrásai a következők: állami vagy helyi önkormányzati költségvetési előirányzatok a törvénynek megfelelően, valamint meghatározott célokra kijelölt támogatások; kulturális öngazgatási hozzájárulások; támogatások, adományok és hagyatékok; valamint külföldi szervezetek támogatásai (27. §). A nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló törvény.

²⁶ A törvény eredeti szövege az autonóm intézményeket jogi személyekként definiálta, amelyek tulajdonosi jogokat gyakorolhatnak és pénzügyi kötelezettségeikért felelősek (26. §). Ezt a szakaszt azonban egy 2002-es módosítás hatályon kívül helyezte.

²⁷ VII Riigikogu Stenogramm III Istungjärk, *Neljapäev*, 1993. szeptember 30. 221.

állítás annyiban állja meg a helyét, amennyiben Észtország a kizárólag oroszul tanító állami iskolák egész hálózatát örökölte meg. Amint azt fentebb megjegyeztük, sok orosz nyelvű személy abban reménykedett és arra számított, hogy mindez a függetlenséget követően is így marad, és az orosz nyelv továbbra is nyilvános használatban lesz azokon a területeken, ahol az oroszok a népesség jelentős részét alkotják. Ehhez kapcsolódóan meg kell jegyezni, hogy az 1992. évi alkotmány értelmében a kormány engedélyezheti más nyelvek nyilvános használatát azokban a községekben, ahol a nemzeti kisebbségek a lakosság több mint 50%-át teszik ki. Azonban a kulcskifejezés itt a „nemzeti kisebbség”, mivel az 1993. évi nemzeti-kulturális autonómia törvény (amely hatályon kívül helyezte az ÉSzSzk polgárainak nemzeti jogairól szóló 1989. évi törvényt) ezen státusz meghatározásánál az „Észtországgal hosszú távú, szilárd és állandó kapcsolatokat ápoló” *állampolgárokr*a utalt.²⁸ Mivel a szovjet korszak telepesei és leszármazottaik nem rendelkeztek állampolgársággal, a kisebbségi nyelvek nyilvános használatára vonatkozó rendelkezés nem vonatkozott Tallinnra (ahol az orosz anyanyelvűek a lakosság 50%-át tették ki), sem a túlnyomórészt oroszajkú északkeleti városokra.

Valóban, amikor az 1993-as parlamenti vitákra sor került, a legtöbb felszólaló kénytelen-kelletlen volt hangsúlyozni, hogy a háború utáni telepések és leszármazottaik nem tekinthetők „szokásos” értelemben vett nemzeti kisebbségnek az Európa Tanács és az EBESZ által kidolgozott – még mindig homályos és vitatott – normák szerint. Egy, a „dekolonizáció” mellett kardoskodó radikális parlamenti frakción kívül mindenki úgy vélte, hogy a telepéseknek és leszármazottaiknak jogukban áll Észtországban maradni. Ha azonban állampolgárságot kívánnak szerezni, akkor ezt az etno-kulturális többség képviselői által megfogalmazott honosítási és beilleszkedési feltételeknek megfelelően kell megtenniük. Más szóval, az ebbe a kategóriába tartozókat nem nemzeti, hanem a

²⁸ A nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló törvény 1. szakasza kimondja, hogy „E törvény alkalmazásában nemzeti kisebbség alatt olyan észt állampolgárokat kell érteni, akik: Észtország területén laknak; hosszú távú, szilárd és állandó kapcsolatokat ápolnak Észtországgal; etnikai hovatartozásuk, kulturális jellemzőik, vallásuk vagy nyelvük alapján különböznek az észtektől; és kollektíven fenn kívánják tartani kulturális szokásaikat, vallásukat vagy nyelvüket, amelyek közös identitásuk alapját képezik.”

nyugat-európai államokban található „új” vagy „bevándorló” kisebbségként fogták fel.²⁹ Az észti tisztviselők rutinszerűen hivatkoztak a nyugati államok bevándorlókkal kapcsolatos gyakorlatára az 1992 után elfogadott vonatkozó jogszabályok indoklásaként. Az autonómiavitákban például egy ellenzéki képviselő azt állította, hogy a törvény elfogadásakor a parlament azt kockáztatta, hogy „Észtországot multinacionális államként kodifikálja”, amire a törvénytervezet előadói azt válaszolták, hogy „Észtországban csak egy nemzet van, az észti, valamint a nemzeti kisebbségek. Az utóbbiakhoz pedig olyan állampolgárok tartoznak, akiket az etnikai 'mag'-nemzettől (*põhirahvus*) etnikai, kulturális és vallási hovatartozásuk különbözteti meg.”³⁰ Az Európa Tanács kidolgozás alatt álló, Nemzeti Kisebbségekről szóló *Keretegyezményére* hivatkozva azt is kijelentették, hogy „ha [az egyezményt – ford.] elfogadják és ratifikálják, [...] minden európai államnak foglalkoznia kell ezzel a kérdéssel”, hozzátéve, hogy e tekintetben Észtország „semmivel sem inkább többnemzetiségű állam, mint példának okáért Olaszország, Franciaország vagy Németország”.³¹

Amint korábban említettük, mivel abban az időben nem volt orosz nemzetiségű képviselő a parlamentben, az orosz „hang” hiányzott a tanácskozásból. Ugyanakkor a nemrégiben megalakult *Nemzetiségek Elnöki Kerekasztalával*³² folytatott beszélgetéseiről tudósítva Ants-Enno Lõhmus azt hangoztatta, hogy az orosz képviselők túlnyomórészt negatívan értékelik a nemzeti-kulturális autonómia törvényt. Részben azért, mert a törvény „nem engedte meg számukra, hogy kisebbségként létezzenek” – feltehetően az

²⁹ Ehhez kapcsolódóan egyes felszólalók azzal érveltek, hogy még ha az egykori szovjet állampolgárok honosítás útján meg is szerzik az észti állampolgárságot, akkor sem tekinthetők jogosan nemzeti kisebbséghez tartozóknak. Az egy évvel korábban elfogadott magyar nemzeti-kulturális autonómiatörvény példájára hivatkozva egyikük azzal érvelt, hogy „régóta fennálló hagyomány csak négy-öt generáció, azaz 100-150 év alatt alakul ki”. VII *Riigikogu Stenogramm* III *Istungjärk*, 1993. október 26. 421.

³⁰ VII *Riigikogu Stenogramm*, *Istungjärk*, 1993. október 26. 424.

³¹ VII *Riigikogu Stenogramm*, 1993. szeptember 30. 223.

³² 1993-ban az észti állam, a *Nemzeti Kisebbségek Uniója* és a Megbízott Közgyűlés (ugyanabban az évben alapított, informális ernyőszervezet a nem polgári lakosság képviselőit) közötti párbeszéd fórumaként létrehozott tanácsadó testület.

állampolgársági törvényre utalva –, másrészt pedig annak, hogy nem a területi paradigmán alapult.³³ Ez a válasz aligha meglepő, mivel az „autonómiát” a nagy oroszajkú népesség szándékos politikai marginalizálásának céljával készítették elő. Ebben az összefüggésben az oroszajkú aktivisták főként az állampolgársági törvény alapjainak vitatására fordították energiáikat, azzal érvelve, hogy mindenkinek, aki a függetlenség elnyerésekor lakóhellyel rendelkezett Észtországban, egyenlő jogot kellett volna biztosítani az állampolgársághoz és egyenlő beeszlást az államépítési folyamatba.³⁴ Ráadásul, még ha valaki tisztán kulturális jogi szempontból értelmezi is a törvényt, az abban foglaltak a korábban a szovjet rendszerben élvezett jogosultságok megnyirbálását jelentik.

A nemzeti-kulturális autonómia gyakorlata – teljes egészében szimbolikus vagy (részben) instrumentális?

A nemzeti-kulturális autonómiatörvény „nemzeti kisebbség” fogalmával természetesen nem csak az oroszoknak volt problémája, hiszen az állampolgár/nem-állampolgár megosztottság Észtország mindegyik nem-tituláris nemzeti csoportján végigvonult (a svédek kivételével). Annak nehézségével szemben (akkoriban), hogy 3000 állampolgárt találjanak az autonómia létrehozásához, a legtöbben inkább a civil szervezetként való bejegyzés egyszerűbb útját választották. Az itt ismertetett problémákra tekintettel számos szerző megkérdőjelezi, hogy az 1993-as törvénynek lehetett-e valaha bármilyen instrumentális vagy gyakorlati szerepet tulajdonítani. Ehelyett teljes egészében „performatív” jellegűnek tartják – mint aminek nincs valódi tartalma, mégis szimbolikus jelzi az állami folytonosságot, és megerősíti az „igazi” nemzeti kisebbségek iránti tolerancia hagyományát (pozitív képet nyújtandó a külső szemlélő

³³ VII Riigikogu Stenogramm, 1993. szeptember 30. 221.

³⁴ Az egyik ilyen aktivista (Alekszej Szemjonov – akinek a neve e tanulmányban is többféleképpen jelenik meg; a szerk.megj.) ezt a helyzetet úgy jellemezte mint „integráció a részvételen keresztül”, szemben az „integráció a részvétellel” elven alapuló állami politikával. Semjonov, Aleksej: Estonia – Nation Building Integration – Political and Legal Aspect. In: Kolsto, Pal (ed.): *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies*. Lanham – Boulder – New York – Oxford: Rothmann – Littlefield, 2002.

számára).³⁵ Azonban, ha tényleg ez a helyzet, akkor néhány nem szándékolt következménynek lehetünk tanúi, hiszen az – 1990-es évek elején Észtországban 12-14 ezer főt számláló – inkeri-finн kisebbség autonóm testületéért folytatott lobbizás végül arra sarkallta az államot, hogy további szabályokat fogadjon el ennek lehetővé tételére.³⁶ Ez pedig az észtországi svédek kérelméhez vezetett.

A finn és a svéd kisebbség lélekszáma alacsony, területileg szétszórtan élnek, és kiválóan akkulturálódtak (vagy inkább nagymértékben asszimilálódtak) az észt kulturális környezethez.³⁷ Mindkét csoport szövívői egyértelmű különbséget tesznek saját kisközösségeik és a helyi oroszok szükségletei és igényei között – utóbbiakról az állami iskolák gondoskodnak.³⁸ Általánosságban elmondható, hogy a finn és a svéd kisebbségi vezetők elégedettek azzal, hogy az észt nemzeti mozgalom által létrehozott kulturális (nem politikai) jogok domináns diskurzusán belül tevékenykednek. Az ÉNF-fel 1988 óta együttműködnek. Követeléseik és tevékenységük középpontjában az elismerés és a megemlékezés, a kulturális események, valamint (amennyire helyzetük miatt lehetséges) saját nyelvük megőrzése és fejlesztése áll. Mindezeket a tevékenységeket kulturális NGO-k is végezhetik, amelyek projektalapú finanszírozásra pályáznak az államtól. Akárhogy is, a finn és svéd aktivisták szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak a nemzeti-kulturális autonómia intézményének, amelyet magasabb státusszal rendelkezőnek tartanak. Például a svéd autonómia egy korábbi vezetője azt mondta, hogy egy autonómiatestületnek

³⁵ Aidarov, Aleksandr – Wolfgang Drechsler: The Law and Economics of the Estonian Law on Cultural Autonomy for National Minorities and of Russian National Cultural Autonomy in Estonia. *Halduskultuur – Administrative Culture*, 2011. 1. 43–61.

³⁶ 1991 óta sok inkeri-finн költözött át Észtországból Finnországba, kihasználva a finn államnak az Oroszországban és az egykori Szovjetunió más részein élő finneket célzó repatriációs politikáit. A természetes népességsökkenéssel együtt így a 2000-es népszámlálás szerinti 11837-hez képest 2012-re 7589-re csökkent a finn kisebbség létszáma. Ugyanakkor a közösség relatíve jelentős maradt akkor, mikor az autonómia körül viták elkezdődtek az 1990-es években.

³⁷ Azonban, mint már említettük, a svéd nemzeti nyilvántartásba bejegyzettek többsége nem állandó jelleggel tartózkodik Észtországban.

³⁸ Interjú Toivo Kabanennel, az Inkeri-finnek Kulturális Tanácsának elnökével (2004-2012), Tartu, 2012; interjú Ülo Kalmmal, az Észtországi Svéd Kulturális Önkormányzat elnökével, Noarootsi, 2015.

legitimébb és hivatalosan elismertebb hangja van egy társuláshoz képest, hiszen „mi demokratikus választásokat tartunk és [...] polgáraink vannak, nem tagjaink”.³⁹ Bizonyos anyagi előnyökről is szólni kell, hiszen az autonómiaintézmények évente garantált összeget kapnak a működési költségeik fedezésére a kulturális minisztérium által a kisebbségi kulturális tevékenységek támogatására meghatározott költségvetési soron.⁴⁰ Az érintett állami minisztériumok szempontjából is kívánatos, hogy egyetlen kapcsolattartóval rendelkezzenek a pénzügyi támogatás becsatornázására, mivel így nem kell több szervezettel foglalkozniuk és a különböző forrásokból származó számos finanszírozási kérelemről dönteniük: állításuk szerint sokkal egyszerűbb a kisebbségi közösség egésze számára elkülöníteni egy egyszeri összeget, és az elosztásra vonatkozó kérdéseket magára a kisebbségi testületre hagyni.⁴¹

Az észtországi finn kulturális autonómia egykori elnökével folytatott interjú azonban a Lagerspetz „erodált ígéret”-ről szóló állítását támasztja alá, legalábbis ami ezt a konkrét kisebbségi csoportot illeti. Kereken 11 év (és kitartó lobbizás) kellett ahhoz, hogy az állam bevezesse az Inkeri-finn Kulturális Tanács megválasztását lehetővé tevő szabályokat. A Tanács volt elnöke szerint ennek a testületnek a létrehozását első lépésként értelmezték, azzal a várakozással, hogy a kulturális autonómia keretrendszerét az

³⁹ Idézi Lagerspetz, 2014. 469.

⁴⁰ Más tekintetben a nemzeti-kulturális autonómiák ugyanazon finanszírozási rendszer hatálya alá tartoznak, mint a kisebbségi civil szervezetek, és egyenrangú szerepük van a kulturális minisztériumon belül működő kisebbségi tanácsadó testületben. Kabanen-interjú, Kalm-interjú; interjú Evgenii Schultz-cal, az *Inkeri-finnnek Uniójának* elnökével, Tartu, 2015. október.

⁴¹ 1999-ben, a Nemzetiségek Elnöki Kerekasztalának ülésén tett hozzászólásában Katrin Saks, Észtország akkori lakossági és etnikai ügyekért felelős minisztere elismerte, hogy az autonómiatörvény nem működik, és azt javasolta, hogy a nagyobb hatékonyság érdekében módosítsák. Azt is hozzátette, hogy „kell lennie bizonyos szabályozásnak, és az államnak partner kell. Ha öt kulturális társaság lép fel egy nemzetiség nevében, akkor ki az, aki valóban képviseli azt? Ez önmagában talán nem jelent problémát, de mindig gondot okoz, ha a pénz elosztására kerül a sor”. Idézi Vabariigi Presidendi Ümarlaua istungite protokollid, 3/1999, Tallinn, 1999. június 10.

<https://vp1992001.president.ee/est/yमारlaud/YमारlaudProtokoll012000.asp>
(Letöltve:2015. 06. 23.)

elkövetkező években tovább fejlesztik oly módon, hogy a jogi státusz és a kompetenciák tisztázódjanak, valamint a finanszírozást teljesebb garanciák vegyék körül. Ezek a várakozások nem valósultak meg, és időközben a finn kulturális autonómia – jogi értelemben – nem működött: az Inkeri-finn Kulturális Tanácsot a 2004-es alakuló ülés után nem hívták újra össze, és nem tartottak további választásokat (amit az 1993-as törvény értelmében háromévente meg kellett volna tenni). A gyakorlatban a finn kulturális önkormányzat feladatait az észtországi *Inkeri-finnnek Uniója* vette át, amely nyolc helyi és regionális szervezet ernyőszervezeteként működik, és amelyet 2012-ig a Kulturális Tanács elnöke vezetett. Ezen időszak alatt az autonóm testület adminisztratív költségeinek fedezésére elkülönített állami támogatást az Unió kapta meg, amely egyben az egyes inkeri-finn tagszervezetek által benyújtott projektalapú támogatási kérelmek csatornájaként is szolgált.⁴² 2015-ben a *Kulturális Minisztérium* felfüggesztette a finn autonómiát, ragaszkodva ahhoz, hogy a státusz visszaállításához új választásokat kell tartani.⁴³ Ezzel szemben a svéd kulturális önkormányzat az 1993. évi törvényben meghatározott feltételeknek megfelelően működik; 2016-ban tartották a *Svéd Kulturális Tanács* negyedik választási fordulóját.

Legalább 2012-ig mindkét autonómia vezetői reménykedtek abban, hogy az 1993-as törvény keretjelleget továbbfejlesztik, hogy az autonóm intézmények mélyebb jogi tartalmat és szélesebb hatáskört kapjanak.⁴⁴ A *Finn Kulturális Tanács* 2004–2012 között regnáló elnöke azonban úgy vélte, hogy az állam nem teljesítette a törvény felülvizsgálatára és további fejlesztésére irányuló 2008-as kötelezettségvállalását. Ez szerinte nagyrészt abból a félelemből fakadt, hogy az orosz vezetők majd igyekeznek kihasználni a felülvizsgált és tényleges tartalommal bíró jogi keretek előnyeit.⁴⁵ Az

⁴² Kabanen-interjú, 2012. Lásd hozzá: Toivo Kabanen 'Soome vähemusrahvuse kultuuriautonomiast' [A finn nemzeti kisebbség kulturális autonómiájáról], 2006. <http://www.isamaaliit.com/category/toivo-kabanen-blogireformierakond/>

⁴³ Schultz-interjú, 2015.

⁴⁴ Kabanen-interjú, 2012; Kalm-interjú, 2015.

⁴⁵ Kabanen-interjú, 2012. Lásd hozzá: Toivo Kabanen 'Soome vähemusrahvuse kultuuriautonomiast' [A finn nemzeti kisebbség kulturális autonómiájáról], 2006. <http://www.isamaaliit.com/category/toivo-kabanen-blogireformierakond/>; Aidarov – Drechsler, 2011. 43–61.; Lagerspetz, 2014.

a tény, hogy az elmúlt évtizedben három külön kérelmet nyújtottak be – és azokat nem fogadták el – az orosz nemzeti-kulturális autonómia bejegyzésére, első látásra azt sugallja, hogy az orosz politikusok és aktivisták növekvő érdeklődést tanúsítanak az autonómia intézménye iránt, de az állam ezt nem fogadja kitérő lelkesedéssel. Ez azonban csak részben igaz, mivel a benyújtott kérelmek egyikét sem lehet úgy tekinteni, mint amely a helyi orosz lakosság kulturális autonómia iránti széleskörű támogatását tükrözné. A kérelmek közül az elsőt 2006-ban nyújtották be Sztaniszlav Cserepanov, az akkori *Észtországi Orosz Párt* (ÉOP) elnöke által vezetett kezdeményezésként.⁴⁶ Az autonómiakérést egy oktatási reform váltotta ki, amely szerint az orosz nyelvű középiskoláknak 2007–2011 között kétnyelvű (60% észt, 40% orosz) tantervre kellett áttérniük. Az ÉOP erre hivatkozva azzal érvelt, hogy az autonómia létrehozása nyújtaná a legjobb alapot a teljes orosz nyelvű alap- és középfokú oktatási rendszer megőrzéséhez a jövőben.⁴⁷

Az ÉOP egy politikai párt volt, nem pedig egy elismert orosz kulturális szervezet, és ez volt az egyik oka annak, hogy a Kulturális Minisztérium elutasította az NKA létrehozására irányuló kérelmüket.⁴⁸ E lépés során az ÉOP láthatóan eszközt csinált az autonómia kérdéséből az orosz nyelvű szavazók megnyerése érdekében a 2007-re tervezett parlamenti választások előtt. Az oktatási reform valóban ellenállást váltott ki az orosz választók körében. Azonban a kérelem elbírálásakor az észt kormány kikérte a legtöbb orosz kulturális társaság és NGO-t képviselő ernyőszervezetek véleményét, amelyek az autonómiajavaslat ellen foglaltak állást. Mindez lehetővé tette a kormány számára, hogy

⁴⁶ Az ÉOP kérelmét csak 2009-ban dolgozta fel és utasította el a Kulturális Minisztérium. A Tallinni Közigazgatási Bírósághoz történő sikertelen fellebbezést követően, az Észt Legfelsőbb Bíróság 2010 novemberében megállapította, hogy nem folytat le további fellebbezési eljárást. Lagerspetz 2014, 468.

⁴⁷ Russkaia kulturnaia avtonomiia Estonii segodniia: istoriia, predisilki sozdaniia I perspektivi razvitiia. <http://www.venekultuuriiautonomiia.ee> (Letöltve: 2012. 01. 08. Ma már nem érhető el online.)

⁴⁸ Az NKA törvény 10. cikke kimondja, hogy „a kulturális autonómiát létrehozni kívánó, a nemzeti kisebbséghez tartozó személyeknek a megfelelő kérelmet az etnikai-kulturális egyesületükön vagy egyesületeik szövetségén keresztül kell benyújtaniuk a kormánynak.”

(nem minden alap nélkül) azzal érveljen, hogy az autonómia kezdeményezői (akik nem tartoztak egyetlen elismert kulturális szervezethez sem) valójában nem képviselték az oroszajkú lakosságot.⁴⁹ Az egyik abban az időben megjelent, „Ki jár jól?” („Кому это выгодно?”) címet viselő újságcikkben az egyik vezető orosz aktivista azt állította, hogy a kulturális autonómia támogatása igen messze van az észtországi oroszok helyzetének javításától, sőt, hátrányosan érintheti azt: a törvény önmagában nem ad konkrét garanciákat az iskolázással kapcsolatban, és elfogadása valójában alááshatja az orosz iskolák megőrzésére irányuló kampányt, mivel az állami hatóságok azzal érvelhetnének, hogy ez most már egy jogi személyiséggel és erőforrásokkal nem rendelkező autonóm testület felelőssége. Röviden, az állam feltételei szerinti NKA ajtót nyitna az orosz népesség marginalizálódása/alárendelődése előtt, és pontosan ez az oka annak – hangzott az okfejtés –, hogy néhány jobboldali nacionalista politikus is támogatja azt.⁵⁰ 2009-ben és 2011-ben további kérelmeket nyújtottak be olyan szervezetek, amely hasonlóan „kérdésesek voltak, mint a helyi oroszok kulturális (ernyő)szervezetei.”⁵¹ A Minisztérium szerint az első kérelmet nem lehetett még feldolgozni, pont a még folyó 2006-os kérelem bírósági eljárása miatt. A második kérelem szintén elutasításra talált azon az alapon, hogy két párhuzamos kérelem adminisztratív problémákhoz vezetne. A legutolsó elérhető információk szerint e két utóbbi kérelem továbbra is függőben van a kézirat lezárásakor.⁵² A szerző által 2016-ban lefolytatott interjúk ugyanakkor arra mutattak rá, hogy az észtországi mainstream orosz kisebbségi szervezetek körében kevés érdeklődés mutatkozik a kulturális autonómia irányába.

⁴⁹ E tekintetben sokatmondó az is, hogy a 2007-es választásokon az ÉOP messze lemaradt a parlamentbe jutáshoz szükséges 5%-os küszöbértéktől. Később összeolvadt a „főáramú” Észtországi Szociáldemokrata Párttal.

⁵⁰ Semenov, Aleksey: Komu Zhe Eto Vygodno? *Molodezh' Estonii*, Ápril 26, 2006.

⁵¹ Poleshchuk, Vadim: “National Cultural Autonomy in Estonia,” in *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*, ed. by Tove H. Malloy, Alexander Osipov, and Balázs Vizi (Oxford: Oxford University Press, 2015), 245.

⁵² Lagerspetz, “Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia: The Erosion of a Promise,” 468; Poleshchuk, “National Cultural Autonomy in Estonia,” 245.

Az orosz kisebbségi aktivizmus Észtországban 1992 óta a politikai döntéshozatalba való nagyobb beleszólás és befolyás megszerzésére fókuszál, érveit az egyéni emberi jogok (megkülönböztetés tilalma) és a politikai képviselő terminológiájába csomagolja. Ezen túlmenően küzd az orosz alap- és középfokú oktatás folytatásáért, valamint azért, hogy az orosz nyelv nyilvános használata nagyobb teret kapjon; mindeközben nem kérdőjelezi meg azt, hogy az észt nyelvnek a társadalom egységesítő közegeként kell szolgálnia. Az orosz aktivisták emellett is számos alkalommal állást foglaltak, hogy az 1993. évi autonómiatörvényt el kell törölni, és helyettesíteni kell egy, a nemzeti kisebbségekre vonatkozó általánosabb törvénnyel, amely szilárd jogi garanciákat nyújtana az olyan területeken, mint például az oktatás.⁵³ Általában azonban az etnikai/etnokulturális-nyelvi vonalak mentén történő politikai mozgósítás érdekében tett erőfeszítések sikertelennek bizonyultak: az oroszajkúak többsége a 2016-ig az ÉNF korábbi vezetője, Edgar Savisaar által irányított Középpártra (*Keskerakond*) szavazott, amely baloldali-populista platformjával különböző etnikai közösségekből szerzi támogatóit.⁵⁴ 2016 végéig a jobbközép pártok képek voltak összefogni a *Keskerakond*nak a nemzeti szintű kormánykoalíciókból való kizárása érdekében, annak ellenére, hogy a párt a szavazók nagy részének támogatását élvezte. A *Keskerakond* azonban a helyi politikában erőteljes jelenlétet harcolt ki magának: hatalmon van Tallinnban és az északkeleti oroszajkú városokban. A Középpárt felé tendáló orosz nyelvű aktivisták ezt az önkormányzati rést használták ki az orosz iskolák védelmének platformjaként, ezt tekintve a politikai befolyás és erőforrások megszerzése legjobb eszközhöz Észtországban. Ebben az összefüggésben kicsi az érdeklődés egy olyan NKA-törvény alkalmazására, amely a „kisebbségi jogokat” pusztán a „kultúra” fogalmaival határozza meg, miközben nem biztosít egyértelműen meghatározott jogállást, sem pénzügyi

⁵³ Interjú Alekszej Szemenovval, az Emberi Jogok Jogi Információs Központjának igazgatójával, valamint interjú Jurij Polyakovval, az Orosz Kulturális Központ igazgatójával, Tallinn, 2015. augusztus. Lásd hozzá például Vabariigi Presidendi Ümarlauh istungite protokollid PRESIDENDI ÜMARLAUA ISTUNGI PROTOKOLL 3/1999, Tallinn, 1999. június 10.

⁵⁴ A *Keskerakond* 2004-ben együttműködési protokollt írt alá a Putyin-közeli Egyesült Oroszország párttal, és Savisaar vezetése alatt gyakran utaltak rá „Oroszország-párti”-ként.

garanciákat a kisebbségi intézmények számára. Ebben az értelemben úgy tűnik, hogy csökkenti, nem pedig erősíti az oroszok státuszát Észtországban.⁵⁵

Következtetések

Jelen cikk a nemzeti-kulturális autonómia jól ismert észtországi hagyományához való viszony bemutatásával kezdődött. A kulturális önkormányzatról szóló 1925-ös törvényt elemeztem, amely az ország nagyobb kisebbségi közösségeit szolgáló, területi alapú decentralizációs megoldásokat egészítette ki a két világháború közötti időszakban. A kisebbségi jogok és autonómia körüli vitáknak a szovjet időszak végén való újjáéledését tárgyalva a dolgozat azzal érvelt, hogy hasonló megoldási javaslatok születtek 1988–1991-ben, egy olyan időszakban, amikor a fő cél az volt, hogy Észtország összes lakosát felsorakoztassák a függetlenség visszaállításáért folytatott küzdelem mögé. A függetlenség utáni időszak tényleges gyakorlatának elemzése azonban megerősíti, hogy a kulturális autonómia „helyreállítása” a mai Észtországban a legjobb esetben is szimbolikus, hiszen az e címet viselő 1993-as törvény semmit nem biztosít abból a jogi státuszról és széleskörű hatáskörökből, amit a kisebbségi kulturális önkormányzatok, a két háború között élveztek. A törvény célcsoportja az ország népességének kevesebb, mint 5%-át kitevő kis etnikai közösségek: az 1990-1991-es eredeti tervezettől eltérően az elfogadott törvényt nem arra szánták, hogy figyelembe vegye a sokkal nagyobb (30-34%) orosz nemzetiségű/nyelvű

⁵⁵ Interjú Alekszej Szemenovval, az *Emberi Jogok Jogi Információs Központjának* igazgatójával, valamint interjú Jurij Polyakovval, az *Orosz Kulturális Központ* igazgatójával, Tallinn, 2015. augusztus. L. még Semenov, 2016: “Komu Zhe Eto Vygodno? [Ki jár jól vele?].” Ehhez kapcsolódóan, az NKA-val szembeni szkepticizmust gyakran hangoztatták a *Nemzetiségek Elnöki Kerekasztalán* belül. Tanulságos az egyik küldött, Hanon Barabaner hozzászólása, aki 2000-ben így nyilatkozott: „ez a törvény a kisebbségeket és a kulturális egyesületeket egy általános kollektív gazdaságba akarja belekényszeríteni. A kollektív gazdaság kézenfekvő, hiszen egyetlen vezető tudja irányítani. Ez a törvény a kisebbségek elhatárolódásához vezet az észt társadalomtól”. Vabariigi Presidendi Ümarlaua istungite protokollid 1/2000 Tallinnas, 11. veebruaril 2000 Hotell "Viru" konverentsisaalis <https://vp1992-2001.president.ee/est/yमारlau/YमारlauProtokoll012000.asp> (Letöltve: 2015. 06. 23.)

lakosságot. Ami még fontosabb: a törvényt egy radikálisan megváltozott politikai környezetben fogadták el, amelyben a szovjet korszak telepeseitől és leszármazottaiktól (akik annak idején a teljes népesség majdnem 30%-át alkották) megtagadták az állampolgársághoz való automatikus jogot, és – legalábbis rövid távon – diszkurzív módon és jogilag kizárták a „nemzeti kisebbség” kategóriájából.

Ezen megfontolások fényében Lagerspetz állítását, miszerint az észt állam az NKA-ra vonatkozó eredeti „ígéretét” erodálta, némi fenntartással kell fogadnunk, legalábbis ha azt vesszük, hogy mit ígért *valójában* (és kinek) az 1993-as törvény. Az állítás jobban megállja a helyét, ha megnézzük, hogy mi volt eredetileg terítéken 1991 első felében. Azonban az NKA iránti érdeklődés már akkor is nagyrészt a kisebb etnikai csoportokra korlátozódott: az oroszok sokkal nagyobb reményt fűztek az összes lakos számára biztosított egyenlő politikai jogokhoz és a szovjet időszakban élvezett nyelvi jogosultságok (az 1989-es ESzSZK-féle állampolgársági törvény által jelzett) folyamatosságának implikált ígéretéhez. Ami 1991 után megvalósult, az meglehetősen különbözött ettől: az állami finanszírozású orosz nyelvű iskolák ugyan megmaradtak Észtországban, de az orosz népességnek nem volt érdemi beleszólása az oktatásra vagy a kisebbségi identitás megőrzése szempontjából releváns egyéb területekre vonatkozó szakpolitikák alakításába. Miközben sok orosz pragmatikusan alkalmazkodott az 1991 után kijelölt státuszához, egyes aktivisták továbbra is megkérdőjelezzik a *status quo*-t. Azonban e tekintetben az autonómatörvény, jelenleg, nem kínál nekik semmit. Alapvetően szimbolikus jellege ellenére a nemzeti-kulturális autonómia érdekesnek bizonyult a kis lélekszámú finn és svéd kisebbségek számára, bár mindkettő abban a tévhitel alkalmazta a kerettörvényt, hogy az idővel további tartalmat nyer majd. Az orosz kisebbségi aktivisták ugyanakkor továbbra is reménykednek a területi alapú jogok valamilyen formájában. Azonban a kulturális jogok bővítésének kilátásait továbbra is korlátozza az észt állam működését meghatározó szélesebb geostratégiai és geopolitikai kontextus. A 2004 utáni időszakban kevés esély látszik az EU vagy más nemzetközi szervezetek közvetett nyomásgyakorlására, míg Oroszország a külföldi orosz kisebbségeket eszközként használja a belföldi és szélesebb geopolitikai érdekeinek érvényesítésére, így a kisebbségi jogokat

továbbra is biztonságpolitikai kérdésként kezelik mind Észtországban, mind nemzetközi szinten.⁵⁶

Felhasznált irodalom

Aidarov, Aleksandr – Wolfgang Drechsler: The Law and Economics of the Estonian Law on Cultural Autonomy for National Minorities and of Russian National Cultural Autonomy in Estonia. *Halduskultuur – Administrative Culture*, 2011. 1. 43–61.

Decker, D. Christopher: *Enhancing Minority Governance in Romania: Report on the Presentation on Cultural Autonomy to the Romanian Government*. Flensburg, European Centre for Minority Issues, March 2005.

http://www.ecmi.de/uploads/tx_ifpubdb/Report_53.pdf. (Letöltés ideje: 2017. április 20.)

Decker, D. Christopher: The Use of Cultural Autonomy to Prevent Conflict and Meet the Copenhagen Criteria: The Case of Romania. In: Smith, David J. – Cordell, Karl (eds.): *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*: London: Routledge, 2008. 101–14.

Kallas, Kristina: Claiming the Diaspora: Russia's Compatriot Policy and Its Reception by Estonian-Russian Population. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2016. 3. 1–25.

Kekelidze, E.: Eto Budet Estonskii Variant. *Estoniia*, September 18, 1992.

Lagerspetz, Mikko: Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia: The Erosion of a Promise. *Journal of Baltic Studies*, 2014. 3. 457–75.

Park, Andrus: Ethnicity and Independence: The Case of Estonia in Comparative Perspective. *Europe-Asia Studies*, 1994. 1. 69–87.

⁵⁶ Kallas, Kristina: Claiming the Diaspora: Russia's Compatriot Policy and Its Reception by Estonian-Russian Population. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2016. 3. 1–25.

- Poleshchuk, Vadim: Changes in the Concept of National Cultural Autonomy in Estonia. In: Nimni, Ephraim – Osipov, Alexander – Smith, David J. (eds.): *Challenge of Non-Territorial Autonomy: Theory and Practice*. Oxford: Peter Lang, 2013. 149–162.
- Poleshchuk, Vadim: National Cultural Autonomy in Estonia. In: Tove H. Malloy – Alexander Osipov – Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy: Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 229–248.
- Schultz, Anatoli – Flink, Toivo: *Ikuinen Kulkuri. Eesti ingerisoomlaste seltside ajalookogumik*. Tallinn, Paar, 2013.
- Semjonov, Aleksey: Estonia – Nation Building Integration – Political and Legal Aspect. In: Kolsto, Pal (ed.): *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies*. Lanham – Boulder – New York – Oxford: Rothmann – Littlefield, 2002.
- Semenov, Aleksey: Komu Zhe Eto Vygodno? *Molodezh' Estonii*, April 26, 2006.
- Smith, David J.: Retracing Estonia's Russians: Mikhail Kurchinskii and Inter-War Cultural Autonomy. *Nationalities Papers*, 1999. 3. 455–474.
- Smith, David J.: *Estonia: Independence and European Integration*. London: Routledge, 2001.
- Smith, David J.: Non-Territorial Autonomy and Political Community in Contemporary Central and Eastern Europe. *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2013. 1. 27–55.
- Smith, David J.: Estonia: A Model for Interwar Europe? *Ethnopolitics*, 2016. 1. 89–104.
- Smith, David J. – Hiden John: *Ethnic Diversity and the Nation State: National Cultural Autonomy Revisited*. London: Routledge, 2012.

SANSUM MOLNÁR JUDIT*

Az 1993-as magyarországi kisebbségi törvény parlamenti vitája

A rendszerváltás utáni Magyarország hazai kisebbségeket érintő politikája, annak főbb pontjait és motivációit illetően, viták tárgyát képezte a hazai és nemzetközi szakirodalomban az 1990-es évek elejétől kezdve. Ezek egyrészt arra irányulnak, hogy milyen viszonyban van, létezik-e alá-, fölé-, vagy mellérendeltség, a relatíve csekély létszámú, jelentős részben szétszórtan elhelyezkedő, illetve többnyire a nyelvi-kulturális asszimiláció előrehaladott fokán álló kisebbségeket megcélzó hazai kisebbségpolitika és a jóval népesebb, sokkal inkább határmentén és egybefüggő tömbökben élő, valamint az asszimilációs késztetéseknek jobban ellenálló kisebbségi magyar közösségeket célzó magyarságpolitika/nemzetpolitika között. Másrészt arra fókuszálnak, hogy a kisebbségpolitika szervezeti-intézményi következményeként, kereteként létrejött kisebbségi (újabb terminológiával nemzetiségi önkormányzati) rendszer, a jogszabályok által célul kitűzött kulturális autonómia, vajon mennyiben van összhangban az ország legnagyobb kisebbségi csoportjának, a romáknak a meghatározó érdekeivel és céljaival. Az utóbbi nem kevés összefüggésben áll a kérdés megítélését befolyásoló különböző, és akár egymással rivalizáló megközelítésekkel, amelyek terén pont az 1980-as és 1990-es évek fordulója jelentett hangsúlyeltolódást a korábbi kisebbségi jogi nézethez képest az alapvető emberi jogok és az anti-diszkrimináció felé, hogy aztán a 2000-es években mindezt felváltta a társadalmi-

*A szerző kutatói munkatárs a Glasgow-i Egyetemen, ahol a Közép és Kelet-Európa Tanulmányok Tanszékén tagja a Prof. David Smith által vezetett, National Minority Rights and Democratic Political Community: Practices of Non-Territorial Autonomy in Contemporary Central and Eastern Europe elnevezésű, az Economic and Social Research Council által támogatott projektnek [grant number ES/L007126/1]. E-mail: judit.molnar@glasgow.ac.uk

gazdasági integráció szükségességének nyomatékosítása a romapolitikában.¹

A fenti vitákban különös helyet foglal el a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény, amelynek előkészítése még a pártállami időszakban vette kezdetét, és több mint öt évet vett igénybe. A kisebbségi törvény előkészülete széles nemzetközi figyelmet is kapott, majd bőséges szakirodalom foglalkozott a törvény végrehajtásával, a létrejövő kisebbségi önkormányzati rendszer gyakorlati működésével, arra keresve elsősorban a választ, hogy miként hatott a nemzetiségek életére, hogyan befolyásolta a közösségépítést, intézményeik működését.² Ezzel szemben az előkészületeket és az akörüli vitákat némileg kisebb figyelem övezte. A kisebbségi törvény előkészítésének parlamenti szakasza, a törvényjavaslat parlamenti vitája ugyanakkor gyakrabban jelenik meg a szakirodalmi munkákban, de kevésbé vizsgálja azt, hogy min változtatott, mit tett hozzá az Országgyűlés a kormány által beterjesztett szöveghez, s inkább arra keresi a választ, hogy a plenáris ülések alkalmával milyen motivációk, milyen célkitűzések fogalmazódtak meg a felszólalók részéről a kisebbségpolitika természetét illetően.

A részben a parlamenti fázisban bekövetkezett tartalmi elmozdulásokkal kapcsolatban, az előkészítésben szakértőként

¹ Rövid Márton: Options of Roma Political Participation and Representation. *Roma Rights*, 2012, 9–17.

² L. pl: Bindorffer Györgyi: *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi önkormányzati autonómiája Magyarországon*. Budapest: Gondolat –, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2011. Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – MTA Regionális Kutatások Központja, 1999.; Dobos Balázs: *The Development and Functioning of Cultural Autonomy in Hungary*. *Ethnopolitics*, 2007/3. 451-469. Uő: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988-2006)*. Budapest: Argumentum, 2011. Eiler Ferenc: *A kisebbségi önkormányzati rendszer és tapasztalatai*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel, 2005.; Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai – nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.; Vizi Balázs: *Minority Self-Governments in Hungary – a Special Model of NTA?* In: Malloy, Tove – Osipov, Alexander – Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Though Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

közreműködő, későbbi kisebbségi ombudsman Kaltenbach Jenő szerint az 1991 őszét követő változások „eredményképpen a kisebbségi törvény – a nemzetközi jogból kölcsönvett kifejezéssel élve – „soft law”-vá alakult, vagyis ténylegesen kikényszeríthető jogok helyett inkább csak általános követelményeket, kívánalmakat fogalmazott meg. A legnagyobb visszalépés a két leglényesebb területen: a kisebbségi önkormányzati rendszert és a kulturális autonómiát illetően történt. Az önkormányzati rendszer a parlamenti szakaszban szinte a felismerhetetlenségig megváltozott, és ezáltal elvesztette az önkormányzati jegyek jelentős részét. A kulturális autonómia távoli, bizonytalan ígéretté szelídült, ígéretté, amelynek bevalthatóságát az azóta eltelt idő aligha igazolta.”³ Szintén a tartalmi elemeket tekintve Dobos Balázs mellett érvel, hogy a kisebbségi törvény főbb pontjainak többsége már a törvényjavaslat parlamenti beterjesztése előtt megszületett, ezért szerinte nagyobb figyelmet kell fordítani az azt megelőző tárgyalásokra, amelyek a kormány és a kisebbségi szervezetek között zajlottak több mint egy éven keresztül.⁴

Az 1992 szeptembere és 1993 júniusa közötti, közel egyéves parlamenti szakra a nagyobb kisebbségpolitikai periódusokat tárgyaló politikatörténeti munkák közül vannak olyanok, amelyek már nem nagyon térnek ki,⁵ míg más elemzések többnyire rövid összefoglalását adják a törvényjavaslat parlamenti tárgyalásának,⁶

³ Kaltenbach Jenő előadása. In: Tamás Kincső – Tóth Ágnes – Vékás János (szerk.): *Tízéves a kisebbségi törvény. Szakmai konferencia, Néprajzi Múzeum Budapest, 2003. október 7–9.* Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 2004.

⁴ Dobos Balázs: *A szakpolitikai célok meghatározásának problémája a magyarországi kisebbségpolitikában.* MTA Law Working Papers, 2015/10. 7.

⁵ L. pl. Győri Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon.* Budapest, Osiris, 1998. 131. Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században.* Debrecen: Csokonai, 1998. 194–195.

⁶ L. pl. Bindorffer, 2011. 94-95. Bodáné Pálok Judit: *A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei.* *Acta Humana*, 1993/12-13. 41-45. ; Kállai Ernő: *A kisebbségi joganyag és annak változásai az elmúlt negyedszázadban Magyarországon.* In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs (szerk.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája.* Pozsony: Kalligram, 2013. 112–115.; Szabó Orsolya: *Reform vagy módosítás? A magyarországi kisebbségi törvény koncepcionális megújítása.* In: Kovács Nóra,

amelyek jórészt történelmi és jogi összefüggésében vizsgálták a készülő törvényt. A parlamenti felszólalások diskurzuselemzését végezte el Koller Inez Zsófia doktori disszertációja.⁷ Tóth Judit pedig egy 2008-as recenziójában elemezte a parlamenti vitában a különböző kormánypárti és ellenzéki frakciók részéről felsorakoztatott különböző politikai szándékokat a törvényjavaslat főbb csomópontjai kapcsán, rámutatva arra, hogy „valójában a konszenzuskényszernek alávetett, kétharmados törvény a parlamenti szakban is részese lett a többség – kisebbség és a többségi eliten belüli egyeztetésnek, sőt, a nemzetközi támogatás megszerzésével és a szakértői megalapozással is foglalkozott a parlament.”⁸ Az azonosítható politikai szándékok között egyaránt megtalálhatók voltak a sokszínűség kezelésének normatív-igazságossági, illetve a más célokat szolgáló, instrumentális szempontjai is. Ez utóbbiak sorában, a hazai és külföldi szakértőknél egyaránt gyakran jelennek meg a parlamenti vita felszólalásai annak alátámasztására, hogy a törvényt részben, vagy egyes szerzőknél szinte kizárólag, csak a szomszédos országok felé való példamutatás és nyomásgyakorlás, a kisebbségi magyar közösségek helyzetének javítása érdekében alkották meg: „a kisebbségi törvény elfogadásakor a parlamenti vita résztvevői nemegyszer a határon túli magyarok vélt vagy valós érdekeire hivatkoztak. Azaz a modellt egyfajta ’bezzeggyereknek’ szánták...”⁹ De megjelenik a hazai kisebbségek identitásmegőrzési szándéka is, egyfajta kísérlet egy sokszínű, multikulturális világ megtartására vagy éppen kialakítására¹⁰, a kisebbségekkel szemben érzett történelmi adósság tudata, továbbá az euroatlanti integrációs intézmények felé küldendő pozitív üzenet az ország integrációs folyamatának támogatására, amelyek mellett kétségkívül hangsúlyosan jelen volt az is, hogy „a törvényi szabályozás jelzés

Osvát Anna, Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 191-208.

⁷ Koller Inez Zsófia: *Nemzetiség és ideológia. Parlamenti beszédmódok a nemzetiségről (1990–1994).* Pécs: PTE BTK Interdisz. Doktori Iskola, 2011.

⁸ Tóth Judit: A többkultúrájú politikai közösség magyarországi intézményesülése. *Miskolci Jogi Szemle*, 2008/1. 121-140.

⁹ Majtényi Balázs: Mi lesz veled „bezzeggyerek”? Változóban a kisebbségi jogi szabályozás. *Fundamentum*, 2005/3. 109.

¹⁰ Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája. Multikulturalizmus Magyarországon.* Budapest: Gondolat, 2007. 178.

kívánt lenni a szomszédos államok felé is a magyar kisebbségek elvárásait illetően.”¹¹

A fentiekkel összefüggésben jelen tanulmány rövid összefoglalót ad a törvény parlamenti vitájáról. Az ott elhangzó 66 felszólalás tartomelemzését elvégezve azt vizsgáltuk meg, hogy melyek voltak a vita legfontosabb témái, és tartalmilag milyen üzenettel bírtak ezek.

A szakirodalomban – a hazai kisebbségek identitásának, nyelvének, kultúrájának megőrzése mellett – három további fő instrumentális okra vezetik vissza a kisebbségi törvény megszületését:

1. tárgyalási alapot próbált szerezni, illetve példát kívánt szolgáltatni a szomszédos országok számára a határon túli magyarok helyzetének javítása érdekében;¹²

2. A nemzetközi elvárásoknak való megfelelés:

a. a nyugati kisebbségvédelmi normák elfogadása;¹³

b. a kisebbségekkel való hátrányos bánásmód kritikájának megelőzése.¹⁴

3. A roma népesség beilleszkedésének elősegítése, a korábbi hátrányosan megkülönböztető bánásmód kompenzálása azzal, hogy a többi nemzeti-etnikai kisebbséggel megegyező státuszt biztosítanak számukra.¹⁵

1992–1993-ban a parlamenti vita során elhangzott felszólalások elemzése azt mutatta, hogy a leggyakrabban említett szavak az alábbiak voltak: kisebbség, magyar, nemzetiségi, etnikai, törvény és önkormányzat. A legtöbbet említett kisebbség a roma volt (1. ábra). Kétszer olyan gyakrabban jelent meg ez a népcsoport, mint a sorrendben második német vagy szlovák nemzetiség. Ez arra is enged következtetni, hogy a romák körüli kérdések fontos témaként jelentek meg a parlamenti viták során. Később látni fogjuk, hogy a romákat érintő beszédek a problémáikon túl arról szóltak, hogy vajon

¹¹ Eiler, 2005. 446.

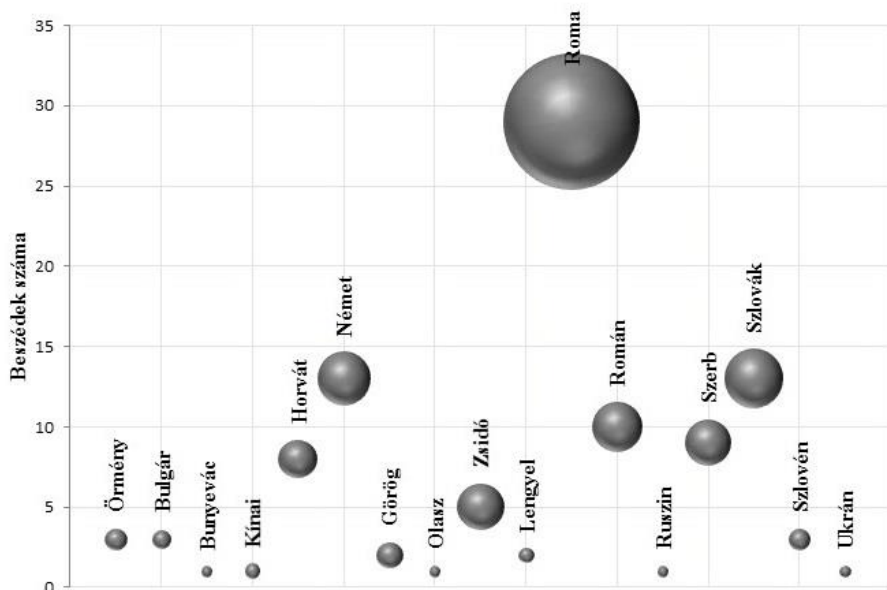
¹² Eiler Ferenc – Kovács Nóra: *Minority Self-Governments in Hungary*. In: Gál Kinga (ed.): *Minority governance in Europe*. Budapest: Open Society Institute, 2002.; Dobos, 2011.

¹³ Uo.

¹⁴ Dobos, 2015. 5.

¹⁵ Dobos, 2014.

a kisebbségi törvény ezeket hogyan lesz vagy nem lesz képes feloldani.

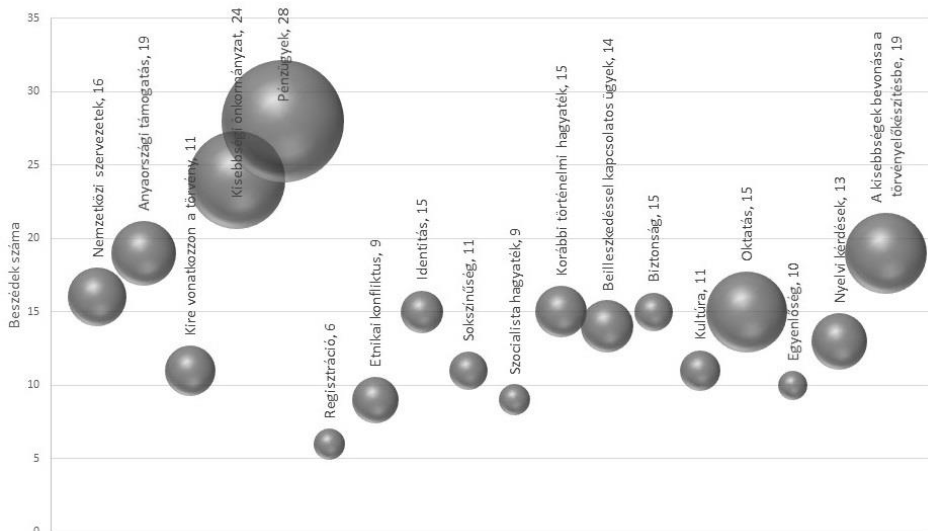

1. ábra A leggyakrabban említett etnokulturális kisebbségek a parlamenti vita során¹⁶

A közel egyéves vita során a leggyakrabban említett téma a kisebbségi önkormányzatok pénzügyi támogatása, illetve maga az önkormányzati rendszer volt (2. ábra). Elemzésünkéből látható, hogy a legfontosabb téma az volt a parlamenti vitában, hogy megteremtsek egy új kisebbségi intézményrendszer működésének feltételeit. Ehhez először is kellett az anyagi háttér és támogatás, illetve magának a kisebbségi önkormányzatok létrehozásának a részleteit is ki kellett dolgozni. Bíró Gáspár megkülönböztetése szerint két megközelítés

¹⁶ Az ábrán a gömbök nagysága mutatja azt, hogy egy beszédre vetítve milyen hangsúlyt kapott az adott téma.

került szóba: a liberális és az autonómiapárti,¹⁷ a többség ez utóbbit támogatta a kisebbségi önkormányzatok létrehozásával.¹⁸

2. ábra A főbb témakörök az 1993-as kisebbségi törvény parlamenti vitája során

¹⁷ Idézi Eiler, 2005; Vizi, 2015.

¹⁸ Interjú Fodor Gáborral, 1993-ban a FIDESZ parlamenti képviselőjével, aki a kisebbségi törvény parlamenti vitája során az Emberi jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottság elnöke volt, és interjú Hága Antóniával, volt SZDSZ-s parlamenti képviselővel.

Az egykori parlamenti képviselők már akkor látták, hogy a törvény végrehajtásának egyik gyenge pontja a pénzügyi támogatás elégtelensége lesz, amely több felszólalás témája volt.

“Ez az utolsó pont: ki fizet? A kisebbségi önkormányzatok vagyoni alapjainak létrehozását a törvényjavaslat gyakorlatilag nem szabályozza.”

(Németh Zsolt, FIDESZ).

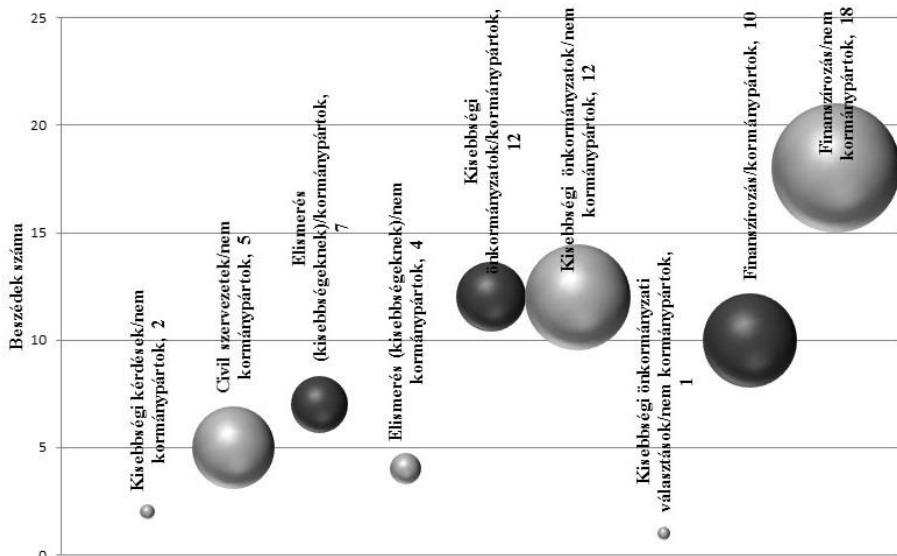
A finanszírozási tervezetet elsősorban a nem kormánypárti képviselők kérdőjelezték meg (3. ábra), de bőven akadtak az akkori kormánypárti képviselők között is, akik aggodalmukat fejezték ki ennek kapcsán.

“De maga a szavatozás nem sokat ér költségvetési háttér nélkül. Komoly aggályaim vannak, ami a törvény pénzügyi fedezetét illeti. Ugyanis nagyon szűkös az a pénzkeret, melyet eddig a költségvetés a nemzeti kisebbségek számára szavatozott.”

(Sipos Imre, FgKP)

“Bizonyosan állítom, mint szomorú realista, hogy a törvény a valóságban másként fog működni, mint amit mi szeretnénk, már csak azért is, mert nem tudok átlépni a financiális gondokon.”

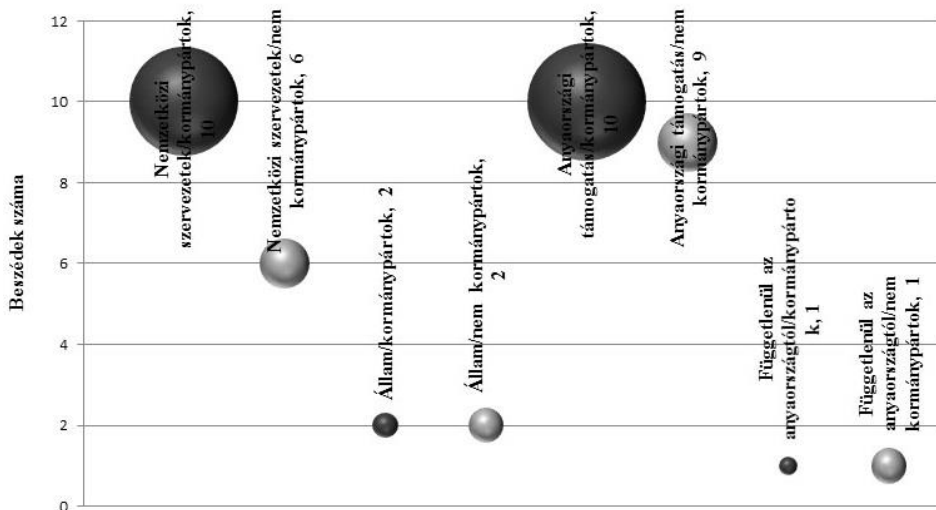
(Vona Ferenc, MDF).

3. ábra A kisebbségi önkormányzatok és azok pénzügyi támogatása (valamint más technikai és elvi kérdések) a parlamenti vitában a kormánypártok és a többi pártok felszólalásaiban

Mindezen kétségek ellenére a kormány semmilyen intézkedést nem hozott a probléma megoldására. Nyilvánvalóan nem voltak pontos információik arról, hogy majd hány nemzetiségi önkormányzat alakulhat meg. Kaltenbach Jenő a vele készített interjúban elmondta, a terv az lett volna, hogy majd az első kisebbségi önkormányzati választás után visszatérnek ezekre a kérdésekre, és amennyiben szükséges, akkor kiigazításokat fognak tenni a megfelelő finanszírozás érdekében. Erre azonban nem került sor.

A második, leggyakrabban tárgyalt témakörök a határon túli magyarok kérdése volt, továbbá a hazai kisebbségek bevonása a törvényelőkészítésbe és a nemzetközi elvárások érvényesítése, illetve a nemzetközi szervezetekkel való kapcsolatok, visszajelzések a törvény-előkészítés során (4. és 6. ábra).

4. ábra A határon túli magyarok helyzetének elősegítésére vonatkozó témák a kormánypárti és a nem kormánypárti képviselők felszólalásaiban

A beszédek leginkább az erkölcsi felelősségről és a példamutatásról szóltak. Számukat tekintve az anyaország támogatásának kifejezésre juttatása mind a kormánypárti, mind a nem kormánypárti képviselők esetében hasonló volt, bár a kormánypártiak felszólalásaikban hosszabban taglalták az ehhez kapcsolódó mondanivalójukat (4. ábra).

A képviselők sosem próbálták elrejtteni, azt, hogy ezzel a törvénnyel a határon túli magyarok kisebbségvédelmi helyzetét akarták megerősíteni.

„Egyetlen államnak sincs erkölcsi alapja, hogy számon kérje más országoktól a kisebbségek helyzetének és jogainak rendezését akkor, ha ezt megelőzően maga sem tesz meg mindent ennek érdekében. Úgy vélem, nem kell külön hangsúlyoznom ennek

igazságát és fontosságát a határainkon túl élő magyarság érdekében.”

(Kováts László, FgKP).

Nyíltan álltak ki azzal a véleményükkel is, hogy a készülő törvény majd tárgyalási alapot adhat számukra, hogy adott esetben ki tudjanak állni a kisebbségben élő magyarok érdekében a nemzetközi szinten is:

„Példát viszont szolgáltatathatunk mások számára is, olyan példát, amely egyszersem méltó válasz Marosvásárhelyre, Kórogyra és Pozsonyra,¹⁹ és ezzel megszerezhetjük akár csak 1849-ben a világ demokratikus erőinek elismerését.” (Varga János, MDF).

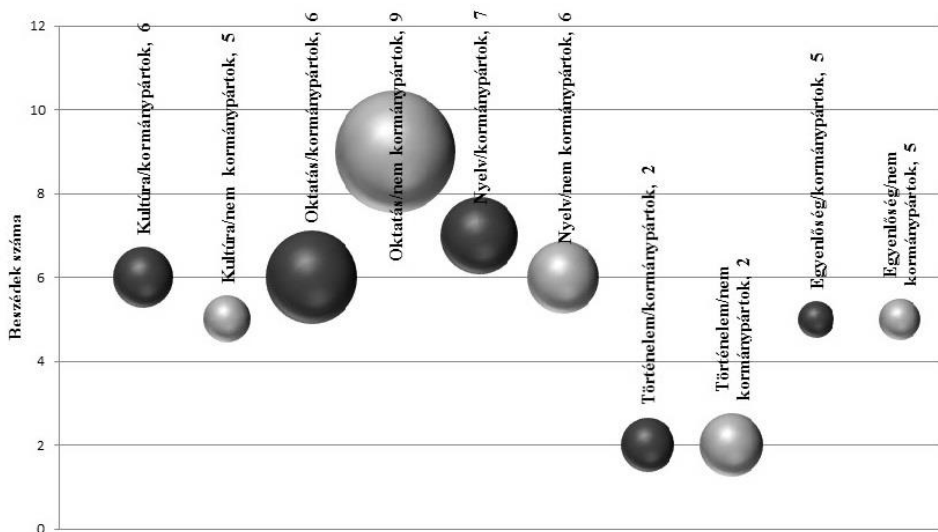
A nemzetközi szervezetekkel való együttműködés és azoknak a törvény előkészületével kapcsolatos pozitív visszhangjának hangsúlyozása szintén meghatározó témája volt a vitának. E tekintetben a különbség már jóval szembeötlőbb, mind a beszédek számát, mind a tárgyalásukra szánt időt véve is, a kormánypártiak javára (4. ábra). Az akkori kormány számára rendkívül fontos volt az, hogy kisebbségi politikájával példát tudjon mutatni a szomszédos országoknak, és bizonyítsa a nyugati országok felé is azt, hogy Magyarország demokratikus országgá vált, ahol a kisebbségek az őket megillető védelemben és bánásmódban részesülnek. Mindeközben folyamatosan abban bíztak, hogy a „Nyugat” majd a segítségükre lehet a határon túli magyarok helyzetének javításáért folyó küzdelemben.²⁰

Több olyan témakör is fontos lett a vitában, amelyek nem kapcsolódtak szorosan a határon túli magyarok kérdéséhez – mint például a törvényhozásban való részvétel, vagy az oktatás és képzés (lásd 5-6. ábra) –, ám ha jobban megnézzük, akkor láthatjuk, hogy

¹⁹ A képviselő itt ezeken a határon túli, magyarlakta településeken megtörtént erőszakos eseményekre utal. A romániai Marosvásárhelyen 1990 márciusában véres konfliktus tört ki a helyi magyarok és a románok között; a horvátországi Kórogyról 1991 szeptemberében a magyar lakosságnak el kellett menekülnie, mert a szerbek megtámadták a falut; 1992. szeptember 16-án Pozsonyban rendőrök támadtak rá a magyar szurkolókra a Slovan – FTC meccsen.

²⁰ Interjú Fodor Gáborral, Horváth Aladárral, Hága Antóniával és Lásztity Péróval.

ezek esetében is találhatunk kapcsolódási pontokat a határon túli magyarsággal. Így amikor azt hangsúlyozzák, hogy a kisebbségeket is bevonta a kormány a törvényelőkészítés folyamatába, vagy a nemzetiségi oktatás megszervezéséről tárgyalnak, ezek magukba foglalták a szomszédos országok számára küldött üzenetet, a példamutatás elemét is. Azonban ez nem azt jelenti, hogy a hazai etnikai kisebbségek ügyei teljesen érdektelenek lettek volna az akkori hatalom számára. Talán az a helyesebb megközelítés, hogy míg a nemzetiségek helyzetének javításában motivációként elsődleges szerepet játszott az a kíváncsi és akarat, hogy a határon túli magyarok helyzetén javítani lehessen, ugyanakkor, a törvényhozás során, annak tárgyalásakor, előtérbe kerültek a hazai sajátosságok is, mint például az oktatás (kiemelten a nem kormánypartok részéről, 5. ábra), amit a szocialista korszakban elhanyagoltak, és az 1960-as évektől kétnyelvűvé alakítottak.

5. ábra Oktatás, kultúra, nyelvhasználat kérdéseinek tárgyalása a parlamenti vita során

A másik sokat vitatott téma a regisztráció kérdése volt. El kellett dönteni, hogy kik legyenek az alanyai az új törvénynek, és milyen feltételeknek kell megfelelni egy közösségnek ahhoz, hogy kisebbségi önkormányzatot hozhasson létre. A törvényhozók a legalább 100 éve Magyarországon élő népcsoportokra kívánták a törvényt kiterjeszteni. Többen nem értettek egyet ezzel az állásponttal. Ilyen volt például Tabajdi Csaba, az MSZP képviselőjének érvelése, mondván, hogy egy évszázada mások voltak az ország határai, és ez esetleg problémát okozhat a törvény értelmezésénél. A kormánypárt képviselői között is voltak, akik elleneztek ezt, és rövidebb időszakot javasoltak volna, így Kávássy Sándor az FKGP-ből, Vona Ferenc és Varga János az MDF-ből.

A másik kérdés az volt, hogy mely népcsoportokat tekintsék nemzeti kisebbségeknek (3. ábra). Lásztity Péro, a Kisebbségi Kerekasztal (KK) titkára és későbbi elnöke a vele készült interjúban elmondta, hogy nagy szerepet tulajdonított a Kisebbségi Kerekasztalnak abban, hogy a kormány kikre terjesztette ki a törvényt.

A törvény 1. fejezetének első paragrafusának második bekezdése a következőket mondta ki:

„E törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbség (a továbbiakban: kisebbség) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.”

A vita során az a kérdés is felvetődött, hogy hogyan terjed ki akkor a törvény a romákra, akiknek körülbelül 80%-a magyar anyanyelvű.

Végül is a törvény 13 nemzeti-etnikai kisebbségi csoportot nevezett meg.²¹ Ezután azonban a következő kérdés az volt, lehetséges-e úgy törvényt alkotni, hogy annak alanyairól nagyon keveset tudunk, ugyanis a regisztráció kérdését a Kisebbségi Kerekasztal és több egykori parlamenti képviselő is határozottan visszautasította a szomorú történelmi példákra hivatkozva. Elsősorban a regisztráció hiánya volt az, ami az úgynevezett etnobiznisz jelenségéhez vezetett, amikor a nem nemzetiségiek is szavazhattak és választhatóak voltak.²²

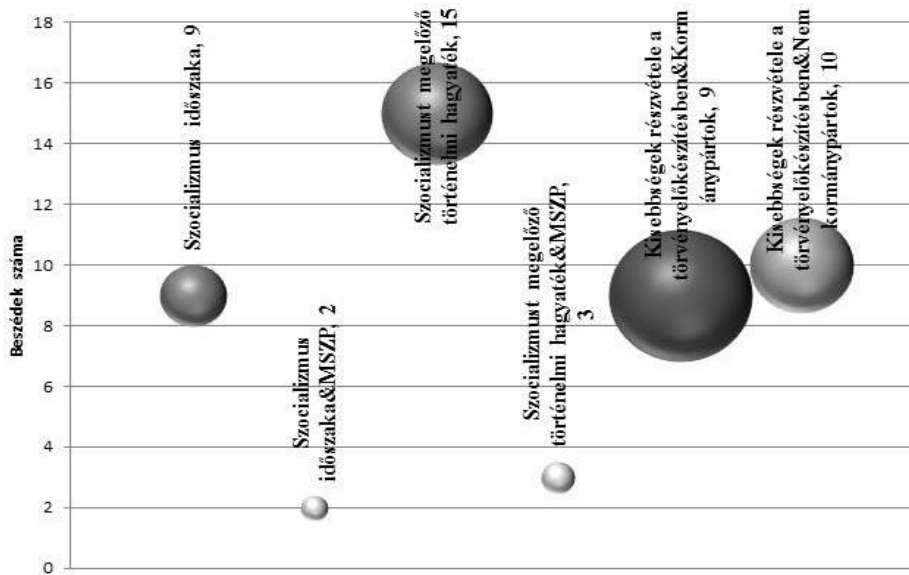
Azok, akik az 1990-es évek elején részt vettek a kisebbségi törvény létrehozásában, a magyar politikai élet nagyon liberális időszakaként emlékeznek rá. Ebben a történelmi pillanatban a szocializmus előtti időszakok, mint például az ország 19. századi nemzetiségi politikája, pozitív példaként került megemlítésre, miközben a magyar nemzetiségi törvény, az 1868. évi XLIV. tc., annak ellenére, hogy abban a korban modernnek számított, az 1849-es nemzetiségi törvényhez képest visszalépést jelentett, és nem elégítette ki a nemzetiségi igényeket.²³ A végrehajtása a nemzetiségek számára korlátozó és nacionalista intézkedésekkel párosult.²⁴ Éppen ezért inkább óriási kudarcként értékelhetnénk, aminek a mai napig ható kedvezőtlen következményei vannak. Ugyanakkor a szocializmus időszakának nemzetiségi politikáját inkább kritikus szemmel nézték az akkori képviselők, és jóval kevesebbet is beszéltek róla (6. ábra).

²¹ Ezek a következők: románok, németek, szlovákok, horvátok, románok, szerbek, szlovének, ukránok, ruszinok, bulgárok, örmények, görögök és lengyelek.

²² Dobos, 2007. és Smith, 2014

²³ Kóvágo László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1981.

²⁴ Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986.

6. ábra A történelmi példák és a kisebbségek részvételének hangsúlyozása a vita során

Az identitás, sokszínűség, etnikai feszültségek, diszkrimináció kérdéskörei is megjelentek a parlamenti vita során. Több képviselő felhívta a figyelmet a romák integrációjának kérdésére is az új kisebbségi törvény kapcsán (7. ábra), de a képviselőknek érdemi javaslatuk az ügy megoldására nem volt, úgy tekintettek rá, mint egy olyan problémára, amivel még a jövőben majd foglalkozni kell.

„...a magyarországi cigányság esetében olyan feszítő szociális problémák vannak, amelyeket ezzel a törvénytervezettel rendezni és kezelni nem lehet, ehhez szükség van egy külön válságkezelő cigányprogram elfogadására, hiszen az etnikai kérdéseknél sok esetben talán súlyosabbnak tűnnek ma a munkanélküliség, a szociális ellátatlanság problémái.”

(Tabajdi Csaba, MSZP)

A roma képviselők is hallatták hangjukat, így próbálva felhívni a romákat érintő gondokra a figyelmet.

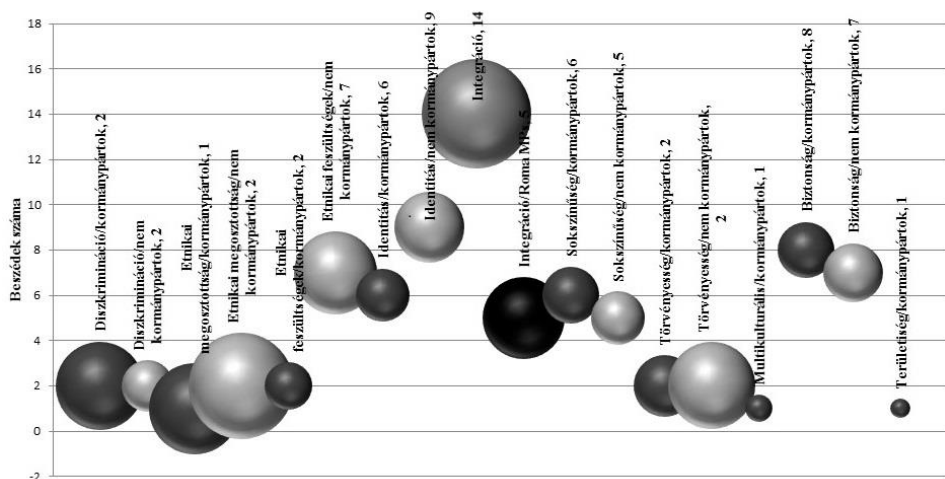
„A cigányság számára az önszerveződéshez, az érdekérvényesítéshez való jog csupán szükséges, de önmagában nem elégséges feltétel ahhoz, hogy megmeneküljön a fizikai létét fenyegető elsősorban szociális természetű gondoktól. Valós érdekei és gondjai mindig a szőnyeg alá lettek seperve.”

(Péli Tamás, MSZP).

Más politikai háttérrel rendelkező roma képviselő talán még tragikusabbnak látta – és nem ok nélkül – a közösségük problémáit.

„Arról van szó, hogy a gazdasági válság okozta súlyos problémák, a rasszista tendenciák, és egyáltalán az a nyomorúságos helyzet, amelyben élünk, és magát az elszegényedés folyamatát figyelembe véve ez faji előítéletességgé válik, és jól tudjuk, hogy ezt nem a kisebbségi törvénynek kell megoldani. Olyan kisebbségi törvényt kell létrehoznunk, amelyik megfelelő hatással bír más törvényekre, a szociális, a gazdasági, a költségvetési törvényre, és olyan garanciákat nyújt, olyan kereteket biztosít a kisebbségi lét számára, amelynek hatására a kisebbségek, jelen esetben a Cigányság, részesévé válik a döntéshozatali mechanizmusoknak, egyszerűen integrálódik a magyar társadalomba.”

(Horváth Aladár, SZDSZ)

7. ábra Az integráció, az etnikai feszültségek, diszkrimináció, identitás, sokszínűség, stb. kérdéseinek témakörei a vitában

A figyelmeztető felszólalások ellenére a törvényhozók nem tulajdonítottak elég figyelmet annak, hogy az egyes nemzetiségi csoportok társadalmi, valamint demográfiai jellemzőikben és tulajdonságaikban merőben eltérnek egymástól. Ezek a különbségek nagyon megnehezítették azt, hogy egyetlen törvénnyel minden nemzeti kisebbségi csoport számára lehetővé tudják tenni azt, hogy egyenlő szintű kulturális autonómiát legyenek képesek kiépíteni.

A törvény mindezen hiányosságai előrevetítették a későbbi problémákat, amelyeket a törvény módosításai és az új nemzetiségi törvény sem volt képes feloldani.

A kisebbségi törvény 1993. júliusi elfogadását követően októberben lépett hatályba. A törvényhozók nem szenteltek megfelelő figyelmet annak a ténynek, hogy az érintett 13 nemzetiségnek mennyire eltérő sajátosságai vannak. Valójában ezek az eltérések rendkívül megnehezítik azt, hogy egyetlen egy törvénnyel szabályozni lehessen mind a 13, nagyságában és karakterében is nagyon különböző, nemzetiségi csoportot.

“Tehát az elnyomás eszközeként ezt a formális jogi hivatkozást alkalmazták végig, hogy mindegyik kisebbségre egyforma szabályozást kell kidolgozni. Amikor mi felvetettük, hogy az 500 főből álló ruszin kisebbség jogai hogy egyeztethetők össze a mondjuk egymillió cigányság jogaival pl. a választási szabályozás kidolgozásakor, akkor ez a legkriminálisabb példa, azért, hogy a ruszinok megválaszthassanak maguknak ruszin kisebbségi önkormányzatot, levitték a választójogi normát 5 főre,²⁵ nálunk ez a demokrácia teljes kitérését jelentette. Ez azt jelenti, hogy 5 roma, ha bejelenti az igényét, de csak egy megy el a szavazatra, már azzal az eggyel lehet létrehozni, és itt megölték a magyarországi cigányok demokratikus jogait, nem kellett hozzá kampányolni, látszólag egyenlő jog alkalmazás, valójában a magyarországi cigányág lélekszáma egyedül több, mint az összes kisebbségé együttvéve. Tehát nem lett volna szabad soha a magyar államnak egyformára szabni a nem egyformák jogait. Így lehet pl. elnyomni és a kisebbség jogainak demokratikus használatának a lehetőségétől is megfosztani a cigányokat.”
(Zsigó Jenő, a Roma Parlament egykori elnöke²⁶)

Ezzel nem arra akarunk utalni, hogy az egyes nemzeti kisebbségek számára külön-külön törvényre lenne szükség, hanem arra, hogy egyrészt a számbeli különbségeket jobban figyelembe lehetett volna venni. Ezen túlmenően az is fontos lenne, amit Horváth Aladár javasolt a parlamenti vita során: hogy azokat a csoportokat, akik egyéb körülményeik miatt akadályoztatva voltak és vannak abban, hogy a meglévő törvény adta lehetőségekkel ugyanolyan hatékonyan tudjanak élni, mint akármelyik más népcsoport, azokat más törvényekkel, programokkal is segíteni kell.²⁷

Az nem vitás, hogy a törvény megszületésében az elsődleges motivációs szerepet a határon túli magyarok kérdése játszotta, amely

²⁵ A települési nemzetiségi önkormányzat jelöltje az lehet, akit az adott regisztrált nemzetiségűek közül legalább 5%-uk (és legalább 5 fő) támogatta.

²⁶ A Roma Parlament cigány civil szervezetek által alapított független szervezetként 1990-ben alakult meg.

²⁷ Ugyan erre vannak példák, de ezek nem elég hatékonyak, máskor egyediek, nem jelentenek igazi áttörést a problémák megoldásában.

szempont végigkísérte magát a törvényhozási folyamatot. Éppen ezért elmondhatjuk, hogy a törvény nemzetközi jelentősége annak idején nagyobb lehetett, mint a bel- és társadalompolitikai. Ugyanakkor az is tény, hogy a törvény kidolgozásakor, a *Kisebbségi Kerekasztal* bevonásával, a hazai nemzeti kisebbségek problémái és érdekei is előtérbe kerültek²⁸, ha ezeket nem is tudták minden vonatkozásban érvényesíteni. Maguk a képviselők (a kormánypártiak is) azonban látták, hogy a törvénynek vannak hiányosságai, mint például a pénzügyi támogatás vagy a regisztráció kérdése. A romák gondjait is megemlítették, és szó esett a parlamenti képviselőről is, de ezek a kérdések megoldatlanok maradtak.

Gyakorlatilag mindezen hiányosságok előrevetítették a törvény kapcsán felmerült jövőbeli problémákat, amelyeket a későbbi módosítások és az újabb, 2011-es nemzetiségi törvény nem vagy csak részben tudtak orvosolni.

Felhasznált irodalom

Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1986.

Bindorffer Györgyi: *Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Nemzeti és etnikai közösségek kisebbségi önkormányzati autonómiaja Magyarországon*. Budapest: Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2011.

Bodáné Pálok Judit: A magyar kisebbségi törvény megszületésének körülményei. *Acta Humana*, 1993/12-13. 26–45.

Csefkó Ferenc – Pálné Kovács Ilona (szerk.): *Kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – MTA Regionális Kutatások Központja, 1999.

Dobos Balázs: The Development and Functioning of Cultural Autonomy in Hungary. *Ethnopolitics*, 2007/3. 451–469.

²⁸ Doncsev Toso: A magyarországi kisebbségi törvény. *Kisebbségkutatás*, 2004/1. 94–101.

- Dobos Balázs: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988–2006)*. Budapest: Argumentum, 2011.
- Dobos Balázs: *Between Importing and Exporting Minority Rights: The Minority Self-Governments in Hungary*. In: Salat Levente – Constantin, S. Osipov Alexander – Székely István. G. (eds.): *Autonomy Arrangements around the World: A Collection of Well and Lesser Known Cases*. Cluj-Napoca: ISPMN, 2014.
- Dobos Balázs: *A szakpolitikai célok meghatározásának problémája a magyarországi kisebbségpolitikában*. MTA Law Working Papers, 2015/10.
- Doncsev Toso: A magyarországi kisebbségi törvény. *Kisebbségkutatás*, 2004/1. 94–101.
- Eiler Ferenc – Kovács Nóra: *Minority Self-Governments in Hungary*. In: Gál Kinga (ed.): *Minority governance in Europe*. Budapest, Open Society Institute, 2002.
- Eiler Ferenc: A kisebbségi önkormányzati rendszer és tapasztalatai. In Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (eds.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 445–461.
- Győri Szabó Róbert: *Kisebbségpolitikai rendszerváltás Magyarországon*. Budapest: Osiris, 1998.
- Kaltenbach Jenő előadása. In: Tamás Kincső – Tóth Ágnes – Vékás János (szerk.): *Tízéves a kisebbségi törvény. Szakmai konferencia, Néprajzi Múzeum Budapest, 2003. október 7–9*. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, 2004.
- Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.
- Kállai Ernő: A kisebbségi joganyag és annak változásai az elmúlt negyedszázadban Magyarországon. In: Fedinec Csilla – Ilyés Zoltán – Simon Attila – Vizi Balázs (szerk.): *A közép-európaiság dicsérete és kritikája*. Pozsony: Kalligram, 2013. 109–135.
- Koller Inez Zsófia: *Nemzetiség és ideológia. Parlamenti beszédmódok a nemzetiségről (1990–1994)*. Pécs: PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, 2011.

<http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16102/koller-inez-sofia-phd-2011.pdf?sequence=4&isAllowed=y>

Kővágó László: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1981.

Majtényi Balázs: Mi lesz veled „bezzeggyerek”? Változóban a kisebbségi jogi szabályozás. *Fundamentum*, 2005/3. 109–120.

Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája. Multikulturalizmus Magyarországon*. Budapest: Gondolat, 2007.

Rövid Márton: Options of Roma Political Participation and Representation. *Roma Rights*, 2012, 9–17.

Smith, David J: Minority Territorial and Non-Territorial Autonomy in Europe: Theoretical Perspectives and Practical Challenges. In: Kántor, Zoltán. (szerk.): *Autonomies in Europe: Solutions and Challenges*. Budapest: L’Harmattan, 2014.

Szabó Orsolya: Reform vagy módosítás? A magyarországi kisebbségi törvény koncepcionális megújítása. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 191–208.

Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen: Csokonai, 1998.

Tóth Judit: A többkultúrájú politikai közösség magyarországi intézményesülése. *Miskolci Jogi Szemle*, 2008/1. 121–140.

Vizi Balázs: Minority Self-Governments in Hungary – a Special Model of NTA? In: Malloy, Tove – Osipov, Alexander – Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015.

DOBOS BALÁZS*

Választások és személyi elvű autonómiák

Az egyéneket a középpontba állító, és főként a területileg szétszórtan elhelyezkedő kisebbségi közösségek helyzetének kezelésére ajánlott, a magyar nyelvű szakirodalomban leginkább perszonális, személyi elvű vagy kulturális autonómiaként definiált kisebbségvédelmi modellt az utóbbi évtizedben egyre növekvő érdeklődés övezi a nemzetközi szakirodalomban: tanulmányok sora foglalkozik vele mind történeti és normatív-elméleti, mind pedig a létező esetek gyakorlati működését vizsgáló, azokat összehasonlító perspektívákból.¹ A modell kulcseleme, hogy mivel az adott kisebbséghez tartozókat az illető állam határain belüli lakóhelyüktől, lokális vagy országos nagyságuktól, számarányuktól függetlenül szeretné lefedni, szükséges legalább egy intézményt kialakítani helyi, regionális vagy országos szinten annak érdekében, hogy őket megszervezze, egyesítse, autonómiájukat működtesse, és kifelé az

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: dobos.balazs@tk.mta.hu. A tanulmány az NKFIH PD 116168. sz. projekt keretében készült.

¹ Lásd például: Coakley, John (ed.): *Non-territorial Autonomy in Divided Societies. Comparative Perspectives*. Abingdon, Routledge, 2017. Malloy, Tove – Osipov, Alexander – Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015.; Malloy, Tove – Palermo, Francesco (eds.): *Minority Accommodation through Territorial and Non-territorial Autonomy*. Oxford: Oxford University Press, 2015. Nimni, Ephraim (ed.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. Abingdon: Routledge, 2005.; Nimni, Ephraim – Osipov Alexander – Smith, David J. (eds.): *The Challenge of Non-Territorial Autonomy: Theory and Practice*. Oxford: Peter Lang, 2013.; Smith, David – Cordell, Karl (eds.): *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*. London: Routledge, 2008.; Smith, David – Hiden, John: *Ethnic Diversity and the Nation State. National Cultural Autonomy Revisited*. London: Routledge, 2012.

érdekeiket képviselje² – egy intézmény, amely vagy közjogi vagy magánjogi alapokon, a civil szerveződések világában jön létre.

Közép-, Kelet- és Délkelet-Európában, a korábbi homogenizációs politikák ellenére napjainkban is számos olyan, kisebb-nagyobb, illetve többé-kevésbé szétszórtan elhelyezkedő közösség él, amelyek számára a nem területi alapú autonómia alkalmas intézményi keret lehet identitásuk megőrzése szempontjából. Miközben a térségben továbbra is a nemzetállami modell, valamint az államszocialista időszak azon sajátossága él tovább, amely az állami és közintézményeket a domináns nemzet szinte kizárólagos tulajdonaként határozza meg, amely védi a többségi nemzet pozícióit a kisebbségi igényekkel szemben.³ Mindezek ellenére, a régió számos országa fogott hozzá a rendszerváltást követően személyi elvű, vagy azzal rokonítható autonómiamegoldások kialakításához a területükön élő különböző kisebbségek számára (elsősorban Észtország, Horvátország, Koszovó, Lettország, Macedónia, Magyarország, Montenegró, Oroszország, Szerbia, Szlovénia, és Ukrajna), ugyanakkor egyes megoldások még a két világháború közötti (Észtország) vagy a kései államszocialista évtizedekig (Szlovénia) is visszavezethetők. Mára a térségbeli országoknak egy számottevő csoportja hivatkozik a személyi elvű vagy kulturális autonómiára, legalábbis jogszabályai vagy politikai dokumentumai szintjén. Ahol ez az elköteleződés intézményi-szervezeti következményekkel is párosul, ott ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy funkcionális alapon, bizonyos kisebbségi egyesületek lettek egyes közfeladatokkal felruházva, mint például a kisebbség saját kulturális és oktatási intézményeinek a fenntartásával. Lettországban a kulturális autonómiáról szóló, 1991-es törvény értelmében bizonyos nemzetiségi egyesületeknek van joguk saját oktatási intézményeik kialakítására.⁴ A személyi elvű modell a példaként szintén

² Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Budapest: Lucidus, 2004. 249.

³ Agarín, Timofey – Cordell, Karl: *Minority Rights and Minority Protection in Europe*. London: Rowman & Littlefield, 2016.; Cordell, Karl – Agarín, Timofey – Osipov, Alexander (eds.): *Institutional Legacies of Communism. Change and Continuities in Minority Protection*. London: Routledge, 2015.

⁴ Act of 19 March 1991 on the unrestricted development and right to cultural autonomy of Latvia's nationalities and ethnic groups.

felhozható Oroszországban viszont alig valósult meg.⁵ Azon túl, hogy a tagság ezekben a kisebbségi civil szervezetekben is önkéntes alapú, az egyesületi alapú megközelítés legalább két vonatkozásban veti fel a legitimitáció kérdését: egyfelől az önkéntes jellegű szerveződések számára adott esetben nehezebb lehet megszólítani és bevonni a közösség kevésbé aktív és elkötelezett tagjait. Másfelől viszont az esetleges párhuzamos és rivális szervezetek létrejötte, a kialakuló szervezeti pluralizmus könnyen alááshatja a szervezet azon képességét is, hogy az adott közösséget kifelé megjelenítse és képviselje.⁶

Az érintett országok másik csoportja – név szerint Észtország, Horvátország, Magyarország, Szerbia és Szlovénia – ezzel szemben egy olyan modellt alakított ki, amelynek keretében a szintén önkéntes alapon regisztrált kisebbségi választóknak módjukban áll közjogi úton, közvetlen vagy közvetett választások révén létrehozni a saját testületeiket különböző szinteken. Némileg eltér a fentiekől a montenegrói szabályozás, ahol a 2006-os kisebbségi törvény következő évi módosítása értelmében, a kisebbségi tanácsokat csak részben választják meg egy-egy választói gyűlésen, amelyen bármely, a kisebbségi kötődését felvállaló, nagykorú állampolgár részt vehet az előzetes regisztráció kötelezettsége nélkül.⁷ Ráadásul a tanácsoknak hivatalból tagjai lehetnek a kisebbségek meghatározó képviselői, így a kisebbségi parlamenti képviselők, a kisebbségi pártok vezetői vagy azon települések polgármesterei, ahol a kisebbségek vannak helyi többségben, és nem egy esetben ők képezik a tanács tagjainak többségét is. Éppen ezért a montenegrói

<http://www.humanrights.lv/doc/latlik/ethnic.htm> (Letöltve: 2017. szeptember 19.).

⁵ Osipov, Alexander: National Cultural Autonomy in Russia: A Case of Symbolic Law. *Review of Central and East European Law*, 2010/1. 27-57.

⁶ Brunner, Georg – Küpper, Herbert: Európai autonómia-megoldások: a kisebbségi önkormányzatok autonómia-modelljeinek tipológiája. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel, 2005. 377-403. A kisebbségi civil szervezetek számos esetben nagyfokú pluralizmusa szervesen közrejátszott Magyarországon is, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló, 1993-as törvény előkészítése során a választott kisebbségi önkormányzatok kialakításában.

⁷ Montenegro: Law on minority rights and freedoms (2006). <http://www.minoritycentre.org/sites/default/files/law-minority-rights-me.pdf> (Letöltve: 2017. 09. 19.)

megoldás csak kismértékben említhető együtt ezen országcsoporttal, és nem is tárgya jelen tanulmánynak.⁸

A választások tehát nem csupán a demokratikus politikai rendszerek alapvető elemei, hanem jelentős szerepet játszanak bizonyos személyi elvű kisebbségi autonómiák működtetésében is. A 20. század folyamán kialakult ugyanakkor egy széles körű konszenzus arról, hogy a demokratikus berendezkedésekben a választásoknak milyen minimális feltételeknek kell eleget tenniük, továbbá a választási rendszerek kialakítása, gyakorlati működése, a választási folyamat és politikai következményeiknek a feltárása az összehasonlító kutatások meghatározó vizsgálati területét jelentik. Ehhez képest viszonylag kevés kutatási eredmény született arról, hogy az egyes személyi elvű autonómiák keretében alkalmazott választások milyen szerepet töltenek be az adott közösségek életében. Egyáltalán, alapvető kérdésként merül fel, hogy vajon az általános parlamenti és helyhatósági választások logikája és funkciói miként értelmezhetők e speciális kontextusban, mennyiben alkalmazhatók rájuk a választási szakirodalom főbb megállapításai, vagy ezekhez képest vajon közelebb állnak-e a korporatív jellegű, vállalati, dolgozói vagy diákönkormányzati választásokhoz? Mindezek figyelembevételével jelen tanulmány célja az, hogy elméleti szempontból, de a választási statisztikákra és az egyes országok konkrét tapasztalataira támaszkodva, összehasonlító módon bemutassa és elemezze ezen kisebbségi önkormányzati/tanácsi választások főbb jellemzőit az érintett öt országban. Az írás elemzési eszközeül a választás mint intézmény főbb funkciói szolgálnak, és arra keresi a választ, hogy az olyan célok, mint a legitimáció biztosítása, a megválasztott képviselők pozícióba helyezése, a kiválasztás és az alternatívák közötti választás lehetősége, valamint a politikai részvételre való ösztönzés miként értelmezhetők a kisebbségi választások alkalmával.

⁸ Hasonlóan Szlovéniában, ahol a roma közösség a magyar és az olasz kisebbséghez képest korántsem rendelkezik az előbbiekhöz hasonló jogokkal. A Roma Tanácsnak egyaránt vannak választott és kinevezett tagjai.

L. Komac, Miran – Roter, Petra: The Autonomy Arrangement in Slovenia. In: Malloy – Osipov – Vizi, 2015, 96.

Kisebbségi választások: történeti háttér és elméleti kihívások

A térségben a szavazati jog nemzetiségi alapon történő megkülönböztetése és hozzárendelése egyes nemzeti-etnikai közösségekhez az Osztrák-Magyar Monarchia időszakára vezethető vissza. A Monarchia osztrák felében, elsőként az 1905-ös ún. morvaországi kompromisszum, a tartomány szavazóit lényegében kettéosztotta egy-egy cseh és német szavazói tömbre, majd négy évvel később egy hasonló megoldás révén különböző szavazói jegyzékeket állítottak fel Bukovinában a helyi román, ruszin, lengyel, német és zsidó népesség számára. Az 1914 eleji galíciai kompromisszum a tartomány lengyel és ukrán-ruszin lakossága között már nem kerülhetett megvalósításra a világháború kitörése következtében.⁹ Ezekben a 20. század eleji, a konkrét intézményi megoldásokon túlmenően, a választások komoly szerepet játszottak a személyi elvű autonómiák gondolatát megalapozó korabeli osztrák szociáldemokrata teoretikusoknál: mind Otto Bauernél¹⁰, mind pedig Karl Rennernél.¹¹ A modell mint a belső etnikai sokszínűség kezelésének egyik eszköze célkitűzésként jelen volt a cári Oroszország számos zsidó politikai csoportosulásánál¹², majd a forradalmak és a polgárháború időszakában más kisebbségeknél is.¹³ Jelentős részben az ő hatásukra, az Ukrán Központi Rada 1918 januárjában törvényt fogadott el a személyi elvű autonómiáról, az első jogszabályi példát, amelynek gyakorlati végrehajtására azonban már nem került sor, és félév múlva érvénytelenítették is.¹⁴ A személyi elvű megközelítés a két világháború között is elsősorban

⁹ Halász Iván: Az 1905-ös morvaországi kiegyezés – kísérlet az „objektív alapú” nemzeti kataszter létrehozására. In: Halász Iván – Majtényi Balázs (szerk.): *Regisztrálható-e az identitás?* Budapest: Gondolat – MTA Jogi Tudományi Intézete, 2003. 165-188. Kuzmany, Böries: Habsburg Austria: Experiments in Non-territorial Autonomy. *Ethnopolitics*, 2016/1. 43-65.

¹⁰ Bauer, Otto: *The Question of Nationalities and Social Democracy*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000. 281.

¹¹ Renner, Karl: State and nation. In: Nimni, 2005. 26.

¹² Pinkus, Benjamin: *The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 43-44.

¹³ Bowring, Bill: Burial and resurrection. Karl Renner’s controversial influence on the ‘national question’ in Russia. In: Nimni, 2005. 166-168.

¹⁴ Liber, George: Ukrainian Nationalism and the 1918 Law on National-Cultural Autonomy. *Nationalities Papers*, 1987/1. 22-42.

egykori Orosz Birodalom területén, a Baltikumban bizonyult meghatározónak: Litvániában a zsidó kulturális autonómiáról szóló, 1920-as törvény választott tanácsokat hívott életre települési szinteken, Észtországban pedig a gyakorta idézett 1925-ös kisebbségi törvény tette lehetővé, hogy a gyakorlatban a német és a zsidó kisebbség megválassza a saját kisebbségi tanácsait.¹⁵ Más területeken és a II. világháborút követően az elképzelés könnyen áldozatául esett a nemzeti kérdésről vallott kommunista tanoknak. Egyedül a szlovén tagköztársaságban hozhatott létre utóbb a két csekély létszámú és nem szláv kisebbség, a magyar és az olasz választott testületeket az 1970-es évek közepétől, továbbra is az állam által ellenőrzött módon, és nem kevés összefüggésben a jugoszláv öngazgatás széles körű megvalósításával.¹⁶ Hasonló megoldások kialakítására Jugoszlávia más részeiben azonban nem kerülhetett sor.

A rendszerváltás utáni, térségbeli személyi autonómiákat vizsgáló szakirodalom relatíve kevés megállapítása elsőként azt a szembeötlő körülményt húzza alá, hogy jelentős ellentmondás figyelhető meg a nemzetállami modell dominanciája, a kisebbségi ügyek nagyfokú állami kontrollja, valamint aközött, hogy mennyi pozitív elvárás kísérte és milyen széles körben terjedtek el ezek a személyi elvű kisebbségi autonómia-rendszerek. A hatalommegosztás mértékét vizsgálva, Malloy szerint Észtországot leszámítva, ahol a tanácsok szerepe jobbra csak szimbolikus, a többi négy vizsgált ország (Horvátország, Magyarország, Szerbia, Szlovénia) döntési jogokat biztosít a kisebbségek számára, vagy legalábbis részvételt az őket érintő döntéshozatali folyamatokban¹⁷, míg Salat arra a következtetésre jut, hogy valójában mind az öt vizsgált eset az erős szabályozottságuk, törvényi garanciáik ellenére csupán szimbolikus kompetenciákkal bír.¹⁸ Adódik a szerzők számára a következtetés, hogy ezeket az intézményi szerkezeteket jobbra felülről hívták életre, semmint, hogy a kisebbségi közösségek alulról jövő nyomása és érdekérvényesítése kényszerítette volna ki őket. Ezáltal lehetővé tették az állam számára azt is, hogy inkább csak szimbolikus és

¹⁵ Smith – Hiden, 2012. 26–61

¹⁶ Radó Péter: Magyar nemzetiségi önkormányzat a szlovéniai Mura-vidéken. *Regio*, 1993/3. 68-76.

¹⁷ Malloy, Tove: Introduction. In: Malloy – Osipov – Vizi, 2015. 3-4.

¹⁸ Salat Levente: Conclusion. In: Malloy – Osipov – Vizi, 2015. 260–261.

apolitikus ügyek intézését bízta a kisebbségi csoportokra, elsősorban a kultúrát és az oktatást illetően, és így elejét vegye és semlegesítse az esetleges további, messzebbmenő és adott esetben akár területi jellegű kisebbségi igényeket. Ez fokozottan elmondható a régió egyik legnépesebb közösségére, a romákra, kiváltképp abban az esetben, ha kevesebb erőfeszítés történik a társadalmi-gazdasági integrációjuk előmozdítása érdekében. Kevés kutatási eredmény áll mindeztáig rendelkezésre arról, hogy a fentiek tükrében ezek a rendszerek vajon mennyiben felelnek meg a kisebbségi igényeknek, erősítik-e a kisebbségi kapacitásokat, mennyiben van integratív hatásuk, vagy mennyiben képesek reflektálni a kisebbségi csoportok belső összetettségére, miközben kétségtelenül az alulról jövő kezdeményezések és aktivitások ösztönzésére, valamint a hatékony képviselet és a demokratikus elszámoltathatóság erősítésére lenne szükség az esetükben.¹⁹ További kérdés, hogy a közösséghez tartozók miként tekintenek ezekre a modellekre, hogyan használják őket a mindennapokban, miként határozzák meg a saját identitásukat és szerepüket ezekben az intézményi keretekben?

Nem hagyható figyelmen kívül egy másik sajátos körülmény sem, amely szintén alátámasztani látszik, hogy ezen önkormányzati szervezetek életre hívását kevésbé a sokszínűség kezelésének normatív-igazságossági szempontjai, hanem inkább instrumentális megfontolások motiválták, azaz, hogy mind az öt esetben, ha eltérő mértékben is, de külső adaptációs és megfelelési kényszerek, nemzetközi nyomás, valamint nem egy esetben belülről fakadó reciprocitási elvárások is tetten érhetők. Ez utóbbival kapcsolatban, rögtön Magyarország vonatkozásában, széles körben osztott nézet, hogy az 1993-as kisebbségi törvény és a kisebbségi önkormányzati rendszer kialakítását jóval inkább – egyes szerzőknél szinte kizárólag

¹⁹ Ezekről az összefoglaló megállapításokról l. Osipov, 2010.; Osipov, Alexander: Non-Territorial Autonomy during and after Communism: In the Wrong or Right Place? *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2013/1. 7–26.; Smith, David: Non-territorial cultural autonomy in contemporary Europe: reflections on the revival of an idea. In: Breen, Keith – O'Neill, Shane (eds.): *After the Nation? Critical Reflections on Nationalism and Postnationalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. 84–102. Smith, David: Non-Territorial Autonomy and Political Community in Contemporary Central and Eastern Europe. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2013/1. 27–55.

– a szomszédos államokban élő kisebbségi magyar közösségek felé irányuló példamutatási szándék, semmint a magyarországi kisebbségek világa vezérelte. Hasonlóan, a magyar és az olasz közösségeknek széleskörű jogokat biztosító szlovéniai szabályozás mögött is jelen van a főként Ausztriában és Olaszországban élő szlovének helyzete iránti figyelem.²⁰ Észországban az ugyancsak az 1990-es évek első felében elfogadott törvény alkalmas lehetett az ország kedvezőtlen külföldi megítélésének némi javítására, amit elsősorban a számottevő orosz és oroszajkú népesség rendezetlen állampolgársági helyzete váltott ki a függetlenség elnyerését követően.²¹ Horvátországban Tuđman államfő 1999-es halála, Szerbiában pedig a Milošević-rendszer 2000-es bukása után fogalmazódtak meg különösen olyan elvárások, az Európai Unió, és az Európa Tanács részéről, hogy mindkét országban fejleszteni szükséges a kisebbségvédelem előírásait és intézményrendszerét.²²

A fenti megállapítások különös fontosságot kölcsönöznek a kisebbségi választásoknak, mint olyan intézménynek, amely számos vonatkozásában alkalmas lehet a fentiek megítélésére és értékelésére. A választási rendszerek, beleértve a vizsgált személyi elvű kisebbségi rendszerek választásait is, ugyanakkor sajátos politikai intézmények, a politikai folyamat termékei, összességében olyan strukturáló-szervező tényezők, amelyek egyszerre kínálnak lehetőségeket és képeznek akadályokat az alternatívák számára.²³ A választási szabályok ráadásul önmagukban nem demokratikusak és távolról sem semlegesek, mindegyiküknek vannak hiányosságaik, illetve tértől és időtől függően többé-kevésbé egy politikai csoportosulásnak kedveznek másokkal szemben. A választási szisztéma kialakítása éppen ezért egyben normatív értékvalasztás is, s nem csupán arról szól, hogy az arányos vagy a többségi logikát

²⁰ Komac – Roter, 2015. 96.

²¹ Smith, David: Challenges of Non-Territorial Autonomy in Contemporary Central and Eastern Europe. In: Nimni – Osipov – Smith, 2013. 125.

²² Dicosola, Maria: The rights of national minorities in Croatia. In: Vizi Balázs – Tóth Norbert – Dobos Edgár (eds.): *Beyond International Conditionality: Local Variations of Minority Representation in Central and South-Eastern Europe*. Baden-Baden: Nomos, 2017. 85–86. Korhecz Tamás: National Minority Councils in Serbia. In: Malloy – Osipov – Vizi, 2015. 74–75.

²³ Körösnéyi András: Lehangelő tudomány, vagy a politika művészete? Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 2009/3. 49.

alkalmazzák-e, valamint hogy miként kívánják a kérdéses pozíciókat a jelöltek közül betölteni. A választások, mind elméletben, mind a gyakorlatban, valójában ezeken túlmenően számos további funkciót is elláthatnak, amelyek nagyban függenek az adott kontextustól. Ráadásul egyes funkciók nehezen is egyeztethetők össze egymással. Nem mindegy például, hogy a cél a kormányalakítás elősegítése, amelynél a választások egy elszámoltathatósági mechanizmus és a szavazás a nyújtott teljesítmény alapján történik, vagy pedig az, hogy a döntéshozó testület minél reprezentatívabb legyen, minél több választó érdekeire legyen tekintettel.²⁴ A funkciók függenek továbbá a politikai rendszer jellegétől,²⁵ a választott testület jellemzőitől (egyszemélyi vagy kollegiális, a választások szintje, a testület kompetenciái, forrásai stb.), az arányos vagy többségi formulától, miközben a funkciók relatív fontossága és az aktuálisan kifejtett hatása az időben és térben nagymértékben változhat.²⁶

A kisebbségi választások főbb elemei és funkciói

A választások túlnyomórészt mind az öt vizsgált országban közvetlenek, habár Szerbiában 2010-ig közvetett úton hozták létre a nemzeti tanácsokat, illetve a rendszeren belül bizonyos szintek megválasztása közvetett módon is történhet: 2014-ig Magyarországon alapvetően elektorok közbeiktatásával hívták életre az országos és területi kisebbségi önkormányzatokat, illetve napjainkban is ilyen módon alakul meg a nemzeti kisebbségi önkormányzatok (akár országos szintű) koordinációja Horvátországban, valamint a nemzeti közösségek csúcsszerve Szlovéniában. Az autonóm testületeket Észtországban és Szerbiában kizárólag csak országos szinten választják arányos választási formula alapján, Horvátország és Szlovénia többségi rendszert alkalmaz a

²⁴ Thomassen, Jacques: Representation and Accountability. In: *Elections and Democracy: Representation and Accountability*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 1–19.

²⁵ E tekintetben például Guy Hermet különbséget tett versengő, félig versengő és nem versengő választások között. L. Hermet, Guy: State-Controlled Elections: a Framework. In: Hermet, Guy – Rose, Richard – Rouquie, Alain (eds.): *Elections Without Choice*. London, Macmillan, 1978. 1–18.

²⁶ Wojtasik, Waldemar: Functions of Elections in Democratic Systems. *Political Preferences*, 2013/4. 26.

helyi szint létrehozására, míg Magyarországon, települési szinten többségi, területi és országos szinten viszont arányos rendszer került bevezetésre. Mandátumuk többnyire négy évre szól, Észtországban csupán háromra, illetve Magyarországon 2014 óta már öt évre. A választási szabályokat, a választási rendszer elemeit egyik esetben sem a kisebbségek határozzák meg: azokat vagy kormányrendelet (Észtország), vagy törvény szintjén fogadták el, utóbbi esetében vagy a helyi önkormányzatok választását szabályozó törvény megfelelő alkalmazását írják elő (Horvátország, Szlovénia), vagy külön törvény szabályozza a kisebbségi választások sajátosságait (Magyarország, Szerbia) (*1. táblázat*).

1. táblázat. A kisebbségi választások főbb intézményi jellemzői az öt országban

	Horvátország	Észtország	Magyarország	Szerbia	Szlovénia
Főbb jogszabályok	A nemzeti kisebbségek jogairól szóló alkotmánytörvény (2002); A helyi önkormányzati választásokról szóló törvény (2012)	A nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról szóló törvény (1993); A helyi önkormányzati választásokról szóló törvény (2002); A nemzeti kisebbségi kulturális tanácsok megválasztásának szabályai (2003)	2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól; 2010. évi L. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról; 2013. évi XXVI. törvény a választási eljárásról	A nemzeti kisebbségek nemzeti tanácsairól szóló törvény (2009)	A nemzeti önkormányzati közösségekről szóló törvény (1994); A helyi önkormányzati választásokról szóló törvény (1994); A nemzeti önkormányzati közösségek statútumai
Választott testületek	Települési és megyei kisebbségi önkormányzatok	Nemzeti kulturális tanácsok	Települési, területi és országos nemzetiségi önkormányzatok	Nemzeti tanácsok	Nemzeti önkormányzati közösségek tanácsai
Mandátumok száma	10 (község), 15 (város), 25 (megye)	20-60 között	3-4 (települési), 7 (területi), 15-47 (országos)	15-35 között	5-12 között
Választási ciklus	Négy év	Három év	Öt év	Négy év	Négy év
Választási formula	Többségi (blokkszavazat)	Arányos (d'Hondt-módszer)	Települési: többségi (blokkszavazat); területi és országos: arányos-listás (d'Hondt-módszer)	Arányos (d'Hondt-módszer)	Többségi (blokkszavazat)

A jogalanyok meghatározása. Éles különbség mutatkozik Észtország és Szlovénia, továbbá a fennmaradó három ország között abban, hogy az előbbieknél maguknak a kisebbségi közösségeknek a joga a választói névjegyzékek összeállítása és kezelése,²⁷ valamint a választások lebonyolítását felügyelő bizottságok létrehozása, míg a többi esetben a választók regisztrációját és a választások megtartását az illetékes állami vagy helyi önkormányzati szervek intézik. Hogy mely közösségek jogosultak a személyi autonómiára, azt viszont már az adott állam magasabb szintű jogszabályai határozzák meg, túlnyomórészt egy, a kisebbségi törvényben rögzített, hivatalos kisebbségdefiníció, valamint egy elviekben bővíthető felsorolás formájában. Az előbbi két esetben az autonómia két-két, igen csekély létszámú közösséget fed le, Magyarországon a taxáció 13 nemzetiséget ölel fel, míg Horvátországban és Szerbiában az érintett csoportok száma a 20-at is elérheti – ez utóbbiak közül nem is feltétlenül élt mindegyik a választás lehetőségével (2. táblázat). Mindezen közösségek többsége ugyanakkor viszonylag kis létszámú, sok esetben területileg szétszórta elhelyezkedő, és a nyelvi-kulturális asszimiláció előrehaladott fokán álló kisebbség. Kevés közülük az, amely életre hívta saját etnikai pártjait, és már az autonómia létrejötte előtt is jelentős mértékben politikailag mobilizálódott. Létszámukat tekintve pedig csupán a horvátországi szerbek, a szerbiai bosnyákok, magyarok és romák, valamint a magyarországi németek és romák száma haladja meg a hivatalos népszámlálási adatok szerint a 100 ezer főt.

²⁷ Észtország kivételes abból a szempontból, hogy ez esetben nem csupán a voksolni kívánó kisebbségi választók vannak egy külön névjegyzékbe véve, hanem az összes potenciális csoporttag is, a nem választó kiskorúakat is beleértve, amelynek összeállítása egyéni kérelemre történik a kisebbség kulturális szervezeteinél. Maga a szűkebb kisebbségi választói névjegyzék összeállítása ezen általános regiszter alapján történik.

2. táblázat. A kisebbségek, amelyek legalább egy választást tartottak az öt országban (1994–2014)

Horvátország	Észtország	Magyarország	Szerbia	Szlovénia
Albán, bolgár, bosnyák, cseh, lengyel, macedón, magyar, montenegrói, német, olasz, orosz, roma, ruszín, szerb, szlovák, szlovén, ukrán, zsidó	Inkeri finn, svéd	Bolgár, görög, horvát, lengyel, német, örmény, roma, román, ruszín, szerb, szlovák, szlovén, ukrán	Albán, askáli, bolgár, bosnyák, bunyevác, cseh, egyiptomi, görög, horvát, macedón, magyar, montenegrói, német, roma, román, ruszín, szlovák, szlovén, ukrán, vlach	Magyar, olasz

Az aktív választójoggal kapcsolatban, a személyi elvű autonómiamodellel elkerülhetetlenül felveti, mind elméletben, mind gyakorlatban a közösségi határok kérdését²⁸, annak megítélését, hogy ki tartozik az adott csoporthoz és ki nem, ki rendelkezzen aktív és passzív választójoggal és ki nem, és mindezt ki és milyen formában határozza-e meg. Legtöbb esetben a kisebbségi választásokon azoknak az állampolgároknak van szavazati joga, akik választásra jogosultak, állandó lakóhellyel rendelkeznek (az országban vagy az illető helyi/területi egységben); valamely hivatalosan elismert kisebbséghez tartoznak, és azt előzetesen ki is nyilvánítják a kisebbségi választói névjegyzékre való feliratkozással. Az állampolgársági követelmény alól a legutóbbi, 2014-es magyarországi nemzetiségi önkormányzati választások jelentettek kivételt, amelyen a nemzetiségiként regisztrált, hazai lakcímmel rendelkező EU-s állampolgárok, bevándoroltak, letelepedettek és menekültek is részt vehettek, amely egyébként régi kisebbségi igény

²⁸ Bauböck, Rainer: Területi vagy kulturális autonómiát kapjanak a nemzeti kisebbségek? *Pro Minoritate*, 2002/Nyár. 139–174.

is volt. Az állandó lakcím megkövetelése pedig komoly kihívást jelentett például az észtországi svéd kisebbség tagjainak, akik jelentős részben külföldre szakadtak, ezért az esetükben lehetővé vált az, hogy a külföldi lakcímmel bíró, de észt állampolgárságú svédként is gyakorolhassák választójogukat.²⁹

A többségében relatíve csekély létszámú, az asszimiláció előrehaladott állapotában lévő kisebbségek közül több ráadásul komoly történelmi traumákat szenvedett el a múltban, ezért az identitás ilyen formában való felvállalása és az általános választásokhoz képest még akár egy külön regisztrációs eljárás többek számára visszatartó erővel bírhat. A hivatalos kisebbségdefinícióban foglaltakon és az egyéni, szubjektív önbevalláson túlmenően ritka az olyan, a kisebbségi hovatartozás megítélését szolgáló, objektívabb kritériumrendszer, amelyet például Szlovéniában a választói névjegyzékről szóló 2013-as törvény ír elő, bár a részletesebb kritériumok kidolgozásával továbbra is adósak az ottani kisebbségek.³⁰ Miközben érdekes módon az autonómia célja azonos, a tagsággal kapcsolatban ellentétes irányú folyamatok figyelhetők meg: Szlovéniában és Észtországban például szeretnék mind jobban megszólítani a kevésbé elkötelezett vagy már-már asszimilálódott csoporttagokat, máshol az objektív kritériumok és a közösségi kontroll hiánya választási visszaélésekhez vezetett, amelyek közül a legkirívóbbakkal Magyarországon, kisebb részben Horvátországban lehetett szembesülni. Magyarországon az ún. etnobiznisz visszaszorítását célzó, újabb szigorító szabályok bevezetése ciklusról ciklusra érdekes módon nem járt mindeddig demobilizáló hatással (3. táblázat).

²⁹ A svéd tanács megválasztásakor ezért vagy külön szavazókört alakítottak ki Észtországon kívül, Stockholmban vagy lehetővé tették a stockholmi levélszavazást. <http://www.eestirootslane.ee/et/valimised> (2017. szeptember 19.). A területi elv fontos szerepet kap Szlovéniában is, ahol az autonómia kialakításakor választójoggal kizárólag csak a meghatározott, ún. etnikailag vegyes területeken élő, kisebbségekhez tartozók rendelkeznek.

³⁰ A hatályos szabályozás szerint az egyén akkor vehető fel a névjegyzékbe, ha már szerepelt rajta egy korábbi választás alkalmával, illetve további pontosabb meghatározást kíván az, hogy hosszan tartó kapcsolatot ápol az illető közösséggel, meg szeretné őrizni a kisebbségi identitását, vagy pedig családi kapcsolatban áll egy, a közösséghez tartozó személlyel. Lásd Komac – Roter, 2015. 107.

3. táblázat. A regisztrált szavazók száma a 2006-2014 közötti magyarországi kisebbségi/ nemzetiségi önkormányzati választásokon³¹

2006	2010	2014
199.789	228.038	240.990

A választások kiírása és megtartása a legtöbb esetben a hivatalos népszámlálási adatoktól függ: Horvátországban például a települési kisebbségi önkormányzati választásokat akkor lehet megtartani, ha az adott kisebbség számaránya helyben eléri a népesség 1,5%-át vagy legalább a kétszáz főt. Hasonlóan, Szerbiában a nemzeti tanácsok közvetlen választását abban az esetben lehet kiírni, ha a kisebbséghez tartozók legkevesebb 40%-a regisztrált a kisebbségi választói névjegyzékben.

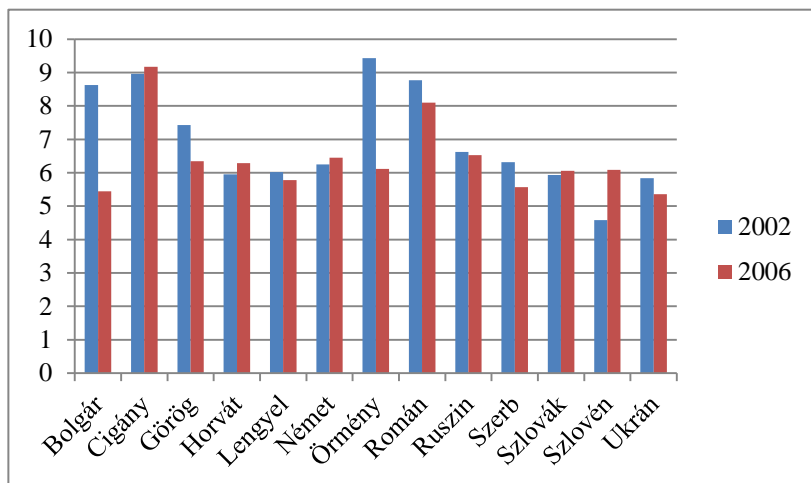
Jelöltállítás, alternatívák közötti választás. Jelöltet állítani mindegyik vizsgált esetben a kisebbségi szervezetek tudnak (Szerbiában a kisebbségek politikai pártjai is), ugyanakkor Magyarország kivételével meghatározott számú választó is indíthat önálló és független jelöltet. Jelölt minden esetben az lehet, aki rendelkezik aktív választójoggal a kisebbségi választásokon, míg Magyarországon a választási visszaélések elleni küzdelem jegyében már nem csupán törvényben definiált kisebbségi jelölőszervezetek állíthatnak csak jelölteket, hanem a jelölteknek nyilatkozniuk kell arról is, hogy a két megelőző nemzetiségi önkormányzati választásokon nem voltak egyetlen más kisebbség jelöltjei sem. A jelöltállításal szoros összefüggésben a kisebbségi választások egy újabb meghatározó kérdése, hogy. A választóknak vajon van-e lehetőségük nem csupán megválasztani, hanem kiválasztani is azokat a képviselőiket, akiket a leginkább alkalmasnak tartanak, és akikkel hasonló nézeteket osztanak?³² Többen a demokratikus választások egyik alapfeltételének tartják, hogy a választók ne csupán megerősíthessék a jelölőszervezet korábbi döntését az induló jelöltekről, hanem legyen lehetőségük választani alternatívák, különböző célkitűzések, jövőképek, valamint egymással vetélkedő

³¹ www.valasztas.hu (Letöltés ideje: 2017. szeptember 19.).

³² Mivel a választók elviekben politikai képvisellel és hatalommal ruházzák fel a megválasztott képviselőiket, hogy azok minél hatékonyabb döntéseket tudjanak hozni a közösség érdekében.

pártok és szervezetek között.³³ A választásoknak ez az aspektusa szorosan összefügg egy másik, hasonlóan fontosal, az elitek kiválasztásával, rekrutációjával is. Ezek tekintetében a kulcskérdés az, hogy a személyi elvű autonómiák alanyaitól, a kisebbségi választásokat tartó, zömében relatíve csekély létszámú, szétszórt és jelentős részben asszimilálódott kisebbségi közösségektől elvárható-e egyáltalán, hogy a választások az ő esetükben is valódi versenyek legyen rivális szervezetek és jelöltek között. A választási versenyt vizsgálva, Magyarországon például, ahol 2002-ben helyi szinten 3-5 fős, 2006-ban pedig már egységesen 5 fős testületeket választottak, megállapítható, hogy valós választási lehetőség különböző induló szervezetek és jelöltek között leginkább csak az olyan megosztott kisebbségeknél volt megfigyelhető, mint a romák, az örmények vagy a románok (1. diagram).

1. diagram. A települési kisebbségi önkormányzati jelöltek átlagos száma Magyarországon 2002-ben és 2006-ban

³³ Lásd például Rahat, Gideon: What Is Democratic Candidate Selection? In: Cross, William P. – Katz, Richard S. (eds.): *The Challenges of Intra-Party Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 143.

Észtországban is, a *Svéd Kisebbségi Kulturális Tanács* két legutóbbi, 2013-as és 2016-os megválasztásán 23, utóbb pedig csak 22 jelölt indult a 21 helyért,³⁴ bár valamivel korábban, 2007-ben még a jelöltek tíznél is több svéd kisebbségi szervezetet képviseltek.³⁵ Számos más helyen, ahol arányos-listás választásokat tartanak, ott a választók csupán egy listára voksolhatnak, ahol pedig többségi szisztémában történik a választás, ott a szavazók csak éppen ugyanannyi vagy alig valamivel több jelölt közül választhatnak, mint ahány a megválasztható képviselők száma. További vizsgálatokat igényel ugyanakkor, de más példák azt sugallják, hogy az induló jelöltek számával és magával a választási versennyel kapcsolatban, összefüggés lehet nem csupán a kisebbség (lokális) létszáma, hanem magának a településnek a nagysága között is. Szlovéniában a legutóbbi kisebbségi választások például azt mutatták, hogy a jóval csekélyebb létszámú és kevésbé szervezettebb, ugyanakkor az adriai kikötővárosokban koncentrálnak olasz kisebbség jóval több jelöltet állított ezeken a településeken, mint a határmentén élő, létszámában nagyobb és szervezettebb, viszont inkább rurális környezetben élő magyar közösség (4. táblázat).

³⁴ <http://www.eestirootslane.ee/et/valimised> (2017. szeptember 19.).

³⁵ Smith, David: National-Cultural Autonomy in Contemporary Estonia. In: Salat Levente et al. (eds.): *Autonomy Arrangements Around The World. A Collection of Well and Lesser Known Cases*. Cluj-Napoca: Romanian Institute for Research On National Minorities, 2014. 313.

4. táblázat. A jelöltek és a mandátumok száma a nemzeti önkormányzati közösségek tanácsainak 2014-es választásán Szlovéniában³⁶

Önkormányzat, kisebbség	Jelöltek száma	Mandátumok száma
Ankaran (olasz)	9	5
Dobrovnik/Dobronak (magyar)	10	7
Hodoš/ Őrihodos (magyar)	7	5
Izola (olasz)	18	9
Koper (olasz)	18	9
Lendava/Lendva (magyar)	min. 17	12
Moravske Toplice/Alsómarác (magyar)	min. 10	7
Piran (olasz)	19	11
Šalovci/ Sal (magyar)	6	5

Legitimáció. A kisebbségi választások egy további meghatározó funkciója a legitimitás biztosítása. A választott személyi elvű autonómiák testületeivel kapcsolatban elterjedt vélekedés, hogy nagyobb eséllyel biztosítják a hatalom békés átadását, nagyobb legitimitással bírnak, hiszen már önmagában a választási folyamat is kölcsönöz valamennyi legitimációt azoknak, akiket megválasztottak. Magyarországon például a választott kisebbségi önkormányzati forma kialakítását részben az is vezérelte az 1990-es évek elején, hogy a kisebbségi civil szervezetek sok esetben nagyfokú pluralizmusa és egymással való vetélkedése helyett a kormány legitím tárgyalópartnerekre tegyen szert a kisebbségi oldalon. A legitimáció fogalma ugyanakkor ebben a kisebbségi kontextusban további jelentésekkel is társul, mindenekelőtt azzal kapcsolatban, hogy maguk a kisebbségi közösségek mennyiben tekintik a képviselőiket legitímnek, figyelembe véve egyúttal a számos esetben az identitások és csoportthatárok körüli vitákat, és azt a körülményt, hogy mégoly csekély és szétszórt közösségek is bírhatnak nagyfokú belső megosztottsággal. A közösségi legitimáció kérdése különösen Magyarországon merült fel az elmúlt évtizedekben, ahol 2006-ig minden választó rendelkezett az aktív és passzív választójoggal a

³⁶ Készült a hivatalos választási jegyzőkönyvek, Lendva és Moravske Toplice esetében a *Népújság* 2014. október 9-ei számának tudósítása alapján.

kisebbségi önkormányzati választásokon, amelynek eredményeként egyfelől az adott kisebbség önkormányzataira leadott szavazatok száma többszörösen meghaladta akár a közösség becsült létszámát is. Másfelől viszont olyanok is sikeresen mandátumot szereztek a kisebbségek képviselőire hivatott testületekben, akik vélhetően, vagy nem egy esetben nyilvánvalóan, deklaráltan nem az adott közösséghez tartoztak. Az etnobiznisz ezen utóbbi jelensége jelentős mértékben erodálta a kisebbségi önkormányzatok közösségi megalapozottságát.

Az etnobiznisszel kapcsolatban hasonló kétségek fogalmazódtak meg Szerbiában, ahol a nemzeti tanácsokról szóló 2009-es törvény elfogadásáig és a közvetlen választások bevezetéséig a regisztráció nélkül és bizonyos kisebbségi szereplők által, közvetett úton létrehozott kisebbségi testületek legitim jellege sok tekintetben ugyancsak vitatott volt, ha más szempontból is. Napjaink tapasztalatai arra a veszélyre hívják fel a figyelmet, hogy a nemzeti tanácsokat valamiképpen birtokba vehetik akár mainstream politikai erők is.³⁷ A legitimitáció kérdése Horvátországban is felmerült, habár némileg más szemszögből. Az országban ugyanis meglehetősen alacsony választói részvételeket produkáltak a kisebbségi önkormányzati választások (5. táblázat), amelyet a szakértők leginkább a testületek nem világos mandátumának, a települési önkormányzati támogatás, valamint a kellő kapacitások és eredmények hiányának tudnak be. Továbbá, és nem utolsósorban annak a ténynek köszönhetően, hogy Horvátországban – szemben az ugyancsak helyi kisebbségi testületeket választó Magyarországgal és Szlovéniával – a kisebbségi választásokat nem együtt rendezik meg a helyhatósági választásokkal.³⁸

A legitimitás biztosítása szorosan kapcsolódik olyan további funkcióhoz is, mint a megválasztott képviselők ellenőrzése, elszámoltathatósága. Különösen annak tükrében, hogy a képviselőket sok szerző egy olyan körkörös folyamatként írja le, amely a választással, a felhatalmazással veszi kezdetét, folytatódik a konkrét képviselői tevékenységgel, majd annak végeztével az elszámolási,

³⁷ Beretka Katinka: Fragile Autonomy Arrangements in the Republic of Serbia: The Territorial Autonomy of Vojvodina and the National Minority Councils. In: Salat et al., 2014. 264–265.

³⁸ Petričušić, Antonija: Non-territorial Autonomy in Croatia. In: Malloy – Osipov – Vizi 2015. 63–64.

felelősségi kötelességgel, az újválasztással vagy pedig a választási vereséggel. Egyetértés mutatkozik abban a tekintetben, hogy a képviselőt e hármas tagolása sorában ez az utolsó elem rendszerint a leggyengébb. Miközben a kinevezett képviselőkkel vagy az önkéntes alapú szervezetekkel ellentétben, a feltételezés szerint a választott kisebbségi testületek inkább tartoznak felelősséggel a közösségek, a választói irányában, ezért demokratikusabbak is. Bár ellenpélda is akad: Észtországban a Finn Kulturális Tanácsot 2004-ben választották meg, amely egyetlen alkalommal ült össze a jogi helyzet tisztázatlansága miatt, és azóta sem tartott további választásokat.³⁹

Választási részvétel. A legitimáció és az elszámoltathatóság kérdései egyaránt kapcsolódnak a választások azon további funkciójához, hogy mind jobban ösztönözze a választókat a választásokon való részvételre. A feltevés nem egyszer az, hogy a választások révén felelős, elszámoltatható, hatékony, átlátható és potenciálisan jobban látható, a közéletben inkább számon tartott szervezetek jönnek létre, amelyek képesek egyesíteni és a lehető leginkább mobilizálni az érintett közösségeket. Ezzel szemben, a gyakorlatban meglehetősen alacsony választói részvételre is vannak bőven példák, rögtön a már említett Horvátországban (5. táblázat).

5. táblázat. *Választói részvétel a különböző szintű kisebbségi önkormányzati választásokon Horvátországban, 2003-2011 között (%)*⁴⁰

	2003	2004	2007	2011
Megye	10,21	6,35	9,88	10,44
Város	10,84	8,99	8,04	9,45
Község	22,13	16,20	17,02	15,93

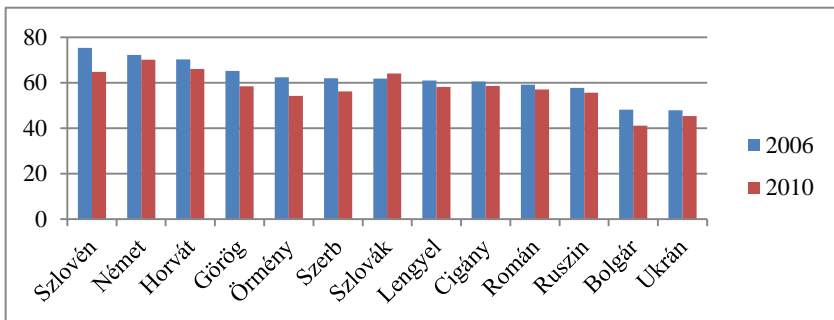
A választói részvételt illetően valószínűsíthetően Magyarországon a legmagasabbak a kérdéses számok (2. diagram), ahol a regisztrált kisebbségi szavazók általában aktívabbak voltak, mint például a szerbiaiak, ahol az átlagos választói részvétel alatta maradt az 50%-nak a legutóbbi, 2014-es nemzeti tanácsi választások alkalmával (3. diagram). A részvétel alakulásában kétségkívül komoly szerepe lehet annak, hogy a kisebbségi választásokat együtt rendezik-e a helyhatóságokkal, illetve, hogyha az utóbbiak is

³⁹ Smith, 2014. 312.

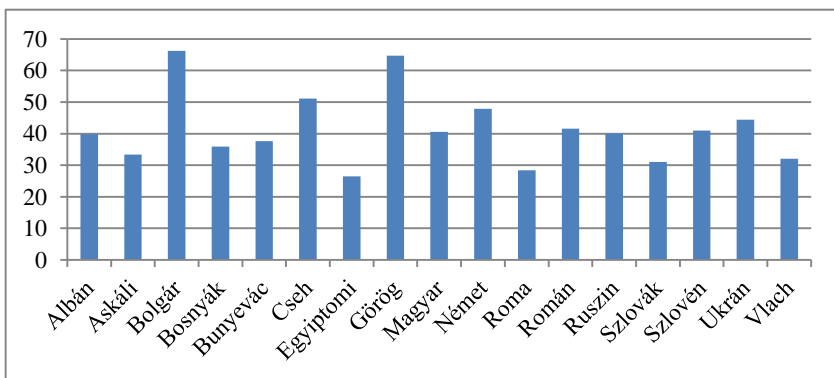
⁴⁰ <http://www.izbori.hr/ws/index.html> (Letölve: 2017. 09. 19.)

általában alacsony érdeklődéssel párosulnak, akkor ez jellemző lesz a kisebbségi testületek megválasztására is.

2. diagram. *Választói részvétel a 2006-os és 2010-es kisebbségi önkormányzati választásokon Magyarországon (%)*⁴¹

3. diagram. *Választói részvétel a 2014-es nemzeti tanácsi választásokon Szerbiában (%)*⁴²

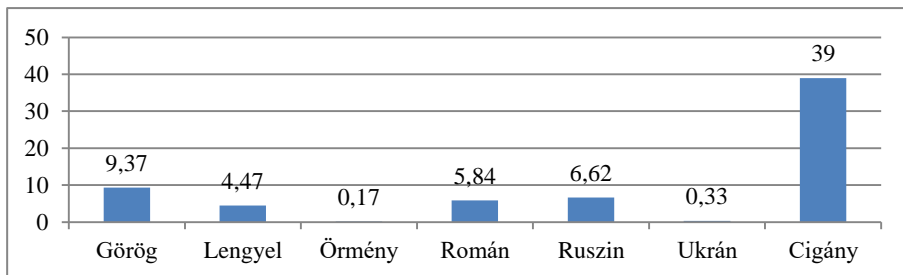
⁴¹ www.valasztas.hu (2017. szeptember 19.)

⁴² Republic of Serbia. Republic Electoral Commission. Izbori za članove nacionalnih saveta nacionalnih manjina, održani 2014. godine. <http://www.rik.parlament.gov.rs/latinica/arhiva-izbori-za-nacionalne-savete.php> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 19.)

A választói magatartásra, így a választásokon való részvételre is kétségkívül tényezők sora van hatással, és elsőként érdemes azt vizsgálni, hogy maga a választási rendszer milyen befolyással van, az intézmények miként alakítják azt, különös tekintettel a kisebbségi választói névjegyzékek összeállításának folyamatára, vagy arra, hogy a szavazók mennyiben látják értelmét a szavazásnak. Mindegyik esetben alapvető kérdés, hogy a kisebbségi vezetők, aktivisták és szervezeteik miként próbálják meg megszólítani és mobilizálni a kevésbé elkötelezett és jobban asszimilálódott, potenciális csoporttagokat.

Végül, de nem utolsó sorban, a kisebbségi választások tanulmányozásakor fontos szempont lehet a választási rendszerek kialakítása és azok főbb jellemzői, a többségi, arányos választási formula vagy azok kombinációja, pontosabban az a kérdés, hogy a választások mennyiben képesek megjeleníteni a választói preferenciákat, a közösségeken belüli lehetséges törésvonalakat és a főbb jelölőszervezetek támogatottságát. Lévén, hogy a csoportok számottevő része területileg szétszórtan él, további, ezzel kapcsolatos kérdés, hogy a választási eredmények miként tudják leképezni a területi megoszlást. Magyarországon például az országos kisebbségi önkormányzatok szintjén 1995 és 2006 között alkalmazott többségi szisztéma rendkívül aránytalan választási eredményeket produkált, és az olyan megosztott kisebbségek esetében, mint a romák, befolyásos, komoly támogatottsággal bíró szervezetek szorultak ki, vagy éppen nyertek alig néhány mandátumot, amint azt a választások arányosságának mérésére szolgáló, ún. Loosemore-Hanby index is kimutatta (4. diagram).

4. diagram. *Egyes országos kisebbségi önkormányzatok 2003-as megválasztásának arányossága Magyarországon (Loosemore-Hanby index)*

A választási rendszer kialakítása, többségi vagy arányos alapokon történő felépítése hatással lehet a választási részvételre, mind pedig az induló és megválasztott szervezetek, jelöltek számára, miközben további kérdés, hogy mennyiben mozdítja abba az irányba a választási rendszer a szervezeteket, hogy az egymástól való különbözőségüket, különböző elképzeléseiket hangsúlyozzák és ezzel nagyobb választási lehetőséget kínálnak a szavazók felé, vagy ellenkezőleg, igyekezzenek aggregálni a különböző nézeteket a közösségen belül. Összességében, a rendszer mennyiben termel ki egy fragmentált szervezeti világot vagy pedig a tartós koalíciók kialakításának kedvez. Mennyiben részesíti előnyben a hosszabb ideje jelen lévő, már beágyazott szereplőket és miként támaszt esetleges akadályokat az újonnan belépni szándékozók számára? A rendszer arányosságának/aránytalanságának és a versengésnek a mértéke kihatással van tehát a pártfejlődésre, a kisebbségi jelölőszervezetek követett stratégiáira is.

Következtetések

A tanulmány célja annak vizsgálata volt, hogy a választások főbb funkciói miként értelmezhetők a különleges kisebbségi kontextusokban. A Közép- és Délkelet-Európában, napjainkban működő személyi elvű, vagy azzal rokonítható, a területi elemmel kombinált autonómia-rezsimekkel kapcsolatban, kevés kutatási eredmény áll ugyanis rendelkezésre a választások funkcióiról és azok lehetséges és tényleges hatásairól. A tanulmány némiképp e hiányt pótolva számba vette a legfontosabb funkciókat, és azok gyakorlati működését és hatásait konkrét esetekkel támasztotta alá, miközben ezen funkciók alaposabb feltárása még további kutatásokat igényel. Ideértve a jelöltek kiválasztásának folyamatát, a választók és a képviselők közötti kapcsolatot, a választási rendszer és a regisztráció hatását a közösségen belüli viszonyokra és folyamatokra, miközben figyelembe kell venni egyúttal az etnikai hovatartozásra vonatkozó adatok személyes és érzékeny voltát, azok jogi védelmét, az asszimiláció és az elidegenedés eltérő fokait, akárcsak a közösségek belső demokráciáját. Szintén kevés kutatási adat áll rendelkezésre arról, hogy maga a kialakított választási rendszer hogyan alakítja a szavazói magatartást, azok viszonyulását a rendszerhez? Az állandósultabb vagy megosztottabb vezetést eredményez-e, mérsékli

vagy fokozza a közösségen belüli esetleges versenyt? A kutatás folytatásában szintén vizsgálni kell, hogy vajon az arányos választási rendszerek nagyobb teret tudnak-e biztosítani a különböző, kisebbségen belüli szegmenseknek és hatékonyabban csökkentik a belső versenyt vagy éppen miképpen növelik az alcsoportok közötti különbségeket.⁴³ Összegezve, mindezen kérdéseknek és tényezőknek komoly befolyása van a kisebbségi közösségek közéleti részvételére, illetve nem utolsó sorban jövőbeli perspektíváira is.

Felhasznált irodalom

- Agarin, Timofey; Cordell, Karl: *Minority Rights and Minority Protection in Europe*. London: Rowman & Littlefield, 2016.
- Bauböck, Rainer: Területi vagy kulturális autonómiát kapjanak a nemzeti kisebbségek? *Pro Minoritate*, 2002/Nyár. 139–174.
- Bauer, Otto: *The Question of Nationalities and Social Democracy*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2000.
- Beretka Katinka: Fragile Autonomy Arrangements in the Republic of Serbia: The Territorial Autonomy of Vojvodina and the National Minority Councils. In: Salat Levente et al. (eds.): *Autonomy Arrangements Around The World. A Collection of Well and Lesser Known Cases*. Cluj-Napoca: Romanian Institute for Research On National Minorities, 2014. 247–273.
- Bowring, Bill: Burial and resurrection. Karl Renner’s controversial influence on the ‘national question’ in Russia. In: Nimni, Ephraim (ed.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. Abingdon: Routledge, 2005. 162–175.
- Brunner, Georg; Küpper, Herbert: Európai autonómia-megoldások: a kisebbségi önkormányzatok autonómia-modelljeinek tipológiája. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel, 2005. 377–403.

⁴³ Norris, Pippa: *Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

- Coakley, John (ed.): *Non-territorial Autonomy in Divided Societies. Comparative Perspectives*. Abingdon: Routledge, 2017.
- Cordell, Karl; Agarín, Timofey; Osipov, Alexander (eds.): *Institutional Legacies of Communism. Change and Continuities in Minority Protection*. London: Routledge, 2015.
- Dicosola, Maria: The rights of national minorities in Croatia. In: Vizi Balázs – Tóth Norbert; Dobos Edgár (eds.): *Beyond International Conditionality: Local Variations of Minority Representation in Central and South-Eastern Europe*. Baden-Baden: Nomos, 2017. 79–100.
- Halász Iván: Az 1905-ös morvaországi kiegyezés – kísérlet az „objektív alapú” nemzeti kataszter létrehozására. In: Halász Iván – Majtényi Balázs (szerk.): *Regisztrálható-e az identitás?* Budapest: Gondolat – MTA Jogtudományi Intézete, 2003. 165–188.
- Hermet, Guy: State-Controlled Elections: a Framework. In: Hermet, Guy – Rose, Richard – Rouquie, Alain (eds.): *Elections Without Choice*. London: Macmillan, 1978. 1–18.
- Komac, Miran – Roter, Petra: The Autonomy Arrangement in Slovenia. In: Malloy, Tove – Osipov, Alexander – Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 93–115.
- Korhecz Tamás: National Minority Councils in Serbia. In: Malloy, Tove – Osipov, Alexander – Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 69–91.
- Körösényi András: Lehangelő tudomány, vagy a politika művészete? Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 2009/3. 33–56.
- Kuzmány, Böries: Habsburg Austria: Experiments in Non-territorial Autonomy. *Ethnopolitics*, 2016/1. 43–65.

- Liber, George: Ukrainian Nationalism and the 1918 Law on National-Cultural Autonomy. *Nationalities Papers*, 1987/1. 22–42.
- Malloy, Tove: Introduction. In: Malloy, Tove – Osipov, Alexander – Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 1–15.
- Malloy, Tove – Osipov, Alexander – Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Malloy, Tove – Palermo, Francesco (eds.): *Minority Accommodation through Territorial and Non-territorial Autonomy*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Norris, Pippa: *Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Nimni, Ephraim (ed.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. Abingdon: Routledge, 2005.
- Nimni, Ephraim – Osipov Alexander – Smith, David J. (eds.): *The Challenge of Non-Territorial Autonomy: Theory and Practice*. Oxford: Peter Lang, 2013.
- Osipov, Alexander: National Cultural Autonomy in Russia: A Case of Symbolic Law. *Review of Central and East European Law*, 2010/1. 27–57.
- Osipov, Alexander: Non-Territorial Autonomy during and after Communism: In the Wrong or Right Place? *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2013/1. 7–26.
- Petričušić, Antonija: Non-territorial Autonomy in Croatia. In: Malloy, Tove – Osipov, Alexander – Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 53–68.

- Pinkus, Benjamin: *The Jews of the Soviet Union. The History of a National Minority*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Radó Péter: Magyar nemzetiségi önkormányzat a szlovéniai Muravidéken. *Regio*, 1993/3. 68–76.
- Rahat, Gideon: What Is Democratic Candidate Selection? In: Cross, William P. – Katz, Richard S. (eds.): *The Challenges of Intra-Party Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 136–149.
- Renner, Karl: State and nation. In: Nimni, Ephraim (ed.): *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics*. Abingdon: Routledge, 2005. 13–40.
- Salat Levente: Conclusion. In: Malloy, Tove; Osipov, Alexander; Vizi Balázs (eds.): *Managing Diversity Through Non-Territorial Autonomy. Assessing Advantages, Deficiencies, and Risks*. Oxford, Oxford University Press, 2015. 249–273.
- Smith, David: Non-territorial cultural autonomy in contemporary Europe: reflections on the revival of an idea. In: Breen, Keith – O'Neill, Shane (eds.): *After the Nation? Critical Reflections on Nationalism and Postnationalism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. 84–102.
- Smith, David: Non-Territorial Autonomy and Political Community in Contemporary Central and Eastern Europe. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2013/1. 27–55.
- Smith, David: Challenges of Non-Territorial Autonomy in Contemporary Central and Eastern Europe. In: Nimni, Ephraim – Osipov Alexander – Smith, David J. (eds.): *The Challenge of Non-Territorial Autonomy: Theory and Practice*. Oxford: Peter Lang, 2013. 117–132.
- Smith, David: National–Cultural Autonomy in Contemporary Estonia. In: Salat Levente et al. (eds.): *Autonomy Arrangements Around The World. A Collection of Well and Lesser Known Cases*. Cluj–Napoca: Romanian Institute for Research On National Minorities, 2014. 299–319.

Smith, David – Cordell, Karl (eds.): *Cultural Autonomy in Contemporary Europe*. London: Routledge, 2008.

Smith, David – Hiden, John: *Ethnic Diversity and the Nation State. National Cultural Autonomy Revisited*. London: Routledge, 2012.

Szarka László: *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák*. Budapest: Lucidus, 2004.

Thomassen, Jacques: Representation and Accountability. In: *Elections and Democracy: Representation and Accountability*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 1–19.

Wojtasik, Waldemar: Functions of Elections in Democratic Systems. *Political Preferences*, 2013/4. 25–38.

M. BALÁZS ÁGNES*

Szólnak a szószólok?¹ – A nemzetiségi szószólok hatása a parlamentari napirendre

1. Bevezetés

Bár hazánkban már a rendszerváltáskor is felmerült a kisebbségek országgyűlési képviselete kérdése,² megvalósulására várni kellett a 2011. évi választójogi törvény meghozataláig.

Már a vonatkozó szabályok elfogadásakor sokan foglaltak állást amellet, hogy csekély az esélye annak, hogy nemzetiségi listáról bármely jelölt országgyűlési mandátumot nyerjen, így csak az országgyűlési képviselőknél szűkebb jogosítvánnyal rendelkező nemzetiségi szószólok fogják képviselni az egyes nemzetiségeket az Országgyűlésben,³ ami a 2014-es országgyűlési választásokon be is

* A szerző politológus, az NKE Közigazgatástudományi Doktori Iskola hallgatója. E-mail: balazsagnes@windowslive.com

¹ A szerző köszönettel tartozik Boda Zsoltnak, Brian Jones-nak, Dobos Balázsnak, Gajduschek Györgynek, Fejes Zsuzsannának, Gellén Mártonnak, Halász Ivánnak, Molnár Csabának, Papp Z. Attilának, Samuel Workman-nek Sebők Miklósnak, az anonim bírálóknak, az MTA TK PTI-ben rendezett műhelyvita, továbbá a Comparative Agendas Project tizedik éves konferenciája résztvevőinek megjegyzéseiért. A fennmaradó hibákért kizárólag a szerző felelős.

² Dobos Balázs: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988-2006.)*. Budapest: Argumentum. MTA Kisebbségkutató Intézet, 2011., 168-170.; Pap András László: *Identitás és reprezentáció. Az etnikai hovatartozás meghatározásától a politikai képviseletig*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó, 2007., 233-245.

³ Erdős Csaba: A Problematic Part of the Renewed Hungarian Parliamentary Law: The Parliamentary Representation of Nationalities, *De Iurisprudentia et Iure Publico: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*. 2013/1. 55.; Kurunczi, Gábor:

igazolódott.⁴ A kérdés vizsgálatához szükséges áttekinteni és elemezni a nemzetiségek országgyűlési képviseletének magyarországi felmerülését és megteremtését, továbbá a nemzetiségi szószlók eddigi tevékenységét. Választ kell találnunk arra, hogy a nemzetiségek érdekeinek országgyűlési képviselete, illetve a parlamenti napirend tematizálása tekintetében milyen mértékben tekinthető eredményesnek a szabályozás. Ennek érdekében három területet vizsgálunk meg: Milyen arányban merül fel a nemzetiségek kérdése a parlamenti napirenden belül az interpellációk, kérdések és azonnali kérdések között a 2010-2014-es parlamenti ciklushoz viszonyítva? Hogyan alakul e kérdések aránya a jelenlegi ciklusban megszűnt törvények tekintetében az 1990 óta eltelt korábbi ciklusokhoz képest? Nőtt-e a nemzetiségek költségvetési támogatása amióta nemzetiségi szószlók ülnek a parlamentben? Mielőtt mindezen kérdésekre rátérnénk, szükséges tisztáznunk néhány elméleti és módszertani kérdést.

2. Szubsztantív és szimbolikus képviselet

A nemzetiségek országgyűlési képviseletének megteremtése a népképviseleti elv megbontásán, és azon a feltevésen alapul, hogy a nemzetiségi jobban képviselik a nemzetiségi érdekeit, mint a nem nemzetiségi képviselők, továbbá azon, hogy nemzetiségeket ezért hozzá kell segíteni az országgyűlési jelenléthez, mivel önjelöltől nehezen jutnak be az Országgyűlésbe. A képviselet jellege szerint formális, leíró és szimbolikus képviseletre való felosztása Pitkin nevéhez fűződik.⁵ A szubsztantív képviselet alapvetése a képviselő képviselt érdekében történő cselekvése

A nemzetiségek parlamenti képviseletének kérdéséről. *Pázmány Law Working Papers*. 2013/14. <http://d18wh0wf8v71m4.cloudfront.net/docs/wp/2013/2013-14-Kurunczi.pdf> (Letöltés ideje: 2016. április 30.); Szalayné Sándor Erzsébet: A 2014. évi választások a magyarországi nemzetiségekért felelős biztoshelyettes szemszögéből. *Kisebbségkutatás*, 2014/1. 13.

⁴ L. Balázs Ágnes: *A választójog egyenlősége: dilemmák és határesetek*. Diplomamunka. Budapest: Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Kar, Közjogi Intézet, Európai és Összehasonlító Közjogi Tanszék, 2015. 24–25.

⁵ Pitkin, Hanna Fenichel: *The Concept of Representation*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1967.

„acting for”, amely vonása miatt Sebők Miklós a képviseleti demokrácia megbízó-ügynök elméleti modellje előfutáraként jelöli meg.⁶ A szakirodalomban napjainkig vitatott kérdés az, hogy a leíró képviselet, vagyis egy csoportnak a társadalomban betöltött arányának megfelelő parlamenti jelenlét előfeltételét jelenti-e a szubsztantív (tartalmi) képviseletnek, vagyis annak, hogy az adott csoport érdekei tartalmilag ténylegesen megjelenjenek a döntéshozatalban.⁷ E kérdést napjainkban gyakran vizsgálják a latin-amerikaiaknak és afroamerikaiaknak, az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusában,⁸ illetve tagállmi törvényhozásokban,⁹ valamint egyes kisebbségeknek az egyéb országok törvényhozásaiban való képviselése,¹⁰ továbbá a nők politikai képviselése kapcsán,¹¹ de

⁶ Sebők Miklós: A képviseleti demokrácia megbízó-ügynök elméleti modellje. *Politikatudományi Szemle*, 2015/2. 8.

⁷ Várnagy Réka – Ilonszki Gabriella: Üvegplafonok. Pártok lent és fent. *Politikatudományi Szemle*. 2012/4. 9.

⁸ Minta, Michael D.: Legislative Oversight and the Substantive Representation of Black and Latino Interests in Congress. *Legislative Studies Quarterly*, 34: (2), 2009. 30–51.

⁹ Ueda, Michiko (é.n.): *Does Minority Representation Matter for Policy Outcomes? Evidence from the U.S. States.*

http://sites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic892944.files/ueda_michiko.pdf (Letöltés ideje: 2016. november 18.)

¹⁰ Bird, Karen: Patterns of Substantive Representation Among Visible Minority MPs: Evidence from Canada’s House of Commons. In: Bird, Karen – Saalfeld, Thomas – Wüst, Andreas M. (Eds.): *The political representation of Immigrants and Minorities: Voters, Parties*. Abingdon: Routledge. ECPR Studies in Political Science, 2011. 207–228.

Rocha, Rene R. – Tolbert, Caroline J. Bowen, Daniel C. – Clark, Christopher J.: Race and Turnout: Does Descriptive Representation in State Legislatures Increase Minority Voting? *Political Research Quarterly*. 63: (4), 2010. 890–907., Hodžić, Edin – Mraović, Boriša: Political Representation of Minorities in Bosnia and Herzegovina: How Reserved Seats Affect Minority Representatives’ Influence on Decision-making and Perceived Substantive Representation. *Ethnopolitics*. 14:(4), 2015. 418-434.,

Zuber, Christina Isabel: Reserved Seats, Parties, and Group Representation in Bosnia and Herzegovina. *Ethnopolitics*. 14:(4), 2015. 390–403.;

Jusić, Mirna – Stojanović, Nenad: Minority Rights and Realpolitik: Justice-based vs. Pragmatic Arguments for Reserving Seats for National Minorities. *Ethnopolitics*. 14:(4), 2015. 404–417.

találkozhatunk a fogyatékkal élők szubsztantív képviselőivel foglalkozó írással is.¹² Bár a nemzetiségi szószólók eleve csak a nemzetiségeket érintő ügyekben szólhatnak fel az Országgyűlésben,¹³ a fentiek fényében érdemes arra figyelni, hogy a képviselők általi interpellációk, kérdések, azonnali kérdések tekintetében megfigyelhető-e a felszólaló, illetve benyújtó nemzetisége, valamint felszólalása, kérdése témája közötti összefüggés, és hogy a szószólók képesek-e tematizálni a parlamenti napirendet Mindezek előtt azonban szükséges felvázolni az alkalmazott módszertant.

3. Módszertan

Jelen tanulmány keretei között a parlamenti napirend került vizsgálatra, hiszen a nemzetiségi szószólók intézménye létrehozásának célja egyfajta kedvezményes országgyűlési képviselő biztositása volt. Első lépésben feltártuk a nemzetiségek országgyűlési képviselőtének megszületését és annak jogi kereteit. Ezt követően az Országgyűlés honlapján, az egyes szószólók adatlapján fellelhető adatok alapján megvizsgáltuk a szószólók első három évi tevékenységét.¹⁴ Ezután hasonlítottuk össze a kisebbségi témakörök jelenlétét a parlamenti kérdések között, a törvényalkotásban, valamint a nemzetiségek költségvetésből való részesedését, még hozzá a kultúrájukra és önkormányzásukra fordított tételek alakulását 2015 előtt és után.¹⁵

A parlamenti vitaműfajokban bekövetkezett változás vizsgálata során az Országgyűlés honlapjának keresőjét¹⁶ használtuk. Az előző

¹¹ Childs, Sarah: Women and British Party Politics. Descriptive, substantive and symbolic representation. Routledge Advances in European Politics. Abingdon: Routledge, 2008.

¹² Chaney, Paul: Institutional Ableism, Critical Actors and the Substantive Representation of Disabled People: Evidence from the UK Parliament 1940–2012, *The Journal of Legislative Studies*, 21:(2), 2015. 168–191.

¹³ 2012. évi XXXVI. törvény az Országgyűlésről [A továbbiakban: Ogytv.] 22. § és 29-29/A. §

¹⁴ Vizsgálódásunkat a 2017. május 8-i ülésnapra bezárólag végeztük el.

¹⁵ A 2015. évi volt az első olyan központi költségvetés, amelyet már a nemzetiségi szószólók jelenlétében került elfogadásra.

¹⁶ Felszólalások keresése 2010-2014. <http://bit.ly/2u8ax0z> (Teljes link az irodalomjegyzékben.) (Letöltés ideje: 2015. december 20.), Felszólalások

és jelen ciklusbeli nemzetiségekhez kapcsolódó interpellációk, kérdések és azonnali kérdések kerültek górcső alá. Az előző ciklussal való összehasonlítás melletti érv az, hogy azóta még nem telt el sok idő, illetve hasonló volt a parlament összetétele a jelenlegihez, ám annyiban módosult, hogy immár nemzetiségi szószólók is részt vesznek az Országgyűlés munkájában. Bár az összehasonlíthatóságot nehezíti, hogy 2012-ben megszületett az Országgyűlésről szóló törvény, 2014-ben új házszabályt fogadtak el,¹⁷ és a képviselők száma is 199-re csökkent,¹⁸ a fentiek miatt mindenképp érdemesnek tartjuk az előző ciklussal való összehasonlítást, amelyet a későbbiekben érdemes lesz kiterjeszteni a rendszerváltás utáni összes ciklusra.

Készítettünk egy szótárat a nemzetiségekhez kapcsolódó szótövekről és azokra helyettesítő karakter segítségével kerestünk.¹⁹ Az interpellációk, kérdések és azonnali kérdések esetében az eredményeket ezt követően cím szerint soroltuk be a nemzetiségeket érintő voltak szerint. Ahol cím nem szerepelt, vagy pedig nem volt elegendő a tartalom azonosítására, ott a felszólalás tartalma nyújtott támpontot. Vizsgálódásunk körébe csupán azok a felszólalások estek, amelyek kifejezetten a Magyarországon élő tizenhárom elismert nemzetiség jogaihoz, történelméhez, kultúrájához, képviselőjéhez, identitásához kapcsolódnak. Nem foglalkoztunk a romákat mint hátrányos helyzetű csoportot érintő, azaz a romák társadalmi felzárkóztatásához mint szociálpolitikai kérdéshez kapcsolódó, a külhoni magyarok kisebbségvédelméhez kapcsolódó, valamint a magyarországi nemzetiségeket érintőlegesen említő, egyébként alapvetően más témájú felszólalásokkal. Az interpellációk kapcsán segítséget nyújtott még az MTA TK Politikatudományi

keresése 2014–

<http://www.parlament.hu/felszolalások-keresese> (Letöltés ideje: 2017. május 15.), Irományok egyszerűsített lekérdezése 2010-2014

<http://bit.ly/2ttrKUs> (Teljes link az irodalomjegyzékben.) (Letöltés ideje: 2015. december 20.), Irományok lekérdezése 2014–

<http://www.parlament.hu/iromanyok-lekerdezese> (Letöltés ideje: 2017. május 15.)

¹⁷ 10/2014 (II. 24.) OGY határozat

¹⁸ 2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról [A továbbiakban: Vjt.] 3.§ (1)

¹⁹ A következő szavakra kerestünk rá: nemzetiség*, kisebbség*, romá*, roma*, cigán*, ruszin*, német*, lengyel*, ukrán*, szlovák*, szerb*, szlovén*, horvát*, örmény*, görög*, bolgár*, vend*, rác*, tót*, sváb*, oláh*.

Intézet keretében futó Hungarian Comparative Agendas Project (CAP) interpellációkról készített adatbázisa is.²⁰ Fontos megjegyezni, hogy a projekt közpolitikai kódkönyve témakörök szerint, s nem ügypontként tartalmazza a kódokat, emellett egy törvényszöveghez egyetlen főtéma, és egy azon belüli altéma kódja rendelhető aszerint, hogy mely témakör tekinthető dominánsnak az adott törvényben.²¹ Jelen kutatás szempontjából az e projekt kódkönyve szerint az etnikai kisebbségek, etnikai diszkrimináció és rasszizmus témaköréhez kapcsolódó elemek fontosak, így ezek vizsgálatára kerül sor.

A törvényalkotás kapcsán tett összehasonlítás során a jelenlegi ciklus adatait az Országgyűlés honlapján fellelhető adatok alapján elemeztük. Mivel a nemzetiségek jogait érintő kérdésekkel foglalkoznia kell a nemzetiségi bizottságnak, az e bizottság által tárgyalt irományokat vettük figyelembe.²² A korábbi ciklusok adatai a CAP keretében készültek, a törvényhozásra vonatkozó adatbázis alapján kerültek vizsgálatra,²³ emellett az MTA TK Kisebbségkutató Intézete keretei között elkészült Közép-európai Kisebbségi Jogtárat²⁴ is felhasználtuk. A nemzetiségek költségvetési támogatása kapcsán a

²⁰ Boda Zsolt – Sebők Miklós: Előszó: A Hungarian Comparative Agendas Project bemutatása. *Politikatudományi Szemle*, 2015/4. 33–40., Interpellációk | MTA TK CAP

<http://cap.tk.mta.hu/interpellacio> (Letöltés ideje: 2015. december 21.), Az itt közölt adatok eredetileg a Boda Zsolt és Sebők Miklós által vezetett, „Hungarian Comparative Agendas Project, 2014-2017” című OTKA által finanszírozott (ÁJP K 109303) kutatásból származnak, az adatokat a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontja tette közzé. Sem az OTKA, sem a kutatás vezetői nem felelnek az itt közölt elemzés tartalmáért.

²¹ Közpolitikai témakörök kódkönyve (A magyar közpolitika dinamikája) <http://cap.tk.mta.hu/kozpolitikai-magyar> (Letöltés ideje: 2015. december 21.)

²² A bizottság által benyújtott irományok 2014- – Országgyűlés <http://www.parlament.hu/web/magyarorszag-nemzetisegek-bizottsaga-a-bizottsag-altal-benyujtott-iromanyok> (Letöltés ideje: 2017. május 15.), A bizottság által tárgyalt irományok 2014- - Országgyűlés <http://www.parlament.hu/web/magyarorszag-nemzetisegek-bizottsaga-a-bizottsag-altal-targyalt-iromanyok> (Letöltés ideje: 2017. május 15.)

²³ Törvények | MTA TK CAP <http://cap.tk.mta.hu/torveny> (Letöltés ideje: 2015. december 29.)

²⁴ Nemzetiségi adatbázisok | Keresés a jogszabályok között http://mtatki.ogyk.hu/jogszabaly_adatok.php (Letöltés ideje: 2017. június 8.)

CAP költségvetési adatbázisát²⁵ és a 2013 utáni költségvetési törvényeket²⁶ vettük alapul.²⁷ A 2013 utáni költségvetések esetében a vitaműfajok kapcsán is használt keresőszavak segítségével kerestük meg a nemzetiségeket érintő tételeket, összeadtuk azok összegeit és megvizsgáltuk az összes tételhez viszonyított részarányukat. Ennek során szintén csak a nemzetiségek jogaihoz, kultúrájához, politikai részvételéhez kapcsolódó tételeket vettük figyelembe. A módszertan ismertetése után szükséges áttekinteni a nemzetiségek országgyűlési képviselőit érintő szabályozást.

4. A magyarországi nemzetiségek országgyűlési képviselete

A rendszerváltás környékén, s azt követően több javaslat és kísérlet is született a nemzetiségek országgyűlési képviseletének megvalósítására,²⁸ arra mégis 2011-ig, a jelenleg is hatályos választójogi törvény megalkotásáig kellett várni. E törvény alapján az országos lista lehet pártlista, vagy nemzetiségi lista.²⁹ Nemzetiségi lista állítására kedvezményes feltételek vonatkoznak. A nemzetiségi listán legalább három jelöltnek kell szerepelnie, s csupán a névjegyzékben nemzetiségi választópolgárként regisztrált választó lehet jelölt. Nincs lehetőség közös nemzetiségi lista állítására. Egy személy csak egyetlen országos listán lehet jelölt.³⁰

²⁵ Költségvetések | MTA TK CAP <http://cap.tk.mta.hu/koltsegetes> (Letöltés ideje: 2015. december 18.)

²⁶ 2013. évi CCXXX. törvény Magyarország 2014. évi központi költségvetéséről, 2014. évi C. törvény Magyarország 2015. évi központi költségvetéséről, 2015. évi C. törvény Magyarország 2016. évi központi költségvetéséről 2016. évi CL. törvény Magyarország 2017. évi központi költségvetéséről

²⁷ Szintén a 2017. május 8-i ülésnaplival bezárólag elfogadott költségvetéseket vizsgáltuk, így a 2017. évi a vizsgálódásunk körébe eső utolsó költségvetés.

²⁸ Dobos, 2011., 168–170. Pap, 2007., 233–245.

²⁹ Vjt. 7. §

³⁰ Vjt. 9-10. §, Az a tény, hogy csak az országos nemzetiségi önkormányzatok állíthatnak nemzetiségi listát, egyfajta garanciának tekinthető a visszaélésekkel szemben, ugyanakkor aggályos az Európa Tanács keretében működő Nemzeti Kisebbségek Védelméről Szóló Keretegyezmény Tanácsadó Bizottságának tematikus kommentárja szempontjából, miszerint szükséges annak biztosítása, hogy az adott kisebbség különböző tagjai politikai képviseletét több kisebbségi párt vagy egyéb politikai szerv is elláthassa. Ez az aggály akkor is fennáll, ha figyelembe vesszük, hogy léteznek nemzetiségi önkormányzatok, illetve hogy nemzetiségi pártok is indulhatnak a választásokon (kedvezményes feltételek

Ha az egyik nemzetiségi listára leadott szavazatok elérnek egy kedvezményes kvótát, azon a nemzetiségi listán kiosztásra kerül egy kedvezményes mandátum. A kedvezményes mandátumok száma az országos listán kiosztható mandátumok számából kivonásra kerül.³¹ Amely nemzetiség listáján egyetlen mandátum sem kerül kiosztásra, azt a nemzetiséget a listán első helyen szereplő jelölt nemzetiségi szószólóként képviseli az Országgyűlésben.³² A nemzetiségi szószólókra és a nemzetiségeket képviselő bizottságra vonatkozó szabályozás³³ szemünk előtt kell lebegjen vizsgálatunk során, hiszen a nemzetiségi szószólók szűkebb jogosítványokkal rendelkeznek, mint a képviselők. Szavazati joguk csak a nemzetiségeket képviselő bizottságban van, egyébként felszólalni is csupán akkor van lehetőségük, ha a többségi képviselőkől álló Házbizottság úgy ítéli meg, hogy a nemzetiség érdekeit érinti egy adott napirendi pont, vagy ha rendkívüli ügy merül fel. Tanácskozási joggal részt vehetnek az egyéb bizottságok ülésein is, azok jóváhagyása esetén. A nemzetiségek jogait és érdekeit érintő ügyekben lehetőségük van

biztosítása nélkül). L. Strasbourg, 2008. május 5. ACFC/31DOC(2008)001 A Nemzeti Kisebbségek Védelméről Szóló Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága – Kommentár a Nemzeti Kisebbségekhez Tartozó Személyek Hatékony Részvételéről a Kulturális, Szociális és Gazdasági Életben, Valamint a Közügyekben. Elfogadva 2008. február 27-én. 79. pont

<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800bc7ee> (Letöltés ideje: 2017. június 30.)

Ugyanezen kommentár egyébként előírja a kisebbségek érdekeinek választott testületek, így a parlament napirendjén való hatékony megjelenését is. (81. pont). Előírásra kerül továbbá az is, hogy a kisebbségi képviselők ténylegesen bevonásra kerüljenek a döntéshozatalba, ne csupán megfigyelők legyenek, és ne csupán a kisebbségekhez kapcsolódó ügyek tekintetében kerüljenek bevonásra. Kiemelésre kerül továbbá az is, hogy a kisebbségi bizottságok léte hozzájárul ahhoz, hogy a kisebbségek kérdése a parlamenti napirenden kiemelt helyet kapjon, ám más bizottságoknak is kiemelten kell kezelniük e kérdést. (5. oldal, 91-96. pont) A Tanácsadó Bizottság kiemeli továbbá, hogy a kisebbségekhez tartozó személyek részvétele formális biztosítottsága nem elegendő, érdemi befolyással kell bírnuk a döntésekre, melyeknek a lehető leginkább közönsnek kell lenniük. (19-21. pont) Láthatjuk, hogy e feltételek kapcsán még a parlamenti napirendre gyakorolt hatást nem vizsgálva is sok tekintetben adós marad a hatályos magyarországi szabályozás.

³¹ Vjt. 16. §

³² Vjt. 18. §

³³ Ogytv. 22. § és 29-29/A. §

kérdést feltenni ugyanannak a személyi körnek, mint a képviselőknek, érvényesül rájuk nézve a szabad és (egymáshoz mérten) egyenlő mandátum elve, s mentelmi joguk is van.³⁴ Több szerző már a 2014. évi választásokat megelőzően figyelmeztetett arra, hogy a nemzetiségeknek igencsak csekély az esélyük, hogy akár egyetlen kedvezményes mandátumot elnyerjenek,³⁵ ami a 2014. évi országgyűlési választásokon be is igazolódott.³⁶ Ezért meg kell fontolni a szabályozás módosítását. Ehhez kapcsolódóan mindenképp érdemes megvizsgálni annak a lehetőségét, hogy a nemzetiségi szószóló intézményének megtartása mellett lehetővé tegyék a nemzetiségi választópolgárok számára a pártlistára való szavazást. Ez azonban csak akkor hoz javulást, ha a nemzetiségi szószólók eddigi tevékenysége alapján ez a képviseleti módszer eredményesnek bizonyul. A továbbiakban ezért ez a kérdéskör kerül vizsgálatra.

5. A nemzetiségi szószólók eddigi tevékenysége

Az *Országgyűlési Napló* adatai alapján jelen ciklusban, 2017. május 8-ig, nem vizsgálva a technikai jellegű, illetve az ügyrendi jellegű felszólalásokat, az Országgyűlésben összesen 20.575 képviselői vagy szószólói felszólalás hangzott el.³⁷ Az egy képviselőre, illetve szószólóra eső átlag felszólalások száma tehát kerekítve 99. Ha csak a képviselők felszólalásait nézzük, akkor pedig kerekítve 103 felszólalás jut egy képviselőre. Láthatjuk tehát, hogy a szószólók felszólalásainak száma jelentős mértékben elmarad a képviselőkétől, hiszen mindeddig összesen 126 felszólalás hangzott el a nemzetiségi szószólók részéről, amelynek egy főre eső átlaga megközelítőleg 9,69. Nem felejtethjük azonban el azt sem, hogy a nemzetiségi szószólók plenáris ülésen való felszólalási lehetősége igencsak korlátozott.

Mindenek előtt érdemes önmagában is megvizsgálni a nemzetiségi szószólók eddigi tevékenységét, amit az Országgyűlés

³⁴ Ogytv. 29-29/A. §

³⁵ Erdős, 2013. 55.; Kurunczi, 2013.; Szalayné, 2014. 13.

³⁶ L. Balázs, 2015. 24-25.

³⁷ A képviselőként, illetve szószólóként felszólalók interpelláció, kérdés/azonnali kérdés, napirendi kívül, napirendi pont szerepsoportokhoz köthető felszólalásait vettük figyelembe.

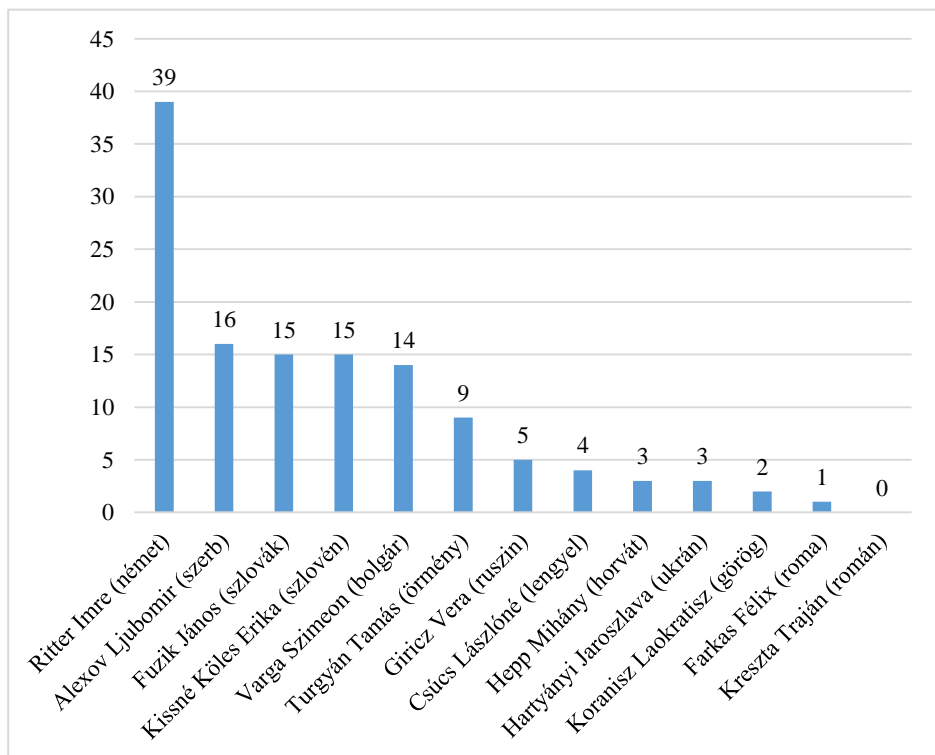
honlapján fellelhető adatok segítenek megítélni.³⁸ Jelen tanulmány elkészítése során a szószlók tevékenységének első három éve került vizsgálatra, így az ülésnapokat 2017. május 8-ig vettük figyelembe. A 1. ábra kapcsán látható, hogy a szószlók felszólalásainak száma nem áll arányban az adott nemzetiséghez tartozók létszámával.

³⁸ Szószlók - Országgyűlés

<http://www.parlament.hu/szoszolok-listaja> (Letöltés ideje: 2017. május 15.),

A nemzetiségi szószlók tevékenységét jelen tanulmányban más szemszögből vizsgáljuk, mint azt Móré Sándor, illetve Kállai Péter tették. L. Kállai Péter: Képviselő-e a szószló? Nemzetiségi képviselet a magyar Országgyűlésben. *MTA Law Working Papers*, 2017/12.

http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2017_12_Kallai.pdf (Letöltés ideje: 2017. augusztus 11.) és Móré Sándor: A nemzetiségi szószlói intézmény jogi kerete és működésének első két éve. *Parlamenti Szemle*, 2016/2. 30-51.,

1. ábra A nemzetiségi szószólók plenáris ülésen való felszólalásai 2014. május 6 – 2017. május 8-ig.

Forrás: Az Országgyűlés honlapján található adatok alapján készített diagram.

A szószólók napirenden kívüli felszólalásokon és a kérdéseken kívüli felszólalásai közül a legtöbb (22) közpénzügyi, államháztartási kérdésekhez kapcsolódott. E témakörhöz hat szószóló szólott hozzá, közülük legtöbbször Varga Szimeon (8), Ritter Imre (6) és Alexov Ljubomir (4). A második leggyakoribb témakör a kultúra, 16 felszólalással. Ezen hozzászólások több mint fele (10) Ritter Imréhez, a nemzetiségi bizottság elnökéhez köthető, rajta kívül négyen szólaltak fel a kérdésben. Tizenhárom felszólalás kapcsolódik a különböző eljárásokhoz (például szabálysértés,

anyakönyvi eljárás, büntetőeljárás), hiszen az eljárások alatti anyanyelvhasználat a nemzetiségek számára fontos kérdés. E kérdések majdnem fele (6) Alexov Ljubomirhoz köthető. Őt követi Ritter Imre (4), s még ketten szólaltak fel a kérdésben. Ezután 10 felszólalással az alapvető jogok biztosa és helyetteseinek magyarországi nemzetiségek helyzetéről szóló beszámolóit következnek, összesen 4 szószóló általi 10 felszólalással. Gircz Vera felszólalásai közül egy kivételével mind ide tartozott. Kilenc – Kissné Köles Erika által tartott – felszólalás az oktatáshoz, szakképzéshez és felnőttképzéshez kapcsolódik. Nyolcszor pedig a választási eljárásról és az Országgyűlésről szóló törvények módosítása kapcsán került sor felszólalásra, Fuzik János, a nemzetiségi bizottság alelnöke és Turgján Tamás által. Kettő-kettő felszólalás köthető a konzuli védelemhez és a népszámláláshoz. Egy jelentős hangzott el a nemzetiségi bizottság első évi tevékenységéről, egyszer pedig Kissné Köles Erika szólalt fel a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról szóló törvényjavaslat kapcsán.

Láthatjuk, hogy ezek a felszólalások általában a nemzetiségek közös érdekeinek megjelenítésére szolgálnak. Kivételt csupán Csücs Lászlóné és Varga Szimeon határozati javaslatokhoz kapcsolódó felszólalásai jelentenek. Az egyes nemzetiségek érdekei és a nemzetiségek anyaországgal való kapcsolata megjelenítésének viszont a napirenden kívüli felszólalások és a kérdések nyújtanak színteret. Ritter Imre például felszólalt napirend előtt a Szovjetunióba hurcolt munkaszolgálatosokról. Varga Szimeon napirenden kívüli felszólalásai bolgár népszokásokról, a magyarországi bolgárok múltjáról, jelenéről és jövőjéről, valamint a magyarországi Bolgár Ortodox Egyház fennállásának századik évfordulójáról szóltak. Elhangzott tőle ugyanakkor egy előterjesztői nyitóbeszéd is a magyar-bolgár barátság napjáról szóló határozati javaslatához. Fuzik János napirenden kívül szólt a Felvidékről kitelepített magyarok emléknapjához és a csehszlovák-magyar lakosságcserehez, a szovjet kényszermunkatáborokba hurcoltakhoz, illetve a visegrádi országok haderőinek közös kiképzéséhez kapcsolódóan. Alexov Ljubomir kérdései a nemzetiségi színjátszás jövőjével, a magyarországi szerb kulturális tárgyi emlékek anyaországi szakemberekkel történő felújítása lehetőségével, valamint a Budai Szerb Ortodox Egyházmegyével kapcsolatosak. Napirend utáni felszólalásban az 575 éves szerb-magyar

együttélésről emlékezett meg. Kissné Köles Erika a szlovének létkérdéseiről, múltjáról, jelenéről és jövőjéről beszélt, illetve Pável Ágostonról, a magyarországi szlovénség kutatójáról emlékezett meg, majd a szlovén alkotmány elfogadásának 25. évfordulójáról is felszólalt, teljes egészében szlovénül. Turgyán Tamás az aradi vértanúk emléknapijáról, az örmény népirtásról és Örményország függetlenségének kikiáltása 25. évfordulója alkalmából szólalt meg napirend után. Giricz Vera „II. Rákóczi Ferenc és a ruszinok” címmel szólalt fel. Csúcs Lászlóné felszólalásai mind kifejezetten a lengyelekhez kapcsolódnak. Több felszólalása határozati javaslatokhoz tartozott, amelyek előterjesztői között ő is szerepelt: Henryk Slawik halálának 70. és idősebb Antall József halála 40. évfordulójának emlékére, és a 2016-os év magyar-lengyel szolidaritás évévé való nyilvánításáról. Felszólalt a lengyel-magyar szolidaritás évéhez és 1956-hoz kapcsolódóan. Hartyányi Jaroslava az ukrán-magyar kapcsolatok témakörében szólalt fel.

A roma és az örmény szószólók csak magyarul szólaltak fel, ám az ő esetükben a magyar nyelv is nemzetiségi nyelvnek minősül.³⁹ Míg a legtöbben anyanyelven kezdték a felszólalást és magyarul folytatták, a lengyel szószóló legelső alkalommal ezt éppen fordítva tette. A szlovén szószóló pedig egy felszólalását mondta el végig anyanyelvén. A fentiek alapján láthatjuk, hogy az egyes nemzetiségi szószólók aktivitása nagyban eltér egymástól akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy egyesek azért is gyakrabban szólalnak fel, mert sokszor rájuk esik a nemzetiségi bizottság előadójának szerepe. Különös figyelmet érdemel, hogy a román szószóló, Kreszta Traján egyetlenegyszer sem szólalt fel. A többi szószóló közül egyesek felszólalásai viszonylag egyenletesen oszlanak el, mások kezdetben többet szólaltak fel, ám ez irányú aktivitásuk idővel (akár teljesen) alábbhagyott, megint mások a ciklus második felében kezdtek el gyakrabban felszólalni.

A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a nemzetiségek témaköre milyen gyakran bukkant fel a parlamenti kérdések között az előző és a jelenlegi ciklusban.

³⁹ 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól 22.§ (1)

6. A nemzetiségekhez kapcsolódó parlamenti kérdések 2014 előtt és után

A következőkben tehát azt tekintjük át, hogy jelen ciklusban miképpen alakultak a nemzetiségek jogait érintő interpellációk, parlamenti kérdések és azonnali kérdések az előző ciklushoz képest (1. táblázat).

1. táblázat *A kisebbségi tárgyú parlamenti kérdések alakulása az előző ciklushoz képest 2017. május 8-ig*

		2010–2014	2014-
Interpellációk	Benyújtott	1752	1154
	Elhangzott	957	682
	Nemzetiségi	2	2
Kérdések	Benyújtott	8491	11336
	Elhangzott	869	897
	Nemzetiségi	2	9
Azonnali kérdések	Benyújtott	1307	1213
	Elhangzott	1136	876
	Nemzetiségi	4	16

Forrás: Az Országgyűlés honlapján történő kulcsszavas keresés eredményei táblázatba foglalása

A két ciklust összevetve látható, hogy az előző ciklusban mindösszesen 2 olyan, a Jobbik képviselője által benyújtott interpelláció született, amely vizsgálódásunk körébe esik (2010-ben és 2013-ban). A CAP interpellációkról készített adatbázisa⁴⁰ szerint pedig 13 interpelláció született az etnikai kisebbségek, etnikai diszkrimináció és rasszizmus témakörében. A különbség oka, hogy az említett projektben a romákat mint hátrányos helyzetű csoportot érintő témák, illetve a „*cigánybűnözés*” kérdése a romákat mint kisebbséget érintő témákkal azonos kódot kaptak, továbbá ide tartozik a rasszizmus témaköre is.⁴¹ Az előző ciklusban 957

⁴⁰ Interpellációk | MTA TK CAP

<http://cap.tk.mta.hu/interpellacio> (Letöltés ideje: 2015. december 21.)

⁴¹ Közpolitikai témakörök kódkönyve (A magyar közpolitika dinamikája)

<http://cap.tk.mta.hu/kozpolitikai-magyar> (Letöltés ideje: 2015. december 21.)

interpelláció hangzott el. Az Országgyűlés honlapja alapján jelen ciklusban 1154 interpelláció került benyújtásra, s ebből összesen 682 hangzott el május 8-ig. Ezek közül egy, Soltész István KDNP-s képviselő által a bölcsődei ellátórendszer kapcsán benyújtott interpelláció foglalkozott érintőlegesen az egyházi és nemzetiségi szervezetek által működtetett bölcsődékkal, emellett egy EU-s pályázatok kapcsán megfigyelhető korrupcióról szóló interpelláció érintette az ORÖ visszaéléseit is. Nem felejthetjük el azonban, hogy még nincs vége a ciklusnak, ráadásul a nemzetiségi szószólók, mint fentebb láthattuk, nem interpellálhatnak. A kérdések tekintetében már megfigyelhetünk némi növekedést.

Míg az előző ciklus 869 elhangzott kérdése között mindösszesen 2, a jelenlegi ciklus első három éve alatti 897 elhangzott kérdés közül 9 kapcsolódik szorosán a vizsgált kérdéshez. Három a szerb szószóló, egy-egy a német szószóló és egy LMP-s képviselő, és három pedig MSZP-s képviselők részéről hangzott el. E három kérdés közül kettőt Teleki László egykori romaügyi államtitkár tett fel, aki korábban a Zala Megyei Nemzetiségi Önkormányzat tagja volt, a harmadik kérdés pedig Heringes Anitától hangzott el, aki német nemzetiségű felmenőire hivatkozott. Az azonnali kérdéseknél találunk némi változást. Az előző ciklusban elhangzott 1136 azonnali kérdés közül összesen 4 kapcsolódott kifejezetten a nemzetiségekhez, a jelenlegi ciklus 876 elhangzott azonnali kérdése közül pedig 16, ebből hét Ikotity István LMP-s képviselő, négy Teleki László, három pedig a Jobbik képviselői részéről. Ha azonban a tartalmukra is vetünk egy pillantást, láthatjuk, hogy ezen azonnali kérdések közül tíz az Országos Roma Önkormányzat (ORÖ) pénzügyi visszaéléseihez, szabálytalanságaihoz kapcsolódott, egy Farkas Flórián miniszterelnöki biztosi fizetéséhez, egy további azonnali kérdés pedig Szegényeket és Rászorultakat Segítő Alapítvány – többek között állítólagos roma nemzetiségi oktatásért felvett támogatással való – visszaéléseiről szolt.⁴² A maradék kettő

⁴² Ikotity István mindig csak az ORÖ korrupciós ügyeihez kapcsolódva szólalt fel, s felszólalásai között egyébként is viszonylag gyakoriak a korrupciós témájúak, amiket számban csak az oktatási és kulturális témájú felszólalások előznek meg. Utóbbi tény nem meglepő, hiszen Ikotity a Kulturális bizottság tagja, s ahogy arra Sebők és társai is rámutattak, a magyar Országgyűlésben is jellemző a képviselők interpellációs szokásai kapcsán a szakpolitikai specializáció.

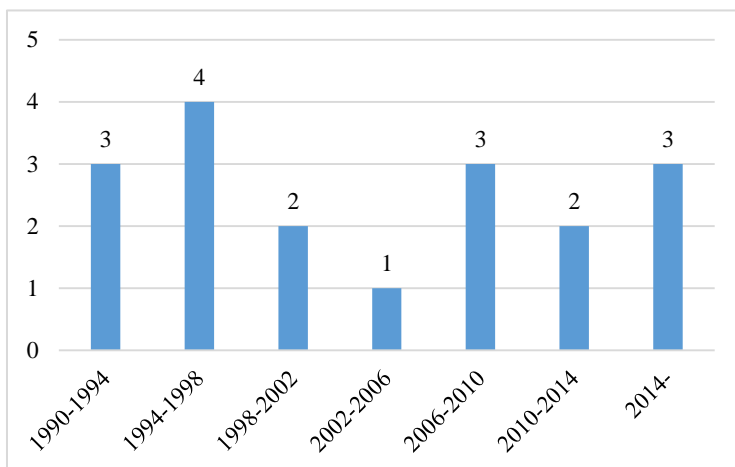
közül az egyik a romák minőségi oktatását érintette, a másik pedig arról szólt, hogy az önkormányzatok és a nemzetiségi önkormányzatok nem jutnak hozzá forrásaikhoz.

A fentiek alapján tehát úgy tűnik, hogy e műfajokban nem növekedett jelentős mértékben a nemzetiségi ügyek aránya az előző ciklushoz képest, sőt, az interpellációk esetében csökkent. A nemzetiségi szószólók által is elérhető kérdések kivételével pedig ahol némi növekedést figyelhetünk meg, az elsősorban egy konkrét ügynek, az ORÖ körüli botránynak köszönhető. Később mindenképp szükség lesz a parlamenti kérdések és napirenden kívüli felszólalások szélesebb körű elemzésére is ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le a szószólók parlamenti napirendre gyakorolt hatását illetően. A következőkben szükséges megvizsgálni azt is, hogy a nemzetiségi szószólók jelenlétével párhuzamosan növekedett-e a nemzetiségi tárgyú törvényalkotás.

7. Nemzetiségi tárgyú törvényalkotás 2014 előtt és után

A fentebb már említett CAP keretében készült, a törvényhozásra vonatkozó adatbázis és az Országgyűlés honlapjának adatai alapján érdemes megnézni, hogyan alakult a kisebbségi tárgyú törvényhozás (2. ábra).

L. Sebők Miklós – Kubik Bálint György – Molnár Csaba – Szendi Gábor: Miért kérdeznak a képviselők? Az interpellációk benyújtásának tényezői Magyarországon, 1990 és 2014 között. *Politikatudományi Szemle*, 2014/4. 58. Az egyéb korrupciós ügyek megjelenésének magas száma miatt valószínűleg tűnik, hogy a képviselő az ORÖ ügyeit nem a nemzetiségek érintettsége, hanem önmagában a korrupció miatt említette olyan sok esetben.

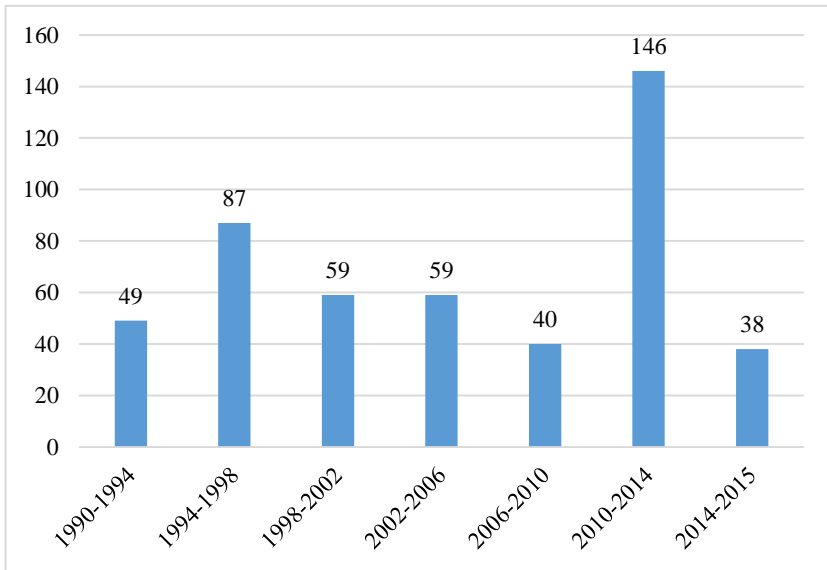
2. ábra A kisebbségi tárgyú törvényalkotás ciklusonkénti alakulása a CAP Hungary kódkönyve alapján.

Forrás: A CAP Hungary Törvények adatbázisa, valamint az Országgyűlés honlapján található adatok alapján készített diagram.

Láthatjuk, hogy az 1990–1994 közötti ciklusban összesen három, az etnikai kisebbségek, etnikai diszkrimináció és rasszizmus témaköréhez kapcsolódó törvény született, az 1994–1998 közöttiben négy, az 1998–2002 közöttiben kettő, a 2002–2006 közöttiben egy, a 2006–2010 közöttiben három, a 2010 és 2014 közöttiben pedig kettő.⁴³ Az MTA TK Kisebbségkutató Intézet Közép-európai Kisebbségi Jogi adatbázisa⁴⁴ szerint sem növekedett a nemzetiségeket érintő törvények száma az előző ciklus óta (3. ábra). Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a jogalkotás egyébként is meglehetősen intenzív volt az előző ciklusban.

⁴³ Törvények | MTA TK CAP <http://cap.tk.mta.hu/torveny> (Letöltés ideje: 2015. december 29.)

⁴⁴ Nemzetiségi adatbázisok | Keresés a jogszabályok között http://mtatki.ogy.hu/jogszabaly_adatok.php (Letöltés ideje: 2017. június 8.)

3. ábra *A kisebbségi tárgyú törvények alakulása az MTA TK Kisebbségkutató Intézete Kisebbségi Jogtára alapján.*⁴⁵

Forrás: Az MTA TK Kisebbségkutató Intézete Közép-európai Kisebbségi Jogtára alapján készített diagram.⁴⁶

Ami a jelenlegi ciklust illeti, a Magyarországon élő nemzetiségek bizottsága mindeddig hét önálló indítványt nyújtott be, amelyek közül kettőt visszavontak, négyet elfogadtak, egy pedig a kézirat lezárásakor⁴⁷ még mindig tárgysorozatban van. Ezen indítványok közül a legutolsót éppen idén május 8-án terjesztették elő, az azelőtti legutolsó viszont 2015. november 10-én került benyújtásra. Fontos

⁴⁵ A jelenlegi ciklus adatai 2015 végéig elérhetők. Ennek kapcsán említésre méltó, hogy az MTA Kisebbségkutató Intézete 2015 végéig bezárólag több elfogadott törvényt talált nemzetiségeket érintőnek, mint amennyit a Házbizottság 2017. május 8-ig az összes benyújtott törvényjavaslat közül ilyennek tekintett.

⁴⁶ Nemzetiségi adatbázisok | Keresés a jogszabályok között

http://mtatki.ogyk.hu/jogszabaly_adatok.php (Letöltés ideje: 2017. június 8.)

A ciklusok első és utolsó törvényei a CAP Törvények adatbázisa alapján kerültek beazonosításra.

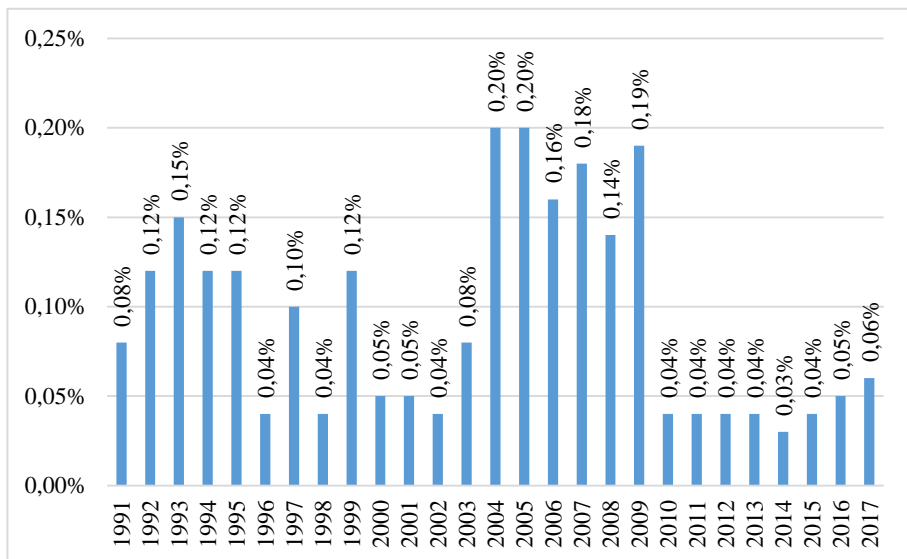
⁴⁷ 2017. június 26-án.

hozzátenni, hogy a két visszavont javaslattal azonos című javaslatok megtalálhatók a négy elfogadott javaslat között, s azt is, hogy a négy javaslat közül egy, az Országgyűlésről szóló törvény módosítására irányuló csupán részben érintette a nemzetiségeket, egészen pontosan a nemzetiségi szószólók javadalmazását. Ezért szerepel a jelenlegi ciklusnál három elfogadott nemzetiségi tárgyú törvény a 2. ábrán. Mivel a CAP-adatbázis csak az elfogadott és kihirdetett törvényeket tartalmazza, illetve csak az elfogadott törvényjavaslatok tekinthetők valós közpolitikai eredménynek, érdemes jelen ciklus esetében is az elfogadott javaslatokra koncentrálnunk. A bizottság egyébként összesen huszonnégy törvényjavaslatot tárgyalt. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a nemzetiségek bírnak némi befolyással a törvényhozási témákra, hiszen a bizottság mindazon javaslatai elfogadásra kerültek, amelyeket nem vont vissza, illetve amelyekről már szavaztak.

Ugyanakkor, mivel a szószólók plenáris ülésen való felszólalási lehetősége a Házbizottság megítéléséhez kötött, s nem szavazhatnak, aligha tulajdoníthatunk nekik a törvényhozásra gyakorolt jelentősebb közvetlen hatást, hiszen nem saját megítélésükön múlik, hogy mely törvényekhez kapcsolódóan nyújthatnak be módosító javaslatot, s javaslataik elfogadása már a rajtuk kívülálló parlamenti többségen áll vagy bukik. Későbbi kutatásunk során szükséges lesz a jelen ciklus adatainak a fentebbi adatbázisok adataival összehasonlíthatóbbá tétele és mélyebb tartalomelemzése, továbbá a nemzetiségi szószólók tevékenységének a törvényhozásra gyakorolt közvetett hatásának szélesebb körű vizsgálata is. Jelen tanulmányban csupán a költségvetési és zárszámadási törvények kapcsán végzünk további elemzést, megvizsgálva a nemzetiségekre vonatkozó költségvetési tételeket.

8. A nemzetiségek költségvetési támogatásának alakulása

A CAP költségvetési adatbázisát⁴⁸ és a 2013 utáni költségvetési és zárszámadási törvényeket⁴⁹ megvizsgálva kirajzolódik előttünk a nemzetiségek költségvetési támogatásának alakulása az összes tételhez viszonyítva (4. ábra).

4. ábra A nemzetiségekre vonatkozó költségvetési tételek aránya az összes tételhez viszonyítva (1991-2017).

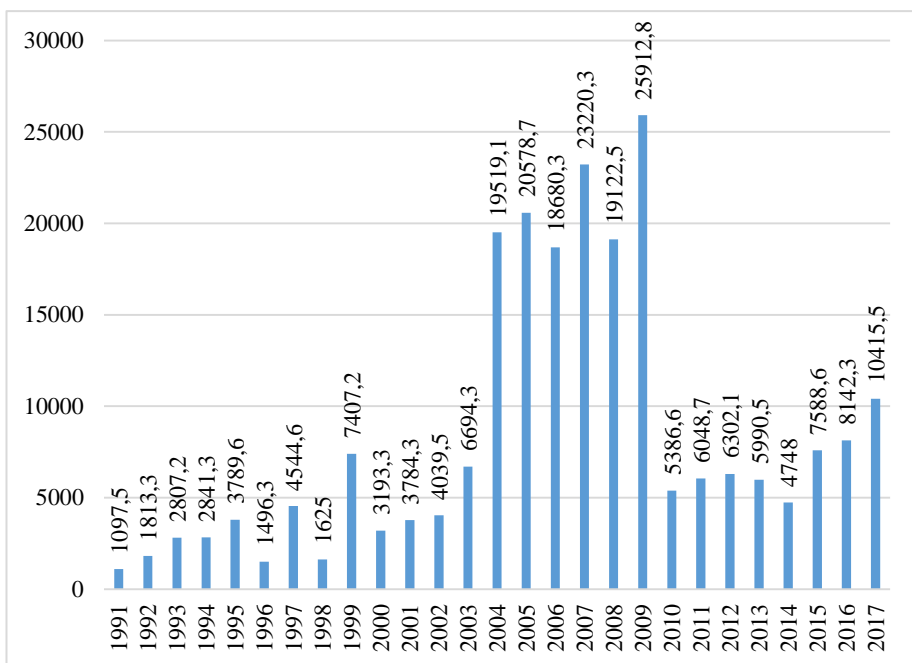
Forrás: A CAP Hungary Költségvetési és zárszámadási adatbázisa, valamint a 2013 és 2017 közötti költségvetési törvények alapján készített diagram.

⁴⁸ Költségvetések | MTA TK CAP

<http://cap.tk.mta.hu/koltsegvetes> (Letöltés ideje: 2015. december 18.)

⁴⁹ 2013. évi CCXXX. törvény Magyarország 2014. évi központi költségvetéséről, 2014. évi C. törvény Magyarország 2015. évi központi költségvetéséről, 2015. évi C. törvény Magyarország 2016. évi központi költségvetéséről, 2016. évi CL. törvény Magyarország 2017. évi központi költségvetéséről

A fentiek alapján láthatjuk, hogy míg 1995-ig növekedett, majd kis mértékben csökkent a kisebbségekre fordított költségvetési tételek aránya, 1996-ban drasztikus csökkenés következett be, amit 1999-ig ingadozó arányok követtek, majd 2000-és 2002 között ismét alacsony támogatás volt megfigyelhető. 2003-ban már növekedés kezdődött és 2004 és 2009 között viszonylag magasnak számított a kisebbségekre vonatkozó költségvetési tételek aránya, amelyhez képest 2010 óta drasztikusan kisebb részarányt figyelhetünk meg, s 2014-ben volt egy visszaesés. Bár 2015 óta növekedést figyelhetünk meg a támogatás arányában, még most is igencsak elmarad a 2008-as gazdasági válság elől. A támogatás összegét (5. ábra) is érdemes megvizsgálni.

5. ábra *A nemzetiségekre fordított költségvetési támogatás összegének alakulása (1991-2017).*

Forrás: A CAP Hungary Költségvetési és zárszámadási adatbázisa, valamint a 2013 és 2017 közötti költségvetési törvények alapján készített diagram.

Láthatjuk, hogy a nemzetiségekre fordított összeg a 2015. évi költségvetésben a 2014-es összeg körülbelül 1,6-szeresére nőtt, s a 2016-os és 2017-es költségvetésekben pedig további emelkedés figyelhető meg, s az összeg olyan magas, mint amilyen 2010 óta még egyszer sem volt, s amelyet csak a 2004 és 2009 közötti összegek haladnak meg. Figyelembe véve, hogy a nemzetiségi szószólók gyakran éppen költségvetési témában szólaltak fel, feltételezhetjük, hogy az országgyűlési jelenlétük hatással bírt költségvetési támogatásuk alakulására, ugyanakkor a kisebbségek tényleges hatásának vizsgálata számos nehézségbe ütközik, amely kérdések jelen tanulmány keretein túlmutatnak, ám a későbbiekben mindenképp szükséges lesz részletesebb elemzése.⁵⁰A kérdés kapcsán messzemenő következtetés levonására ugyanis csupán részletesebb tartalomelemzést követően kerülhet sor.

9. Összegzés

Láthatjuk, hogy a nemzetiségek országgyűlési képviselője 2014-ben valósult meg, amióta tizenhárom, az országgyűlési képviselőknél szűkebb jogosítványokkal rendelkező szószóló képviseli a nemzetiségeket. Jelen tanulmány tárgya az ő tevékenységük vizsgálata volt a parlamenti vitaműfajok, a törvényalkotás és a költségvetési jog területén. Ami az egyes szószólók tevékenységét illeti, láthatjuk, hogy aktivitásuk eltérő és ingadozó. A nyelvhasználatról elmondható, hogy a nemzetiségi nyelv felszólalások elején való használata elterjedt, de a teljes felszólalás nemzetiségi nyelven történő elmondása ritka, és egyfajta figyelemfelkeltő ereje van. A napirendi pontokhoz kapcsolódó felszólalások a nemzetiségek közös érdekei megjelenítésének terét jelenti, még hozzá szakpolitikai területek szerint többé-kevésbé munkamegosztásban, és a bizottsági tagsághoz is igazodóan. Az egyes nemzetiségeket külön-külön érintő kérdések a parlamenti vitaműfajokban, a kérdések és a napirenden kívüli felszólalások között jelennek meg. Kivételt csupán néhány elfogadott határozati javaslat jelent.

⁵⁰ L. Wängnerud, Lena: Women in Parliaments: Descriptive and Substantive Representation. *Annual Review of Political Science*, 2009/12. 51–69.

Az eredményesség kapcsán elmondható, hogy a nemzetiségeket érintő parlamenti kérdések száma nem mutat szignifikáns eltérést az előző ciklushoz képest, s ahol kissé nőtt, ott is egy konkrét ügynek, s nem a szószólók jelenlétének köszönhető a növekedés. A későbbiekben érdemes lesz az 1990 óta eltelt, korábbi ciklusok adataival is összehasonlítani jelen ciklus adatait, és mélyebb tartalomelemzést is végezni. Láthattuk, hogy a nemzetiségi szószólók felszólalásainak száma elmarad a képviselőkétől, ami azonban a nemzetiségi ügyekre korlátozott felszólalási lehetőségeiknek is köszönhető. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a nemzetiségekhez kapcsolódó ügyeket inkább képviselik a nemzetiségi háttérű képviselők, mint a szószólók. Érdemes ezt a hipotézist tesztelni a későbbiekben, hiszen láthatjuk, hogy a nemzetiségi szószólók megjelenésével párhuzamosan elsősorban a rájuk fordított költségvetési kiadások nőttek.

Szükséges lesz megvizsgálni a nemzetiségi bizottság tevékenységét is. A törvényhozás területén nem figyelhető meg jelentős növekedés a nemzetiségeket érintő törvények számában, s nem mutatható ki a szószólók jelentősebb közvetlen hatása a törvényalkotásra. Ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a nemzetiségi bizottság által jelen ciklusban benyújtott és vissza nem vont, lezárt négy törvényjavaslat közül mind elfogadásra került. Szükséges lesz a jelen ciklus adatainak a CAP adatbázisaival összehasonlíthatóbbá tétele és bővebb tartalomelemzése is, és a nemzetiségi szószólók tevékenységének a törvényhozásra gyakorolt közvetett hatásának bővebb vizsgálata is. Később érdemes lehet a fentiekhez hasonló módon vizsgálni a nemzetiségek kérdésének medianapirenden való jelenlétét, a közvéleményt, a miniszterelnöki évvértékelő beszédekét, a pártkongresszusok témáit. Emellett mindenképp szükséges lesz a fenti elemzést újból elvégezni a ciklus végén ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le e képviseleti mód eredményességét illetően. Azt azonban most is láthatjuk, hogy az *Európa Tanács Kisebbségi Jogi Keretegyezménye* követelményei kapcsán aggályokat vet fel a hatályos szabályozás.

Felhasznált irodalom

- Balázs Ágnes: *A választójog egyenlősége: dilemmák és határesetek*. Diplomamunka. Budapest: Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Kar, Közjogi Intézet, Európai és Összehasonlító Közjogi Tanszék, 2015.
- Boda Zsolt – Sebők Miklós: Előszó: a Hungarian Comparative Agendas Project bemutatása, *Politikatudományi Szemle*, 2015/4. 33–40.
- Bird, Karen: Patterns of Substantive Representation Among Visible Minority MPs: Evidence from Canada’s House of Commons. In: Bird, Karen – Saalfed, Thomas – Wüst, Andreas M. (Eds.): *The political representation of Immigrants and Minorities: Voters, Parties*. Abingdon: Routledge. ECPR Studies in Political Science, 2011. 207–228.
- Chaney, Paul: Institutional Ableism, Critical Actors and the Substantive Representation of Disabled People: Evidence from the UK Parliament 1940–2012, *The Journal of Legislative Studies*, 21:(2), 2015. 168–191.
- Childs, Sarah: *Women and British Party Politics. Descriptive, substantive and symbolic representation*. Routledge Advances in European Politics. Abingdon: Routledge, 2008.
- Dobos Balázs: *A kisebbség joga. Kisebbségi törvénykezés Magyarországon (1988-2006.)*. Budapest: Argumentum. MTA Kisebbségkutató Intézet, 2011.
- Erdős Csaba: A Problematic Part of the Renewed Hungarian Parliamentary Law: The Parliamentary Representation of Nationalities, *De Iurisprudencia et Iure Publico: Jog- és Politikatudományi Folyóirat*, 2013/1. 51–61.
- Hodžić, Edin – Mraović, Boriša: Political Representation of Minorities in Bosnia and Herzegovina: How Reserved Seats Affect Minority Representatives’ Influence on Decision-making and Perceived Substantive Representation. *Ethnopolitics*, 14:(4), 2015. 418–434.

- Jusić, Mirna – Stojanović, Nenad: Minority Rights and Realpolitik: Justice-based vs. Pragmatic Arguments for Reserving Seats for National Minorities. *Ethnopolitics*. 14:(4), 2015. 404–417.
- Kállai Péter: Képviselő-e a szószóló? Nemzetiségi képviselet a magyar Országgyűlésben. *MTA Law Working Papers*. 2017/12. http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2017_12_Kallai.pdf (Letöltés ideje: 2017. augusztus 11.)
- Kurunczi, Gábor: A nemzetiségek parlamenti képviseletének kérdéséről. *Pázmány Law Working Papers*, 2013/14. <http://d18wh0wf8v71m4.cloudfront.net/docs/wp/2013/2013-14-Kurunczi.pdf> (Letöltés ideje: 2016. április 30.)
- Minta, Michael D.: Legislative Oversight and the Substantive Representation of Black and Latino Interests in Congress. *Legislative Studies Quarterly*. 34: (2), 2009. 193–218.
- Móré Sándor: A nemzetiségi szószólói intézmény jogi kerete és működésének első két éve. *Parlamenti Szemle*, 2016/2. 30–51.
- Pap András László: *Identitás és reprezentáció. Az etnikai hovatarozás meghatározásától a politikai képviseletig*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó, 2007.
- Pitkin, Hanna Fenichel: *The Concept of Representation*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1967.
- Rocha, Rene R. – Tolbert, Caroline J. Bowen, Daniel C. – Clark, Christopher J.: Race and Turnout: Does Descriptive Representation in State Legislatures Increase Minority Voting? *Political Research Quarterly*. 63: (4), 2010. 890–907.
- Sebők Miklós: A képviseleti demokrácia megbízó-ügynök elméleti modellje. *Politikatudományi Szemle*, 2015/2. 7-26.
- Sebők Miklós – Kubik Bálint György – Molnár Csaba – Szendi Gábor: Miért kérdeznak a képviselők? Az interpellációk benyújtásának tényezői Magyarországon, 1990 és 2014 között. *Politikatudományi Szemle*, 2014/4. 41–67.
- Szalayné Sándor Erzsébet: A 2014. évi választások a magyarországi nemzetiségekért felelős biztoshelyettes szemszögéből. *Kisebbségkutatás*, 2014/1. 7–14.

Ueda, Michiko (é.n.): *Does Minority Representation Matter for Policy Outcomes? Evidence from the U.S. States.*

http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic892944.files/ueda_michiko.pdf (Letöltés ideje: 2016. november 18.)

Várnagy Réka – Ilonszki Gabriella: Üvegplafonok. Pártok lent és fent. *Politikatudományi Szemle*, 2012/4. 7–25.

Wängnerud, Lena: Women in Parliaments: Descriptive and Substantive Representation. *Annual Review of Political Science*, 2009/12. 51–69.

Zuber, Christina Isabel: Reserved Seats, Parties, and Group Representation in Bosnia and Herzegovina. *Ethnopolitics*, 14:(4), 2015. 390–403.

Hivatkozott jogforrások

10/2014 (II. 24.) OGY határozat

2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól

2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról

2012. évi XXXVI. törvény az Országgyűlésről

2013. évi XXXVI. törvény a választási eljárásról

2013. évi CCXXX. törvény Magyarország 2014. évi központi költségvetéséről

2014. évi C. törvény Magyarország 2015. évi központi költségvetéséről

2015. évi C. törvény Magyarország 2016. évi központi költségvetéséről

2016. évi CL. törvény Magyarország 2017. évi központi költségvetéséről

Nemzetközi dokumentumok

Strasbourg, 2008. május 5. ACFC/31DOC(2008)001 A Nemzeti Kisebbségek Védelméről Szóló Keretegyezmény Tanácsadó Bizottsága – Kommentár a Nemzeti Kisebbségekhez Tartozó Személyek Hatékony Résztvételéről a Kulturális, Szociális és Gazdasági Életben, Valamint a Közügyekben. Elfogadva 2008. február 27-én.
<https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800bc7ee> (Letöltés ideje: 2017. június 30.)

Hivatkozott adatbázisok

A bizottság által benyújtott irományok 2014- – Országgyűlés
<http://www.parlament.hu/web/magyarorszagi-nemzetisegek-bizottsaga/a-bizottsag-altal-benyujtott-iromanyok> (Letöltés ideje: 2017. május 15.)

A bizottság által tárgyalt irományok 2014- – Országgyűlés
<http://www.parlament.hu/web/magyarorszagi-nemzetisegek-bizottsaga/a-bizottsag-altal-targyalt-iromanyok> (Letöltés ideje: 2017. május 15.)

Fel szólalások keresése 2010–2014

http://www.parlament.hu/orszaggyulesi-naplo-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=rJ9fFnjl&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&_pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpsql%2Fwebpar.paramform%3Fp_ck1%3D39%26p_modul%3DNAPLO_ALT_LEKER%26p_szulo%3D-6 (Letöltés ideje: 2015. december 20.),

Fel szólalások keresése 2014–

<http://www.parlament.hu/felszolalások-keresese> (Letöltés ideje: 2017. május 15.)

Interpellációk | MTA TK CAP

<http://cap.tk.mta.hu/interpellacio> (Letöltés ideje: 2015. december 21.)

Irományok egyszerűsített lekérdezése 2010–2014

http://www.parlament.hu/iromanyok-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth=px4pswMr&p_p_id=pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&pairproxy_WAR_pairproxyportlet_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcpsql%2Fwebpar.paramform%3Fp_ck1%3D39%26p_modul%3DIROM_L EKERD_EGYSZ%26p_szulo%3D-3 (Letöltés ideje: 2015. december 20.),

Irományok lekérdezése 2014-

<http://www.parlament.hu/iromanyok-lekerdezese> (Letöltés ideje: 2017. május 15.)

Költségvetések | MTA TK CAP

<http://cap.tk.mta.hu/koltsegvetes> (Letöltés ideje: 2015. december 18.)

Közpolitikai témakörök kódkönyve (A magyar közpolitika dinamikája)

<http://cap.tk.mta.hu/kozpolitikai-magyar> (Letöltés ideje: 2015. december 21.)

Nemzetiségi adatbázisok | Keresés a jogszabályok között

http://mtatki.ogyk.hu/jogszabaly_adatok.php (Letöltés ideje: 2017. június 8.)

Szószólók - Országgyűlés

<http://www.parlament.hu/szoszolo-1istaja> (Letöltés ideje: 2017. május 15.)

Törvények | MTA TK CAP

<http://cap.tk.mta.hu/torveny> (Letöltés ideje: 2015. december 29.)

Although the claim of national minorities in Hungary for parliamentary representation had been present since the change of regime, only the 2011 electoral law ensured it. The nationalities are represented in the Parliament by nationality spokespersons having less competences than MPs since 2014. Can spokespersons or the committee of the nationalities influence the legislation? Do they have any role in parliamentary agenda-setting? Did the minority-related budgetary subsidies increase? This paper aims to answer these questions.

Keywords: nationality, Parliament, representation, legislative agenda, minority

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkpt.v25i3.185>

Ukrajna 2017. szeptember 5-én kelt 2145-VIII. sz. törvénye „Az oktatásról”

*Hatályba lépett 2017. szeptember 28-án.*¹

Az oktatás az egyén intellektuális, szellemi, fizikai és kulturális fejlődésének, sikeres szocializációjának, gazdasági életrevalóságának alapja, a közös értékek és kultúra, valamint az állam által egyesített társadalom fejlődésének biztosítója.

Az oktatás célja az ember, mint személyiség és a társadalom legértékesebb alkotórésze sokoldalú fejlesztése, tehetségének, intellektuális, alkotó és fizikai képességeinek kibontakoztatása, értékrend és a sikeres önmegvalósításhoz szükséges kompetenciák kialakítása, felelős állampolgárok nevelése, akik képesek a tudatos választásra, tevékenységükkel a többi embert és a társadalmat szolgálni, s ezzel együtt az Ukrán nép² intellektuális, gazdasági, alkotó, kulturális potenciálját gazdagítani, az állampolgárok iskolázottsági szintjének emelése Ukrajna töretlen fejlődésének és európai orientációjának biztosítása érdekében.

Ez a Törvény³ szabályozza azokat a feltételeket, amelyek az embereknek az oktatáshoz fűződő alkotmányos joga érvényesítését,

¹ Az ukrán törvények a hivatalos közlönyben való megjelenés utáni napon lépnek hatályba. Az új oktatási törvényt a *Holos Ukrajiny* (Голос України) 2017. szeptember 27-i, 178-179. száma hozta le. A törvény hivatalos, eredeti szövegét lásd a törvénytárban: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page> (2017-09-28) A törvényből itt közölt részleteket saját, nem hivatalos fordításban adjuk közre. Az eredeti szövegben nincsenek jegyzetek, az itt olvasható kommentárokat a fordítók készítették a szöveg értelmezésének megkönnyítésére. Fordította: Fedinec Csilla és Cserniczkó István.

² Az eredeti szövegben szerepel így nagy betűvel, noha az ukrán helyesírás szerint is kis betűvel írandó. A dokumentum nyelvezete (filológiai szempontból is) meglehetősen nehézkes.

³ Amikor a „Törvény” szó nagy betűvel van írva, akkor konkrétan a jelen törvényre, amikor kis betűvel szerepel, akkor pedig a törvényi háttérre általában utal a szöveg.

az ezen jogok érvényesítésében részt vevő természetes és jogi személyek jogait és kötelességeit befolyásolják, valamint meghatározza az állami intézmények és a helyi önkormányzatok szerepét az oktatás folyamatában.

I. FEJEZET

ÁLTALÁNOS RENDELKEZÉSEK

1. cikk. Alapfogalmak és definíciójuk

1. Jelen Törvényben az egyes fogalmak az alábbi értelemben használatosak:

1) autonómia – az oktatási tevékenység alanyának joga az önkormányzathoz, ami az önállóságban, a függetlenségben és a felelősségben nyilvánul meg az akadémiai (oktatási), szervezési, pénzügyi, személyi és egyéb ügyek tekintetében, melyek a törvény által meghatározott rendben és keretek között valósulnak meg;

2) akadémiai szabadság – az oktatási folyamat résztvevőinek önállósága és függetlensége a pedagógiai, tudományos-oktatási, tudományos és/vagy innovációs tevékenység során, melyhez biztosított a szólás, a gondolatok és az alkotómunka szabadsága, az ismeretek és az információk terjesztése, a tudományos kutatások eredményeinek szabad közlése és felhasználása a törvény által meghatározott korlátozások figyelembevételével;

3) ingyenes oktatás – az oktatás, amelyhez az adott személy az állami és/vagy a helyi költségvetések terhére jut hozzá a törvényeknek megfelelően;

4) oktatási tevékenység – az a tevékenység, amely az oktatásban résztvevő tudásának, egyéb kompetenciáinak, világnézetének alakítására, intellektuális és alkotó képességeinek, érzelmi-akaratú és/vagy fizikai tulajdonságainak fejlesztésére irányul (előadások, szemináriumok, tréningek, tanfolyamok, mesterkurzusok, online kommunikáció stb. keretében), s amelyet pedagógus (tudós-tanár), vállalkozó⁴ (azon személyek kivételével, akiket a törvény a pedagógiai tevé-

⁴ Itt és a továbbiakban: adófizető magánvállalkozó, pl. tudós, író, művész, oktató, könyvelő, misszionárius, magán orvos, ügyvéd, közjegyző stb. (ukr. *самозайнята особа*).

kenységből kizár) vagy más természetes személy lát el munkaügyi vagy polgári szerződés keretében;

5) digitális tankönyv (olvasókönyv) – webes oktatási kiadvány rendszerezett tananyaggal, amely megfelel a tantervnek, különböző formátumú tartalmakkal, interaktív hozzáféréssel;

6) oktatási intézmény – önálló jogi személyiségű nyilvános vagy magán intézmény, melynek alapvető tevékenységi formája az oktatás;

7) oktatási intézmény alapítója – az állam nevében eljáró állami intézmény, egy adott közösség⁵ által létrehozott testület, természetes és/vagy jogi személyiség, akinek a döntése alapján és finanszírozásával oktatási intézményt alapítanak, vagy más olyan személyiség, amely a törvény erejénél fogva tett szert alapítói jogokra és kötelezettségekre;

8) az oktatás alanyai – neveltek, tanulók, diákok, kadétok, hallgatók, gyakornokok, aspiránsok (posztgraduális tanulmányokat folytatók), doktoranduszok,⁶ egyéb személyek, akik bármilyen formában oktatásban részesülnek;

9) magántanuló – egyénileg megválasztott tanulási útvonal az oktatás típusának, formájának és ütemének, valamint az oktatási intézmény és az általa kínált képzési program, tantárgyak és azok mélységének, az oktatási módszerek és eszközök szabad megválasztása az adott személy képességeinek, érdekeinek, szükségleteinek, motivációjának, lehetőségeinek és tapasztalatainak figyelembe vételével;

10) egyéni fejlesztési program – az a dokumentum, amelyik biztosítja a sajátos oktatási igényű személyek egyéni oktatását, megállapítja a szükséges pszichológiai-pedagógiai, fejlesztő szükségletek/szolgáltatások körét a gyermekek fejlesztése érdekében, melyet szakemberek csoportja dolgoz ki a gyermek szüleinek feltétlen bevonásával az oktatás konkrét stratégiáinak és megközelítési módjainak meghatározása érdekében;

⁵ Territoriális (regionális) közösség – az önkormányzatokról szóló 1996. évi törvény 2016-os módosítása során alkotott fogalom, jelentése: önálló közigazgatási státussal rendelkező falu, nagyközség vagy város közössége; több település közössége, melyeknek közös a közigazgatási központjuk.

⁶ Ukrajnában a posztgraduális képzés két formában létezik: a szovjet időkől örökölt aspiránsképzés, annak megfelelő tudományos fokozatokkal (kandidátus, nagydoktor), illetve a bolognai rendszerű doktoranduszképzés, szintén a megfelelő tudományos fokozat megszerzésének lehetőségével (PhD).

11) egyéni tanterv – az a dokumentum, amely meghatározza az oktatási programban meghatározott kompetenciák megszerzésének sorrendiségét, formáját és ütemét az oktatásban részesülő személy által, egyéni fejlesztési programjának megfelelően, és amelyet az oktatási intézmény dolgoz ki az oktatásban részesülővel együttműködésben megfelelő anyagi fedezet megléte esetén;

12) inkluzív oktatás – az állam által szavatolt oktatási szolgáltatások rendszere, amelynek alapelvei a diszkrimináció tilalma, az ember sokszínűségének elismerése, minden alany hatékony bevonása és bekapcsolása az oktatási folyamatba;

13) inkluzív oktatási környezet – azon feltételek, eljárások és eszközök összessége, melyek biztosítják a közösségi oktatás, nevelés és fejlesztés feltételeit az oktatás alanyai számára szükségleteik és lehetőségeik figyelembe vételével;

14) minősítés – a felhatalmazott jogalany által elismert és megfelelő dokumentummal igazolt standard kompetenciahalmaz (az oktatás végeredménye);

15) kompetencia – tudás, készségek, képességek, gondolkodásmód, szemlélet, értékek, és egyéb személyes tulajdonságok dinamikus kombinációja, amely meghatározza az adott személy szocializációs képességét, munkavállalási és/vagy továbbtanulási alkalmasságát;

16) oktatási folyamat – tudományos-módszertani és pedagógiai intézkedések rendszere, amelyek célja a személyiség fejlesztése a megfelelő kompetenciák kialakítása és felhasználása által;

17) oktatási tevékenység – az oktatási tevékenység szubjektumának/tevékenysége, amely az oktatási folyamat megszervezésére, biztosítására és megvalósítására irányul a formális és/vagy informális oktatásban;

18) oktatási szolgáltatás – a törvények, az oktatási tevékenység szubjektumának oktatási programja és/vagy szerződéses tevékenysége által meghatározott cselekvéssorozat, amely meghatározott értéket képvisel és arra irányul, hogy az oktatásban részesülő a tanulási folyamat során elérje a kívánt eredményt;

19) oktatási program – az oktatás összetevőinek (tantárgyak, specializált területek, egyéni feladatok, ellenőrző lépések stb.) egységes rendszere, amelyet az oktatás meghatározott eredményének elérése érdekében terveztek és szerveztek meg;

20) sajátos nevelésű igényű személy – az a személy, aki az oktatási folyamat során állandó vagy ideiglenes korrepetálásra szorul az oktatáshoz fűződő joga érvényesítése érdekében;

21) pedagógiai tevékenység – a pedagógus (tudományos-pedagógiai munkatárs) vagy vállalkozó intellektuális, alkotó tevékenysége a formális és/vagy informális oktatásban, amely az oktatásra, nevelésre, a személyiség műveltségi, állampolgári és/vagy szakmai kompetenciáinak fejlesztésére irányul;

22) az oktatás eredménye – tudás, képesség, hozzáértés, gondolkodásmód, szemlélet, értékek, egyéb személyes tulajdonságok, amelyek az oktatás, nevelés és fejlesztés folyamatában alakultak ki, s amelyeket be lehet azonosítani, meg lehet tervezni, értékelni és mérni és amelyeket az adott személy meg tud mutatni az oktatási folyamat egészének vagy egyes összetevőinek lezárulása után;

23) az oktatás szintje – befejezett oktatási fokozat, amelyet adott nehézségi fokú oktatási program, kompetenciaegyüttes jellemez, melyeket szabály szerint az oktatási standardok és a Nemzeti Képesítési Keretrendszer⁷ határoznak meg;

24) ésszerű alkalmazás – konkrét esetben, amennyiben szükséges, olyan módosítások és kiigazítások bevezetése, amelyek lehetővé teszik a sajátos nevelési igényű személyeknek az oktatáshoz való hozzáférés alkotmányos jogának az egyenlő bánásmód elve alapján történő érvényesítését;

25) oktatási rendszer – az oktatás, az oktatás szintjei és fokozatai, a képzés, az oktatási programok, az oktatási standardok, hivatalos működési feltételek, oktatási intézmények és az oktatási tevékenység egyéb szubjektumai, az oktatási folyamat résztvevői, az oktatás felügyeleti szervei, a rendszerek működését meghatározó jogszabályok összessége;

26) ágazati jogszabályok – Ukrajna törvényei „Az iskoláskor előtti nevelésről”,⁸ „Az általános iskolai oktatásról”,⁹ „Az iskolán kívüli oktatásról”,¹⁰ „A szakképzésről”,¹¹ „A felsőoktatásról”,¹²

⁷ 2011 óta érvényben levő minősítése rendszer (ukr. Національна рамка кваліфікацій).

<http://mon.gov.ua/activity/education/naczialna-ramka-kvalifikaczij/> (2017-09-28)

⁸ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2628-14> (2017-09-28)

⁹ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/651-14> (2017-09-28)

¹⁰ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1841-14> (2017-09-28)

27) az oktatási tevékenység szubjektuma – természetes vagy jogi személy (oktatási intézmény, vállalat, intézet, szervezet), amelyik oktatási tevékenységet folytat;

28) univerzális feltételek az oktatásban – tárgyak, környezet, oktatási programok és szolgáltatások olyan külső formai jegyekkel való ellátása, melyek biztosítják teljes körű használhatóságukat minden személy által külön alkalmazási feltételek vagy speciális eszközök nélkül;

29) az oktatás minősége – az oktatás eredményének megfelelése a jogszabályi környezet által támasztott követelményeknek, a vonatkozó oktatási standardoknak és/vagy az oktatási szolgáltatás nyújtására kötött szerződésnek;

30) az oktatási tevékenység minősége – az oktatási folyamat szervezettségének, az oktatási folyamat biztosításának és megvalósításának szintje, ami lehetővé teszi, hogy az érintett személyek minőségi oktatásban részesüljenek és az megfeleljen a jogszabályi követelményeknek és/vagy az oktatási szolgáltatás nyújtására kötött szerződésnek.

2. E törvény¹³ és az egyéb a szülőkre vonatkozó törvények az oktatásban részt vevők egyéb törvényes képviselőire is kiterjednek. A szülők, az egyéb törvényes képviselők eleget tesznek e Törvény és a kiskorúakra, valamint a cselekvésükben korlátozott személyekre vonatkozó törvények előírásainak.

2. cikk. Az ukrainai oktatásra vonatkozó jogszabályok

1. Az ukrainai oktatásra vonatkozó jogalkotás Ukrajna Alkotmányán¹⁴ alapszik, s összetevői a jelen Törvény, az ágazati törvények, az egyéb az oktatás és a tudomány tárgykörébe tartozó jogszabályok, valamint az Ukrajna által a törvényi előírásoknak megfelelően megkötött nemzetközi szerződések.

2. Az alárendelt jogszabályok nem szűkíthetik az oktatáshoz fűződő alkotmányos jog tartalmát és kereteit, az oktatási tevékenység szub-

¹¹ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80> (2017-09-28)

¹² <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (2017-09-28)

¹³ Az eredeti szövegben kis betűvel van írva a „törvény” szó, bár itt nyilvánvalóan jelen törvényről van szó.

¹⁴ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (2017-09-28)

jektumai törvényben meghatározott autonómiáját, valamint az oktatási folyamat résztvevőinek tudományos szabadságát.

A levelek, utasítások, módszertani javaslatok, a végrehajtó hatalom egyéb dokumentumai, kivéve az Ukrajna Igazságügyi Minisztériuma által bejegyzett rendeleteket, és azon dokumentumokat, amelyek az adott intézmény belső működését szabályozzák, nem tekinthetők jogi aktusoknak és nem állapíthatnak meg jogi normákat.

3. Az oktatási tevékenység szubjektumának jogában áll önállóan döntést hozni bármely kérdésben, amely autonóm hatáskörébe tartozik, s amely hatáskört jelen Törvény, a speciális törvények és/vagy alapító dokumentumok határoznak meg többek között az jogszabályokban nem szabályozott kérdésekben.

3. cikk. Az oktatáshoz való jog

1. Mindenkinek joga van a minőségi és elérhető oktatáshoz. Az oktatáshoz fűződő jog magában foglalja az élethosszig tanulás lehetőségét, az oktatáshoz való hozzáférés jogát, az ingyenes oktatáshoz való hozzáférés jogát az Alkotmány és Ukrajna törvényeiben meghatározott esetekben és rendben.

2. Ukrajna megteremti annak a lehetőségét, hogy mindenki egyenlő feltételekkel jusson hozzá az oktatáshoz. Senkit nem lehet korlátozni az oktatáshoz fűződő jogában. Az oktatáshoz fűződő jogot életkortól, nemtől, fajtól, egészségi állapottól, rokkantságtól, állampolgárságtól, nemzetiségtől, politikai, vallási és egyéb meggyőződéstől, bőrszíntől, lakhelytől, a beszélt nyelvtől,¹⁵ a származástól, a szociális és vagyoni helyzetétől, a büntetett-büntetlen előéletétől, valamint egyéb körülményektől és megkülönböztető jegyeiktől függetlenül kell biztosítani.

3. Az adott személy az oktatáshoz való jogát a különböző szintű, formájú és típusú oktatási intézmények elvégzésével tudja érvényesíteni, többek között hozzáfér az iskoláskor előtti intézményekhez, érettségihez, iskolán kívüli oktatási formákhoz, alapfokú szakmai, felsőfokú szakmai végzettséget adó intézményekhez, felsőoktatáshoz, a felnőttképzési rendszerhez.

4. Mindenkinek joga van hozzáférni a nyilvános oktatási, tudományos és információs forrásokhoz, többek között az internethez, a

¹⁵ *Ukr. мова спілкування*; szó szerint: kommunikációs nyelv.

web-tankönyvekhez és egyéb multimédiás oktatási anyagokhoz a törvények által meghatározott rendben.

5. Az állam szociális védelemben részesíti azokat a tanulókat, akikről a jogszabályok ilyen értelemben rendelkeznek, valamint egyenlő hozzáférést biztosít az oktatáshoz a lakosság szociálisan legsérülékenyebb tagjainak.

6. Az állam biztosítja az oktatáshoz való hozzáférést a sajátos nevelési igényű személyeknek, figyelembe véve egyéni szükségleteiket, lehetőségeiket, képességeiket és érdekeiket, valamint biztosítja azoknak a tényezőknek a feltárását és felszámolását, amelyek sértik az oktatáshoz való egyenlő hozzáférés jogát az ilyen személyek esetében.

7. A külföldiek és az állampolgárság nélküli személyek Ukrajnában az ország törvényei és/vagy Ukrajna nemzetközi szerződése alapján férhetnek hozzá az oktatáshoz.

8. A menekültté nyilvánított személy, vagy az olyan személy, akit pótlólagos oltalom illet meg Ukrajna törvénye értelmében „A menekültekről és azon személyekről, aki pótlólagos vagy ideiglenes védelemre szorulnak”,¹⁶ az ukrán állampolgárokkal azonos jogokat élvez az oktatáshoz való hozzáférés területén.

9. Az oktatáshoz fűződő jogot törvény nem korlátozhatja. Az oktatás bizonyos szintjének elérését, a képesítés (foglalkozás) megszerzését a törvény kötheti sajátos feltételekhez.

4. cikk. Az ingyenes oktatáshoz való hozzáférés jogának biztosítása

1. Az állam biztosítja:

az iskola előtti nevelés, általános középiskolai, szakképzés (szakmunkásképzés), felsőfokú szakképzés és felsőoktatás ingyenességét az oktatási standardoknak megfelelően;

iskola előtti nevelési, általános középiskolai, szakképzési (szakmunkásképzési), felsőfokú szakképzési és felsőoktatási, valamint az iskolán kívüli és a diploma utáni képzési intézmények fejlesztését a törvényeknek megfelelően.

2. Ingyenes oktatásra jogosultak:

¹⁶ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3671-17> (2017-09-28)

az iskoláskor előtti intézményekbe járók, az elemitől az érettségiig tanulók – minden oktatási intézményben tulajdonformától függetlenül, valamint biztosított ezen intézmények finanszírozása a törvényi előírásoknak megfelelően, és olyan mértékben, ami elegendő Ukrajna minden állampolgárának, és az Ukrajna területén állandó vagy ideiglenes lakhellyel rendelkező a külföldi állampolgároknak és az állampolgárság nélküli személyeknek az oktatáshoz való hozzáférése jogának biztosítására;

az iskolán kívüli, középfokú szakmai, felsőfokú szakmai és felnőttképzésben résztvevők számára – az oktatási intézményekben vagy az oktatási tevékenység egyéb szubjektumaiban állami és/vagy helyhatósági költségvetésből a törvények által meghatározott rendben.

3. Az állam szavatolja Ukrajna minden állampolgára számára, és minden olyan személy számára, aki törvényesen tartózkodik Ukrajna területén, az ingyenes oktatást az érettségiig bezárólag az oktatási standardoknak megfelelően.

Az állam minden tanulónak és pedagógusnak szavatolja az ingyenes tankönyvellátást (beleértve a web-tankönyveket is) az érettségiig vezető oktatási szinteken, Ukrajna Miniszteri Kabinetje¹⁷ által meghatározott rendben.

5. cikk. Az állami politika az oktatási szférában

1. Az oktatás állami prioritás, amely biztosítja a társadalom innovatív, társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődését. Az oktatás finanszírozása befektetés a humán tőkébe, a társadalom és az állam fenntartható fejlődésébe.

2. Az oktatás területén az állam politikáját Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa határozza meg, és Ukrajna kormánya, a végrehajtó hatalomnak az oktatás és tudomány területén tevékenykedő központi hatósága, a végrehajtó hatalom más központi szervei és a helyi önkormányzati szervek hajtják végre.

3. Az oktatás területén az állami szakpolitikát tudományos kutatások, a nemzetközi kötelezettségvállalások, a hazai és külföldi tapasztalatok alapján alakítják ki és hajtják végre, figyelembe véve az előrejelzéseket, statisztikai adatokat és fejlesztési mutatókat az emberek és a társadalom igényeinek kielégítése céljából.

¹⁷ Miniszteri Kabinet = kormány.

4. Az oktatás fejlesztésének állami tervezési és stratégiai dokumentumai közé tartozik Ukrajna oktatásfejlesztési előrejelzése, oktatási stratégiája, a hatalmi szervek megfelelő állami, regionális és helyi célirányos programjai, cselekvési tervei. A hatóságok nyilvános hozzáférést biztosítanak ezekhez a dokumentumokhoz hivatalos honlapjaikon.

5. Az állam megteremti a feltételeket a polgári oktatás megszerzésére, amely azoknak a kompetenciáknak a fejlesztésére irányul, melyek a társadalom tagjaként a jogok és kötelezettségek gyakorlásához, a polgári (szabad demokratikus) társadalom értékeinek megértéséhez, a joguralomhoz, az ember és az állampolgár szabadságjogaihoz kapcsolódnak.

6. cikk. Az állami politika alapjai az oktatás területén és az oktatási tevékenység elvei

1. Az állami politika alapjai az oktatás területén és az oktatási tevékenység elvei a következők:

- emberközpontúság;
- jogállamiság;
- az oktatás minőségének és az oktatási tevékenység minőségének biztosítása;
- az oktatáshoz való egyenlő hozzáférés biztosítása mindennemű diszkrimináció nélkül, beleértve a fogyatékosok hátrányos megkülönböztetésének tilalmát is;
- inkluzív oktatási közeg biztosítása, beleértve a sajátos oktatási igényűek lakhelyéhez képest leginkább hozzáférhető és legközelebbi oktatási intézményekben;
- univerzális design és intelligens felszerelés biztosítása;
- az oktatás tudományos természete;
- az oktatás sokfélesége;
- az oktatási rendszer integritása és folytonossága;
- átláthatóság és nyilvánosság a vezetői döntések elfogadása és végrehajtása során;
- az oktatást irányító hatóságoknak és az oktatási intézményeknek, valamint az oktatási tevékenység egyéb szubjektumainak felelőssége és elszámoltathatósága a társadalom számára;

- a felügyeleti funkciók intézményes szétválasztása (felügyelet) és az oktatási intézmények tevékenységének ellátása;
- integráció a munkaerőpiaccal;
- elválaszthatatlan kapcsolat a világ- és a nemzeti történelemmel, kultúrával, a nemzeti hagyományokkal;
- szabadság az oktatási típusok, formák és ütemezés megválasztásában, az oktatási intézmények és az oktatási tevékenység egyéb alanyai oktatási programjában;
- akadémiai hitelesség;
- akadémiai szabadság;
- az oktatási intézmények pénzügyi, akadémiai, személyi és szervezeti autonómiája a törvény által meghatározott keretek között;
- humanizmus;
- demokratizmus;
- az oktatás, a nevelés és a fejlődés egysége;
- patriotizmusra, az ukrán nép kulturális értékeinek tiszteletben tartására, történelmi és kulturális öröksége és hagyományai tiszletereire való nevelés;
- Ukrajna Alkotmányának és törvényeinek betartására irányuló igény kialakítása, intolerancia a megsértésükkel szemben;
- az emberi szabadságjogok iránti tisztelet kialakítása, az emberi méltóság és becsület megsértésével, a fizikai és pszichikai erőszakkal, valamint a bármilyen alapú diszkriminációval szembeni fellépés;
- az állampolgári és demokartikus kultúra kialakítása;
- az egészséges életmód iránti igény, az ökológiai kultúra és a környezettudatos hozzáállás kialakítása;
- a politikai pártok be nem avatkozása az oktatási folyamatba;
- a vallási szervezetek, egyházak be nem avatkozása az oktatási folyamatba (a jelen törvényben meghatározott esetek kivételével);
- a politikai, világnézeti és vallási kérdésekkel kapcsolatos információk sokoldalúsága és kiegyensúlyozottsága;
- állami-polgári igazgatás;
- állami-polgári partnerség;
- állami-magán partnerség;
- az élethosszig tartó tanulás elősegítése;

- integráció a nemzetközi oktatási és tudományos térbe;
 - a korrupció és a megvesztegetés elutasítása;
 - az állam által biztosított minden oktatási típushoz és formához való egyenlő hozzáférés.
2. Az oktatásnak Ukrajnában az esélyegyenlőség elvén kell alapulnia.

7. cikk. Az oktatás nyelve

1. Az oktatási folyamat nyelve az oktatási intézményekben az államnyelv.

Az állam Ukrajna minden állampolgára számára garantálja a formális oktatás elérését az államnyelven az oktatás minden szintjén (iskola előtti nevelés, általános középiskolai, szakképzés (szakmunkás-képzés), felsőfokú szakképzés és felsőoktatás), valamint az iskolán kívüli és a diploma utáni képzési szinten az állami és önkormányzati oktatási intézményekben.

Az Ukrajna nemzeti kisebbségeihez tartozó személyeknek az önkormányzati oktatási intézményekben garantált a jog az államnyelv mellett az adott nemzeti kisebbség nyelvén folyó oktatáshoz az iskola előtti és az elemi iskolai szinteken. Ez a jog az államnyelv mellett az adott nemzeti kisebbség nyelvén oktató külön osztályok (csoportok) révén valósul meg, amelyek a törvényeknek megfelelően jönnek létre, és nem terjed ki az ukrán nyelven oktató osztályokra (csoportokra).

Az Ukrajna őshonos népeihez tartozó személyeknek az önkormányzati oktatási intézményekben garantált a jog az államnyelv mellett az adott őshonos nép nyelvén folyó oktatáshoz az iskola előtti és az általános középiskolai szinteken. Ez a jog az államnyelv mellett az adott őshonos nép nyelvén oktató külön osztályok (csoportok) révén realizálódik, amelyek a törvényeknek megfelelően jönnek létre, és nem terjed ki az ukrán nyelven oktató osztályokra (csoportokra).

Az Ukrajna őshonos népeihez, nemzeti kisebbségeihez tartozó személyek számára garantált a jog az adott őshonos nép vagy nemzeti kisebbség nyelvének tanulásához az önkormányzati általános közép-fokú oktatási intézményekben vagy a nemzeti kulturális szövetségekben keresztül.

A hallássérült személyeknek biztosított a jog a jelnyelven való tanulásra és az ukrán jelnyelv megtanulására.

2. Az oktatási intézmények biztosítják az államnyelv kötelező oktatását, különösen a szakképző (szakmunkásképző), felsőfokú szaképző és felsőoktatási intézményekben, olyan mértékben, amely lehetővé teszi a szakmai tevékenység folytatását a választott szakirányban az államnyelv használatával.

Az őshonos népekhez, a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek, a külföldiek és a hontalanok számára megfelelő feltételeket teremtenek az államnyelv megtanulásához.

3. Az állam elősegíti a nemzetközi érintkezés nyelveinek tanulását, különösen az angol nyelvet, az állami és az önkormányzati oktatási intézményekben.

4. Az oktatási intézményekben az oktatási programnak megfelelően egy vagy néhány tantárgy két vagy több nyelven is oktatható – államnyelven, angol nyelven, az Európai Unió más hivatalos nyelvein.

5. A hallgatók kívánsága szerint a szakképző és felsőoktatási intézmények megteremtik számukra a feltételeket az őshonos nép vagy nemzeti kisebbség nyelvének, mint tantárgynak a tanulásához.

6. Az állam elősegíti olyan oktatási intézmények létrehozását és működését külföldön, amelyek ukrán nyelven oktatnak vagy oktatják az ukrán nyelvet.

7. A nyelvek használatának sajátosságait az oktatás különböző területein és szintjein speciális törvények határozzák meg.

8. cikk. Az oktatás típusai

1. A személy formális, nem formális és informális oktatás formájában érvényesíti az élethosszig tartó tanulás jogát. Az állam elismeri ezeket az oktatási típusokat, megteremti a feltételeket az oktatási folyamat szubjektumai fejlődéséhez, melyek megfelelő oktatási szolgáltatást nyújtanak, és ösztönzi valamennyi típusú képzettség megszerzését.

2. A formális oktatás az oktatási programok alapján folyik az állam által meghatározott oktatási szinteken, képzési ágazatokban, képesítések (szakmák) szerint, és előíranyozza az oktatási standardok által előírt oktatási eredmények elérését a megfelelő oktatási szinten és a képesítés megszerzését, melyet az állam meghatároz.

3. A nem formális oktatást, amely rendszerint oktatási programok alapján folyik, nem irányozza elő az állam által elismert oktatási

képesítések megszerzését az oktatási szinteken, ám szakmai és/vagy részleges oktatási képesítés megszerzésével zárulhat.

4. Az informális oktatás (önképzés) olyan képzés, amely magában foglalja bizonyos kompetenciák önszerveződő megszerzését egy személy által, különösen a szakmai, szociális vagy egyéb tevékenységekhez kapcsolódó mindennapi tevékenységekben, családi vagy szabadidős tevékenységek során.

5. A nem formális és/vagy informális oktatás során megszerzett oktatási eredmények elismerése a formális oktatási rendszer keretében a törvények által megszabott rendben történik.

9. cikk. Az oktatás megszervezésének formái

1. A személynek joga van különböző oktatási formákban vagy azok kombinálásával hozzáférnie az oktatáshoz.

Az oktatás megszerzésének alapvető formái a következők:

intézményes (teljes (nappali és esti), levelező, távoktatás, hálózati oktatás);

egyéni (külső, családi (otthoni), pedagógiai patronálás, a munkahelyen (a termelésben);
duális.

2. A teljes (nappali, esti) oktatás az oktatás szervezésének egyik módja, amely közvetlen részvételt jelent az oktatási folyamatban.

3. A levelező az oktatás szervezésének módja, amely a teljes munkaidőben történő oktatás rövidtávú időszakait kombinálja az oktatási program önálló elsajátításával a beutazási időszakok között.

4. A távoktatás az oktatás szervezésének egyéni módja, amely elsősorban az oktatási folyamat távoli résztvevőinek közvetett interakcióján keresztül valósul meg olyan speciális környezetben, amely a modern neveléslélektani, információs és kommunikációs technológiák alapján működik.

5. Az oktatás hálózati formája, amelyen keresztül az oktatási program megszervezésében különféle oktatási intézmények vesznek részt, amelyek szerződéses alapon kölcsönhatásban állnak egymással.

6. A külső oktatási forma (externátus) az oktatásban résztvevők képzésének egyik módja, amely szerint az oktatási programot a hallgató egyénileg integrálja, és az oktatási eredmények kiértékelése

és az iskolai végzettség megszerzése a törvénynek megfelelően történik.

7. A családi (otthoni) forma az oktatási folyamat megszervezésének az a módja, amit a gyerekek szülei szerveznek meg a formális (iskola előtti, általános középiskolai) és/vagy nem formális oktatás megszerzésének céljából. A gyermekek oktatásának az állami standardok szintjénél nem alacsonyabb színvonalon történő biztosításáért a szülők felelősek. Az oktatási eredmények értékelése és az oktatási végzettségek odaítélése a jogszabályokkal összhangban történik.

8. A pedagógiai patronálás a pedagógusok által szervezett olyan oktatási forma, amelyet olyan személyeknek nyújtanak az oktatási program átadása céljából, akik pszichofizikai állapotuk következtében vagy más, a törvény által meghatározott okokból, különösen az oktatáshoz való hozzáférés biztosítása okán, erre az oktatási formára szorulnak.

9. A képzettség megszerzése a munkahelyen olyan oktatási forma, amelynek révén az oktatási program elsajátítása (rendszerint a szakoktatási, szakképzési, felsőfokú szakképzési és felsőoktatás előtti szinten) a termelésben történik gyakorlati képzés formájában, a munkavállalói kötelezettségek ellátása során gyakorló szakemberek vezetése alatt, akiket így bevonnak az oktatás és képzés folyamatába.

10. A duális oktatás az oktatás olyan formája, amely magában foglalja az oktatást, illetve a vállalkozások, intézmények és szervezetek munkafolyamatainak tanulmányozását egy bizonyos képesítés megszerzése céljából, rendszerint szerződés alapján.

11. A különféle oktatási szintek oktatási formái alkalmazásának sajátosságait speciális törvények határozhatják meg.

12. Az oktatási formákra vonatkozó rendelkezéseket az oktatást felügyelő végrehajtó hatalom központi szerve hagyja jóvá.

II. RÉSZ

AZ OKTATÁS SZERKEZETE

[...]

III. RÉSZ

AZ OKTATÁSI INTÉZMÉNYEK

22. cikk. Az oktatási intézmények szervezési-jogi státusza

1. A jogi személy akkor rendelkezik oktatási intézmény státusszal, ha fő tevékenységi köre az oktatási tevékenység.

Az oktatási intézmény e Törvény és Ukrajna más jogszabályai által előírt jogai és kötelezettségei az egyénre is vonatkoznak – az oktatási tevékenységgel foglalkozó vállalkozóra, illetve természetes vagy jogi személy szervezeti egységére. A természetes személy – vállalkozó, illetve jogi vagy természetes személy, akinek az oktatás kikerül az alaptevékenységei közül, elveszíti [az oktatáshoz kötődő] jogait és kötelezettségeit, köztük az oktatási intézményre vonatkozó törvény által megszabott előnyöket.

Az oktatási tevékenység akkor számít alaptevékenységnek, amennyiben az adott jogi személy (természetes személy – vállalkozó) általános tevékenységéből származó bevételének több mint a fele ebből a tevékenységfajtából származik.

2. Az oktatási intézmény mint a gazdálkodási tevékenység alanya a következő státuszokban működhet:

költségvetési intézmény;

nonprofit oktatási intézmény;

tandíjas oktatási intézmény.

3. Az oktatási intézmény az alapítótól függően lehet állami, önkormányzati, magán vagy vállalati.

4. Az oktatási intézmény több szinten is folytathat oktatási tevékenységet, és ennek megfelelően létrehozhat szerkezeti egységeket.

5. Az oktatási intézmény az alapszabályban lefektetett tevékenységének ellátására szerződéses alapon egyesülhet más jogi személyiségekkel oktatási, oktatási-tudományos, tudományos, oktatási-termelési és egyéb intézmények létrehozása érdekében, miközben minden tag megőrzi önálló jogi személyiségét.

6. Az oktatási intézmény státusát, szervezeti-jogi formáját, típusát az alapító határozza meg és az rögzítésre kerül az oktatási intézmény alapító okiratában.

7. Az oktatási intézmények a tulajdonformától függetlenül azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeznek az oktatási tevékenység megvalósítása során a törvényeknek megfelelően.

8. Az oktatási intézmények saját alapító okirataik alapján működnek, melyeket az alapítók hagynak jóvá a törvényeknek megfelelően.

23. cikk. Az oktatási intézmény autonómiája

1. Az állam szavatolja az oktatási intézmények akadémiai, szervezeti, pénzügyi és személyzeti autonómiáját.

2. Az oktatási intézmények autonómiájának mértékét e Törvény, a vonatkozó jogszabályok és az oktatási intézmény alapító okirata határozza meg.

24. cikk. Az oktatási intézmény irányítása

1. Az oktatási intézmény irányítását a törvény és az alapító okirat határozza meg.

Az intézmény alapító okiratának külön kell választania az alapító (alapítók), valamint az oktatási intézmény irányító testülete és annak szervezeti alegységei kompetenciáit a törvényeknek megfelelően.

2. Az oktatási intézmény irányítását az törvény és az intézmény alapító okiratában foglalt felhatalmazás keretei között a következők gyakorolják:

az alapító (alapítók);

az oktatási intézmény vezetője;

az oktatási intézmény kollektív vezető testülete;

az önkormányzat kollektív testülete;

egyéb szervek, amelyeket a vonatkozó törvények és/vagy az oktatási intézmény alapító okirata meghatároz.

[...]A törvény további, itt nem közölt fejezetei: IV. AZ OKTATÁS STANDARDJAI, AZ OKTATÁSI PROGRAMOK, KÉPESÍTÉSEK ÉS AZ OKTATÁSRÓL SZÓLÓ DOKUMENTUMOK; V. AZ OKTATÁS MINŐSÉGBIZTOSÍTÁSA; VI. AZ OKTATÁSI FOLYAMAT RÉSZTVEVŐI; VII. OKTATÁS, SZAKMAI FEJLŐDÉS ÉS A PEDAGÓGIAI ÉS TUDOMÁNYOS-OKTATÓI DOLGOZÓK MUNKABÉRE; VIII. IRÁNYÍTÁS ÉS ELLENŐRZÉS AZ OKTATÁSI SZFÉRÁBAN; IX. AZ OKTATÁSI INFRASTRUKTÚRA; X. A PÉNZÜGYI-GAZDASÁGI FELTÉTELEK AZ OKTATÁSI SZFÉRÁBAN; XI. NEMZETKÖZI EGYÜTTMŰKÖDÉS; XII. ZÁRÓ ÉS ÁTMENETI RENDELKEZÉSEK.

FEDINEC CSILLA * – CSERNICSKÓ ISTVÁN **

A 2017-es ukrajnai oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma¹

Ukrajna elmúlt több mint negyed századának legfontosabb jellemzői között kell említünk a népesség drasztikus fogyását és az úgynevezett nyelvproblémát, amit a belpolitika a nemzetépítés legsikertelenebb projektjeként kezel.² Az alkotmány³ (1996) szerint az államnyelv az ukrán, amelynek használata azonban nem általános. Nem csak a nem ukrán lakosság, hanem az ukrán származású népesség egy számottevő része, beleértve a prominens politikusi réteg képviselőit is, nem beszéli/használja az államnyelvet.⁴ A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját az ukrán parlament először 1999 decemberében ratifikálta,⁵ ám a vonatkozó törvényt az Alkotmánybíróság, formai hibákra hivatkozva, érvénytelenítette.⁶ Másod-

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézet (Budapest) tudományos főmunkatársa. E-mail: fedinec.csilla@tk.mta.hu

** A szerző a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont (Beregszász) igazgatója, a Pannon Egyetem (Veszprém) oktatója. E-mail: csernicisko.istvan@kmf.uz.ua

¹ A kézirat lezárva 2017. október 9-én.

² Fedinec Csilla – Cserniczkó István: Az Ukrajnából száműzött Lenin. Európai út a kommunizmus öröksége nélkül? *Regio*, 2016. 1. 73–124.

³ Конституція України. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

⁴ Cserniczkó István: A kétnyelvű Ukrajna. In: Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvhasználat, kétnyelvűség. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból II.* Ungvár: Autdor-Shark, 2016. 13–44.

⁵ Закон України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.” № 1350-XIV (1999). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1350-14> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції

szor a ratifikációs törvényt 2003 májusában fogadta el a parlament.⁷ A vonatkozó törvény paradox módon gyakorlatilag szűkítette az Ukrajnában addig gyakorolt nyelvi jogokat.⁸

2014-ben Kijev ellenőrzése alól de facto kikerült a Krim és a keleti megyék háborús területe, összesen mintegy 45 ezer négyzetkilométer (összehasonlításként: Magyarország területe 93 ezer km²). Az 1989-es utolsó szovjet népszámlálás alkalmával Ukrajna lakossága még 51,7 millió fő volt, a csúcspontot 1993-ban érte el a népességszám 52,2 millió lakossal, ami 2001-re, az eddigi egyetlen ukrainai népszámlálás időpontjára 48,9 millióra esett vissza. A váltság előtt, 2013-ban már csak 45 millió fő környékén volt az ország népessége. Jelenleg, 2017-ben pedig 42 millió körülire teszik hivatalosan, de ebbe a számba beleértik a keleti megyék háborús zónáját is. Negyed század alatt – az 1991-es függetlenedés óta – eltűnt az országból legalább tíz millió ember.⁹ Ukrajna a világ egyik leggyorsabban fogyó népességű országa.

Ukrajnában azoknak a száma, akik ukrán nemzetiségűeknek tartják magukat (közel 78%), jóval magasabb azokénál, akik az államnyelvet – az ukránt anyanyelvüknek tekintik (kevesebb, mint 68%). Viszont azoknak az állampolgároknak a száma, akik az oroszot vallják anyanyelvüknek (közel 30%), jóval több, mint azoknak a száma, akik orosz nemzetiségűeknek tartják magukat (17,3%). Az

України (конституційності) Закону України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.” від 12.07.2000 р. № 9-рп/2000. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-00> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

⁷ Закон України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” № 802-IV. (2003). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/802-15> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

⁸ Bowring, Bill: International Standards and Obligations, and Ukrainian Law and Legislation. In: Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis and Recommendations*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009. 57–100.; Cserniczkó István – Ferenc Viktória: Transitions in the language policy of Ukraine (1989–2014). In: Sloboda, Marian – Laihonen, Petteri – Zabrodszkaja, Anastassia (eds.): *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016. 349–377.; Cserniczkó István – Fedinec Csilla: Four Language Laws of Ukraine. *International Journal on Minority and Group Rights*, 2016. 4. 560–582.

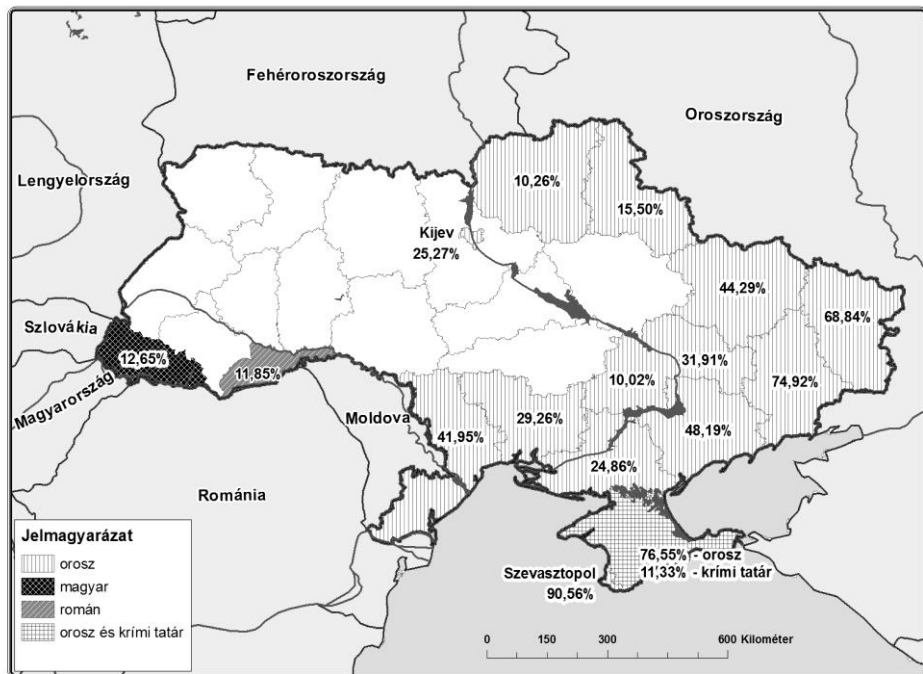
⁹ Державна служба статистики України. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

össztlakosság közel negyede (22,2%) valamely nemzeti kisebbséghez tartozónak vallja magát, nyelvi tekintetben azonban gyakorlatilag minden harmadik személy (32,5%) valamely nyelvi kisebbséghez tartozik, miközben az ukrán és az orosz nyelvet beszélők együttesen Ukrajna össztlakosságának 97,1%-át teszik ki.¹⁰

A zömmel oroszul beszélő régiók az ország déli és keleti megyéi, részben a központi térség, a zömmel ukránul beszélő régiók pedig a nyugati országrész és részben a központi térség. Az ukránul beszélőkre kevésbé jellemző a „nyelvjárásiasság”, Kárpátaljáról is kivészőben van a helyi ruszin nyelvváltozat, a beszélt nyelv egyre közelebb van az irodalmi ukránhoz (bár az ukrán nyelvjárásai közül a kárpátaljai nyelvváltozatok állnak a legtávolabb a kodifikált sztenderdtől). A déli és a keleti országrészben a nyelvhatárok mentén használatos a szurzsik, amely azonban nem valamely nyelvjárás, hanem egyfajta keverék (pidgin), kontaktus nyelv(változat).¹¹ Az anyanyelvüket jelentős arányban megőrző nemzeti kisebbségek (az oroszokon kívül) – a bolgárok, a románok, a moldávok, a magyarok, a gagauzok – zömükben tömbben, jellemzően Ukrajna peremterületein élnek. Mindösszesen négy olyan nyelv van, amelynek beszélői regionális szinten meghaladják a tíz százalékot: a magyar (Kárpátalján), a román (Csernyivci megyében), a krími tatár (a Krími Autonóm Köztársaság területén), az orosz (Kijev fővárosban, Szevasztopolban, a Krími Autonóm Köztársaságban és további tizenegy megyében). (1. térkép)

¹⁰ Cserniczkó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2013. 240–243.

¹¹ Bernsand, Niklas: Othering *Surzhyk* in Implicit Metalinguistic Discourse. In: B. Törnquist-Plewa (ed.): *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in focus*. Malmö: Sekel Bokförlag, 2006. 77–115.; Bilaniuk, Laada: Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages. *Harvard Ukrainian Studies*, XXI. 1997. 93–118.; Uő: A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism*, 2004, 4. 409–425.; Сальваторе, Дель Гаудіо – Тарасенко, Богдана: Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. In: Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ: Видавничий дім „Киево-Могилянська академія”, 2008. 316–331.

1. térkép *Ukraina legmagasabb szintű közigazgatási egységei, ahol a 2001-es népszámlálás hivatalos adatai alapján egy (vagy több) regionális vagy kisebbségi nyelv anyanyelvi beszélőinek aránya elérte a 10%-ot*¹²

Megkülönböztetjük egymástól az anyanyelvüket őrző és az anyanyelvüket egyre kevésbé beszélő etnikumokat. Például a magyarok, a románok stb. majdnem száz százalékban beszélik az anyanyelvüket, a lengyeleknek, belaruszoknak viszont már kevesebb, mint ötven százaléka. Ily módon nyelvmegtartó erő szempontjából különböző etnikumokról beszélünk.¹³ Minél erősebb

¹² A régióknál az adott kisebbségi nyelv anyanyelvi beszélőinek arányát tüntettük fel. A térképet Molnár D. István készítette a 2001-es népszámlálás hivatalos adatai alapján.

¹³ Мельник, Світлана – Черничко, Степан: *Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації*. Ужгород: ПоліПрінт, 2010. 67–100. Az előzményekről vö. részletesen: Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: A

a nyelvmegtartás, és ez kompakt településterülettel párosul, annál kevésbé ismerik az adott közösség képviselői az államnyelvet.

A nemzetbiztonságról szóló törvény (2003) 6. cikkelye a prioritást élvező nemzeti érdekek között tartja számon a nyelvi helyzet rendezését.¹⁴ Az államnyelv nem ismeretét Kijevből nézve a jelenlegi válságot megelőzően elsősorban integrációs problémaként kezelték, 2013 végéig az ország de facto kétnyelvű volt (az ukrán mellett az orosz, hivatalos státus nélkül, de gyakorlatilag második államnyelvként funkcionált).¹⁵ A válság óta az államnyelv kontra kisebbségi nyelvek megítélésében az addig is többször felemlegetett nemzetbiztonsági kockázat szempontja az első helyre került a hivatalos politikai retorikában, immár az orosz kisebbségre is kiterjesztve.¹⁶

független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek. Budapest: Kalligram, 2016.

¹⁴ Закон України „Про основи національної безпеки України” 19 червня 2003 року. № 964-IV. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (Letöltés ideje: 2017. október 4.).

¹⁵ Bilaniuk, Laada: Language in the balance: the politics of non-accommodation on bilingual Ukrainian–Russian television shows. *International Journal of the Sociology of Language*, 210. 2010. 105–133.; Shumlianskyi, Stanislav: Conflicting abstractions: language groups in language politics in Ukraine. *International Journal of the Sociology of Language*, 201. 2010. 135–161.; Rjabcsuk, Mikola: *A két Ukrajna*. Budapest: Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2015. 136.

¹⁶ Двомовність як хвороба. Професор Колумбійського університету називає українську мовну ситуацію „мовною шизофренією”. *Портал мовної політики* 2015.07.05. <http://language-policy.info/2015/07/dvomovnist-yak-hvoroba-profesor-kolumbijskoho-universityetu-nazyvaje-ukrajinsku-movnu-sytuatsiyu-movnoyu-shyozofrenijeyu/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.); Shevchuk, Yuri – Palazhyi, Halyna: Мовна шизофренія – нова, потужна форма русифікації. *Портал мовної політики* 2015.09.19. <http://language-policy.info/2015/09/yurij-shevchuk-movna-shyozofreniya-nova-potuzhna-forma-rusyifikatsiji/#more-1780> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.); Гріх. *Портал мовної політики* 2015.11.12. <http://language-policy.info/2015/11/roman-matsyuk-hrih/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.); За що гинуть російськомовні? *Портал мовної політики* 2016.01.01. <http://language-policy.info/2016/01/za-scho-hynut-rosijskomovni/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.) A nemzetbiztonság alaptényezői közé tartozik az információs biztonság, az oktatás, a tudomány, a kultúra, a vallás és különösen az államnyelv védelme (is) a külső negatív befolyástól. *Мовна ситуація в Україні: між*

Az ezredforduló után számos törvény és egyéb alacsonyabb rendű jogszabály érintette kedvezőtlenül a nem államnyelvet beszélőket. Minden területen jogszabályba foglalták az ukrán nyelv kizárólagosságát.¹⁷ Különösen felerősödött ez a tendencia a narancsos forradalom (első Majdan) után. A nem ukrán nyelvű kiadványok importjára pótvámot vetettek ki, a csak ukrán nyelven sugárzó adók pályázhattak az országos lefedettségű rádió- és tv-csatornák üzemeltetésére, és a filmszínházakban csak ukrán nyelvű, vagy ukrán szinkronnal, vagy ukrán feliratozással ellátott filmeket vetíthettek.¹⁸ Hátrányok érték az anyanyelvi oktatást is, elsősorban azért, hogy a felsőoktatásba való felvételizés lehetőségét az ukrán nyelvi emelt szintű érettségihez kötötték, amit az oktatási intézményektől független regionális vizsgaközpontokban kell letenni. Számos magyar iskolában érettségiző meg sem próbálkozott ezzel a fajta vizsgával, illetve a próbálkozók sem mindig vették sikeresen az akadályt. Az illetékes oktatási tárca 2008 májusában már előállt azzal a javaslatával, hogy a nemzeti kisebbségek nyelvén működő iskolákat kétnyelvűvé kell tenni, amely azonban ekkor nem valósult meg.¹⁹

A 2010. évi államelnöki, illetve 2012. évi parlamenti választások után kisebbségi szempontból enyhülés következett be, több, a kisebbségek számára hátrányos oktatási intézkedést visszavontak, vagy felfüggesztettek, valamint 2012-ben megszületett az új nyelvtörvény,²⁰ amely kedvezett a kisebbségeknek, azonban hatal-

конфліктіом і консенсусом. Київ: ППЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 335.

¹⁷ Tóth Mihály: Az anyanyelvhasználathoz való jog az Európai Unión kívül: az ukrainai példa. *Acta Humana*, 2016. 3. 19–31.

¹⁸ Csernicskó István: Ukrajna nyelvi helyzete egy amerikai film szinkronja tükrében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2014. 1. 93–104.

¹⁹ Csernicskó István – Ferenc Viktória: Education as an ideal means of achieving a nation state in Ukraine. In: Róka Jolán (ed.): *Concepts & Consequences of Multilingualism in Europe*. Budapest: Budapest College of Communication and Business, 2010. 329–349.

²⁰ Закон України „Про засади державної мовної політики” від 03.07.2012. № 5029-VI. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (Letöltés ideje: 2017. október 4.)

mas politikai viharokat kavart a „nemzeti” és az „oroszpártinak” tartott politikai és értelmiségi körökben.²¹

A 2012-es nyelvtörvény elidegeníthetetlen emberi jogként határozta meg a nyelvi identitás szabad megválasztásának jogát. A jogszabály tartalmazza az Ukrajnában regionális vagy kisebbségi nyelvnek minősülő nyelvek (összesen 18) tételes listáját, közte az önálló nyelvként hivatalosan el nem ismert ruszinnal: az orosz, a belarusz, a bolgár, az örmény, a gagauz, a jiddis, a krími tatár, a moldáv, a német, az újgörög, a lengyel, a roma, a román, a szlovák, a magyar, a ruszin, a karaim, a krimcsak szerepel a listán.²² Az ukrán egynyelvűség hívei nem csak az ukrán nyelv társadalmi pozícióit, de magát az ukrán államiságot látták veszélyeztetve a törvény által. A második Majdan (2013–2014 fordulójának eseményei) után a parlamentben többségbe került nemzeti radikálisok egyik első intézkedésükként 2014. február 23-án törvényt fogadtak el a nyelvtörvény hatályon kívül helyezéséről. A leválni szándékozó Krím-félszigetről és a forrongó Donbászról (keleti megyék) érkező riasztó hírek, több külföldi állam tiltakozásának, valamint az ukrán értelmiség józanságra intő, példátlanul egységes megszólalása nyomán Olekszandr Turcsinov házelnök, aki egyben az ideiglenes államfői jogokat is gyakorolta, nem írta alá a parlamenti javaslatot.²³

A közvélemény-kutatási adatok dinamikája egyértelműen az ukrán nyelv térhódítását jelzi, valamint az is egyértelmű, hogy a 2013 vége óta eltelt időszak eseményei, így a szinte teljesen oroszajkú Krím orosz annektálása, és az ugyancsak zömében oroszul beszélő két donbászi terület sűrűn lakott ipari nagyvárosainak a kijevi központi hatalom hatáskörén kívül kerülése ugyancsak az ukrán nyelv dominanciája irányában módosítják a nyelvi arányokat.²⁴

²¹ Cserniczkó István – Fedinec Csilla: Nyelvpolitika határon: a 2012-es ukrán nyelvtörvény elő- és utóéletéről. In: Márku Anita – Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból*. Ungvár: Autdor-Shark, 2015. 206–238.

²² Részletesen: Tóth Mihály–Cserniczkó István: *Tudományos-gyakorlati kommentár Ukrajnának az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényéhez*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 2014.

²³ Cserniczkó István – Fedinec Csilla: *Nyelvpolitika Ukrajnában*, 2015. március. *Magyar Nyelvőr*, 2015. 2. 145–156.

²⁴ Cserniczkó István: *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában*. Ungvár: Autdor Shark, 2016. 120–124.

A hivatalos nyelvpolitika Ukrajnában folyamatosan arról szól, hogy az ukrán vagy az orosz nyelv használatát előmozdítsák a másik háttérbe szorításával.²⁵ A nyelvek használatát szabályozó jogszabályokat soha nem alkalmazták következetesen Ukrajnában, ami önmagában alkalmas volt arra, hogy a kérdés folyamatosan politikai kampánytémává váljon.²⁶ A tényleges gazdasági, szociális problémákat megoldani képtelen politikai erők ezzel terelték el a figyelmet a gondokról.²⁷ Így válhatott az átpolitizált nyelvkérdés 2014 elején a gazdasági összeomlás előtt álló és politikailag instabil országban a politikai válság és a fegyveres konfliktus kitörésének egyik ürügyévé is.²⁸

Ilyen körülmények között került tárgyalásra az ukrainai oktatásügy megreformálásának kérdése. Ahogy az ukrán parlament honlapjáról kiderül, az új oktatási törvény 2016 áprilisa óta volt a törvényhozás napirendjén, és 2016. október 6-án a parlament első olvasatban elfogadta. 2017. szeptember 5-én az esti órákban tartották meg a végszavazást. 255-en mellette, 20-an ellene szavaztak, 16-an tartózkodtak. A többi jelenlévő képviselő nem szavazott. Mivel név szerinti szavazás volt, így hivatalosan is tudott, hogy a kormánypárti képviselők közül az egyetlen ellenszavazatot Brenzovics László, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke, Petro Porosenko Blokkjának tagja adta le.²⁹ A szavazásra az EU és Ukrajna közötti ratifikált társulási szerződés szeptember 1-i életbe lépése utáni napokban került sor. Az Egyesült Államok kijevi nagykövetsége Twitter-bejegyzésben üdvözölte az ukrán oktatási reformot mint a

²⁵ Goodman, Bridget: The Ecology of Language in Ukraine. *Working Papers in Educational Linguistics*, 2009. 2. 19–39.

²⁶ Polese, Abel: Language and Identity in Ukraine: Was it Really Nation-Building? *Studies of Transition States and Societies*, 2011. 3. 36–50.

²⁷ Stepanenko, Viktor: Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building. In: Daftary, Farimah – Grin, François (eds.): *Nation-Building Ethnicity and Language Politics in transition countries*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute, 2003. 109–135.

²⁸ Csernicskó István: Language Policy in Ukraine: The Burdens of the Past and the Possibilities of the Future. In: Simone E. Pfenninger and Judit Navracsics (eds.): *Future Research Directions for Applied Linguistics*. Bristol: Multilingual Matters, 2017. 120–148.

²⁹ Проект Закону про освіту.

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639 (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

jövő zálogát jelentő ifjúság fejlődésének alapját.³⁰ A nemzetközi tiltakozás, többek között Magyarország tiltakozása ellenére,³¹ nem látszott esély arra, hogy az államfő ne írja alá a jogszabályt.

A magyar–ukrán diplomáciai kapcsolatok legfontosabb dokumentumának nevezhető magyar–ukrán alapszerződés magyar és ukrán nyelvű szövege – bár a hivatalos formula szerint: „Mindkét szöveg egyaránt hiteles” – éppen az oktatás nyelvére vonatkozó kitételben tér el egymástól. Az alapszerződéshez tartozó nyilatkozat a kisebbségek jogainak biztosításáról magyar nyelven kimondja: a felek egyetértének abban, hogy biztosítják annak lehetőségét, hogy „a nemzeti kisebbségek tanulják anyanyelvüket és anyanyelvükön tanuljanak”.³² Ukrán nyelven viszont az „és” helyett a „vagy” kötőszó szerepel,³³ amely egészen más értelmezést tesz lehetővé. Ez tehát két egymásnak ellentmondó szöveg, amely nemzetközi dokumentumban nem lehetséges, ha pedig mégis előfordul, azt orvosolni kell. Ennek módja pedig a nemzetközi szerződések megkötésének szabályait rendező 1969-es bécsi egyezmény értelmében az, hogy a felek megegyeznek az eltérő szövegrészek egymással kibékíthető értelmezésében, ha pedig ez nem lehetséges – adott esetben egyik vagy másik félnek le kellene mondani álláspontjáról –, akkor nemzetközi bíróság dönthet a kérdésben. Amíg a szövegek uniformizálása nem történik meg, addig a budapesti és a kijevei kor-

³⁰ Nem bízuk az ukrán oktatási törvény lehetséges módosításában Tóth Mihály jogi szakértő (MTI). <https://hir.ma/oktatas-2/nem-bizik-az-ukran-oktatasi-torveny-lehetseges-modositasaban-toth-mihaly-jogi-szakerto/722943> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

³¹ L. az ezzel kapcsolatos nyilatkozatokat (a törvény előírása előtt és után) a Külgazdasági és Külügyminisztérium honlapján. <http://www.kormany.hu/hu/kulgzdasagi-es-kulugyminiszterium> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 30.)

³² Szerződés a jószomszédság és az együttműködés alapjairól a Magyar Köztársaság és Ukrajna között. Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén, 10. pont. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99500045.TV (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

³³ Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/348_004 (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

mány egyaránt a saját perspektívájának megfelelően értelmezheti azt.³⁴

Az ukrán parlament honlapján a végszavazás után is a szeptember 5-én beterjesztett törvény szövege volt hozzáférhető,³⁵ azonban a végszavazás előtt azt jelentősen módosították, s ezt a megszavazott szöveget viszont már nem tették közé, annak tartalmáról találgatások folytak, illetve az oktatási tárca által kiadott hivatalos magyarázatokat, tájékoztató anyagokat lehetett csak elérni. Szeptember 14-én Brenzovics László parlamenti képviselő titkársága azonban a *Kárpátalja* hetilap és a *Karpatalja.ma* portál rendelkezésére bocsájtotta a törvény legfontosabb, 7. cikkelyét, amely a tannyelvvél foglalkozik.³⁶ Ez azonban nem volt hivatalos forrásnak tekinthető, csak sejthető volt, hogy valóban ez van a törvény szövegében, és éppen a 7. cikkelyt – úgymond „társadalmi aktivisták” kérésére keményebben fogalmazták meg a dokumentumban, mint ahogyan a szeptember 5-én beterjesztett változatban szerepelt.

Porosenko államfő szeptember 18-20-án az Egyesült Államokba látogatott, ahol többek között sikeres tárgyalásokat folytatott az Ukrajnának nyújtandó jelentős pénzügyi támogatásról éles lőfegyverek vásárlására (addig az ország csak egyéb haditechnikai eszközöket kapott, illetve külföldi, közte amerikai katonai szakértők álltak a rendelkezésére), valamint konkretizálódott az Ukrajnába küldendő ENSZ katonai misszió ügye.³⁷ Ez idő alatt, szeptember 19-én a parlament elnöke, Andrij Parubij ellátta kézjegyével a „láthatatlan”

³⁴ Tóth Loretta: Újabb csapás a magyarokra? *Magyar Idők*, 2017. szeptember 30. <http://magyaridok.hu/kulfold/ujabb-csapas-magyarokra-2279821/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 30.)

³⁵ Проект Закону про освіту. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639 (2017. szeptember 28.)

³⁶ Az oktatási törvény 7. cikkelye. *Karpatalja.ma*, 2017. szeptember 14. <http://www.karpatalja.ma/karpatalja/oktatas/az-oktatasi-torveny-7-cikkelye/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

³⁷ US Senate approved allocation of \$ 500 million to Ukraine for defense. 19 September 2017. <https://frontnews.eu/news/en/13602/US-Senate-approved-allocation-of-500-million-to-Ukraine-for-defense> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.); Meeting between the Presidents of Ukraine and USA: USA fully supports the proposals of Ukraine about the deployment of peacekeepers with the UN mandate in the occupied territory. 21 September 2017. <http://www.president.gov.ua/en/news/ssha-povnistyu-pidtrimuyut-propoziciyi-ukrayini-shodo-rozmis-43498> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

törvényt. Az utolsó fázisban Petro Porosenko államfő írta alá a jogszabályt szeptember 25-én.³⁸ Másnap, szeptember 26-án volt az elnök születésnapja, sejthető volt, hogy ezt a napot nem fogja beárnyékolni a szöveg közzététele, ami végül szeptember 27-én jelent meg a hivatalos közlönyben,³⁹ majd a parlament hivatalos honlapján is,⁴⁰ s az ügyrendnek megfelelően másnaptól, azaz szeptember 28-ától életbe is lépett. A törvény „láthatatlansága” a magyarországi politikum és közvélemény egy részét, félrevezető módon, a tényektől elrugaszkodva arra engedte következtetni, hogy ami nem látszik, az nem is létezik.⁴¹ Nem maradt el az ezt megerősíteni kívánó szakértői vélemény sem.⁴²

Az elfogadott jogszabály egy kerettörvény, amelyet az oktatás különböző szintjeire vonatkozó törvényeknek kell követniük. A törvény strukturális reformot is előír: jelenleg a közoktatás 11 évfolyamos és háromfokozatú: az első fokozat 1–4. osztály, a második az 5–9. osztály, majd a harmadik a 10–11. osztály. Az új struktúra: az elemi az 1–4. osztály, az általános középiskola az 5–9. osztály, valamint a harmadik fokozat két irányt tesz lehetővé: szakoktatásba való továbblépést, vagy pedig az érettségit adó liceumba való továbblépést a 10–12. évfolyamon. Ettől eltérhetett és a továbbiakban is eltérhet a magán oktatási intézmények struktúrája. Az új törvény

³⁸ Проект Закону про освіту.

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639 (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

³⁹ Газета Верховної Ради „Голос України”.

<http://www.golos.com.ua/article/294010> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

⁴⁰ Закон України ”Про освіту” від 05.09.2017 № 2145-VIII. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

⁴¹ Lásd többek között: Bötös Botond: Állítsuk meg a hisztériát! – Nem esznek magyar gyereket az ukránok. *Átlátszó.hu*, 2017. szeptember 13. <https://vilagterkep.atlatszo.hu/2017/09/13/allitsuk-meg-a-hisztariat-nem-esznek-magyar-gyereket-az-ukranok/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.); Radnóti András: Így lesz pár nap alatt hisztéria a nyelvtörvényből, amit senki sem olvasott. *444.hu*, 2017. szeptember 13. <https://444.hu/2017/09/13/igy-lesz-par-nap-alatt-hisztaria-a-nyelvtorvenybol-amit-senki-sem-olvasott> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

⁴² Fiala-Butora János: Ukrán nyelvtörvény: a megoldás, ami a magyaroknak és Kijevnek is jó. *Index.hu*, 2017.10.09.

http://index.hu/velemeny/olvir/2017/10/09/ukran_nyelvtorveny_fiala_butora_janos_mta/ (Letöltés ideje: 2017. október 9.)

előírásait több lépcsőben vezetik be, a legfontosabb változások már 2018. szeptember 1-jétől el kell, hogy induljanak.

A kerettörvény megkülönbözteti a nemzeti kisebbségeket és az őshonos népeket. Ukrajna parlamentje 2014 márciusában, a Krím orosz bekebelezése utáni napokban parlamenti határozat formájában ismerte el a krími tatárok őshonos státusát,⁴³ amit előtte negyed évszázadig hiába követeltek az érintettek belföldön és a nemzetközi fórumokon egyaránt. Ez a „megoldás” szimptomatikusnak tekinthető.

Az őshonos népek és a nemzeti kisebbségek közötti különbségtételnek nem csupán szimbolikus, hanem döntő jelentősége van. Az oktatási törvény 7. cikkelyének 1. pontja szerint az őshonos népekhez tartozók számára „az iskola előtti és az általános középiskolai szinteken” marad meg az anyanyelven való oktatáshoz való jog, míg a nemzeti kisebbségekhez tartozók csupán „az iskola előtti és az elemi iskolai szinteken” élhetnek ezzel a joggal. Azaz az ország bizonyos területein többen élő oroszok, magyarok, románok – mint nemzeti kisebbségek képviselői – számára csupán az 1–4. osztályokban garantált ez a jog. Viszont a megszállt Krím félszigeten élő, az ország megmaradt területein csak szétszórva található krími tatárok – mint őshonos nép tagjai – tovább tanulhatnak az anyanyelvükön a jogszabály hatályba lépését követően, ám hogy pontosan meddig, az nem derül ki egyértelműen. A törvény szövegében szereplő „általános középiskola” csak akkor azonosítható be, ha jelzővel van ellátva: az „alapszintű” az 5–9. osztályokat, a „teljes” pedig az érettségit adó a 10–12. osztályokat jelentené. Ezt a különbségtételt a törvény nem teszi meg.

Bár a jogszabályi megfogalmazás nem minden tekintetben egyértelmű, a legfontosabb kérdés felől azonban nem hagy kétséget, mégpedig, hogy: „Az oktatási folyamat nyelve az oktatási intézményekben az államnyelv.” Az ukránosítás – nemzetiesítés – és

⁴³ Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa (parlamentje) 2014. március 20-án kelt nyilatkozatban ismerte el a krími tatárok őslakos státusát. Вö. Постанова Верховна Рада України „Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави” від 20.03.2014 № 1140-VII. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1140-vii> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.) Ily módon Ukrajnában megkülönböztetik a nemzeti kisebbségeket (*ukr.* національні меншини; *ang.* national minorities) és az őslakosokat (*ukr.* корінні народи; *ang.* indigenous peoples).

az orosz kérdés megoldására Ukrajna függetlenné válása óta nem született semmilyen egyéb épkezláb javaslat, a kérdés csomópontjába mindig a nyelvkérdés került: az fog minden problémát megoldani, ha az országban mindenki ukránul fog beszélni. Jól jellemzi az ezzel kapcsolatos várakozásokat a 2015. július 1-jén Kijevben „A nyelv egyesít minket” címmel tartott fórumon elfogadott kiáltvány, mely szerint „az ukrán nyelvnek egyesítő tényezővé kell válnia Ukrajna valamennyi állampolgára számára, [...] az államnyelv egységesítő és nemzetalkotó tényező, mely nélkül nem létezhet sem ukrán demokratikus állam, sem az ukránok modern politikai identitása”.⁴⁴

A próbálkozások ellenére az ukránul beszélők aránya nem nőtt jelentősen. Ezen a helyzeten az új oktatási törvény révén akar a hivatalos Kijev változtatni.

2017. májusi adat szerint Ukrajnában 16 858 iskolában (elemi, általános és középiskola) 3 822 051 millió gyerek tanult. Ebből 16 678 az állami és az önkormányzati iskola, 180 a magán oktatási intézmény, az utóbbiakban 23 466-an tanultak. Az állami és önkormányzati iskolák 89,7%-ában ukrán, 9,4%-ában orosz az oktatás nyelve, a magániskolákban ez az arány 55%, illetve 41,1%. A maradék az egyéb tannyelvű, közte a magyar.

Kijevben az ukrán tannyelvű iskolák aránya 97,1%, az orosz tannyelvűeké 2,7%. Ukrajna 24 megyéjéből 15-ben 98-100% az ukrán tannyelvű iskolák aránya. A nyugati határszélen (Kárpátalján), két déli megyében (Csernyivci és Herszon), valamint a háborús megyékkel szomszédos Dnyipropetrovszk megyében 80-90%, a háborús területtel szomszédos másik két megyében (Harkiv és Zaporizsja) 70-75% közötti. A legalacsonyabb az államnyelvű iskolák aránya az Ukrajna déli határa mentén található Odesza megyében (69,5%) és a két háborús megye, Luhanszk és Doneck fegyveres cselekményekkel nem érintett területein (65,1 és 59,5%).⁴⁵ (2.

⁴⁴ Оприлюднено резолюцію Міжнародного форуму на підтримку української мови. *Портал мовної політики* 2015.07.22. <http://language-policy.info/2015/07/oprylyudneno-rezolyutsiyu-mizhnarodnoho-forumu-na-pidtrymku-ukrajinskoji-movy/> (Letöltés ideje: 2017. október 4.)

⁴⁵ Мова викладання у навчальних закладах: де в Україні найбільше російських шкіл. Аналітичний портал „Слово і Діло”, 19 травня 2017. <https://www.slovoidilo.ua/2017/05/19/infografika/suspilstvo/mova-vykladannya->

térkép) Az adatokat annyiban kell pontosítanunk, hogy az államnyelvű, azaz ukrán tannyelvű iskolákba beleszámítják nem csak a tisztán ukrán, hanem az ukrán és egyéb tannyelvű iskolákat is. Bár az utóbbiak aránya nem jelentős, azért némiképp mégis torzítja a képet a részletesebb adatok hiánya.

2. térkép Az ukrán tannyelvű iskolák aránya Ukrajna megyéiben (2017)⁴⁶

A függetlenség több mint negyed százada alatt az államnak a magyarokkal kapcsolatban az államnyelv nem tudása miatt az állandó vádja a társadalomba való integrálatlanság, a kisebbség a maga részéről pedig folyamatosan azt hangoztatta, hogy az állam nem teremtette meg a feltételeket az államnyelv elsajátításához, az állam egy módszertani kérdésből folyamatosan politikai kérdést

navchalnyx-zakladax-ukrayini-najbilshe-rosijskых-shkil (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

⁴⁶ Forrás: Аналітичний портал „Слово і Діло”. 19 травня 2017.

<https://www.slovoaidilo.ua/2017/05/19/infografika/suspilstvo/mova-vykladannya-navchalnyx-zakladax-ukrayini-najbilshe-rosijskых-shkil> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

kreál.⁴⁷ Hónapok óta az országon belül a magyar kisebbséget országon belül ismeretlen eredetű provokációk érik, erősítendő azt a nem is nagyon titkolt vádat, hogy az oroszok után a magyarok veszélyeztetik leginkább az ország integritását.

A 2016/2017-es tanévben Kárpátalján összesen 655 iskola működött (649 állami és 6 magán). Ezek közül 98 iskolában folyt magyar nyelven oktatás: ebből 71 volt magyar tannyelvű (66 állami és 5 magán; ez utóbbiak az egyházi líceumok), további 27 iskolában működtek magyar nyelven oktató osztályok. A 2016/2017-es tanévben Kárpátalján összesen 157 414 gyermek járt iskolába, ebből 16 275 gyerek tanult magyar nyelven.⁴⁸

A magyar nyelven tanulók mellett a 2015/2016-os tanévben 609 tanuló ukrán tannyelvű iskolában tantárgyként tanulta a magyar nyelvet mint anyanyelvet, további 703 gyerek fakultatív tantárgyként tanulta a magyar nyelvet, 430 tanuló pedig második idegen nyelvként tanult magyarul.⁴⁹ Kutatási adatok szerint a kárpátaljai magyarok egy része nem magyar, hanem többségi (ukrán vagy orosz) tannyelvű iskolában szocializálódott, ahol a magyar nyelv semmilyen formában nincs jelen az oktatási folyamatban. Pontos adataink nincsenek arról, hogy a közösség mekkora hányada végzett nem magyar tannyelvű iskolát, a különböző empirikus kutatások adatai alapján azonban úgy becsüljük, hogy a kárpátaljai magyaroknak (nemzedéktől függően) körülbelül 15-30%-a nem magyar nyelven végezte iskolai tanulmányait. A *Tandem 2016* című kutatás adatai szerint a középiskolai szint a legmagasabb iskolai fokozat, ahol a magyar nyelven tanulók aránya meghaladja a 70%-ot, az ennél magasabb iskolai fokozatokban jelentősen visszaesik azoknak az aránya, akik magyar nyelven tanultak.⁵⁰

⁴⁷ Vö. Csernicskó István: *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv*. Ungvár: PoliPrint, 2012.

⁴⁸ Інформаційний лист департаменту освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації № 01-17/1971 від 17.07.2017 р.

⁴⁹ Інформаційний лист департаменту освіти і науки Закарпатської обласної державної адміністрації № 01-19/3871 від 30.12.2015 р.

⁵⁰ TANDEM 2016. http://bgazrt.hu/npki/kutatasok_en/tandem_2016_en/ (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.) L. még: Kolozsi Ádám: Tömegével hagynák el Kárpátalját a magyar fiatalok. *Index.hu*, 2017. szeptember 27. http://index.hu/tudomany/2017/09/27/karpatalja_hataron_tuli_magyar_anyanyelv_nyelvi_jogok_nemzetiseg_kisebbsug_ukrajna/ (Letöltés ideje: 2017. szept. 28.)

Az új oktatási törvény 7. cikkelye szerint az oktatási folyamat nyelve az oktatási intézményekben az államnyelv. A törvény a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek csak az önkormányzati (a törvény szóhasználata szerint: kommunális) oktatási intézményekben garantálja azt a jogot, hogy az államnyelv mellett anyanyelven tanuljanak. Ez a lehetőség is csupán az iskola előtti nevelésben és az elemi iskolai szinteken (1–4. osztály) engedélyezett.

A nemzeti kisebbségek számára az 5–12. osztályokban, a szakoktatásban és szakképzésben, valamint a felsőoktatásban megszűnik a kisebbségek anyanyelvi oktatása. Az 5. osztálytól felfelé az oktatás nyelve az ukrán nyelv. A nemzeti kisebbség nyelve csak tantárgyként oktatható. Annyi engedményt tesz csupán a törvény, hogy egy vagy néhány tantárgy két vagy több nyelven is oktatható: államnyelven, angol nyelven, vagy az Európai Unió valamely hivatalos nyelvén. Bár nincs részletezve, hogyan kell pontosan értelmezni ezt a passzust, de véleményünk szerint jelen formájában egyetlen olvasata van: az oktatás ukrán nyelven folyik, és – nem pedig vagy – emellett az EU valamely hivatalos nyelvén is lehet párhuzamosan oktatni bizonyos közelebről meg nem nevezett tantárgyakat. Megszünteti a törvény a nemzeti kisebbségek nyelvén oktató iskolák önállóságát is. A fent meghatározott jog ugyanis csak külön osztályokban (csoportokban) valósulhat meg, az ukrán nyelven oktató intézményeken belül.

2017 szeptemberében összesen 85 településen működik magyar nyelven oktató iskola/osztály Kárpátalján. Ebből 75 településen van 5–9. osztályban is magyar nyelven oktatás, illetve 34 településen a 10–11. osztályok szintjén is folyik magyar nyelven képzés. Az új oktatási törvény hatályba lépését követően ezek az iskolák/osztályok megszűnnek magyar tannyelvűek lenni.⁵¹ A legmélyebb probléma az új oktatási törvénnyel nem is maga a kialakítandó rendszer, hanem hogy nem foglalkozik a jelenlegi struktúra lényegi problémáinak

⁵¹ TÖBB-E A 2, MINT A 6? Avagy: jogszükitő-e az új ukrán oktatási törvény 7. cikkelye? Hodinka Antal Intézet, 2017. szeptember 28.
<http://hodinkaintezet.uz.ua/tobb-e-2-mint-6-avagy-jogszukito-e-az-uj-ukran-oktatasi-torveny-7-cikkely/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

kérdésével.⁵² Olyan oktatási rendszerre akarja ráhúzni az ukrán nyelvűséget, amely egész Kárpátalján alapjaiban rosszul működik, az összkárpátaljai oktatási adatok a leggyengébbek között vannak az országban,⁵³ aminek több összetevője van:

- Kárpátalja az egyetlen megye az egész országban, ahol soha nem volt felsőfokú tanár-, illetve tanítóképzés, a helyi felsőoktatási intézmények nem pedagógusokat képeznek, hanem történezt, filológust, fizikust stb., aki csak mellékesen kap tanári diplomát is (a tanárképzőkben a pedagógiai, pszichológiai felkészítés és a szakmódszertani képzés a tananyag kb. egyharmadát teszi ki, miközben ugyanez a jelenlegi intézményekben annak kevesebb mint 10%-a);

- Kárpátalján az alsó tagozatos tanítóknak még mindig kb. 70%-a gyakorlatilag szakközépiskolai végzettséggel tanít (a munkácsi tanítóképző az általános iskola 9 osztályára épül, és nem érettségire); más régiókban az ilyen típusú tanítóképzés az 1990-es évek közepére elhalt, és a kikerülő tanítók (ha nem is kapnak feltétlenül magasabb képesítést, de) legalább tapasztaltabbak, idősebbek, felelősségteljesebbek, hiszen nem 18, hanem 22 évesen kerülnek az iskolákba, plusz felsőfokú végzettségük van;

- Kárpátalján az egyik legmagasabb a nyugdíjasként, illetve képesítés nélkül dolgozó pedagógusok aránya;

- a Kárpátalján beszélt ukrán nyelvjárások vannak a legtávolabb az iskolában megkövetelt sztenderd ukrántól, és ez látszik az iskolai eredményeken is, hiszen az iskolai oktatás és az emelt szintű érettségi a független tesztközpontokban a sztenderd nyelvre épül;

- itt a legnagyobb a falusi iskolákban érettségizők aránya az egész országban, és az adatok szerint a városban érettségizők mutatói lényegesen jobbak, mint falun;

- túl kicsik a kárpátaljai iskolák, számos olyan középiskola van, ahol csak egy-egy osztály van évfolyamonként, nincsenek párhuzamos osztályok: az országos adatok alapján minél nagyobb egy iskola,

⁵² Tényleg nem tudunk ukránul? Hodinka Antal Intézet, 2017.10.07.

<http://hodinkaintezet.uz.ua/tenyleg-nem-tudunk-ukranul/> (Létöltés ideje: 2017. október 10.)

⁵³ Csernicskó István: A kárpátaljai magyar nyelvű oktatás színvonaláról. In: Márku Anita – Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból.* Ungvár: Autdor-Shark, 2015. 13–26.

minél több pedagógus tanít benne minél több gyereket minél nagyobb településen, annál nagyobb az esélye annak, hogy az érettségizők átlaga jobb lesz;

- Kárpátalja a legszegényebb ukrainai megyékhez tartozik, és a szociális háttér (nemcsak Magyarországon, hanem itt is) erősen befolyásolja az eredményeket.⁵⁴

A különböző ágazati politikák, közte az oktatási, megerősíthetnek, újratermelhetnek etnikai határokat vagy újakat hozhatnak létre. A szubtraktív – az anyanyelvnek a domináns nyelvvel való behelyettesítését célzó – oktatás az asszimilációt támogatja, míg a hozzáadó, addiktív kétnyelvűség – amely a másik nyelvnek és kultúrának az önkéntes és kölcsönös tanulását állítja az előtérbe – az integráció segítője.⁵⁵ Az oktatás formáját az állam választja meg. A kisebbség az etnikai mobilizáció keretében nyilvánítja ki véleményét. Ukrajna a legtöbb európai államhoz hasonlóan az „egy állam – egy domináns etnikai nemzet és több nemzeti kisebbség/etnikai csoport (legtöbb európai állam)” modellbe tartozik.⁵⁶ A modell kiindulópontja az, hogy az állam elismeri az állampolgárok jogát az „etnikai mássághoz”: az állam egy etnikai többségen alapszik, de ez az etnikai többség nem adhat közvetlen felhatalmazást az erőszakos asszimilációra, illetve a kizárásra.

⁵⁴ Erről ukrán nyelven: http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/01/zvit_oputyv_2016.pdf és

<https://cedos.org.ua/edustat/graph> (Letöltés ideje: 2017. október 9.)

⁵⁵ Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999. 192–193.; Skutnabb-Kangas, Tove: Language Policy and Linguistic Human Rights. In: Ricento, T. (ed.): *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006. 284–285.

⁵⁶ Jakab András: *Defining the Borders of the Political Community: Constitutional Visions of the Nation*. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2045648 (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

Felhasznált irodalom

Szerződés a jószomszédság és az együttműködés alapjairól a Magyar Köztársaság és Ukrajna között.

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99500045.TV
(Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною і Угорською Республікою.

http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/348_004 (Letöltés ideje: 2017.szeptember 28.)

Закон України „Про основи національної безпеки України” 19 червня 2003 року. № 964-IV.

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (Letöltés ideje: 2017. október 4.)

Закон України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.” № 1350-XIV.

(1999). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1350-14> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

Закон України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” № 802-IV. (2003).

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/802-15> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

Закон України „Про освіту” № 2145-VIII. (2017).

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

Закон України „Про засади державної мовної політики” № 5029-VI. (2012).

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>
(Letöltés ideje: 2017. október 4.)

Конституція України (1996).

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

Постанова Верховна Рада України „Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави” № 1140-VII. (2014).

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1140-vii> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

Проект Закону про освіту.

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58639
(Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 р.” від 12.07.2000 р. № 9-рп/2000. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-00> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)

Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999.

Bernsand, Niklas: Othering *Surzhyk* in Implicit Metalinguistic Discourse. In: Törnquist-Plewa, B. (ed.): *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in focus*. Malmö: Sekel Bokförlag, 2006. 77–115.

Bilaniuk, Laada: Speaking of Surzhyk: Ideologies and Mixed Languages. *Harvard Ukrainian Studies*, XXI. 1997. 93–118.

Bilaniuk, Laada: A typology of surzhyk: Mixed Ukrainian-Russian language. *International Journal of Bilingualism*, 2004. 4. 409–425.

Bilaniuk, Laada: Language in the balance: the politics of non-accommodation on bilingual Ukrainian–Russian television shows. *International Journal of the Sociology of Language*, 210. 2010. 105–133.

Bowring, Bill: International Standards and Obligations, and Ukrainian Law and Legislation. In: Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Language Policy and Language Situation in Ukraine: Analysis*

and Recommendations. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009. 57–100.

Csernicskó István – Fedinec Csilla: Nyelvpolitika határon: a 2012-es ukrainai nyelvtörvény elő- és utóéletéről. In: Márku Anita–Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból*. Ungvár: Autdor-Shark, 2015. 206–238.

Csernicskó István – Fedinec Csilla: Nyelvpolitika Ukrajnában, 2015. március. *Magyar Nyelvőr*, 2015. 2. 145–156.

Csernicskó István – Fedinec Csilla: Four Language Laws of Ukraine. *International Journal on Minority and Group Rights*, 2016. 4. 560–582.

Csernicskó István – Ferenc Viktória: Education as an ideal means of achieving a nation state in Ukraine. In: Róka, Jolán (ed.): *Concepts & Consequences of Multilingualism in Europe*. Budapest: Budapest College of Communication and Business, 2010. 329–349.

Csernicskó István – Ferenc Viktória: Transitions in the language policy of Ukraine (1989–2014). In: Sloboda, Marian – Laihonen, Petteri – Zabrodskaja, Anastassia (eds.): *Sociolinguistic Transition in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2016. 349–377.

Csernicskó István: A kárpátaljai magyar nyelvű oktatás színvonaláról. In: Márku Anita – Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból*. Ungvár: Autdor-Shark, 2015. 13–26.

Csernicskó István: *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv*. Ungvár: PoliPrint, 2012.

Csernicskó István: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2013.

- Csernicskó István: Ukrajna nyelvi helyzete egy amerikai film szinkronja tükrében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2014. 1. 93–104.
- Csernicskó István: A kétnyelvű Ukrajna. In: Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvhasználat, kétnyelvűség. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból II.* Ungvár: Atdor-Shark, 2016. 13–44.
- Csernicskó István: *Nyelvpolitika a háborús Ukrajnában.* Ungvár: Atdor Shark, 2016.
- Csernicskó István: Language Policy in Ukraine: The Burdens of the Past and the Possibilities of the Future. In: Pfenninger, Simone E. – Navracsics, Judit (eds.): *Future Research Directions for Applied Linguistics.* Bristol: Multilingual Matters, 2017. 120–148.
- Fedinec Csilla – Csernicskó István: Az Ukrajnából száműzött Lenin. Európai út a kommunizmus öröksége nélkül? *Regio*, 2016. 1. 73–124.
- Fedinec Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek.* Budapest: Kalligram, 2016.
- Goodman, Bridget: The Ecology of Language in Ukraine. *Working Papers in Educational Linguistics*, 2009. 2. 19–39.
- Jakab, András: *Defining the Borders of the Political Community: Constitutional Visions of the Nation*
http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2045648
(Letöltés ideje: 2017. szeptember 28.)
- Мельник, Світлана – Черничко, Степан: *Етнічне та мовне розмаїття України. Аналітичний огляд ситуації.* Ужгород: ПоліПрінт, 2010.
- Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом.* Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008.
- Polese, Abel: Language and Identity in Ukraine: Was it Really Nation-Building? *Studies of Transition States and Societies*, 2011. 3. 36–50.

- Rjabcsuk, Mikola: *A két Ukrajna*. Budapest: Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2015.
- Shumlianskyi, Stanislav: Conflicting abstractions: language groups in language politics in Ukraine. *International Journal of the Sociology of Language*, 201. 2010. 135–161.
- Skutnabb-Kangas, Tove: Language Policy and Linguistic Human Rights. In: Ricento, T. (ed.): *An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
- Stepanenko, Viktor: Identities and Language Politics in Ukraine: The Challenges of Nation-State Building. In: Daftary, Farimah – Grin, François (eds.): *Nation-Building Ethnicity and Language Politics in transition countries*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative – Open Society Institute, 2003. 109–135.
- Сальваторе, Дель Гаудіо – Тарасенко, Богдана: Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. In: Besters-Dilger, Juliane (ed.): *Мовна політика та мовна ситуація в Україні*. Київ: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. 316–331.
- Tóth Mihály – Csernicskó István: *Tudományos-gyakorlati kommentár Ukrajnának az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvényéhez*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó, 2014.
- Tóth Mihály: Az anyanyelvhasználathoz való jog az Európai Unión kívül: az ukrajnai példa. *Acta Humana*, 2016. 3. 19–31.

IZSÁK ANIKÓ-BORBÁLA *

Versengő haza-tablók Erdélyből

Török Borbála Zsuzsanna: *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories of a Multiethnic Province, 1790–1914*. (National Cultivation of Culture. Series ed. by Joep Leerssen et al. Vol. 10.) Leiden–Boston: Brill, 2015.

Török Borbála Zsuzsanna 2009 óta a Konstanzi Egyetem kutatója, a ZukunftsKolleg munkatársa. Tudományos szerzői, szerkesztői munkásságát döntően az újkori értelmiség és a nemzetépítés kapcsolatának, az országismeret professzionalizációjának tematikájában fejtette ki.¹ Az *Exploring Transylvania* című könyvnek alcímében két, Magyarországon kevésbé meghonosult kutatási irányvonalat is kijelöl. A *geography of knowledge* a társadalomtudományok térbeli fordulataként emlegetett paradigmaváltásából nőtt ki, a kritikai földrajz egyik kutatási területe, történeti és jelenkori tárgyú kérdésfelvetések egyaránt

* A szerző az ELTE BTK Történeti Doktori Iskola hallgatója. E-mail: nikojanika@gmail.com.

¹ Szerzőként például: Török Borbála Zsuzsanna: *Patriotic scholarship: The adaption of state sciences in late eighteenth-century Transylvania*. In: Trencsényi, Balázs (ed.): *Whose Love of which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. (Studies in the history of political thought, vol. 3). Brill, 2010. 663–688. Uő.: *Az országismerettől a modern statisztikáig: módszertani vázlat a felvilágosodáskori tudástranszfer vizsgálatához*. In: Berszán István (szerk.): *A változás kultúrája – régiók és mozgásterek*. (A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Kiadványai). Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2013. 215–231. Szerkesztőként például: Kontler, László – Romano, Antonella – Sebastiani, Silvia – Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires. A Decentered View*. Palgrave Macmillan, US, 2014. Karady, Victor – Török, Borbála Zsuzsanna (eds.): *Cultural dimensions of elite formation in Transylvania, 1770-1950*. Cluj: EDRF Foundation, 2008.

jellemzik. David N. Livingstone a tudományos tudás térbeli megoszlásának, körforgásának történetírói módszertanát az 1995-ben megjelent *The Spaces of Knowledge: Contributions towards a Historical Geography of Science* című könyvében foglalta össze programszerűen.² A magyar földrajztudományban mindez a tudás földrajzaként adaptálódott,³ de egyelőre nem terjedt el szélesebb körben. Az *entangled history* leginkább az úgynevezett konnektivista történetírás irányvonalai között kerül említésre saját megnevezés nélkül.⁴ Gyáni Gábor „egymással összekeveredő”-ként fordította a történetírói törekvés jelzőjét.⁵ Az itt recenzált kötet kolozsvári bemutatójáról a *Szabadságban* közölt beszámoló az „összekuszált” szóval ültette át a magyar címbe ugyanazt a jelzőt.⁶ Az *entangled history*-nak nincs kanonizált magyar fordítása, s ez utóbbi vélhetően nem is fogja betölteni ezt a szerepet, de ha kissé különösen hangzik is, meglátásom szerint frappáns és érzékletes: a különböző nemzetek, kultúrák, a társadalom azon nagyobb egységei, amelyeknek szemszögéből a hagyományos történeti diskurzusok konstruálódtak, nem elszigetelten élnek és működnek egymástól, történetüket olyan összetett kölcsönhatások alakítják, amelyeket az „összefonódás” szabályos képzete aligha ír le pontosan. Keverednek egymással, de a jól felépített történetírói diskurzusokkal szembeni fricskának is beillik, hogy a valóság hozzájuk képest „kusza”. Vélhetően már csak ezért sem fog belekerülni ez a szó egy történetírói irányzat nevébe. Az úgynevezett konnektivista történetírói modellek magyar nyelvű

² Az *Oxford Bibliographies* oldalon a *Geography of Knowledge* címszónál az irányzat rövid ismertetése alapvető irodalma megtalálható:

<http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199874002/obo-9780199874002-0057.xml?rsk=20fv2q&result=61> (Letöltve: 2017. 06. 23.)

³ Gyimesi Zoltán: David N. Livingstone: Putting science in its place: geographies of scientific knowledge. *Tér és Társadalom*, 2011. 3. 165–171.

⁴ Például: Varga Zsuzsanna: *Az összehasonlító kutatások térhódítása az európai agrártörténet-írásban*. In: Manhercz Orsolya (szerk.): *Historia critica: tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 455. Cora Zoltán: Összehasonlító módszer a mai európai történettudományban. *AETAS*, 2007. 2. 75.

⁵ Gyáni Gábor: A nemzeti történetírás válaszüton. *Limes*, 2012. 4. 6.

⁶ Tudásföldrajz és összekuszált történelem Török Borbálától. *Szabadság*, 2017. május 19. <http://szabadsag.ro/-/tudasfoldrajz-es-osszekuszalt-tortenelem-torok-borbalatol> (Letöltve: 2017. 06. 23.)

adaptációjában úttörőnek számít Trencsényi Balázs román, magyar és bolgár nemzetkarakterológiai vitákat elemző eszmetörténeti munkája, amely „a régiókban tipikusnak mondható historiográfiai beidegződést” kívánja megrendíteni, „amely a nemzeti idológiát diszkurzív autarkiaként igyekszik leírni.”⁷

Az *Exploring Transylvania* kronologikus felépítésű, négy fejezetre tagolja a „hosszú 19. századot”, az erdélyi magyar és szász regionális tudományosság megjelenését és alakulását követi végig bennük.⁸ A 18. század végére tehető a tudományos társulások megjelenése, és az anyanyelvi tudástermelés kezdete is, részben II. József 1784-es nyelvrendeletére adott reakcióként (34–35.) – tulajdonképpen az állam racionalizálásának a szellemi életre gyakorolt következményeivel foglalkozik az első fejezet. A kibontakozás időszakát a reformkor követi a második fejezetben, amikor a politikai gondolkodásban a területi kötődést fokozatosan felülírta a nemzeti. A harmadik fejezet főszereplői a neoabszolutizmus hatalmas viszonyai között alakuló és működő, etnikai alapon szervezett tudományos egyletek, amelyeknek a dualizmus korában – a negyedik fejezetben –, a tudományos professzionalizáció folyamatába kell inkadrálódniuk. A korszakhatárok tehát döntően politikátörténetiek. Ezt azzal indokolja Török, hogy minden esetben az aktuális politikai gondolkodással állítja párhuzamba a régiót illető tudományos érdeklődést (23–24.).

A fókuszban az Erdélyről, mint hazáról alkotott tudás termelődése áll, amely a szász értelmiség köreiből a *Landeskunde*, a magyar értelmiség köreiből pedig a *honismeret* átfogó nevet kapta. A szülőföld enciklopedikus leírására törekvő, a vizsgált korszak folyamán fokozatosan professzionalizálódó tudományág a korai korszaki országleírásokra nyúlik vissza. A történeti előzmények, illetve a 18. század végére, a 19. század elejére tehető szász és magyar tudományos szervezkedés kezdetei után rendre a kutatás középpontjába kerülnek a tudás termelődésének intézményei, így az 1842-ben alapított *Verein für Siebenbürgische Landeskunde*

⁷ Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest: Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2011. 12.

⁸ „The book shall trace the emergence and career of the Hungarian and Saxon practices of regional scholarship by adopting a chronological perspective over the long nineteenth century.” Török, 2013. 23. (A továbbiakban a recenzált könyvre tett hivatkozásokat csak oldalszámmal jelölöm.)

(Landeskundeverein), illetve az 1859-ben alapított *Erdélyi Múzeum-Egyesület* (EME). Részletesen ír a két egyesület tevékenységéről, diskurzusairól, arról, hogy miként szűrődött be a területre koncentráló érdeklődésbe a „nemzet” gondolata. Kitér az egyesületek tagjainak szakmai megoszlására, társadalmi és földrajzi rekrutációjára. A harmadik szál vékonyabban fut végig a történeten: román értelmiségiek hasonló témára koncentráló tevékenysége is helyet kap a könyvben, de a szerző már a bevezető legelején elismeri, hogy az ide vonatkozó elemzései vázlatosak maradtak (5.). Külön alfejezetet csak a harmadik fejezetben, az *ASTRA (Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român)* kulturális egyesület 1861-es megalakulása után szán a román értelmiségre (*ASTRA and Romanian Cross-Border Scholarly Communication*, 156–160.). Ezt megelőzően előbb a román nemzet elismertetéséért, jogegyenlőségért folytatott küzdelem, a *Supplex Libellus Valachorum*, illetve az ezt megfogalmazó erdélyi iskola (*Școala Ardeleană, Transylvanian School*) kapcsán (32–33., 35., 42.), majd az 1838-tól megjelenő *Gazeta de Transilvania* és annak melléklete, a *Foaie pentru minte, inimă și literatură* (90., 95–98.) kapcsán kerülnek a románok több bekezdés erejéig előtérbe. Különben csak említésszerűen fonódnak a történetbe. A *Landeskunde* illetve a *honismeret* fogalmaknak román nyelvű megfelelője nincs, az *ASTRA* tagjainak érdeklődését Török szerint nem annyira a szülőföld, hanem a nemzet modernebb koncepciója körvonalazta,⁹ emiatt kaptak kevesebb figyelmet a könyvben. Berecz Ágoston ebben az érvelésben látja a munka egyik leggyengébb pontját.¹⁰ Szerinte a román kulturális egyesület kiadványai, tagjainak írásai mutatnak rokon vonásokat a *Landeskunde* és a *honismeret* szellemével. Ezeknek az elemzése még jobban kiemelhetne volna a különböző nemzetiségek regionális tudományosságának hasonlóságait és különbségeit.¹¹ Valójában a könyv apróbb

⁹ „[...] the third major Transylvanian scholarly institution, also founded in the mid-nineteenth century, [...] ASTRA [...] dedicated itself to the more modern concept of the ‘nation,’ and not to the fatherland.” 3.

¹⁰ Berecz Ágoston: *Exploring Transylvania: Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790–1918*. By Borbála Zsuzsanna Török. Leiden–Boston: Brill, 2016. 286. *The Hungarian Historical Review*. 2016. 2. 421.

¹¹ Uo. 420.

ellentmondásai bizonytalaníthatják el az olvasót. Például a bevezetőből fennebb hivatkozott, és Berecz által kifogásolt érvelésre rácafol az első fejezet egyik állítása, miszerint a honismeret közelebb állt a nemzeti fókuszú erdélyi iskola szelleméhez, mint a területre koncentráló Landeskunde-hoz.¹²

A könyv forrásbázisát legnagyobb részben a nyomtatott források képezik: tekintélyes sajtóanyag, a vizsgált egyesületek kiadványai, egykorú tudományos munkák, későbbi forráskiadások. Ezek alapján végez a szerző tartalomelemzést, illetve a tagságra vonatkozó személyes adatok is ezekből a kútfőkből származnak. A Gundelsheim am Neckar-i Erdély-Intézet Arhívumából (Archiv de Siebenbürgen-Institut) Hans-Georg von Killyen szebeni egyesületi életről szóló datálatlan kéziratát használja fel. A Román Nemzeti Levéltár Kolozs és Szeben Megyei Igazgatóságainak három, illetve két fondját is felsorolja a forrásjegyzékben, de a lábjegyzetekben szebeni iratokra egyáltalán nem hivatkozik, illetve a kolozsvári fiókból is csak két fondra. Innen leginkább Kemény József személyi fondját használja, egy ízben pedig utal egy olyan fondra, amely nincs feltüntetve a forrásjegyzékben, és a lábjegyzetben kivételesen csak a száma szerepel, a neve nem, pedig azt minden más esetben (vagyis a Kemény fondjára tett hivatkozásokban) teljes egészében kiírta.¹³ Különösnek találok, hogy a szerző nem talált hasznos forrásokat, leveleket sem az Erdélyi Múzeum-Egyesület, sem a Magyar Tudományos Akadémia, sem az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában. A diskurzuelemzéshez a sajtó megfelelő, elegendő forrás, de több levelezés bevonásával a szerző többet mondhatott volna a korszak erdélyi értelmiségének kapcsolatairól.

Az alcímben megjelölt két kutatási irányvonal közül a második érvényesül erőteljesebben. A külföldi tudományos kapcsolatok, és a régió belüli, közös földrajzi és adminisztratív térben jelen levő, de különböző nyelvű, különböző hagyományokkal rendelkező intellektuális miliók közötti kölcsönhatások ábrázolása valóban egy

¹² „Landeskunde was more prolific and strove for an inclusive map of all the peoples of Transylvania, fostering exchange of Hungarian and Saxon scholars. In contrast to the latter, the encompassing supranational interest disappeared from the Hungarian honismeret. Its narrower focus made it closer to the practice of the Romanian

Școala Ardeleană (Transylvanian School) ...” 42.

¹³ A 80. oldalon a 60. lábjegyzet forrásmegjelölése: ANC, Fond 242, 1–127.

entangled history-t tár az olvasók elé. Noha a bevezetőben ígéretes célokot tűz ki a tudásföldrajz felhasználása kapcsán,¹⁴ a könyvnek valójában igen kevés köze van ehhez a kutatási irányhoz. A tudásföldrajz tematikájába a könyv olyan kérdései illeszkednek, mint hogy az európai tudományos térképre hogyan került fel Erdély, hol éltek a tudományos társaságok tagjai, vagy mely városokban milyen fokú és milyen felekezeti felsőoktatási intézmények működtek. Összességében az derül ki Török elemzéseiből, hogy a régióra nem voltak jellemzőek a nyugati mintájú akadémiai központok, hanem kisebb városok között oszlott meg az értelmiség és a tudástermelés. Kolozsvár és Szeged emelkedett ki közülük, de jelentős volt Medgyes, Brassó, Gyulafehérvár is. Mivel a könyvben összesen két térkép van – az első postaútvonalakat ábrázol a 18. század végéről (26.), a második a régió közép- és felsőfokú oktatási intézményeit (106.) –, és egyik sem a szerző sajátja, elmondható, hogy nagyon kis mértékben érvényesíti vizuálisan a tudásföldrajz eredményeit. Nem reflektál egyáltalán a téma elméleti hátterére és a szakirodalmából is csak egyszer hivatkozik Livingstone egy könyvére.¹⁵ A tudásföldrajzhoz képest sokkal hangsúlyosabb szerepet, több említést kap a professzionalizáció kérdése, különös tekintettel a történetírás professzionalizációjára, intézményesülésére, amely a 19. század második felében a nemzetépítések fontos tényezőjévé vált.

Berecz Ágoston fennebb hivatkozott recenziójának egy másik kritikai megjegyzésével nem tudok egészen egyetérteni. Először azzal, hogy Török felváltva használja a *Landeskunde* és *honismeret*

¹⁴ „What this study hopefully offers is not merely another isolated story about Europe’s peripheral zones of learning, but an attempt to chart these ‘nonmetropolitan’ geographies of European knowledge on their own terms, and not as appendages to the well-studied centers. In comparison to French and British provincial scientific life, this area possesses, so my hypothesis, a peculiar ‘cultural geography’ of its own. Thus, my analysis should be seen as an exploration into the meaning of the word ‘provincial’ without pejorative overtones. I understand it as a dynamic and functional contradistinction, a selfpositioning vis-à-vis the cultural center(s), a dialogue.” 25.

¹⁵ A recenzió 15. lábjegyzetében idézett szövegben a ‘cultural geography’ kifejezés után hivatkozza Livingstone *Putting Science in Its Place: Geographies of Scientific Knowledge* című könyvét (Chicago: University of Chicago Press, 2003.), amelyről Gyimesi Zoltán jelen írás 4. lábjegyzetében hivatkozott recenziót írta.

fogalmakat, anélkül, hogy rögzítené a kettő közötti különbséget.¹⁶ Valójában Török sosem használja szinonimaként váltakozva a két fogalmat. Legfeljebb akkor tűnhetnek egyenértékűnek, amikor egymás mellett említi őket a bevezetésben és az összegzésben,¹⁷ illetve az első fejezet címében (*Landeskunde, honismeret – Patriotic Scholarship and Vernacular Languages*), de ilyenkor pont az együttes említés demonstrálja, hogy a két szó nem azonos jelentésű. A könyvön végighúzódik, és az összegző fejezetben konkretizálódik is a kettő közötti különbségtétel. A legfontosabb eltérésre a korai *Landeskunde* és *honismeret* között már utaltam: az előbbi inkább területi, utóbbi inkább nemzeti fókuszban foglalkozik Erdéllyel (42.).

Később a hangsúly nem annyira a diszciplínák fogalomhasználatára, módszertanára, hanem inkább művelésének gyakorlata és intézményei közötti eltérésekre tevődik. Ide sorolható az egyesületi tagságának társadalmi összetétele. A gróf Mikó Imre által alapított EME tagsága kezdetben abból a rétegből került ki, akik megengedhették maguknak az egyesület anyagi támogatását, tehát Erdély társadalmának magyar nemzetiségű elitjéből, főként az arisztokrácia és a birtokos nemesség sorából (144–145.). Az egyesületben nők is jelen voltak, mint a régész Torma Zsófia, vagy a nőneveléssel foglalkozó de Gerando Antónia (148.). Ez nem annyira az egyesület liberális beállítottságának, női emancipáció iránti fogékonyságának volt köszönhető, mint inkább az egyes nők családi vagyonának, társadalmi presztízsének (239.). Ezzel szemben a férfidominanciájú *Landeskundeverein* tagsága döntően a művelt polgárság, a *Bildungsbürgertum* soraiból került ki (23.). A legjellemzőbb foglalkozásoknak köreiből a jogász, a lelkész, az orvos, a gimnáziumi tanár, esetleg a tanult kereskedő számítottak (108., 239.). Ebben a tekintetben is más közép-európai német tudományos társaságok mintáihoz hasonlult. (144.) Etnikai alapon szintén eltértek a két egyesület politikai és kulturális kötődései, függő viszonyai. A *Landeskundeverein* a lutheránus egyházzal állt

¹⁶ Berecz, 2016. 422.

¹⁷ „The scholarly mapping of a certain territory took its origins in a knowledge field that was called *Landeskunde* in German and *honismeret* in Hungarian.” 1. (kiemelés az eredetiben) „Furthermore, the chapter will evaluate how the cultural exchange between Transylvania and the broader German and Austrian context contributed to academic sociability and to the Transylvanian manifestations of *Landeskunde* and *honismeret*.” 23.

szoros kapcsolatban, a neoabszolútizmus idején Bécsből kapott támogatást, a dualizmus idején a német polgárok adományaira szorult. Az EME kezdetben a magyar nemesek támogatásától, illetve 1867 után a magyar államtól függött. Oktatási, művelési tevékenységük, ambícióik is eltértek. Míg a szász egyesület szoros kapcsolatban állt a középfokú oktatással és foglalkozott felnőttképzéssel, egyfajta népoktatással, az EME eleve a társadalom művelt rétegét kívánta megszólítani, a Ferenc József Tudományegyetem 1872-es megalapítása után pedig a felsőoktatással került szoros együttműködésbe. A hasonlóságot pedig – az enciklopedikus és szisztematikus anyaggyűjtésen túl – a nemzetről folytatott apologetikus beszédmódban és a nem-elit, döntően román nemzetiségű népességgel szembeni paternalisztikus beállítottságban jelöli meg.¹⁸

Török Borbála Zsuzsanna jelentős munkát tett le az asztalra a multietnikus Erdély szellemi életének működéséről, regionális elitjeinek versengéséről és egymásra gyakorolt hatásairól egy olyan korszakra nézve, amely során egyszerre bontakoztak ki a nacionalizmusok és virágzott fel a tudományos élet Európában. A magyar történetírás javára szolgálna, megkönnyítené új fogalmak, történetírói törekvések adaptációját a könyv magyar nyelvű publikálása.

¹⁸ „First, neither Landeskunde nor honismeret were free from an apologetic vision on their own “nation.” Second, even if none of these scholarly representations effaced the presence of the mostly Romanian non-elites completely, the dominant attitude was paternalistic throughout the nineteenth century.” 239.

SZABÓ CSONGOR *

„Előadva, elfogyasztva”

Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest: Napvilág, 2015.

Nehéz könyvekről nehéz írni – szólhatna a jópofának szánt „N felütés”- írta Egry Gábor egy recenziója első sorában.¹ Nem tagadom, ez a frázis Egry ész- és szempróbáló kötetét olvasva többször is eszembe jutott, gyakran a „még nehezebb könyvekről még nehezebb írni” formában, bár talán ezzel jópofábban nem fogalmaztam. Azonban egyáltalán nem áll szándékomban az ismertetendő és az Egry bírálta Bárdi Nándor munkát ilyen szemszögből összevetni. Mert a két történész munkája a magyar kisebbségekkel foglalkozó „céhestársaiknak” nem kis elmélkedni- és emészténivalót „gyártott”. Ez mindenképp üdvözlendő, és jelzi azt is, hogy a magyar kisebbségtörténetírás jelentős fejlődésen ment át az utóbbi évtizedekben. Az eddig megjelent, a romániai magyar kisebbség két világháború közötti történetéről íródott munkák mellé helyezve Egry 556 oldalas könyvét elmondható, hogy más területekhez képest tekintélyes mennyiségű monográfia áll rendelkezésre a további kutatásokhoz.²

* A szerző az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója. E-mail: szabocsongor11@gmail.com

¹ Uő.: *Metszetek Prokrusztesz ágyából. Pro Minoritate*, 2014/1., 191. A bírált munka: Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbségek történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 2013.

² Az eddig meegjelent, ezzel a korszakkal foglalkozó referenciamunkák: K. Lengyel Zsolt: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda: Pro-Print, 2007.; Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931-1940)*. Csíkszereda: Pro-Print, 2007. Természetesen ez

Egry Gábor eddigi munkáinak többsége is a kisebbségtörténet körébe sorolható.³ Ezek egy része az *Etnicitás, identitás, politika* című kötet előmunkálatainak is tekinthető.⁴ Egy meglehetősen termékeny út vezetett az eddigi legterjedelmesebb munkájának megjelenéséig.

A kötettel kapcsolatban felmerülő számos kérdés közül talán először arra kell válaszolni, hogy hova is sorolható be Egry könyve? Első ránézésre talán a kisebbségtörténet adná magát, de maga a cím is jelzi, hogy ez nem fedi le teljesen a műfajt. Az etnicitás, identitás fogalmak alapján felmerülhet, hogy ez túl fog mutatni ezen, és egy interdiszciplináris megközelítésű kutatás eredményeit olvashatjuk. Az *Etnicitás, identitás, politika* ugyanakkor egyfajta határátlépés is, így egyszerre lehet a kisebbségtörténet, a szociológia, politikatörténet, társadalomtörténet, akár politikai társadalomtörténet, történeti szociológia is.

távrolról sem teljes historiográfiai beazonosítás. Itt a (történeti) időbeli és térbeli szűkítés mellett saját kutatásomhoz is felhasználható legújabb és ezzel mindenképp jelentős és megkerülhetetlen referenciamunkákat említettem.

³ Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944.* Budapest: Napvilág, 2008. Uő.: *Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914).* Csíkszereda: Pro-Print, 2009.

⁴ *Otthonosság és idegenség. Identitáspolitikai és nemzetfelfogások Magyarországon a rendszerváltás után.* Budapest: Napvilág, 2010. A teljesség igénye nélkül néhány idekapcsolódó tanulmánya: *Erdély képek, Erdély mitoszok.* In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Budapest: Osiris, 2009, 506–533.; *Egy régió, két nemzet, négy elit, avagy miért nem lett Erdélyből Transzszilvánia?* In: Czoch Gábor – Henri de Montety (szerk.): *Szolgálhat-e mintaként a francia-német kibékülés? Magyarország 20. századi történelme az európai építkezés fényében.* Budapest: Gondolat, 2010, 79–98.; „Bozgorok”. *Verbális sértés, gúny, inzultus a mindennapi magyar-román kapcsolatokban a két világháború közti Romániában.* In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): „nem leleplezni, hanem megismerni és megéteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére.* Eger: EKF Líceum, 2011, 366–372.; *Keresztező párhuzamosok. Etnicitás és középosztálybeli kultúra a két világháború közti Erdélyben.* In: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére.* Budapest: L’Harmattan, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2012, 282–301.; *Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918.* *Századok*, 2013/1. 3–32.

A szerző maga is foglalkozik a besorolhatósággal, röviden felrajzolva és bevallva, hogy honnan indult, hogyan változott meg útközben az általa követett kutatási irány. Eredetileg a magyar kisebbségek két világháború közötti, hagyományos értelemben vett politikátörténeti munka megírását tervezte, amit akkor a megírhatóság mellett még újszerűnek is gondolt (23.). Ez azonban az időközben megjelent munkák miatt más irányt vett. Egy „műfajváltását” még sem ez eredményezte, hanem a folyamatban lévő kutatás során megfogalmazódott kérdések iránti fokozottabb, és némileg szűkített érdeklődése: „Milyen szerep jut az önazonosságnak a politika sikerében vagy kudarcában? Miként próbálják meghatározni közösségeiket az egyes szereplők? Mi a hatása ennek a közösségre? Hogyan használhatják fel mindezt az elitek saját politikai törekvéseik érdekében?” (23–24.). Így lett a politikából identitáspolitika, és lett etnicitás is. Eddig a szociológia, a nacionalizmustanulmányok segítségével a nemzeteken (nemzeti diskurzusokon) belüli különbségek megnyilatkozásain keresztül jutott el. Az identitáspolitikával és a mindennapi etnicitással lett a kötet egyfajta „politikátörténet másképp”.

Ennek a könyvnek az identitáspolitika és a mindennapi etnicitás a két kulcsfogalma. Ez bátor lépés. Nem amiatt, hogy nem lenne bevett a társadalmi jelenségek, fogalmak történeti vizsgálata, hanem a nálunk még le nem folytatott elméleti és módszertani viták miatt. Az identitás/identitáspolitika kifejezések széleskörű használata (az etnikai vagy nemzeti mellett például gender, multikulturalizmus) ellenére sem tűnik teljesen tisztázottnak.⁵ Átfogó etnicitásdefiniációt vagy értelmezést nem ad a szerző, de Feischmidt Margit nyomán a különbségtétel társadalmi gyakorlataként használja.⁶ Úgy tűnik, ebbe az irányba főképp Rogers Brubaker és Jon Fox hatása alatt indult el Egy. Ők a magyar társadalomtudományban sem ismeretlenek, a 10 évvel ezelőtti kolozsvári kutatásuk nyomán létrejött, közép-európai

⁵ Hale, Henry E.: Mi az etnicitás. *Magyar Kisebbség*, 2009/3–4, 57. Itt számos etnicitás-értelmező munka is fel van sorolva, amellel eligazításként is használható. Walker Connor, Clifford Geertz, Benedict Anderson, Rogers Brubaker, Pierre van den Berghe, J.D. Fearon. Uo. 57–58.

⁶ Feischmidt Margit: *Megismerés és elismerés, elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában*. In: uő. (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010.

társadalomtudományi alapmunkának is tekinthető kötetük révén.⁷ Ezek alapján Egry Gábor is talán a Henry Hale általi etnicitást definiáló táborok („primordializmus” és „konstruktivizmus”⁸) közül e munkája nyomán az utóbbiba sorolható. Felmerülhet a kérdés, hogy egy főleg szociológiai, antropológiai módszerekkel kutatott jelenség hogyan vizsgálható történettudományi módszerekkel (is)? Nyilvánvaló, hogy Egry elméleti alapként a brubakeri, ezzel pedig a szociológiai megközelítést használja, ennek pedig empirikus terméke a még most is újnak ható kolozsvári kutatásról készült munka. Ahogy a szerző is említi, mindez történettudományi módszerekkel és megközelítéssel lehetetlen, hiszen megkerülhetetlen a reprezentativitás kérdése. A szerző itt sem ültet fel senkit, szerinte sem lehet a kolozsvári szociológiai kutatáshoz hasonló, a mindennapi etnicitás jelenségét megragadó reprezentatív mintát történeti forrásokból felállítani. Ugyanis csak a fennmaradt forrásokkal lehet dolgozni, ez pedig a történész szabad választását nehezíti, vagy akár el is lehetetleníti. Azonban a szabad választással talán mégsem így van, maga a történész is „zsonglörködhet” a fennmaradt forrásokkal, hitelességüket is megítélheti, vagyis egyfajta önkényes szelekció lehetősége mégis fennáll, nem beszélve, hogy ugyanazon források másképp való értelmezhetősége is gyakran előfordulhat, vagy ezek instrumentalizálhatók is. Ez akár hitelességvesztéssel is járhat, de talán mégsem tévedek (nagyot), ha egy ilyen lehetőséget valósnak tartok. Tehát Egry azzal a saját maga által is elismert dilemmák⁹ meglétével, a reprezentatív minta felállításának lehetetlensége és a

⁷ Brubaker, Rogers – Feishmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest: L’Harmattan, 2011.

⁸ A konstruktivizmust emellett körülményfüggőnek, instrumentalizálónak is lehet nevezni. Hale, 2009. 59.

⁹ A szerző ennek kapcsán így fogalmaz: „mindazonáltal szembe kell nézni egy olyan módszertani problémával, ami a megismerhetőség korlátja is lesz. A vonatkozó fejezetben részletesebben is szó lesz arról, hogy az egyéni etnicitás megismerésére felhasznált források – bármilyen széles körből kerüljenek ki – jellegüknél fogva nem lehetnek statisztikai értelemben reprezentatívak, vagyis közvetlenül nem alkalmasak arra, hogy ezek alapján a társadalom vagy kisebbségi csoport egészére igaz jellegzetességekről beszéljünk, sem arra, hogy az egyes jelenségek elterjedtségét számszerűen is megbecsüljük”. (38.). Eddig a dilemmák felsorolása, a gondolatmenet másik részére a munka melletti érveléskor visszatérek.

„kész empíria” hiányában kezdte el ezt a munkát. A dilemmák mellett azonban mégis vannak források, és lehet „beszéltetni” őket. A kötet forrásbázisa a magyar, angol, német, román nyelvű szakmunkák mellett a magyarországi és romániai levéltári források voltak.

A kötet elméleti kiindulópontjához visszatérve, egyben össze is foglalva azt, látható, hogy többek közt – és itt számos nyugat-európai szakirodalommal együtt – talán Brubakerre van a legtöbb hivatkozás, ő az elméleti „bázis”. Természetesen maga Egry is reflektál a brubakeri triadikus modellre és alakítja is azt, megteremtve a maga elméleti pozícióját is. A triadikus modellt (ami gyakran sokszögű, akár karácsonyfa-szerű átalakítást szokott kapni) Egry négyszöggé formálja át, ezzel egyrészt előrevetítve, hogy a szokásos csoportokon kívül lesz még egy elem ebben a talán egyszerűnek tűnő – de azért gyakran mégsem az – viszonyrendszerben. Túl is lép tehát ezzel a magyar kisebbségeken, beemelve a (földrajzi) többségi regionális/regionalista csoportokat.

Brubaker és társainak, és többek között Tara Zahra nemzeti közömbösség (*national indifference*) elméletei azok, melyeket Egry használ az elemzésben. A kötet törzsszövege három elkülönített részre tagolódik: az identitásra, a szakpolitikákra és stratégiákra, valamint a mindennapokra. Ezeket keresztül eljutunk Budapestről, Prágától, Pozsonytól, Bukaresttől Szlovenszókra, annak déli részén, Erdélyen keresztül Losoncra, Karánsebesre, Uzonba, Bálincba; az identitáspolitikai diskurzusait megteremtő intézményeken, Magyarországra utazó diákokon, népszámlálási biztosokon, állambiztonsági dolgozóktól néptribunáig, teniszbiztosokig, falusi csőszig, „hülye” csendőrig. Persze ezek mellett még nagyon sok szereplője van ennek a kötetnek, de ez a felsorolás is érzékelteti a sokhelyszínes és sokszereplős kötet szerkezetének karneváli gazdagságát. Ennek megfelelően a különböző tanulmányok több szinten tárgyalnak különböző jelenségeket. A *Barátok között?* rész a különböző, állami, kisebbségi és regionális nacionalizmusok ön- és egymásról alkotott képük révén a kölcsönös, gyakran nem is statikus viszonyrendszerével foglalkozik, melyet a magyar–magyar, anyaországi–kisebbségi kapcsolatrendszer bemutató rész követ. A második, valamint a harmadik rész már specifikusabb esettanulmányokból, például a Külföldiek Kollégiuma keretén belül Magyarországon részképzésben részesülő, a jövő kisebbségi

értelmiségi rétegének néhány potenciális képviselőjének anyaországi tapasztalataival, a „hivatalos” nemzetfelfogáshoz való viszonyukkal, valamint a továbbiakban egyén és állam találkozásokor az etnikai kategorizálással, önazonosítással, nemzetiségmeghatározással foglalkozik. Ez utóbbit a címével a nemzeti központok identitáspolitikái merev kategóriáira utaló *Prokrusztész ágyai* alfejezetben az 1930-as csehszlovákiai és romániai népszámlálások esetén keresztül, a román állambiztonságnak az „irredenta” fogalmi használatával, valamint az 1934–35-ös romániai köztisztviselői nyelvvizsgák bemutatásával tárgyalja. A mindennapi etnicitást pedig lokális, néhol mikrotörténeti dimenzióban tág – főleg erdélyi – földrajzi környezetből felhozott esetekkel elemzi.

A kötet három része egyben az elemzés különböző szintjeit is képviselik, az identitáspolitikával foglalkozó első rész a (nemzetiesítő) állam mellett inkább egy hivatalosnak is nevezhető szint, melyben identitáspolitikát gyártanak a csehszlovák, magyar, román állam mellett a regionális és kisebbségi elitek is. Az ezek közti viszonyrendszer a mi és ők különbségek kapcsolatában a minden csoport által konstruált nézőpontok alapján rajzolódik ki. A csoportönazonosságok, csoportönazonosság elvárások megfogalmazásai a nemzetkonceptiókon keresztül válnak dinamikussá. Az időbeli keretek azonban túlmutatnak az 1918–1944 közti időszakon, ugyanis a „mi” és „ők” identitáspolitikái látászögei már a világháború előtt is léteztek. A viszonyrendszerben pedig mintha mégis a Magyarország és magyarokról alkotott kép kerülne túlsúlyba. Nem elsősorban azért, mert a szerző szerint ez így helyénvaló, hanem a magyar csoportokhoz a szereplők összessége viszonyult. Ez általában egy negatív képet jelentett az oligarchikusnak, arisztokratikusnak, elnyomónak, ázsiaiinak, barbárnak vélt népről, szemben a (csehszlovák) demokratikus republikanizmussal, valamint az addig jogtalanul elnyomott, őslakos, római származású románokkal. A kép azonban nem ennyire egyszerű (miért is lenne), ennek több szintje van, és néhol előfordulhat átjárás is. Egy egységesnek vélt és láttatott nemzeten belül lehettek eltérő, akár szembenálló identitásképzetek, auto- és heterosztereotípiák. Egy Gábor ezzel a nemzeten belüli etnicitást fedezi fel. Így jelenik meg a szubszidiarisztikus nacionalizmus, amely a kisebbségi csoportokat önmeghatározásuk alapján jellemzik, „vagyis a nemzetépítés és a nemzeti önmegvalósítás önálló, a központtól

független képviselőinek látják és láttatják magukat, a terepismeret és a létező interetnikus kapcsolataik jogosítanak fel arra, hogy önállóan véghezvigyék az egyébként közösnek felfogott nemzetépítést” (212.). Ez pedig Egry szerint főleg az erdélyi magyar, erdélyi román, kisebb mértékben a felvidéki magyar közösségeket jellemezte. Előbbi 1940–1944, az erdélyi román a két világháború között működött, a felvidéki/szlovenszkói pedig a visszacsatolás utánig. Ez talán annyira nem újdonság, a brubakeri triadikus modell működésének egyik fontos eleme, mégpedig hogy a nemzeti kisebbségek is nemzetépítő csoportként léphetnek fel. Ami újdonságnak tűnik, az az, hogy regionális/regionalista nemzetépítések a nemzeti jellegű csoportképzésig juthatnak el. A szlovák autonomisták esetében a szerző az erdélyihez hasonló mértékű regionalizmust nem fedez fel, ami a látványos erdélyi/regáti viszonyrendszerben etnicitást is képzett.

Ennél a kérdésnél érdemes megállni, a kötetben ugyanis többször előfordul ez a fajta vélt erdélyi román regionalizmus. Mint szereplők vagy működtetők ebből az elitből Alexandru Vaida-Voevod, valamint Iuliu Maniu neve fordul elő többször. Ők az erdélyi politikai elit vezetői, azonban a Romániával való egyesülés központi figurái is. Miközben kétségtelenül ehhez a régióhoz tartoztak, ennek elitjébe is, az egyesülés létrehozásában, valamint Románia politikai életében játszott szerepük sem támasztja alá a regionalista, központtal szembeni, akár etnikai különbséget is létrehozó nemzetépítési igényt. Ennek bizonyítására Egry kevés forrást használ, többnyire hagyatékokat (természetesen nem az egészet). Diskurzív téren is létezett egy különbségtétel (akár etnicitás is) az erdélyi és regáti elit között, azonban arról is lehet ebben az esetben szó, hogy a román nemzetépítés vezetéseért folytatott pozícióharcra párhuzamosan folyt a vetélkedés a nemzeten belüli nemzeti hitelességért (ki a jobb román). Attól még tehát, hogy az erdélyi románoknak van regionális diskurzusuk, még nem biztos, hogy ettől egyben regionalisták is.

Az identitáspolitika eszmetörténeti vizsgálatánál az alapos részletesség mellett egy kisebb mértékű arányeltolódás is észrevehető Csehszlovákia felé. Egry szerint a pártok mentén egy pilléresedettebb társadalomról lehet beszélni, a magyar kisebbségeken belül a románaiain kívül máshol erősebb belső törésvonalak fedezhetők fel a számszerűen is jobban mérhető

aktivista csoport miatt, azaz a szociáldemokratákra való átszavazás miatt is. Románia esetében az OMP-központúság miatt etnopolitikailag homogénebb viszonyok voltak. Egrynél az is látható, hogy szándéka szerint ennek dekonstruálásától nem zárkózna el, de ezt nem mondja ki. Megemlíti, hogy voltak azért az OMP-vel szembenálló erők is, csekély befolyással – de szép számmal –, valamint érezhető egyfajta érzékeltett kétely is az OMP által a választások esetén hangsúlyozott és megtestesített pártegység iránt. Vagyis a választási visszaélésekkel indokolt gyengébb (a népszámlálási etnikai arányt el nem érő) OMP választási eredmények magyarázata szerint mintha inkább plasztikus, mint bizonyított lenne.

Csehszlovákia esetében az ottani történeti munkák használata lehetővé tette az aktivisták társadalmi beágyazottságának vizsgálatát, ilyen szempontból tehát itt ideálisabb terepről van szó. A demokratikusabb berendezkedés is lehetőséget nyújthatott az azonosuláshoz. Egy bizonytalanul és elvétve azért Románia esetében is felfedezni vél ilyesmit. Ez meglehetősen ingoványos terep, mivel a két világháború közötti romániai politikai rendszer demokratizmusának jellemzésétől a magyar történészek elzárkóznak. Az ellenpontozásra a román történetírást azért nem hívja segítségül a szerző, mert a román nemzeti látószögű történetírás talán szerinte is idealizálja a királyságot. Egy kijelentése a román demokráciáról és egy potenciális, de korlátozott magyar azonosulásról nemcsak a forrásalapú bizonyítás hiánya miatt tűnik kevésbé megalapozottnak, hanem a korabeli román „demokráciának” főleg a választások idején megnyilvánuló demobilizáló (erőszak, visszaélés, csalás), akár a politikai közösségből kizáró jellege miatt, ami a kisebbségek részéről történő azonosulást nyilván megnehezítette. Maga a rendszer is kizárta a kisebbségeket a hatalomból, nem beszélve a diskurzív térről, a nyilvános kisebbségképről és annak alakulásáról, valamint az azonosulást elősegítő demokráciatapasztalatok is hiányoztak.

A vizsgált csoportok körében is eltérő demokráciaértelmezések léteztek, akár egy „nyugatiasabb”, köztársasági, Csehszlovákiával azonosuló, ezzel Magyarországot is elutasító önazonosságképhez vezető, vagy magyar részről a csehszlovákiai minta delegimitálását megcélzó, antiliberalis demokráciafelfogás, valamint népszolgálati demokráciaértelmezés miatt. Egy szerint a kisebbségi magyar identitáspolitikák közötti legnyilvánvalóbb hasonlóság a mindkét

esetben fellelhető organikus nacionalizmus. (A kérdés: lehet-e ez másként, ha eleve etnokulturális alapon szerveződtek meg ezek a közösségek?) Ennek legfontosabb korabeli megnyilvánulásai a fasizmus és a nemzetiszocializmus, vagyis szükség van az ezekhez való kapcsolódás vizsgálatára. Ez egyben egy újabb pozicionálás más, a magyar kisebbség történetével foglalkozó történésekkel szemben: „általában arra helyezik a hangsúlyt, hogy a kisebbségi pártok vezetői rendre elhatárolódtak a náci berendezkedés modelljétől, általában ózkdodtak az állam előtérbe helyezéséig, illetve sokuk számos kérdésben nem fogadta el a zsidóság kirekesztését, vagy egyéb radikális disszimilációs nézeteket. Emellett rendre megemlítik a különböző kisebbségi identitáspolitikák keresztény alapjait, mint ami nem összeegyeztethető elsősorban a náciizmussal, továbbá visszhangozzák a kisebbségi szereplők önjellemzését maguk és közösségük demokratikus voltáról. A végső következtetés tehát általában az, hogy mivel nézeteik nem *azonosak* [kiemelés a szerzőtől – SzCs] sem a fasiszta eszmerendszerrel, sem a náciizmussal, így közülük sem lehet ezekhez”. (208.) Egy itt valami új szemléletet próbál behozni, és Roger Griffin generikus fasizmuselméletéhez nyúlt.¹⁰ Ez ugyanolyan leegyszerűsítésnek tűnik, mint a szerző által is annak – valamint „episztemológiai képtelenségnek” – vélt, a náciizmust és a fasizmust egyedi jelenségnek tartó koncepciók. Azzal egyet lehet érteni, hogy a korszellem hatott a kisebbségi identitáspolitikákra, a nemzetkoncepciókra, de én mégis másképp közelíteném meg. Egy érvelésében észlelhető egyfajta bizonytalanság, azonosíthatóságukat azonban csupán Mussolini mozgalmához egy lábjegyzetben állapítja meg (210.). Egyrészt az antiliberalizmus automatikusan nem jelenthet fasizmust, és itt talán érdemesebb lett volna a fasizmus szakirodalmát alaposabban feltárni, ám persze ez már felvetheti annak kérdését, hogy ez mennyire feszítette volna tovább a kötet tematikus kereteit. A fasisztának vagy nemzetiszocialistának tartott szervezetek esetében az látható, hogy egy militáns (tömeg)mozgalom

¹⁰ A fasizmus a kultúrán keresztül ragadható meg, „a fasizmus (és vele a náciizmus) egy olyan eszme, amelynek magja a hit vagy a mítosz, hogy a degenerálódás korát, a liberális világrendet maga mögött hagyva a nemzet megújul és megifjodva megszületik”. (208.) Azt Egy is megjegyzi, hogy mindez vitatható, de érvényes kategorizálásként használhatónak tartja.

állt mögöttük.¹¹ A korporatív társadalomkép sem tekinthető csak fasiszta sajátosságnak, hanem a keresztényszocializmusba is beépültek, utóbbi eszmeáramlat például a romániai magyarok esetében említésre sem kerül, holott itt is létező jelenség volt, ha nem is a Csehszlovákiában létrejött pártkeretekben.

Tehát az identitáspolitikák sem befele, sem kifele nem statikusak.¹² Ezzel ebben a korszakban is jelentős identitáspolitikai változások mehettek véghez, az egymáshoz fűződő, de a vélt csoportbeli viszonyokat is átrendezve. Az identitáspolitikák hálózatát, változásait áttekintve Egry egyik kérdése az, hogy „beszélhetünk-e arról, hogy a két világháború közt kialakult két, addig nem vagy nem abban a formában létező közösség, amelynek képviselői magukat egy sajátos csoportidentitás megjelenítőinek láttatták?” (204.) Itt úgy néz ki, Erdély esetében könnyű válaszolni, ugyanis már az első világháború előtt is létezett – szerinte – a regionális identitás. Ezzel szemben a „felvidékiség” húsz év alatt jött létre, és utána a magyar parlamentbe behívott képviselők magyar pártokba lépésével megszűnt. Ezzel kapcsolatban felmerül az, hogy a Szlovákiában maradt magyarság körében ez nem maradt mégis meg, vagy akár a behívott parlamenti képviselők egyéni szintjén, jól körülhatárolható regionális szervezet nélküli formában, akár a politikai pozíció nélküli szférában? Természetesen erre nemleges is lehet a válasz.

Az identitáspolitikák sikerességének „tesztelését” több szinten végzi el Egry Gábor. A középső szint – négy esettanulmány – az állami identitáspolitikák gyakorlatának szintje, és a mindennapi szint. Mindkét részben az egyén kerül középpontba, az addigi „közösségi reprezentációs” szint után. Egry szerint „az identitáspolitika aktív, nyilvános megjelenítése csupán konstrukció, bizonyos értelemben ajánlat a csoportidentitásról, és nem a csoporttagok önazonossága”. (217.)

¹¹ A kisebbségi magyar pártok esetében ez nem létezett, nem voltak kisebbségi magyar „szénásingések”, Csíkszereda vagy Sepsiszentgyörgy központjában masírozó székelyruhás bajszos mellényesek.

¹² Az identitáspolitika szempontjából a 30-as évek tájékán fellépő nemzedékek mind Csehszlovákiában, mind Romániában (*Erdélyi Fiatalok, Hítel-kör*) jelentős változást és egyben kihívást is jelentettek a budapesti magyar identitáspolitikának. Ez kompromisszum révén Erdélyben megoldottnak tűnt, Csehszlovákiában a *Sarló* mozgalom identitáspolitikai „kizárásával” járt.

Ennél a két résznél azonban felfedezhető a fókuszbeli aránytalanság, valamint az összehasonlítás csorbulása. A második rész négy esettanulmányából kettő, de inkább három romániai és romániai magyar-központú. A mindennapokról szóló rész is majdnem teljesen Erdély-központú, azonban észrevehető a törekvés ennek kiküszöbölésére. Ahogyan a Magyarországra a harmincas években tanulmányi útra érkező, előzetes szelektáláson átesett (vagyis potenciálisan a budapesti identitáspolitikába illeszthető) diákokról szóló esettanulmányban magyar(országi)-magyar egyéni szintű kapcsolatok rajzolódnak ki. Ez a „föltett” nemzedék Magyarország-képének (át)alakulásának esettanulmánya, ami a nem magyarországi szocializáció eredménye is. A meglévő pozitív, „nemzetegyesítő” találkozások mellett a megtörtént csalódások is szerepet kapnak (hangsúlyosabban is), például az először pozitív Magyarország-kép fokozatos átalakulása a már eleve – főleg a társadalmi viszonyok miatti – negatív képpé. Emellett az elvártak gondolthoz viszonyítva talán meglepőnek tűnő Románia-képet állítanak szembe a magyarországiak „torz”, sztereotip képével, a vélt nemzetiesítő, sérelmeket okozó államból minta lesz. Egy csak a diákok Romániát, a román nacionalizmust mintaként felállító megnyilatkozásait elemzi, azonban itt az is észrevehető, hogy torzkép találkozott torzképpel, ugyanis a két világháború közötti Románia távol állt a harmonikus társadalom mintapéldájától. Itt érdemes lett volna árnyalni azt, hogy a diákok által felállított modell inkább egy elvárás-kép volt, amit a romániai társadalomszerkezet kritikájából meríthettek. A homogenizált, törésvonalak nélküli egységes nemzeti társadalom csak célkitűzés volt, távol a harmincas évek romániai viszonyaitól. A Vasgárda mint nacionalizmus-minta pozitív példaként való szembeállítás a puhának vélt magyar nacionalizmussal szemben, a meglepetés ereje mellett, rejtve utalhatott a diákok román állam- és társadalomképeire is. Ebben az esetben is azonosulhattak a Vasgárda állam- és társadalomképpel, ami elfordulást is jelentett az államtól.

Több esettanulmány révén a szerző arra az eredményre jut, hogy a nemzetiesítő állam nem is volt olyan nemzetiesítő. Vagyis nyilvánosan, programszinten az lehetett, de több esetben, és ha egyéni szintekre kerül az elemzési kísérlet, más rajzolódik ki. Személyes kedvencem az esettanulmányok közül a román állambiztonságnak az *irredenta* megfigyeléséről szóló rész. Ezt

tartom a kötet, a Külföldiek Kollégiumába „utazó” diákokról szóló írása mellett, a legerősebb esettanulmánynak, ha nem is feltétlenül az értelmezés, hanem a társadalomtörténeti megközelítés és a forráskritikahasználat miatt. Kiderül, hogy egységes irredentafogalom a román állambiztonság (Siguranța) „szótárában” nem létezett, az hely- és tisztviselőfüggő volt. A siguranță szó jelent biztonságot és magabiztosságot is, utóbbival tehát ezt a szervet nem lehet megvádolni ebben az esetben.¹³ Egyri szerint pedig az iratokban fellelhető *irredenta* a „hagymához” hasonlít. (326.)¹⁴ A szerző szerint, ha potenciálisan majdnem mindenki irredenta lehetett, aki nem román volt, maga a fogalom üres halmazzá válik (ami ugyanakkor tele van), ebből a körből csak az érintettek románná válásával lehetett kilépni.¹⁵ Ha erzsébetvárosi, máramarosszigeti, székelyudvarhelyi vagy csíkszeredai magyar volt az illető, emellett még középosztálybeli is, nagyobb esély volt arra, hogy háborús helyzetben internálótáborba került. Ha dolgozó és nő, netán még magyar is, akkor pedig jó esély volt a kommunista jelzővel való stigmatizálásra.

Ezzel a résszel szemben a legkevésbé meggyőzőnek az 1934–1935-ös román nyelvizsgákról szóló tanulmányt tartom. Itt Egyri Gábor felfedezni vél egy közigazgatási alkalmazotti szolidaritást, prefektusmozgalmat a kisebbségi alkalmazottak megtartása érdekében, akár az állam rendelkezéseivel szemben is. A vizsgafogalmazásokat forrásként használva egy identitáspolitikailag nem besorolható, nemzeti szemszögből peremhelyzetben lévő – a „magyar sérelmi propaganda szerint nem is létezhet”¹⁶ – közeget

¹³ Így lesz a siguranța-ból nesiguranță (bizonytalanság).

¹⁴ Vagyis a koncentrikus körökhöz.

¹⁵ Ebben az esetben a reprezentatív minta is érvényesül, 1933-as listák alapján több mint 1200-as létszámmal.

¹⁶ Az Országos Menekültügyi Hivatal keleti menekültek számát megállapító összeírást használja, eszerint pedig minden közalkalmazott el kellett volna menekülni. A 197. 000 menekült közül 20.000 ember volt közalkalmazott, ezt összevetette az 1910. évi népszámlás foglalkozásszerkezeti adataival, ami a Bánsággal és a Királyhágón túli (történelmi Erdély) területekkel együtt 18.000-t mutatott. Eszerint a Partiummal és a többi Romániához kerület területekkel együtt kijönne a 20.000-s szám. Itt azonban esetleg legalább említésszerűen azokat a kételyeket is el lehetett volna oszlatni (egy alapos kutatás időigényes is lehetett volna), hogy a nyolc év alatt volt-e, akár a háború következtében is, a közigazgatást felduzzasztó ok. Emellett az sem tisztázott, és nem is könnyű

lát. Ugyanezeket használja az önazonosítások megállapításához is. Ezzel kapcsolatban két dolgot tartok problematikusnak, vagy legalább nem elég megfontoltnak. Egy ilyen vizsgahelyzetben, ahol talán mégsem szigorú elvárás, hogy az állami lojalitást deklaráltan bizonyítsák a vizsgaalanyok, attól a közigazgatási, egyben állami alkalmazottól való elvárás is. És egy ilyen típusú, a nemzetiesítő állammal szembeni aszimmetrikus, vagy kiszolgáltatott helyzet nem ideális terep az önazonosítás belső, saját korlátozás nélküli felmutatására. Valamint ezekben az esetekben nem ismerjük a magánszférát, az „összinte” – belső – egyéni meggyőződést, a magyar kisebbséghez vagy nemzethez való viszonyukat, például hogyan szavaztak, privát közegben hogyan viselkedtek. Az ortodox templomoknak a városi térben elfoglalt pozitív képének hangsúlyozása pedig egy vélt elváráshoz való igazodást is jelölhet. Több megyét lefedő forrásanyagot használ, a tipologizálhatóság látszatát keltve, még ha ezzel bizonyítottnak is tűnhet, hogy volt prefektusi ellenállás, létezett köztisztviselői presztízs, akár a nemzeti szolidaritáson is túl. Am olyan kisrégiókra vonatkozó irategyűttesek vannak itt túlsúlyban, ahol a kisebbségekkel szembeni nemzetiesítés szükségessége alacsonyabb volt, szemben a többszámú magyar vagy nagyobb magyar lakosságú területekkel, ahol a magyar nyelv jelöletlensége (vagyis dominanciája) lehetett a jellemző. Valamint a szerző által is említett pragmatikus – nem volt kellő szakember – szempontoknak is fontos szerepük volt.

Egry Gábor könyvében a mindennapi etnicitáshoz vagy általa határtermelésnek is nevezett jelenséghez szeretne eljutni, talán ezzel tud a legújyszerűbben, eredetibben fellépni. Neki is vannak kételyei ezzel kapcsolatban, tisztában van a korlátokkal, de azért mégis járható útnak véli: „[...] Mégis az a tény, hogy ezek a források a két világháború közötti Románia létezésének teljes időszakában annak minden megyéjében megtalálhatók, és a kirajzolódó jelenségek egyaránt megfigyelhetők falusi és városi, munkás és paraszt, középosztályi és elit közegben, megengedi azt a következtetést, hogy az etnicitás későbbiekben bemutatott jellegzetességei nem kötődtek különleges, speciális körülményekhez, és nem csupán kivételes eseteket jelentettek, hanem az ország minden részén és a társadalom

vállalkozás, hogy az uralomváltás alatt a (magyar) kilépők helyére kerültek-e addig nem a közigazgatásban dolgozó magyarok.

minden részében fellelhetőek voltak. Bár az így nem eldönthető, hogy a társadalmi interakciók pontosan mekkora részét jelentették, arra alkalmas forrásanyag, hogy az eseteket tipizáljuk, és besoroljuk”. (38.)

Egry két, szerinte egymást kiegészítő megközelítést alkalmaz, a már említett kolozsvári kutatás során használt etnicitási megjelenés típusait (ugratás vagy gúnyolódás, hallgatás vagy tabusítás, konfliktus, nemzetileg megjelölt kategóriák közötti választás), valamint Jon Fox és Cynthia Miller-Idriss tipológiáját (nemzetről és a nemzettel történő beszéd, nemzeti fogyasztás, nemzethez tartozás performálását, nemzetileg jelölt kategóriák közötti választást). Szerinte a kettő közül a második a történeti források esetében alkalmasabb. Nagy mennyiségű anyagot és esetet vonultat fel, melyek többszintű, etnikai, társadalmi határtermelést eredményeztek. Maga az etnicitás mint „történet”, társadalmi gyakorlat is bonyolult jelenség. Más és más viszonyulások történhetnek, amiben nem is az államnak, hanem az adott helyzetnek, helyi közösségnek van döntő szerepe, és gyakran a helyiek és a kívülről érkezők közötti viszonyról mond el sokat. Ezzel pedig, állítja Egry, a nemzeti közömbösség (Zahra) ebben az esetben nem használható, mivel a reakcióélmény nem jelenthet nemzeti közömbösséget, hanem bevett társadalmi szokások eredménye. Az esetek felmutatása során is észrevehető a lokális szinteken létezőnek vélt határok merevségének megkérdőjelezésének a szándéka, egyben pedig a határátlépés lehetőségének a felvázolása, az együttélésből is következő természetesnek vett, ezért már mindennapivá vált, elfogadott és a gyakran már etnikai jegyeket nem is feltétlenül hordozó különbségek állandósulása, ami a kívülről, az állam vagy máshonnan érkezők részéről válhatott rendkívülinek látottnak, előzetes tudás hiányában pedig sokszor félreértetté. Ilyen lehetett olyan, etnikailag jelöltnek tűnő megnyilvánulások, mint a tánc (csárdás, hora), a katonadalok éneklése.

Az etnicitás újraértelmezését, az etnikai törésvonalak eltűnését, az átjárhatóságot pedig leginkább a középosztály esetén véli megalapozottnak. Egry bemutat (megkonstruál) egy közös erdélyi középosztályi kultúrát, ahol például az „oláhozás” sem jelent sértést, de nemcsak itt, hanem általában is a társadalmi státusnak meghatározóbb szerepet szán. Ezzel létrehoz egy idealizált középosztályképet, ami azért is tűnik ambivalensnek, mert az

identitáspolitika-termelők is jórészt idetartoztak, és az identitáspolitikák viszonyrendszerét tekintve nem testvéri szereteten alapul, hanem kevés kivételtől eltekintve rivális közösségépítést működtettek. Ettől függetlenül olyan egyedi esetekben, ahol az érintkezés elkerülhetetlensége miatt akár tiszteletből is létrejöhetett az elhallgatás, vagy régi barátságok, ismeretségek esetén eléggé bizarr lett volna mégis az etnikailag jelölt viselkedés. Az ambivalenciával pedig maga a szerző is tisztában van: „[...] ezzel együtt talán túlzás lenne közös középosztálybeli kultúráról beszélni. Elég egyértelmű, hogy a bemutatott esetek inkább egy köztes mezőre utalnak, ezek mellett intézményesen is létezett a magyar és román középosztályi világ. Magyar és román kaszinókkal, klubokkal, egyesületekkel és persze a nemzeti kultúra nagyon is nemzetinek tekintett intézményeivel, színházakkal, operával, zenekarokkal. [...]. Ahol a közös középosztálybeli kultúra felszínre bukkant, az éppen a könnyedebb műfaj és a szórakozás volt, ez jelentette azt a köztes teret, ahol elhalványult a nemzeti hovatartozás jelentősége”. (459.) Mindemellett a mindennapi etnicitással foglalkozó rész kétségkívül egyben szórakoztató is.

Végül is mit akar elmondani Egyri Gábor ezzel a programadó szándékkal is írott könyvében? Egyrészt pozicionálta magát egy hanyatlástörténetet meghaladó pozícióba, ahova sikeresen elhelyezte magát, de ezzel nem biztos, hogy teljesen egyedi vagy eredeti státuszba lépett. Mindenképp hiányoltam, ha nem is nagyon átfogó, de egy reflektáló, akár polemizáló historiográfiai fejezetet, ami a beazonosítást is segíti, mit/kit tekint ő sérelemtörténetnek/sérelemtörténetírónak. Úgy tűnik, hogy témakiválasztása révén is a sérelmek – azért nem totális – delegitimálására törekedett. Azonban mintha a mondanivalója több esetben a kellő bizonyítás hiányát látatja, ugyanakkor az alkalmazott módszer kellően alkalmas arra, hogy a két világháború közötti identitáspolitikai elvárások és a mindennapok, valamint az egyéni szint között előforduló ambivalencia léte elfogadható legyen. A mindennapi esetek pedig a szerző szerint arra is rávilágítanak, hogy a trianoni traumának nevezett jelenség sem olyan magától értetődő, mint ahogy tűnik. Önmagában traumatikus jellege sem mindig, mindenkinél és mindenhol egyértelmű, ahogy az sem, hogy az ezután bekövetkezett folyamatok Trianon nélkül nem történtek volna meg, ezzel pedig inkább kulturális traumaként, mozgósítási eszközként működött,

ennek a sikere pedig inkább korlátozott, semmint hogy teljes lett volna. Mindez számszerűsíthetősége nyilvánvalóan nehéz, majdnem lehetetlen, de ugyanúgy biztosan létezett az ezzel való mozgósítás – még ha nem is teljes – sikere. Konkrét adatok hiányában ez a kérdés interpretációs közegeben marad, érvekkel több részről is, de talán – akár eltérő mértékű – közép- és hosszú távú jelentősége megkérdőjelezhetetlen.

A szerző által választott összehasonlító módszer is működik, főképp az identitáspolitikai résznél, azonban ahhoz, hogy ez teljesebb legyen, mind Csehszlovákia, mind Románia esetében hasonló mélységű kutatásokra lesz szükség, mivel ezzel a számonkérhetőség (és akár az önkényesség vádjja) fennmarad. Ha nem is épp minden kisebbségi magyar közösségre, de ki lehet terjeszteni ezt a módszertant legalább Délvidékre és Kárpátaljára, de talán jogos például a Székelyföld esetében is a szélesebb merítés. Emellett további kutatások számára az etnicitáskutatás időbeli kiterjesztése is indokolható a dualizmus és az államszocializmus korszakára. Egy Gábor módszere, a társadalomtudományos megközelítés nem általános a magyar kisebbségi történetírásban, és nem biztos, hogy ez rövid időn belül meg fog változni. Nem egyszerű olvasmány, azonban inspiratív. Megközelítése, elméleti igénye és igényessége, a választott módszertan tiszteletreméltó, újszerű és többnyire működőképes is, a mondanivaló elgondolkodtató, és legalábbis a korszakkal és a témával foglalkozó történészeknek megkerülhetetlen, a helyi dimenzió beemelésével pedig remélhetően historiográfiai irányteremtő is lesz.

SZAKÁCS BORBÁLA*

A próbálkozások folytatása

Losonc Márk (szerk.): *Ki vagy te, vajdasági magyar? Írások az identitásról és annak hiányáról.* Újvidék: Forum, 2017.

„**A**zt hiszem, a fennmaradást nem is annyira a próbálkozások sikere biztosítja, hanem a próbálkozások folytatása” – zárja Várady Tibor egyik gondolatmenetét ITT című, a szóban forgó kötetben megjelent esszéjében, az ismertető könyvben.

A Losonc Márk által szerkesztett kötet maga is egy ilyen próbálkozás, kérdés – bár ezek szerint nem kulcsfontosságú –, hogy mennyire sikeres.

A szerkesztői előszót és benne a kötet szerzőinek kiküldött felkérőlevelet olvasva a próbálkozás nem szól másról, mint hogy a címben megjelölt kérdésre minél többféle ember a maga módján – a maga eszközeivel és perspektívájából – választ adjon, szem előtt tartva saját történeteik mellett a vajdasági magyarok közös történeteit, különböző múltértelmezéseit, a közösség kulcsproblémáit és a közösség előtt álló dilemmákat. A próbálkozás kimondott célja, hogy szemléltesse a vajdasági magyarság sokrétű voltát, s hogy hozzájáruljon „az együttgondolkodás kereteinek megteremtéséhez, az integratív útkereséshez” (5.).

Losonc szerint a vállalkozásnak legalább az egyik kitűzött célt sikerült megvalósítania: a vajdasági magyarok identitásait nem egysíkú, reduktív módon mutatja be, hanem összetettségükben, a személyes és közösségi elbeszélések összefonódása révén. A felkéréshez képest az előszóban azonban mintha az integratív útkeresésről már lemondani látszana, és a kötetnek – a Várady-féle próbálkozások folytatására rímelve – szerényebb szerepet szánna:

* A szerző politológus, az Oktatási Jogok Biztosa Hivatalának munkatársa. E-mail: szakacs.boro@gmail.com.

bízunk benne, hogy lesznek, akik ötven, száz év múlva is megpróbálják megválaszolni a kötet címében található kérdést, s nem fogják figyelmen kívül hagyni az itt kínált válaszokat.

Tanulságosnak tartom ezt az előszót, az utat, amit a szerkesztő bejár az ötlet megszületésétől a kötet összeállása után a felvezető megírásáig. Az ambíció megfogyatkozásánál azonban jobban izgat, hogy menet közben miért változott meg a kérdés, s hogy erre miért nem reflektál nyíltan a szerkesztő? A felkérő levélben a kötet címével ellentétben a következő kérdés áll – melyet több esszé szerzője visszaidéz, ízelletet írásában: Kik vagytok ti, vajdasági/délvidéki magyarok? A kérdés rövidülése és egyes számúvá alakulása mögött sejthetnénk praktikus okokat is, például hogy egy könyv címe jó, ha tömör és velős. Itt azonban többről lehet szó, minthogy az előszó felütésében Losonczi kimerítően érvel a ki-vagy-te jellegű kérdésfelvetés mellett, amely szerinte egyfajta ellenállás kifejeződése: elutasítja nemcsak a mi-vagy-te esszencializáló felvetését, de a kik-vagytok-ti – az eredeti kérdés – kollektivizálását is. A rövidülés másik része, a délvidéki elhagyása is érdekes, főleg annak tükrében, hogy mind Losonczi az előszóban, mind a kötet több szerzője a későbbiekben kifejti, hogy vajdasági magyar szempontból miért hordoz – más és más okokból – negatív konnotációkat mind a Vajdaság, mind a Délvidék megnevezés. Aztán mégiscsak dönt: a délvidékit elhagyva a cím vajdasági magyarokról beszél, és bár az okok sejthetők, jó lett volna olvasni, hogy Losonczi szerint miért erre billen a mérleg nyelve.

A kötet 15 szerző 14 írását tartalmazza, és valóban elég sokszínű, úgy műfajilag, mint a szűkebb témaválasztás szempontjából: Kocsis Árpád szépirodalmat ad, Bogdán József és Radics Viktória irodalmi értékkel ír saját identitásküzdelméről, Losonczi Alpár a filozófus precizitásával szalazza szét Jugoszlávia örökségét, Losonczi Márk pedig erős publicisztikai vénával, a közösségi kulcskérdések asztalra rakásával próbálja felrázni a vajdasági magyar politikumot.

A könyv a maga többműfajúságával intellektuálisan nagyon izgalmas, és érzelmileg is többször megrendítő olvasmány. A hosszabb-rövidebb esszék névsor szerint jönnek sorban, ami a szövegeket teljesen egyenrangúsítja, és mintha a könyv annyit mondana, feltettünk egy kérdést, és nézd: itt egy válasz, és nézd, itt van még egy, és itt még egy. Vagy inkább azt mondja: nézd, egy vajdasági magyar, és nézd, itt egy másik, és itt egy harmadik. Nincs

jobb identitás, nincs értéktelenebb nézőpont. „[...] sokfélék vagyunk, és sokféleségünkben az erőnk.” (Bakos Petra, 18.) Közben a szövegek mind mások, és a kötet műfaji eklektikussága érdekes olvasói élményt nyújt. Persze, csak ha az ember lineárisan olvassa, nem szemezgetve – amit szintén megtehet. (Apró megjegyzés a szerkesztéssel kapcsolatban: a kötet olyannyira különálló esszék egymásutánja, hogy ott sem szerkesztették egymáshoz a szövegeket, ahol ez megtehető lett volna. Például hiába utal több szöveg is Losoncz Márknak a kötetben szereplő – ámde korábban egy online felületen megjelent, így a többi szerző által előzetesen ismert – írására, az utalások nem „Losoncz Márk kötetben szereplő írására”, hanem „Losoncz Márk nemrég megjelent egyik írására” utalnak.)

A kötet műfaji eklektikussága és a szerzők kvázi szabad témaválasztásának hozadéka, hogy az írások véletlenszerűen egészítik ki egymást, vagy mutatják meg társadalmi jelenségek és léthelyzetek különböző oldalait. Míg többen leírják, hogy a vajdasági magyarok többsége nem tartja magát sem Magyarországhoz, sem Szerbiához tartozónak, s van aki elemzi, hogy mit jelent a vajdasági magyar közösség számára az, hogy tagjai kettős állampolgárok bár, nulla honpolgársággal bírnak, vagy legalábbis egyik államban sem viselkednek citoyenként – addig van aki feltárja, hogy mi vezetett ahhoz, hogy sem Magyarországon sem Vajdaságban nincs otthonosságérzete, hogy nincsen „ittthon otthon, amiként sehol sem” (Radics Viktória, 168.), és hogy számára mindegy, hol ír-olvas több nyelven. Míg többen érintik a délszláv háborút, és hogy mit jelentett ez a vajdasági magyar közösségnek – addig van, aki leírja, hogy gyermekként milyen volt nyitott ablakok mellett állni az ajtófélfá alatt, várni, esik-e bomba a házra, s hogy milyen volt hátrahagyni a hadköteles apát, és reménykedni, hogy életben marad (Tóth Szilárd János). A kötet tehát valóban sokszínű, és valóban a személyes és közösségi elbeszélések összefonódása révén mutatja meg a vajdasági magyar identitások összetettségét.

Ami azonban hiányérzetet kelthet az olvasóban – akkor is, ha nem bennfentes vajdasági magyar ügyekben –, az a szerzők világnézeti együvé tartozása. A Délvidék/Vajdaság szemüvegén keresztül tudom ezt legegyszerűbben megfogni: bár az eredeti kérdésfelvetés azt sejteti, hogy a vajdasági magyar közösségnek vannak tagjai, akik inkább délvidékiként határozzák meg magukat, a kötetben egyetlen szerző sincs, aki ezt a hagyományt követné.

Legyen bármilyen sokszínű a kötet, a szerzők és szövegek túlnyomó többsége mintha azt a hagyományt vinné tovább, ami annak idején az *Új Symposion*ban (mely a kötet egyik jellegadó fogalma) kristályosodott ki, és az olvasó azt érezheti, hogy a könyvet olvasva csak egy jól körülhatárolható szellemi közeg szemüvegén keresztül látja a Vajdaságot, miközben egy sor identitásképző tényező és érzékenység, illetve ezekkel és a közösség jövőjével (és múltjával) összefüggésben egy sor más irányú értékelés és elképzelés a homályban marad.

Ez a hiány akkor mutatja meg igazán magát, amikor a szövegek a másik fajta gondolkodással polemizálnak – de hiába olvassuk végig a könyvet, az a bizonyos másik fajta gondolkodás nem jelenik meg. Ennek következtében az azt vallók állításait, érveit, értékeit és érzékenységeit csak a velük vitázók tolmácsolásán keresztül ismerjük meg. Gyurkovics Virág – a haladó szellemű gondolkodás és a kortárs kultúrafogyasztás ellentétpárjaként – ír például a konzervatív alapállásról és kultúrafogyasztási preferenciáról, és említi, hogy a Vajdaságban „a kultúra/művelődés és a hagyomány szinte egyé egyé forrt az elmúlt időszakban” (60.). Losoncz Alpár például azokkal polemizál, akik annak idején a kozmopolitának mondott értelmiség gondolkodásában és ténykedésében a nemzeti elfajzást és a kisebbségi pusztulás óriási méreteire való vakságot látták (91.). Több írás kritizálja az „eticista módon artikulált áldozati státus” (Losoncz Alpár, 99.) alapállását, vitába szállnak az „egyoldalú etnicista öntudat” (Losoncz Márk, 131.) helyességével, a befelé forduló nemzeti öngettósítással. De nincs a kötetben egyetlen ember sem, aki más fogalmakat használva beszélne, aki amolyan nemzeti-konzervatív alapállásból írna.

Ezzel összefüggésben számomra meglepő volt például, hogy egy ilyen egyéni- és közösségi élményekre építő identitás- és útkereső kötetben nem jelenik meg a nyugati kereszténység és a vallás szerepe, ahogy a hagyomány, a népi kultúra jelentősége sem.

De talán ez a kötet nem is erről szól. Ez a kötet – fogjuk fel így – a másik Vajdaságot, vajdasági magyart mutatja: azt, amelyik mintha kiszorult volna nemcsak Jugoszlávia és Szerbia (hatalommal bíró) elitjéből, de a vajdasági magyar ügyekre hatni tudó körökből is. Ez a kötet – elég végignézni a szerzők listáján – tényleg az *Új Symposion* hagyományait viszi tovább: szerzői túlnyomó többsége urbanus, művelt, progresszív, nyitott, és a vajdasági magyarok (politikai-

kulturális) megmaradásának zálogát nem az összehúzóadásban és bezárkózásban látják, sokkal inkább a nyitásban, a párbeszédben, a jövőorientált gondolkodásban.

Ha most egy pillanatig csak azokkal az esszéekkel foglalkozunk, melyek nem annyira a személyes identitás mibenlétét próbálják megfogni, hanem a vajdasági magyarsággal mint társadalmi-politikai létezővel foglalkoznak, és a közösség helyét keresik az öt körülvevő világban, akkor kirajzolódik, hogy ennek a szellemi közegnek a tagjai milyen kulcsproblémákat látnak, és miért érzik, hogy a párbeszéd, a közös kiútkeresés nem halogatható tovább.

A továbbiakban pedig azt nem állítva, hogy az írásokat figyelmesen olvasva nem találunk hangsúlyeltolódásokat vagy akár egymással vitázó állításokat, kiemelném azokat a pontokat, amiken az írások találkoznak, s feltételezésem szerint a kötet szerzői a jövőorientált gondolkodás kulcsainak tartják.

Mit is jelent jelen esetben a jövőorientált gondolkodás? Jelenti mindenekelőtt a múlttal és a jelennel való szembenézést. Ezt szorgalmazza mindenekelőtt Losonc Alpár, aki esszéjében „a vajdasági magyar kisebbség eredendő történelmi és társadalmi” meghatározottságainak feltárásához nyújt fogódzókat, bemutatva a kisebbségi autonómia és heteronómia ambivalens munkálását Jugoszlávia történelmében, s később, a miloševići időkben. Losonc Nietzschével szólva jelzi, hogy a jövőre vonatkozó nyitottság csak akkor nyer értelmet, ha megváltoztatjuk a múltat – s ez alatt azt érti, hogy amennyiben a kisebbség (szenvedéstörténetként és a heteronómia folyamatos megnyilvánulásaként) rögzíti a múltat, s annak egyenes következményének látja a jelent, azzal magatehetetlenné merevedik, s lemond az autonómia lehetőségeinek meglátásáról, s főleg arról, hogy ezekkel a lehetőségekkel éljen. Losonc ettől az elképzeléstől hajtva tárja fel a konkrét történelmi hajtóerőket, melyek megszabják a vajdasági magyarok eltéréseit az ismert kisebbségi képletekhez képest, szem előtt tartva mind a szerkezeti determinációkat, mind a vajdasági magyar sajátosságokat.

A heteronómia horizontja(i) közül – áttérve a jelennel való szembenézés motívumaira – a legmeghatározóbb a későkapitalista világrend, melyben a Vajdaság és a vajdasági magyarság – az anyaországgal és Szerbiával karöltve – peremvidéki helyzetben van. (Megkockáztatnám, hogy az *Új Symposion* mellett a kötet másik jellegadó kifejezése a peremvidék.) A kisebbségi közösséget

aszimmetrikusan sújtó peremvidéki lét és az egyént sújtó egzisztenciális fenyegetés pedig a közösség megmaradását és így jövőjét is fenyegeti, mégpedig az exodus-szerű kivándorlás formájában.

S hogy erre a strukturális problémára van-e megoldás, hogy a folyamat visszafordítható-e, lassítható-e, hogy a vajdasági létet s közeget lehet-e – ha nem is gazdaságilag – elég vonzóvá tenni ahhoz, hogy maradásra bírjon – ez a kötet nagy kérdése. A szerzők szerint azonban erre érdemi kísérletet még nem nagyon tett senki. Losoncz Márk programatikus írásában felveti például, hogy „még mindig nem tűnt fel a horizonton olyan vajdasági magyar kezdeményezés, amelynek a tetteiben is megnyilvánulna, hogy alapvető problémáink azonosak a velünk élők, a tartomány, Szerbia és Kelet-Európa alapvető problémáival” (128.). A közösség a történelmi sérelmek, az egzisztenciális félelem, az asszimilációtól való félelem és az érzékelt heteronómia jelenségei elől a bezárkózásba menekült, egy párhuzamos etnikai világba.

Csakhogy – így a kötet szerzői – ily módon végtelenül egyedül maradt. A Vajdaság északi felébe húzódtott, mindinkább Magyarország felé forduló közösség dezintegrálódik a szerbiai társadalomból, ami csökkenti nemcsak érdekérvényesítő képességét, de otthonosságérzetét is. Nem érzi magát Szerbiához tartozónak – de nem érzi magát Magyarországhoz tartozónak sem. Ennek megfelelően egyik tágabb értelemben vett politikai közösség ügyeibe sem bonyolódik bele – ennek pedig egyenes következménye, hogy igazi érdekei sem Budapesten, sem Belgrádban nincsenek figyelembe véve. Vagy épp nem is tudnak a központokban arról, hogy mit nem vesznek figyelembe.

Ha Szerbiát és Magyarországot nem is, a Vajdaságot a vajdasági magyarok többsége szülőföldjének és hazájának tartja. De vajon otthon van-e benne? Az esszéikben vissza-visszatérő motívum, hogy a Vajdaság a szeretett jelszó ellenére aligha nevezhető multikulturálisnak – abban az értelemben legalább bizonyosan nem, hogy a realitás rég nem az itt élő nemzetiségek békés együttélése, sokkal inkább az egymás mellett élése. (Az *Új Symposion* és a peremvidék mellett talán a harmadik kiemelkedő, közös topic.) A kötet szerzői sorolják a példákat: hiányoznak a közös terek, nincsenek közös projektek, a vajdaságiak nem ismerik egymás nyelvét, kultúráját. Nincs igazi próbálkozás a közös vajdasági

identitás kialakítására, nem lel támogatásra a kultúraközi kommunikáció, sőt, a magyar autonómia letéteményesének, a Magyar Nemzeti Tanácsnak már nincsen szerb nyelvű honlapja sem.

Merthogy a közösség – és ha jól olvasom a szövegeket, az otthon maradt közösség szempontjából ez a legvégszjósílóbb tünet – nemcsak a többi kisebbséggel, de a többségi nemzettel sem nagyon veszi fel a kapcsolatot. Nem csak az országos közéletben nem jelenik meg, de a közös régiós ügyeket – mint a területi autonómia tartalmi aspektusai – sem artikulálja, miközben tendenciaszerűen romlik szerb nyelvi készsége, s így lassan a szomszédjával sem értheti meg magát. Vissza-visszatérő kép: a szabadkai kávéház teraszán magyar és szerb fiatal angolul társalog. Az etnikai gettóba zárkozó kisebbségi közösség tagjai mindinkább kivonulnak a szerb terekből, tájékozódni a magyarországi médiából tájékozódnak, saját társadalmukba nincsenek beágyazódva – s így, ha egzisztenciájuk fenyegetett, és mobilitási pályájuk úgy kívánja, világos, hogy a kivándorlás a kézenfekvő következő lépés.

A fentiek tükrében – megint csak Losonc Alpárral szólva – a közösség helyét kereső és jövőjéért aggódó esszék kérdése ez: „begubózik-e a kisebbség, önmagába fordul-e annak érdekében, hogy önmaga legyen, önmagába süpped-e annak érdekében, hogy afféle kisebbségi conatusként megőrizze magát? [...] És valójában nem kellene-e áttörni a megmerevedett kereteket, a megrögzült határvonalakat?” (123.)

Az egyre inkább egynyelvű és mindinkább Magyarország felé forduló közösség problémájánál megállva érdekes lehet kicsit elidőzni a különböző esszék nyelvi alakzatain, és feltenni a kérdést, hogy vajon kinek, milyen közönségnek írnak az egyes szerzők. Kihez akarnak szólni? Az egyik végponton ott van a vegyesházasságban született Marko Čudić, akinek valószínűleg fel sem merül, hogy ne a művelt vajdasági publikumnak írna, és teljes természetességgel tüzdeli tele írását szerb kifejezésekkel, félmondatokkal és mondatokkal – és ha már, akkor cirillel szedve. És aztán ott van a skála másik végén Szerbhorváth György, aki a budapesti közönséghez szokva nem bizza a véletlenre, és annak érdekében, hogy az olvasó biztosan értse a szándékát, minden nyelvi apróságot megmagyaráz: „A legjobb vajdasági regényt véleményem szerint [...] Melinda Nadj-Abonji [írta - SZB] (akinek jellemző módon a neve szerb átíratban, nem magyarul – Nagy-Abonyi

Melinda - szerepel)” (195.). És ha már így megálltunk a nyelvi alakzatoknál, akkor megemlíteném Bakos Petrát is, akinek írásában nem jelenik bár meg maga a szerb nyelv, a nyelvnek a kognícióra gyakorolt gazdagító hatását mégis jelzi: „ahogy pedig a vidék szót értem és érzem, abban nyoma sincs a magyarországi szóhasználatból ismerős ’vidék’ mint a főváros értékfosztott ellentétpárja tartalmainak [...]; az én szlávra hangolt fülemnek inkább a vidék sejlik benne, azaz mindaz, ameddig a szem ellát, beleértve azt is, amit magamból látok” (16.).

A közösségi útkeresés mellett röviden ejtenék néhány szót azokról az esszékről, melyek a személyes végéről fogták meg a felkérőlevélben feltett kérdést. Kiemelném ezek közül Várad Tibor szellemes esszéjét, aki öt mozaikdarabbal járul hozzá az arról való gondolkodáshoz, hogy ki is az a vajdasági magyar – ez az esszé mindenképp jó indulás lehet ahhoz a gyűjtéshez, amit Bakos Petra szorgalmaz („[fontos lenne, hogy – SZB] számon tartsuk és kultiváljuk azokat az erőforrásokat, amelyek miatt magyarul (is) beszélő polgártársaink a Vajdaságban maradtak, sőt, az eltelepültek közül nem kevesen a Vajdaságba visszatérni vágyanak. Kutassuk fel és használjuk a saját élő erőforrásainkat [...]). S nem utolsósorban kiemelném Bogdán József és Radics Viktória irodalmi értékű, végtelenül személyes hangvételi írásait, melyek saját identitásküzdelmükről szólnak, és amelyeket – ha illik egy recenzióban egyáltalán ilyet mondani – megtiszteltetés volt olvasni.

Sikeres-e hát ez a próbálkozás? Azt gondolom, hogy az eredeti elképzelést ugyan nem sikerült teljesítenie, hiszen a felkérésre mintha csak egy szellemi kör tagjai reagáltak volna, a kötet mégis fontos, és az integratív útkeresésben még betöltheti szerepét, hiszen önreflexióra készítet.

Azaz elgondolkodtatja például a recenzió szerzőjét, hogy kisebbségi ügyekre fogékony pestiként miért épp a „próbálkozások folytatása” az a gondolat és az a keret, amit a recenzió címének és vezérmotívumának szán. Hogy miután többek között annyi kerek, sűrítő és nem utolsósorban pozitív töltetű félmondatot is aláhúzott magának („sokféleségünkben az erőnk”, „vajdasági vagyok, más szóval: európai”, „intellektuálisan mindig izgalmasak maradunk” stb.), miért mégis ez az a gondolat, amit kiemel. Mintha ő is ragaszkodna a képzethez, hogy a kisebbségi létezés lényege maga a küzdelem. Mintha tényleg azt gondolná, hogy a kisebbségi

projekteknek nem kell feltétlenül célja legyen a sikerességük. És mintha nem venné észre – vagy nem időben –, hogy ez a kívülről (is) sulykolt elképzelés nem segíti a kiút keresését és megtalálását. Sőt. Talán a heteronómia fenntartásának a többség által gyakorolt egy puha formája.

Roma nemzetépítés és transznacionális emlékezhelyek²

Pierre Nora elmélete szerint ma az emlékezetnek már nincs olyan valódi közege (*milieux de memoires*), mint a hagyományos társadalmakban, hanem elsősorban helyei (*lieux de memoires*) vannak. Földrajzi helyek, történelmi személyek, tárgyak, események, szövegek, fogalmak is megteremthetik, illetve közvetíthetik a kulturális emlékezetet, azaz emlékezhelyekké válhatnak. Az emlékezhelyek nem állandóak, hanem folyamatos változásban léteznek.³ Ebben a tanulmányban a romák közös múltjának emlékezhelyeit keressük, és ennek kapcsán a transznacionális (vagyis az adott nemzetállami kereteken túlmutató, azok felett létező) emlékezhelyeknek a nemzetépítés folyamatában betöltött szerepét vizsgáljuk.⁴ A roma nemzetépítésnek számos fontos állomása volt, elemzésünkben azt mutatjuk be, hogy a romák

¹ Majtényi Balázs, jogász, MTA TK Jogtudományi Intézet - ELTE Társadalomtudományi Kar, foldresz@gmail.com; Majtényi György, történész, Eszterházy Károly Egyetem - MNL Országos Levéltár, gyorgymajtenyi@hotmail.com.

² Köszönettel tartozunk Katya Dunajevának és Marek Szilvásinak a kéziratához fűzött megjegyzéseikért, bibliográfiai javaslataikért. A tanulmány első változata angol nyelven, az „Agency in Transnational Memory” c. kutatás keretében készült. A szöveg rövidebb, angol nyelvű, a nemzetközi „agency”-k szerepére fókuszáló változata az Aline Sierp és Jenny Wüstenberg által szerkesztett kötetben jelenik majd meg. E kutatás vezetőinek és valamennyi résztvevőjének, illetve a Regio folyóirat szerkesztőinek és lektorainak is köszönjük lényegi, kritikai észrevételeiket.

³ Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok*. Vál., szerk. K. Horváth Zsolt. Ford. Haas Lídia et al. Budapest: Napvilág, 2010.

⁴ Lásd a témáról részletesebben, Sierp, Aline – Wüstenberg, Jenny: Linking the Local and the Transnational: Rethinking Memory Politics in Europe, *Journal of Contemporary European Studies*. Volume 23, Issue 3, 2015. 321–329. doi.org/10.1080/14782804.2015.1058244

polgárjogi küzdelme miképp lépett túl a nemzetállami kereteken, hogyan jelent meg a transznacionális térben, és ehhez kapcsolódóan a közös transznacionális emlékezhelyek megalkotása miképp tette lehetővé a korábbi kisebbségi identitások mellett, felett a közös nemzeti identitás megfogalmazását.

Különböző roma szervezetek és politikusok régóta hirdetik, követik a nemzetté válás politikai célját; s a nemzetként való elismeréstől jogokat, egyenlőséget és jobb érdekérvényesítő képességet remélnek. Az e célokért küzdő mozgalmak alakítják, jelenítik meg a roma nacionalizmust.⁵ Fosztó László elemzése szerint a roma nemzet-eszme megalkotása a romák esetében alapvetően két összekapcsolódó céleszmét szolgál(t), egyfelől az egymástól korábban elszigetelten élő közösségek egyesítését, másfelől a külvilág előítéletességével, a kirekesztéssel „szembeszegülő” politika közös céljainak a megfogalmazását.⁶ A roma éltek, értelmiség politikai céljai olyan mintázatokat alakítottak ki, amelyek azt mutatják, hogy az elképzelt roma nemzet a különböző országok roma kisebbségeinek összefogásából születik meg, és a gyakorlatban a transznacionális térben megszerveződő szervezeteket, érdekcsoportokat jelent, eszmei síkon pedig az ő küzdelmeikhez kapcsolódó érdekek, célok összességét és politikai elismertetésüket. E politika egyelőre a különböző országok és a transznacionális szervezetek roma és nem roma politikusainak, értelmiségének szándékai mentén formálódik. Tanulmányunkban elsősorban a transznacionális nemzetépítésben résztvevő szereplők és intézmények tevékenységét elemezzük, így nem foglalkozunk részletesebben azzal a kérdéssel, hogy e nemzetépítés mennyire éri el a roma, illetve a romának tartott emberek szélesebb rétegeit.⁷ A nemzetépítés jellegére is utal Binder Mátyás egyik tanulmányában, amikor így ír a romákról mint „képzelt közösségről”: „egy

⁵ Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008 (20.)/77. 130–160.

http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-a-roma-nemzetepites-torteneti-es-kulturalis/ (letöltés ideje: 2017. november 17.)

⁶ Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. (207–224.) 208.

⁷ A roma elit nemzetépítő törtekvéseit a társadalmi legitimitáció szempontjából is elemzi: Binder 2008.

különböző nyelveken beszélő, eltérő identitású és kultúrájú közösségeket »külső hatásra« integráló, heterogén kategória tagjai”.⁸

A politika szimbolikus tereiben a nemzetépítés emlékezetpolitikai küzdelem formáját ölti, amelynek során a romák képviselői megteremtik a roma nemzet (az ily módon megalkotott közösség) létezését bizonyító, erősítő emlékezhelyeket. E törekvések, értelmezésünk szerint, általánosságban leírhatók a nemzetépítés sajátos formáját képviselő „transznacionális nacionalizmusként”.⁹ Tanulmányunkban ezzel a kifejezéssel jellemezzük a vizsgált jelenséget, amely egyúttal érzékelteti a roma nacionalizmus belső ellentmondásait is, például hogy a transznacionális, kisebbségi közösségek összefogására törekvő politikai mozgalom épít a nemzetállami, többségi nacionalizmusok modelljére, szimbolikájára is (közös nyelv, kultúra, történelem és az összetartozást megjelenítő nemzeti jelképek).¹⁰ A transznacionális roma nacionalizmus fogalmával tehát olyan, a nemzetállami keretektől részben legalábbis függetlenül működő, önmagát nemzetiként meghatározó mozgalmat jelölünk, amely ugyan lemond a nemzetállam létrehozásáról, a hagyományos értelemben vett intézményesülésről, ám az állami keretekhez kapcsolódó jogosultságokhoz hasonló jogokat kíván kivívni az elképzelt

⁸ Binder Máttyás: „Elképzelt kultúra”. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*. 2010 (22.)/86. (172–195.) 173. http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-elkepzelte-kultura-a-roma-cigany-kultura-eg/#30

⁹ A roma világtalálkozások hatásait elemző tanulmánya címében Bernáth Gábor a „transznacionális nemzetépítés” fogalmát alkalmazza: Bernáth Gábor, “Transznacionális nemzetépítés kirekesztett kisebbségekből: tematizációk és többségi meghatározottság a nemzetközi roma mozgalomban.” In: Prazsák Gergő (szerk.): *Nemzetek Európában*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 2011. 53–73. A transznacionális nacionalizmus fogalmához lásd Kastoryano, Riva: *Transnational Nationalism: Redefining Nation and Territory*. In Benhabib, Seyla – Shapiro, Ian – Petranovic, Danilo (eds.): *Identities, Affiliations, and Allegiances*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 159–180.; Kapralski, Slawomir: *Memory, Identity, and Roma Transnational Nationalism*. In De Cesari, Chiara – Rigney, Ann (eds): *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2014. 195–218.

¹⁰ Acton, Thomas: *Gypsy Politics and Social Change. The development of ethnic ideology and pressure politics among British gypsies from Victorian reformism to Romany nationalism*. London: Routledge, 1974. 233. Idézi: Fosztó, 2002. 208.

nagyobb közösség (valamennyi önmagát romaként meghatározó, illetve romaként meghatározott csoport) részére a transznacionális térben. Ez a stratégia részben a roma kisebbségek helyzetéből, egymástól való fizikai és szimbolikus távolságából, részben pedig a nemzetállamok feletti intézményrendszer létéből, illetve ezek egymásrahatásából következik.

A következőkben a folyamatot, bár természetesen más megközelítés is lehetséges, történelmi jelenségként, az egymást időben követő események rendjében mutatjuk be, ahogyan a különböző emlékezhelyek kialakultak. (Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy ez a tanulmány is, mint ahogyan minden történeti szemléletű munka, retrospektív, azaz a múltra a jelenből visszatekintő, a múltbeli eseményeket mai szempontok, ismeretek alapján elemző szöveg.) A következőkben megvizsgáljuk, hogy az emlékezhelyek, illetve a transznacionális roma nemzeti identitás megalkotásának a folyamatában milyen szereplők vettek/vesznek részt. A társadalmi szereplők (actor-ok) mellett külön figyelmet fordítunk a politikák alakításában hatalommal bíró szervezetek (agency-k) szerepére a transznacionális emlékezetpolitikában. Elemezzük, hogy a nemzetépítésben, vagyis az emlékezetpolitika formálásában a roma aktivizmus különböző nemzeti és nemzetközi szereplői mellett a transznacionális térben milyen szerepet játszottak/játszanak a nemzetközi kormányközi szervezetek, valamint az Európai Unió intézményei. Az elemzés lépései a történet időbeliségéhez igazodnak: (1) először az egyes országokon belül (nemzeti keretek között) megszülető roma polgárjogi szervezetek, (2) majd ezt követően az ezek összefogásából megszülető transznacionális (immár nemzetépítő) roma szervezetek történetét, (3) végül a nemzetközi és szupranacionális szervezeteknek a transznacionális roma nacionalizmust és általánosságban a romákat érintő tevékenységét vizsgáljuk. Külön figyelmet fordítunk a folyamat részesei/formálói közül: 1) azokra a szereplőkre és ágens szervezetekre, amelyek meghatározták a roma nemzettel kapcsolatos transznacionális emlékezetpolitikát, 2) azokra a struktúrákra, amelyek lehetővé tették, illetve behatárolták a cselekedeteiket, 3) az emlékezés gyakorlataira és mechanizmusaira, és végül 4) a folyamat eredményeire, vagyis a transznacionális emlékezhelyek létrejöttére és ezek hatásaira. A tanulmányban egységesen a roma megnevezést használjuk, mivel ez az általunk vizsgált kollektív nemzeti identitás

megjelölésére általánosan elfogadott kifejezés; az egyes szervezeteknek a szövegben szereplő elnevezései ugyanakkor tükrözik a különböző roma közösségek egykori és mai önmeghatározásait.

I. Roma kisebbségi szervezetek küzdelmei állami keretek között

A roma civil kezdeményezések a II. világháború után a Vasfüggöny nyugati oldalán bontakoztak ki a nemzetállami keretek között. Az ekkor induló polgárjogi mozgalomnak azonban jóval korábbi előzményei is voltak Kelet- és Kelet-Közép-Európában. A bulgáriai romák például már 1901-ben petícióban követeltek egyenlő politikai jogokat.¹¹ De az első háború utáni roma szervezetek is Kelet- és Kelet-Közép-Európában alakultak meg, még az államszocialista rendszerek teljes kiépülése és asszimilációs politikáinak megjelenése előtt.¹² Ezt az időszakot kisebb tiltakozások is kísérték, 1947-ben például a szlovákiai Klenovec faluban tiltakozott mintegy 300 roma a kirekesztés ellen.¹³

A szervezett roma polgárjogi küzdelem kezdetét az 1950-es évekre tehetjük, ekkor alakultak meg Németországban az első társadalmi szervezetek.¹⁴ A németországi romák legkorábbi küzdelmei a vészkorszakban a romák ellen elkövetett népirtás miatti igazság- és jóvátételhez kapcsolódtak. 1956-ban, egy roma (szinti) polgárjogi aktivista testvérpár Oskar es Vinzenz Rose alapította meg a Rasszizmus Nem Zsidó Vallású Üldözötteinek Szövetségét (Verband rassisch Verfolgter nicht-jüdischen Glaubens).¹⁵ A két roma

¹¹ Binder, 2008.

¹² Klímová-Alexander, Iiona: The Development and Institutionalization of Romani Representation and Administration. Part 3a: From National Organizations to International Umbrellas (1945–1970) – Romani Mobilization at the National Level. *Nationalities Papers*, Volume 34, Issue 5, 2006. 605.

¹³ Klímová-Alexander, 2006. 609.

¹⁴ Mayal, David: *Gypsy Identities 1500–2000. From Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*. London – New York: Routledge, 2004. 152.

¹⁵ Margalit, Gilad: German Citizenship Policy and Sinti Identity Politics. In: Levy, Daniel – Weiss Yffat (ed.): *Challenging Ethnic Citizenship: German and Israeli Perspectives on Immigration*. New York–Oxford: Berghahn Books, 2002. 115.

vezető szüleit náci megsemmisítő táborban gyilkolták meg; ők túlélőként szüleik igazságáért is küzdöttek. A történelmi igazságtétel mellett ugyanakkor az iskolai, munkaerőpiaci, települési integrációt is szorgalmazták. 1971-ben alakult meg a Nyugat-németországi Szintik Központi Bizottsága (Zentral Komitee der Sinti Westdeutschlands) szintén Vinzenz Rose vezetésével. A polgárjogi mozgalom történetének egyik fontos állomása volt, amikor 1972-ben a romák az afroamerikai polgárjogi mozgalom megmozdulásait idéző tüntetést szerveztek (miután Heidelbergben egy rendőr lelőtte a roma Anton Lehmannnt). 1974-ben Vinzenz Rose magánadományokból Auschwitz-Birkenauban felállította a meggyilkolt szintik és romák emlékművét.¹⁶ Emblematikussá váltak a roma polgárjogi vezető, Romani Rose (Oskar Rose fia) szavai, amelyek egy, a romákkal szemben elkövetett népirtást bemutató kötetben jelentek meg: „egyazon néphez tartozunk” („dass wir ein Volk sind”).¹⁷ 1979-ben Romani Rose vette át a Szövetség vezetését, majd 1982-től ő lett a heidelbergi Német Szintik és Romák Központi Tanácsának vezetője (Zentralrats Deutscher Sinti und Roma).

A Központi Tanács mellett természetesen Nyugat-Németországon belül is sok szervezet, szerveződés létezett. 1968-ban Hamburgban hozták létre Rudolf Karway vezetésével a Nemzetközi Cigányjogi Bizottságot (Internationale Zigeunerrechtskommission), amely elsősorban a Kelet-Közép-Európából bevándorló romák letelepedési ügyeivel foglalkozott. 1975-ben alakult meg Hamburgban a Roma és Szinti Unió (Rom & Cinti Union), e szervezet létrehozásában és később vezetésében jelentős szerepet játszott a lengyelországi származású polgárjogi aktivista Rudko Kawczynski. Az Unió fő célkitűzése a roma és szinti kulturális identitás megőrzéséhez szükséges jogi és társadalmi feltételek megteremtése volt, s már a megalakulásától fogva segíti a

¹⁶ Reemtsma, Katrin: *Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart*. München: C. H. Beck, 1996. 136–138.

¹⁷ Rose, Romani: Vorwort an die Sinti. In: *Sinti und Roma im ehemaligen KZ Bergen-Belsen am 27. Oktober 1979*, Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1980. 15. Ez akár egy kétszáz évvel korábbi szövegre is utalhatott, amiben egy Fürchtgott Leberecht Christlieb álnéven érkező szerző fogalmazott így németek és német zsidók kapcsolatáról: „Wir Teutsche ... wir *ein Volk sind* [...]” Fürchtgott Leberecht Christlieb: Warum versagt ihr den Juden das Bürgerrecht? *Nemesis*, 1816. 8. (49–103.) 50.

Németországba érkező roma migránsokat és menekülteket.¹⁸ Ezekhez a szervezetekhez hasonló célokat szolgált az 1980-as évek közepétől a frankfurti Rom Union vagy a kölni Rom e.V.

1980-ban a romák egy csoportja a Dachau-i tábor emlékművénél éhségstrájkba kezdett; szószólójuk Romani Rose volt. A tüntetők amiatt tiltakoztak, hogy a bajor belügyminisztérium nem vizsgálta felül a korábbi nyilvántartásokat; a náci hatóságok ugyanis a haláltáborokba elhurcolt romákat „bűnözőkként” regisztrálták, és a Holokauszt áldozatai továbbra is ekként szerepeltek a minisztériumi aktákban.¹⁹

A nyugat-németországi roma mozgalom követeléseinek legmagasabb szintű politikai elismerését az jelentette, amikor az NSZK elnöke, Karl Carstens és a kancellár, Helmut Schmidt 1982-ben rasszista okokból elkövetett népirtásnak nevezte a romák második világháború alatti üldöztetését.²⁰ (A német állam két vezetője március 17-én fogadta a Központi Tanács Romani Rose által vezetett delegációját, és ekkor nyilatkoztak a Holokauszt roma áldozatairól.) 1985 novemberében egy parlamenti (Bundestag) vitában később híressé vált felszólalásában ezt erősítette meg az új kancellár Helmut Kohl.²¹ 1987-től a Német Szintik és Romák Központi Tanácsa roma Kulturális- és Dokumentációs Központot (Kultur- und Dokumentationszentrum) alapított, amelyet 1989-től már a kormányzat is támogatott. Ezt követően megkezdődött a németországi romák közös kultúráját és történelmét bemutató dokumentumok összegyűjtése.²² 1997-ben Roman Herzog német elnök is elismerte, hogy a romákkal szemben elkövetett bűnök éppúgy rasszista népirtásnak minősülnek, mint a zsidóság elleniek.²³

¹⁸ Bunescu, Ioana: *Roma in Europe: The Politics of Collective Identity Formation*. London – New York: Routledge, 2014. 82.

¹⁹ Matras, Yaron: *The Romani Gypsies*. Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press, 2015. 254.

²⁰ Wolfe, Stephanie: *The Politics of Reparations and Apologies*. New York: Springer, 2014. 75., 90.

²¹ Reemtsma, 1996. 139–140.

²² Reemtsma, 1996. 142. A kérdéskör átfogó, eseménytörténeten túlmutató elemzése-értelmezése: von dem Knesebeck, Julia: *The Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2011.

²³ Barany, Zoltan: *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. New York: Cambridge University Press, 2002. 266.

A Porrajmos mint emlékezethely

A roma Holokausztra, a romák üldöztetésére, elpusztítására való emlékezés fontos eleme, egyik elindítója volt a roma polgárjogi mozgalom létrejöttének, és azóta negatív történelmi referenciapontként a közös roma történelemnek és a roma nemzeti identitásnak is fontos részévé vált. A második világháború után a romák tragédiája alig kapott nyilvánosságot. Ennek egyik magyarázata, hogy a náci propaganda gépezet is kevesebbet foglalkozott velük, mint a zsidósággal; a népirtás során a roma áldozatok nagy részét nyilvántartásba vétel nélkül, és sok esetben helyi progromok során gyilkolták meg. A másik magyarázat pedig az lehet, hogy az ő sorsuk – sokszorosan hátrányos, perifériális társadalmi helyzetük, kirekesztettségük miatt, és mivel nem volt lehetőségük képviselni a saját érdekeiket – akkor és később is kevésbé foglalkoztatta a közvéleményt.²⁴ A romák sokáig nem kaptak a zsidó elhurcoltakéhoz és az áldozatok családtagjaiéhoz hasonló kárpótlást. A roma polgárjogi küzdelem fontos célja volt ennek kivívása. Később, a kilencvenes évektől roma kutatók megírták a roma Holokauszt, a romák közös tragédiájának saját, önálló történelmét. Ehhez új, saját kifejezést alkottak a Porrajmost – egy roma kifejezéssel (magyarországi lovári alakja a Pharrajimos) jelölték meg a közös tragédiát (a zsidó Soá megnevezéshez hasonlóan)²⁵, és megkezdődött annak

²⁴ Általában a Holokauszt roma áldozatainak számát 200–500 ezer között becsülik. Az 1990-es évektől az utóbbi számadat lett az elfogadottabb. A porrajmos történetéhez lásd: Baumgartner, Gerhard: *The Fate of the European Roma and Sinti during the Holocaust*. Wien – Paris: 2013. www.romasintigenocide.eu (letöltés ideje: 2017. november 30.); Kapralski, Slawomir: *The Aftermath of the Roma Genocide: From Implicit Memories to Commemoration*. In: Weiss-Wendt, Anton (ed.): *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*. New York: Berghahn Books, 2013. 230–232. Hancock, Ian: Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust. In: Rosenbaum, Alan S. (ed.): *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Boulder: The Westview Press, 1995. 39–64.; Hancock, Ian: 1938 and the Porrajmos: A Pivotal Year in Romani History. *Global Dialogue*, Volume 15, Issue 1, 2013. (Winter/Spring – Genocide.) 107–117.

²⁵ A Porrajmos kifejezés használatát Ian Hancock javasolta: Hancock, 1995. Ennek kritikáját lásd: Stewart, Michael: Remembering without commemoration: the mnemonics and politics of Holocaust memories among European

kizárólag roma szempontú történelmi feldolgozása is, így az esemény közös roma emlékezethellyé válhatott.

Nagy-Britanniában az 1960-as évektől kezdődően bontakozott ki a romák polgárjogi mozgalma. Vezetői között nemcsak romákat, hanem a romák sorsával szolidáris nem-roma politikusokat, értelmiségieket is találunk. Az első politikai cselekedetek Angliában Normann Dodds munkáspárti képviselő nevéhez kötődnek, aki 1945-től 1965-ig Dartford képviselőként az Alsóház tagjaként rendszeresen felszólalt a romák jogaiért. Ő és William Larmour állította fel az ún. Cigány Bizottságot (Gypsy Committee); 1947-ben egy kilenc pontos chartát is elfogadtak a romák egyenjogúsításáról. A roma polgárjogi mozgalom következő fontos állomása az volt, amikor egy nem roma származású újságíró, Grattan Puxon közreműködésével 1966 decemberében megalakították a Cigány Tanácsot (Gypsy Council). Ennek Puxon volt a titkára, 1966 és 1971 között, és Hughie Smith az elnöke. Többek között egyenlő jogokat követeltek az oktatásban, emellett munkát és lakhatást a romáknak, illetve hogy a campingeket minden megyében nyissák meg a vándorló csoportok előtt, valamint egyenlő bánásmódot. Még folyóiratot is alapítottak *Romano Drom* címmel. Nagy-Britanniában az 1960-as évektől létrejövő polgárjogi mozgalomra kétségkívül hatással volt a nagy-britanniai „fekete radikalizmus” példája is, amelynek célja az etnikai, „faji” egyenlőség kivívása volt. A roma lakosságot sújtó kirekesztés mellett ennek a következménye is lehetett, hogy követeléseiket sokszor a rasszizmus elleni harc jegyében fogalmazták meg, holott célkitűzéseik általában is értették a Nagy-Britanniában vándorló életformát követő csoportok jogait, és nemcsak a romákét.²⁶

1960-tól törvény, az ún. Caravan act korlátozta a lakókocsi helyek számát Angliában és Walesben, és a roma polgárjogi mozgalom egyik legfontosabb eredményének számított, hogy 1968-ban a Parlament elfogadta a lakókocsi helyekről szóló törvényt

Roma. *Journal of the Royal Anthropological Institute* n.s., Issue 10, 2004. 564. Más megnevezések is léteznek: Auzias, Claire: *Samudaripen: le Génocide des Tsiganes*. Paris: L'Esprit Frappeur, 1999; Bársony, János – Daróczi, Ágnes: *Pharrajimos: The Fate of the Roma During the Holocaust*. Budapest: CEU Press, 2007.

²⁶ Mayal, 2004. 206.

(Caravan Sites Act), amely arra kötelezte a helyi önkormányzatokat, hogy a vándorlóknak megfelelő táborhelyeket biztosítsanak. A hetvenes évek elejétől, több országos roma szervezet is alakult Nagy-Britanniában: 1970-ben létrehozták az oktatási ügyekkel foglalkozó Nemzeti Oktatási Tanácsot (National Education Council), a magát valamennyi brit roma szervezeteként meghatározó Nemzeti Cigány Tanácsot (National Gypsy Council) és 1972-ben a Roma Ipartestületet (Romany Guild). Ezek mellett az 1970-es évek elejétől fogva regionális, illetve helyi szervezetek is létrejöttek: a Déli Cigány Tanács (Southern Gypsy Council), a Cigány és Roma Szervezetek Peter Mercer Szövetsége (Peter Mercer's Association of Gypsy and Romani Organizations), a Roma Táborhely-tulajdonos Testület (Romani Site Owner's Guild), vagy Skóciában a Tanácsadó Bizottság a Vándorlókról (Advisory Committee on the Travelling People).²⁷

A vándorlás mint emlékezhely

Nagy-Britanniában, ahogy más európai országokban is sokáig a romák különbözőségének és megkülönböztettségének egyik alapja a vándorló életforma volt. A nagy-britanniai roma polgárjogi mozgalom küzdelmei is jórészt ehhez kapcsolódtak, és az ebből fakadó szociális hátrányok enyhítését célozták. Mindehhez különféle a roma történelem és élet egészét átfogó, a közös identitást erősítő értelmezések kötődtek.²⁸ Az országok között, majd az országokon belül vándorló roma csoportok e tudományos teóriák szerint szinte állandó üldöztetésben éltek (a vándorló csoportok életét szabályozó, saját szokásaikat tiltó állami és helyi rendeletek miatt), de megtartották szabadságukat és különállásukat a nem-romák törvényeitől és társadalmától. Más szerzők azonban ezzel szemben éppen azt hangsúlyozzák, hogy mindig volt kölcsönhatás a nem roma és a roma (vagy romának tartott csoportok között).²⁹ Mindazonáltal a

²⁷ Taylor, Becky: *A Minority and the State: Travellers in Britain in the twentieth century*. Manchester – New York: Manchester U.P., 2008. 187–217.; Mayal, 2004. 206.

²⁸ Liégeois, 1994.

²⁹ A magyar történelem kapcsán lásd: Nagy Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: Romák a

vándorlásukról tudósító szövegek, képek is fontos emlékezhellyé váltak a roma identitásépítés folyamatában. Többen általában is a közös múlt, a hagyomány bizonyos elemeivel hozzák összefüggésbe a romák identitását, vagyis a hagyományosan cigány foglalkozásnak tekintett mesterségek³⁰ gyakorlásával, illetve a vándorló életformával. A régi szokások azonban a modernitás korában jól láthatóan veszítettek összetartó erejükből,³¹ ugyanakkor emlékezhelyekként a romák közös történelmének, identitásának részeként később is felbukkannak a transznacionális szinten elfogadott dokumentumokban.

Más nyugati és délnyugati országokban is megjelentek, civil kezdeményezések nyomán megszülető, vagy az állam által támogatott, roma vagy romákkal foglalkozó szervezetek. 1962-ben Norvégiában Kormányzati Cigány Bizottságot (Government Gypsy Committee) alapítottak. Az 1960-as évek közepén Párizsban alakult meg a franciaországi romák első országos szervezete, a Nemzeti Cigány Szervezet (Organisation Nationale Gitane).³² 1964-ben egy katolikus pap, Bruno Niccolini alapította Olaszországban az Opera Nomadi szervezetet, hogy közvetítsen a hatóságok és a romák között.³³ Spanyolországban a roma politikai aktivitás első jelei szintén a katolikus egyházhoz kötődően jelentek meg.³⁴ 1967-ben Finnországban Országos Cigány Szövetséget (Suomen Mustalaisyhdistys) alapítottak. 1968-ban az angol törvénnyel egyidőben Hollandiában is törvény mondta ki, hogy helyi tanácsoknak táborhelyeket kell létesíteniük a vándorló karavánok

történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája. Budapest: Történelemtanárok Egylete, 2008. 35–50.

³⁰ A hagyományos cigány mesterségnek tekintett foglalkozásokat a tanulmányban nem tárgyaljuk részletesebben, mivel ezek később nem jelennek meg hangsúlyosan a nemzetépítés folyamatában, illetve a roma nemzeti mozgalmat elismerő nemzetközi szervezetek (Európa Tanács, EBESZ, EU) dokumentumaiban sem.

³¹ Liégeois, 2007. 98.

³² Mayal, 2004. 204.

³³ Klímová-Alexander, Ilona: The development and institutionalization of Romani representation and administration. Part 3c: religious, governmental, and non-governmental institutions (1945–1970) *Nationalities Papers*. 38 Volume, 1 Issue, January 2010, 113.

³⁴ Klímová-Alexander, 2010. (Part 3) 108.

részére. 1970-ben Norvégiában a kormány jelentést adott ki a romákkal kapcsolatos állami feladatokról. 1972-ben Svédországban alapították meg az ott élő finn romák szervezetét, a stockholmi Finn Cigánytanácsot (Finska Zigenarförening), majd 1973-ban felállt a Skandinávia roma lakosságát és az ő szervezetüket átfogni kívánó Északi Cigánytanács (Nordiska Zigenarråd).³⁵

A kelet- és a kelet-közép-európai államszocialista országokban, ahol az európai roma lakosság túlnyomó többsége élt, a kormányzatok részben erőszakos kényszerítő, részben – a társadalmi integráció terén átmeneti eredményeket hozó – szociális intézkedések révén kívánták asszimilálni a romákat. Ebben a térségben az állami politikáknak közös eleme volt az a törekvés, hogy felszámolják a Nyugaton sok esetben elismert és később a nemzetközi kormányközi szervezetek által is az identitás védett elemeként támogatott, ám ekkorra már visszaszoruló vándorló életmódot. 1958-ban Bulgáriában és Csehszlovákiában tiltották be a vándorló életformát. Magyarországon az 1961-es párthatározat célozta a romák kényszerasszimilációját. 1969-ben Bulgáriában szegregált iskolákat alapítottak a cigány gyermekek részére. Romániában ezzel szemben a párt és az állami hatóságok nem adtak ki cigánypolitikai határozatokat, rendeleteket, és még a 70-es, 80-as években is, amikor tettek bizonyos lépéseket a szociális helyzet javítására, azokat többnyire titokban tartották.³⁶

A kelet- és a kelet-közép-európai államszocialista országokban is voltak ugyanakkor olyan államilag meghatározott keretek között működő roma szervezetek, illetve olyan államilag támogatott események, rendezvények, amelyek révén a pártállam különböző időszakokban etnikai, nemzeti kisebbségként ismerte el a romákat. 1947-ben Bulgáriában például szovjet mintára Roma Színház (Teatr Roma) alakult, amely 1951-ig létezhetett. 1968-ban a csehszlovák állampárt engedélyezte a Cigány-Roma Szövetség (Svaz Cikánů-Romů/Svaz Cigánov-Rómov) megalapítását.³⁷ Magyarországon 1957–1961 között létezett a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, amelyet a pártállam más nemzetiségi szövetségek

³⁵ Kenrick, Donald: *The A to Z of the Gypsies*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2010. 271.; Mayal, 2004. 233., 235., 241.

³⁶ Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris, 2001. 217.

³⁷ Barany, 2002.

mintájára hozott létre. Később, a hetvenes évek végétől – részben az 1961-es párthatározatot követő asszimilációs politika kudarca miatt – a párt korifeusai ismét az etnikai hagyományok ápolását támogatták. 1985-től a Hazafias Népfront fennhatósága alatt Országos Cigánytanács működhetett; 1986-ban pedig újraalapították a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét.³⁸ Jugoszláviában előbb etnikai csoportként, majd nemzeti kisebbségként is elismerték a romákat. A macedón alkotmány például már 1971-ben etnikai kisebbséggé nyilvánította a helyi roma közösségeket. 1981-ben pedig hivatalosan is deklarálták nemzetiségi státuszukat.³⁹ A romák kulturális jogokat is kaptak a médiában való megjelenés és az oktatás területén. 1973-ban Macedóniában Roma Rádió indult, ami Tetovóból sugározott adást, vagy 1983-ban romani nyelvű oktatás kezdődött Koszovóban.⁴⁰ A hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évektől kezdődően már megindult a romák önszerveződése, polgárjogi mozgalma is a térség országaiban. A romák nemcsak a civil társadalmi szerveződésekben vettek részt hanem a demokratikus ellenzék politikai mozgalmában is például Csehszlovákiában a Charta '77-ben,⁴¹ vagy Magyarországon a pártállami cigány szervezetek alternatívájaként hívták életre roma és nem roma értelmiségiek a PHRALIPE Független Cigány Szervezetet 1989-ben.⁴² Ugyanebben az évben hasonló célokkal, illetve a romák

³⁸ Majtényi – Majtényi, 2012. 59–106.

³⁹ Matras, 2015. 236.; Crowe, David: *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Press, 1996. 195–285.

⁴⁰ Vermeersch, Peter: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2006. 45–100., Barany, 2002, 112–156.; Majtényi, Balázs – Majtényi, Balázs: *A Contemporary History of Exclusion: The Roma Issue in Hungary from 1945 to 2015*. Budapest and New York: CEU Press, 2016.

⁴¹ Matras, 2015. 256. Trehan, Nidhi: In the name of the Roma? The Role of private foundations and NGOs. In: Will Guy (ed.): *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2001. 135–136., 144–145.

⁴² Kiemelendő, hogy Magyarországon roma és nem roma értelmiségiek közösen léptek fel a cigány lakosság kitelepítését célzó törekvések ellen. Miskolcon 1989. február 2-án alakították meg a Gettóellenes Bizottságot Horváth Aladár vezetésével. Ez a nap tekinthető a roma polgárjogi mozgalom kezdetének. 1989. áprilisában alakult meg a Phralipe Független Cigány Szervezet, amely az állampárti cigánypolitika megszüntetését, és a cigányság valódi érdekképviseletének programját fogalmazta meg. Az első ügyvivői testületnek

nemzetiségi jogainak a biztosítása érdekében született meg a Jugoszláv Romák Szövetsége.⁴³

A roma polgárjogi mozgalom kibontakozásának első szakaszában tehát még nemzetállami keretek között születtek meg a roma identitást erősítő első emlékezhelyek. Németországban ilyen volt a romákkal szemben elkövetett népiirtás (Porrajmos) története, vagy Nagy-Britanniában a vándorló életforma. E helyek ugyanakkor magukban hordták annak a lehetőségét is, hogy később transznacionális emlékezhelyekké váljanak majd, mivel az emlékező közösség részeként hozzájuk az országhatárokon túl élő roma csoportok is kapcsolódhattak. Más országokban bizonyos, hagyományosan cigány foglalkozásoknak tekintett mesterségek bírtak hasonló jelentőséggel (elsősorban a kelet-közép-európai szocialista országokban, ahol a vándorló életmódot korlátozták, és a Porrajmos tragédiájának feldolgozására, valamint jóvá- és igazságtételre sem volt ekkor lehetőség). Fontos mozzanat volt továbbá az is ebben az időszakban, hogy a korábban elsősorban helyi szinten létező roma kulturális szokás- és hagyományrendszereket, ill. nyelveket és nyelvjárásokat a megszülető országos szintű szervezetek a nemzeti kisebbség létének bizonyítékaként ismerték el, amelyek így szintén közös emlékezhelyekké váltak, és megkezdődött az ezek közötti kapcsolatrendszerek kialakítása is (egyelőre még csak az egyes országokon belül).

Az ötvenes évektől kezdődően tehát megjelentek azok az első civil szereplők, magánszemélyek és többnyire nemzetállami keretek között működő NGO-k, amelyek később – az egymáshoz való kapcsolódásaik, a közössé váló emlékezhelyek révén – kilépnek majd a nemzeti keretek közül, és megteremtik azt a transznacionális

tagja volt: Osztóján Béla ügyintéző titkár, aki később is a szervezet első embere maradt, Zsigó Jenő, Horváth Aladár, Hága Antónia, Balogh Attila, és mellettük nem roma értelmiségiek, mint például Furman Imre, Havas Gábor, Ladányi János, Lázár Guy, Pankucsi Márta, Solt Otília vagy Révész Sándor. 1991-ben az Kisebbségi Kerekasztal tárgyalásokon a romák képviselői nemzetiségi státuszt kértek a roma közösségeknek. Az 1993-as kisebbségi törvény a roma kisebbséget szerepeltette a nemzeti és etnikai kisebbségek felsorolásában. Blaha Márta – F. Havas Gábor– Révész Sándor: Nyerőviszonyok. Roma politikatörténet. *Beszé-
lő*. 15. 1995/5. 20–28; Majtényi Balázs – Majtényi György, Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010. Budapest: Libri Kiadó, 2012. 99.

⁴³ Barany, 2002. 150.

emlékezet- és identitáspolitikát, amely később meghatározza a roma nemzetépítést. Ebben az első időszakban azonban – ha azt a későbbi jelenségek felől nézzük – még a nemzeti keretek között való gondolkodás, és a kisebbségként felfogott roma csoportok jogaiért való küzdelem határozta meg (határolta be) a romapolitika lehetőségeit.

II. A roma nemzetépítés transznacionális szervezetei

A romák valóban transznacionális szervezetei a hetvenes évek elejétől jelentek meg, bár korábban is születtek hasonló kezdeményezések. Bukarestben például már 1933-ban nemzetközinek nevezett Roma Kongresszust tartottak.⁴⁴ Franciaországban a Romániából bevándorolt Ionel Rotariu vezetésével 1959-ben megalapították a világ valamennyi roma közösséget összefogni kívánó Cigány Világközösséget (Communauté Mondiale Gitane, CMG). Később ennek betiltása után egy magyarországi származású roma, Vanko Rouda alapította meg 1965-ben a Nemzetközi Cigány Bizottságot (Comité International Tsigane, CIT).⁴⁵ A CIT programjában kezdetben még szerepelt az önálló államiság megteremtésének a gondolata is. (A konkrét tervek között pedig az is, hogy biztosítsa a jóvátételt a Holokauszt valamennyi, világszerte élő roma áldozatának, illetve a

⁴⁴ Sok nemzetközinek nevezett tanácskozás (international meetings) volt korábban is, például a Cannstadi konferencia 1871-ben, Szófia Kongresszus 1905-ben (ahol leginkább bulgáriai romák gyűltek össze. 1934-ben a Romániai Cigány Unió (Romanian Gypsy Union) szervezte meg a fent említett nemzetközi tanácskozást a Bukaresti Konferenciát (Bucharest Conference). A második világháborút követően is rendeztek hasonló rendezvényeket, például az Európai Kongresszust Sevilleban. Mayal, 2004. 204.

⁴⁵ Ennek kezdetben egyik fő mozgatója, a fent említett Ionel Rotaru volt, aki miután Romániából Franciaországba menekült, 1959-ben Franciaországban megkoronáztatta magát, és a VAIDA VOEVOD III címet használta, s valamennyi roma vezetője kívánt lenni. (A hagyományok szerint a romániai Ursari törzs vajdájának tekintette magát.) 1960-ban ő alapította meg a CMG-t. Alapvető elképzelése egy független állam, Romanisztán felállítása volt (Romanestan), 1965-ben a francia állam betiltotta a szervezetét. Jean-Pierre Ligeois: *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg: Council of Europe Press, 1994. 250.

családtagjaiknak.)⁴⁶ Az elképzelt roma állam történelmi mintaképe nyilvánvalóan Izrael volt. Sokáig élt ugyanis a roma vezetők körében az az elképzelés, hogy a hasonló üldöztetéseket átélte zsidóság példáját követve ők is esélyt kaphatnak a saját államiség megteremtésére. Később azonban, a hetvenes évektől, a tanulmány következő részében tárgyalt módon, a nemzetépítésnek – nem a nemzetállam létehez kapcsolódó – transznacionális formái kerültek a romapolitika homlokterébe.

1971 áprilisában a CIT és az ahhoz csatlakozó brit Cigány Tanács szervezte meg az első Roma Világkongresszust, az Egyházak Világtanácsa és az indiai kormány támogatásával a London melletti Orpingtonban. Tíz ország (Csehszlovákia, Finnország, Norvégia, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Magyarország, Írország, Spanyolország és Jugoszlávia) huszonhárom képviselője vett részt az eseményen, de érkeztek „megfigyelők” is, a belgiumi, kanadai, indiai és az amerikai romák képviseletében. A küldöttek egy része, sőt a romák többsége, ekkor még a kelet-európai államszocialista diktatúrákban élt, amelyek többnyire csak névlegesen ismerték el a kisebbségek létét és jogait. Megjegyzendő, hogy a rendezvényen és később a különböző világszervezetek vezetésében kiemelkedő szerepet játszottak a jugoszláviai romák képviselői. (Jugoszláviában a helyi roma kisebbségek ugyanis deklarált nemzetiségi jogokkal rendelkeztek, és politikusaik már ekkor a határokon túlmutató roma nemzetépítés eszméjét képviselték.)⁴⁷ A kongresszuson öt albizottságot alapítottak, amelyek szociális, oktatási, nyelvi, kulturális ügyekkel, ill. a romákkal szemben a második világháború alatt elkövetett bűnökkel foglalkoztak.⁴⁸ Az 1971-es kongresszustól fogva a különböző országok roma szervezetei (kezdetben épp a világkongresszusok révén) megteremtették az egymással való együttműködés transznacionális intézményeit, és ennek révén a roma nacionalizmus emlékeztethelyeit, illetve e nacionalizmus közös – a transznacionális

⁴⁶ Marchand, Anna: *La Protection Des Droits Des Tsiganes Dans L'europe D'aujourd'hui*. Paris: l'harmattan, 2001. 36–38. Jean-Pierre Ligeois: *Roms en Europe*. Brussels, Council of Europe Press, 2007. 217.

⁴⁷ Barany, 2012. 151.

⁴⁸ Lásd a következő magyar összefoglaló elemzést a Roma Világkongresszusok történetéről, és ehhez kapcsolódóan a nemzetépítés folyamatáról: Bernáth, 2011.

emlékezethelyekhez, szimbólumokhoz kötődő – politikai nyelvét, amilyen valamennyi roma képviselőjében megszólalhattak.

A roma népnév mint emlékezethely

Az 1971-es kongresszuson fogadták el egységes népnévként a roma elnevezést (romani nyelven a rom, roma szó eredeti jelentése: ember/ek/, ill. férfi/ak/) a szinti, a cigány vagy a gitane különböző változatai helyett (mint a különböző roma népek, csoportok közös elnevezését). Érdekes párhuzamot vonni például az 1950-es és az 1960-as évek fekete polgárjogi mozgalmaival, amelyek a *fekete (black)* kifejezést, ami korábban a fehérektől való megkülönböztetettséget jelképezte, a közös büszkeség, az erő szimbólumává, azaz saját identitássá változtatták. (Hasonló módon zajlott ez később a queer mozgalom esetében is, amely egy szitokszót formált át a közös büszkeség szimbólumává, közösségi identitást kifejező fogalommá). Az USA polgárjogi mozgalmai is új önmegjelölést alkottak az afroamerikai, ill. afrikai-amerikai kifejezések használatával. A romák egy olyan megnevezést tettek meg a közös (nemzeti) identitás kifejezőjévé, amelyet ekkor már használtak népnévként, és amelyhez talán a legkevesebb előítélet társult.⁴⁹ A közös roma identitás megfogalmazása és felvállalása

⁴⁹ Erről a kérdésről részletesebben Bernáth Gábor írt: Bernáth, 2011. 59–60. Többen rámutattak arra, hogy a klasszifikálók és a klasszifikáltak (értsd: a többségi intézmények és a kirekesztettek) közötti küzdelemben teremtődtek meg korábban a cigány népnevek is, és jelentek meg az azokhoz kapcsolható negatív vagy pozitív konnotációk, valamint a romantikus eredetmítoszok. (Több csoport megnevezés ugyanakkor egyszerűen foglalkozásokat jelölt, vagy éppen a roma közösségek egymástól való megkülönböztetését szolgálta.) A roma népnév megteremtése és használata ezzel szemben megfogalmazott kísérletként fogható fel a társadalmi stigmák eltüntetésére, egy pozitív vagy semleges kép megalkotására. Vermeersch, 2006: 13–15. A magyarországi roma nemzetépítés folyamatához lásd: Binder Máttyás, „Felébredt ez a nép...” A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. Budapest: ELTE BTK, 2006. 72–75.; Kállai Ernő: Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio*, 2014/2. 114–146.; Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995/3. 333–334.

a romák politikai aktivizálódásához kapcsolódik, vagyis egy politikai mozgalom eredménye volt.⁵⁰ E mozgalom, a roma nacionalizmus létjogosultságát megkérdőjelező álláspontokkal szemben mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a közös múltat, eredetet relativizáló állítások más – nemcsak diaszpórában élő – népek, nemzetek történelme kapcsán is megfogalmazhatók.⁵¹

Nemzeti szimbólumok mint emlékezhelyek

A romák ekkor fogadták el közös himnuszként a romani nyelvű „Gelem, gelem” kezdetű dalt, amely eredetileg egy régi roma népdal, amit Jarko Jovanovič írt újra 1969-ben, és utalásokat tartalmaz a szétszórásra, az üldöztetésre, ill. a Porrajmos-ra. Magyarországon például emellett egy magyar nyelvű dalt *A zöld az erdőt* is használgák a romák himnuszaként, amelynek beás változata is létezik.⁵² A romák képviselői megalkották az ’Opre roma!’ (Fel, romák!) jelmondatot is. A kongresszus egy zöld és kék sávós zászlót fogadott el az összetartozás nemzetközi jelképeként, amelyet középen egy vörös, tizenhat fokú csakra díszít. (Ehhez hasonló lobogóban állapodott meg a Romániai Cigányok Általános Egyesületének 1933-as konferenciája is.) Az ekkor elfogadott zászló közepén a „csakra” a feltételezett közös őshazára, Indiára utalt.⁵³ A kongresszuson megfogalmazták az egységes (irodalmi) nyelv megteremtésének az igényét, a különböző nyelvváltozatokban

⁵⁰ Vermeersch, 2006. 13–15.

⁵¹ A közös indiai eredetet feltételező nemzetépítő törekvések tudományos kritikája: Okely, Judith: *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. A szerző rámutatott arra, hogy a roma csoportok egy része – a nyelvészeti bizonyítékokra építő diaszpóra-elmélettel szemben – a többségi társadalmakból szakadhatott ki. A különböző megközelítések kritikus áttekintése: Fosztó László: Viták és irányzatok a roma-kutatásban. Vázlat közpolitikák kidolgozásához. *Korunk*, 2009 5. 22–30.

⁵² Balogh Lídia: Esztétikum közcélra: A szimbólumok, mítoszok, illetve allegóriák közösségi szerepéről, a roma nemzetépítési törekvések példáján keresztül, *Pro Minoritate*, 2011/3. 144–157.

⁵³ Acton, Thomas – Klimová, Ilona: The International Romani Union: An East European answer to West European questions? Shift in the focus of World Romani Congresses 1971–2000. In: Guy, Will (ed.), 2001. 158–160; Bernáth, 2011. 56–57.

létező romanit fogadták el hivatalosan közös nyelvnek, és megalkották az első cigány ábécét (amely az uniformizált közös írott nyelv megalkotása felé tett első lépésnek számított, amiről még később írunk). A fekete mozgalmak példájára kinyilvánították azt, hogy a romák egymás testvérei, és egyazon nemzet tagjainak tekintik magukat. Jellemző volt, Grattan Puxon felszólalása a kongresszuson, aki a Brit Cigánytanács vezetőjeként arról beszélt, hogy a romák most már a korábbi kisebbségi lét helyett, egy nagy nemzet részeinek érezhetik magukat. A későbbi kongresszusok megalkották a romák közös emlék- és ünnepnapjait is.⁵⁴

Az indiai őshaza mint emlékezhely

Hasonló jelentősége volt annak, hogy kimondták valamennyi roma, illetve romának tartott közösség közös eredetét. India, a közös őshaza mára ugyancsak identitásteremtő emlékezhellyé vált a roma csoportok körében. A feltételezett, de a modernitásra bizonyosan elfeledett közös eredet nyelvtörténeti bizonyítékait a nem roma kutatók tárták fel a 18. század végétől kezdődően. A romák – ma tényként kezelte – indiai eredetét a 18. század közepén alkotta meg a többségi tudomány.⁵⁵ A számos roma csoport által – különböző nyelvváltozatokban – használt romani nyelv egyértelműen észak-indiai rokonságot mutat. (Többen azonban ma is megkérdőjelezi valamennyi roma csoport közös

⁵⁴ Mayal, 2004. 205.

⁵⁵ A 18. században egy magyar teológushallgató Vályi István állítólag a leideni egyetemen három malabár diákkal találkozott és szójegyzéket készített a nyelvükről. A lejegyzetelt szavakból hazatérése után magyarországi cigányok többet megértettek. (Később kiderült, hogy Vályi nem Leidenben, hanem Utrechtben tanult, bár Leidenben is járhatott.) A történetet Augustini ab Hortis Sámuel révén ismerjük. (Szilvási, 2015. 4.; Hancock, Ian: *Danger! Educated Gypsy. Selected Essays*. Ed. Karanth, Dileep, Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2010. 47–53. *The Hungarian Student Vályi István and the Indian Connection of Romani*. Roma (1992) 36: 46–49 és Lacio Drom, (1993) 44:17–23.) Az indiai rokonságot kezdetben elsősorban nyelvészeti érvek támasztották alá, később genetikai kutatások is próbálták bizonyítani az egyes roma csoportok közötti rokonságot. Az indiai eredet a korábban feltételezett egyiptomi származást szorította háttérbe. A diaszpóra elmélet kritikus ismertetése: Vermeersch, 2006. 13–14.

eredetét, tehát az etnikai – vagy olykor „faji” /race/ – alapon értelmezett rokonságot, és az összetartozás gyökereit inkább a kezdetben vándorló életmódot folytató csoportok perifériális társadalmi helyzetében látják).⁵⁶ A romák, illetve a romák kutatói megneveztek olyan – észak indiai nyelvet beszélő – indiai és pakisztáni népcsoportokat, illetve kasztokat, amelyekkel a közelebbi rokonságot is feltételezik. Az egyik ilyen a főképp Pandzsáb Államban élő Banjara, amelynek képviselői megjelentek utóbb a második, Genfben megrendezett, Roma Világkongresszuson, a másik pedig a Sapera (más néven: Kalbelia). A nyelvészeti bizonyítékkal alátámasztott rokonság különböző intézményes és személyi kapcsolatokat is kialakított a népcsoportok s az európai romák képviselői és szervezetei között. Az indiai vallások, hagyományok, kultúra tudatosan felépített kultusza megfigyelhető egyfelől az európai roma értelmiségiek körében, s a roma irodalomban például nemcsak a témákban, hanem hindi szavak átvételében is megmutakozik. Másfelől a romákkal való rokonságot Indira Gandhi kormánya is elismerte⁵⁷ és annak ápolásának már hagyománya is van Indiában.⁵⁸ Összességében a nemzetépítés transznacionális folyamatában mára az indiai őshaza vált az egyik legfontosabb emlékezhellyé, amelyhez valamennyi roma közösség identitása kapcsolódhat.⁵⁹

⁵⁶ Összefoglalóan lásd például a kelet-közép-európai romák nyelvi sokszínűségéről és sokféle identitásáról: Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: *Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe*. In: Kamusella, Tomasz – Nomachi, Motoki – Gibson, Catherine (ed.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. London: Palgrave, 2015. 26–54.

⁵⁷ Ryder, Andrew – Szilvasi, Marek: Marginality, Activism and Populism The Roma and Postcolonial Indian Thinkers”, *The Indian Journal of Social Work*, Volume 78, Issue 1, 2017. 93.

⁵⁸ Ennek indiai intézményei a Chandigarh Festivals, ill. az Indian Institute of Romani Studies. Kenrick, Donald: *Gypsies: From the Ganges to the Thames*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2004. 90–91.

⁵⁹ Bernáth, 2011. 57–58.

A szétszórás mint emlékezhely

A közös indiai eredet, az őshaza mellett az onnan való elvándorlás és szétszórás közös tapasztalata később ugyancsak emlékezhellyé vált. Roma értelmiségiek már korábban is írtak a közös őshazáról és – zsidó mintára – a szétszórás történetéről. A kongresszust követően a pándzsábi Chandigarh-ban megnyitották a Roma Tanulmányok Indiai Intézetét.⁶⁰ S jellemző, hogy a következő 1978-ban tartott (genfi) kongresszusra már Pándzsáb tartomány miniszterelnökét is meghívták.⁶¹ Több roma értelmiségi utazott ezt követően tanulmányútra Indiába, és az őshaza számos irodalmi és művészeti alkotás témája lett. Jellemző a megalkotott történet minden kétséget kizáró egyértelműségére, Thomas Actonnak a *New Society*-ben 1974-ben megjelentetett cikke, mely szerint a romák „vagy pontosabban romaniak indiaiak, akik a tizedik században elhagyva Indiát, a zsidókhoz hasonlóan lassan szétszóródtak, szerte a világban”.⁶² Az eredetmítoszt, amelyet hasonló kritikával kell kezelnünk, mint más népek, nemzetek egységteremtő származástörténeteit (s amelynek megformálásai a szétszóródás és a kirekesztés miatt leginkább a diaszpórában élő zsidóság történelméhez hasonlatosak), később a különböző országok roma közösségei is felfedezték maguknak. A történész, Ian Hancock általánosságban is hangsúlyozza az összetartozást erősítő pozitív történelmi elbeszélések, például a közös indiai eredet felfedezésének a jelentőségét.⁶³ Ennek kapcsán felmerült annak

⁶⁰ Kenrick, Donald: *Gypsies: From the Ganges to the Thames*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2004. 90–91.

⁶¹ Bernáth, 2011. 57.

⁶² „(...) or more properly Rom, or Romanichals, are an Indian people who, leaving India in the tenth century, have slowly dispersed, like Jews, all over the world.” Thomas Acton: True Gypsies – myth and reality, *New Society*, 6 June 1974. 563.

⁶³ A közös indiai eredet tudatának identitásteremtő jelentőségét hangsúlyozza: Hancock, Ian F.: *The Indian origin and westward migration of the Romani people*. Texas: Ms. University of Austin, 1998.

az igénye, hogy a történetírók e történelem (és e történetírás) romani fogalmi nyelvét is megalkossák.⁶⁴

Emellett a közös történelem átélhető referenciapontjaként jelent meg ettől fogva transznacionális szinten is a roma Holokauszt, a Porrajmos. A Cigány Világszövetség kongresszusának határozata alapján 1972 óta emlékeznek meg arról a romák, hogy 1944. augusztus 3-ra virradóra több mint háromezer cigány embert gyilkoltak meg az auschwitzi haláltáborban SS-katonák. Ez lett a második világháborús népiértás cigány áldozatainak az emléknappja. A több országban is felállított Porrajmos emlékművek az emlékezés és az emlékeztetés fontos szimbólumaivá váltak.⁶⁵

Végül a kongresszus az 1965-ben alapított CIT-et átnevezte Komiteto Lumniako Romano-vá (International Rom Committee, IRC). Az IRC lett az első állandó testülete a nemzetépítés, a transznacionális nacionalizmus programját megalkotó romáknak.⁶⁶ A II. Roma Világkongresszuson Genfben 1978-ban huszonhat ország százhusz delegáltja vett részt, ezen már több nemzetközi szervezet így az ENSZ, az UNESCO, vagy az Európa Tanács képviselői is jelen voltak. A kongresszuson felállítottak egy új állandó testületet (Romano Ekhipe), közismert nevén Nemzetközi Roma Unió (International Romani Union-t, IRU). Ennek az lett a feladata, hogy a romák nemzeti érdekeit megjelenítse a különböző nemzetközi szervezetek előtt, például az ENSZ-ben, az UNESCO-ban vagy az EBESZ-ben. Az ekkor megszületett új szervezet 1979-ben konzultációs státust kapott az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa mellett. Újabb lépés történt a közös ünnepek, hagyományok megteremtése felé azzal, hogy Charlie Chaplin születésnapját, április 16-át a Roma Színészek Világnapjává tették. (Chaplin anyai nagyanyja roma származású volt, vagy legalábbis annak tartotta őt a

⁶⁴ Hancock például könyvét romani címmel is ellátta, és a fejezetcímekben a roma történelem nagy korszakait, fontosabb eseményeit romani nyelven is megnevezte: ‘O Teljaripe: The move out of India’, ‘O Aresipe: Arrival in Byzantium’, vagy O Baro Porrajmos: The Holocaust’. Hancock, Ian F.: *We are the Romani people. Ame sam e Rromane džene*. Hatfield: Centre de recherches tsiganes/University of Hertfordshire Press, 2002.

⁶⁵ Bernáth, 2011, 58.

⁶⁶ Mayal, 2004. 205.

családi emlékezet.) Indiát pedig hivatalosan is anyaországnak nyilvánították.⁶⁷

Az IRU feladata lett a későbbi kongresszusok megszervezése is. 1981-ben Göttingenben rendezték meg a III. Roma Világkongresszust. A göttingeni rendezvényen huszonnégy ország háromszáz képviselője jelent meg. Az eseményt a Fenyegedett Népek Társaságának (Gesellschaft für Bedrohte Völker) támogatásával rendezték meg. A központi téma ismét a Holokauszt, pontosabban a Porrajmos volt; ezt jelzi az a tény is, hogy Simon Wiesenthal is szerepelt a kongresszus meghívott előadói között. A német kormánytól kérték a romákkal szemben elkövetett népiirtás tényének hivatalos elismerését, ami 1982-ben történt meg. Megoldási javaslatok születtek a Porrajmos áldozatok és családtagjaik kárpótlásáról, illetve ismételten döntöttek a közös indiai eredet elfogadásáról.⁶⁸ 1990-ben Serockban, Varsó mellett rendezték meg a IV. Roma Világkongresszust, ezen huszonnyolc ország több mint kétszáz küldötte jelent meg, és a korábbinál még nagyobb arányban képviseltették magukat a kelet-közép-európai országok roma közösségei, közülük került ki az ekkor megválasztott elnökségi tagok többsége is.⁶⁹ Megvitatták a különböző országokról szóló jelentéseket. A kongresszust megelőzően egy nyelvészeti konferenciát tartottak a roma nyelv egységesítéséről.⁷⁰

A romani nyelv mint emlékezhely

Érzelmes volt a roma szervezetek körében az a törekvés már a hetvenes évektől kezdődően, hogy a közösségépítés transznacionális terében is identitásteremtő erővé kívánják tenni a roma nyelvet. A roma (romani) nyelv alatt a kutatók általánosságban a különböző roma csoportok által beszélt nyelvváltozatokat értik. E nyelveket (nyelvjárásokat) az európai romáknak csak feltehetően a negyven százaléka beszéli, ám ha összeadjuk a romani különböző változatait valamilyen

⁶⁷ Acton – Klimová 2001, 157–219.

⁶⁸ Donert, Celia: Charta 77 and the Roma. In: Hoffmann, Stefan-Ludwig (ed.) *Human Rights in the Twentieth Century*, New York: Cambridge University Press, 2010. 206.; Acton – Klímová, 2001. 160–161.

⁶⁹ Fosztó, 2003. 114.

⁷⁰ Acton – Klímová, 2001. 161–162.

formában használó roma csoportok létszámát, akkor a romák még így is Európa egyik legszamosabb nyelvi kisebbségét alkotják. (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy nemcsak az egyes országok roma kisebbségeiről szóló számadatok, hanem a nyelvhasználatról tudósítók is sokszor különböző szempontú adatfelvételek összesítésén alapulnak. Emiatt, illetve a nyelvészeti besorolás bizonytalanságai miatt legfeljebb érzékeltethetik a különböző, e statisztikákban egységesen roma nyelvűnek tekintett csoportok létszámát.) A nyelv egységesítésének, pontosabban az egységesen használt közös nyelv megalkotásának (amely, mint hangsúlyoztuk, a közös eredet legfőbb bizonyítéka is) szerepe volt a különböző országok roma csoportjai közötti összetartozástudat megteremtésében, valamint a transznacionális nemzeti kultúra megalkotásában is (egy olyan kulturális örökség megteremtésében, amellyel valamennyi roma közösség a sajátjának érezhet).⁷¹ Jellemző azonban a nyelvi, kulturális megosztottságra, hogy a roma irodalomba egyaránt odasorolják a roma (vagy roma szárazású) írók roma és nem roma nyelvű alkotásait is. Mindenesetre a roma nyelv is fokozatosan olyan emlékezethellyé vált (a roma képzőművészet és zene közös formanyelvéhez hasonlóan⁷²), amely alkalmas lehet arra, hogy erősítse a transznacionális nemzeti identitásépítés folyamatát.⁷³

⁷¹ Yaron Matras elemzi, hogy a nyelv(ek)nek, valós és vélt nyelvtörténeti bizonyítékoknak milyen szerepük van a roma identitás és történelem megkonstruálásában: Matras, Yaron: *The Role of Language in Mystifying and Demistifying Gypsy Identity*. In: Nicholas Saul – Susan Tebutt (ed.): *The Role of the Romanies: Images and Counter-Images of 'Gypsies'/Romanies in European Cultures*, Liverpool: Liverpool University Press, 2004. 53–78.

⁷² A roma képzőművészet megalkotásának folyamatához lásd: Junghaus Tímea (ed.) – Székely Tímea (co-ed.): *Meet your neighbours: contemporary Roma art from Europe*. (Transl. Árpád Mihály]. Budapest: Open Society Institute, 2006.; Junghaus Tímea – Székely, Katalin (ed.): *Paradise lost: The first Roma pavilion*. La Biennale di Venezia 2007. Munich – London – New York: Prestel, 2007.

⁷³ A romani tanulmányok (Romani studies) művelői szintén meghatározó szerepet játszott a nemzeti kultúra alakításában és a nemzeti és transznacionális szintű politikák alakításában. Mirga-Kruszelnicka, Anna: *Romani studies and emerging Romani scholarship*. In *Nothing about us without us? Roma participation in policy making and knowledge production*, Andrew Ryder et al., eds., *Roma rights. Journal of the European Roma Rights Center*, 2, (2015).

A IV. kongresszus egyik kiemelkedő eseménye volt egy a televízióban is közvetített koncert, amely az önálló roma művészet és az összetartozás egyik jelképe, a roma zene nemzeti művészetként való létezését jelképezte.⁷⁴ A kongresszus résztvevői végül újabb állásfoglalásokat fogadtak el a második világháborús kárpótlásokról, s döntöttek arról is, hogy a közös múlt és jelen foglalataként roma enciklopédiát jelentetnek meg. Az 1971-es I. Roma Világkongresszusra emlékezve annak első napját, április 8-át a romák nemzeti ünnepévé tették; és az ENSZ ezt a napot később a Roma Kultúra Világnapjává nyilvánította.⁷⁵

2000 júliusában Csehországban Prágában rendezték meg az V. Roma Világkongresszust, amelyen harmincnyolc ország százhuszonkét küldötte vett részt. Témaként ismét felmerült a roma nyelv további egységesítése, a Holokauszt roma áldozatainak kárpótlása, s emellett számos, a kelet- és kelet-közép-európai, illetve onnan érkező romákat érintő kérdés, így a koszovói romák üldöztetése, vagy a kelet- és kelet-közép-európai romák migrációja. Elhatározták, hogy olyan új statutumot alkotnak az IRU részére, amely deklarálja, hogy a roma nemzet létének elismertetését közös célnak tekintik. Felállították az IRU parlamentjét (Parliament of the International Romani Union), amelynek az lett a küldetése, hogy a romák állandóan üléselő képviselői és döntéshozó szerveként alakítsa a szervezet politikáját, végrehajtó szervként pedig egy állandó bizottságot hoztak létre.⁷⁶ Itt fogalmazták meg és terjesztették a kongresszus küldöttei között a „Mi, a roma nemzet” mondattal kezdődő „A roma nemzet nyilatkozata” címet viselő dokumentumot,⁷⁷ amely a közösséget állam nélküli nemzetként írja le

⁷⁴ A kongresszus időtartama alatt a következő bizottságokat állították fel: Kulturális, Enciklopédia, Nyelvi, Holokauszt és Kártérítés, Oktatási és Információs.

⁷⁵ Kenrick, 2010. (1st edition: Kenrick, Donald: Historical dictionary of the Gypsies. Lanham, Md.: Scarecrow Press, 1998.)

⁷⁶ Acton – Klímová, 2001. 168–200.; Matras, 2015, 262.; Kenrick, 2010. 293–295.

⁷⁷ Fosztó László közreadta az angol nyelvű dokumentumot és annak magyar fordítását is: Fosztó, 2002. 222–224.

és ekként fogalmazza meg a követeléseiket is.⁷⁸ A nyilatkozat hatással volt a később a nemzetközi szervezetek által elfogadott dokumentumokra. 2004-ben Olaszországban Lancianoban tartották meg a VI., 2007-ben Zágrábban pedig a VII. roma világtalálkozást. Ezek hangsúlyosan foglalkoztak a nemzetépítés mellett a romák többségének hátrányos társadalmi helyzetével. 2013 áprilisában Romániában Nagyszebenben rendezték meg a VIII. kongresszust, amelyen a küldöttek a nemzetépítés újabb “cselekvési tervét” is elfogadták.⁷⁹

A Roma Világtalálkozással szembenálló, annak fennhatóságát el nem ismerő más transznacionális alakulatok is születtek. Itt nem foglalkozunk részletesen az e szervezetek körüli legitimációs vitákkal,⁸⁰ azt azonban fontos kiemelni, hogy a különböző szerveződések nagyon hasonló követeléseket fogalmaztak meg. 2002 májusában tartották meg a Második Világtalálkozást (Second World Congress) nevezett lódzi kongresszust. Ennek szervezői a lengyel roma király 1935-ben megtartott koronázását tekintették az első világtalálkozásnak, és nem ismerték el a CIT, majd az IRU által rendezett kongresszus-sorozatot. Ezt a rendezvényt döntően kelet-közép-európai roma vezetők, aktivisták szervezték. (A roma világtalálkozások történetében a varsói kongresszus óta egyre nagyon szerep jutott a kelet- és kelet-közép-európai küldötteknek, ám azt elsődlegesen nyugat-európai szervezetek hozták létre.) A lódzi találkozó résztvevői a Porrajmosra emlékezve megemlékezést tartottak a Lodz-i Gettó területén.⁸¹ Felállítottak egy Roma Európa Tanács nevű szervezetet, (Romany Council of Europe), s felvetették

⁷⁸ Ehhez a témához lásd: Goodwin, Morag: *The Romani Claim to Non-Territorial Nation Status: Recognition from an International Legal Perspective*, <http://www.errc.org/article/the-romani-claim-to-non-territorial-nation-status-recognition-from-an-international-legal-perspective/1849>. (letöltés ideje: 2017. november 17.)

⁷⁹ McGarry, Aidan: *“Who Speaks for Roma?” Political Representation of a Transnational Minority*. New York: Continuum, 2010. 143.

⁸⁰ Több roma szervezet is megkérdőjelezte a Roma Világtalálkozások, ill. az oda jelöltek delegáló szervezetek legitimitását, például amiatt is, hogy a kelet- és kelet-közép-európai országokból a pártállami szervezetek delegálhattak tagokat.

⁸¹ A kongresszus három munkacsoportot alakított, amelyek a romák nemzetközi képviselőit, a Holokausztért járó kárpótlást, és a menekültek, illetve bevándorlók kérdését is megvitatták.

egy Európai Roma Fórum (European Roma Forum) megalakításának a gondolatát, amelynek valamennyi roma szervezet a tagja lehetett volna. A Drom nevű macedoniai szervezet (kumanovoi) által javasolt békedalt, *A szeretet elég?* („Is Love Enough?”) fogadták el a kongresszus indulójaként.⁸²

A polgárjogi mozgalom második korszakának legfőbb jellegzetessége az volt, hogy a romák transznacionális szervezeteik révén megalkották a roma nemzeti identitás transznacionális emlékezhelyeit: a közös indiai eredetet, a közös történelmet (a szétszórás folyamatát), a nemzeti összetartozás, identitás szimbólumait (zászló, himnusz, jelmondat) és a közös nyelvet (egységes abc, irodalmi nyelv, képzőművészet formanyelve). Megkezdődött a nemzeti kultúra megalkotásának és kanonizálásának folyamata, s ebben szerepet kaptak a közös történelem referenciapontjaiként olyan történelmi traumák, mint az üldöztetés történelmi tapasztalata vagy a Porrajmos tragédiája. Az 1970-es évektől kezdődően tehát a nemzetközi roma szervezetek a megteremtett emlékezhelyekhez kapcsolódóan kialakították a transznacionális nacionalizmus ideológiáját, s ennek révén a roma politikusok a roma nemzet képviselőiként is megjelenhettek az európai politikában. Megszűntek azok a korlátok, amelyeket korábban az állammemzeti határok között való gondolkodás emelt a romák önszerveződéseinek politikai törekvései elé. A vizsgált időszak végére a legfontosabb kérdéssé az vált, hogy a romák szervezetei – a megteremtett emlékezhelyek révén – mennyire tudják majd hatékonyan képviselni az immár a transznacionális térben szerveződő roma nemzet érdekeit, illetve a romák jogait az egyes államokban.

⁸² Kenrick, 2010. 155–156.

III. Nemzetközi, szupranacionális szervezetek és roma nemzetépités

Ebben a részben azt vizsgáljuk, hogy a romák törekvései miképp jelentek meg transznacionális szinten, a Vasfüggöny 1989/1990-es lebontását, majd az Európai Unió 2004-es és 2007-es bővítését követően,⁸³ amikortól a romák a legnagyobb létszámú kisebbséggé váltak, előbb az egyesülő Európában, majd a kelet- és kelet-közép-európai országok csatlakozásával az Unión belül is. Elsősorban azzal a három nemzetközi kormányközi illetve szupranacionális szervezettel (Európa Tanács, EBESZ, Európai Unió) foglalkozunk, amelyek a transznacionális térben közhatalommal rendelkező szereplőként alakítják a roma politikát.⁸⁴ Nem térünk ki azoknak az NGO-knak a szerepére, amelyek fontos szerepet játszanak ugyan nemzeti és nemzetközi szinten a roma jogérvényesítésben és az ún. monitoring tevékenységben, de nagyobb programok finanszírozóiként nem tudnak megjelenni, és transznacionális politikák elfogadására sincs lehetőségük. E szervezetek dokumentumai – részben a roma polgárjogi mozgalomban megfogalmazódó nemzetépitési törekvéseket elismerve, részben az európai kisebbségvédelem hagyományaihoz igazodva⁸⁵ a romákat “igazi európai kisebbségnek” (a true European minority),⁸⁶ “különleges helyzetű kisebbségi csoportnak” (special minority

⁸³ Az uniós csatlakozási tárgyalások 1998 tavaszán kezdődtek meg az első tagjelöltekkel és (Ciprussal és Máltával együtt) a közép-európai államok Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia 2004-ben, míg Bulgária és Románia 2007-ben csatlakozott.

⁸⁴ Kovats, Martin: The emergence of European Roma Policy. In: Will Guy (ed.) *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Hartfield: University of Hertfordshire Press, 2001. 93–116.

⁸⁵ Lásd ehhez a témához a következő dokumentumgyűjteményeket Majtényi, Balázs – Vizi, Balázs: *A minority in Europe?: The roma in international documents*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2006., magyarul: Majtényi Balázs – Vizi Balázs: *Európa kisebbsége: A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005.

⁸⁶ Lásd például *Recommendation 1203 (1993) of the Parliamentary Assembly on Gypsies in Europe*, General Observation, Point 2. A dokumentum magyar fordítása elérhető: Majtényi–Vizi, *Európa kisebbsége*. 64.

group”),⁸⁷ “Európa legnagyobb kisebbségének” (the largest minority in Europe)⁸⁸, “Europe’s largest minority”⁸⁹), “Európa legnagyobb etnikai kisebbségének” (“Europe’s largest ethnic minority”),⁹⁰ vagy “roma és szinti népnek” (Roma and Sinti people)⁹¹ nevezik.

Bár az *Európa Tanács* Tanácskozó Közgyűlése már 1969-ben ajánlást fogadott el a cigányok és más utazók helyzetéről Európában,⁹² a nemzetközi szervezetek és az Európai Unió figyelve valójában csak a jelentős roma kisebbséggel rendelkező kelet- és kelet-közép-európai államoknak az Európa Tanácshoz való csatlakozását követően fordult e kérdéskör felé. A romák kirekesztett helyzetét a nemzetközi szervezetek nemcsak emberi jogi és kisebbségi jogi, hanem biztonságpolitikai kérdésként is kezelték (például az etnikai konfliktusoktól való félelem⁹³ vagy a romák nyugatra irányuló migrációja miatt⁹⁴). Megfigyelhető az is, hogy a romákat erő strukturális diszkrimináció miatt a roma nemzetépítés és a kisebbségi jogokat támogató politikák helyett fokozatosan a társadalmi integrációs politikákra helyeződött át a hangsúly. Ez következett abból is, hogy hatékony szabályozással és jogérvényesítési lehetőségekkel az EU vagy az Európa Tanács csak a diszkrimináció tilalma területén rendelkezik, a kisebbségi jogok

⁸⁷ *Recommendation 1203 (1993) of the Parliamentary Assembly on Gypsies in Europe*, Point 4.

⁸⁸ *Resolution 1740 (2010) of the Parliamentary Assembly on the situation of Roma in Europe and relevant activities of the Council of Europe*, Point 1.

⁸⁹ *An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020* 1. Introduction

⁹⁰ Lásd például European Parliament resolution on *the situation of the Roma in the European Union*, 28 April 2005, P6_TA(2005)0151, Article No. A. A dokumentum magyar fordítása: Majtényi–Vizi, Európa kisebbsége. 111.

⁹¹ Lásd például *Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area* (MC.DEC/3/03)

⁹² Recommendation 563 (1969) of the Consultative Assembly on the situation of Gypsies and other travellers in Europe. A dokumentum magyar fordítása elérhető: Majtényi – Vizi, Európa kisebbsége. 62.

⁹³ Majtényi, Balázs: Utilitarianism in minority protection? Status laws and international organizations. In: Ieda, Osamu at al. (ed.): *Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship?* Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2006. 6.

⁹⁴ Sigona, Nando – Vermeersch, Peter: „Editors’ Introduction. The Roma in the New EU: Policies, Frames and Everyday Experiences”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Volume 38, Issue 8, 2012. 1190.

területén viszont nem. Az antidiszkriminációs szabályozásra épülő inklúziós politika vált így a nemzetközi szintéren meghatározóvá.

Kezetben az identitást képző emlékezhelyek közül elsősorban a vándorlás jelent meg a roma kisebbséghez kapcsolt társadalmi problémák (és sokszor a roma identitás) kifejeződéseként e szervezetek dokumentumaiban. (Utóbb, 1989-től kezdődően, mivel a kelet- és kelet-közép-európai romák többsége letelepedett életmódot folytatott, ennek helyébe a roma közösségek hátrányos szociális helyzete lépett⁹⁵, illetve, ahogy Rövid Márton megállapítja, ezt követően a nemzetközi dokumentumokban a romák vándorló életmódot folytató népből “valódi európai kisebbségé váltak”.⁹⁶) Az Európa Tanács közgyűlésének 1969-ben elfogadott 563. számú *Ajánlása az európai cigányokról és más vándorló életmódú emberekről*⁹⁷ a lakókocsik megállásához szükséges helyek kialakításával, a gyermekek oktatásával, a társadalombiztosítási rendelkezésekkel, valamint az egészségügyi ellátással foglalkozik. 1975-ben a Miniszteri Bizottság elfogadta a (75) 13. sz. határozatát, amely ajánlásokat tartalmaz a vándorló életéleformát élő csoportok szociális helyzetének a megjavítására. A dokumentum felszólítja a kormányokat, hogy vessenek véget a diszkriminációnak, küzdjenek az előítéletek ellen, javítsanak a táborozási és lakhatási feltételeken, tegyenek intézkedéseket az oktatás, az egészségügyi és szociális ellátás, illetve a társadalombiztosítás területein. 1983-ban a Miniszteri Bizottság ajánlást fogadott el a hontalan és a bizonytalan állampolgárságú vándorlókról azzal a céllal, hogy elősegítse a kisebbség kulturális örökségének és identitásának megőrzését. Ebben olyan intézkedéseket javasol az államoknak, melyek megszüntetik a vándorlókkal szembeni diszkriminációt vagy csökkenthetik körükben a hontalanok számát.⁹⁸

⁹⁵ A régió országaiban Bulgáriában, Magyarországon, Lengyelországban, Romániában és Ukrajnában a szociológia kutatások a romákat gyakran marginalizált társadalmi helyzetük alapján írják le. Marushiakova, Elena – Popov, Veselin: Between Exoticization and Marginalization. Current Problems of Gypsy Studies. *BEHEMOTH. A Journal on Civilisation*, Volume 4, Issue 1, 2011. 94.

⁹⁶ Rövid, Márton: One-size-fits-all Roma?: On the normative dilemmas of the emerging European Roma policy. *Romani Studies*, Volume 21, Issue 1, 2011. 3.

⁹⁷ A dokumentum magyar fordítása: Majtényi – Vizi, 2005. 62–63.

⁹⁸ No. R (83) 1 on stateless nomads and nomads of underdetermined nationality.

Az 1989-ben még csupán huszonhárom nyugat-európai demokráciát tömörítő Európa Tanácshoz a kétpólusú világtrend összeomlását követően csatlakozhattak a kelet- és kelet-közép-európai országok. Az Európa Tanács keretein belül így egyre nagyobb számban megjelenő kisebbség helyzete kapcsán 1991-ben Catherine Lalumière, az ET főtitkára Strasbourgban a következő hangzatos megállapítást tette, párhuzamot vonva az Európa-gondolat és a vándorló életmód között: „Önök egy valóban európai népet képeznek, mivel a cigányok hagyományaik és a meghatározásaik szerint vándorlók, akik országról országra utaznak, nem ismerve európai határokat. Önök otthon vannak az Európa Tanácsban, mivel Önök már évszázadok óta európaiak.”⁹⁹

A nemzetközi dokumentumok mint emlékezhelyek

A nemzetközi szervezetek, így az ET is, az 1990-től elfogadott nem kötelező jellegű policy dokumentumaikban a kisebbségi különjogok biztosítása mellett kötelezték el magukat, ami a romák nemzeti/etnikai kisebbségként való elismerését jelentette. E dokumentumok ezt például a következőképpen fogalmazzák meg: „A többségi társadalomnak a romákat asszimiláció nélkül kell befogadnia, és támogatni kell őket mint hátrányos helyzetű csoportot”,¹⁰⁰ vagy „a romákat valamennyi tagállamban etnikai vagy nemzeti kisebbségi csoportként kell elismerni, és biztosítani kell számukra kisebbségi jogukat”.¹⁰¹ A dokumentumok emellett elfogadott tényként említik a romák közös indiai eredetét, s javasolják az egyes nemzetállamokban nemzeti és etnikai kisebbségként való elismerésüket. Ennek ellenére több Európa Tanács-tagállam, így Franciaország vagy Törökország, ma sem ismeri el a romák kisebbségi státusát. Az

⁹⁹ „A cigányság és Európa” című meghallgatás. Idézi *Gypsies in Europe /Report/*. Doc. 6733 11 January 1993. Point 20.

<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=6762> (letöltés ideje 2017. szeptember 17.) magyar fordítás Jelentés az európai cigányságról elérhető az Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ anyagában (Országgyűlési Könyvtár).

¹⁰⁰ *Recommendation 1557 (2002). The legal situation of Roma in Europe* 9. point. A dokumentum magyar fordítása elérhető: Majtényi – Vizi, 2005. 70.

¹⁰¹ Uo.

Európa Tanács javasolja a tagállamainak két, a szervezet keretében az 1990-es években elfogadott, a kisebbségek védelmével foglalkozó dokumentum ratifikálását és alkalmazását: A *Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartáját* (1992) és a *Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezményt* (1995). A romák kisebbségi jogai és identitása kapcsán ezek is fontos referenciaponttá váltak. Az európai politikában a romákat kisebbségként megjelenítő szövegek általában is olyan emlékezhelyek, amelyekhez valamennyi roma közösség kapcsolódhat, egyfelől az egyes országokon belül őket megillető kisebbségi státust, másfelől pedig a transznacionális összetartozást is jelképezik a roma identitásépítés folyamatában.

Már a keleti kibővítés után született meg a *Parlamentari Közgyűlés 1203/1993. számú ajánlása az európai cigányokról*.¹⁰² Az ajánlás elismeri a roma kisebbség létezését, és „valódi” európai kisebbségnek nevezi őket, de hozzáfűzi, hogy esetükben nem alkalmazhatók a nemzeti vagy nyelvi kisebbségek vonatkozásában használatos megfogalmazások. Kiemeli, hogy a cigányság jelentős mértékben hozzájárul Európa multikulturális jellegéhez, ami más és más formákat öltött a kontinens különböző részein, legyen szó akár a romák zenéjéről vagy éppen kulturális életéről. Nem mulasztja el megemlíteni, hogy Kelet- és Kelet-Közép-Európa államainak a Tanácsba történő felvételével a szervezet keretein belül élő romák lélekszáma jelentősen növekedett. A Közgyűlés ajánlásában megfogalmazza, hogy a Miniszteri Bizottság, „ahol ez helyénvalónak látszik”,¹⁰³ kezdeményezze a tagállamok kormányainál vagy az illetékes helyi és regionális szervezeteknél általános és speciális jellegű intézkedések meghozatalát. Az ilyen intézkedések bevezetését a következő területeken javasolja: a kultúra, az oktatás, a tájékoztatás, a jogegyenlőség és a mindennapi élet. A mindennapi élet területén a tagállamoknak további programokat kell kidolgozniuk a lakáshelyzet, az oktatás és a foglalkoztatási helyzet javítására. Amint ez a dokumentum is mutatja, a romák hátrányos szociális helyzete, és általában a

¹⁰² *Recommendation 1203 (1993) of the Parliamentary Assembly on Gypsies in Europe.*

¹⁰³ Majtényi – Vizi, 2005. 65.

kirekesztettség közös jellemzőként jelenik meg (a nemzeti, nemzetiségi kultúra létehez hasonlóan), és az ezzel szembeni küzdelem – az elismerésért folytatott harc vagy a transznacionális nemzetépítő törekvések mellett – fontos referenciapontjává vált a roma közösségek önmeghatározásának is.

A kirekesztettség mint emlékezhely

Mára tehát, részben az erről tudósító nemzetközi dokumentumok révén, a transznacionális roma nemzeti identitás szempontjából fontos emlékezhellyé vált a romák kirekesztettsége is. Elsősorban a kelet- és kelet-közép-európai országokban – de más európai országokban is – ma a romák a többségi lakossághoz képest többszörösen hátrányos társadalmi helyzetben élnek. Sújtja őket a lakó-, a munkahelyi és az oktatási szegregáció. (Ezzel a jelenségekkel a nyugat-európai országoknak is szembe kellett nézniük, részben a kelet- és kelet-közép-európai romák migrációja miatt.) A nyolcvanas évektől megszülető kelet- és kelet-közép-európai polgárjogi mozgalom küzdelmei is jórészt a szegregáció ellen irányultak, ami a többségi és ennél fogva a kisebbségi lakosság körében is sokszor etnikai értelmet nyer. Jellemző, hogy az afroamerikai polgárjogi mozgalom küzdelmei emblematikus példává váltak a szegregáció elleni harcban. Az afroamerikaiak szegregációellenes polgárjogi küzdelmének vívmányai jelentős késéssel – európai uniós közvetítéssel – érkeztek meg Kelet- és Kelet-Közép-Európába. Magyarországon például az Egyesült Államok-beli stratégiai perekhez hasonló eljárások civil szervezetek kezdeményezésére a kilencvenes évek végén kezdődtek meg.¹⁰⁴ A hátrányos társadalmi helyzet és a kirekesztettség tapasztalata ugyanakkor a roma történelem más emlékezhelyeihez is kapcsolódik és kapcsolható. Történelmi magyarázatként vagy előzményként emögött így sokszor megjelenik a szétszórás története, a vándorló életforma (ekkor már részben szintén történelmi jelenségként), vagy a Porrajmos tragédiája is.

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottság 1995-ben létrehozott egy kormányközi szinten működő Szakértői Csoportot (Specialist Group on Roma and Gypsies) a romák helyzetének követésére; ez a testület később ajánlásokat (pl. az oktatás, a foglalkoztatás és a lakhatás területein) adott ki a tagállami jogalkotás, politikák és stratégiák

¹⁰⁴ A témáról: Balogh Lídia – Kádár András Kristóf – Majtényi Balázs – Pap András László: *Antidiszkriminációs és esélyegyenlőségi alapismeretek*. Budapest: L'Harmattan, 2010, 19–20.

fejlesztésére. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 2002-ben fogadta el *A romák jogi helyzete Európában* című 1557. számú ajánlását.¹⁰⁵ A dokumentum a romák helyzetére vonatkozó néhány általános megállapítást követően felszólítja az államokat arra, hogy rendezzék a romák jogállását. De olyan kérdések is szerepelnek benne, mint a romani nyelv oktatásának a támogatása, a többségi lakosság megismertetése a roma kultúrával, vagy hogy az oktatási anyagokban megjelenjenek a roma kultúrával, történelemmel kapcsolatos ismeretek.

2004-ben, amikor a kelet- és a kelet-közép-európai államok többsége csatlakozott az Európai Unióhoz az Európa Tanács közreműködésével alakult meg az Európai Romák és Utazók Fóruma (European Roma and Travellers Forum)¹⁰⁶ (ERTF) azzal a céllal, hogy az európai szervezetek tárgyaló partnere legyen. A Fórum a roma etnikai identitás három fő tényezőjeként határozta meg: (1) az indiai eredetet, (2) a romani nyelvet és (3) az egyén saját szabad döntését arról, hogy romaként azonosítja-e magát.¹⁰⁷ 2009-ben a szervezet elfogadta a *Roma Jogok Chartáját*, aminek a 23. pontja a roma közösséget anyaállam nélküli páneurópai nemzeti kisebbségnek nevezi.¹⁰⁸ 2009-ben az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága adott ki egy ajánlást a romák és utazók oktatásáról Európában, ami az interkulturális párbeszéd és a romákkal szembeni előítéletek leküzdése érdekében hangsúlyozta a roma Holokauszt oktatásának a fontosságát.¹⁰⁹ Az Európa Tanács Miniszteri

¹⁰⁵ *Legal situation of the Roma in Europe Recommendation 1557 (2002)*

¹⁰⁶ *ERTF Statute*, <http://www.ertf.org/index.php/documents/statute>. (letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹⁰⁷ Lásd a témáról részletesebben Marek Szilvási, *Roma and the contradictions of European inclusion policies: citizens associated with European societies* (PhD thesis), University of Aberdeen, (2015) 6. http://digitool.abdn.ac.uk/webclient/StreamGate?folder_id=0&dvs=1506285772114~36 (letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹⁰⁸ Charter on the Rights of the Roma, http://www.ertf.org/images/ERTF_Charter_Rights_Roma_EN_FIN.pdf (letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹⁰⁹ *Council of Europe Recommendation (2009)4, of the Committee of Ministers to member states "On the education of Roma and Travellers"*, Article 17. Roma history and culture should be appropriately reflected in the general curriculum, including teaching about the Roma extermination as part of the Holocaust/genocide of Roma, 17 June 2009.

Bizottsága 2010-ben fogadta el a Strasbourgi nyilatkozatot a romákról (*The Strasbourg Declaration on Roma*). Ez policy javaslatokat fogalmaz meg a tagállamoknak és az ET szerveinek. A dokumentum felhívja a tagállamok figyelmét a *Kisebbségvédelmi Keretegyezmény* és a Nyelvi Charta (14. pont) keretében vállalt kötelezettségekre, valamint a roma kultúra, történelem és a nyelvek támogatása (40. pont) fontosságára. Az Európa Tanács 2016-ban tematikus akcióttervet fogadott el a romák és a vándorlók inklúziójáról¹¹⁰, a dokumentum meghatározza e területen a szervezet 2016 és 2019 közötti politikáit. Az akciótterv felhívja a tagállamok figyelmét arra, hogy a romák és a vándorlók történelmére vonatkozó ismereteket jelenítsék meg az iskolai tantervekben, és kinyilvánítja, hogy támogatja az EU Parlamentjének határozatát a roma Holokauszt emléknapjáról elismeréséről.¹¹¹

Az EBESZ-en belül az 1992. július 10-én Helsinkiben elfogadott *A változás kihívásai* című dokumentum hozta létre a Nemzeti Kisebbségi Főbiztos intézményét, az ő feladata lett, hogy felhívja a figyelmet a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos konfliktusokra.¹¹² A főbiztos három átfogó jelentésében foglalkozott a romák helyzetével. Az 1993-ban elfogadott első jelentésében megállapította, hogy a romák gazdasági, társadalmi helyzete indokolja a biztos fellépését, az 1999-ben elfogadott újabb jelentése pedig azt hangsúlyozta, hogy a romák helyzete néhány figyelemre méltó lépés ellenére tovább romlott. 2000-ben a biztos újabb, még részletesebb jelentése¹¹³ tudósított a romák helyzetéről. A dokumentum bevezetője foglalkozik a kisebbség üldöztetésének európai történelmével is. A jelentés célul tűzte ki a kisebbség európai stabilitást is veszélyeztető helyzetének a megváltoztatását; a főbiztos ebben egyebek mellett javasolta az államoknak olyan törvények elfogadását, melyek lehetővé teszik a faji indíttatású bűncselekmények súlyosabb

¹¹⁰ *Thematic Action Plan on the Inclusion of Roma and Travellers (2016-2019)*.

¹¹¹ *European Parliament resolution of 15 April 2015 on the occasion of International Roma Day – anti-Gypsyism in Europe and EU recognition of the memorial day of the Roma genocide during World War II*, European Parliament document P8_TA(2015)0095.

¹¹² Lásd a témáról részletesebben: Kemp, Walter A.: *Quiet Diplomacy in Action: the OSCE High Commissioner on National Minorities*. The Hague – Boston: Kluwer Law International, 2001.

¹¹³ *Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE Area*.

büntetését.¹¹⁴ Ezt követően a főbiztos figyelme más kisebbségi konfliktusok felé fordult, s más EBESZ intézmények kezdtek el a roma kisebbséggel foglalkozni. A létrejövő intézmények működésének és a kiadott dokumentumok fókuszában továbbra is a hátrányos helyzet és a kirekesztettség maradt.

Az 1994-ben Budapesten elfogadott EBESZ dokumentum, *Egy új kor valódi partnersége felé* nemzeti kisebbségekről szóló része 23. pontjában rendelkezik „roma és szinti kérdéssel foglalkozó kapcsolattartó pont létrehozásáról” a Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok irodája keretein belül (ODIHR). Ez az intézmény lett felelős az információcseréért a roma és szinti kérdésekben, illetve a kapcsolattartás előmozdításáért e területen a nemzetközi élet különböző szereplői között. Az intézmény feladata az EBESZ roma kisebbséggel foglalkozó tevékenységének koordinálása, amivel fontos szerepet vállal a „cigányellenesség” európai szintű monitorozásában. Az EBESZ keretében 2003-ban Maastrichtban akciótervet fogadtak el a romák és szintik helyzetének javításáról¹¹⁵ az EBESZ Miniszteri Tanácsának 3/03. számú mellékletként. A dokumentum útmutató az államok számára ahhoz, hogyan kell az EBESZ keretében korábban már kidolgozott kisebbségvédelmi politikákat alkalmazni. A kisebbségi jogokra való utalás a terjedelmes akciótervben csak elvétve fordul elő. Ilyen például az a rész, amikor a szöveg arra utal, hogy a roma történelem és kultúra, valamint a romani nyelv és hagyomány oktatásának a tanterv részévé kell válnia, s külön figyelmet kell fordítani a roma és szinti népnek a Holokauszt alatti szenvedéseire.¹¹⁶ 2015-ben az ODIHR adott közre egy jelentést a roma és szinti genocidíum oktatásáról és az arról való megemlékezés fontosságáról.¹¹⁷

A területnélküliséghez és az anyaállam hiányához kötődően az európai uniós dokumentumokban is megfogalmazódott az a vélemény, hogy „a roma nép életkörülményeinek problémájával csak

¹¹⁴ *Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE Area*. 56.

¹¹⁵ *The Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area*.

¹¹⁶ *The Action Plan on Improving the Situation of Roma and Sinti within the OSCE Area* 71. és 72. pontok.

¹¹⁷ *Teaching about and Commemorating the Roma and Sinti Genocide – Practices within the OSCE Area*.

nemzetközi szinten lehet érdemben foglalkozni”.¹¹⁸ Az *Európai Unió* a fenti két nemzetközi kormányközi szervezetekhez hasonló módon kötelezte el magát a romák támogatása mellett a kelet-közép-európai államok csatlakozása során. 1997-ben, az országvéleményekben és az Agenda 2000-ben a roma kisebbség még inkább csak rövid utalásokban jelent meg. A csatlakozás előre haladt és a szociális, integrációs probléma súlyának felismerésével együtt az Európai Bizottság is nagyobb teret szentelt e kérdéskörnek.¹¹⁹ A koppenhágai politikai kritériumok, így a kisebbségek védelmének teljesítését a Bizottság az évente kiadott rendszeres országjelentésekben értékelte. Az országjelentésekben a romakérdéssel nem általánosságban a polgári és politikai jogok és a gazdasági, szociális és kulturális jogok keretében foglalkozott, hanem a kisebbségi jogokról szóló külön fejezetekben. S azt ajánlotta az államoknak, hogy alkalmazzák a romákra is a kisebbségvédelem három – normatív jellegű – nemzetközi dokumentumát: az *ENSZ Polgári Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya* 27. cikkét, a *Keretegyezményt a Nemzeti Kisebbségek Védelméről*, és a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját*. Később a fentiekben elemzett jelenséggel összhangban álló politikai irányváltást jelez az, hogy szociálpolitikai kérdésként tárgyalták a romák helyzetét pl. a 2004-ben csatlakozott országokról készült utolsó, 2003-as monitoring jelentések.

A roma kisebbséggel való foglalkozás idővel még az uniós külpolitikában is megjelent. Az EU egyik külpolitikai eszköze, hogy emberi jogi párbeszédet (Human Rights Dialogues) folytat nem EU-s államokkal; ennek célja az EU emberi jogi politikájának népszerűsítése és más államokkal az emberi jogokról folyó párbeszéd. Indiával 2004 óta működik a párbeszéd, a találkozókön az indiai partner az EU megoldatlan emberi jogi problémái között nevesíti a kisebbségi kérdést és a romák státusát.¹²⁰

¹¹⁸ *Minutes of 13/07/1995 – Final Edition B4-0974/95 Resolution on discrimination against the Roma.*

¹¹⁹ Majtényi, Balázs: *Where Are They Headed? The Situation of the Roma Minority in Hungarian and International Law. REGIO*, Issue VII, Volume 1, 2004. (77–87.) 82.

¹²⁰ Majtényi, Balázs – Sosa, Lorena – Timmer, Ash: *Human rights concepts in EU Human Rights Dialogues (Report)* Utrecht University, 2016. 26.

Az Európai Bizottság 2011 áprilisában fogadta el az *Európai Roma Stratégiát* (A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig).¹²¹ A stratégia a 10-12 millióra becsült európai roma lakosság helyzetén javító inklúziós stratégiák elfogadását írja elő négy kiemelt területen: a foglalkoztatás, az oktatás, az egészségügy és a lakhatás vonatkozásában. Ezeken a területeken a dokumentum az antidiszkriminációs intézkedéseken túl a romákat segítő pozitív intézkedéseket is javasol. A cél az volt, hogy 2011 végéig mindegyik tagállamban megszülessen egy olyan kormányzati stratégia, amely az esélyegyenlőség és az uniós polgárok közötti egyenlőség elve alapján az uniós célkitűzéseknek megfelelően, valós intézkedési tervet ad a roma inklúzióhoz. A 2005 és 2015 közötti időszakra meghirdetett uniós *A roma inklúzió évtizede* című, már a kelet- és kelet-közép-európai államok részvételével zajló program ugyancsak a romák társadalmi befogadását igyekezett elősegíteni. Ennek kidolgozásában, végrehajtásában részt vett a Nyílt Társadalom Intézet (OSI), a Világbank, az ENSZ fejlesztési programja (UNDP), az Európa Tanács, az EU és más szervezetek is.¹²² Az *Évtized* keretét biztosított a résztvevő államok részére a romák integrációját célzó programok elindításához. Ké fő célja volt: a romákkal zembeni diszkrimináció felszámolása, illetve hogy 10 év alatt csökkentse a romák és a többségi társadalom közötti különbségeket,¹²³ a kisebbség foglalkoztatási, oktatási, lakhatási és egészségügyi körülményeinek javításával. A dokumentum szövege jelzi azt is, hogy a transznacionális térben a roma kérdés mind inkább szociális és antidiszkriminációs kérdésként értelmeződik – a roma önszerveződések küzdelmeitől függetlenül. A roma nemzetépítés emlékezhelyei ennek ellenére, sokszor az antidiszkriminációs

<http://www.fp7-frame.eu/wp-content/uploads/2016/11/Deliverable-3.5.pdf>.

(letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹²¹ An EU Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020 lásd a dokumentumról részletesebben Szilvási 2015, 145–162.; Peter Vermeersch: European Union and the Roma: An Analysis of Recent Institutional and Policy Developments, 352–354.

¹²² Lásd erről részletesebben Brüggemann, Christian – Friedman, Eben: The Decade of Roma Inclusion: Origins, Actors, and Legacies, *European Education*, Volume 49, Issue 1, 2017. 1–9.

¹²³ Szilvási, 2015. 113.

küzdelem történelmi háttereként, részeként továbbra is megjelennek a transznacionális szervezetek dokumentumaiban. Fontos mozzanat volt például, amikor az Európai Parlament 2015. április 15-ei plenáris ülésén elfogadott határozata is elismerte a második világháború alatti romákkal szemben elkövetett népirtás tényét és a roma Holokauszt emléknapjáról való megemlékezés fontosságát.

Az 1990-es évekre a romák képviselőinek a nemzetközi szervezetekkel kialakuló dialógusa tehát azt is jelzi, hogy a transznacionális roma politika meglepő eredményességgel bontotta le a korábbi el nem ismertségből, vagyis az önálló állam és a sokáig ehhez kapcsolódóan értelmezett nemzeti létezés hiányából fakadó hátrányokat. Mindebben nagy szerepe volt a transznacionális nacionalizmusnak, és az ennek kapcsán megteremtett emlékezhelyeknek, melyek a roma nemzet létének transznacionális és nemzeti térben is megjelenő bizonyítékaivá váltak. Fontos epizódja a történetnek, hogy a nemzetközi szervezetek szerepvállalása következtében a roma politika európai, transznacionális jellegét öltött, és az emberi jogi szervezetek által képviselt humanitárius, egalitárius ideológiákhoz, és általában is a transznacionális és nemzeti térben aktív NGO-k által képviselt eszmékhez kapcsolódik.

A romákat érintő kérdésekkel foglalkozó nemzetközi szervezetek a roma politika korábbi államközpontúságán is változtatni tudtak. Az 1990-es évektől a nemzetközi szervezetek európai szintű politikákat fogalmaztak meg,¹²⁴ s a 2000-es évekre a nemzetközi szervezetek elsődleges célja a roma inklúzió előmozdítása lett, amit európai szinten koordinált stratégiák megalkotásával kívántak megoldani. E politika gátjává vált ugyanakkor, hogy számos állam Keleten és Nyugaton egyaránt az EU és más nemzetközi szervezetek által támogatott roma integrációs programjai¹²⁵ mellett továbbra is nyílt diszkriminációs politikát folytat a romákkal szemben,¹²⁶ és ez

¹²⁴ McGarry, Aidan: Roma as a Political Identity: Exploring Representations of Roma in Europe, *Ethnicities*, 14 (6) 2014. 766.

¹²⁵ Sobotka, Eva – Vermeersch, Peter: Governing human rights and Roma inclusion: can the EU be a catalyst for local social change? *Human Rights Quarterly*; Issue 34, Volume 3, 2012. 800–822.

¹²⁶ Lásd ehhez a témához McGarry, Aidan: Roma as a Political Identity, 774. vagy Vermeersch, Peter: European Union and the Roma: An Analysis of Recent

akadályozza a nemzetközi törekvések sikerét például az oktatás- vagy a lakhatási politika megváltoztatását. E diszkriminációs politika kapcsán említhető a franciaországi romák jogainak 2010-es korlátozása (táborok felszámolása, romák kiutasítása), amit az Európai Unió szintjén is a jogállamiságot fenyegető egyik válságjelként emlegettek,¹²⁷ vagy hogy Magyarországon előtérbe került és az Alaptörvényben is szerepel a felzárkózás fogalma, ami közvetlen negatív hatással volt például a deszegregációs pereskedésre.¹²⁸ A roma nemzetépítést célzó transznacionális kulturális vagy politikai mozgalmak kevésbé tudják ma az európai roma politikát befolyásolni, mivel az része lett az Európai Unión belüli szociális és antidiszkriminációs politikáknak, és elsősorban annak kontextusában működik. Az európai romapolitika dokumentumai azonban – azon túl, hogy maguk is emlékezhelyekké váltak – transznacionális emlékezhellyé változtatták a perifériális társadalmi helyzetet és a kirekesztettséget, ami a közös történelem részeként más emlékezhelyekhez is kapcsolódik.

Következtetések

E tanulmányban a roma nemzetépítés történetét követtük nyomon. A vizsgált folyamat egyediségét az adja, hogy a nemzetépítés aktorai, ill. a különböző nemzetközi szervezetek a nemzetállamok által kínált politikai kereteken túllépve teremtették meg azokat a transznacionális emlékezhelyeket, amelyekhez a helyi vagy az állami szinten szerveződő roma közösségek egyaránt kapcsolódhattak, és formálódó közös (nemzeti) identitásuk ily módon transznacionálissá vált. Európai, tansznacionális szinten született meg az a diskurzus, amely a kirekesztett kisebbségi létezés értékeit köt, közös identitást teremt, és számos megoldandó közpolitikai kérdést, így például a legfontosabbat, a roma

Institutional and Policy Developments, *European Yearbook of Minority Issues*, Issue 10, Volume 1, 2011. (339–358.) 345. DOI: 10.1163/22116117-01001014

¹²⁷ Reding, Viviane: The EU and the Rule of Law – What Next? European Commission (SPEECH/13/677 Brussels, 4 September 2013) http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-677_hu.htm (letöltés ideje: 2017. november 17.)

¹²⁸ Kegye Adél: Áldott szegregáció, *Fundamentum*, 2015/1. 75–85.

közösségek hátrányos társadalmi helyzetét, a nemzetállamok feletti szinten is megjeleníti. Az európai roma kisebbség vagy a roma nemzet léte a megteremtett transznacionális emlékezhelyek révén általánosan elismertté vált.

A tanulmányban e folyamat három fontos korszakát azonosítottuk. Az első szakaszban roma aktivisták, értelmiségiek és a nemzetállami keretek között működő NGO-k (aktorok) az egymáshoz való kapcsolódásaik, a fokozatosan közössé váló emlékezhelyek révén – bár még csak nemzetállami szinten, vagyis az adott országon belül élő kisebbségek nevében politizálva – megteremtették a transznacionális emlékezet- és identitáspolitika lehetőségét. A legfontosabb emlékezhelyé a vándorlás és a vándorló életforma, illetve az üldöztetés történelmi tapasztalata és annak legfőbb kifejezője a Porrajmos vált. A második szakaszban a romák transznacionális szervezetet, világkongresszust alapítottak, amelynek működése a tényleges hatalommal rendelkező szervezetek (agency-k) politizálását idézi. Ennek révén közös döntések születtek a roma nemzeti identitás transznacionális emlékezhelyeiről; s megkezdődött a közös kultúra megteremtésének és kanonizálásának a folyamata (például a nemzeti szimbólumok, a nemzeti nyelv, a nemzeti irodalom vagy a nemzeti múlt megalkotása). A harmadik szakaszban, miután a roma politika szereplői beléptek a transznacionális térbe, már valódi hatalommal rendelkező nemzetközi és szupranacionális szervezetek is formáltak/formálják agencyként a roma (azaz az egységes európai kisebbségnek tekintett roma népességgel kapcsolatos) politikát, főként a nem kötelező ajánlás jellegű dokumentumaik és policy javaslataik révén. A nemzetközi szervezetek figyelmének fókuszába a transznacionális nemzetépítés folyamata helyett mindinkább a társadalmi integrációs politika, a különböző országokban élő roma közösségek egységesen hátrányos helyzete és ennek kapcsán az inklúzió került (részben e szervezetek működéséből, részben a nemzetállam hiányából következően, részben pedig a romák kirekesztett helyzete miatt). E törekvés azonban nem változtatta pusztán szociálpolitikai kérdéssé a romapolitikát, hiszen a kirekesztettség, az üldöztetés ténye ugyancsak a transznacionális térben megjelenő, az összetartozástudatot, a közös identitást erősítő emlékezhelyé vált.

E folyamat egyes mozzanatai közelebről is leírhatók a bevezetőben felvetett elemzési szempontok szerint

(szereplők/szervezetek, struktúrák, gyakorlatok és mechanizmusok, valamint eredmények). A résztvevő *szereplők és szervezetek* szempontjából, e folyamat egymást követő három szakaszát a következőképpen lehet meghatározni: (1) nemzetállami keretek között megszületett a polgárjogi mozgalom, (2) a polgárjogi mozgalom szereplői nemzetközi, transznacionális szervezeteket alakítottak, (3) a transznacionális térben működő nemzetközi és szupranacionális szervezetek reflektáltak e szereplők követeléseire. A következő *struktúrák* befolyásolták a folyamat egyes állomásaiban a roma politika szereplőinek a magatartását: (1) először a nemzetállami politikai intézményekkel kellett szembenéznük, (2) ezt követően transznacionális, az egyes személyek és szervezetek között szövődő (részben informális, részben formális viszonyokon alapuló) kapcsolati hálók alakultak ki közöttük, és ezek mindinkább meghatározták cselekedeteik kontextusát, (3) végül pedig igazodtak az európai intézményrendszerekhez és az ezekhez kapcsolódó nemzetközi emberi jogi rezsimekhez. Az *emlékezés mechanizmusa és gyakorlata* szempontjából a következőképpen írható le a roma nemzetépítés folyamata: (1) a folyamat első szakasza a nemzetállamokon belül élő közösségek identitásteremtése, (2) a második a transznacionális nemzeti összetartozás szimbólumainak a megalkotása, vagyis a transznacionális nemzetépítés kezdete, (3) a harmadik pedig a szupranacionális és nemzetközi szervezetek működésével való kölcsönhatások ideje. Végül a folyamat egyes szakaszainak *eredményei* az emlékezhelyek szempontjából a következőkben jelölhetők meg: (1) a nemzetállamok közösségeihez kapcsolódó emlékezhelyek megalkotása történik meg először, (2) majd ezt követi a transznacionális emlékezhelyek megteremtése, (3) végül pedig a nemzetközi és szupranacionális szervezetek tevékenységéhez kapcsolódó emlékezhely(ek) kialakulása.

Feltérképeztük továbbá, hogy mely szervezetek és miképp váltak a transznacionális nacionalizmus és emlékezetpolitika aktív alakítóivá s milyen emlékezhelyeket teremtettek. A roma nemzetépítésben részt vevő civil szereplők és transznacionális szervezeteik az európai nemzetközi kormányközi és szupranacionális szervezetekkel, illetve az inkluzív politika támogatására anyagi forrással rendelkező civil szervezetekkel együtt alakították ki a közös emlékezhelyeket, és ezekhez kapcsolódóan a közös vagy közösnek ható cselekvés gyakorlatát és mechanizmusait. Mindebből több

általános következtetés is adódik, a roma nemzetépítés jelenbeli lehetőségeivel kapcsolatban. Az európai szinten működő agency-k képesek ugyan alakítani a transznacionális nemzetépítés folyamatát, de a nemzetállamok közreműködése nélkül nem tudnak hatékonyan fellépni, és mindaddig nem voltak képesek olyan kitűzött célok, mint az erősebb politikai részvétel vagy a romani nyelv oktatási szerepének erősítése érdekében a nemzetállami politikákat érdemben befolyásolni. A transznacionális keret, bár megteremtette azt a nyelvet, amelyen a romák követelései megfogalmazhatók és elfogadottá tette a különböző országokban élő roma közösségek összetartozásának a gondolatát, nem tudta érdemben megváltoztatni a nemzetállami intézményeknek a romákkal szembeni magatartását vagy a strukturális diszkriminációt. A roma összetartozás (a transznacionális roma nemzet) eszméje azonban, mindentől függetlenül, elfogadott emlékezhelyei révén mára szinte megkérdőjelezhetetlen valósággá, azaz transznacionális szinten is létező, elismert entitássá vált az európai politikai élet szereplői számára.

Felhasznált irodalom

Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Budapest: Osiris, 2001.

Acton, Thomas – Klimová, Ilona: The International Romani Union: An East European answer to West European questions? Shift in the focus of World Romani Congresses 1971–2000. In: Guy, Will (ed.) *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Hartfield: University of Hertfordshire Press, 2001. 157–226.

Acton, Thomas: *Gypsy Politics and Social Change. The development of ethnic ideology and pressure politics among British gypsies from Victorian reformism to Romany nationalism*. London: Routledge, 1974.

Acton, Thomas: True Gypsies – myth and reality, *New Society*, 6 June 1974. 563.

- Auzias, Claire: *Samudaripen: le Génocide des Tsiganes*. Paris: L'Esprit Frappeur, 1999.
- Balogh Lídia – Kádár András Kristóf – Majtényi Balázs – Pap András László: *Antidiszkriminációs és esélyegyenlőségi alapismeretek*. Budapest: L'Harmattan, 2010, 19–20.
- Balogh Lídia: Esztétikum közcélra: A szimbólumok, mítoszok, illetve allegóriák közösségi szerepéről, a roma nemzetépítési törekvések példáján keresztül. *Pro Minoritate* 2011/3. 144–157.
- Barany, Zoltan: *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. New York: Cambridge University Press, 2002.
- Bársony, János – Daróczi, Ágnes: *Pharrajimós: The Fate of the Roma During the Holocaust*. Budapest: CEU Press, 2007.
- Baumgartner, Gerhard: *The Fate of the European Roma and Sinti during the Holocaust*. Wien – Paris: 2013. www.romasintigenocide.eu (letöltés ideje: 2017. november 30.)
- Bernáth Gábor: “Transznacionális nemzetépítés kirekesztett kisebbségekből: tematizációk és többségi meghatározottság a nemzetközi roma mozgalomban.” In: Prazsák Gergő (szerk.): *Nemzetek Európában*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 2011. 53–73. A tanulmány elektronikus formában is elérhető: Bernáth Gábor, “Transznacionális nemzetépítés kirekesztett kisebbségekből: tematizációk és többségi meghatározottság a nemzetközi roma mozgalomban.” *Konfliktuskutató*. http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=266;transznacionalis-nemzetepites-kirekesztett-kisebbsegekbol-tematizaciok-es-toebbsegi-meghatarozottsag-a-nemzetkoezi-roma-mozgalomban&catid=30:nemzetek-europaja (letöltés ideje: 2017. szeptember 11.)
- Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...” A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In: Gergely Jenő (szerk.): *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. Budapest: ELTE BTK, 2006. 61–81.

- Binder Máttyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008 (20)/77. 130–160.
http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-a-roma-nemzetepites-torteneti-es-kulturalis/ (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- Binder Máttyás: „Elképzelt kultúra”. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*. 2010 (22.)/86. 172–195. http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-elkepzelt-kultura-a-roma-cigany-kultura-eg/#30 (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- BlaHa Márta–Havas Gábor–Révész Sándor: Nyerőviszonyok. Roma politikatörténet. Beszélő. 15. 1995/5. 20–28.
- Brüggemann, Christian – Friedman, Eben: The Decade of Roma Inclusion: Origins, Actors, and Legacies, *European Education*, Volume 49 , Issue 1, 2017. 1–9.
- Bunescu, Ioana: *Roma in Europe: The Politics of Collective Identity Formation*. London – New York: Routledge, 2014.
- Crowe, David: *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Press, 1996.
- Kenrick, Donald: *Historical dictionary of the Gypsies*. Lanham, Md.: Scarecrow Press, 1998.
- Donert, Celia: Charta 77 and the Roma. In: Hoffmann, Stefan-Ludwig (ed.) *Human Rights in the Twentieth Century*, New York: Cambridge University Press, 2010. 206. Acton – Klímová 2001. 160–161.
- Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 207–224.
- Fosztó, László: Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement. *Regio*, Issue 3, Volume 1. 2003. 102–120,
- Fosztó László: Viták és irányzatok a roma-kutatásban. Vázlat közpolitikák kidolgozásához. *Korunk*, 2009(20)/5. 22–30.

- Fürchtegott Leberecht Christlieb: Warum versagt ihr den Juden das Bürgerrecht? *Nemezis*, Issue 8, 1816. 49–103.
- Goodwin, Morag: *The Romani Claim to Non-Territorial Nation Status: Recognition from an International Legal Perspective*, <http://www.errc.org/article/the-romani-claim-to-non-territorial-nation-status-recognition-from-an-international-legal-perspective/1849>. (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- Hancock, Ian F.: *The Indian origin and westward migration of the Romani people*. Texas: Ms. University of Austin, 1998.
- Hancock, Ian F.: *We are the Romani people. Ame sam e Romane džene*. Hatfield: Centre de recherches tsiganes/University of Hertfordshire Press, 2002.
- Hancock, Ian: 1938 and the Porrajmos: A Pivotal Year in Romani History. *Global Dialogue*, Volume 15, Issue 1, 2013. (Winter/Spring – Genocide.) 107–117.
- Hancock, Ian: *Danger! Educated Gypsy. Selected Essays*. Ed. Karanth, Dileep, Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2010.
- Hancock, Ian: Responses to the Porrajmos: The Romani Holocaust. In: Rosenbaum, Alan S. (ed.): *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*, Boulder: The Westview Press, 1995. 39–64.
- Junghaus, Tímea (ed.) – Székely, Katalin (co-ed.): *Meet your neighbours: contemporary Roma art from Europe*. (Transl. Árpád Mihály]. Budapest: Open Society Institute, 2006.
- Junghaus, Tímea – Székely, Katalin (ed.): *Paradise lost: The first Roma pavilion*. La Biennale di Venezia 2007. Munich – London – New York: Prestel, 2007.
- Kállai, Ernő: Vannak-e cigányok, és ha nincsenek, akkor kik azok? *Regio*. 2014/2. 114–146.
- Kapralski, Slawomir: The Aftermath of the Roma Genocide: From Implicit Memories to Commemoration. In: Weiss-Wendt, Anton (ed.): *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*. New York: Berghahn Books, 2013. 229–251.

- Kapralski, Slawomir, Memory, Identity, and Roma Transnational Nationalism. In De Cesari, Chiara – Rigney, Ann (eds): *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2014. 195–218.
- Kastoryano, Riva: Transnational Nationalism: Redefining Nation and Territory. In Benhabib, Seyla – Shapiro, Ian – Petranovic, Danilo (eds.): *Identities, Affiliations, and Allegiances*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 159–180.
- Kegyé Adél: Áldott szegregáció, *Fundamentum*, 2015/1. 75–85.
- Kemp, Walter A.: *Quiet Diplomacy in Action: the OSCE High Commissioner on National Minorities*. The Hague – Boston: Kluwer Law International, 2001.
- Kenrick, Donald: *Gypsies: From the Ganges to the Thames*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2004.
- Kenrick, Donald: *The A to Z of the Gypsies*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2010.
- Klímová-Alexander, Ilona: *The Development and Institutionalization of Romani Representation and Administration*. Part 3a: From National Organizations to International Umbrellas (1945–1970) – Romani Mobilization at the National Level. *Nationalities Papers*, Volume 34, Issue 5, 2006. 601–621.
- Klímová-Alexander, Ilona: *Development and Institutionalization of Romani Representation and Administration*. Part 3c: religious, governmental, and non-governmental institutions (1945–1970) *Nationalities Papers*. 38 Volume, 1 Issue, January 2010. 105–122.
- Klímová-Alexander, Ilona: The Development and Institutionalization of Romani Representation and Administration. Part 3b: From National Organizations to International Umbrellas (1945–1970)—the International Level. *Nationalities Papers*, 2007. Volume 35, Issue 4. 627–661.

- Kovats, Martin: The emergence of European Roma Policy. In: Guy, Will (ed.) *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Hartfield: University of Hertfordshire Press, 2001. 93–116.
- Liégois, Jean-Pierre: *Roms en Europe*. Brussels: Council of Europe Press, 2007.
- Ligeois, Jean-Pierre: *Roma, Gypsies, Travellers*. Strasbourg: Council of Europe Press, 1994.
- Majtényi Balázs – Majtényi György, *Cigánykérdés Mararországán 1945–2010*. Budapest: Libri Kiadó, 2012.
- Majtényi Balázs – Vizi Balázs: *Európa kisebbsége: A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2005.
- Majtényi, Balázs – Majtényi, György: *A Contemporary History of Exclusion: The Roma Issue in Hungary from 1945 to 2015*. Budapest and New York: CEU Press, 2016.
- Majtényi, Balázs – Sosa, Lorena – Timmer, ASH: Human rights concepts in EU Human Rights Dialogues (Report) Utrecht University, 2016. 26. <http://www.fp7-frame.eu/wp-content/uploads/2016/11/Deliverable-3.5.pdf>. (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- Majtényi, Balázs – Vizi, Balázs: *A minority in Europe? The roma in international documents*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2006.
- Majtényi, Balázs: Utilitarianism in minority protection? Status laws and international organizations. In: Ieda, Osamu at al. (ed.): *Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship?* Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2006. 3–16.
- Majtényi, Balázs: Where Are They Headed? The Situation of the Roma Minority in Hungarian and International Law. *REGIO*, Issue VII, Volume 1, 2004. 77–87.
- Marchand, Anna: *La Protection Des Droits Des Tsiganes Dans L'europe D'aujourd'hui*. Paris: l'Harmattan, 2001.

- Margalit, Gilad: German Citizenship Policy and Sinti Identity Politics. In: Levy, Daniel – Weiss Yffat (ed.): *Challenging Ethnic Citizenship: German and Israeli Perspectives on Immigration*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2002.
- Marushiakova, Elena – Popov, Veselin: Between Exoticization and Marginalization. Current Problems of Gypsy Studies. *BEHEMOTH. A Journal on Civilisation*, Volume 4, Issue 1, 2011. 87–105.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin: *Identity and Language of the Roma (Gypsies) in Central and Eastern Europe*. In: Kamusella, Tomasz – Nomachi, Motoki – Gibson, Catherine (ed.): *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*. London: Palgrave, 2015. 26–54.
- Matras, Yaron: *The Romani Gypsies*. Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press, 2015.
- Matras, Yaron: The Role of Language in Mystifying and Demystifying Gypsy Identity. In: Nicholas Saul – Susan Tebutt (ed.): *The Role of the Romanies: Images and Counter-Images of 'Gypsies'/Romanies in European Cultures*, Liverpool: Liverpool University Press, 2004. 53–78.
- Mayal, David: *Gypsy Identities 1500–2000. From Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*. London – New York: Routledge, 2004.
- McGarry, Aidan: *“Who Speaks for Roma?” Political Representation of a Transnational Minority*. New York: Continuum, 2010.
- McGarry, Aidan: Roma as a Political Identity: Exploring Representations of Roma in Europe, *Ethnicities*, 14(6) 2014.
- Nagy Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája. Budapest: Történelemtanárok Egylete, 2008. 35–50.
- Mirga-Kruszelnicka, Anna: ‘Romani Studies and Emerging Romani Scholarship’. *Roma Rights*. 2 (Special Issue: Nothing About Us

- Without Us? Roma Participation in Policy Making and Knowledge Production) 2015. 39–46.
- Nora, Pierre: *Emlékezet és történelem között: válogatott tanulmányok*. Vál., szerk. K. Horváth Zsolt. Ford. Haas Lidia et al. Budapest: Napvilág, 2010.
- Okely, Judith: *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Reding, Viviane: The EU and the Rule of Law – What Next? European Commission (SPEECH/13/677 Brussels, 4 September 2013) http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-13-677_hu.htm (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- Reemtsma, Katrin: *Sinti und Roma. Geschichte, Kultur, Gegenwart*. München: C. H. Beck, 1996.
- Rose, Romani: Vorwort an die Sinti. In: *Sinti und Roma im ehemaligen KZ Bergen-Belsen am 27. Oktober 1979*, Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1980.
- Rövid, Márton: One-size-fits-all Roma? On the normative dilemmas of the emerging European Roma policy. *Romani Studies*, Volume 21, Issue 1, 2011. 1–22.
- Ryder, Andrew – Szilvasi, Marek: Marginality, Activism and Populism The Roma and Postcolonial Indian Thinkers”, *The Indian Journal of Social Work*, Volume 78, Issue 1, 2017. 101–120.
- Sierp, Aline – Wüstenberg, Jenny: Linking the Local and the Transnational: Rethinking Memory Politics in Europe, *Journal of Contemporary European Studies*. Volume 23, Issue 3, 2015. 321–329. doi.org/10.1080/14782804.2015.1058244
- Sigona, Nando – Vermeersch, Peter: „Editors’ Introduction. The Roma in the New EU: Policies, Frames and Everyday Experiences”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Volume 38, Issue 8, 2012. 1189–1194.
- Sobotka, Eva – Vermeersch, Peter: Governing human rights and Roma inclusion: can the EU be a catalyst for local social change? *Human Rights Quarterly*; Issue 34, Volume 3, 2012. 800–822.

- Stewart, Michael: Remembering without commemoration: the mnemonics and politics of Holocaust memories among European Roma. *Journal of the Royal Anthropological Institute* n.s., Volume 10, Issue 3, 2004. 561–582.
- Szilvási, Marek: *Roma and the contradictions of European inclusion policies: citizens associated with European societies* (PhD thesis), University of Aberdeen, (2015) 6. http://digitool.abdn.ac.uk/webclient/StreamGate?folder_id=0&dvs=1506285772114~36 (letöltés ideje: 2017. november 17.)
- Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ.* 1995/3. 333–334.
- Taylor, Becky: *A Minority and the State: Travellers in Britain in the twentieth century*. Manchester – New York: Manchester U.P., 2008.
- Trehan, Nidhi: In the name of the Roma? The Role of private foundations and NGOs. In: Will Guy (ed.): *Between Past and Future: The Roma of Central and Eastern Europe*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press, 2001. 134–149.
- Vermeersch, Peter: European Union and the Roma: An Analysis of Recent Institutional and Policy Developments, *European Yearbook of Minority Issues*, Issue 10, Volume 1, 2011. 339–358. DOI: 10.1163/22116117-01001014
- Vermeersch, Peter: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*. New York – Oxford: Berghahn Books, 2006.
- von dem Knesebeck, Julia: *The Roma Struggle for Compensation in Post-War Germany*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2011.
- Wolfe, Stephanie: *The Politics of Reparations and Apologies*. New York: Springer, 2014.

Roma Nation-building and Places of Transnational Memories
by Balázs Majtényi and György Majtényi

In the paper we search for the places of memory of the nascent Roma nation's collective past, and examine the role of transnational places of memory in the nation-building process. We scrutinize the role of Roma civil rights movement and non-governmental organizations, as well as the institutions of international intergovernmental and supranational organizations in Roma nation-building process and the formation of politics of memory in the transnational sphere.

Keywords: Roma nation, transnational nation building and places of memories, actors, agencies

KOVÁCS ZOLTÁN – SZABÓ BALÁZS¹

A városi diverzitás jellemzői Budapesten a rendszerváltozás után

Korunk tértudományai az elmúlt évtizedekben több paradigmaváltással szembesültek, ezek egyike a diverzitáskutatás megjelenése és rohamos elterjedése volt.² A különböző társadalmi és etnikai csoportok együttélésének kérdéséhez a városokkal foglalkozó tudományterületek (szociológia, geográfia, történettudomány stb.) korábban az elkülönülés, a szegregáció fokának mérésén keresztül közelítettek.³ Jóllehet a diverzitás, az eltérő társadalmi csoportok együttélése mindig is a városok jellemzője volt,⁴ a globális migráció gyorsuló üteme és a nyomában járó növekvő multikulturalizmus kihívásai a kutatók figyelmét szükségszerűen az elkülönülésről a „keveredésre” irányították, felvetve azt a kérdést: hogyan menedzselhető a növekvő keveredés a nagyvárosi közösségekben, milyen hatása van a társadalmi kohézióra, ill. milyen társadalmi, esetleg gazdasági haszon származik belőle?

Lényegében ez jelenti a háttérét a diverzitáskutatás (*diversity studies*) gyors térnyerésének, paradigmatis megjelénésének a szociálanropológusok, geográfusok, szociológusok, pszichológusok stb. körében.⁵ A diverzitás fogalma korunk divatjának megfelelően igencsak bolyhos (*fuzzy*), ezért nem meglepő, hogy sokféle

¹ Kovács Zoltán az MTA levelező tagja, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet és SZTE TTIK, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. E-mail: zkovacs@iif.hu; Szabó Balázs, PhD, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet. E-mail: szbzs@gmail.com

A tanulmány az OTKA K119710 sz. kutatási téma támogatásával készült.

² Németh Á. 2016.

³ Duncan, O. D. – Duncan, B., 1955.

⁴ Wirth, L. 1938.

⁵ Vertovec, S. 2007.

értelmezése látott már eddig is napvilágot.⁶ Vannak közöttük szűkebb, kultúrantropológiai értelmezések, melyek főként az etnikai, vallási és kulturális sokszínűséget értik alatta. Van egy közepesen tág társadalomtudományi felfogás, amely az emberek közötti különbözőség valamennyi lehetséges dimenziójával (pl. életkor, nem, társadalmi hovatartozás, fogyatékoság, szexuális orientáció stb.) számol, és létezik egy széles értelmezés is, amely egyebek mellett a minket körülvevő környezet (városokban pl. az épületállomány és a városi funkciók) történelmileg létrejött eklektikáját is a diverzitáskutatás részének tekinti (építészek, történészek, geográfusok stb.).

Tulajdonképpen ez tükröződik vissza az eddigi kevés számú hazai diverzitás-kutatásból is, melyek kezdetben kizárólag az etnikai és vallási diverzitás változására fókuszáltak, megyei és települési szintű népszámlálási adatok kvantitatív elemzésével,⁷ és csak némi késéssel kerültek előtérbe a diverzitás szélesebb értelmezésén alapuló, és település alatti szintre végzett, kvalitatív módszereket alkalmazó vizsgálatok.⁸ A Regio jelen számában ez utóbbi sorba illeszkedik Boros és Fabula írása is.⁹

Tanulmányunk célja, hogy hozzájáruljon a hazai diverzitáskutatás elméleti és módszertani diskurzusához. Ahogy arra Vertovec is rámutat, fontos, hogy napjaink társadalmát egy térben és időben egymásra rétegződő diverzitási mintázatként értelmezzük, amely állandó változásban van.¹⁰ Vizsgálatunk tárgya Budapest, mely az ország egyetlen milliós nagyvárosa, gyenge-közepes globális nagyvárosi jellemzőkkel.¹¹ A kutatás legfőbb kérdése hogy, *hogyan változott Budapest belső diverzitása a rendszerváltás óta*. Módszerünk alapvetően kvantitatív-statisztikai, amellyel a város tarkaságának három eltérő szegmensét igyekeztünk mérni: i.) lakáspiac, ii.) demográfia, és iii.) társadalmi csoportok. A vizsgálat időbeli keretét a rendszerváltástól (1990) a legutolsó népszámlálásig (2011) terjedő időszak jelenti, amikor a politikai és

⁶ Németh Á. 2016.

⁷ Bajmócy P. 2006, Dövényi Z. – Németh Á. 2014, Léphaft, Á. – Németh, Á. – Reményi, P. 2014.

⁸ Boros, L. *et al.* 2016; Fabula, Sz. *et al.* 2017.

⁹ Boros – Fabula, 2017.

¹⁰ Vertovec, 2007.

¹¹ Csomós, 2011.

gazdasági átalakulás nyomán számos mélyreható társadalmi változás ment végbe. Jelen vizsgálat a Vertovec által a diverzitáskutatásra leírt *elméleti-módszertani triádból*¹² a diverzitás strukturális konfigurációjának meghatározására irányul, konkrét földrajzi keretben, népszámlálási kategóriák felhasználásával, időben dinamikus, a változásokra koncentráló megközelítésmóddal. Az analitikai keretnek ez az oldala a diverzitás mérhető, ezért objektívnek tűnő szempontjait öleli fel. A második vizsgálati szempont a diverzitás szubjektív értelmezésére helyezi a hangsúlyt, és a társadalom tagjai által a diverzitásról alkotott képet igyekszik feltárni, míg a harmadik elemzési egység az „interakciókra”, a diverzitás hétköznapijaira, vagyis a társadalom tagjai között kialakuló kapcsolatokra és kölcsönhatásokra vonatkozik. Jelen írásunkban csak az első szemponthoz szolgáltatunk adalékot, de a dolgozat végén a lehetséges kutatási irányokra is kitérünk.

A tanulmány következő részében a poszt-szocialista városi átalakulás néhány jellemvonását ismertetjük, s kitérünk a Budapestre vonatkozó eddigi eredményekre is. Ezt követi a felhasznált adatok és az alkalmazott módszerek rövid bemutatása, majd a kutatási eredmények ismertetése. A dolgozat végén az eredmények tágabb kontextusba helyezésével reflektálni szeretnénk Budapest rendszerváltozás utáni fejlődésének néhány sarokpontjára, illetve a városi diverzitáskutatás elméleti és módszertani lehetőségeire.

A poszt-szocialista városi átalakulás főbb jellemzői

Az államszocializmus keretei között fejlődött városok belső térszerkezete sok szempontból eltért a nyugati városokétól. A szolgáltató szektor – a kollektív fogyasztás eszméjéből és a magánvállalkozások hiányából fakadóan – a nyugati városokhoz képest fejletlen maradt, túlsúlyos volt ezzel szemben az ipar. Az ipar nagy összefüggő negyedekbe települt, részben az 1945 előtti ipari övezetek továbbfejlesztése, részben újak kialakítása révén. A lakás- és munkaerőpiacot egyaránt az erős állami intervenció, az egyenlősítő törekvések jellemezték, amelynek eredményeként a lakóhelyi szegregáció mértéke viszonylag alacsony maradt. Kelet-Közép-Európában a városok ökológiai szerkezete is sajátos fejlődési

¹² Vertovec, 2015.

pályán mozgott 1945 után. A belváros presztízse a felgyorsuló slumosodás nyomán hanyatlott, a külvárosokba telepített lakótelepek jó minőségű lakásaiba beköltöző fiatal és képzettebb népesség ugyanakkor az övezet társadalmi státuszának emelkedését eredményezte. A várostervezés a nagy homogén egységek (lakótelepek, ipari és közlekedési terek) kialakítására törekedett. Az egyes funkciók térbeli elhelyezkedését nem a piac, hanem a városrendezési tervek, ill. ezen keresztül az építésügyi hatóság szabályozta. Ugyancsak a telekárak hiányával magyarázhatjuk, hogy a város területhasználata rendkívül pazarló volt, a belső városrészekben foghíjtelkek sorjáztek, a külvárosokban nagy kiterjedésű parlagterületek, alulhasznosított ipari- és raktárnegyedek húzódtak.

Ebbe a rendszerbe robbantak bele 1989–1990 politikai változásai, és a nyomukban járó társadalmi-gazdasági átalakulási folyamatok. A többpártrendszer és a szabad önkormányzatiság visszaállításával megszűnt az állami irányítás mindenhatósága, a helyi szint szerepe megerősödött. A leomló vasfüggöny lehetővé tette a világgazdaság vérkeringését jelentő globális tőke és technológia, valamint az őket hordozó transznacionális vállalatok meglepedését. Mindez együttesen a túlméretezett és elavult technológiával termelő ipar összeomlásával, a szolgáltató szektor viharos ütemű növekedésével járt.¹³

A városi társadalmi változások elsősorban a munkaerőpiac és a lakáspiac átalakításával hozhatók összefüggésbe. A munkaerőpiac átalakításában a korábbi állami vállalatok feldarabolása és folyamatos privatizációja mellett a külföldi cégek megjelenése, valamint az általuk gerjesztett növekvő versenyhelyzet jelentette a legnagyobb hajtóerőt. Ennek hatására a munkaerőpiac gyors ütemű differenciálódásnak indult, ami egyebek közt a jövedelmi különbségek erőteljes növekedéséhez vezetett. A lakás- és ingatlanpiac átalakulásában – a munkaerőpiachoz hasonlóan – a korábbi állami szektor gyors ütemű privatizációja mellett a külföldi beruházók megjelenése volt a legnagyobb hatással. A lakásállomány korábban elzárt szegmensének felszabadulása egyrészt elősegítette a népesség gyorsabb lakóhelyi mobilitását, másrészt hatott a városi funkciók térbeli elrendeződésére is. Mind többen engedhették meg

¹³ Enyedi Gy., 1992.

maguknak, hogy korábbi lakóhelyüket elhagyva előbb főként az elővárosokba, majd az ezredfordulót követően a fokozatosan megújuló belső városrészekbe (dzsentifikáció), ill. a városhatár két oldalán szaporodó új lakónegyedekbe (pl. lakóparkok) költözzenek.

Gentile és szerzőtársai tanulmányukban a poszt-szocialista városfejlődés értelmezése során bevezetik a *heteropolisz* fogalmát.¹⁴ Heteropolisz egy társadalmi, gazdasági, kulturális és területhasznosítási szempontból is kevert, komplex város. Ennek ellenkezője a *homopolisz*, amely homogén nagy egységekből áll. A szerzők véleménye szerint a szocialista várospolitikára a *homopolizáció*, a különbségek eltüntetésének kényszere volt a jellemző. Mindez fő ideológiai alapjaiból, az osztály nélküli társadalom és a kollektív értékek eszményéből fakadt, amely a fennálló társadalmi és területi különbségeket a kapitalizmus örökségének tekintette, s amelynek megszüntetésére számos tudatos politikai beavatkozást hozott (pl. bérek nivellálása, állami lakásépítések). A városok fejlesztésében, külső megjelenésében egyre inkább a standardizált modernista megoldások domináltak.

Az 1990 utáni városfejlődés ezzel szemben a *heteropolizáció* jegyében zajlott. A decentralizált, neoliberális várospolitika keretei között megindult a társadalmi, kulturális, demográfiai és életforma csoportok keveredése, a lakásállomány diverzifikációja, a területhasználatban és az építészeti megjelenésben is tetten érhető növekvő sokszínűség. Ebből a szempontból tehát jogosan merülhet fel az a kérdés, hogy vajon 1990 után Budapestre kimutatható-e egyfajta növekvő diverzifikáció? Ez azért is érdekes, mert Sykora és Buzarovski tanulmányában a városi átalakulás „többlépcsős” jellegére hívja fel a figyelmet, miszerint az 1989–1990-ben bekövetkező gyors politikai-gazdasági változásokat, a társadalmi átrétegződés, a viselkedési normák és szokások (pl. életmód) változása csak megkésve követte, s még ehhez képest is lassabb a városszerkezet, a szegregációs mintázat, a funkcionális hasznosítás átalakulása.¹⁵ A város, mint merev rendszer számottevő késéssel reagál a tágabb társadalmi-gazdasági környezetben bekövetkező változásokra. Vizsgálatunk szempontjából tehát izgalmas kérdésnek tűnik, hogy a rendszerváltozás idején tartott 1990. évi népszámlálás

¹⁴ Gentile és szerzőtársai, 2012.

¹⁵ Sykora – Buzarovski, 2012.

és a legutolsó cenzus (2011) között eltelt idő elegendő-e néhány általánosítható trend megragadására.

Bár a társadalmi diverzitás szempontjából Budapestre vonatkozóan eddig meglehetősen kevés publikáció látott napvilágot¹⁶ a társadalmi elkülönülés földrajzi dimenzióinak vizsgálata annál nagyobb hagyományokra tekinthet vissza. A korai tanulmányok közül Beynonnak, a szociálökológia gondolatiségéhez szorosan köthető, népszámlálási adatokkal alátámasztott vizsgálata érdemel említést, amely plasztikus képet nyújt a két világháború közötti Budapest társadalmi különbségeiről.¹⁷ A szerző kimutatja a különböző társadalmi csoportok viszonylag erős keveredését, ami a századfordulót megelőző bérházas beépítés eredményének volt tekinthető, emellett leírja a Buda és Pest között mutatkozó markáns különbségeket, valamint a szegények által lakott negyedek (pl. a mai VII. kerületben, a Keleti-pályaudvar mellett található Chicago, amely a 19. század végén az észak-amerikai város növekedési ütemét meghaladva, viharos gyorsasággal nőtt ki a földből) éles elkülönülését a város szövetétől. A matematikai-statisztikai alapokon nyugvó szegregáció vizsgálatok Budapesten a geográfus Probáld Ferenc 1975-ös tanulmányáig nyúlnak vissza.¹⁸ A szerző vizsgálatai a „fehérgalléros” szellemi foglalkozásúak területi elkülönülésére vonatkoztak két területi dimenzióban, a 22 fővárosi kerületre három népszámlálás (1949, 1960, 1970) valamint az 57 alkerületre, két népszámlálás (1960, 1970) időpontjában. Bár a területi felbontás bizonyos korlátokat jelentett a szegregáció pontosabb képének megrajzolásában, a szerzőnek ugyanakkor sikerült kimutatnia a szegregáció gyengülését az államszocializmus első évtizedében (1949–1960), majd némi erősödését a rákövetkező évtized (1960–1970) során. A budai és pesti oldal közötti – egyébként mindig is nyilvánvaló – társadalmi különbségek is számszerűsíthetővé váltak. Az első részletesebb és hosszabb időtávot átfogó szegregációs elemzés Csanádi Gábor és Ladányi János tollából jelent meg, amelyben a szerzők Budapest ökológiai társadalmi szerkezetének hosszabb távú (1930 és 1980 közötti) változásait mutatták be.¹⁹ A

¹⁶ Boros, L. *et al.* 2016; Fabula, Sz. *et al.* 2017.

¹⁷ Beynon, E. D. 1943.

¹⁸ Probáld, F. 1975.

¹⁹ Csanádi Gábor – Ladányi János, 1987.

rendszerváltozást követően napvilágot látott tanulmányok közül Kovács egyebek mellett a felsőfokú végzettségűek 1990 és 2001 közötti változásával szemlélte a szegregációs viszonyok változását,²⁰ majd Kovács és Szabó a foglalkozási főcsoportok területi elkülönülését vizsgálta három népszámlálás (1990, 2001, 2011) keresztmetszetében.²¹ Jelen tanulmány lényegében ennek az elméleti-módszertani keretnek a továbbfejlesztése, annyi különbséggel, hogy vizsgálatunk célja most nem az elkülönülés, hanem a keveredés mérése és nem csupán a társadalmi státuszt tükröző foglalkozási helyzet, hanem a népesség kormegoszlását és a lakásállomány összetételét tekintve is. A vizsgálathoz választott módszer is ehhez igazodik. Míg a szegregációs, ill. disszimilitási indexel egy vagy két tetszőleges társadalmi csoport elkülönülésének mértékét határozhatjuk meg, addig a diverzitás mérésére használt indexek akár végtelen számú csoport keveredését tudják mérni.

A diverzitás mérési lehetőségei: a vizsgálat módszertani háttere

Noha a diverzitáskutatás nem feltétlenül kvantitatív módszereken alapul²² jelen vizsgálatunk során ezt a módszertani megközelítést alkalmazzuk, s népszámlálási adatok segítségével próbáljuk meg mérni Budapest társadalmának és lakásállományának kevertségét, ennek időbeli változását. A terjedelmi korlátokra tekintettel a diverzitásnak csak három szegmensét (lakáspiac, demográfia, társadalmi státusz) vizsgáljuk, emellett célunk a közöttük megbúvó hasonlóságokat és különbségeket is feltárni. A diverzitás számítására többféle index létezik, ebben a tanulmányban a korábbi magyarországi kutatásokban is alkalmazott Simpson-indexet (D) használjuk, ami azt mutatja meg, hogy mekkora az esélye annak, hogy egy adott terület egység két véletlenszerűen találkozó lakója eltérő társadalmi (vagy kor-) csoport tagja legyen.²³

²⁰ Kovács, 2002.

²¹ Kovács – Szabó, 2016.

²² Lásd Boros, L. *et al.* 2016; Fabula, Sz. *et al.* 2017.

²³ Bajmócy, P. 2006.

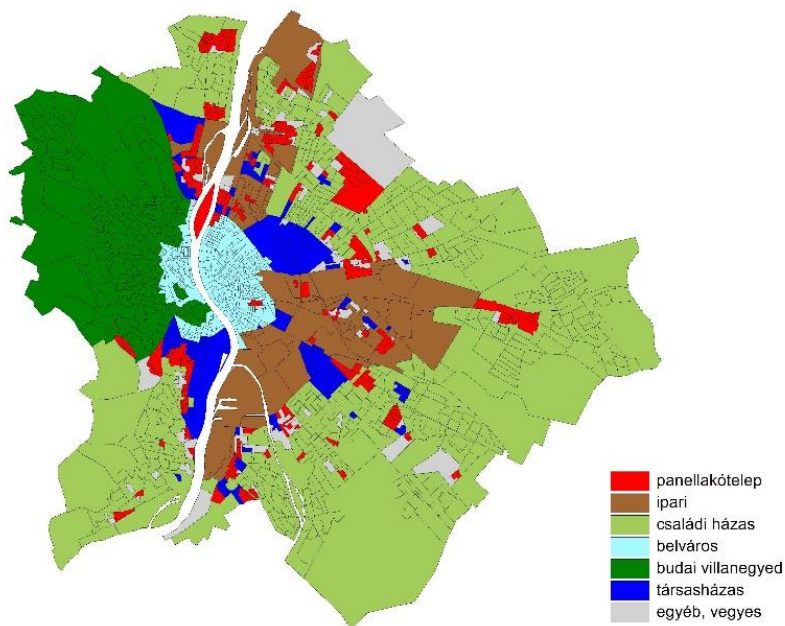
$$D = 1 - \left(\frac{\sum n_i(n_i - 1)}{N(N - 1)} \right)$$

Az N a sokaság egészét, az n pedig az adott ismerv (pl. foglalkozás, életkor) szerinti alcsoportokba tartozó egységek számát jelenti, az i pedig az adott ismérvet.

Az index értéke 0 és 1 közé esik, a 0 teljes homogenitást jelent, azaz egy adott csoport minden tagja egyetlen területi egységbe tartozik, az 1 pedig a maximális diverzitást, vagyis, hogy egy területi egység összes lakója más ismerv szerinti alcsoportba tartozik.

A települési szint alatti vizsgálatoknál nem csupán a megbízható népszámlálási adatok elérhetősége okoz gondot, hanem a területi beosztás is. Budapest esetében a több mint 10 ezer számlálókörzet, ill. tömb eltérő mérete miatt (pl. pár fős tömbök mellett több száz fővel rendelkezők is léteznek) nem igazán alkalmas a diverzitás (avagy szegregáció) vizsgálatára, hiszen elvárt, hogy a vizsgálat alapjául szolgáló földrajzi egységek méretüket (lakosságszám, lakásszám) tekintve nagyjából hasonlóak legyenek. Ezért első lépésként aggregálást kellett végrehajtanunk, mely során az azonos beépítésű (pl. lakótelep vagy családi házas) szomszédos népszámlálási tömböket összevontuk. Ennek során a három népszámlálás időpontjára összesen 1612 és 1680 közötti, viszonylag kiegyenlített népességszámú, kb. ezerfős, területegységet hoztunk létre. A társadalom, ill. a lakásállomány megadott szempontok szerinti diverzitását erre a nagyszámú (~1650) területegységre vizsgáltuk, ill. számítottuk. Ezeket a továbbiakban az egyszerűség kedvéért elemi városrészeknek hívjuk.

A térfelosztás másik problémáját az okozza, hogy a diverzitás mértéke a földrajzi lépték egyes szintjein eltér. Értelemszerűen más a diverzitás foka a város egészét, annak övezeteit, kerületeit, vagy népszámlálási tömbjeit nézve. Hogy a város nagyobb övezeteiről is megállapításokat tehesünk, a vizsgálat második lépésként a nagyjából hasonló méretű és eléggé részletes felbontást kínáló elemi városrészeket aggregáltuk többé-kevésbé homogén beépítésű funkcionális-morfológiai városövezetekre.

1. ábra: Budapest funkcionális-morfológiai övezetei

Az elkülönített hét övezetből, hat esetében (panel, családi ház, belváros, budai villanegyed, társasház, ipari átmeneti öv) meglehetősen éles határokat tudunk húzni, azonban még a vizsgált viszonylag kis lélekszámú városrészek esetében is akadtak beépítésüket tekintve rendkívül heterogén egységek, főként ott, ahol jelentős lakásépítés történt 1990 után. Ezeket nem volt érdemes övezetbe sorolni, belső heterogenitásuk önmagában is nyilvánvaló volt, ezért őket az „egyéb” kategóriába soroltuk, s hogy ne befolyásolják a városövezetek diverzitására vonatkozó eredményeket, további vizsgálatuktól eltekintettünk. Az ilyen városrészek száma száz alatt maradt, a főváros népességének mindössze 5%-át tömörítik és nem befolyásolják érdemben a városövezetekről tett megállapításainkat.

A felhasznált adatok forrása a KSH 1990., 2001. és 2011. évi népszámlálásai. A lakáspiac mutatói közül csak a lakások komfortfokozata állt rendelkezésünkre. Mivel e tekintetben nem

számoltunk jelentős változásokkal 1990 után, ezért csak a 2011. évi népszámlálás adataira támaszkodtunk. Ennek segítségével igyekeztünk mérni a város egészére, ill. az egyes városövezetekre a lakásminőség diverzitását. A lehetséges társadalmi-demográfiai mutatók közül kettőt, a korcsoportok és a foglalkozási főcsoportok diverzitását vizsgáltuk. Előbbi esetben négy korcsoportot (20 év alattiak, 20-40, 40-60 év közöttiek, és 60 év fölöttiek) különböztettünk meg. A határokat elsősorban a lakóhelyi mobilitás napjainkban megfigyelhető főbb ciklusaihoz kötöttük. Magyarországon a 20 év alattiak jellemzően még nem költöznek el a szülői háztól, majd a mobilitás hirtelen megnő a fiatal felnőttek (20-40 év közöttiek) csoportjában, ami a 40 év fölöttiek körében már kimutathatóan csökken, s legalacsonyabb az idős (60 év fölötti) korosztály esetében.

A foglalkozási diverzitás vizsgálata során pedig az ILO által kialakított 10 foglalkozási főcsoportból képeztünk hatot: a két kis elemszámú csoport (agrárkeresők és fegyveres erők) elhagyásával, ill. a három fizikai foglalkozású csoport összevonásával. Ez utóbbiak képezik a foglalkozási hierarchia alját, míg a skála másik végén a vezetők, valamint az értelmiségiek találhatók. A két szélső csoport között a technikai beosztásban dolgozók, az irodai alkalmazásban állók, és a kereskedelem, szolgáltatásokban foglalkoztatottak helyezkednek el. Az így elkülönített foglalkozási csoportok közvetve a társadalmi státuszt is jelzik, hiszen egyesül bennük az egyén iskolai végzettsége, munkaerőpiaci pozíciója, és (véltetően) anyagi helyzete is.

Vizsgálati eredmények

A lakásállomány diverzitását a lakások komfortfokozat szerinti besorolásával mértük, s csak a 2011-es népszámlálás időpontjára. A vizsgálat három minőségi kategória: a jó minőségű összkomfortos, a komfortos, ill. a rossz minőségű (félkomfortos és komfort nélküli) lakások területi keveredésére irányult. Az eredmények értelmezésénél a diverzitás-homogenitás kettősség mellé elvileg kétféle értelmezés társulhat, hiszen homogén lehet egy városrész vagy övezet lakásállománya akkor is, ha kizárólag jó minőségű lakásokból áll, ami megfordítva is igaz lehet. Ennek fényében a lakásállomány diverzitására vonatkozó mutató inkább az egy-egy

városrészben az elmúlt évtizedekben bekövetkezett eltérő építészeti minőség keveredését jelzi.

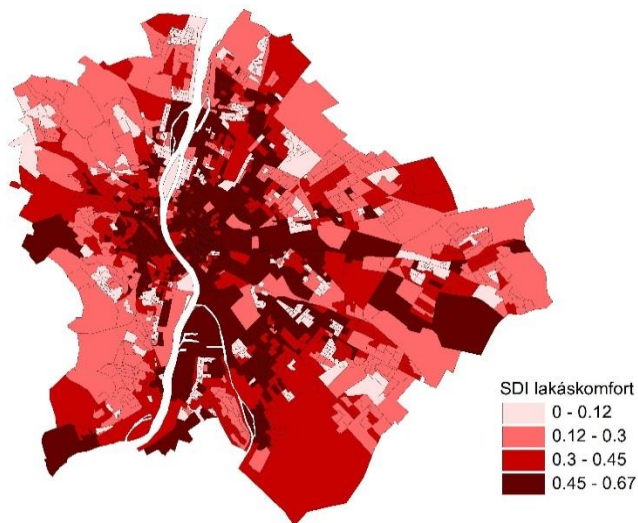
Megállapítható, hogy a budapesti lakásállomány komfortszerinti diverzitásának foka a másik két mutatóhoz (kor- és foglalkozási főcsoportok) képest számottevően elmarad (1. táblázat). Ez közel sem meglepő, hiszen a város modernkori területi fejlődése során (1872 után) a tervezői szigor az övezeti beépítéssel és az egyes övezetekre vonatkozó építésügyi szabályozással egyben a lakásminőséget is hosszú időre megszabta. A második világháború utáni lakótelepfejlesztések ezt a nagy övezetekre vonatkozó homogenizálódást tovább erősítették. Az elmúlt két évtized új lakásépítkezései ezt a homogenizálódó térszerkezetet még csak kevésbé tudták megtörni. Az elmúlt évtizedek új lakásépítkezései jelentős részben városrehabilitációs beavatkozásokhoz kötődtek, ezért közel sem meglepő módon, az ipari övezet és a belső lakóöv lakásállománya a legkevertebb a komfortfokozat terén, míg a panel lakótelepek lakásállománya a leghomogénebb.

1. táblázat: A lakásállomány komfortfokozat szerinti diverzitása Budapest városövezeteiben, 2011.

	2011
panel lakótelep	0,11
budai villanegyed	0,36
családi házas	0,37
társasház	0,51
belső lakóöv	0,55
ipari övezet	0,56
Budapest	0,42

Lakáskomfort tekintetében a legmagasabb diverzitási index értékeket (0,618-0,665 között) jellemzően olyan városrészekben mértük, ahol egyszerre vannak jelen a régi, alacsony színvonalú, jellemzően komfortnélküli, és az új, minőségi lakások, legyenek azok a város bármely részén. Előfordulásuk azonban jellemzően a belső lakóöv és az ipari átmeneti övezet (pl. a Ferenc- és

Józsefváros) azon részein volt gyakori, amelyek a rehabilitációs beavatkozási területek szélén helyezkednek el (2. ábra). Hozzájuk képest kisebb fokú, de még így is igen magas a társasházi öv heterogenitása.

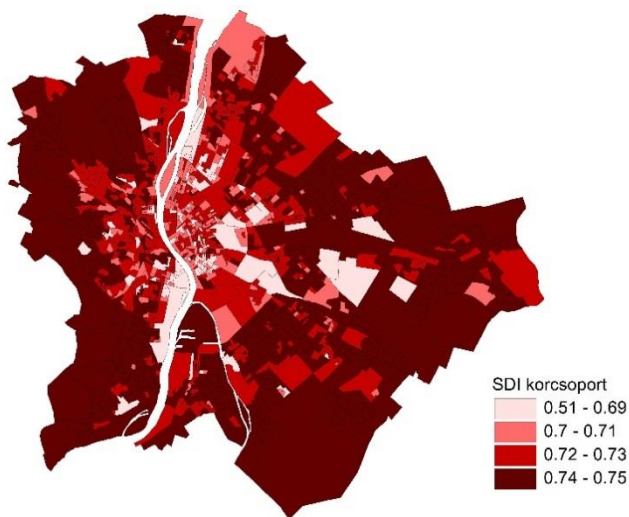
2. ábra: A lakásállomány komfortfokozat szerinti diverzitása Budapest elemi városrészeiben, 2011.

Velük szemben a város peremén húzódó családi házas övezet, valamint a budai villanegyed már jóval homogénebb lakásállománnyal rendelkezik, esetükben a jó minőségű lakások dominanciája egyértelmű. Budapest leghomogénebb negyedei a lakásállomány minőségét tekintve a panel lakótelepek, amelyek jól kirajzolódnak az ábrán, zárványként ékelődve a környező városrészekbe.

A népesség *demográfiai diverzitásával* kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az – a lakásállomány diverzitásával ellentétben – mindhárom népszámlálás időpontjában magas volt és időben szinte alig változott, a statisztikai hibahatáron belül minimálisan csökkent (1990: 0,748; 2001: 0,741; 2011: 0,738). Az

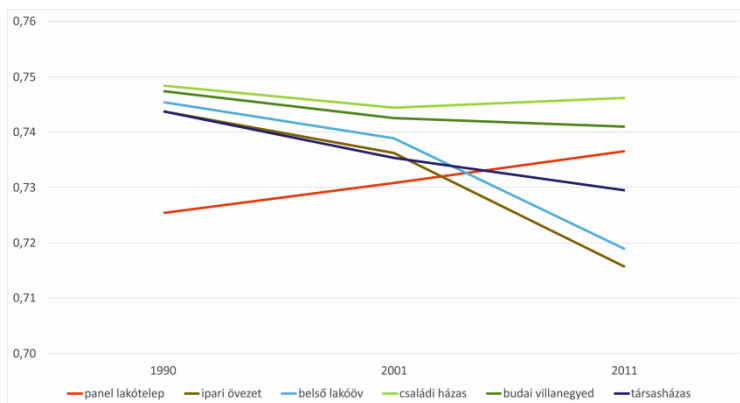
együtizedes csökkenés huszonegy év leforgása alatt nem tekinthető érdemi változásnak, ami vélhetően két tényezővel magyarázható: egyrészt az általunk alkalmazott négy tágabb korcsoport módszertani szempontból csak elnagyolt képet tud nyújtani Budapest demográfiai diverzitásáról, a finomabb felbontás érdekében ennél jóval részletesebb korcsoport beosztásra lett volna szükség, másrészt általánosságként elmondható az is, hogy a város társadalma korszerkezetét tekintve a népesség folyamatos mobilitása és a beépítés korábban említett diverzifikálódása miatt alaphelyzetben is nagyfokú heterogenitást mutat.

A korcsoportok szerinti diverzitás a városperemi családi házas övezetben a legnagyobb, a város központja felé haladva a keveredés foka némileg csökken (3. ábra). Legkisebb diverzitást azokban a városrészekben lehet kimutatni, ahol vagy valamilyen intézmény (döntően kollégium, esetleg munkásszálló) helyezkedik el, illetve olyan körzetekben, ahol a lakásállomány túlnyomó része a 2000-es években épült, vagyis még nagyon magas az újonnan beköltözők (döntően 20-40 év közöttiek) részaránya. A családi házas városrészek erőteljes kevertsége a kiegyensúlyozottabb családszerkezetre utal.

3. ábra: A népesség korszerinti diverzitása Budapest városrészeiben, 2011.

Az egyes funkcionális-morfológiai övezetek korszerinti diverzitása Budapest egészéhez képest, ha nem is szignifikánsan, de már sokkal markánsabb különbségeket mutat (4. ábra). A vizsgált három népszámlálás időpontjában demográfiai szempontból egyaránt a családi házas övezet volt a legkevertebb, ami időben alig változott. 1990-ben a vizsgált övezetek közül a panel lakótelepek voltak a népesség korszerkezetét tekintve a leginkább homogének, ami 2011-re, az időközben végbement lakóhelyi mobilitás jóvoltából, némiképp megváltozott. A legutóbbi népszámlálás időpontjában az ipari-átmeneti övezet és a zárt beépítésű belső lakónegyedek városrészei fejlődtek leginkább egy homogénebb korstruktúra irányába. Az átalakulás nem volt drasztikus, de a többi városövezethez képest mindenképp szembetűnő, és visszatükrözi az érintett régi beépítésű városrészek társadalmi-demográfiai polarizálódását, a fiatal és idős szegregátumok kialakulásának és egymás mellett élésének folyamatát.

4. ábra: A népesség korszerinti diverzitása Budapest városövezeteiben, 1990–2011.

A foglalkozási csoportokkal mért *társadalmi diverzitás* foka a korszerkezethez képest már jelentősebb átalakulást mutatott 1990 után. Jóllehet Budapest társadalma a lakásépítkezések (bérházas és lakótelepi lakások dominanciája) és a lakáselosztás jellege miatt már 1990-ben is meglehetősen kevert volt (diverzitási index: 0,774), ez a diverzitás 2001-ig tovább erősödött (0,816). Az erőteljesebb diverzitás magyarázataként elvileg két tényező együttes hatása hozható fel, a foglalkozási átrétegződés, valamint a lakóhelyi mobilitás. Meglátásunk szerint az 1990-es években az első tényező hatása volt erőteljesebb. Tudjuk a 90-es évtized a viharos gazdasági szerkezetváltás nyomán erőteljes foglalkozási átrétegződést hozott (pl. a fizikai munkások száma egyetlen évtized leforgása alatt megfeleződött, miközben az egyéni vállalkozók száma rohamosan, gyakran nem minden kényszer nélkül, növekedett), amihez képest a lakóhelyi mobilitás a lakáspiac kötöttsége és az újonnan épülő lakások kis száma miatt viszonylag alacsony maradt. A növekvő diverzitásban tehát véleményünk szerint 1990 és 2001 között nem elsősorban a földrajzi mobilitást kell keressük. Az ebben az évtizedben meginduló szuburbanizáció, a városból való kiköltözés pedig nem csak a középosztályt érintette, így az nem módosította egyoldalúan a korábbi arányokat.²⁴ A 2001 utáni időszakban a

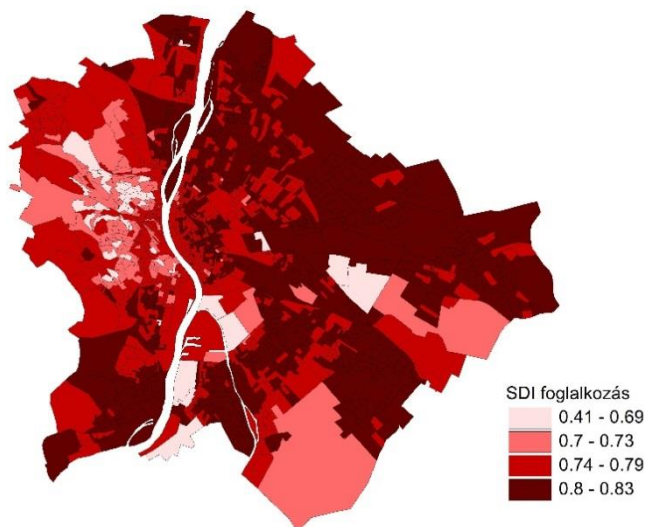
²⁴ Dövényi Z. – Kovács Z. 1999.

diverzitás értéke már érdemben nem változott (2011: 0,809) jóllehet ebben az évtizedben a korábbiakhoz képest jóval több lakás épült, s ennek nyomán a népesség lakóhelyi mobilitása is erőteljesebbé vált. Hogy ennek következtében mégsem növekedett a társadalmi diverzitás az főként azzal magyarázható, hogy az újonnan épült lakások területileg elszórtan, és rendszerint a képzetesebb, vagyonosabb rétegek számára épültek pl. lakóparkok formájában,²⁵ ami érdemi lakóhelyi keveredést az egyes foglalkozási csoportok között nem eredményezett. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy az 1990-es években lezajlott foglalkozási átrétegződés erősebben befolyásolta Budapesten a diverzitást, mint a 2000-es években a megnövekedett lakóhelyi mobilitás.

A társadalmi diverzitás szintje a pesti oldalon, ezen belül is a családi házas övezetben és a panel lakótelepeken volt a legmagasabb 2011-ben (5. ábra). A legkevertebb városrészek (0,823 fölötti diverzitási értékkel) döntő többsége a családi házas övezetbe koncentrálódott (Kispest, Pestszentlőrinc, Árpádföld, Rákospalota stb.). Ezekre a városrészekre közösen jellemző, hogy beépítésük a 20. század eleje óta folyamatos volt, így a lakásállományuk heterogén összetételű, s ennek megfelelően az itt lakók összetétele is igen vegyes. Az említett városrészek a második világháború előtt alacsony státusszal rendelkeztek, döntően Budapesten dolgozó munkások, tisztviselők lakták. Hozzájuk csatlakoztak a szocializmus évtizedeiben az alsó-középosztály tagjai, majd a rendszerváltozás után egy vagyonosabb vállalkozói réteg is, akik nem akartak az elővárosokba kiköltözni.²⁶ Feltehetően ez a folyamatos, és a morfológiailag bár homogén (családi házas) de az egyes korszakokban eltérő lakásminőséget eredményező beépítés áll a vegyes társadalmi összetétel hátterében. Legalacsonyabb társadalmi diverzitási értékeket a budai villanegyed körzeteiben lehet mérni, ami egyértelmű jele az elit erőteljes szegregációjának, és az ezzel járó nagyfokú homogenitásnak.

²⁵ Csizmadya A. 2008.

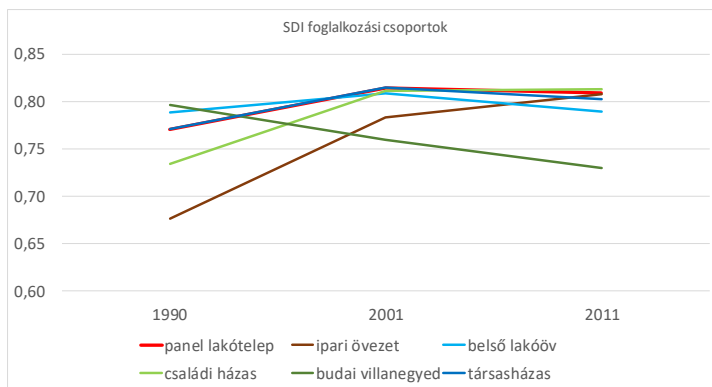
²⁶ Dövényi Z. – Kovács Z. 1999.

5. ábra: A népesség foglalkozási diverzitása Budapest elemi városrészeiben, 2011.

Az egyes funkcionális-morfológiai övezetek foglalkozási diverzitásának átalakulását tekintve a budai villanegyed és az ipari övezet fejlődése tér el a többi övezetétől, mégpedig ellentétes előjellel (6. ábra). 1990-ben még a budai villanegyed volt társadalmi-foglalkozási szempontból a legkevertebb része Budapestnek, de azóta folyamatos a diverzitás csökkenése, főként azért, mert a fizikai foglalkozásúak az övezetből szinte teljesen eltűntek, s a magasan képzett, értelmiségi elit vált uralkodóvá a területen. Ezzel szemben az ipari-átmeneti övezet indult a legalacsonyabb diverzitási színtről 1990-ben, társadalmának jelentős része akkor ipari fizikai foglalkoztatottakból állt. Ezt követően azonban – köszönhetően az övezetet ért, több hullámban megvalósuló lakásfejlesztéseknek – az ipari öv társadalmá egyre kevertebbé vált, egyes részein megjelentek a magasabb státuszú rétegek tagjai. A többi övezet társadalmi diverzitása 1990 és 2001 között egyértelműen növekedett, majd a rákövetkező évtizedekben stagnált, enyhén csökkent. A csökkenés a belső lakóövből volt a legszembetűnőbb, a városrehabilitáció és a nyomában járó dszentifikáció következtében a belváros közeli

lakónegyedek korábbi kevertsege érzékelhetően csökkent, az új elit tagjainak szegregációja – a budai városrészekhez hasonlóan – itt is erősödőben van.

6. ábra: A népesség foglalkozás szerinti diverzitása Budapest városövezeteiben, 1990–2011.

2011-ben a hat vizsgált városövezetből ötnek a diverzitása hasonlóan magas volt (0,79 fölötti), igen heterogén néppésséggel, ami a helyi lakásállomány összetételétől látszólag függetlenül alakult. Például a szinte homogén lakásállománnyal rendelkező panel lakótelepek és a legvegyesebb lakásállományú (lakóparkok, munkáskolóniák, családi- és sorházak együttesével jellemezhető) ipari-átmeneti öv egyformán magas diverzitást mutatott. Az, hogy a népesség társadalmi státusz szerinti diverzitása látszólag semmilyen összefüggést nem mutat a lakállomány összetételével, a lakások minőség szerinti diverzitásával, több tényezővel is magyarázható. Az összkomfortos lakótelepi lakások éppen azzal, hogy egyszerre fajlagosan olcsók és jó minőségűek, vonzóak maradtak a középosztály tagjai (főleg a fiatal családostok) számára is, ami fenntartja az övezet diverzitását. A korábban megindult szelektív népességcserét, amit 2000 után az új lakásépítések felerősítettek, a 2008-as pénzügyi válság leállította. A lakótelepek státuszának csökkenését, és esetleges homogenizálódását, emellett a vidékiek Budapestre költözése is akadályozta. A vidékről beköltöző, fiatalabb és kevésbé tehető rétegek tagjai közül nem mindenki számára

voltak elérhetőek az új építésű lakásformák (belvárosi rehabilitált és új építésű tömbök, lakóparkok stb.), így a lakótelep ismét alternatíva lett sokuk számára.

Összegző megállapítások

A tanulmány Budapest társadalmának és lakáspiacának belső diverzitásához nyújt, népszámlálási statisztikákon alapuló új eredményeket. A város egészét tekintve a diverzifikálódás és homogenizálódás folyamatát a rendszerváltozás óta az általunk vizsgált három szempont (lakásminőség, korszerűség, társadalmi státusz) vonatkozásában a következő tényezők befolyásolták: (1) az új lakásépítkezések, részben ehhez kapcsolódóan (2) a népesség lakóhelyi mobilitása, valamint (3) a foglalkozási átrétegződés folyamata. Utóbbi nem feltétlenül járt helyváltoztatással, hiszen a diploma megszerzésével, vagy egyszerű átképzéssel, esetleg vállalkozóvá válással bárki könnyen másik statisztikai kategóriába kerülhet átsorolásra.

Nem véletlen tehát, hogy legjelentősebb elmozdulások a város belső diverzitásában éppen a foglalkozási szerkezetben, és az ahhoz kapcsolódó, társadalmi státusz szerinti tagozódásban történtek az elmúlt két évtizedben. Pont azon a területen következett ez be, ahol nem volt szükség jelentős forrásokra (lakásépítés) vagy mobilitásra, pusztán statisztikai kategóriaváltással jelentősnek tűnő változások váltak kimutathatóvá.

Megállapítható, hogy kormegoszlás szempontjából a város diverzitása eredendően is igen magas volt, ami érdemben nem változott a vizsgált két évtized alatt. A városövezetek között ugyan nincsenek markáns különbségek, de kimutatható a panel lakótelepek enyhe diverzifikálódása, valamint az ipari átmeneti övezet és a belső lakónegyedek csekély homogenizálódása.

A társadalmi státusz vonatkozásában a meglehetősen magas diverzitás mellett már kimutathatók voltak élesebb különbségek az egyes városövezetek fejlődésében. 1990 után a diverzitás mértéke egyedül a hagyományosan magas státuszú budai villanegyedben csökkent. Korábban ez az övezet volt a legkevertebb, majd a rendszerváltozás után a legalacsonyabb foglalkozási kategóriába tartozók fokozatosan kiszorultak az övezetből. Ennek sokkal enyhébb formája volt kimutatható a belvárosi lakóövezetben az

ezredforduló után, ahol az enyhe homogenizálódás a dzsentrifikációnak, a legszegényebb rétegek lassú kiszorulásának volt a következménye. Ezzel ellentétes irányú, vagyis folyamatosan erősödő diverzitás jellemezte az ipari övezetet, ahol jellemző volt a magasabb státuszúak beköltözése és ezzel együtt az övezet ipari-munkás profiljának elhalványulása. A többi városövezetben a népességcsere jóval kevésbé volt szelektív, és a diverzitás foka magas maradt.

Egyetlen olyan városöv volt, amely a vizsgált időkeresztmetszetben mind a népesség korszerkezetét, mind foglalkozási szerkezetét tekintve egyértelműen diverzifikálódott: a panel lakótelepek. Pont az a lakónegyed típus, ahol amúgy leghomogéner a lakásállomány. Ebből következik az is, hogy különös módon a társadalmi diverzitás magas foka nem hozható összefüggésbe a lakásállomány minőségi összetételével, a komfortosságon kívül ehhez az átlagos lakásméretet, vagy a lakókörnyezet megítélését befolyásoló egyéb tényezőt (jó hírnév, elérhetőség stb.) is figyelembe kell venni. A lakótelepek jövője szempontjából mindenestre megnyugtató, hogy az övezet esetleges lecsúszásáról, társadalmi eróziójáról szóló prognózisok közel sem látszanak beteljesedni, széles – korban és státuszban eltérő – rétegek számára kínálnak továbbra is vonzó lakóhelyet. A panelöv és a budai villanegyed kettősségéből előbbi a növekvő keveredést, utóbbi az erősödő homogenizálódást testesíti meg.

Az általunk bemutatott módszer alkalmasnak bizonyult a Vertovec által javasolt elméleti-módszertani triád strukturális oldalának mérésére, még ha módszertani finomítás (pl. részletesebb korbeosztás) több helyen is szükségesnek látszik. Az azonban a módszer kritikájaként fogalmazható meg, hogy a statisztikailag kimutatott erőteljesebb keveredés egyes városrészekben, vagy városövezetekben még nem feltétlenül jár együtt az ott élők tényleges, mindennapi keveredésével. Ahogy arra empirikus vizsgálatok rámutattak²⁷ az erőteljes keveredést mutató dzsentrifikálódó városrészekben igen gyakran figyelhető meg párhuzamos társadalmak kialakulása, a helyi lakosok komolyabb interakciója, tényleges keveredése nélkül. Egy rehabilitált városi rozsdaterület lakóparkjában élők vélhetően semmilyen kapcsolatba

²⁷ Boros et al. 2016.

nem kerülnek a régóta ott élő, szegényebb, idősebb, kevésbé iskolázott lakosokkal. Ilyen körülmények között a „statisztikai diverzitás”-hoz nem társul erősebb társadalmi kohézió, nagyobb tolerancia más életforma csoportokkal szemben, nagyobb nyitottság az új kultúra, viselkedés és normák befogadására. A diverzitás tényleges szintjét csak a másik két, szubjektív vizsgálati szempont együttes alkalmazásával lehet pontosabban meghatározni, amely során feltárjuk a helyi lakosok percepcióját, társadalmi aktivitását, a környezetükben élőkkel kialakított kapcsolatrendszerét. Tanulmányunk alapján elmondható, hogy a Vertovec féle elméleti-módszertani triád három eltérő dimenzióját célszerű együttesen alkalmazni a valóság minél pontosabb feltárásához.

Felhasznált irodalom

- Bajmócy Péter: Magyarország népességének etnikai és vallási diverzitása 1910-ben és 2001-ben In: Kiss Andrea – Mezősi Gábor – Sümeghy Zoltán (szerk.): *Táj, környezet és társadalom*. Szeged: SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék és SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, 2006. 57–68.
- Beynon, Erdmann Doane: Budapest: an ecological study. *Geographical Review*, 1943/3. 256–275.
- Boros, Lajos – Fabula, Szabolcs – Horváth, Dániel – Kovács, Zoltán: Urban diversity and the production of public space in Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2016/3. 209–224.
- Boros Lajos – Fabula Szabolcs: A sokszínűség érzékelése és megítélése Józsefvárosban. *Regio*, 2017/4. 80–107.
- Csanádi Gábor – Ladányi János: *Budapest – A városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata*. Budapest: MKKE, 1987.
- Csizmady Adrienne: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2008.
- Csomós György: A közép-európai régió nagyvárosainak gazdaságirányító szerepe. *Tér és Társadalom*, 2011/3. 129–140.

- Dövényi Zoltán – Kovács Zoltán: A szuburbanizáció térbeni-társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 1999/1–2. 33–57.
- Dövényi Zoltán – Németh Ádám: A vallási diverzitás változása Magyarországon 2001 és 2011 között. *Területi Statisztika*, 2014/6. 550–573.
- Duncan, Otis Dudley – Duncan, Beverly: A methodological analysis of segregation indexes. *American Sociological Review*, 1955/2. 210–217.
- Enyedi György: Urbanizáció Kelet-Közép-Európában. *Magyar Tudomány*, 1992/6. 685–693.
- Fabula, Szabolcs – Boros, Lajos – Kovács, Zoltán – Horváth, Dániel – Pál, Viktor: Studentification, diversity and social cohesion in post-socialist Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2017/2. 157–173.
- Gentile, Michael – Tammaru, Tiit – Van Kempen, Ronald: Heteropolitization: Social and spatial change in Central and eastern European cities. *Cities*, 2012/5. 291–299.
- Kovács, Zoltán: Residential Segregation in Budapest before and after Transition. In: Maloutas, T. – Fujita, K. (eds.) *Residential Segregation in Comparative Perspective*. Farnham: Ashgate, 2012. 197–215.
- Kovács Zoltán: Városok és urbanizációs kihívások Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 2017/3. 302–310.
- Kovács, Zoltán – Szabó, Balázs: Urban restructuring and changing patterns of socio-economic segregation in Budapest. In: Tammaru, Tiit – Marcińczak, Szymon – Van Ham, Marteen van – Musterd, Sako (ed.) *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East meets West*. London; New York: Routledge, 2016. 238–260.
- Ladányi, János: Patterns of residential segregation and the Gypsy minority in Budapest. *International Journal of Urban and Regional Research*, 1993/ 4. 30–41.

- Léphaft, Áron – Németh, Ádám – Reményi, Péter: Ethnic diversity and polarization in Vojvodina. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2014/2. 135–157.
- Németh Ádám: Diversity Studies: új társadalomtudományi paradigma? *Regio*, 2016/2. 203–218.
- Probáld, Ferenc: A study of residential segregation in Budapest. In: Budapest: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae – Sectio Geographica*, 1975. 103–112.
- Sykora, Ludek – Bouzarovski, Stefan: Multiple transformations: Conceptualising the post-communist urban transition. *Urban Studies*, 2012/1. 43–60.
- Szelényi Iván: Urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten. *Tanulmányok Budapest múltjából XX. kötet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974. 229–232.
- Vertovec, Steven: Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 2007/6. 1024–1054.
- Vertovec, Steven (ed.): *Routledge International Handbook of Diversity Studies*. London; New York: Routledge, 2015.
- Wirth, Louis: Urbanism as a way of life. *American Journal of Sociology*, 1938/1. pp. 1–24.

BOROS LAJOS – FABULA SZABOLCS¹

A sokszínűség érzékelése és megítélése Józsefvárosban

Bevezetés

Az elmúlt években egyre több figyelem irányul a városok társadalmi és kulturális sokszínűségére – részben a kapcsolódó gazdasági lehetőségek és kihívások, részben pedig az erősödő migráció miatt. Így a sokszínűség egyre több dimenziója válik láthatóvá, érzékelhetővé, és ezek egymásra is hatnak, így komplex és dinamikus városi társadalmak jönnek létre, korábban nem, vagy csak gyengén létező törésvonalakkal és interakciókkal. A korábbi kutatások alapján a városi diverzitás megítélése, kezelése nem egységes; egyaránt rendelkezhet pozitív és negatív megítéléssel a döntéshozók és a lakosság körében. A sokszínű lakossághoz ugyanis számos olyan jelenség kapcsolódhat, amelyeket problémaként értelmeznek – ilyen például a szegregáció, a társadalmi polarizáció, vagy az egyes csoportok közötti konfliktusok. Ugyanakkor a kulturális sokszínűséget nemegyszer értelmezik a társadalmi tőke részeként, amely így a kreativitás és a versenyképesség meghatározója,² illetve gyakran hangsúlyozzák azt is, hogy a sokszínűség megtapasztalása a tolerancia és ezáltal a társadalmi kohézió alapja lehet.

¹ A szerzők a Szegedi Tudományegyetem oktatói. E-mail: borosl@geo.u-szeged.hu és Fabula.Szabolcs@geo.u-szeged.hu

A kutatás a DIVERCITIES – „Governing Urban Diversity: Creating Social Cohesion, Social Mobility and Economic Performance in Today's Hyperdiversified Cities” (EU 7th Framework Programme; Grant agreement: 319970) projekt keretében valósult meg. Boros Lajos munkáját az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja támogatta.

² Egedy – Kovács, 2009; Florida, 2002.

Tanulmányunk azt vizsgálja, hogy milyen a városi sokféleség érzékelése és megítélése Budapest egyik legsokszínűbb területén, a VIII. kerületben, azaz Józsefvárosban. Ennek részeként nemcsak arra voltunk kíváncsiak, hogy a sokszínűség milyen formáit érzékelik a helyiek, hanem arra is, hogy milyen belső és külső határokat érzékelnek a kerületben a mintaterületen élők, valamint hol, milyen terekben találkozhatnak a sokszínűség megjelenésével. A vizsgálatunk egy szélesebb, összesen 14 nagyvárosra kiterjedő kutatás (az Európai Unió kutatási és technológiafejlesztési 7. keretprogramjának keretein belül zajló DIVERCITIES projekt) részeként zajlott, amelynek az volt a fő kérdése, hogy miként hat a városi diverzitás a társadalmi mobilitásra, a kohézióra és a gazdasági teljesítményre. Ahhoz, hogy ezekben a dimenziókban a sokszínűség pozitívan, lehetséges erőforrásként jelenjen meg, elengedhetetlen a döntéshozók, a gazdasági szereplők és a lakosság pozitív attitűdje. Írásunk ennek egy elemének – a helyi lakosok véleményének bemutatását és elemzését tűzi ki célként. A tanulmány alapját a helyi lakosok körében készített, félig strukturált interjúk adják. Fontos kiemelnünk, hogy a kutatás adatgyűjtési fázisa az Európai Unió területére irányuló migrációs folyamatok 2015-ös erősödése, valamint az ezzel kapcsolatos politikai és közéleti viták kirobbanása előtt zajlott, így alkalmat nyújt arra, hogy feltárjuk, milyen volt az érintettek attitűdje a menekültválság előtt.

Elméleti háttér: a sokszínűség és annak érzékelése

A városok sokszínűségét számos fogalommal próbálkoztak megragadni a tudományos és a politikai diskurzusokban. Ezek részletes áttekintése szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, így csupán a vizsgálatunk szempontjából legfontosabb csomópontokat emelnénk ki. Az elmúlt évtizedekben a politikai közbeszédben is gyakran hangsúlyozott multikulturalizmus koncepciója az eltérő kultúrák elfogadására, a különbségek fel- és elismerésére fókuszál. Ugyanakkor a kritikák szerint kevés figyelmet szentel az interkulturális kommunikációnak, illetve a társadalmi és gazdasági különbségeknek.³ Ezáltal a valódi problémákat vagy a különböző csoportok között meglévő kapcsolatokat, azonosságokat

³ Amin, 2002.

elhanyagolja, ugyanakkor erősíti a kisebbségek „láthatóságát”⁴. A részben a kritikák következtében kibontakozó poszt-multikulturalizmus diskurzusai a sokszínűség elfogadása mellett az erős nemzeti identitás megőrzését szorgalmazzák.⁵ A Vertovec által megalkotott szuper-diverzitás elsősorban a nyugati városok egyre jellemzőbb etnikai sokszínűségét igyekszik megragadni, hangsúlyozva a csoportok közötti, illetve a csoportokon belüli demográfiai és szocioökonómiai különbségeket.⁶ A jelen tanulmány kiindulópontját jelentő hiper-diverzitás⁷ koncepciója szintén az etnikai vagy a társadalmi-gazdasági helyzeten túli dimenziók jelentőségét hangsúlyozza, kiemelve az egyes dimenziók közötti átfedéseket, kapcsolatokat. Ez a felfogás hangsúlyozza, hogy a társadalom egyre sokszínűbb, nemcsak az etnikai és nemzeti hovatartozás tekintetében, hanem demográfiaiilag, a szocioökonómiai státuszt tekintve, vagy éppen az életmódot, tevékenységeket, attitűdöket figyelembe véve is. Ebben a megközelítésben tehát a társadalom komplexebb és dinamikusabb, mint a szuper-diverzitás koncepciójában, mert azt feltételezi, hogy a különböző dimenziók erősen hatnak egymásra. Emellett fontos az egyének akciótere is – hol szórakoznak, dolgoznak és végeznek egyéb tevékenységeket. Azaz igyekszik túllépni a túlzottan a lakóhelyre fókuszáló megközelítéseken, és beemeli a kvázi- és valódi közterek elemzését is a vizsgálatokba. A hiper-diverzitást az erősödő nemzetközi migráció mellett az egyes országok belső mobilitási folyamatai, az új politikai folyamatok, változó identitások, a neoliberális ideológia alapján leépülő szabályozások, és a globális hálózatok kiemelkedése okozta, egyre erősebb kapcsolatok, illetve a növekvő információáramlás a világ különböző részei között mind-mind befolyásolják, alakítják. A korábbi megközelítésekhez képest nagyobb rugalmassága és nyitottsága miatt használtuk vizsgálatunkban a hiper-diverzitás fogalmát.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a diverz városrészek nem egy esetben stigmatizáltak, és élesen elkülönülnek a város egészétől, illetve a területeken belül is erős érzékelt határok alakulhatnak ki. A

⁴ Kymlicka, 2010.

⁵ Vertovec, 2010.

⁶ Vertovec, 2007.

⁷ Tasan-Kok et al. 2013.

sokszínűség érzékelését tekintve ezért nagy szerepe van az egyes csoportokat, területeket elválasztó határoknak. Számos tanulmány kiemeli, hogy a „hivatalos”, azaz térképen szereplő, vagy adminisztratív határok gyakran különböznek attól, ahogy az emberek érzékelik a teret és annak tagolását. Az érzékelt határoknak nagy hatása van a társadalmi interakciókra, vagy éppen az ingatlanárakra.⁸ A korábbi kutatások alapján a diverzitás leggyakrabban érzékelt dimenziói a rassz, az etnikai hovatartozás, illetve jövedelem – ugyanakkor egyes esetekben a háztartások típusa, vagy az életkor is fontos lehet.⁹ Az attitűdök kapcsán Bell és Hartmann arról számol be, hogy előfordulhat egy olyan kettősség a megkérdezettek hozzáállásában, hogy míg általánosságban véve pozitív a sokszínűség megítélése, addig a mindennapi életben számos feszültséget, problémát kapcsol a fogalomhoz.¹⁰ Azaz eltér az absztrakt és a konkrét diverzitás érzékelése és megítélése. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a narratívák és a mindennapi gyakorlatok között alakul ki ellentmondás; míg az előbbieken a lakosok közötti ellentétek a hangsúlyosak, addig a mindennapi élet tapasztalatai a különböző csoportok keveredésének, interakcióinak pozitív hatásait mutatják.¹¹ Van Leeuwen és Wessendorf kutatásai alapján a sokszínű városrészekben gyakori, hogy a helyi lakosság sokféleségét természetesnek veszik – így nem is igen beszélnek róla, vagy éppen meglepődnek, ha valaki számára ez különlegesnek, említésre méltónak számít.¹² A diverzitás érzékelése (és persze értékelése) összefügghet az előítélet erősségével – azonban, hogy a kettő között milyen kapcsolat van, abban nem értenek egyet a különböző szerzők. Egyes kutatások szerint „a sokféleség” érzékelésének erősebb szintje pozitívan hat a társadalmi kapcsolatokra, ami csökkenti az előítéletességet és a diszkriminációt.¹³ Más, a konfliktusok felől közelítő vizsgálatok szerint a sokszínűséget a többségi, domináns csoportok fenyegetésként élhetik meg, ami a saját kultúrájuk erősebb védelmét

⁸ Sampson – Morenoff – Gannon-Rowley, 2002.

⁹ Myerson, 2001; Nyden et al., 1997; Talen, 2010.

¹⁰ Bell and Hartmann, 2007.

¹¹ Van Eijk, 2012.

¹² Van Leeuwen, 2010, Wessendorf, 2013.

¹³ pl. Pettigrew – Wagner – Christ 2010; Wagner et al., 2006.

és növekvő előítéletességet okozhat.¹⁴ Ehhez kapcsolódóan Putnam azt hangsúlyozza, hogy az érzékelt erős diverzitás eredményeképp az egyének visszavonulhatnak a társadalomból – nem csak a társadalom egészéből, hanem akár a saját szűkebb, etnikai vagy kulturális közösségükből is, így végső soron a sokféleség izolációhoz és a kohézió gyengüléséhez vezethet.¹⁵

A sokszínűség megjelenésének és érzékelésének kulcsfontosságú színterei a közterek, amelyek lehetőséget biztosítanak az egyes csoportok megjelenésének, így a társadalmi reprezentáció tereinek számítanak.¹⁶ Emellett ezek a terek a különböző kultúrák, etnikai, nemzeti vagy életstíluson, értékrendeken alapuló csoportok közötti interakció terei is. E terek nem csupán a közterületek lehetnek, hanem az úgynevezett kvázi-közterek is, amelyek a tulajdoni háttérük alapján nem tipikus közterek, de funkcióikat tekintve hasonló szerepet töltenek be. Ilyenek a kávézók, éttermek, bevásárlóközpontok, klubok, és minden olyan tér, ahol a közösség – az elvárások, szabályok révén – határozza meg a cselekvéseket, az emberek viselkedését.¹⁷ A köztereken megjelenő sokféleség egyszerre lehet pozitív és negatív hatással is a társadalmi kohézióra, az interakciók számának és erősségének növekedésére. A gyakori találkozások az eltérő csoportok között megteremtik a lehetőséget az erősebb kapcsolatok kialakításának, illetve a mindennapi pozitív tapasztalatok, vagy a megszokás révén erősíthetik a másság felismerését és elfogadását.¹⁸ Ugyanakkor az, hogy az emberek ugyanazt a teret más-más célokra szeretnék használni, konfliktusokhoz vezethet például az eltérő életciklusban lévő, vagy más életstílusú, értékrendű csoportok között – ez pedig az előítéletek erősödéséhez, elidegenedéshez, a társadalom atomizálódáshoz vezethet.¹⁹

¹⁴ Schmid et al., 2014; Valentine, 2013.

¹⁵ Putnam, 2000, 2007.

¹⁶ Mitchell, 2003, Eröss, 2011, Peters – De Haan, 2011, Boros és tsai, 2016.

¹⁷ Mitchell – Staehli, 2009.

¹⁸ Boschman, 2012; Forrest – Kearns, 2001; Peters, K. – De Haan, 2011; Wiesemann, 2012.

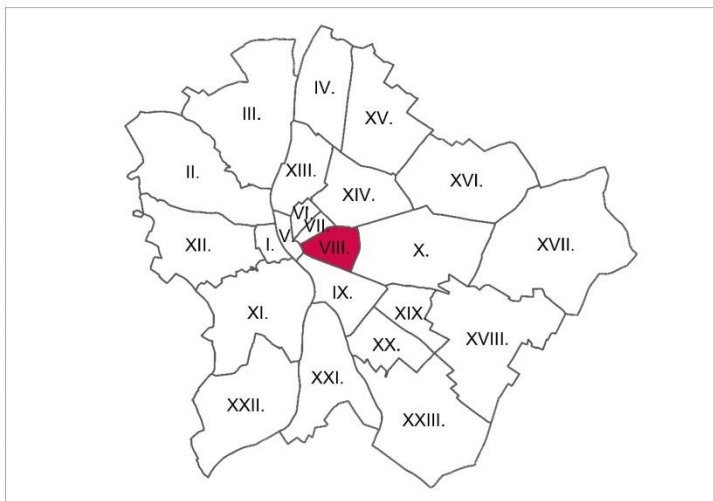
¹⁹ Delanty, 2012; Schmid – Al Ramiah – Hewstone, 2014.

A mintaterület bemutatása és az alkalmazott módszerek

Budapest történelmi fejlődése eredményeképpen a sokszínűség másképp jelenik meg a magyar fővárosban, mint azokban a nyugati metropoliszokban, amelyek a korábbi gyarmati kapcsolatok, illetve részben ehhez kapcsolódóan a több évtizede zajló bevándorlás miatt etnikailag igen sokszínűek. Posztszocialista kontextusban így nagyobb jelentősége van az életstílusok, értékrendek, a társadalmi-gazdasági helyzet, a kultúrák sokféleségének. A kutatásunk mintaterületét Budapest VIII. kerülete, azaz a Józsefváros jelentette (1. ábra). A kiválasztást az indokolta, hogy a kerület Budapest egyik leginkább sokszínű része, ahol a fővárosi átlagnál magasabb a roma etnikumhoz tartozók aránya, budapesti összehasonlításban alacsonyak a jövedelmek és az ingatlanárak, illetve magas a bérlakásban élők aránya. Emellett részben az elmúlt évek városrehabilitációs beruházásai következtében dzsentrifikációs folyamatok is jellemzőek a kerületre,²⁰ ami új társadalmi csoportok és életstílusok megjelenését eredményezte – ezzel sokszínűbbé tette azt. Végezetül fontos kiemelni az egyetemek, illetve ehhez kapcsolódóan a diákság jelentőségét, hiszen a kerület több egyetemi épületnek ad otthont, és itt zajlik a Nemzeti Közszerződés Egyetem campusának a fejlesztése, bővítése is. Józsefváros számos hazai és külföldi diák lakhelye, ami tovább erősíti a mintaterületünk társadalmi sokféleségét.²¹

²⁰ Czirfusz et al. 2015, Kovács – Szabó, 2016, Ladányi, 2008; Földi – Kovács, 2011.

²¹ Fabula et al. 2017.

1. ábra A mintaterület elhelyezkedése Budapesten belül.
Szerkesztette Dudás Gábor

A fentiek mellett a külföldről érkező bevándorlók aránya is magasabb az átlagosnál a VIII. kerületben, különösen a Délkelet-Ázsiából és Afrikából érkezőké – hatásuk a városképen is meglátszik, legerőteljesebben az etnikai enklávék, illetve az etnikai háttérű vállalkozások létrejöttével.²² Józsefváros rendelkezik egy kapuszereppel a fővárosba érkezők számára: megfizethető lakhatást és vállalkozási telephelyet kínál az országon belülről és kívülről érkezők számára – aminek köszönhetően hagyományosan sokszínű és folyamatosan változó helyi társadalommal rendelkezik. A közelmúltban zajló városrehabilitációs beavatkozások eredményeképp a sokáig egységesen stigmatizáltnak számító terület egyes részeinek imázsa folyamatosan javul – ugyanakkor a társadalom fragmentálódása is jellemző.²³ A legjelentősebb ilyen fejlesztés a Corvin-Szigony projekt volt, de számos kisebb léptékű beavatkozás is lezajlott, amelyek során például a játszóterek, közterek felújítását végezték el. E városrehabilitációs folyamatok

²² Kohlbacher – Protasiewicz, 2012.

²³ Ladányi, 2014; Szemző – Tosics, 2005.

révén fontos utalni arra, hogy az önkormányzat kifejezetten támogatja és segíti az ingatlanfejlesztők tevékenységét, ami nem egyszer nagy visszhangot kiváltó konfliktusokat eredményezett például a bérlakásokban élők kilakoltatásához kapcsolódóan. Összegezve: Józsefváros igen sokszínű társadalommal rendelkezik a jövedelmeket, a társadalmi státuszt, az etnikai és nemzeti hovatartozást, a kultúrát vagy éppen az életstílusokat, értékrendet tekintve – így megfelelőnek tűnt a hiper-diverzitás fogalmának empirikus alkalmazására.

A sokszínűséggel kapcsolatosan számos kormányzati, önkormányzati, valamint civil kezdeményezés működik Józsefvárosban – ezek többsége nem kizárólag a kerületi vezetéshez kapcsolódik, hanem vagy a fővároshoz, vagy a nemzeti szinthez, ugyanakkor tevékenységük érinti a VIII. kerületet is – mint például a Migrációs Kerekasztal, vagy a ROMA-NET. Fontos kiemelni, hogy a diverzitással kapcsolatos politikákban gyakran megjelenik egy pozitív-negatív kettősség: az első a kapcsolódó előnyökre, míg a másik a lehetséges konfliktusokra, problémákra fókuszál. Az első felfogásra jelent példát a főváros Integrált Városfejlesztési Stratégiája, amely szerint például Budapest egyik erőssége a „*dinamikus társadalmi élet, pezsgő underground kultúra, kreatív és befogadó (etnikai-kulturális sokszínűséget értéként kezelő) kulturális elit*”.²⁴ A szakpolitikák jelentős része a második megközelítésre jelent példát, és a társadalmi egyenlőtlenségekből adódó problémák kezelését célozza. Ilyen például a főváros Esélyegyenlőségi Programja, vagy a különösen kiszolgáltatott csoportok (pl. romák, hajléktalanok) helyzetével foglalkozó kezdeményezések. A sokszínűséget erőforrásként kezelő dokumentumokra talán a legjobb példa a 2013-ban elfogadott Nemzeti Migrációs Stratégia, amely szerint Magyarországnak vonzó célországga kell válnia „*a nemzetgazdaság szempontjából hasznos tevékenységet végzők (pl. magasan képzett munkavállalók) számára*”.²⁵

A kerületen belül a sokszínűséghez kapcsolódó kezdeményezés a LÉLEK, amely a hajléktalan emberek helyzetén igyekszik javítani. A program célja, hogy segítse a hajléktalanná válók társadalmi és

²⁴ Budapest Főváros Önkormányzat, 2009. 9.

²⁵ Belügyminisztérium, 2013. 17.

gazdasági reintegrációját, többek közt a lakhatási, vagy a munkaerőpiaci problémák megoldásán keresztül. A LÉLEK programot a kerületi önkormányzaton kívül egyházi szervezetek, és a kormány is támogatja. A Roma-Net, amely az Európai Unió Urbact II. programján belül indult, a budapesti romák társadalmi integrációját célozza – mivel Józsefvárosban a romák aránya magasabb a budapesti átlagnál, így itt nagyobb jelentősége volt ennek a kezdeményezésnek, mint más kerületekben.

Az alulról szerveződő kezdeményezésekre példát jelent a Leonardo Közösségi kert, amelynek célja, hogy a városi kertészkedés révén erősítse a közösségi szellemet, a társadalmi kohéziót, és találkozási lehetőséget biztosítson a különböző társadalmi háttérű emberek számára.²⁶ A sokszínűség gazdasági kiaknázását célozza a Grund, amit a Google indított el 2013-ban a startup vállalkozások támogatására, valamint a kreatív tevékenységek segítésére. Végül, de nem utolsósorban érdemes kiemelni az elmúlt években egyre népszerűbbé váló városi sétákat, amelyek egyik fontos színtere a Józsefváros. Ezek a séták a kerület társadalmi sokszínűségét (pl. a kínai bevándorlókra fókuszálva), vagy az épített örökségét állítják középpontba, és mutatják be az érdeklődőknek.²⁷

A sokszínűséggel kapcsolatos intézkedések egyik fontos szereplője az 1997-ben létrehozott Rév8 Zrt, amely a kerületi városrehabilitációs programok tervezéséért, lebonyolításért felelős, részben kerületi, részben fővárosi tulajdonban lévő cég. Szerepük különösen 2011 előtt volt jelentős, azóta némiképp háttérbe szorultak – kérdés, hogy ez milyen hatással lesz a szociális városrehabilitáció lehetőségeire.

A kerületi kezdeményezéseket illetően fontos kiemelni a közterek szabályozásával kapcsolatos intézkedéseket, illetve a kapcsolódó vitákat is: Józsefváros 2010 után; vezetése kiemelten fontosnak tartja a közterek ellenőrzését, így számos helyen térfelügyelő kamerákat helyeztek el, illetve a helyi szabályzatokban próbálták a nem kívánatosnak tekintett viselkedési jelenségeket visszaszorítani. Emellett a kerület vezetése 2011-ben (az alacsony részvételi arány miatt sikertelennek bizonyuló) helyi népszavazást kezdeményezett a

²⁶ Bende – Nagy, 2015.

²⁷ Fabula és tsai, 2014.

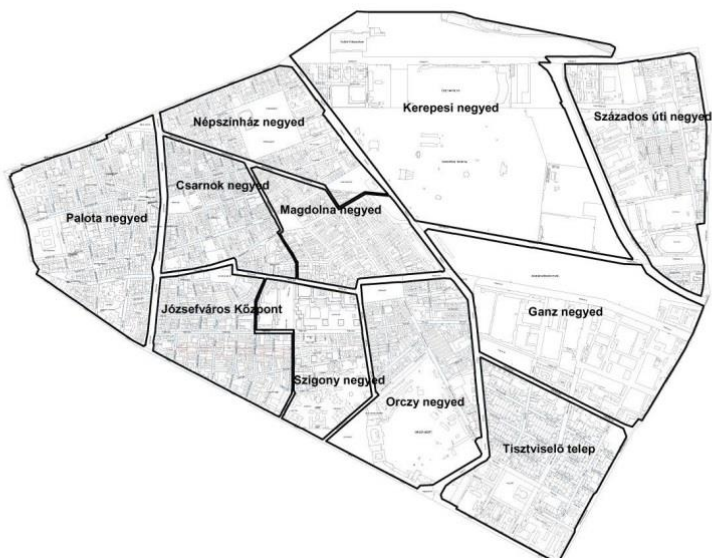
hajléktalanság helyi tiltásáról is. Emellett bezárták a Kék Pont által működtetett tücsereprogramot – ettől azt várták, hogy a köztereken visszaszorul a drogfogyasztás, vagy legalábbis kevésbé lesz látható. Ugyanakkor ahogy azt az interjú kutatásunk is alátámasztja, ez a cél a kerület nagy részben nem valósult meg, és a köztereken láthatóbbá vált, nagyobb problémákat okoz a droghasználat. A fentiekből világos, hogy a sokszínűség kezelését illetően több szereplő is aktív, akik különböző földrajzi léptékekhez tartoznak. Az a következtetés is levonható, hogy az egyes szereplők tevékenysége ellentmondásos hatással van a sokszínűsége: elsősorban a kívánatosnak, pozitívnak tekintett sokszínűséget kívánják erősíteni, ugyanakkor a negatívnak tekintett (pl. a gazdaságilag nehezen, vagy egyáltalán nem hasznosítható) formákkal szemben igyekeznek fellépni.

Vizsgálatunk során interjú kutatást végeztünk Józsefváros lakói között. Arra törekedtünk, hogy minél jobban megjelenítsük az interjúpartnerek összetételében a kerület sokszínűségét. Összesen 50 félig strukturált interjút készítettünk 2014 decembere és 2015 márciusa között, az interjúpartnereket a kerületet jól ismerő kulcsszereplők segítségével, illetve hólabda módszerrel választottuk ki. A kutatás egyik problémáját az jelentette, hogy többszöri próbálkozás ellenére a lakosság köréből ázsiai bevándorlókat az érintettek merev elzárkózása miatt nem sikerült megszólaltatnunk. A lakosok közül választott beszélgetőpartnerek többsége nő volt (31 fő), a kor szerinti megoszlást tekintve pedig a 31-49 évesek adták a legnagyobb csoportot. A többségük magyar nemzetiségű volt, 13 fő adott meg a magyaron kívül más nemzetiséget is. 8 fő született Magyarországon kívül – többnyire a szomszédos országokban. Az interjúvázlatot a DIVERCITIES projekt partnereivel közösen dolgoztuk ki, és a projekt mind a 14 mintaterületén ugyanazokat a kérdéseket használtuk. Minden interjút rögzítettünk, majd szó szerint legépeztünk, és az elemzés a szó szerinti interjúszövegek alapján készült. Az egyes interjúk időtartama 45 perc és 2 óra között változott. Az interjúk helyszíne különböző volt: egyes esetekben a beszélgetőpartnerek otthonában, más esetekben a munkahelyükön vagy kávézóknak, egyéb közösségi terekben zajlottak az interjúk. Az interjúpartnerek védelme érdekében a tanulmányban nevek helyett kódokkal jelöljük a megkérdezetteket: az R kezdetű kódok a lakosokat, az E kezdetűek pedig a vállalkozókat jelölik. Az egyes interjúpartnerek nemzetiségi hovatartozását önbevallás alapján adjuk

meg. Emellett a kerület gazdasági folyamatainak jobb megértése érdekében interjúkat készítettünk a helyi vállalkozók körében is: 2015 decembere és 2016 márciusa között összesen 38 vállalkozói és 2 szakértői interjú készült el. Az interjúpartnereket itt is hasonló módon választottuk ki, mint a lakossági kutatás során. A lakossági és a vállalkozói interjúk között nem volt átfedés, azaz a két vizsgálati szakaszban másokat kérdeztünk meg – bár a vállalkozók egy része a kerületben is él, így helyi lakosként is érintik a Józsefvárosban zajló folyamatok. Mind a vállalkozók, mind pedig a lakosok körében végzett interjúk kutatás során ügyeltünk arra, hogy a kerület minden negyedéből gyűjtsünk információkat – azaz minden negyedben készítettünk interjút. Jelen tanulmány elsősorban a lakosok véleményére fókuszál, azonban néhány esetben kitérünk a vállalkozók által elmondottakra is.

A sokszínűség érzékelése Józsefvárosban

Három fő témára összpontosítottunk az elemzés során: milyen határokat érzékelnek a kerület lakosai Józsefvároson belül, azaz melyek azok a választóvonalak, amelyek az egyes csoportok között húzódnak, és ezek milyen erősek? Emellett kíváncsiak voltunk arra, hogy a diverzitás milyen dimenzióit érzékelik a helyiek, és ezekkel kapcsolatban milyen attitűdökkel rendelkeznek? Végezetül azt is vizsgáltuk, melyek azok a terek, amelyeken a sokszínűség érzékelhető – az egyes köztereken a sokszínűség milyen formái jelennek meg és hogyan?

2. ábra Józsefváros belső tagozódása.

Szerkesztette: Dudás Gábor

Józsefváros 11 különböző negyedre oszlik (2. ábra), amelyek főleg településmorfológiai és funkcionális alapon különíthetők el. Az egyes negyedeknek általában 8-10 ezer lakosa van, és nem mindegyikükben jellemző a történelmileg kialakult helyi identitás. Az interjúk során az derült ki, hogy az érzékelt határok eltérnek a kerület negyedeinek határaitól. Amikor az interjúpartnereket arra kértük, hogy mutassák be a saját környéküket, általában az akciótereiket írták le, amelyekhez nem szükségszerűen társítottak éles határvonalakat. Ezek a terek sokszor nem is voltak kompaktak, hanem útvonalakból, csomópontokból és tájékozódási pontokból álló diffúz tereket írtak le a megkérdezettek;

„Hát az, amit főleg használok, az a Rákóczi tér, mert oda járok a csarnokba vásárolni, de igazából azt is csak azóta, mióta a lányom

megszületett, mert addig igazából a Blahán jártam, addig, míg meg nem született, mert ott leszálltam a buszról, bevásároltam, és egyből bejöttem, és innen igazából én nagyon nem nézelődtem, még szoktunk járni a gyerekekkel, az a Teleki tér, néha a Mátyás-tér.” (R19, nő, 37 éves, diszpécser, magyar)

A leírt mentális terek kiterjedését, határait az interjúpartnerek lakóhelye (a kerület belső részei, vagy periférikus területei), kora, neme, jövedelme, társadalmi-gazdasági helyzete, lakóhelyük épített környezetének sajátosságai egyaránt befolyásolta. Emellett az is fontos szerepet játszott, hogy az illető milyen régen él a területen; a régebben Józsefvárosban élők számára a kerület külső határai fontosabbak, és jobban érzékelhetőek, mint a belső határok.

Különösen az idősekre volt jellemző, hogy saját aktivitási terük csupán néhány háztömbre korlátozódott, míg a fiatalabbaké a kerület határain túlra is kiterjedt. A nemrég a területre költözött lakosok sajátos csoportot alkottak; az ő Józsefvároson kívül kapcsolataik és aktivitásuk erős maradt, és az érzékelt lakókörnyezetük meglehetősen szűk – mivel kevés ismerettel rendelkeznek a kerületről. Ők a saját környékükről igen pozitív képpel rendelkeznek, míg a kerületet negatívan ítélik meg. A kerületen belüli viszonylag kis kiterjedésű aktivitási tereket jól illusztrálja az alábbi idézet:

„Ha így mondom az én környékem, nekem az 5., 8., 7., kerület konkrétan Budapesten belül az én környékem, mert nekem munkából adódó mi sem otthoni gyógytornával foglalkozom gyakorlatilag ezek az én 5., 8. kerület a körzetem, meg a 7. inkább mint volt lakóhely [...] Bemegyek a Pennybe, meg hazamegyek vásárolni, meg ott lakunk, meg elmegyek futni a környéken, de hát igazándiból arról a fél négyzetkilométer ami ott van, arról elég nehéz külön beszélni.” (R20, férfi, 40 éves, gyógytornász)

A kerület határait különösen erősen érzik a mintaterület középső és külső részein élők, míg a belvároshoz közel (a Nagykörúton belül, a Palotanegyedben) lakók számára a másutt erős kerületi határok elmosódnak, és egy belvárosi identitás jelenik meg – ők gyengébben is kötődnek a VIII. kerülethez, mint a Nagykörúton kívül élők. Ennek megfelelően a belső határokat tekintve a legfontosabb a Nagykörút, amely elválasztja az inkább a magát inkább belvároshoz tartozónak érző Palotanegyed-bélieket és a kerület többi részén

élőket. Így a körút nem csupán funkcionális és morfológiai határvonal, hanem egy társadalmi választóvonal is a kerület jómódúbb és kevésbé jómódú lakói között.

„Én a 8. kerületet (abszolút) közvetlen lakókörnyezetemnek tekintem, úgy nem is tudom, hogy mi az, ami kiesik. Hát mondjuk talán a Körút. Tehát a Körút, meg aztán a Palota negyed az az már egy másik rész. Az ott egy kicsit puccosabb, egy szóval egy kicsit más, mint a 8. kerület, ami nekem a 8. kerület.” (R34, nő, 61 éves, designer, magyar-zsidó)

Hasonló választóvonal fedezhető fel a Józsefváros külső részén fekvő Tisztviselőtelep és a többi negyed között is – az előbbi falusias jellegű, némiképp zárt társadalmú terület. Egy interjúpartnerünk így írta le az itt élőket:

„Nem tekintenek ők sehogy se senkire, mert mennek és dolgoznak. Tehát ők reggel fölkelnek, mennek és jönnek vissza.” (R23, férfi, 65 éves, nyugdíjas, magyar)

Különösen erős az érzékelt határ a Tisztviselőtelep és a szomszédos Orczy-negyed között – mind építészeti, mind pedig társadalmilag. Utóbbi terület megítélése negatív, és a negyeden belül a Diószeghy utca rendelkezik a legrosszabb reputációval, és az interjúpartnereink ha tehetik, elkerülik a környéket. Sajátos esetet jelent Józsefvároson belül a Corvin-negyed, ahol 2004 óta nagy léptékű városrehabilitációs beavatkozások zajlottak (1. kép). Itt a Práter utca alkot éles határvonalat az új, és a leromlott, régi épületek között. A városrehabilitációhoz kapcsolódóan megújult területeken irodák, üzletek, magas presztízsű lakások találhatóak, az itt élők tipikus példái a dzsentrifikáció során beköltözőknek. Az interjúk alapján ők csak elvétve szelik át a Práter utca választóvonalát, és nem keverednek a leromlott területek lakóival. Ugyanakkor a megújult területek szolgáltatásait a szegényebbek is igénybe veszik.

1. kép A Corvin-sétány. Fotó: Boros Lajos

Az interjúkban a VIII. kerületet többnyire egy sokszínű városrészként jellemezték. A leggyakrabban az életkort, a nemzetiségi és etnikai hovatartozást, az életstílust, az anyagi helyzetet és a munkaerőpiaci helyzetet emelték ki, mint a különbségek dimenzióit. Józsefvárost a városrehabilitáció következtében egy gyorsan változó területként írták le, ahol sok belföldi és külföldi beköltöző, bevándorló él. A leggyakrabban említett csoportok: problematikus vagy fenyegetőnek tartott emberek, bevándorlók és új beköltözők, szegények, valamint a régóta a kerületben élők, ezen belül különösen a nyugdíjasok, idősek.

Az első csoportban a leggyakrabban a romákat és a droghasználókat említették, de egyes esetekben a hajléktalanok és a munkanélküliek is megjelentek, mint fenyegetést jelentő csoportok. A romák jelenlétét több esetben is egyértelműen a veszéllyel és deviáns viselkedéssel kapcsolták össze, ahogy azt az egyik, Egyiptomból bevándorolt interjúpartner szavai is bemutatják:

„Az épület, ahol élek, nem veszélyes, nincsenek cigányok.” (R25, férfi, 50 éves szakács, egyiptomi)

Az egységesen bevándorlókként jellemezhető csoport tagjait különböző jellemzőkkel írták le az interjúkban: diákok, falusiak, arabok, feketék, románok, nyugat-európaiak, vagy egyszerűen csak „külföldiek”. A sok különböző elnevezés is mutatja a kerületben élők sokféleségét. Érdekes módon az ázsiaiakat viszonylag ritkán említették az interjúpartnerek – annak ellenére, hogy 2014-ig a kerületben működött az ország legnagyobb, legismertebb kínai piaca, a Négy Tigris Piac. Ezt magyarázhatja a kínai közösség zártsága, valamint a piac viszonylagos periferikus helyzete a kerületen belül. Néhány esetekben a beköltözőket problematikusnak írták le, mert úgy vélik, hogy nem tisztelik a régebben ott lakókat, és egyes megkérdezettek szerint sok közöttük a bűnöző;

„...a Négy Tigris piacon nagyon sok ide átjövő román alkalmi munkás talált munkát, itt béreltek lakást a környéken, egy lakásba 20-an, tehát rengetegen, természetesen én megértem azt, hogy egy kis lakásba 20 ember nem tud úgy tartózkodni, kvázi a jó időről beszélnek, lejönnek az utcára, és az utcán élnek, vagy a lépcsőházba élnek. De még ez se volna baj, de hangosak, kiabálnak, szemetelnek, tehát úgymond a nyugalmat, a megszokott életkörülményt egy házba felbolydítják, olybá, hogy az utcára is kijönnek. Tehát nem csak benn a lépcsőházba, vagy a belső udvarba zajlik egy ilyen esemény, hanem kint az utcán. Verekedés, atrocitás, hangoskodás, késelés stb. Na ez már zavaró.” (R1, nő, 63 éves, nyugdíjas, magyar)

Ugyanakkor a beköltözőket nem egy esetben pozitív kontextusban említették, mivel a stabilabb pénzügyi helyzetük miatt rendszeresen fizetik a közös költséget és hozzá tudnak járulni a társasházak működéséhez.

“...rengeteg fiatal költözött ide, aminek nagyon örülök, mert hogy mondjam talán egy kicsit 1, fizetik a közös költséget, 2 pedig talán egy kicsit jobban odafigyelnek mindenre, mint ahogy előtte volt.” (R19, nő, 37 éves, diszpécser, magyar)

A szegényeket és a régóta a kerületben élőket gyakran említették a dzsentrifikációs és studentifikációs folyamatokkal összefüggésben. Az említett csoportok általában a változások vesztesei, és kiszorulnak a felértékelődő területekről. A szegények különösen a kerület külső részein élnek, a korábban igen leromlott belsőbb részokről (Corvin-negyed) a városfelújítás során kiszorultak – ebben

a folyamatban az önkormányzat és a piaci szereplők együttműködtek egymással. A hosszabb ideje a kerületben élők és az új beköltözők között a legnagyobb különbség talán az életstílust tekintve tapasztalható; az újak általában aktívabbak, szélesebb kapcsolatrendszerrel rendelkeznek.

A társadalmi sokszínűség mellett sokan említették az egyes negyedek eltérő építészeti karakterét, miliójét is, mint a diverzitás megjelenési formáját – ezt mutatja az alábbi idézet is:

“...Tisztviselőtelep, az egy megint egy másik világ mellett a kolónia, az megint egy külön kis munkáskörnyék úgyhogy ez, ez egy nagyon változatos erről nehéz szinte egy házról házra változik akár, de környékről környékre mindenképpen hogy milyen a helyzete.” (R20, férfi, 20 éves, gyógytornász, magyar)

Az interjúalanyok többnyire természetesnek vették Józsefváros sokszínűségét, és nem nagyon említettek olyan előnyöket vagy hátrányokat, amelyek abból származnának, hogy a kerületben élnek. Sőt, nem egy esetben meg is lepődtek az erre vonatkozó kérdésen – azaz a korábbi kutatások tapasztataihoz hasonlóan itt is természetesnek veszik a diverzitást. Az interjú adó helyi vállalkozók ugyan nyíltan nem fogalmazták meg, hogy Józsefváros diverzitása motiválta a telephely- vagy profilválasztásukat, ugyanakkor többen is kiemelték azt, hogy milyen sokfélék a potenciális vásárlók, mint például az egyik vállalkozó, aki ajándékboltot és szendvicsbárt működtet a Palotanegyedben;

„...rohamosan fejlődik ez a városrész, hogy az a Krúdy utca gyakorlatilag nagyon hamar, most így az elmúlt pár év alatt ilyen nagyon közkedve vált. Gondolom részben a szálloda miatt is és hogy olyan vendégeket vonz, akik tehetősebbek és ezért is, a sok olyan, tudom, hogy sok olyan turista is volt, aki miután itt volt, úgy döntött, hogy itt vesz a környéken lakást. És akkor úgy mentek fel az ingatlanpiaci árak, így ez által növekedett az a réteg, aki inkább a keresőképes réteg, gondolom én. [...] Tehát itt vannak az egyetemek, itt a SOTE, a Színművészeti, a Semmelweis igen, a Pázmány Péter, ugye ezek mind olyan egyetemek, ahova azért tehetősebb, módosabb gyerekek járnak, és ebből kifolyólag a környékbeli gasztrokultúra is úgy fejlődik, hogy picit annak megfelelően, hogy ezeket az igényeket kielégítse.” (E3, nő, 37 éves, kereskedő, magyar)

A sokféleséget sokan nem társadalmi oldalról közelítették meg, hanem a lehetőségek, a funkciók, szolgáltatások, vagy az épített környezet sokszínűségét emelték ki. Ez összefügg azzal, hogy mind a lakosok, mind pedig a vállalkozók szempontjából kapuszerépe van Józsefvárosnak: lehetőséget teremt a fővárosi ingatlanpiacra való belépésére, a fogyasztók elérésére. A terület átmeneti zónát jelent a sűrűbb beépítésű belváros és a periférikus kerületek között, emellett jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkezik. Ez a szemlélet megjelenik az ingatlanfejlesztők gondolkodásában is;

„Ez nem is egy kulturális, ez funkcionális mix, mert ezek a funkciók itt tudnak együttműködni. Ha valamelyik embert kivesszem, összedől az egész rendszer. [...] az a mix külföldi példák alapján elég jól lett összerakva.” (E6, férfi, 38 éves, ingatlanfejlesztő, magyar)

Bár az interjúpartnerek közül kevesen említették nyíltan a diverzitást, mint a kerület egyik legfontosabb előnyét, többen is kiemelték Józsefváros kulturális életét, ami vonzó a fiatal beköltözők számára. Mivel a helyi lakosság magyar viszonylatban igen heterogénnek számít, így a különbségek – legyenek azok demográfiaiak, kulturálisak vagy szocio-ökonómiaiak – elfogadása erősebb az átlagosnál. A különböző hátterű emberek mixe lehetőséget teremt a csoportok közötti interakciókra.

A városrehabilitációt többen is úgy ítélik meg, hogy pozitív értelemben válik sokszínűbbé a terület;

“Hát, igazából talán azért inkább pozitívabbnak látom a sokszínűséget, talán abból is adódóan, mivel korábban homogénebb volt, és negatív értelemben a kerület, azonban az említett újabb tömbökkel is, illetve a beköltöző gazdagabb, kvalifikáltabb réteg megjelenésével, mindenféleképp úgy gondolom, hogy emelkedett a környék általános presztízse. És ebből a szempontból az, hogy heterogénebbé vált társadalmilag ez a környék, ez szerintem pozitív, mert a korábbi homogenitás, az meglehetősen negatív volt, és a lecsúszott, elszegényedett, illetve a bűnözésből élő elemek többségét jelentette.” (R10, férfi, 36 éves, újságíró, magyar)

A sokszínűséghez kapcsolódó negatívumok között elsősorban a deprivált háztartások magas arányát és a szegénység, köztereken történő megjelenését említették. Emellett a romák helyzetét is többen

szóba hozták; a munkaerőpiacról kiszoruló romák többsége szegénységben él. Az alacsonyabb státuszú lakosokkal kapcsolatban többször szóba került a szemtelés, az alacsonyabb higiéniai standardok problémája. A köztéri droghasználat és a az eldobált injekciós tűk szintén gondot jelentenek – különösen a Kék Pont tücsere programjának bezárását követően.

„...meséltek olyanokat az egyik kiköltöztetendő lakók is, hogy volt mikor reggelente seprűvel kellett elsöpörni a tüket. Hogy ki tudjanak menni a lakásból, mert, nyilván, nem akartak belelépni.” (R42, nő, 23 éves, gyakornok, magyar)

Az eltérő életstílusokból szintén adódnak problémák, konfliktusok: egyes interjúpartnerek arról számoltak be, hogy a fiatalok, a romák, illetve a külföldiek gyakran hangosabbak a kelleténél. Hasonló tapasztalatokról számolt be egy szállodatulajdonos is, aki a külföldi diákok hangos bulizását emelte ki, mint konfliktusforrást a Corvin-negyedben;

„Néha, néha, amikor ősszel, ugye, a, az iskolakezdes környékén, újra benépesülnek azok a lakások, amikben diákok laknak, és akkor mindjárt egy ilyen ismerkedő, vagy ilyen welcome partyval kezdenek, és az belenyúlik az éjszakába, azért akkor előfordul, de kezelhető mértékű, tehát, meg amikor megjönnek az új diákok, külföldiek, és még nem illeszkednek be, hogy úgy mondjam, az itteni szabályrendszerbe, addig, addig előfordul, hogy, hajnalok hajnalán a teraszon énekelnek különböző nótákat, vagy hangoskodnak, vagy éppen a saját népiük népi hangszereit pengetik vagy ütögetik. És aztán ugye, a lakóközösség azért úgy helyre tereli őket, tehát úgy azért nagyjából ilyen november tájékára azért ezek már elcsöndesednek.” (E13, férfi, 64 éves, szállodatulajdonos, magyar)

A sokszínűség megtapasztalásának elsődleges színterei a közterek, amelyek közül leginkább az utcákat, tereket, játszótereket, parkokat és piacokat említették, míg az olyan kvázi közterek, mint a bevásárlóközpontok, vagy szórakozóhelyek kevesebb említést kaptak. Annak ellenére így van ez, hogy a kerületben található Corvin Plaza Budapest legnagyobb, legforgalmasabb bevásárlóközpontjai közé tartozik – azonban úgy tűnik, hogy jelentős részben a kerületen kívüli vásárlókat szolgál ki, és nem tölt be olyan szerepet a helyi mindennapi életben (pl. találkozási helyként), mint

azt várnánk. Ez így elsősorban a fogyasztás színtere, nem a közösségi életé. Azonban a kerület változó lakossága és az új igények megjelenése a fogyasztás új tereit hozza létre, illetve teszi fontossá – pl. a diákok vagy a jómódú beköltözők igényeit kielégítő szórakozóhelyek, vásárlási lehetőségek egyéb létesítmények. Emellett azonban fontosak maradtak a fogyasztás és a közösségi élet olyan helyei, mint a kerület hagyományos piacai, amelyek közül talán a közelmúltban felújított Teleki téri piac a legfontosabb, legsokszínűbb találkozási hely.

„Tényleg nagyon szépen megcsinálták például a Teleki téri piacot. És én tényleg imádom főzni, imádom piacra járni, és előtte a Teleki téri piacra, hát most csinálták meg kb. 1 éve, 7 évig nem mentem be egyszer se. [...] most ezt megcsinálták, tényleg nagyon jó. Iszonyat jó hangulata van. Vannak ilyen kis hentesek, kis pék mit tudom én, és így elég sűrűn van, hogy elmegyek, és akkor egy komplett zenekar ilyen nagybőgővel meg ilyenekkel ott játszik, és közbe az emberek lángosznak, meg így kávézgatnak, és ilyen iszonyatosan jó hangulata van.” (R48, nő, 28 éves, ügyvédjelölt)

Az interjúk alapján nem emelhető ki egyetlen központi hely, ahol a lakók a szabadidejüket töltik, találkoznak egymással. Ehelyett az jellemző, hogy az egyes negyedek, városrészek mind-mind rendelkeznek olyan közterekkel, amelyek lehetőséget teremtenek az interakcióra. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a különböző negyedek lakói közötti találkozásnak kisebb az esélye. Különösen az idősebbek, illetve az egészségi problémákkal küzdők számára van nagy jelentősége a közelségnek a közterek használata kapcsán, ahogy azt a következő idézet is mutatja;

„Én elmegyek a doktornőhöz, elmegyek a piacra, vagy éppen kiszaladok a közértbe, vagy ide szaladok, vagy ki a dohányboltba, és én azonkívül nagyon máshova nem, mert nekem háromnapi hideg élelem kell, mire hazajönnék. Ugyanis nagyon-nagyon fájnak a lábaim.” (R41, nő, 55 éves, takarító, magyar-roma)

A sokszínűséget a közterek kapcsán gyakran említették negatív kontextusban az interjúpartnerek, például a deviáns, vagy szokatlannak számító viselkedés kapcsán, amiket elsősorban a bevándorlókhoz és a romákhoz kötnek.

Az interjúk alapján a kapcsolatok kialakulásának a hasonló korú, életstílusú vagy éppen hasonló életciklusban lévő között van nagyobb esélye – e tényezőknél van a legnagyobb hatása a köztetek használatára, az ottani aktivitásra. A köztetek használatát illetően több konfliktust is kiemelték az interjúpartnerek. Ezek egy része ahhoz kapcsolódik, hogy kik használhatják, és kik nem az egyes közteteket. A helyi és országos szabályozás gyakran szűkíti a potenciális térhasználók körét – ezzel pedig a tereken megjelenő sokszínűséget is. Az interjúk alapján a helyiek nagy része támogatja ezeket az intézkedéseket, ahogy ezt az egyik interjúpartner is megfogalmazta;

„Hát, igen, a kamerák, azok tényleg jók, mert azért nagyon tudjuk, hogy a kerületben többnyire romák, ugye, laknak, most, ugye, a Teleki tér, Dob utca, ugye, azok környékén tudom azt, hogy Diószeghy, azért tisztában van az ember velem, hogy mi van a kerületben, és hogy én fejlődést látok ebben, hogy történik jobb, jobb, jobb dolgok történnek azért.” (R33, férfi, 37 éves, zenész, magyar-roma)

A konfliktusok egy másik jelentős forrása a tevékenységekhez, aktivitáshoz kapcsolódik; az emberek különböző célokra szeretnék használni a parkokat, tereket, egyéb közteteket, és ez felhasználói konfliktusokhoz vezet. A romákkal szemben; előítéletek a köztetek használata kapcsán is többször megjelentek – nem egy esetben viszonyítási pontként, vagy „magától értetődő” magyarázatként.

„A cigányokról beszélek. Igen-igen. Itt a közelben is vannak. [...] Igen, 2 utcányira van, borzasztó hely. Ott senki nem mer gyalog elmenni. Ez a szégyen.” (R31, nő, titkárnő, magyar)

Több interjúpartner is panaszkodott a megfelelő közösségi terek hiányára, és arra, hogy igazából találkozási lehetőségek csak a „fizetés” helyeken, kocsmákban, kávézókban vannak - ami a köztérfunkció áruvá válásának a következményeként is értelmezhető. Különösen a Palotanegyedben (2. kép) és a Corvin-negyedben jellemzőek ezek – azaz azokban a negyedekben, amelyeket a leginkább érint a dzsentifikáció, és ezzel a lakosság összetételének változása – ahogy ezt az egyik. a Palotanegyedben élő interjúpartnerünk is elmondta;

„Kevés közterület van. Ugye a legelső az a Múzeum kert, azt rendszeresen használjuk. [...] Gutenberg téren van az egyetlen játszóterünk. Kis szerény, de van. Azt már kétszer felújították, úgyhogy viszonylag jó állapotban van. És a többi azok a sétálóutcák, és egyéb kisebb részek, amik meg nagyon nem működnek közterületként, hát a terek, ahol külön vendéglátó egységek vannak, Mikszáth tér és társai ilyen helyek. Egy-egy fesztiválkor nagyon jól működnek.” (R22, férfi, 48 éves, építész)

2. kép Új szolgáltatások, vendéglátóhelyek a Palotanegyedben.
Fotó: Boros Lajos

Józsefvárost jelentős mértékben érinti a közösségi szállásadás, azaz az Airbnb terjedése,²⁸ azonban sem a megkérdezett vállalkozók, sem pedig a helyi lakosok nem említették közvetlenül ezt a jelenséget. Ugyanakkor többen is panaszkodtak arra, hogy a lakók gyakori cserélődése lehetetlenné teszi, hogy mély kapcsolatok, valódi, működő közösségek alakuljanak ki. Az Airbnb terjedése erősíti ezt a hatást, hiszen akár hosszabb ideje ott lakó bérlők is

²⁸ Dudás és tsai, 2016.

kiszorulhatnak amiatt, hogy az addigi bérleményüket a tulajdonos inkább a rövid távú bérbeadáson keresztül kívánja hasznosítani. A közösségi szállásadás népszerűségének növekedése emellett olyan viselkedésformák (éjszakai zajongás, hangos mulatozás stb.) terjedéséhez is vezethetnek, amelyek erősíthetik a helyi lakosok és a turisták közötti konfliktusokat – ennek révén pedig hathat a sokszínűség általános megítélésére is.

Összegzés

Kutatásunk alapján kijelenthető, hogy Józsefváros társadalmának egyik alapvető vonása a sokszínűség, mégpedig az igen széles értelemben felfogott sokféleség – aminek megragadására kifejezetten alkalmasnak tűnik a hiper-diverzitás fogalma. Az interjúk alapján az derült ki, hogy Józsefvárosban a sokféleség érzékelését illetően ugyan megjelenik az etnikai és nemzetiségi hovatarozás, de nem kizárólagos: az interjúalanyok gyakran említették a szegényeket, az ország más részeiről érkező új beköltözőket, vagy a problémásnak tartott csoportokat. Előítélet elsősorban a romákkal szemben jelent meg. A külföldről érkező bevándorlókkal kapcsolatosan nem tapasztatunk erős előítéletességet, ellenségességet – bár egyes csoportokhoz kapcsolódóan több problémát is említettek az interjúkban. De ilyenkor a hangsúlyt a deviáns viselkedésre helyezték az interjúpartnerek, nem az illetők etnikai hátterére. A sokszínűség szempontjából az egyik legfontosabb folyamat a dzsentrifrikáció; az új beköltözők más anyagi és társadalmi helyzettel, életstílussal rendelkeznek, és eltérő korosztályhoz is tartoznak. Rövid távon ez a sokszínűség fokozódását jelenti, hosszabb távon azonban egyes csoportok kiszorulását eredményezheti. Az interjúk alapján a kerület sokszínűsége erősödik – akárcsak a presztízse, ami további új beköltözőket vonz majd a jövőben, különösen a kerület belső részeibe. Az interjúpartnerek számára a fiatalok és a külföldiek beköltözése tűnik a leginkább érzékelhető, és őket leginkább érintő folyamatnak. Feltűnő, hogy az interjúkban általában nem tettek éles különbséget a Magyarországról, valamint a külföldről érkező beköltözők között. Az aktivitási tereket illetően az a jellemző, hogy több csoport is a lakóhelyéhez közeli köztereket használja, így kisebb eséllyel találkozik a sokszínűség megnyilvánulásával. Ez azért is így van, mert több esetben a kerületi, fővárosi és országos

szabályozások és egyéb intézkedések (pl. terek kialakítása, funkciói) is a köztéri viselkedés homogenizálása irányába hatnak.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy az elmúlt években a migrációs folyamatok, az EU-ba érkező menekültek növekvő száma, és a kapcsolódó politikai válaszok, valamint diskurzusok következtében valószínűleg jelentősen megváltozott a sokszínűség megítélése, valamint átalakulóban van a politikai szabályozás is. Emellett a közösségi szállásadás növekvő népszerűsége is hathat arra, hogyan vélekednek a kerületben lakók a társadalmi sokféleségről. Ugyanakkor vizsgálatunk megteremti a lehetőséget a későbbi összehasonlító kutatásnak azzal, hogy egyfajta „kiinduló állapotot” mutat be.

Felhasznált irodalom

- Amin, Ash: Ethnicity and the multicultural city: living with diversity. *Environment and Planning A*, 34. (6.) 2002. 959–980.
- Bell, Joyce M. – Hartmann, Douglas: Diversity in everyday discourse: the cultural ambiguities and consequences of ‘happy talk’. *American Sociological Review*, 72. (6.) 2007, 895–914.
- Bende Csaba – Nagy Gyula: Közösségi kertek Szegeden: Empirikus vizsgálatok és esettanulmányok. *Földrajzi Közlemények*, 140. (1.) 2016, 55–72.
- Boros, Lajos – Fabula, Szabolcs – Horváth, Dániel – Kovács, Zoltán: Urban diversity and the production of public space in Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*, 65 (3). 2016, 2019–2024.
- Boschman, Sanne: Residential Segregation and Interethnic Contact in the Netherlands. *Urban Studies* 49. (2.) 2012, 353–367.
- Czifrusz, Márton – Horváth, Vera – Pósfai Zsuzsa – Szabó, Linda: Gentrification and rescaling urban governance in Budapest-Józsefváros, *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1. (4.) 2014, 55–77.
- Delanty, Gerard: A cosmopolitan approach to the explanation of social change: social mechanisms, processes, modernity. *Sociological Review*, 60. (2.) 2012, 333–354.

- Dudás Gábor – Boros Lajos – Pál Viktor: Közösségi szállásadás Budapesten - Az Airbnb térnyerése. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 5. (34.) 2016, 66–83.
- Egedy, Tamás – Kovács, Zoltán: The capacity and potentials of Budapest to attract creative economy. *Hungarian Geographical Bulletin* 58. (4.) 2009, 281–294.
- Erőss Ágnes: Contested spaces. Ethnic visibility in the city of Oradea. In: Calcatinge A. (ed.) *Critical spaces: contemporary perspectives in urban, spatial and landscape studies*. Münster: LIT Verlag, 2011. 69–87.
- Fabula, Szabolcs – Boros, Lajos – Kovács, Zoltán – Horváth, Dániel – Pál, Viktor: Studentification, diversity and social cohesion in post-socialist Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin* 66. (2.) 2017. 157–173.
- Fabula, Szabolcs – Horváth, Dániel – Kovács, Zoltán: *Urban policies on diversity in Budapest, Hungary*, Szeged: University of Szeged, 2014.
- Florida, Richard: *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books, 2002.
- Forrest, Ray – Kearns, Ade: Social cohesion, social capital and the neighbourhood. *Urban Studies*, 38. (12.) 2001, 2125–2143.
- Földi, Zsuzsa – Kovács Zoltán: Neighbourhood dynamics and socio-spatial change in Budapest. *Europa Regional*, 19. (3–4.) 2011, 7–20.
- Kohlbacher, Josef – Protasiewicz, Patrycja Matusz: *The Ethnic Economy in CEE Metropolises: A Comparison of Budapest, Prague, Tallinn and Wrocław*. Warsaw: University of Warsaw, 2012. CMR Working Papers 59/117.
- Kovács, Zoltán – Szabó, Balázs: Urban restructuring and changing patterns of socio-economic segregation in Budapest. In: Tammaru, Tiit – Marcińczak, Simon – van Ham, Marteen – Musterd, Sako (eds.), *Socio-Economic Segregation in European Capital Cities: East meets West*. London; New York: Routledge, 2016. 238–260.

- Kymlicka, Will: The rise and fall of multiculturalism? New debates on inclusion and accommodation in diverse societies. *International Social Science Journal*, 61. (199.) 2010, 97–112.
- Ladányi, János: Changing patterns of social and ethnic residential segregation in Budapest. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13. (4.) 2015, 555–572.
- Mitchell, Don – Staehli, Lynn A.: Public space. In: Kitchin, Rob – Thrift, Nigel (Editors-in-chief) *International Encyclopedia of Human Geography*, Vol. 8. Elsevier, Amsterdam. 2009, 511–516.
- Mitchell, Don: *The right to the city: Social justice and the fight for public space*. The Guilford Press, New York, 2003.
- Myerson, Deborah L.: *Sustaining urban mixed-income communities: the role of community facilities*. Chicago: A land use policy report prepared for the Urban Land Institute, Charles H. Shaw Annual Forum on Urban Community Issues, October. 2001.
- Nyden, Philip – Maly, Michael – Lukehart, John: The emergence of stable racially and ethnically diverse urban communities: a case study of nine U.S. cities., *Housing Policy Debate*, 8. (2.) 1997, 491–533.
- Peters, Karin – De Haan, Henk: Everyday spaces of inter-ethnic interaction: the meaning of urban public spaces in the Netherlands. *Leisure/Loisir* 35. (2.) 2011, 169–190.
- Pettigrew, Thomas F. – Wagner, Ulrich – Christ, Oliver: Population ratios and prejudice: Modelling both contact and threat effects. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36. 2010, 635–650.
- Putnam, Robert: *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster, 2000.
- Putnam, Robert: E pluribus unum: Diversity and community in the twenty-first century. The 2006 Johan Skytte Prize lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30. 2007, 137–174.
- Sampson, Robert J. – Morenoff, Jeffrey D., – Gannon-Rowley, Thomas: *Assessing Neighborhood Effects: Social Processes and*

- New Directions in Research. *Annual Review of Sociology*, 28. 2002, 443–478.
- Schmid, Katharina – Al Ramiah, Aananthi – Hewstone, Miles: Neighborhood Ethnic Diversity and Trust: The Role of Intergroup Contact and Perceived Threat. *Psychological Science*, 25. (3.) 2014, 665–674.
- Szemző, Hanna – I. Tosics, Iván: „Hungary.” In: R. Van Kempen, Ronald – Vermeulen, Marcel – Baan, Ad (eds.), *Urban Issues and Urban Policies in the New EU Countries*. The Netherlands: Euricur, Ashgate, 2005, 37–60.
- Talen, Emily: The Context of Diversity: A Study of Six Chicago Neighbourhoods. *Urban Studies*, 47. (3.) 2010, 486–513.
- Tasan-Kok, Tuna – van Kempen, Ronald – Raco, Mike – Bolt, Gideon: *Towards Hyper-Diversified European Cities: A Critical Literature Review*. Utrecht: Utrecht University. 2013.
- Valentine, Gill: Living with difference: proximity and encounter in urban life. *Geography* 98 (1.) 2013, 4–9.
- Van Eijk, Gwen: Good Neighbours in Bad Neighbourhoods: Narratives of Dissociation and Practices of Neighbouring in a ‘Problem’ Place. *Urban Studies*, 49 (14.) 2012, 3009–3026.
- Van Leeuwen, Bart: Dealing with urban diversity: Promises and challenges of city life for intercultural citizenship. *Political Theory*, 38. 2010, 631–657.
- Vertovec, Steven: Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6). 2007, 1024–1054.
- Vertovec, Steven: Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity. *International Social Science Journal*, 61. (199), 2010, 83–95.
- Wagner, Ulrich – Christ, Oliver – Pettigrew, Thomas F. – Stellmacher, Jost – Wolf, Carina: Prejudice and minority proportion: Contact instead of threat effects. *Social Psychology Quarterly*, 69. 2006, 380–390.

Wessendorf, Susanne: "Being open but sometimes closed". Conviviality in a super-diverse London neighbourhood. *European Journal of Cultural Studies*, 17 (4). 2013, 392–405.

Wiesemann, Lars: *Public spaces, social interaction and the negotiation of difference*. Göttingen: Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity, 2012. MMG Working Paper, 12-08.

Egyéb források

Belügyminisztérium 2013: Migrációs Stratégia és az azon alapuló, az Európai Unió által a 2014-2020. ciklusban létrehozásra kerülő Menekültügyi és Migrációs Alaphoz kapcsolódó hétéves stratégiai tervdokumentum. Letöltve: <http://moszlap.hu/uploads/files/migrstrat0416.pdf> (2014.10.22.)

Budapest Főváros Önkormányzat 2009: Budapest Főváros Integrált Városfejlesztési Stratégiája. Letöltve: http://www.terport.hu/webfm_send/3180 (2014.10.22.).

TOLNAI GÁBOR NÁNDOR – BERKI MÁRTON¹

Városi diverzitás a vízpartokon. A Duna-part funkcionális átalakulása Budapest déli részén

Élet a parton – e szlogen hirdeti a BudaPart névre keresztelt megaprojektet a Kopaszi-gát bejárata mellett kihelyezett óriásplakáton. A jelen tanulmány írása idején (2017 őszén) már az építkezés kezdeti fázisába lépő projekt honlapjának tanúsága szerint az ingatlanfejlesztő „egy új városnegyedben kínál (...) modern életteret, amely inspiráló környezetet nyújt az itt élők, valamint az itt dolgozók számára”. A majdani városnegyed „unikális beruházás Magyarországon mind elhelyezkedésének, mind a zöld- és vízterület magas arányának köszönhetően”, az 54 hektárnyi területből ugyanis 11 hektár vízfelület. Egyelőre még csak építkezési daruk magasodnak a Lágymányosi-öböl szomszédságában, a befektetői szándék szerint azonban itt épül majd fel Budapest első felhőkarcolója. Nem kevésbé ambíciózus módon vette kezdetét a túlparton, a Soroksári-Duna-ág mellé tervezett DunaCity beruházás a 2000-es évek közepén. Az egykori Nagyvásártelep hosszú évekig elhanyagolt területét 2004-ben vásárolta meg az ország akkori egyik legnagyobb építőipari vállalata azzal a céllal, hogy a rendkívül kedvező elhelyezkedésű vízparti telken új üzleti- és lakónegyedet alakít ki. A projektet bemutató imázsfilm szerint a DunaCity „olyan hely, ahol a város a folyóhoz tartozik”, amely „Európa egyik vezető vízparti fejlesztése” – pontosabban lett volna, a beruházó ugyanis nem mérte fel megfelelően az anyagi helyzetét, így csupán a terület megtisztításáig jutott, ezt követően azonban elfogyott a pénze. Egy

¹ Tolnai Gábor Nándor geográfus és térképész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének munkatársa. E-mail: gntolnai@caesar.elte.hu; Berki Márton geográfus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének munkatársa. E-mail: berkimarton@yahoo.com.

másik befektetői csoporttal társulva sem bizonyultak elégségesnek a forrásaik, melynek eredményeként a beruházás 2011-ben végleg megghiúsult, a beruházó pedig jelenleg felszámolás alatt áll. Attól függetlenül tehát, hogy végül megvalósul-e egy beruházás vagy sem, e két kiragadott budapesti példa is kiválóan érzékelteti a nagyvárosi vízparti (ún. „waterfront”) területek jelenkori felértékelődését.

A „waterfront” tágabb értelmezésben „*a víz (folyó, tó vagy tenger) és az urbanizált szárazföldi területek találkozása, amely egyedi térbeli határfelületet hoz létre*”². A fogalmat használó szakirodalom természetesen fókuszáltabb, az esetek többségében a vízparti ipari, közlekedési, szállítási tevékenységek átalakulásával vagy eltűnésével visszamaradó területek hasznosítási lehetőségeivel és gyakorlataival, illetve ezek társadalmi és gazdasági hatásaival foglalkozik. E területek jelentőségét mutatja, hogy az itt végbement ipari fejlődés „*adta a legnagyobb hagyatékot (s egyúttal megoldandó feladatot) napjaink urbanisztikája számára*”³, továbbá olyan „*különleges helyek, ahol a fordista ipari város posztindusztriális, tudomány-alapú városává válása megvalósítható*”⁴. Kezelésük és megújításuk komplex szemléletet igényel, az ezzel járó gazdasági és városstruktúrái átalakulásnak pedig jelentős társadalmi hatása van, amely a város(térség) távolabbi részein is érződik. A szakirodalom ezekre a tevékenységekre leggyakrabban a „waterfront renewal”, „waterfront redevelopment” és „waterfront regeneration” kifejezéseket használja. A kifejezések összetett jelentéstartalmát tükrözi, hogy a pusztán szó szerinti „vízparti fejlesztések” vagy „vízparti megújulás” fordítások helyett az érintett szakmák (városépítészet, településfejlesztés, városszociológia stb.) gyakran maradnak az eredeti „waterfront” kifejezés használatánál. Tanulmányunkban „városi vízpartok” alatt ezeket az egykori ipari funkciójú, részben megújult, részben megújulásra váró területeket értjük.

² Davidson, Mark: Waterfront Development. In: Kitchin, Rob – Thrift, Nigel (Eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier, 2009. 12:221.

³ Uo.

⁴ A Schubert (2011) munkájában szerelő nyelvi játék frappánsan foglalja össze a funkcionális átalakulást: „*the place where a shift 'from ships to chips' could occur*”. Schubert, Dirk: Waterfront Revitalizations: From a Local to a Regional Perspective in London, Barcelona, Rotterdam, and Hamburg. In: Desfor, Gene – Laidley, Jennifer – Stevens, Quentin – Schubert, Dirk [Eds.]: *Transforming Urban Waterfronts: Fixity and Flow*. New York: Routledge, 2011. 93.

I. A waterfrontok átalakulása

Ha történelmi léptéken, az újkortól, azaz a globális gazdasági rendszerek kialakulásától kezdve tekintjük át a vízparti városok fejlődését, a vízparti megújulások három nagy korszakáról beszélhetünk: a gyarmatosítás és a világkereskedelem kialakulásának időszakáról, az ipari forradalmak során az ipari városok létrejöttének időszakáról, valamint a posztmodern, globalizált nagyvárosok fejlődésének időszakáról⁵. Míg az elsőről a második korszakra való áttérés során nagyfokú homogenizációról beszélhetünk (a kikötői ipar létesítményei kiszorították a korábbi sokszínűséget), addig a harmadik periódus felé való átmenet során a heterogenitás növekszik, ismét a diverzitás irányába haladnak a városi vízpartok. Ez a megújulás a kapitalista centrum-térségekben évtizedek óta (néhány kitüntetett helyen immár közel fél évszázada) zajlik, míg a globális félperifériák és perifériák vízparti városaiban mindössze a közelmúltban jelent meg.

A vízparti ipari városok motorjaként funkcionáló kikötők és ipari zónák hanyatlása az 1960–70-es évektől kezdve vált egyre látványosabbá az észak-atlanti térségben. Ehhez a hagyományos ipari termelés hanyatlása mellett a nemzetközi vízi szállítás jelentős átalakulása is nagyban hozzájárult. A méretgazdaságosság elvét követve, a folyamatosan bővülő árkereslet ösztönző hatására a korábbi szállítási módokat a könnyebben automatizálható, hatékonyabb konténeres szállítás vette át, az egyre nagyobb méretű hajók pedig már nem fértek be a korábbi kikötőkbe, így azok helyett újakat építettek a tengerpartokon, elsősorban a folyótorkolatok közelében⁶. A hátramaradó, városmághoz közelebbi, alulhasznosított vízpartok fejlesztése az 1970-es évek elejétől jelent meg Észak-

⁵ Dijk, Henk van – Pinheiro, Magda Avelar: The Changing Face of European Ports as a Result of Their Evolving Use Since the Nineteenth Century. *Portuguese Journal of Social Science*, Volume 2, Issue 2, 2003. 89–103. doi: 10.1386/pjss.2.2.89/0

Huang, Wen-Chih – Chen, Chien-Hua – Kao, Sung-Ken – Chen, Kuang-Yu: The Concept of Diverse Developments in Port Cities. *Ocean & Coastal Management*, Volume 54, 2011. 381–390. doi: 10.1016/j.ocecoaman.2010.11.004

⁶ Hoyle, Brian S. – Pinder, David A. – Husain, M. Sohail (Eds.): *Revitalizing the Waterfront: International Dimensions of Dockland Development*. London: Belhaven, 1988.

Amerika egyes városaiban, majd az 1980-as évekre Európában és az angolszász világ más részein is felbukkant, majd fokozatosan áterjedt a fejletlenek nevezett országok kisebb városaira is, az ezredfordulótól pedig a fejlődőnek nevezett országokban is megjelent.⁷

A városfejlesztés más célterületeihez hasonlóan a vízparti újrafeljesztések több évtizedes története során is gyakran előfordult, hogy a különböző szereplők összeütközésbe kerültek a folyamat irányítása, befolyásolása érdekében. Míg kezdetben kisebb léptékű, centralizált, a helyi kormányzatok által irányított projektek valósultak meg, később aránytalanul nagy teret nyert a magántőke és városfejlesztő társaságok városrészi léptékű beavatkozásai zajlottak (a helyi közösségek érdekeinek figyelmen kívül hagyásával). Erre való reakcióként jelent meg a vízparti fejlesztések kritikai értékelése; a magántőke-orientált folyamatok visszasságainak csökkentése érdekében a közszféra, valamint a lakosság és a helyi vállalkozók együttműködése, az ezredfordulótól kezdődően pedig a megaprojektek preferálásával szemben a források átgondoltabb felhasználását, az élhető város és a fenntarthatóság eszméjét szem előtt tartó kisebb léptékű, a beavatkozásokat helyi kontextusba ágyazó fejlesztések váltak kívánatossá.⁸ (Igaz ugyanakkor az is, hogy a félperifériákon és a perifériákon sok esetben még mindig a centrum-térségek évtizedekkel ezelőtti fejlesztési gyakorlatainak másolása zajlik, ami az ottani városi vízpartokat gyakran kedvezőtlen irányba viszi.)

„Waterfront” nem kizárólag a kikötők, dokkok környéke lehet, bár azokhoz általában szorosan kapcsolódik. Ide tartoznak az egyéb, a víz közelségéhez csak lazábban (vagy alig) kapcsolódó létesítmények is, mint egyes gyárak, a vasúti közlekedés terei, a kikötői munkások lakóhelyei, a hajózási, szállítási vállalatok irodái stb. Fontos elkülöníteni a vízparti (újra)fejlesztés és a kikötő-(újra)fejlesztés fogalmát.⁹ Míg az utóbbi esetében a funkció nem

⁷ Schubert, 2011.

⁸ Shaw, Berry: History at the Water's Edge. In: Marshall, Richard (Ed.): *Waterfronts in Post-industrial Cities*. London–New York: Spon, 2001. 160–172.

⁹ Az értelmezést segítik a városi és kikötői tevékenységek különválását ismertető modellek.

Hoyle, Brian S.: Development Dynamics at the Port-City Interface. In: Hoyle, Brian S. et al., 1988. 5–19.

változik, csak modernebb, versenyképesebb környezetet hoznak létre számára, addig az előbbi(ek) esetében a vízfelület valójában csak esztétikai elem, értéknövelő tényező, az új funkciók már nem igényelnék azt a működésükhöz.¹⁰ A waterfront-irodalom kiszélesedésének köszönhetően viszonylag újonnan megjelent fogalom a „riverfront”, melynek elfogadottá válása a folyók, folyamok mentén elhelyezkedő városok vonatkozásában legitimálja a vízparti fejlődés vizsgálatát, s amelyet a poszt szocialista városok ébredező waterfront-kutatásaiban is egyre gyakrabban használnak.¹¹ Az itteni folyamatok háttérében meghúzódó tényezők sok esetben megegyeznek a tengerparti kikötővárosok vízpartjain tapasztaltakkal, a víz ugyanis ezekben a városokban is környezeti értéknövelő elemként funkcionál.

2. A kutatás elméleti kerete

A kortárs urbanizációs ismérvek közül tanulmányunkban a városi tér (s ezen belül a vízparti területek) *diverzifikációjának* kérdéskörét állítjuk a középpontba. A nagy nyersanyag-, munkaerő- és térigényű fordista tömegtermelésről a rugalmasabb, lényegesen kisebb helyigényű és egyúttal térben sokkal kevésbé lokalizálható posztfordista¹² termelési módra történő áttérés a világ számos (nagy)városában erőteljesen fragmentált, funkcionális szempontból a korábbiaknál jóval heterogénebb térszerkezetet eredményezett. A posztfordista átmenet következtében kialakuló széttöredezett, véletlenszerű(bb) területi mintázatok találó megnevezése az ún.

Norcliffe, Glen: The Emergence of Postmodernism on the Urban Waterfront. *Journal of Transport Geography*, Volume 4, Issue 2, 1996. 123–134. doi: SO966-6923/00005

¹⁰ Schubert, 2011.

¹¹ A fogalmat pl. Cybriwsky (2016) és Gonçalves et al. (2016) tanulmánya használja: Cybriwsky, Roman Adrian: Whose City? Kyiv and its River after Socialism. *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*, Volume 98, Issue 4, 2016. 367–379. doi: 10.1111/geob.12110; Gonçalves, Jorge – Asanidze, Davit – Pinto, Pedro: The Riverfront as a Mirror: The Case of the Transformations in Post-Soviet Cities. *New Water Policy and Practice*, Volume 2, Number 2, 2016. 21–35. doi: 10.18278/nwpp.2.2.4

¹² Amin, Ash (Ed.): *Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell, 1994.

„Kenó-kapitalizmus” (Keno capitalism)¹³. A kifejezés a Magyarországon is ismert Kenó szerencsejátékról kapta a nevét, utalva arra, hogy a városi gazdaság egységei – a játékban kiguruló golyók által véletlenszerűen elfoglalt pozíciókhoz hasonlóan – nem minden esetben szerveződnek nagyobb, összefüggő funkcionális egységekbe, hanem gyakran előre meg nem jósolható eloszlást mutatnak, amelynek eredménye „a városi tájkép akut fragmentációja”¹⁴.

A Kenó-kapitalizmus koncepciójának lényege, hogy a városfejlődés és -fejlesztés folyamatai a potenciális beruházási lehetőségek kvázi-véletlen mezején formálódnak, amelyen a tőke egyes parcellákat intenzív módon hasznosít, míg más, ezekhez közvetlenül kapcsolódó területeket érintetlenül hagy. Mivel a posztfordista gazdaság telepítő tényezői egészen mások, mint a hagyományos ipari ágazatok igényei, így ebben a városfejlődési modellben nemcsak a központi fekvésű parcellák, hanem lényegében bármilyen (akár periférikus elhelyezkedésű) terület is „nyertes mezővé”, vagyis sikeres beruházás helyszínévé válhat. Ezek rendszerint további befektetőket vonzanak, a szomszédos egységeken azonban akár teljesen eltérő folyamatok is végbemehetnek: a „nyerő egységeken” tevékenykedő játékosok mellett számos olyan „vesztes” – pedig adott esetben azokkal megegyező adottságokkal rendelkező – parcella is van, amelyek az ezekre tervezett megaberuházások és a beléjük fektetett hatalmas összegek ellenére sem termelnek jelentős bevételeket. A „város mint játéktábla” hasonlatot emellett a városi területhasználat fellazuló szabályozási környezete, valamint a sok esetben ezzel együtt járó korrupció és visszaélések is adekváttá teszik.

A fenti folyamatokkal jellemezhető városrégiókról készített légifelvételeken is látható, hogy a települések adminisztratív határain belül és azokon kívül ad hoc módon eloszló, intenzíven fejlesztett pontok ennél lényegesen kisebb aktivitású területekkel váltakoznak.¹⁵ A posztmodernitás városi agglomerációit nagyfokú specializáció és széttöredezetség jellemzi, amelynek eredményeként

¹³ Dear, Michael – Flusty, Steven: Postmodern Urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*, Volume 88, Issue 1, 1998. 65–66. doi: 10.1111/1467-8306.00084

¹⁴ Uo. 57.

¹⁵ LeGates, Richard T. – Stout, Frederic (Eds.): *The City Reader (5th Edition)*. New York: Routledge, 2011. 171.

a korábban ipari dominanciájú nagyvárosok a fogyasztás által növekvő, aprócellásan felparcellázott kollázsokká válnak, s amelyekben az egykori nagy monofunkciós területek „feloldódnak”, eltűnnek. Fontos jellemvonásuk továbbá az is, hogy a korábban állami, önkormányzati tulajdonban levő területek egyre nagyobb arányban válnak magánkézben levő területekké, amely a városi tér neoliberalizálódásának tágabb folyamatába illeszkedik.¹⁶ Mintaterületünk átalakulásának vizsgálata kapcsán lényeges kiemelni, hogy a Kenó-kapitalizmus fragmentált térszerkezete nemcsak a városok és városrégiók egészének szintjén, hanem *intraurbán léptéken* is megfigyelhető¹⁷, hasonlóan mozaikos térszerkezetet eredményezve.

A tanulmány elméleti keretével kapcsolatban fontos rámutatni, hogy ezek a mintázatok természetesen még a Kenó-kapitalizmus fogalmát megalkotó Los Angelesi Iskola urbanistái szerint sem teljesen véletlenszerűen alakulnak ki. Egyfelől ugyan kétségtelen, hogy a XX. század első felének urbanizációját meghatározó, központból kiinduló városfejlődés ma már korántsem bír kizárólagos magyarázóerővel, azonban az is kijelenthető, hogy a sok esetben véletlenszerűnek látszó városfejlődés és -fejlesztés valóban véletlenebb és esetlegesebb a tervezés szempontjából, ám nem szükségszerűen a tőke szempontjából. A folyamatok nemvéletlenszerű elemei közé tartoznak pl. az állam / önkormányzatok és a különböző befektetők közötti kapcsolatok és interakciók, valamint az ezek mögött meghúzódó hatalmi dinamikák. Munkánkban – a Kenó-kapitalizmus szűken értelmezett metaforájából kitekintve – ezekre a szempontokra is reflektálunk.

A kelet-közép-európai térség városaiban a posztoszocialista–posztmodern állapot főként a rendszerváltást követően kialakuló

¹⁶ A témában rendelkezésre álló rendkívül bőséges szakirodalom közül Brenner, Neil – Theodore, Nik (Eds.): *Spaces of Neoliberalism: Urban Restructuring in North America and Western Europe*. Oxford: Blackwell, 2002.

Theodore, Nik – Peck, Jamie – Brenner, Neil: *Neoliberal Urbanism: Cities and the Rule of Markets*. In: Bridge, Gary – Watson, Sophie (Eds.): *The New Blackwell Companion to the City*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2011. 15–25.

¹⁷ Dear, Michael – Dahmann, Nicholas: *Urban Politics and the Los Angeles School of Urbanism*. *Urban Affairs Review*, Volume 44, Issue 2, 2008. 274. doi: 10.1177/1078087408320240

kaotikus városfejlődési mintázatokban érhető tetten¹⁸: a posztszocialista városok diverzifikációja elsősorban a privatizációs folyamatok és az 1990 utáni tulajdonjogi konfliktusok eredménye, amelyet az állami szektor háttérbe szorulása és a nagyszámú új aktor megjelenése idézett elő. A korábban kompakt megjelenésű, homogén(ebb) szerkezetű szocialista város apró fragmentumok sokaságára esik szét, amelyeket a változó gazdasági, társadalmi és politikai érdekek különböző irányokba sodornak. Ennek eredményeként újabb és újabb építészeti rétegek rakódnak a városok II. világháború előtti és szocialista örökségére, jelentősen hozzájárulva a posztszocialista városok „éretlen esztétikájához”¹⁹. A kiterjedt monofunkciós ipari területek felaprózódási folyamata Kelet-Közép-Európa városaiban döntően szintén a mindent átható, ám az esetek többségében koordinálatlan privatizációnak köszönhető, a tulajdonosi felaprózódást ugyanis leggyakrabban funkcionális széttöredezettség is követte. A magánosítás folyamata számos egyéb városi övezethez hasonlóan ezeken a területeken sem hozta meg a várt fellendülést, kezdetben ugyanis leginkább az értékesebb (vagy legalább valamire még használható) telkek „kimazsolázását” jelentette²⁰, míg a többi – ezeknél jóval kedvezőtlenebb adottságú – terület fokozatosan az enyészeté lett.

Tanulmányunkban elsősorban azt vizsgáljuk, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszakban a dél-budapesti (korábban monofunkciós) folyóparti mintaterületünk átalakulása az egyre nagyobb fokú diverzitás irányába hatott-e, valamint azt, hogy milyen intenzitással mentek végbe a változások. A Kenó-kapitalizmus kérdésköréhez kapcsolódó fő kutatási kérdésünk az, hogy a posztszocialista Budapest „játéktábláján” egyöntetűen kitüntetett szerepe van-e a Dunával szomszédos területeknek, avagy éppen ellenkezőleg, itt is véletlenszerűen helyezkednek-e el a „nyertes” és a „vesztes” mezők? Végezetül, a városi tér neoliberalizálódásához kapcsolódóan azt a kérdést tesszük fel, hogy az általunk vizsgált

¹⁸ Stanilov, Kiril (Ed.): *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Dordrecht: Springer, 2007. 8.

¹⁹ Enyedi, György (Ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998. 29.

²⁰ Sailer-Fliege, Ulrike: Characteristics of Post-Socialist Urban Transformation in East Central Europe. *GeoJournal*, Volume 49, Issue 1, 1999. 7–16. doi: 10.1023/A:1006905405818

vízparti területek átalakulása során is megfigyelhető-e a köztulajdon visszaszorulása és a magántulajdon előtérbe kerülése?

3. A kutatás mintaterületének történeti áttekintése

A rendszerváltáskor a IX. és a XI. kerület iparterületei Budapest legkompaktabb ipari zónái közé tartoztak, ezt megelőző fejlődési dinamikájuk azonban eltérően alakult. Ferencváros gyárai és közlekedési–szállítási zónái a XIX. század utolsó évtizedeitől épültek ki, fénykorukat is ekkor (illetve a XX. század elején) élték. Az egykor húzóágazatnak számító élelmiszeripar és a hozzá szorosan vagy lazábban kapcsolódó egyéb ágazatok a szocializmus évtizedeiben már stagnáltak, hanyatlottak. Ezzel szemben Kelenföld–Albertfalva gyárai csak a XX. század első évtizedeiben jelentek meg. A kor húzóágazatai telepedtek meg itt (pl. a gépgyártás), de a sokszínűséget egyéb ágazatok (pl. a textilipar) is fokozták, majd a szocialista időszakban is jöttek létre újabb ipari létesítmények; e zóna tehát dinamikusabb volt a rendszerváltáskor, mint a ferencvárosi.

Ferencváros ipari funkciójú területeinek kialakulása a Duna-parti lokációnak, valamint az itt található vasútvonalnak köszönhető. A terület gyakorlatilag a főváros Alföldre nyíló kapuja lett, ezen keresztül áramlott be a mezőgazdasági termények zöme, így az 1880-as évekre Budapest legfontosabb élelmiszeripari zónájává vált.²¹ Ide tömörült azon malmok jelentős része²², amelyek a várost rövid időre a világ legnagyobb malomipari központjává tették, valamint további, a logisztikát segítő létesítmények is épültek.²³ A zóna pályaudvarai szolgálták ki továbbá az 1872-ben átadott Marhavágóhidat és az 1902-ben átadott Sertésvágóhidat, valamint a

²¹ Beluszky Pál – Győri Róbert: Budapest ipari övezetének kialakulása. In: Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2004b. 17–34.

²² Elsőként a Concordia Malom (1866), majd a Pesti Molnárók és Sütők Malma (1868), a Gizella Malom (1880), a Király Malom (1880), végül a Hungária Malom (1893).

²³ Az 1874-re elkészült Fővámház, az 1881-ben átadott Közraktárak és az 1883-tól működő Elevátor.

Soroksári út külsőbb szakaszain megjelenő egyéb húsfeldolgozó és konzervipari, illetve vegyipari üzemeket.²⁴

A XIX. század végi szabályozás (Budapest övezeti terve) Kelenföldnek az Összekötő vasúttól délre eső Duna-parti területét – Külső-Ferencvároshoz hasonlóan – „ipari övezet” kategóriába sorolta, a gyárak tömeges megjelenése azonban csak néhány évtizeddel később következett be. Bár Röck István gépgyára már 1899-től működött, a Budafoki úti ipari tengely további fontos létesítményei csak az 1910-es évektől jelentek meg.²⁵

Budapest fejlődésében a Millenniumot követően lassulás következett be, a korszak nagy vesztese pedig a malomipar lett. Külső-Ferencváros egyes részein azonban éppen az általános tendenciákkal szembemenő folyamatok zajlottak: 1910–14 és 1924–26 között felépült a Kvassay-zsilip, így a korábban árvízvédelmi szempontok miatt ipari beépítésre nem ajánlott partszakasz hasznosíthatóvá vált, létrejöhetett a Ferencvárosi kikötő. A vasúti kapcsolat megteremtése után itt épült fel 1929–32 között az új Nagyvásártelep.²⁶ Habár a csepeli Szabadkikötő 1928-as megnyitása miatt a Ferencvárosi kikötő jelentősége visszaesett, közvetve mégis hozzájárult a Soroksári-Duna menti iparterületek bővüléséhez: itt állt rendelkezésre elegendő hely egy, a Szabadkikötő forgalmát kiszolgáló rendezőpályaudvar megépítésére. (Eközben Külső-Ferencváros nem közvetlenül vízparti területeit sem a stagnálás jellemezte: az élelmiszer- és a vegyipar is bővült, sőt, megjelent mellettük a textilipar és a fegyvergyártás²⁷ is.)²⁸

Ennél is látványosabb volt a gyarapodás Kelenföldön. A legfontosabb gyárak az I. világháború előtti években épültek,

²⁴ Ilyenek voltak Weiss Berthold és Manfréd (később Csepelre költözött) konzerv- (és töltény-)gyára, Herz Ármin húsipari cége, a vágóhídi melléktermékeket feldolgozó gyárak (a Flóra gyertya- és szappangyár, az Albumin fehérjegyár, a Csontlisztgyár stb.) és a Hungária műtrágya- és kénsavgyár (a későbbi Budapesti Vegyiművek). (Józsáné Halász Margit [szerk.]: *Budapest kézikönyve II. Magyarország megyei kézikönyvei 20/2*. Budapest: CEBA Kiadó, 1998.)

²⁵ Seifert Tibor: *A főváros nyugati kapuja*. Budapest: Budapest Főváros XI. Kerületi Önkormányzat Polgármesteri Hivatal, 1998.

²⁶ Gegesy Ferenc (szerk): *Ferencváros kétszáz éve*. Budapest: Ráday Könyvesház, 2010.

²⁷ Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár, valamint Fegyver és Gépgyár Rt.

²⁸ Xantus Zoltán: *Ferencvárosi krónika képekben*. Budapest: Budapest Főváros IX. Kerületi Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, 1973.

jelentős részük Pestről költözött át ide.²⁹ A (tágabb) környék energiaigényét hivatott kielégíteni az 1914-re elkészült erőmű.³⁰ Ezzel párhuzamosan a Dunától kissé távolabb eső Fehérvári út mentén is számos új elektronikai és gépgyár jelent meg, így Kelenföld a kor legdinamikusabb ipari zónája lett Budapesten.³¹ A főváros akkori közigazgatási területén (éppen) kívül esett, de ennek az övezetnek a szerves részét képezte az albertfalvai Magyar Repülőgépgyár is. Az üzemek szállítási igényeinek kielégítése érdekében épült ki az Andor utcai vontatóvágány és az ahhoz kapcsolódó iparvágány-hálózat. A két világháború közötti időszakban a korábbi haditermelést végző üzemek megszűntek, telephelyükön profilváltással új vállalatok jelentek meg (többek között közepes méretű elektronikai és gépipari cégek). A korszak igazi nyertese a textilipar volt.³²

A II. világháborút követő helyreállítások során konzerválódott az ipar térbeli struktúrája. Az 1950-es, 1960-as évek extenzív gyáripari fejlesztéseit követően, az 1968-as gazdasági reform után Budapest ipara „tehetetlen változatlanóságba” süllyedt.³³ A nem profitorientált ingatlankezelés hatására egészen az 1990-es évek elejéig olyan létesítmények maradhattak fenn a belváros közelében, mint a Közraktárak és a Duna-parti teherpályaudvar. Habár a Soroksári út külső szakaszán az 1950-es években létrejött néhány új élelmiszeripari üzem, az államosítást követően a gyárak zömének állapota fokozatosan leromlott. A vágóhidak forgalma is csökkent, a Nagyvásártelep pedig sorvadásra volt ítélve, környezete alulhasznosított térséggé vált.

Kelenföldön az államosítások és üzemátszervezések³⁴ után is viszonylag fejlett, dinamikus ágazatok voltak jelen (pl. gépgyártás, szerelőipar, híradástechnika, finommechanikai és optikai műszerek

²⁹ A Felten és Guillaume Kábelgyár 1913-ban, a Budai Hengermalom 1914-ben.

³⁰ Seifert, 1998.

³¹ Beluszky – Györi, 2004b.

³² Ennek egyik legfontosabb képviselője a Goldberger cégnek a Budafoki úton, az erőművel szemközt felépített üzeme volt. A két világháború közötti időszak gazdasági átstrukturálásáról bővebben Józsné Halász Margit (szerk.), 1998.

³³ Barta Györgyi – Kukely György: A budapesti ipar az államszocializmusban és bukása idején. In: Barta (szerk.), 2004. 35–54.

³⁴ Így lett pl. a Goldberger-féle textilgyárból Pamutnyomóipari Vállalat Kelenföldi Textilgyára (KELTEX), a Rök-féle gépgyárból pedig Április 4. Gépgyár.

gyártása, háztartási vegyipar, építőipar³⁵), ráadásul új, jelentős gyárak is létesültek,³⁶ így a terület még ebben az időszakban is a főváros egyetlen viszonylag dinamikus ipari zónája maradt.

Az 1980-as években már Budapest-szerte érezhető hanyatlás azonban egyik vizsgálati területünk üzemeit sem kerülte el. Különbséget abban lehet tenni, hogy a privatizáció, az üzembeszárások és a létszám-leépítések után milyen ütemben sikerült újra a fejlődés (vagy legalább a funkcióváltás) útjára lépni. Mivel az 1990-es évektől érkező külföldi működőtőke inkább a tercier szektorba áramlott, az egykori szocialista nagyipari vállalatok közül átszervezéssel csak keveset sikerült megmenteni. A tömegesen bezárt üzemek helyén újonnan létrehozott kisvállalatok is letelepedtek, ezek zöme azonban már legfeljebb csak távolabbi kapcsolatban állt az ipari termeléssel. Ráadásul rendkívül erős a fluktuációjuk, gyakori a megszűnés és a telephely-váltás, így pusztán használják az adott területet, annak hosszabb távú megújulásban nem érdekeltek.³⁷ Budapesten összességében tehát erőteljes dezindustrializáció játszódott le. Az új funkciók azonban térben nem egyenletesen vették át az egykori gyáripár helyét, így megújuló és alulhasznosított, romló állapotú területek („nyertes” és „vesztes” parcellák) egyaránt megfigyelhetők, amelyek akár egymás közvetlen közelben is lehetnek. E mozaikosodás miatt homogén rozsdáövezetről vagy barnaövezetről nem beszélhetünk,³⁸ az azonban vizsgálható, hogy mely tényezők befolyásolják az eltérő fejlődési pályákat. Kiemelt kutatói kérdésünk ezzel kapcsolatban tehát az, hogy ezek között milyen szerepe van a Duna-part közelségének.

³⁵ Legfontosabb képviselői ugyanebben a sorrendben: Április 4. Gépgyár és Kismotor- és Gépgyár, Csőszerelőipari Vállalat és Építőgépgyártó Vállalat, Beloianisz Híradástechnikai Gyár, Gamma Művek, Caola. Lényeges ugyanakkor kiemelni, hogy ezek majdnem mind a Duna-parttól kissé távolabb, a Fehérvári út mentén sorakoztak.

³⁶ Pl. a Beton- és Vasbeton Művek.

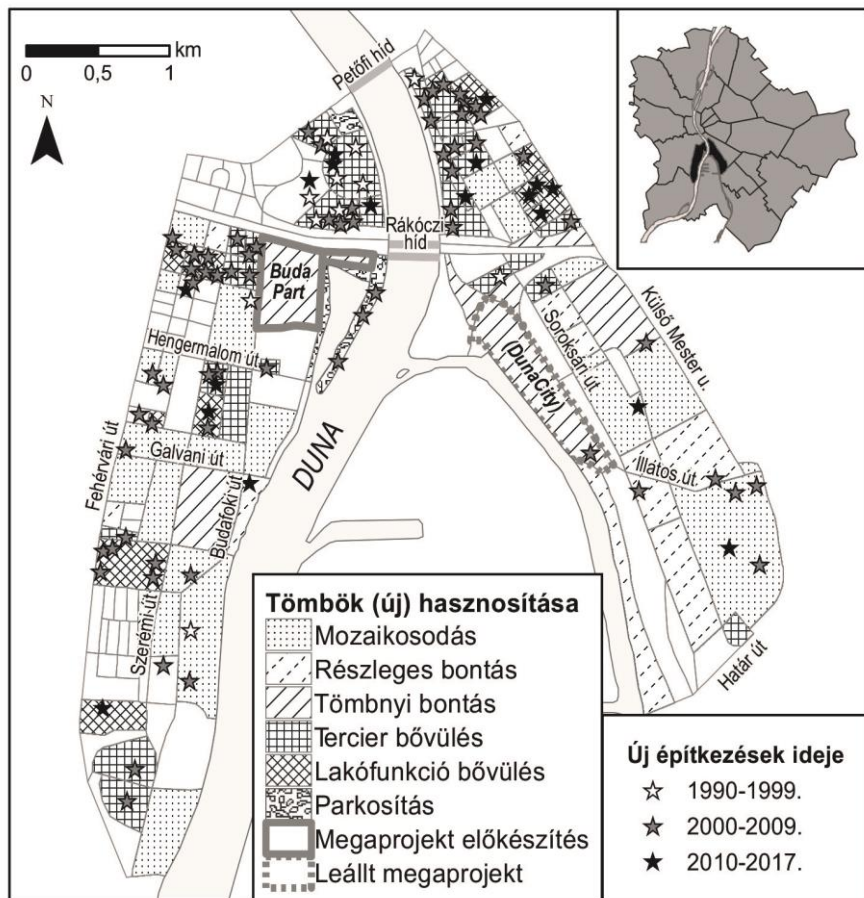
³⁷ Barta – Kukely, 2004.

³⁸ Amennyiben a belső, zárt beépítésű lakóövezet és az 1950 előtti közigazgatási városhatár közötti extenzívebben hasznosított térség egészéről szeretnénk beszélni, úgy szerencsésebb az „átmeneti övezet” kifejezés használata. (Beluszky Pál – Győri Róbert: A budapesti barnaövezet határai. In: Barta Györgyi [szerk.]: *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2004a. 71–76.).

4. Városszerkezeti átalakulások Ferencváros és Újbuda (tágabb) Duna-parti zónájában

Budapest átmeneti övezetét az ezredforduló környéki kutatások három nagy zónára osztották, közülük a délit lassabban átalakulóként jellemezve.³⁹ Kiterjedésüket és egykori gyáraik jelentőségét tekintve a déli zóna kiemelten fontos elemei Kelenföld–Lágymányos, valamint Középső- és Külső-Ferencváros. A 2000-es évek első felének átfogó barnaövezeti kutatásai óta természetesen ezeken a területeken is jelentős átalakulás ment végbe, így vizsgálatuk, azaz a viszonylag homogén barnamezős térségből diverz városi térré válás áttekintése kétségtelenül időszerű. Az 1. ábra a rendszerváltás óta eltelt bő két és fél évtized változásait mutatja be.

³⁹ A legdinamikusabban funkciót váltó egykori ipari zóna az északi (Óbuda, illetve Angyalföld és Újpest), az ipari jellegét leginkább őrző a keleti (Kőbánya tágabb környéke), míg a legsúlyosabb recessziót megélt és így igazi rozsdáövezetté váló a déli (Kispest és Pestszentlőrinc környékétől Budafokig) (Beluszky – Győri, 2004a).

1. ábra A tanulmányban vizsgált terület funkcionális átalakulása⁴⁰
(Forrás: saját szerk.)

⁴⁰ A térkép georeferált légifelvételek és többszöri terpi bejárás alapján készült. Barnaövezet lehatárolásra korábban is használtak légifotókat (Beluszky – Györi, 2004a), jelen tanulmány esetében azonban a különböző időpontokban készült forrásanyagok (a FÖMI által a www.fentrol.hu rendszerén közzétett 1970-es évek végi és 2000-es légifotók, valamint a Google Earth 2000 és 2017 nyara között készült úrfelvételei) a puszta lehatároláson túlmenően a változások elemzését is lehetővé tették: térinformatikai eszközök segítségével térkép

Az 1990-es évek elején Középső-Ferencváros Duna-parti sávjában, a Soroksári út belső szakaszán a funkció nélkül maradt területek (az egykori malomépületek és a Duna-parti vasúti területek) domináltak. Belvároshoz közeli fekvésük miatt ezekre a kezdetektől fogva potenciális fejlesztési területekként tekintettek. Külső-Ferencvárosban a rendszerváltáskor az üzemek többsége a korszerűtlen termelési profilja miatt gyorsan tönkrement. A Ferencvárosi rendezőpályaudvar környékén csoportosuló, súlyosan környezetkárosító nehéz-vegyipari üzemek és vágóhidak helyén jellegzetes barnaövezeti terület maradt hátra. Ezek összességében Budapest egyik legnagyobb összefüggő barnamezős területét alkották. A Soroksári út külső szakaszán különösen jellemző volt a mozaikosodás, a cégek fluktuációja.⁴¹ Lágymányos Duna-parti részei ezzel szemben eredetileg nem is voltak a szó szorosabb értelmében vett ipari területek, nagy gyárak itt nem sorakoztak, a terület hasznosítása alacsony fokú volt, a fokozatosan feltöltött Lágymányosi-öböl helyén pl. építőanyagokat raktározottak, illetve a vasúti és vízi szállítást lehetővé tevő infrastruktúra volt jelen. Így Középső-Ferencvároshoz hasonlóan kínálkozott a fejlesztés lehetősége. Kelenföld ipari területein ezzel szemben valóban a gyáripár dominált, a terület újrahhasznosítása több erőfeszítést igényelt. Ugyanakkor jól felismerhető városszerkezeti különbség, hogy sokkal inkább kapcsolódik a szomszédos városrészekhez, mint Külső-Ferencváros, amit vasútvonalak szeparálnak. Ráadásul belső feltártsága is kedvezőbb, amin az 1990-es évek közepén kiépített Szerémi út (az 1992–1995 között megépült Lágymányosi – ma Rákóczi – hidra vezető tengely) is sokat javított. E tényezőknek köszönhetően itt könnyebben megjelenhettek az irodák, a kereskedelem, illetve egyéb szolgáltatások.⁴² Ráadásul az ipari zónák

készülhetett a tömbszintű területhasználati adatbázisból és az átalakulásokat pontszerűen is rögzítő adatállományokból.

⁴¹ Berki Márton: Post-Socialist Transformation of Former Industrial Areas: A Case Study of Soroksári Road, Budapest. In: Szirmai Viktória – Fassmann, Heinz (Eds.): *Metropolitan Regions in Europe*. Budapest, Wien: Austrian-Hungarian Action Fund, 2012. 83–99.

Berki Márton: Széttöredezve: A Soroksári úti ipari terület funkcionális fragmentációja. *Kultúra és Közösség*, 5:(2), 2014a. 43–56.

⁴² A Sertésvágóhid helyére tervezett Office Campus az elzártága miatt nem lett túlságosan sikeres projekt, míg a jól megközelíthető XI. kerületi helyszínek (South Buda Office Buildings, Office Garden) dinamikusabban bővültek. A Magyar

már korábban is összefogazódtak a szomszédos lakóterületekkel, így a lakófunkció a rendszerváltás utáni átalakulás során is könnyebben terjeszkedhetett a barnamezős övezet egy részében.⁴³

A vizsgált területen lezajlott nagyobb építkezések térbeli rendjéről (1. ábra) megállapítható, hogy mindkét oldalon először a belvároshoz közelebbi részeken indultak meg a változások. 2000-ig a külsőbb területeken csak a bevezető utak mentén létesültek elszórtan szolgáltatási helyszínek a korábbi üzemek meglévő csarnoképületeiben, így az épített környezetben történő változás elenyésző volt. Ezen a téren a legnagyobb változást a 2000–2009 közötti időszak hozta, ám egyenlőtlen módon, Külső-Ferencváros megújulása ugyanis nagyságrendileg alulmaradt Kelenföldéhez képest. A 2008-as gazdasági válság hatására ez a folyamat lelassult. Az elmúlt néhány évben azonban ismét felélénkült az építőipar és az ingatlanpiac, így jelenleg is számos építkezési terület található a vizsgált zónákban, a közeljövőben pedig további változások várhatók.

Mindez magyarázhatónak tűnik a CABERNET hálózat által megalkotott, a neoliberais városfejlesztési logikához illeszkedő ún. ABC-moddal,⁴⁴ amely szerint elsőként a belvároshoz közelebbi, kevesebb ráfordítást (pl. romok eltakarítását, kártalanítást) igénylő

Kábel Művek csarnokából kialakított Újbuda Center bő egy évtizede működik, míg a Soroksári út mentén az egykori Fegyver- és Gépgyár nagycsarnokában megnyitó áruházak sorra tönkrementek. Természetesen Külső-Ferencváros sem maradt változatlan, de a megújulás csak részben látható (pl. az Illatos új környékén épültek új raktárközpontok illetve modern ipari telephelyek). Összességében azonban továbbra is sok az alulhasznosított telek ezen a környéken.

⁴³ A lakófunkció bővülésének vonatkozásában Ferencváros esetében csak a belvároshoz legközelebbi területeken látható dinamikusabb fejlődés: az egykori malmok környékén új társasházak épültek a 2000-es évektől, valamint az ingatlanpiaci válság elmúltával az egykori Marhavágóhíd telektömbjének hátsó részén is megindult az építkezés (Metrodom City Home), amely jelenleg is intenzíven zajlik. Dél-Budán ugyanakkor a külsőbb gyárak helyén is találunk ilyeneket (pl. az egykori textilipari üzemek területén felépült Nádorliget lakópark és Kondorosi lakónegyed). A mögöttes logika feltételezhetően ugyanaz: a korábban is lakófunkciójú területek környékén történt bővülés (a folyamatról általánosan ld.: Kovács Zoltán: A budapesti barnaöv lakófunkciójának helyzete és fejlesztési lehetőségei. In: Barta [szerk.], 2004. 109–120.).

⁴⁴ Ferber, Uwe – Grimski, Detlef – Millar, Kate – Nathanail, Paul: *Sustainable Brownfield Regeneration: CABERNET Network Report*. Nottingham: University of Nottingham, 2006.

területek rehabilitációja történik meg. Ugyanakkor az, amit e modell a finanszírozás aktorairól ír, kevésbé rajzolódik ki. A legkedvezőbb adottságú részek a magántőke befektetései útján, a kevésbé kedvezőek a köz- és a magánszféra összefogásával, ún. public private partnership, azaz PPP keretében, a legkedvezőtlenebb helyzetűek pedig a közszféra erőfeszítései árán újulnak meg). A Soroksári út mentén inkább érvényesül ez a séma⁴⁵, ezzel szemben a budai oldalon a belvároshoz legközelebbi részen elsősorban állami beruházások domináltak (a Lágymányosi Campus kiépülése). Köztes helyzetben valóban PPP beruházásokat találunk (Infopark), a magánberuházások viszont az Összekötő vasúttól délre eső területekre szorultak. Igaz, ha csak ezt a külsőbb részt vizsgáljuk, azon belül érvényesül az, hogy a befektetések nagyobbik része a közlekedési tengelyekhez és környező lakóterületekhez közelebbi, kevésbé amortizált telkeken valósult meg.

Az 1. ábrára tekintve egyértelműen leolvasható a vízparti területek felemás – és ráadásul a környezetükhöz sem feltétlenül igazodó – fejlődése. Középső-Ferencváros és Lágymányos Duna-partjai gyakorlatilag a belvárosi Duna-part meghosszabbításává váltak, a Rákóczi és az Összekötő vasúti hídtól délre eső területek azonban döntő többségükben ma is alulhasznosított barnamezők.

Az északabbi szakaszok átalakulásában rendkívül nagy szerepe volt a végül meg nem valósult Bécs–Budapest (1995), majd Budapest (1996) Világkiállítás⁴⁶ előkészületeinek. Lényeges kiemelni, hogy végsősoron a Duna-part vonzereje volt az a tényező, amely miatt 1990-ben erre a területre cserélték a korábban (1988-ban) kijelölt helyszínt, Gazdagrétet.⁴⁷ A IX. és XI. kerület új részletes rendezési terveiben már kiemelt területként szerepelt a Duna-parti zóna; az állam 1992-ben megvásárolta a MÁV-tól a Dunapart teherpályaudvar területét, és a sínek felszedése után a terület kártalanítása és közművesítése, majd felparcellázása is megtörtént. A terület iránt azonban nem mutattak túlságosan nagy érdeklődést a befektetők, alig néhány telket sikerült értékesíteni. A

⁴⁵ Ld. Berki, 2014a. 53.

⁴⁶ Bécs 1991-ben lépett vissza, ekkor egy évvel elhalasztották a tervezett EXPO-t, amelyet végül 1994 végén Budapest is lemondott.

⁴⁷ Eredetileg a Csepel-sziget északi vége lett volna a kijelölt terület központja, de erről később lemondtak. A későbbi tervek szerint a kiállítás magterülete Lágymányoson, míg kiszolgálóépületei a középső-ferencvárosi partszakaszon lettek volna.

Világkiállítás megszervezésének 1994-es lemondását követően még évekig kellett várni a telkek értékesítésére, míg végül 1999-ben – több sikertelen közbeszerzési kiírást követően – megvásárolta egy hazai befektető leányvállalata (a TriGránit Zrt. által bejegyeztetett Duna Sétány Székház Kft.).⁴⁸ Állami tulajdonban csak néhány telek maradt, majd itt, a menetközben Millenniumi Városközpontnak elnevezett területen épült fel 2002-re az új Nemzeti Színház, 2005-re pedig a Művészetek Palotája. A partszakasz többi részén az önkormányzat érdemi beavatkozási lehetősége nélkül sűrű, a Soroksári út túloldalát a Dunától szeparáló iroda- és lakófunkciójú épületsor alakult ki.⁴⁹ A felgyorsuló átalakulás annak is köszönhető, hogy a vízparti fekvés a belváros közelségével párosult, de lépték- és illeszkedésbeli problémák nem jelentkeztek, sőt, elaprózott tulajdonosi szerkezet sem hátráltatta a beruházásokat. A terület új arculatának legnagyobb kritikái elsősorban az állam-tőke összefonódásának mikéntjében és a fejlesztésekből származó előnyök és hátrányok eloszlásának módjában rejlenek, továbbá abban, hogy bár a Duna közvetlen szomszédságában történt a funkcionális megújulás, mégsem alakult ki szerves kapcsolat a vízfelülettel. A terület fejlődésének visszasságai ellenére a „*történet túlmutat a Millenniumi Városközponton, s egy szisztematikusabb vízparti fejlődési folyamat körvonalazódására világít rá*”⁵⁰.

A Lágymányosi Duna-part esetében talán még jobb adottságok kínálkoztak, hiszen kevesebb „zavaró” elemet kellett eltávolítani, illetve maga a rendelkezésre álló terület sem pusztán egy viszonylag keskeny sáv, hanem egy nagyobb tömb volt (ld. 2. ábra). A terület rendezésének egyik jelentős hibája itt is az volt, hogy a felsőrakparti autótút meghosszabbítása a legértékesebb Duna-parti sávban történt, ahelyett, hogy a vízpartot más célokra hagyták volna meg. A tömb

⁴⁸ Később a tulajdon jelentős része átkerült egy amerikai befektetőcég (a Heitman ingatlanfejlesztő) kezébe.

⁴⁹ A Boráros térhez közelebbi részei, a 2005-ig felépült Duna-Pest Rezidenciák esetében különösen igaz a maximális beépítésre és a panoráma kiszajátítására való törekvés, ami a városépítészeti, esztétikai szempontok háttérbe szorulását okozta. A „Duna-parti fal” délebbi része, a Millennium Towers 2006–12 között épített tömbjei és a sort záró bankszékház építészetileg már változatosabbak (a Dunát a várostól elválasztó hatásuk azonban ugyanolyan).

⁵⁰ Bodnár Judit – Veres Judit: *The Petty Politics of a Megaproject in Budapest*. In: Gerardo del Cerro Santamaria (Ed.): *Urban Megaprojects: A Worldwide View* (Research in Urban Sociology, Volume 13). Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 2013. 103.

utcaszerkezetét meghatározó Magyar tudósok körútját a Világkiállítás igényei szerint jelölték ki, és e mentén kezdődtek el az első építkezések. 1996-ban szentelték fel a Magyar Szentek Templomát, amely az egyetlen, kimondottan a Világkiállításra tervezett (és végül el is készült) épület. Szimbolikus a sorsa a legjellegzetesebb létesítménynek, a Tüskecsarnoknak is: 1993–1998 között csupán félig készült el, utána egészen 2012-ig csak amortizálódott, míg végül a városrész felértékelődésének köszönhetően újra ráirányult a figyelem, s 2014-re végre elkészülhetett⁵¹. Az EXPO meghiúsulását követően a területen állami döntés alapján az oktatási funkció lett a domináns. 1994–1998 között elkészült az ELTE Lágymányosi Campusának Északi tömbje, 2001-ben pedig a Déli tömböt is átadták.⁵² A BME Informatikai („I”) épületének kezdeményei szintén az EXPO-tervekhez kötődnek, a Magyar Pavilon leállt építkezésének munkagödre helyén épült az egyik díjazott terv alapján. A vele szomszédos „Q” épület 2007–11 között épült,⁵³ majd a közte és az ELTE Északi tömbje közötti telken 2013-ban adták át az MTA Természettudományi Kutatóközpontjának új épületét.⁵⁴ Így jelenleg a Magyar tudósok körútjának belső ívén már csak egyetlen „foghíjtelek” található, s noha az oktatási–kutatási épületeknek köszönhetően valóban kezd egyetemi városrészé válni a terület, a vibráló diákéletet és a városi sokszínűséget lehetővé tevő egyéb létesítmények alapvetően hiányoznak. A körúttól délre eső nagyobb telektömb lett az 1996-ban létrehozott Infopark helyszíne, amelynek tényleges alapkövetételére 2001-ben került sor, utolsó épületét pedig 2009-ben adták át.⁵⁵ Az állami beruházásként indult fejlesztés a profilját (K+F) tekintve teljes mértékben illeszkedett a környékhez, tényleges megvalósulásához azonban a magántőke bevonására is szükség volt: az építkezéseket

⁵¹ Nemzeti Sportközpontok - Tüskecsarnok.

<http://mnsk.hu/letesitmeny/tuskecsarnok/> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

⁵² ELTE Campusok - Lágymányos. <https://www.elte.hu/campusok/lagymanyos> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

⁵³ Építész fórum: Terjeszkedő Műegyetem - elkészült a Q épület. 2011. január 11. <http://epiteszforum.hu/terjeszkedo-muegyetem-elkeszult-a-q-epulet> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

⁵⁴ MTA TTK: Átadták az MTA Természettudományi Kutatóközpont új épületét. 2013. november 15. <http://www.ttk.mta.hu/mta-uj-epulet/> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

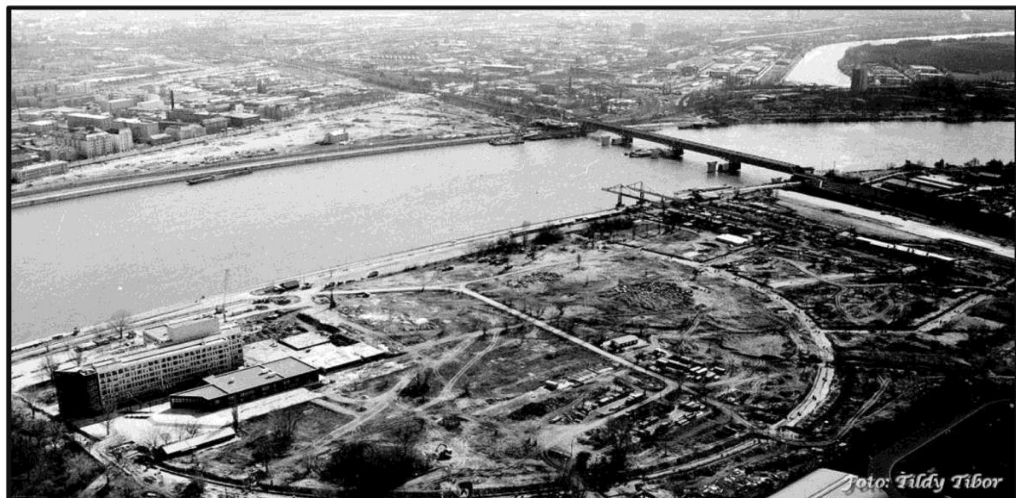
⁵⁵ Budapest Főváros XI. Kerület Újbuda Önkormányzatának Honlapja: Infopark. <http://keruletunk.ujbuda.hu/infopark> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

egy külföldi ingatlanfejlesztő társaság (a német IVG Immobilien AG) végezte, de az üzemeltető céget ezt követően privatizálták. A nem elhanyagolható visszasságok⁵⁶ ellenére a fejlesztés sikeresnek is mondható, az irodák ugyanis szinte 100%-os kihasználtsággal működnek,⁵⁷ a bérlők között nagynevű hazai és nemzetközi – informatikával, telekommunikációval, szoftverfejlesztéssel foglalkozó – cégek is képviseltetik magukat. Maguk az irodák kellemes, parkosított környezetben található, „mindössze” a Dunával való tényleges kapcsolat hiányzik (ugyanúgy, mint az egyetemi épületek esetében). A nagy forgalmú utakon kívül alulhasznosított, korábban parkolásra használt telkek is szeparálják a vízfelülettől. A legújabb fejlemény, hogy ezen az eddig jobbára kihasználatlan területen épül a Magyar Nobel-díjasok Kutatás-Fejlesztési Park 1. üteme.⁵⁸

⁵⁶ A privatizáció során peres helyzet alakult ki az új üzemeltető és a földhasználat jogával rendelkező cég között, amelynek során vesztegetések és vagyonkezelési bűncselekmények is sajtóhírré váltak. Uo.

⁵⁷ Iroda.hu: Kiadó irodaházak. <https://iroda.hu/kiado-irodahaz> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

⁵⁸ Az építkezés a tanulmány írásának időpontjában már a vége felé közelít, átadása 2017 végén várható.

2. ábra A „fejlesztésre előkészített” vízparti területek 1993-ban, illetve 2016-ban (Forrás: <http://villamosok.hu/ikarusz/legifotok.htm> [Tildy Tibor felvétele], illetve GoogleEarth)

Elhelyezkedés szempontjából majdnem olyan jó adottságokkal rendelkezett az egykori Nagyvásártelep telektömbje is, mint a Millenniumi Városközpont.⁵⁹ Ezt ismerték fel a DunaCity projekt megálmodói is, akik új, városrészi léptékű lakó- és irodanegyedet kívántak itt létrehozni. A tervezett megaprojekt hangzatos szlogenjei („város a városban”, „Budapest kortárs építészeti jele”...⁶⁰) ellenére a megvalósítás csak a terület megtisztításáig jutott (2004–2005-ben). Az eredeti befektető (Gropius Építőipari Zrt.) tőkehiány miatt egy másik befektetővel (a Quaestor-csoporttal) volt kénytelen társulni. A terület beépítése különböző funkciójú blokkokban történt volna: a Kvassay úthoz közelebbi részen mintegy 500.000 m²-nyi irodát hoztak volna létre, a távolabbi, csendesebb, vízparti részekre pedig kereskedelmi és lakóövezetet (többek között loft- és penthouse lakásokat), hoteleket és sporttevékenységet lehetővé tevő helyszíneket terveztek építeni. A Soroksári-Duna-ág mentén promenádót akartak létesíteni, valamint egy (jacht)kikötő-építés is a projekt része lett volna. A közös cég azonban szintén kimerült anyagilag, a 2008-as válság hatására pedig csődbe is jutott. A cég 2011-es felszámolásával a megaprojekt végleg leállt, ma a területen csak a korábbi Nagyvásártelep műemléki védettség miatt le nem bontott irodaépülete és központi csarnoképülete áll.

Még eddig a szintig sem jutott el a hasonlóan grandiózus Duna Passage projekt, melynek végül mindössze a látványtervei készültek el. Ennek keretében a befektető (a Wing Zrt.) a Rákóczi híd és a Kvassay út közötti, két oldalról víz által határolt, hozzávetőlegesen háromszög alakú területen kívánt új városnegyedet létrehozni, amelyben a rendhagyó formákat preferáló, környezetbarát épületek domináltak volna. A vízparti sétányok, irodák és üzletek, a különleges panorámát ígérő luxusingatlanok a DunaCity-hez hasonlóan szintén a magas státuszúak számára kialakított környezetet jelentettek volna. A 2008-tól kibontakozó válság azonban ezt az elképzelést is elsöpörte.

⁵⁹ Az egyébként kiváló vízparti adottságok mellett azonban a Duna főágának „belvárosi szakaszát” lezáró közúti és vasúti kettős híd, valamint a Kvassay-zsilip szeparáló hatásáról sem szabad megfeledkezni.

⁶⁰ ...illetve további, a tanulmány bevezetőben idézett jelmondatok, amelyek az egyik videómosztó oldalon fennmaradt DunaCity imázsfilm szalagfeliratainak magyar nyelvű fordításai.

<https://www.youtube.com/watch?v=Wg3zNWJjVU> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

Mindkét tervezett megaprojekt közös jegye, hogy ún. „landmark” („építészeti jel”, városképi jelentőségű elem) létrehozására törekedett, amelyhez nyugati sztárépítészek irodáival készítették látványterveket. A DunaCity a holland Erick van Egeraat irodájától rendelte meg a terveket, a Duna Passage pedig a brit Sir Norman Foster cégével rajzoltatta meg épületegyüttese dizájnját. Az előbbi egyébként nemzetközi szakmai elismerésben is részesült a MIPIM (Marché International des Professionnels de l’Immobilier) Nemzetközi Ingatlan Szakkiállításán. Véleményünk szerint kiváló példát szolgáltatnak arra, hogy a sztárépítészek felkérése nem elegendő a sikerhez, ez ugyanis önmagában még nem garantálja a helyi kontextusba illeszkedő, reális tervek születését.⁶¹

A Duna átelles oldalán hasonló potenciális fejlesztési helyszín kínálkozott: a Kopaszi-gát és az általa határolt Lágymányosi-öböl (Téli kikötő) környéke, mint a folyó főágától leválasztott, védettebb partszakasz. A terület korábban kedvelt vízisport- és horgász-helyszín volt, és bár a szocializmus iparfejlesztése hatására jelentős környezetszennyezés érte, még a 2000-es évek elején is egy sajátos atmoszférájú „természetközeli” terület volt.⁶² A XI. kerület önkormányzata 2003-tól kezdett a terület fejlesztésébe (létrehozva az Öböl XI. Kft-t), majd korrupciótól sem mentes úton privatizálta azt (így vált a terület tulajdonosává több más céggel együtt az Öböl Invest Kft.). Később a terület külföldi befektetők (egy portugál cégcsoport) kezébe került, akik elvégezték a közművesítést, részben felújították az épületállományt, részben pedig új vengélgátóipari egységek számára kiadható épületeket emeltek és parkosították a területet 2007-ben. A következő években az általuk bejegyzett cég (Bay-Park Kft.) üzemeltette a területet és adta bérbe az ingatlanokat.

⁶¹ A végül meg nem valósult DunaCity és Duna Passage beruházásokkal kapcsolatos információk egy része ma már nem elérhető internetes forrásokból származik. Összegyűjtéstük 2012–2014 közötti kutatásokhoz kapcsolódik:

Tolnai Gábor: Ferencvárosi barnamezők új perspektívából. Várostervezési vizsgálatok légifelvételek alapján. In: Bottlik Zsolt (szerk.): *Önálló lépések a tudomány területén*. Budapest: ELTE Földtudományi Doktori Iskola, 2013. 65–82. Berki Márton: *Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten. A posztoszocialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe az átalakulásban*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE Földtudományi Doktori Iskola, 2014b.

⁶² A terület ingatlanfejlesztés előtti arculatáról a következő film ad képet:

Nemes Gyula: *Letűnt világ*.

<https://www.youtube.com/watch?v=W7PXbdqpD6o> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

Közvagyon magánkézbe való átjátszásaként egyáltalán nem, viszont legalább működő vízparti rekreációs terület létrehozásaként akár pozitív példának is tekinthető ez az átalakulás, hiszen ma ez Budapest egyik legnépszerűbb kikapcsolódási helyszíne.

2015 végén a Kopaszi-gát és a vele szomszédos Nádorkert is új, hazai tulajdonos (a Market csoport) kezébe került.⁶³ A 2016-ban közzétett tervek szerint a parkosított területek megtartásával BudaPart néven egy új iroda- és lakónegyedet szeretnének kialakítani. A tervek – az új városrész funkcióit, méreteit tekintve – vetekszenek a DunaCity-ével: a teljes beruházás, amelyet 8–10 év alatt hajtának végre, közel 600.000 m²-nyi ingatlant (fele részben irodákat, fele részben lakásokat) hozna létre.⁶⁴ Szintén hasonlóság, hogy a mestertervet és a látványterveket itt is külföldi építészek, a dán Adept iroda munkatársai készítették.⁶⁵ Ez a projekt azonban már előrébb jutott, mint elődei, hiszen a kijelölt területen 2017 nyarán megtörtént az alapkő letétele és elkezdődtek az építési munkálatok. Az első ütemben felépítendő egy irodatömb és két lakótömb átadását 2018 végére tervezik, illetve már a második ütemben felépítendő lakások előzetes árusítását is megkezdték.⁶⁶ A beépítési koncepciónak egy 120 m magas irodaház felépítése is részét képezi, amely a jelen tanulmány befejezéséig megjelent hírek szerint a MOL 2021-re elkészülő új székháza lenne. Ezt szintén neves építészek, a Foster + Partners iroda munkatársai terveznék.⁶⁷

A közelmúltban aktualitását veszített, azonban a kép teljesebbé tétele érdekében mindenképpen megemlítendő tény, hogy a Kopaszi-gát és az egykori Nagyvásártelep környéke, valamint a Csepel-sziget

⁶³ Később – a tőkeerő növelése érdekében – tulajdonostársként csatlakozott egy katarai háttérű cég, a Constellation Hotels Holding Ltd. is.

⁶⁴ Az élhető környezet kialakítása érdekében többféle épülettípust és eltérő épületmagasságokat használnának, az utcahálózat nem négyzetrácsszerű, lesznek vegyes forgalomra szánt, illetve csak gyalogosok által használható belső utak is, továbbá egy belső park a terület közepén. Az irodaépületeket a Budafoki és a Dombóvári út mentén helyeznék el annak érdekében, hogy azok egyúttal zajfógó falként is funkcionáljanak.

⁶⁵ Építész fórum: Indul a Kopaszi-gát hatalmas ingatlanfejlesztése. 2016. május 24. <http://epiteszforum.hu/indul-a-kopaszi-gat-hatalmas-ingatlanfejlesztese> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

⁶⁶ BudaPart projekt promóciós honlapja. <http://www.budapart.hu> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

⁶⁷ A tervek megítélése szakmai körökben sem egységes, valamint a sajtóban is azonnal számos kritika érte.

északi csúcsa lett volna Budapest 2024-es olimpiai pályázatának kulcshelyszíne.⁶⁸ Hosszabb távon ugyanakkor fellendülést és további diverzifikációt hozhat magával a tervezett ún. „Galvani híd”,⁶⁹ amelyet 2024-re szeretne felépíteni a főváros önkormányzata,⁷⁰ ugyanis mind a budai, mind a pesti oldalon jelenleg alulhasznosított barnamezős Duna-parti zónán haladna keresztül.

A IX. és XI. kerületi Duna-partok Rákóczi hídtól délre eső szakaszán – a Kopaszi-gát kivételével – szinte csak alulhasznosított vagy parlagon heverő barnamezős területeket találunk (ld. I. ábra). Míg a budai oldalon sűrűbben sorakoztak a gyárak ebben a sávban, addig a Soroksári-Duna-ág partja eleve extenzívebben hasznosított terület volt. Ráadásul a Budafoki útról könnyen elérhetőek ezek a telektömbök, míg a Soroksári úttól a HÉV és MÁV vonal kettőse zárja el a parti sávot. Ennek köszönhetően Kelenföldön ma is nagy arányban állnak az egykori üzem- és raktárépületek, az egykori gyárudvarokon pedig jelenleg is számos kisebb cég osztozik, több helyen a funkcionális mozaikosodás tipikus példái láthatók.⁷¹ Teljesen használaton kívüli terület mindössze a lebontott BVM Épületelemgyár egykori Duna-parti rakodóterülete, illetve egy eredetileg is üres telektömb Albertfalván. Ezzel szemben Külső-Ferencvárosban néhány kisebb raktártól és extenzív területhasznosítótól eltekintve gyakorlatilag a Kvassay úttól a kerület déli határvonaláig elhagyott területet találunk a vízparton. A

⁶⁸ PricewaterhouseCoopers: Budapest 2024 Nyári Olimpiai és Paralimpiai Játékok Megvalósíthatósági Tanulmány. 2015.

http://olimpiai.hu/images/bp2024/PwC_Olimpiai%20Megvalosithatosagi%20tanulmany_2015_junius_vegleges.pdf (letöltés ideje: 2017.10.15.)

⁶⁹ A híd a XI. kerületi Galvani utat kötné össze a Csepel-sziget északi csücskén keresztül a IX. kerületi Illatos úttal. Tervezett helye egyébként – sok korábbi beruházáshoz hasonlóan – folyamatos szakmai és politikai viták tárgyát képezi.

⁷⁰ A híd tervpályázata a tanulmány írásának időpontjában már a tervezési szakaszban járt.

Budapest Új Duna-hídja promóciós honlap.

<http://www.ujdunahid.hu/> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

⁷¹ A Budai Hengermalom és az egykori Lágymányosi Kábel- és Sodronygyár részben felújított épületeiben irodákat (pl. a Bevándorlási és Menekültügyi Hivataléit) és raktárakat vegyesen találunk, kijebb haladva a volt Röck-féle Gépgyár területén pedig szerelőműhelyek és szabadidős szolgáltatások (falmászás) működnek egymás szomszédságában. A belvárostól tovább távolodva már nem ennyire vegyes a területhasználat (a volt Öntödei Vállalat helyén pl. egy gépjármű-kereskedő cég nagy kiterjedésű telephelye van), illetve a létesítmények is rosszabb állapotban vannak (pl. a házgyár egykori raktártelepe).

nagyobb összefüggő ipari épületegyütteseket, vagyis a Nagyvásártelepet és az ÉPTEK telepét a 2000-es évek közepén, a DunaCity projekt nagyszabású terveinek születése környékén elbontották, így ma csak elvaduló növényzet és illegális hulladéklerakók, hajléktalantanyák találhatók itt⁷². Mindkét zóna esetében jelentős területhasználó volt a vasút, ami a budai oldalról teljesen eltűnt, a pesti oldalon pedig részben visszaszorult, ám gyakorlatilag az egyetlen nagyobb működő területhasználó maradt⁷³. A felszabaduló sáv – a budai oldalon kifejezetten, jelentősebb ráfordítás esetén pedig a pesti oldalon is – kedvezne vízparti sétányok és kerékpár-utak kialakításának. Mindkét oldalon van a területen kijelölt kerékpár-út, ténylegesen azonban nem lehet végighaladni a teljes partszakaszokon, valamint a környezetük is elhanyagolt, így szabadidő eltöltésre ezek a vízpartok jelenleg alig használhatók. Üdítő kivétel ez alól a budai oldal déli szakaszán működő egyetlen pihenőterasz⁷⁴. A belvároshoz sokkal közelebb eső területekre szánt megaprojekt (a DunaCity) sikertelensége és a jelenleg folyó óriásberuházás (a BudaPart) bizonytalanságai, valamint a zóna adottságai (azaz az alulhasznosított barnamezők dominanciája) mellett irreális elvárás lenne ezeknek a délebbi partszakaszoknak a nagyléptékű beépítéssel történő hasznosítása, a rekreációnak azonban kiváló terepei lehetnének.

⁷² Hasonló állapotok jellemzik a volt BVM Épületelemgyár vízparti rakodóterületeit is, de amíg Kelenföldön ez csak foltszerű jelenség, addig Külső-Ferencváros vízpartján meghatározó jelentőségű.

⁷³ A Soroksári úti rendezőpályaudvar jelenleg is használatban van, a vízparti zóna valódi feltáráshoz ezt a létesítményt is fel kellene számolni.

⁷⁴ A „Duna-parti megálló” az egykori rakodópartra, a kerékpár-út mellé telepített büfé, ahol pl. régi emeletesbuszok nyitott felső szintjén ülve lehet meginni egy frissítőt a túlpart ipari panorámáját (a Csepel Művek műemlékként megőrzött kéményeit) nézve.

5. Összefoglalás, következtetések

A városi vízpartok funkcionális átalakulását vizsgáló kutatásunk eredményeit összegezve az alábbi főbb konklúziók látszanak kirajzolódni. A korábban többnyire monofunkciós vízparti területek a rendszerváltást követően kétségtelenül egyre diverzifikáltabbakká váltak, emellett azonban a véletlenszerű városfejlődés, vagyis a Kenő-kapitalizmus jelei is megfigyelhetők a Duna mentén. A tanulmány elméleti keretében idézett „város mint játéktábla” hasonlathoz visszatérve azt mondhatjuk, hogy a vizsgált Duna-parti zónák egyes területei – annak ellenére, hogy a velük közvetlenül szomszédos „nyertes mezőkhöz” nagyon hasonló adottságokkal rendelkeznek – különböző (gazdasági és/vagy politikai) tényezők összjátékának köszönhetően végül mégsem váltak intenzív ingatlanfejlesztések helyszínévé, így továbbra is a tábla „vesztes mezőinek” tekinthetők. Az egyes sikertörténetek és kudarcok mögött meghúzódó strukturális okok és/vagy mélyebb (hatalmi) összefüggések feltárása további kvalitatív vizsgálatokat igényelne.

A kutatás esszenciáját rejtő térkép és az ehhez kapcsolódó interpretációink alapján úgy látjuk, hogy a vizsgált terület nem közvetlenül Duna-parti részein folyamatosabb, kisebb lépésekből építkező, vegyes érdekeltsgű megújulás ment / megy végbe. Véleményünk szerint gazdasági válsággal nem terhelt időszakokban ez lehet a működőképes városmegújítási forma. Ezzel szemben közvetlenül a Duna-partokon időről-időre túlságosan ambiciózus elképzelések láttak napvilágot, nagyrészt vélhetően éppen a vízpart kiemelt szimbolikus jelentőségére alapozva. Ezek közül végül jónéhány meghiúsult, a Világkiállítás lebonyolításának szándékától kezdve a DunaCity és a Duna Passage tervein keresztül egészen Budapest legutóbbi olimpiai pályázatáig. Jelen pillanatban természetesen még kérdéses, hogy mi lesz az aktuális megaprojekt (a BudaPart beruházás) végkimenetele. Bármilyen irányt is vesznek végül az egyes fejlesztések, az átalakulások továbbra is az egyre nagyobb fokú városképi és funkcionális diverzitás irányába fognak hatni a budapesti Duna-partokon. E növekvő diverzitás mellett ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a városi tér privatizációja és kommodifikációja (valamint ezzel párhuzamosan a várospolitikai neoliberalizálódása) miatt a vízpartok a korábban domináns állami- / köztulajdonból egyre nagyobb arányban magántulajdonba csúsznak át.

Felhasznált irodalom

- Amin, Ash (Ed.): *Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell, 1994.
- Barta Györgyi – Kukely György: A budapesti ipar az államszocializmusban és bukása idején. In: Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2004. 35–54.
- Beluszky Pál – Győri Róbert: A budapesti barnaövezet határai. In: Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2004a. 71–76.
- Beluszky Pál – Győri Róbert: Budapest ipari övezetének kialakulása. In: Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2004b. 17–34.
- Berki Márton: Post-Socialist Transformation of Former Industrial Areas: A Case Study of Soroksári Road, Budapest. In: Szirmai Viktória – Fassmann, Heinz (Eds.): *Metropolitan Regions in Europe*. Budapest, Wien: Austrian-Hungarian Action Fund, 2012. 83–99.
- Berki Márton: Széttöredezve: A Soroksári úti ipari terület funkcionális fragmentációja. *Kultúra és Közösség*, 5:(2), 2014a. 43–56.
- Berki Márton: *Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten. A poszt-szocialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe az átalakulásban*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE Földtudományi Doktori Iskola, 2014b.
- Bodnár Judit – Veres Judit: The Petty Politics of a Megaproject in Budapest. In: Gerardo del Cerro Santamaría (Ed.): *Urban Megaprojects: A Worldwide View* (Research in Urban Sociology, Volume 13). Bingley: Emerald Group Publishing Limited, 2013. 83–106.
- Brenner, Neil – Theodore, Nik (Eds.): *Spaces of Neoliberalism: Urban Restructuring in North America and Western Europe*. Oxford: Blackwell, 2002.

- Cybriwsky, Roman Adrian: Whose City? Kyiv and its River after Socialism. *Geografiska Annaler, Series B, Human Geography*, Volume 98, Issue 4, 2016. 367–379. doi: 10.1111/geob.12110
- Davidson, Mark: Waterfront Development. In: Kitchin, Rob – Thrift, Nigel (Eds.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier, 2009. 12:215–221.
- Dear, Michael – Dahmann, Nicholas: Urban Politics and the Los Angeles School of Urbanism. *Urban Affairs Review*, Volume 44, Issue 2, 2008. 266–279. doi: 10.1177/1078087408320240
- Dear, Michael – Flusty, Steven: Postmodern Urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*, Volume 88, Issue 1, 1998. 50–72. doi: 10.1111/1467-8306.00084
- Dijk, Henk van – Pinheiro, Magda Avelar: The Changing Face of European Ports as a Result of Their Evolving Use Since the Nineteenth Century. *Portuguese Journal of Social Science*, Volume 2, Issue 2, 2003. 89–103. doi: 10.1386/pjss.2.2.89/0
- Enyedi, György (Ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998.
- Ferber, Uwe – Grimski, Detlef – Millar, Kate – Nathanail, Paul: *Sustainable Brownfield Regeneration: CABERNET Network Report*. Nottingham: University of Nottingham, 2006.
- Gegesy Ferenc (szerk): *Ferencváros kétszáz éve*. Budapest: Ráday Könyvesház, 2010.
- Gonçalves, Jorge – Asanidze, Davit – Pinto, Pedro: The Riverfront as a Mirror: The Case of the Transformations in Post-Soviet Cities. *New Water Policy and Practice*, Volume 2, Number 2, 2016. 21–35. doi: 10.18278/nwpp.2.2.4
- Hoyle, Brian S.: Development Dynamics at the Port-City Interface. In: Hoyle, Brian S. – Pinder, David A. – Husain, M. Sohail (Eds.): *Revitalizing the Waterfront: International Dimensions of Dockland Development*. London: Belhaven, 1988. 5–19.
- Hoyle, Brian S. – Pinder, David A. – Husain, M. Sohail (Eds.): *Revitalizing the Waterfront: International Dimensions of Dockland Development*. London: Belhaven, 1988.

- Huang, Wen-Chih – Chen, Chien-Hua – Kao, Sung-Ken – Chen, Kuang-Yu: The Concept of Diverse Developments in Port Cities. *Ocean & Coastal Management*, Volume 54, 2011. 381–390. doi: 10.1016/j.ocecoaman.2010.11.004
- Józsáné Halász Margit (szerk.): *Budapest kézikönyve II.* Magyarország megyei kézikönyvei 20/2. Budapest: CEBA Kiadó, 1998.
- Kovács Zoltán: A budapesti barnaöv lakófunkciójának helyzete és fejlesztési lehetőségei. In: Barta Györgyi (szerk.): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei.* Budapest: MTA Társadalomkutató Központ, 2004. 109–120.
- LeGates, Richard T. – Stout, Frederic (Eds.): *The City Reader (5th Edition).* New York: Routledge, 2011.
- Norcliffe, Glen: The Emergence of Postmodernism on the Urban Waterfront. *Journal of Transport Geography*, Volume 4, Issue 2, 1996. 123–134. doi: SO966-6923/00005
- Sailer-Fliege, Ulrike: Characteristics of Post-Socialist Urban Transformation in East Central Europe. *GeoJournal*, Volume 49, Issue 1, 1999. 7–16. doi: 10.1023/A:1006905405818
- Schubert, Dirk: Waterfront Revitalizations: From a Local to a Regional Perspective in London, Barcelona, Rotterdam, and Hamburg. In: Desfor, Gene – Laidley, Jennifer – Stevens, Quentin – Schubert, Dirk (Eds.): *Transforming Urban Waterfronts: Fixity and Flow.* New York: Routledge, 2011. 74–97.
- Seifert Tibor: *A főváros nyugati kapuja.* Budapest: Budapest Főváros XI. Kerületi Önkormányzat Polgármesteri Hivatal, 1998.
- Shaw, Berry: History at the Water's Edge. In: Marshall, Richard (Ed.): *Waterfronts in Post-industrial Cities.* London – New York: Spon, 2001. 160–172.
- Stanilov, Kiril (Ed.): *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism.* Dordrecht: Springer, 2007.

Theodore, Nik – Peck, Jamie – Brenner, Neil: Neoliberal Urbanism: Cities and the Rule of Markets. In: Bridge, Gary – Watson, Sophie (Eds.): *The New Blackwell Companion to the City*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2011. 15–25.

Tolnai Gábor: Ferencvárosi barnamezők új perspektívából. Városszerkezeti vizsgálatok légifelvételek alapján. In: Bottlik Zsolt (szerk.): *Önálló lépések a tudomány területén*. Budapest: ELTE Földtudományi Doktori Iskola, 2013. 65–82.

Xantus Zoltán: *Ferencvárosi krónika képekben*. Budapest: Budapest Főváros IX. Kerületi Tanácsának Végrehajtott Bizottsága, 1973.

Internetes források

BudaPart projekt promóciós honlapja.

<http://www.budapart.hu> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

Budapest Főváros XI. Kerület Újbuda Önkormányzatának Honlapja: Infopark.

<http://keruletunk.ujbuda.hu/infopark> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

Budapest Új Duna-hídja promóciós honlap.

<http://www.ujdunahid.hu/> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

DunaCity imázsfilm

<https://www.youtube.com/watch?v=Wg3zNWJjVU>

(letöltés ideje: 2017.10.15.)

ELTE Campusok - Lágymányos.

<https://www.elte.hu/campusok/lagymanyos>

(letöltés ideje: 2017.10.15.)

Építész fórum: Indul a Kopaszi-gát hatalmas ingatlanfejlesztése. 2016. május 24. <http://epiteszforum.hu/indul-a-kopaszi-gat-hatalmas-ingatlanfejlesztese> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

Építész fórum: Terjeszkedő Műegyetem - elkészült a Q épület. 2011. január 11. <http://epiteszforum.hu/terjeszkedo-muegyetem-elkeszult-a-q-epulet> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

Iroda.hu: Kiadó irodaházak.

<https://iroda.hu/kiado-irodahaz> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

MOL Campus promóciós honlapja.

<https://molcampus.hu/> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

MTA TTK: Átadták az MTA Természettudományi Kutatóközpont új épületét. 2013. november 15.

<http://www.ttk.mta.hu/mta-uj-epulet/> (letöltés ideje: 2017.10.15.)

Nemes Gyula: Letűnt világ.

<https://www.youtube.com/watch?v=W7PXbdqpD6o>

(letöltés ideje: 2017.10.15.)

Nemzeti Sportközpontok - Tüskecsarnok.

<http://mnsk.hu/letesitmeny/tuskecsarnok/>

(letöltés ideje: 2017.10.15.)

PricewaterhouseCoopers: Budapest 2024 Nyári Olimpiai és Paralimpiai Játékok Megvalósíthatósági Tanulmány. 2015.

http://olimpia.hu/images/bp2024/PwC_Olimpiai%20Megvalosithatosagi%20tanulmany_2015_junius_vegleges.pdf (letöltés ideje: 2017.10.15.)

KOLLAI ISTVÁN¹

Mátyás király és a szlovákok Az emlékezet transznacionalizálódásának aktorai Szlovákiában

2003. január elsején a szlovák parlament immár hagyományná vált ünnepi ülésére készülődött: Szilveszter másnapjának reggelén az összes párt képviselője megjelent a törvényhozás épületében, hogy meghallgassa az országgyűlés elnökének újévi köszöntőjét. Ez a nap igazából nem az új esztendő miatt számít kiemelt pillanatnak Szlovákiában, hanem mert 1993-ban ezen a napon nyerte el az ország a függetlenségét. Az újévi köszöntés tehát egyben függetlenség napi beszéd is a házelnök részéről.

Mivel Szlovákia állami szuverenitását 1993-ban „tárgyalásos úton” szerezte meg, ennek a pillanatnak a megünneplése is inkább a diplomácia protokoll-hangulatához áll közel. Bármilyen emelkedett hangulat kialakítása is a cél, a sajtónak nincsenek komolyabb várakozásai a házelnöki köszöntők kapcsán. Mégis, a 2003 január elsejei házelnöki beszéd olyan reakciókat váltott ki, hogy az „minimálisan is rászolgált a csodálatra”, és hogy a kereszténydemokrata házelnök, Pavol Hrušovský „felbecsülhetetlen dolgot vitt véghez”.²

Mi volt ez a felbecsülhetetlennek ítélt tett Hrušovský beszédében, amivel ilyen visszhangot váltott ki? Az, hogy hivatalos köszöntő helyett igazából egy történelmi esszét prezentált; mégpedig Szlovákia történetének olyan áttekintését próbálta visszaadni, ami a hagyományosan szlováknak tekintett és ezért mindig piedesztálra emelt morva-kori vagy 19. századi események mellett a cseh vagy

¹ A szerző közgazdász-történész, a Budapesti Corvinus Egyetem, Világgazdasági Intézetének munkatársa, istvankollai@gmail.com.

² Bötös Botond: Hrusovsky tükre Szlovákia múltja felé. *Magyar Nemzet*, 2003. január 3.

magyar „időszakokat” is a szlovák történelem integráns részévé próbálta tenni. Az újévi köszöntő szerint a morva fejedelemség létrejötte után időben a következő jelentős esemény a későbbi Szlovákia számára az volt, hogy létrejött a Magyar Királyság: „Szlovákia [területe] a királyság részévé vált, amely kilencszáz éven keresztül alakította Közép-Európa történelmét”, és ahol István király híres intelmét a sokszínű és soknyelvű országról 800 éven át respektálták is; „ezért Szlovákia [területe] nyolcszáz éven át nem tárgya – hanem alanya volt Magyarország történelmének.”

A szlovák történelmi örökség részeként lett kiemelve a török elleni küzdelemben való részvétel is, amikor a mai ország területe az egyik fő védvonalat képezte az oszmán seregekkel szemben. A magyarokkal szembeni kompetitív hajlam jeleként Hrušovský kiemelte, hogy Pozsony kétszer olyan hosszú ideig volt a történelmi Magyarország fővárosa, mint Budapest.

Az uralkodók sorából Szent Istvánt, Károly Róbertet, Hunyadi Mátyást és Mária Teréziát említette név szerint, akik „a mi királyaink és uralkodóink is voltak”, és akik uralma alatt az ország mai területének jó sora volt. Ne váljunk meg tőlük, ne hagyjuk, hogy elvegyék őket tőlünk – hangzott el a házelnöki iránymutatás.³

Ez a házelnöki köszöntő volt talán a legmegfoghatóbb politikai momentuma annak a szlovák törekvésnek, ami egy „integratív”, a középkor örökségét is magába foglaló történelemszemlélet kialakítását célozza.⁴ Azóta nyilvánvalóvá vált, hogy a szlovák közbeszédben ezek a gondolatok – hol koherensebben, hol pedig sok következetlenséggel – folyamatosan jelen vannak; az akadémiai szféra mellett a kulturális elitet is foglalkoztatja egy integratív múltszemlélet kialakításának kérdése. A következőkben előbb azt tekintjük át, hogy a szlovák történelmi diskurzus „hungarizációjának” milyen korszakai vannak, majd pedig azt, hogy ez a folyamat hogyan jelenik meg a köztérhasználatban – mindezt csak néhány vázlatos példa alapján, mivel ez bármennyire is sporadikus jelenségek halmaza, igazából óriási témát ölel fel.

³ „Prejav Pavla Hrušovského na slávnostnej schôdzi NR SR k 10. výročiu vzniku SR”. TASR, 2003. január 1.

⁴ Kollai István Kötöttségek és lehetőségek a szlovák Európa-politikában, 1993–2004. *Külgügyi Szemle*, 2005/1–2. 157–181.

Dehungarizációból rehungarizáció?

A szlovák emlékezet intézményesítésének első lényeges korszaka a 19. században zajlott, amikor ezt – a hivatalos tankönyvpolitika és köztérhasználat lehetősége híján – a kibontakozó szlovák nemzeti irodalom jelenítette meg. Az irodalom elsősorban a morva korszakot monumentalizálta, de ez nem jelentette azt, hogy a Magyar Királyság korszakával egyáltalán ne foglalkoztak volna, még ha monumentalizálásról ebben az esetben nem is beszélhetünk. A Magyar Királyság évszázadai inkább történelmi háttérképként vagy nemzeti tanulságként szolgáltak.⁵

Így például a morva korszakot nagy ívű lírai művekben megéneklő Ján Hollý a törökverő Sobieski Jánoshoz és Zrínyi Miklóshoz is irt ódát. Samo Chalupka életművéből elsősorban a szlovák sorson merengő letargikusabb vagy buzdító „forradalmibb” írások, a Tátra-Vág motívumok, az ellenálló népi hős alakja vagy a mitikus szlovák múlt emlékművének építése kanonizálódott, de a törökellenes tematika nála is jelen van (*Boj pri Jelšave, Turčín Poničan*), ahogy Andrej Sládkovičnál is (*Gróf Mikuláš Šubič Zrínsky na Sihoti*, 1866).⁶

A török hódoltság időszaka és Mátyás kora emelhető ki leginkább, mint olyan korszakok, melyek a 19. századi szlovák értelmiségi köztudatban markáns helyet foglaltak el a történelmi témaválasztás és az irodalmi kultuszeremtés, kanonizálás révén. Az Árpád-kor viszont hagyományosan elhanyagolt, marginalizált, illetve kifejezetten negatívan kezelt eleme a szlovák emlékezetnek. A magyar államalapítás utáni évszázadok, azaz az Árpád-házi uralkodók évszázadai (1000–1301) kimaradnak a történelem elbeszéléséből, és inkább a vegyes házi királyok időszaka kerül előtérbe, azaz az Anjouk, Luxemburgok, Hunyadiak és Jagellók világa. Ennek a hallgatásnak nyilván az az oka, hogy az Árpád-ház túlságosan „magyar”, tagjai közvetlenül a honfoglaló fejedelmektől származtathatók, és uralmuk túlságosan kapcsolódik a szláv dominancia eltűnéséhez.

⁵ René Bilík: *Historický žánr v slovenskej próze*. Kalligram, Bratis., 2008. 59.

⁶ Ladislav Čúzy, Zuzana Kákošová, Martin Michálek, Miroslav Vojtech: *Panoráma slovenskej literatúry I*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 2004. (Továbbiakban Psl, 2004.) 89.

A dicső szlovák-morva régmúlt monumentalizálása mellett mindenesetre helyet kapott a 19. századi historizáló irodalomban a középkor és a koraujkor néhány olyan visszatérő motívuma, mely az együttéléshez is kapcsolódott.

„Nagymorávia a maga szereplőivel, Szent István, Korvin Mátyás, Csák Máté, Ján Jiskra, Tátra, Duna, Vág, nemzeti énekek és mondák – ezek mind a szlovákok kulturális emlékezetén belül a nemzeti ideológiai struktúra elemei, egy olyan struktúra elemei, melynek első verziója a 19. század negyvenes éveinek első felében jött létre.”⁷

Csehszlovákia aztán egy merőben új kontextusát adta a történelemtanításnak és az irodalomnak: a történelemtanítás priorizált irányai a csehszlovák nemzeteszmé építéséhez kapcsolódtak, az irodalmi korstílusok átalakulásával pedig a historizáló témaválasztás háttérbe szorult.⁸ E kettő eredőjeként a Mátyás-kor és a török kor, mint történelmi háttérkép, elhalványult, és igazából az ezzel foglalkozó, még a kortársak számára eleven 19. századi szlovák irodalmi szöveganyag részben vagy egészen elvesztette a 20. századi szlovák olvasóközönségét. Az Árpád-házi királyok és királynék évszázadaiból pedig még ennél is kevesebb emlék intézményesült, talán csak a tatárok elleni muhi csatavesztés a kivétel, ez az egyetlen rendszeresen említett esemény például a csehszlovák korszak tankönyveiben. De nem rajzolódik ki semmi sem Szent István vagy Szent László államalapító és államszervező tevékenységéből, sem abból, hogy az utódaik az európai szinten egy relatíve elismert középhatalmi státusnak örvendtek.⁹ Ez a 20. századi szlovák történelmi narratíva tehát a 9. századi morva korszakot és a 19. századi nemzeti mozgalmak időszakát emelte piedesztálra – és kifejezetten marginalizálta, vagy negatív színben tüntette fel a Magyar Királyság hosszú évszázadait. Ez az a jelenség, amit utólag dehungarizációnak szoktak nevezni.¹⁰

⁷ Bílik, 2008, 59.

⁸ Slávka Otčenášová: *Schválená minulost'. Kolektívna identita v českos a slovenských učebniciach dejepisu (1918–1989)*. Košice, 2010.

⁹ Kollai István: *Emlékezetpolitika Szlovákiában és a szlovák politika magyarságképe*. PhD Disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem, 2014.

¹⁰ A „dehungarizáció” a szlovák akadémiai kontextusban nem gyakran használt, de ismert fogalom. Először leginkább a terminológiai vitákhoz kapcsolódva került fel, a nevek szlovák átírásának gyakorlatát jelölte. Pavol Odaloš:

A 21. századi szlovák emlékezetpolitika figyelme viszont újra ezen időszak felé fordult, aminek van politikai mozgatórugója is. A politikai motivációra jól mutat rá a fent hosszan idézett Hrušovský-beszéd, ami az ország európaizálásának egyfajta előfeltételének tekinti az integratív műltszemléletet. Úgy is mondhatni, hogy a szlovák polgári-liberális oldal próbálta felvenni a versenyt a sehová nem tartozás és a szegénylegény-sors történelmi életérzésével, mert ez utóbbi mindig veszélyes szellemi munícióként szolgált a mečiarizmus politikai különutaságának.¹¹

De függetlenül a felsőbb politikai szintek motivációitól, a történelemszakmában is lezajlott egy metodológiai és mentalitásbeli változás, ami a Magyar Királyság történetének szlovák történelembe való integrálását tartotta helyes módszertannak. Ez igaz az akadémiai kiadványokra, és az új, népszerűsítő és tudományos szintézisekre is; végül pedig a tankönyvekben is megjelent. Ahogy Valerián Bistrický írja az egyik kollektív Szlovákia-történet előszavában: „Kétségtelenül hangsúlyossá válik a felismerés, hogy Magyarország, a történelmi magyar állam története, hasonlóan Csehszlovákiához, elválaszthatatlan része a szlovák történelemnek”.¹² Ehhez hasonló egy másik vezető történész, Elena Mannová előszava egy másik történelmi szintézisben: eszerint a rendszerváltás után „elhalt a szlovákok történelmi magyar kontextusból való kiszakításának (dehungarizáció) a koncepciója.”¹³ De idézhetjük a népszerű „illusztrált” Szlovákia-történet szerzőjét, Anton Špieszt is: „a szlovák öntudat mellett kétségtelenül kellett, hogy létezzen a magyar államhoz tartozás tudata is.”¹⁴ Ennek ellenére a „történelem nélküliség” mély kulturális kódja a rendszerváltás után is erőteljes maradt; ahogy szakértők sokszor megállapítják, a szlovákok nem

Vývinové tendencie názvov ulíc a námestí miest a obcí na Slovensku. In: *Slovenská reč*, 1993/6. 332–337., 334.

¹¹ Tibor Pichler: „JÁNOŠÍCENIE“ (O kariére jedného pojmu). In: Ivan Kamenec – Elena Mannová – Eva Kowalská: *Historik v čase a priestore*. Laudatio Ľubomírovi Liptákovi. Bratislava: VEDA – Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2000. 136; Pavol Lukáč: *Dejiny a zahraničná politika v strednej Európe*. Kalligram, 2004.

¹² Dušan Čaplovič – Viliam Čičaj – Dušan Kováč – Ľubomír Lipták – Ján Lukačka: *Dejiny Slovenska*. Vydavateľstvo AEP, Bratislava, 2000. 8.

¹³ Elena Mannová (zost.): *Krátke dejiny Slovenska*. AEP, Bratislava, 2003. 7.

¹⁴ Anton Špiesz: *Ilustrované dejiny Slovenska: Na ceste k sebauvedomeniu*. Perfekt, Bratislava, 2002. 47.

történelmet, hanem „történelmi érzéseket“ ápolnak, a történelmi tudatot pedig a dehungarizálás révén sikerült „deperszonalizálni” is, és provinciálissá tenni.¹⁵

Ez a politikai és akadémiai szférában is érzékelhető önkritikus hangnem, mint látni fogjuk, nem feltétlenül jelenti a szlovák emlékezet rehungarizációját: mert ebben benne rejlik a közös történelem „széthordásának”, szétfejlődésének eshetősége is. A következőkben viszont először arra szeretnénk rámutatni, hogy az emlékezet esetleges transznacionalizálódásának a politikai és akadémiai szféra mellett vannak lokális aktorai is.¹⁶

Az emlékezet transznacionalizálódásának helyi aktorai

A nemzetközi szakirodalom általánosan számon tartja azt, hogy a helyi közösségfejlesztési törekvéseknek (local development) a lokális identitásra komoly hatása lehet, vagy legalábbis komoly hatással próbál arra lenni. A helyi közösségfejlesztések nem csak az életminőség javítása lehet a célja, hanem a közösségi összetartozás tudatának növelése, az adott településhez tartozás presztízsének az emelése (geo branding), ami a lokális emlékezetre épülő – vagy azt építő – narratívák erősítésében ölt testet.¹⁷

A helyi közösségfejlesztéseknek a fő aktorai a helyi önkormányzatok, vagy az azokkal együttműködő civil szervezetek. Ha végigtekintünk a szlovákiai helyi önkormányzatok vagy a civilek köztérhasználatot érintő kezdeményezésein, feltűnik, hogy sok ilyen kezdeményezés éppen a „magyar évszázadok” reprezentációiból, elsősorban magukból az uralkodókból próbálnak lokálisan értelmezhető brandet építeni. Így kirajzolódik az emlékezet transznacionalizálódásának egy bottom-up típusú mechanizmusa.¹⁸

¹⁵ Ivan Mrva: Podiel Slovákov na vzniku, budovaní a obrane Uhorska. *Slovenské pohľady*, 2015/10. 25–37.

¹⁶ Az „emlékezet transznacionalizálódása” (transnationalisation of memory) egy viszonylag újkeletű kifejezés, érdekes viszont, hogy sokszor közép-kelet-európai kontextusban kerül elő. Aline Sierp: *History, Memory, and Trans-European Identity: Unifying Divisions*. London: Routledge, 2014.

¹⁷ Brian Graham – G. J. Ashworth – J. E. Tunbridge: *A Geography of Heritage: Power, Culture & Economy*. Routledge, 2016.

¹⁸ Anna Lisa Tota –Treyer Hagen: *Routledge International Handbook of Memory Studies*. London: Routledge, 2016.

Pozsonyban az emlékezet transznacionalizálódásának folyamata például erősen kötődik két uralkodóhoz: Mária Teréziához, és újabban Mátyás királyhoz. Mária Terézia a városi emlékezetbe már a 19. században úgy vonult be, mint aki Pozsony egyik fejlesztője volt, és akinek uralkodásához köthető, hogy a bécsi udvarhoz közeli településen sorra létesültek a főúri paloták, és fejlődött a hozzájuk köthető kulturális illetve gazdasági élet. Ezt Pozsony városa 1897-ben egy szoborral honorálta, amit Fadrusz János készített carrarai márványból. A szobor brutális sorsa lenyomata a 20. századi Pozsony történelmének: 1921-ben a magyar- és monarchia-ellenes hangulatban a csehszlovák legionáriusok a műalkotást darabjaira verték.¹⁹

Az azóta eltelt majdnem száz év alatt Pozsony sokat változott: a magyarokhoz való viszonyulás kérdése és az állami szuverenitás, nemzeti emancipáció kérdése – vagy ezek hiszterizált megjelenése – a fővárosi közélet diskurzusára nem jellemzőek. A történelmi emlékezet kapcsán inkább már az új pozsonyi középosztály önreprezentációjának igénye került elő, a ma már lényegében szintiszta szlovák város múltjával való önazonosság kérdése, és a város presztízsét és „európaiságát” növelő „helymarketing” szükségessége – amiben egy királyné (sőt, császárné) komoly szerepet kaphat.²⁰ Ezek állnak azoknak a felvetéseknek a háttérében is, amelyek Mária Terézia szobrának újrafaragását célozzák. A felvetés komoly vitákat váltott ki, fogadtatása nem volt egyértelműen pozitív, de ezek az ellenérzések nem annyira Mária Terézia személyéhez kapcsolódnak, hanem inkább ahhoz a művészettörténeti dilemmához, hogy a harmadik évezredben helyénvaló-e egy régi szobor másolatát felállítani, és nem inkább egy új műalkotást kellene-e készíteni.²¹ A Pozsonyi Városszépítő Egylet végül ideiglenesen felállította a pozsonyi Duna-parton a „replika replikáját”, Mária Terézia lovasszobrának gipszöntvényét. A végleges szobor tervével kapcsolatos viták elültek. De igazából ettől függetlenül, Mária Terézia már szobrot kapott a rendszerváltás utáni

¹⁹ Elena Mannová: Pomníková kultúra v Bratislave. Spomínanie – vizualizácia moci – reprezentácia. In: *Acta Historica Neosoliensia*, 2015/18. 236–257. 241.

²⁰ Eva Čobejová: Inšpirujúcejšia ako Sissi. *týždeň*, 2017/19.

²¹ Martina Hilbertová: Mária Terézia sa zatiaľ nevdáva. *SME*, 2011. november 3.

Pozsonyban: 1992-ben az érseki palota kertjében állítottak fel egy kisebb faragványt, ami korábban Nyitrán volt.²²

Ha Pozsonyon kívülre nézünk, ott is találunk királyszobrokat: I. Nagy Lajos szakolcai szobra 2008-ban került felavatásra, Károly Róbert körmöcbányai mellszobra pedig 2011-ből való. Mindannyian egyértelműen azért kaptak szobrot, mivel a helyi, lokális történelemben fontos szerepet játszottak: ahogy Mária Terézia szobra a koronázási város feléledő toposzát és kultuszát mutatja, az Anjou királyok Körmöcbánya megalapítása (1328) és Szokolca szabad királyi várossá tétele miatt (1372) kaptak a helyi önkormányzatoktól szobrot. De a középkorból nem csak személyeknek állítottak emléket: Nyitrán 1998-ban avattak emlékművet a nyitrai apátságot jogaiban megerősítő 1111. évi oklevél kapcsán, Kassa 1999-ben pedig arról emlékezett meg egy emlékművel, hogy Nagy Lajos 1369-ben Európában elsőként Kassának adományozott városcímert.²³

Besztercebánya városi honlapján pedig jelenleg egy nem túl hivalkodó bejegyzés tudósít arról, hogy a városvezetés kezdeményezi IV. Béla király szobrának a felállítását: ő volt az az uralkodó, aki a településnek városi jogokat adományozott 1255-ben. A felhívás a lakosságot közadakozásra szólítja fel, a városi hivatalok év végéig várják a hozzájárulásokat.²⁴ Korábban ez az államilag meghatározott csehszlovák, kommunista vagy mečiarista emlékezetpolitika szorításában nem lett volna lehetséges; az Árpád-ház itteni ténykedése ki is szorult a történelem lapjairól, és olyan nyomokban élt csak tovább, mint Besztercebányának vagy Eperjesnek a címere, melyek az Árpádok vörös-ezüst sávozását idézik, utalva az alapítókra. (Illetve árválkodik egy IV. Béla utca Zólyomban is, a városfejlesztő királyra való halvány emlékezésékként.) Ha a mostani besztercebányai felhívás sikerrel jár, akkor ez lenne az első olyan szobor Árpád-házi uralkodóról, ami kifejezetten szlovák kezdeményezésre emeltének.

²² István Kollai: *A Capital on the Borderland. Traditional Multiculturalism in Contemporary Bratislava*. Terra Cognita Foundation, Budapest, 2009.

²³ Ján Lacika: *Pamätníky a pomníky*. Bratislava, Dajama, 2013.

²⁴ Mesto Banská Bystrica: *Dobrovoľná verejná zbierka na sochu kráľa Bela IV. v Banskej Bystrici*. Hivatalos városi dokumentum. Elérhetőség: www.banskabystrica.sk (letöltés ideje: 2017. május 13.)

A fenti példákban mind az önkormányzatok, vagy hozzájuk erősen kapcsolódó civil szervezetek voltak a kezdeményezők – ők lennének tehát az emlékezet transznacionalizálódásának aktorai. De a piaci szereplők is megjelenhetnek ezen szereplők sorában, elsősorban a turizmusban megtestesülő örökségipar (heritage industry), illetve a helymarketingre hangsúlyt helyező ingatlanfejlesztők révén is. Ez utóbbira egy nagyon eleven példa, hogy Pozsonyban a Mýtna (valaha Vám) utca és a Radlinského (Ország) út közötti területen jelenleg új lakó- és irodaépületeket terveznek és építenek, ahol a létrejövő új tér Mátyás király nevét fogja viselni. Az erre vonatkozó előterjesztést Radoslav Števík, Pozsony-Óváros polgármestere jegyzi, de a javaslat nincs ellenére a Blumental Office ingatlanfejlesztő cégnek sem. Érvelésük szerint Hunyadi Mátyásnak „közeli és pozitív kapcsolata” volt a várossal, és komoly hatása volt a pozsonyi művelődésre azzal, hogy Academia Istropolitana néven egyetemet alapított.

A polgármester nyilatkozata szerint azért is lenne megfelelő a Mátyás király tér (Námestie Mateja Korvína) elnevezés, mert a király „sokat tett a város fejlődéséért a művelődés, a kultúra és a gazdaság terén is”. Mátyás pozsonyi „népszerűsége” sokban valóban az általa itt létrehozott egyetem emlékéből fakad; ezt modern brandként jelenleg egy civil szervezet építi tovább, a Pozsonyszentgyörgyön működő Academia Istropolitana Nova, ahol kulturális örökséggel, városfejlesztéssel, demokratikus neveléssel foglalkoznak, konferenciákat szerveznek és e-learning anyagokat fejlesztenek.²⁵

Látni kell tehát, hogy a polgármester mellett a piaci szereplő és a civil is szívesen vállal részt a helymarketingben: mindenki szívesen választ magának királyi cégért. A királyok, királynők, duxok és rexek ilyen formában történő újrafelfedezésének egy olyan olvasata rajzolódik ki, hogy személyük egyszerre szimbolizálja a patinát, a hatalmat, a sikert, és nem utolsósorban az európai színvonalat. Több száz éves cégeknek és sikeres polgárcsaládoknak Közép-Európában híján vagyunk, így elsősorban az uralkodók és főnemesek válhatnak a térségünkben ilyenfajta szimbólummá, akár a köztereken, akár az

²⁵ www.ainova.sk

üzleti életben.²⁶ Így a premodern dinasztiák szellemisége nemcsak holtcsúlyként, bronzba öntve él tovább, hanem élő szerveződések, ingatlanfejlesztők és civilek élesztik azokat újjá és értelmezik azokat újra.

Oda az igazság?

A múlt ilyen formában történő termékesítése Szlovákia kapcsán nyilván felveti azt a kérdést, hogy mennyiben beszélhetünk a fenti jelenségek esetében művi folyamatról, és mennyiben eredményezhetik a jelenlegi tendenciák az emlékezet valódi transznacionalizálódását?

Ami a kérdés első felét illeti: bár magyar részről rendkívül érzékenyen tudunk reagálni, ha a szlovákok magyar királyok nevét veszik a szájukra, a mostani cikk első felében tett áttekintés is azt mutatja, ez rendkívül túlzó, felületes, emocionális reakció. Láttuk, hogy a magyar uralkodók emléke a szláv világban is hatott, a 19. század szlovák nyelvi és nemzeti mozgalmában pedig egészen kiemelt hely jutott Mátyás királynak. Ekkoriban elsősorban pont azok a szlovákok hivatkoztak rá, akik a magyarokkal való kiegyezéshez keresték az utat. Mátyás pedig azt a korszakot testesítette meg számukra, amikor az etnikailag már vegyes Magyar Királyság erős és jelentős tényező volt Európa színpadán. Mátyás korszakának ez az idealizált, etnikai feszültségektől mentes képe rendkívül termékenyítően hatott a szlovák irodalomra és kultúrára száz–százötven évvel ezelőtt; a szlovákok műveikkel egyebek mellett azt akarták akkor üzenni a magyaroknak és sajátjaiknak, hogy építhetnének a magyarokkal egy közös államot.²⁷

Legkiemelkedőbb példája ennek Andrej Sládkovič Detvan című munkája. Ebben a történetben Martin, a gyetvai legény véletlenül levadássza a király sólymát, amit aztán bevall az uralkodónak. Mátyás értékeli Martin igazságszeretetét, felveszi őt a Fekete

²⁶ A múlt piacosításának (commodification of the past) ilyen jelenségére már felfigyeltek az örökségipar kutatói. Ld. Angelika Bammer: *Displacements. Cultural Identities in Question*. Bloomington: Indiana University Press, 1994. 111.

²⁷ Halász Iván: *Magyarország és a szlovák identitásformák a hosszú 19. században*. Bratislava, Kalligram, 2011.

Seregbe, és meghagyja neki azt is, hogy viselheti nemzetiségére utaló külsőségeit, mint a fokost, az övet vagy a furulyát.²⁸

Kevésbé ismert, de rendkívül érdekes példa az idealizált Mátyás-képre egy bizonyos Samo Vozár verse, ami a nemesek ellen szigorúan fellépő Mátyásról szól. Ráadásul ezt a költeményt (*Ked' boli Turkom rohy už zlámané*) tartják számon a Štúr-féle irodalmi nyelven írott első versként.²⁹ A kanonizált, modern szlovák irodalmi nyelv első verse eszerint Mátyásról szólt – mi ez, ha nem történelmi kapcsolat Mátyás és a szlovákok között? Érdekes az is, hogy számon tartja az irodalomtörténet a „meghalt Mátyás – oda az igazság” szlovák verzióját: „Zomrel kráľ Matiáš – už viac pravdy nemáš!” (Érdemes megfigyelni, hogy a szlovák mondás még rimel is.)³⁰

Az, hogy a szlovák történelem viharai megtépázták Mátyás emlékét, a legjobban onnan látszik, hogy egyszerűen megváltozott az uralkodó neve. Matiásként szerepel még e fenti idézetben, ahogy Matiásként olvassuk a nevét a száz–százötven évvel ezelőtti szlovák írásokban. Trianon után a csehszlovák, majd a kommunista államszeme kilúgozta a szlovák köztudatból Mátyás emlékét, és bár a legújabb szlovák történelemkönyvek újra meglehetősen pozitívan szólnak a „jó”, „rendteremtő” uralkodóról, ő immár kráľ Matejként szerepel.³¹ Feltehetően cseh hatásra történt a névváltoztatás. Az ilyen jelenségek arra hívják fel a figyelmet, hogy a dehungarizáció lezárulta nem biztos, hogy rehungarizációt jelent. A „Hungarus” hagyományok újrafelfedezésekor fennáll a veszély, hogy igazából a történelem üresen hagyott lapjainak saját történetekkel való benépesítése motiválja a narrátorokat, és az végül a közös örökség széthordásához vezet.³²

A hajdani uralkodók szlovákiai népszerűségének növekedése tehát nem jelenti önmagában az emlékezet transznacionalizálódását,

²⁸ Ladislav Čúzy – Zuzana Kákošová – Martin Michálek – Miroslav Vojtech: *Panoráma slovenskej literatúry I.* Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 2004. 132.

²⁹ Samo Vozár: *Ukojenie tóni.* Bratislava: Tatran, 1988. Samo Vozár egyébként nem került be a korabeli irodalmi kánonba, a 20. évszázad hatvanas éveiben fedezték fel újra.

³⁰ Uo.

³¹ Kollai, 2014.

³² Jakab György: A közös történelem széthordása. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat.* 2013/1. www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu

de Szlovákia mindenesetre egy élő példa arra, hogy a demokratikus intézmények kialakulásával tér nyílt a lentről jövő kezdeményezéseknek, a helyi szervezkedéseknek és a többszólamúságnak, a decentralizált közigazgatás pedig lehetőséget ad lokális narratívák helyi intézményesítésére.

Joggal beszélhetünk ezért a multiperspektivitás erősödéséről, egy meglehetősen sokszereplős, kölcsönhatásokkal teli folyamatról, ahol sokan vesznek részt a nemzeti emlékezet formálásában olyan tematikával, ami a magyar identitáshoz is erősen kötődik. Amiben rendkívül szerencsés az aktív magyar, esetleg magyarországi részvétel. Hiszen ha magyar vagy magyarországi (vagy még általánosabban, nemzetközi) részvétel is kapcsolódik egy helyi lokálpatrióta kezdeményezéshez, kisebb az esélye hogy abból valamiféle torz, posztmodern köntösbe bújít neonacionalista jelenség szülessen. Kisebb az esélye a félresikerült szoborfeliratoknak például, de nagyobb az esélye, hogy magyar felirat is elférjen egy készülő új szobron. Arra pedig érdemes számítani, hogy az ehhez hasonló alulról jövő szlovák kezdeményezések még tartogatnak (remélhetőleg pozitív) meglepetéseket, amelyekre a magyar félnek érdemes időben reagálnia.

Felhasznált irodalom

Bammer, Angelika: *Displacements. Cultural Identities in Question*.
Bloomington: Indiana University Press, 1994.

Bötös Botond: Hrusovsky tükre Szlovákia múltja felé. *Magyar Nemzet*, 2003. január 3.

Bilík, René: *Historický žánr v slovenskej próze*. Bratislava: Kalligram, 2008.

Dušan Čaplovič – Viliam Čičaj – Dušan Kováč – Ľubomír Lipták – Ján Lukačka: *Dejiny Slovenska*. Bratislava: Vydavateľstvo AEPres, 2000.

Čobejová, Eva: Inšpirujúcejšia ako Sissi. *tyždeň*, 2017/19.
<https://www.tyzden.sk/temy/39271/inspirujucejšia-ako-sissi/>

- Čúzy, Ladislav – Kákošová, Zuzana – Michálek, Martin – Vojtech, Miroslav: *Panoráma slovenskej literatúry I.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2004.
- Graham, Brian – Ashworth, G. J. – Tunbridge, J.E.: *A Geography of Heritage: Power, Culture & Economy.* London: Routledge, 2016.
- Halász Iván: *Magyarország és a szlovák identitásformák a hosszú 19. században.* Pozsony: Kalligram, 2011.
- Hilbertová, Martina: Mária Terézia sa zatiaľ nevzdáva. *SME*, 2011. november 3.
- Jakab György: A közös történelem széthordása. *Történelemtanítás, Online történelemdidaktikai folyóirat.* 2013/1. Történelemtanítás, [http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/04/jakab-gyorgya-kozos-tortenelem-szethordasa-](http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/04/jakab-gyorgya-kozos-tortenelem-szethordasa)
- Kollai István: *Kötöttségek és lehetőségek a szlovák Európápolitikában, 1993–2004. Külügyi Szemle,* 2005/1–2., 157–181.
- Kollai, István: *A Capital on the Borderland. Traditional Multiculturalism in Contemporary Bratislava:* Terra Recognita Foundation, Budapest, 2009.
- Kollai István: *Emlékezetpolitika Szlovákiában és a szlovák politika magyarságképe.* PhD Disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem, 2014.
- Lacika, Ján: *Pamätníky a pomníky.* Bratislava: Dajama, 2013.
- Lukáč, Pavol: *Dejiny a zahraničná politika v strednej Európe.* Bratislava: Kalligram, 2004.
- Elena Mannová: Pomníková kultúra v Bratislave. Spomínanie – vizualizácia moci – reprezentácia. *Acta Historica Neosoliensia,* 2015/18. 236–257.
- Mannová, Elena (zost.): *Krátke dejiny Slovenska.* Bratislava: AEP, 2003.
- Mesto Banská Bystrica: *Dobrovoľná verejná zbierka na sochu kráľa Bela IV. v Banskej Bystrici.* Hivatalos városi dokumentum. Elérhetőség: www.banskabystrica.sk

- Mrva, Ivan: Podiel Slovákov na vzniku, budovaní a obrane Uhorska. *Slovenské pohľady*, 2015/10. 25–37.
- Odaloš, Pavol: Vývinové tendencie názvov ulíc a námestí miest a obcí na Slovensku. *Slovenská reč*, 1993/6.
- Otčenášová, Slávka: *Schválená minulosť. Kolektívna identita v československých a slovenských učebniciach dejepisu (1918–1989)*. Košice: Univerzita Pavla Josefa Safarika, 2010
- Pavla, Prejav: „Hrušovského na slávnostnej schôdzi NR SR k 10. výročiu vzniku SR”. *TASR*, 2003. január 1.
- Pichler, Tibor: „JÁNOŠÍČENIE“ (O kariére jedného pojmu). In: Ivan Kamenec – Elena Mannová – Eva Kowalská: *Historik v čase a priestore*. Laudatio Ľubomírovi Liptákovi. Bratislava: VEDA – Historický ústav Slovenskej akadémie vied, 2000.
- Sierp, Aline: *History, Memory, and Trans-European Identity: Unifying Divisions*. London/New York: Routledge, 2014.
- Špiesz, Anton: *Ilustrované dejiny Slovenska: Na ceste k sebauvedomeniu*. Bratislava: Perfekt, 2002.
- Tota, Anna Lisa – Hagen, Treyer (eds.): *Routledge International Handbook of Memory Studies*. London: Routledge, 2016.
- Vozár, Samo: *Ukojenie tóní*. Bratislava: Tatran, 1988.

King Mathias and the Slovaks – Actors of the transnationalization of
memory in Slovakia
by István Kollai

The Slovak heritage industry has a rather long (post-1990) history of transforming major personalities -- first of all, monarchs -- of the historic Hungary into 'products'. The paper analyzes this phenomenon, and dedicates special attention to how these processes affect the transnationalization of Slovak identity. The paper also attempts to theorize a bottom-up type model of the institutionalization of memory, which is dominated by local actors of the heritage industry. This bottom-up model offers a contrasting approach to the top-down institutionalization process that was typical for most of the 20th century, and which was built on official textbooks and public areas.

Keywords: Slovakia, memory, heritage industry, transnationalization

BAJCSI ILDIKÓ¹

A csehszlovákiai sarlós nemzedék magyarországi kapcsolatrendszere 1925–1944²

A tanulmány a Sarló mozgalom magyarországi kapcsolatrendszerét vizsgálja a két világháború között, valamint az első bécsi döntést követő években. A Csehszlovákiában új keretek között szocializálódott első generációs magyar kisebbségi értelmiség egyik legfontosabb ideológiai mozgalma a Sarló volt, amelyet prágai egyetemisták Szent György Körének az öregserkészei alapítottak 1928-ban, Gombaszögön.³ A csoport még önálló mozgalommá szerveződése előtt, 1927-ben nagyszabású falukutatást szervezett. Négy csoportba osztva huszonegy diák 38 mátyusföldi, zoboralji, Garam- és Ipolymenti, gömöri és kárpátaljai magyar községekben végzett népművelői és néprajzi-szociográfiai munkát. A falukutatás módszereinek kialakításában szakmai tanácsokkal segítette őket Györffy István, Bátky Zsigmond és Solymossy Sándor, valamint kezdettől fogva kapcsolatot tartottak a hasonló munkát végző magyarországi és erdélyi ifjúsági

¹ A szerző történész doktorjelölt, ildikobajcsio@gmail.com.

² A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a támogatásával készült.

³ A Sarló korai vezető körét Deborah Cornelius amerikai történésznő kutatásai alapján állapítottam meg. Ő az egyetlen, aki monográfiát írt a mozgalomról 1998-ban. Cornelius 15 főben adta meg az alapítók körét: Balogh Edgár, Boross Zoltán, Brogyányi Kálmán, Csáder Mihály, Dobossy Imre, Dobossy László, Horváth Ferenc, Jócsik Lajos, Ludwig Aurél, Morvay Gyula, Peéry Rezső, Szalantai Rezső, Terebessy János, Varga Imre, Vass László. Cornelius, Deborah: *In Search of the Nation. The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925–1934*. Boulder, Colorado: Social Science Monographs. Distributed by Columbia University Press, 1998. 20.

csoportokkal.⁴ A következő évben önálló Sarló mozgalommá szerveződő csoport ezekkel a – korabeli magyarországi néprajzi kutatás és a népi mozgalom által inspirált, regösjárásoknak nevezett szociográfiai falukutatásokkal – vétette észre magát. A falukutatások során feltárt szegénység és szociális konfliktusok fontos kiindulópontjai voltak annak a gondolkodásnak, amely a sarlósokat a falu és a parasztság életvilágai felé orientálta.

A Sarló alapítóinak nagy része a húszas-harmincas évek fordulóján a népi mozgalomból egyre inkább a baloldali szocialista ideológia felé, később pedig a kommunista világnézet felé tájékozódott. Közéjük tartozott Balogh Edgár és Kovács Endre is. Ezért a tanulmányban későbbi szempontrendszerüket, a kommunista elkötelezettségéből fakadó torzításokat kellő kritikával kell kezelni.

A fiatalok eszmei tájékozódására nemcsak saját kisebbségi közösségükkel kialakított kapcsolatrendszerük, valamint a csehszlovák államhoz fűződő viszonyuk volt hatással. Ugyanilyen fontos volt számukra a magyarországi kormány hivatalos álláspontja, illetve a magyarországi, erdélyi értelmiséggel kialakított kapcsolatrendszerük.⁵ A nemzedék eszmei példaképeit is összmagyar hatású írók adták Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső személyében, akiknek művei a népi mozgalom formálódásában is meghatározó szerepet játszottak. A prágai, brünni és pozsonyi egyetemisták ugyanakkor már a Sarló megalakulása előtt felvették a kapcsolatot azokkal a magyarországi generációs társaikkal, akik értelmiségi szerepvállalásukat hozzájuk hasonlóan a

⁴ Sarlósook falujárásai. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon, IV. köt.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.

⁵ A két világháború közötti kisebbségi magyarság identitásváltozásaihoz ld. Brubaker elméleti koncepcióját a rokon, illetve befogadó nemzetállamok és a kisebbség hármass viszonyrendszerét. Eszerint a kisebbségi közösségek helyzetét és önazonosságát nemcsak a többségi állammal kialakított kapcsolatok, valamint a saját kisebbségi közösség belső viszonyai alakítják, hanem elsődlegesen a törzsországi szerepet betöltő Magyarországtól való elszakítás történeti tapasztalata, a magyar nyelv és kultúra meghatározó szerepe és a szigorú határőrizet, utazási tilalmak ellenére az anyaországgal kialakított viszony. Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között.* Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006. Vö.: Szarka László: *A multietnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992.* Dunaszerdahely – Pozsony: Kalligram, 2016. 163–176.

népi és szociális feladatok megoldásában jelölték meg. A cserkészettől eltávolodó Sarló ideológiai változásában később kulcsszerepe volt Kassák Lajosnak és a hozzá kötődő Munkakörnek. A magyarországi – főleg a népi mozgalom egyfajta előzményét adó értelmiséggel – kialakított kapcsolatok a kommunizmusig jutott mozgalom 1934-es felbomlását követően egy-egy személyes kapcsolat révén folytatódnak. Az első, majd a második bécsi döntést követően pedig a kisebbségből Magyarországra került fiatalságnak az egyébként rendkívül tagolt népi mozgalomba való aktív bekapcsolódására is sor került.

Összmagyar példaképek – a „faji triász” kultusza

A Sarló mozgalomhoz tartozó fiatalok két világháború közötti magyarországi kötődése alapvetően az 1918-ig egységes magyar irodalom és tudományosságra épült, s azon belül a trianoni viszonyok közt is egységesnek tekintett magyar szellemi mozgalmak szerint tagolódtak. A kisebbségi viszonyok közt eleve felértékelődött a magyar irodalom szerepe, nemzeti kérdéseket megfogalmazó, az iskolai tananyagokon keresztül mindenkit elérő, ugyanakkor a magyar nemzeti kultúrát és értékrendet szimbolikus magasságokba emelő funkciója. Az egyetemet lassan befejező, pályakezdő értelmiségiek csoportja példaképnek 1927-re három olyan személyiséget választott magának, akik szellemi előkészítői voltak a kialakuló népi írói mozgalomnak, és a hivatalosnak minősített „keresztény-nemzeti kurzussal” ellentétes irányvonalat képviseltek. A „faji triászoként” is emlegetett Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső volt az a három magyar író, akinek életműve egyszerre szimbolizálta a Nyugat 20. század eleji magyar irodalmi forradalmát és a két világháború között megszerveződött népi mozgalmat.⁶ Műveik a korszak kisebbségi magyar alternatíváit mérlegelő fiatalok számára biztos kiindulópontot jelentettek: *„Ady Endre magyar próféciáit, Móricz Zsigmond művészi parasztidézését és Szabó Dezső*

⁶ A triász az erdélyi magyar kortársak gondolkodásában is meghatározó szerepet játszott. Erről ld. Cseke Péter: Sorskérdések hálójában. Ady, Móricz és Szabó Dezső hatása az Erdélyi Fiatalokra. *Kortárs* 2009/4.

<http://www.kortarsonline.hu/2009/04/sorskerdesek-halobjaban/4217> (letöltés ideje: 2017. május 05.)

mozgósító szenvedélyét kötöttük egybe így, s kapcsoltuk a mi népi elképzeléseinkhez.”⁷ Balogh Edgár, a Sarló „vezető ideológusa” szerint a három író azért válhatott közös példaképükké, mert nem valamilyen öncélú irodalomszemléletet képviseltek, hanem felismerték az értelmiségi cselekvés jelentőségét és életművükből kibontható volt a társadalmi problémák megoldásának programja.⁸

A mozgalomra a folyamatosan új impulzusokat kibocsátani képes magyar népi mozgalom irodalmon kívüli áramlatai is nagy hatással voltak, különösen Bartók Béla és Kodály Zoltán népi-paraszti gyökerekből is táplálkozó új magyar zenei világa. Ady Endre képiségeben-gondolatiságában, s részben tartalmában is forradalmi költészete, Szabó Dezsőnek a „magyar romlás” okait mindenki számára érthető expresszionista kifejezésmódja, valamint Móricz Zsigmond paraszti világot modern világlátással ábrázoló realizmusa vonzó, követhető és a csoportnál szélesebb rétegeket is mozgósító mintákat kínált. S bár Szabó Dezső a mozgalom vezetőivel szoros kapcsolatban állt, a Balogh Edgárék által képviselt álláspont mentes volt a Szabó Dezső-féle faji-nemzeti koncepció túlzó motívumaitól.⁹

⁷ Balogh Edgár véleménye szerint ez egyfajta kompromisszumot is jelentett a különböző társadalmi osztályokból érkező sarlós fiatalok számára. Balogh Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék története 1935–1944*. Budapest: Magvető Kiadó, 1981. 46.

⁸ Uo. 52. Balogh Edgár (1906–1996): publicista, szerkesztő és egyetemi tanár. A Sarló alapítója, vezetője és legfőbb ideológusa. Központi szerepe volt a mozgalom szélsőbaloldali radikalizálódásában. 1935-ben kiutasították Csehszlovákiából. Romániában telepedett le. Itt több lap – *Korunk*, *Brassói Lapok*, *Független Újság* – munkatársa lett. 1937-ben a Vásárhelyi Találkozó egyik megszervezője volt. 1941-től pedig a *Kelet Népe* kolozsvári szerkesztője, a *Magyar Nemzet*, valamint a *Kis Újság* munkatársa lett. 1944–48-ban a Magyar Népi Szövetség alelnöke, majd a Bolyai Egyetem rektora volt. 1949-ben letartóztatták és bebörtönözték. 1956-ban rehabilitálták, ezután a kolozsvári egyetemen tanított, valamint a *Korunk* főszerkesztő-helyettese lett. Fónod Zoltán: *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona*. Pozsony: Madách-Pozonium, 1997. 25–26.

⁹ Ebben komoly szerepe volt annak, hogy Szabó Dezső csehszlovákiai hatása nem kizárólagos módon, hanem a faji triásszal együtt jelent meg. Nem beszélve a csehszlovákiai demokratikus hatásokról és tapasztalatokról. Turczel Lajos: *Két kor megszűnésén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között*. Bratislava: Madách Könyvkiadó, 1983. 69.

Móricz Zsigmonddal sikerült élő, hosszú távú kapcsolatot kiépíteniük. Móricz 1927. évi csehszlovákiai előadó-körútjának megszervezésétől 1938-ig, illetve a *Kelet Népe*n keresztül a bécsi döntések után is fennmaradtak a személyi kötődések.¹⁰

Ezzel együtt vitathatatlanul kezdettől fogva Ady gyakorolta a legnagyobb hatást a fiatalokra. A mozgalom alapítói közé tartozó Boross Zoltán is hangsúlyozta Ady jelentőségét, aki egyben a „kiszolgáltatott” magyar nép helyzetére is rámutatott verseiben.¹¹

Az Ady kultusz miatt kialakult viták egyike 1927-ben az a Magyarországon keltett polémia volt, amely Berzeviczy Albert, az MTA elnökének a megnyilatkozásából eredt. Ő az Ady-kultusszal összefüggésben azzal a váddal illette a csehszlovákiai magyar fiatalokat, hogy a csehek érdekeit szolgálják.¹² A konfliktus Balogh visszaemlékezése szerint egyúttal motivációt adott ahhoz, hogy a sarlósok a magyarországi diákokkal együttműködve lépjenek fel Ady mellett.¹³ Ehhez hozzá kell tenni, hogy a Berzeviczy-ügy még nem volt perdöntő a sarlósok megítélésében. Hiszen 1928–1929-ben még Szekfű és Bethlen *Magyar Szemle* c. folyóirata is több alkalommal pozitívan nyilatkozott a csehszlovákiai magyar fiatalok mozgalmáról.¹⁴

¹⁰ Móricz Zsigmond 1927-ben előadó-körutat tartott a csehszlovákiai magyarság fontosabb városaiban: Komáromon kívül Érsekújvárra, Lévára, Losoncra, Rimaszombatba, Rozsnyóra, valamint Pozsonyba is ellátogatott. Erről ld. Balogh, 1981. 44–45. Vö.: Szalatnai Rezső: *Móricz Zsigmond Szlovákiában*. Pozsony: Toldy-Kör, 1943. 20.

¹¹ Vendégségben Masaryknál. Interjú Boross Zoltánnal. In: Molnár Imre (összeáll.): *„Gyűlölködés helyett összefogás”. Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez*. Somorja: Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2016. 23.

¹² Berzeviczy Albert: Berzevicén született 1853-ban. Magyar politikus és történétíró. Vallás- és közoktatásügyi miniszterként működött a Tisza kormányban. Később a MTA tagja, majd elnöke (1905–1936). Az első világháború után Magyarország kultúrpolitikájának az irányításában is részt vett. Ehhez ld. Búcsú a Monarchiától: Berzeviczy Albert naplója, 1914–1920. (Sajtó alá rend., az előszót és jegyzeteket írta Galí Máté.) Budapest: Helikon, 2015.

¹³ „...hivatást számított ki magának történelmi helyzetéből.” M. Kiss Sándor. Interjú Balogh Edgárral. Budapest: Művelődéskutató Intézet. 1981.

¹⁴ Ezt jelzik a *Magyar Szemle* következő cikkei is: Farkas Gyula: Az elszakított magyar ifjúság tíz esztendeje. *Magyar Szemle*, 1928. szeptember – december, 214–220. Könyves Tóth Kálmán, ifj.: II. Ifjúsági mozgalmak. *Magyar Szemle*, 1929. szeptember – december, 378–383.

A magyarországi népi diákmozgalmakkal fenntartott kapcsolatok

Balogh Edgár a baloldali mozgalmat Dél-Szlovákián és Kárpátalján kívül kezdetektől „*ki akarta terjeszteni Erdélyre és Magyarországra is*” – jegyezte meg Kovács Endre visszaemlékezésében.¹⁵

Ezt támasztja alá, hogy mind Erdélyben, mind pedig Magyarországon a csehszlovákiai magyar szervezkedéstől függetlenül az 1920-as évek közepétől kezdve igen intenzív mozgalmi élet bontakozott ki a hasonló eszmeiséget képviselő egyetemisták körében. Erre utalnak Balogh korai kapcsolatai Gyórfy István néprajzkutatóval, aki például részt vett a pozsonyi Sarló első néprajzi kiállításán is.¹⁶

A sarlósok már a Szent György Kör időszakában (1925–1928) kapcsolatba léptek a magyarországi népi irányvonalat követő ifjúsági csoportokkal – pl. a Bartha Miklós Társasággal vagy a Bethlen Gábor Körrel.¹⁷ Az említett népi gyökerű mozgalmak társadalmi

¹⁵Kovács Endre: *Korszakváltás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981. 80.; Kovács Endre (1911–1985): történész, író, kritikus. A sarlós nemzedék tagja volt. Az első bécsi döntést követően Érsekújvárra költözött. Az ottani reálgimnáziumban tanított, illetve az *Érsekújvár és Vidéke* c. hetilapot szerkesztette. 1945-től Budapesten élt, s a Kelet-európai Tudományos Intézetnek, később pedig az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. Fónod, 1997. 169–170.

¹⁶Jócsik azt is hozzátette, hogy a sarlósok büszkék voltak a híres néprajzkutatóval kialakított kapcsolatukra, aki komolyan vette a Sarló tevékenységét: „*Nagy volt a csodálkozásunk s önéretünket is dagasztotta egy kicsit, amikor elvitte a csallóközi Bős taposómalmának modelljét a budapesti néprajzi múzeum számára.*” Jócsik Lajos: Nagykovácsy krónika./Gyórfy István/. *Kelet Népe*. 1941/14. 7.

¹⁷Balogh Edgár kiemelte visszaemlékezésében, hogy mindkét mozgalom közel állt az 1920-as évek második felében ideológiájában a sarlósokhoz. Balogh, 1981. 153. Bartha Miklós Társaság: 1925-ben megalakult budapesti diákszervezetként működött. Vezetője Fábrián Dániel volt. A szervezet 1928 őszétől irodalmi alosztályt, szociálpolitikai bizottságot és falubizottságot működtetett, vitaciklust rendezett, majd 1929-től megindította az *Új Magyar Föld* c. lapot. A Bartha Miklós Társaságról bővebben ld. Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest: Püski, 1989. 121–125.; Sebestyén Sándor: *A Bartha Miklós Társaság Története (1925–1933)*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1981; Tasi József: *József Attila és a Bartha*

reformokat sürgették Magyarországon.¹⁸ Szinte testvérmozgalmi viszony alakult ki a Szabó Dezső fiatal híveiből 1925-ben megalakuló Bartha Miklós Társasággal (továbbiakban BMT) amely előbb Asztalos Miklós, majd Fábíán Dániel vezetésével működött.¹⁹ A Sarlóhoz hasonlóan röpiratot adtak ki, előadásokat szerveztek a népi kollégiumokról, földreformról, valamint a környező népek és a

Miklós Társaság. Budapest: Ecriture-Galéria, 1995; Bethlen Gábor Kör: A szervezet előzményei még a Kolozsvárott 1902-ben megalakult egyetemi-körhöz nyúlnak vissza, amely Trianont követően Szegedre került. A szegedi protestáns egyetemi hallgatók által 1921-ben (újja)alakították, majd 1928-tól a társadalmi reformok iránt érdeklődő elit vitaklubjaként működött a mozgalom. Elnöke Buday György volt. 1928-tól tanyajárásokat, majd 1929-től agrársettlement (a fogalomról később bővebben) mozgalmat szerveztek Magyarországon. Borbándi, 1989. 184; Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás: *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között.* Szeged: Universitas Szeged Kiadó, 2012. http://digit.bibl.u-szeged.hu/00200/00244/00001/egyetemi_ifjusagi.pdf (letöltés ideje: 2016. december 23.), Ladányi Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. *Educatio.* 1995/2. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1569.html> (letöltés ideje: 2016. december 23.), Papp István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990.* Budapest: Jaffa Kiadó, 2012.

¹⁸ Balogh véleménye szerint a Sarló falujáró mozgalmainak hatására került sor például arra a Fábíán Dániel és József Attila által összeállított *Ki a faluba c.* röplapnak a kiadására, amely a magyarországi diákokat felszólította a falukutatásra. Balogh Edgárral készült interjúk. Balogh Edgár visszaemlékezése a szlovákiai cserkész-regősmozgalomról, magyarországi kapcsolatairól és a Sarló-mozgalomba való átnövéséről. Készült: 1984. augusztus 8. Debreceni Déri Múzeum. Sarlós-gyűjtemény (továbbiakban: DDM SGy) DS.X. 85. 31.1–2.

¹⁹ Asztalos Miklós (1899–1986): történész, író. 1925-ben a BMT egyik megalapítója és elnöke volt. 1930-tól a Széchényi Könyvtárban (akkor még Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára), majd a miniszterelnökség kisebbségi szakértőjeként működött, emellett a *Könyvtári Szemle* szerkesztője volt. *Magyar Életrajzi Lexikon.* <http://mek.oszk.hu/00300/html/ABC00003/00492.htm> (letöltés ideje: 2017. 04. 18.). Fábíán Dániel (1901–1980): Sebészorvos. 1928-tól a BMT ügyvezető elnöke. Ugyanebben az évben barátságot kötött a sarlósokkal, akik a gombaszögi tábora is elhívták előadást tartan. *Új Magyar Föld* címmel folyóiratot indított. József Attilával közeli barátságban állt. Szállási Árpád: Fábíán Dániel (1901–1980) és József Attila (1905–1937). *Magyar Elektronikus Könyvtár.* http://mek.oszk.hu/05400/05439/pdf/Szallasi_FabianD_JozsefA.pdf (letöltés ideje: 2017. 04. 18.) Később Fábíán elszakadt korábbi baloldali eszméitől, s ő maga is jobboldali irányba tájékozódott. Erről bővebben Varga Krisztián: A harmincas évek politikai rendőrsége Wayand Tibor önvallomásában. *Betekintő* 2010/4. <http://www.betekinto.hu/en/node/23> (2017. 04. 30.)

magyarság közötti viszony újragondolásáról. Emellett a csehszlovákiai fiatalokhoz hasonlóan fontosnak ítélték Ady életművét, valamint Bartók és Kodály munkásságát.²⁰ Később pedig a parasztság problémáinak radikális reformjait sürgették. A BMT-t az a húszéves korosztály tagjai is előszeretettel látogatták, akik szintén öregcserkész-körök, valamint a sarlósokkal jó kapcsolatot ápoló Pro Christo Diákszövetség Házának az intézményeihez kapcsolódtak. Ezek a magyarországi fiatalok példaként tekintettek az előttük járó és a magyar népi mozgalom korai előfutárának tekinthető csehszlovákiai magyar sarlósok falujáró tevékenységére.

Fábián Dániel – a magyarországi BMT vezetőjeként 1929. szeptemberi írásaiban a sarlósokéhoz hasonló célokat fogalmazott meg. Kiemelte az illúzióktól való elszakadást, az állam- és nemzetkoncepciók felülírását, a szociális irányvonal jelentőségét, a Duna-medencei összefogást, valamint egy új mentalitás kialakítását a magyar fiatalok körében. A parasztság és a munkásság magasabb szintre emelésével egy új társadalmi rend kialakításáról, ezzel párhuzamosan egy új magyar középosztály megteremtéséről értekezett: *„A magyar élet új feltörő végtelen gazdaságú erejét a parasztságban, a munkásságban és a friss értelmiségben látjuk. Az új mentalitású magyar középosztály ezeknek a feltörő társadalmi rétegeknek lesz a megszervezője és az új társadalmi rend megteremtője.”*²¹

Ugyanakkor meg kell említeni a Sarló kapcsolatait azzal a Buday György vezetésével működő szegedi Bethlen Gábor Körrel, amely 1918 után határon túli diákokat fogott össze.²² Ők az agrársettlemet gondolat jegyében tanyalátogatásokat szerveztek.²³ A tanyavilág

²⁰ A BMT tagjai között volt Illyés Gyula; Németh László is tartott itt előadásokat. Ezenkívül az egyesületben feltűnt Kodolányi János és Féja Géza is. Papp, 2012. 75.

²¹ Fábián Dániel: Magyarország haladó ifjúsága. A budapesti Bartha Miklós Társaság munkairánya. *Vetés*. 1929. szeptember, 5–6.

²² Buday György (1907–1990): grafikus, fametsző, könyvművész, dizlettervező. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának egyik alapítója volt. 1939-től Londonban élt. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz02/745.html> (letöltés ideje: 2017. április 18.)

²³ Az ún. agrársettlemet mozgalomhoz csatlakozók a szegedi tanyavilágot látogatták. Emellett népművelő és szociográfiai munkát végeztek. Eredményeiket cikkekben és tanulmányokban közölték. A mozgalomban résztvevők közül

felmérésének célja szociális gondozó házak létrehozása volt. A mozgalomhoz csatlakozott Bibó István és Erdei Ferenc is. A Bethlen Gábor Kör népnevelő munkáját Balogh Edgár még a budapesti BMT programjánál is fejlettebbnek vélte. Véleménye szerint a szegedi mozgalom állt a sarlósok munkájához a legközelebb: „*A szegedi Bethlen Gábor Kör – vagy amivé kinyílt: a szegedi Fialatok mozgalma – a maga népegészségügyi munkájával és agrársettleméntjével, népnevelő rádióállomásával és népi színházterveivel közel állott a Sarló induló szakaszához, s kiforrása is a szocializmus biztatásait mutatta fel.*”²⁴ Arra azonban ez esetben is érdemes utalni, hogy a szocializmus kultusza Balognál már a későbbi elfejlődésből adódott, a Bethlen Gábor Kör kezdeteiből egyáltalán nem következett szocialista irányulás.

Buday György, a Kör elnöke a Sarló bátorságát emelte ki, mely példát jelentett a szegedi fiatalok számára is.²⁵ A két említett csoporton kívül jó kapcsolatok alakultak ki még a pápai *Diákvilág* c. lap körül csoportosuló Pro Christo nevű református szervezettel is.²⁶ A pápai lap több alkalommal is cikket közöl a sarlósoktól 1929-

választották meg a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának tagjait. Magyar Néprajzi Lexikon <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1569.html> (letöltés ideje: 2017. november 23.)

²⁴ Balogh Edgár: *Hét próba*, id. m. 153. Vö.: Buday György: A szegedi Bethlen Gábor Kör. *Vetés*, 1929. szeptember, 7.

²⁵ „*Határozottan mondhatjuk, hogy a mi törekvéseinkben is meglátszott azóta annak a bátorságnak a hatása, mellyel Ti – szakítva a jelenlegi magyarországi divat követelményeivel – nyíltan és objektíve mondtátok meg véleményetek és terveiteket a legkényesebb kérdésekben is. [...] Így indult meg a mi tanyai akciónk, melyet most egy agrársettlemént létesítésével akarunk betetőzni. A settlement alapjai már meg vannak vetve, s minden remény megvan arra, hogy a jövő hónap folyamán ez a munka meg is induljon.*” Buday György: A szegedi Bethlen Gábor Kör. *Vetés* 1929. szeptember, 7. Vö.: Jócsik Lajos: A Sarló kapcsolata magyarországi és erdélyi haladó mozgalmakkal. In: Sándor László (összeáll.): *Ez volt a Sarló*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó – Madách Könyvkiadó. 1978. 171.

²⁶ Pro Christo Szövetség: A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség (MEKDSZ) 1904-ben alakult meg Budapesten. 1926-tól Pro Christo Szövetség néven működött. Egyik fő tevékenysége volt a diákmisszió. Fontos lapja a volt a Diákvilág. Csák Szilárd. Mít ettek korábban diák szentjeink? M. E. K. D. SZ. mekdsz Krisztus egyetemes. <http://www.mekdsz.siteset.hu/index.php?m=6979> (letöltés ideje: 2017. 02. 01.) Vö.: Borbándi, 1989. 208–211.

ben.²⁷ Mindenesetre 1929-ben már sok szempontból példaként tekintettek a magyarországi és erdélyi „haladó” ifjúsági mozgalmak a csehszlovákiai magyar baloldali szerveződésre.²⁸ A Sarló a magyarországi fiatalokon kívül az erdélyi ifjúság számára is példaértékűnek számított. Velük még „bensőségebb” kapcsolatot áptak, hiszen a kisebbségi kérdés valódi összekapcsolódási pontot jelentett a felvidéki és az erdélyi értelmiségi csoportok között. Az erdélyi ifjúsággal kialakított kezdeti kapcsolatok terén az *Erdélyi Helikont*, valamint *Pásztortűz* című folyóiratokat kell kiemelni.²⁹ Bár az 1930. évi Jancsó Béla és Balogh Edgár közötti levelezésből az is kiderült, hogy a sarlósok számára az 1929. szeptemberi érsekújvári kongresszus idején még mindig Albrecht Dezső jelentette a személyes erdélyi kapcsolatot, a későbbi Jancsó-Balogh levelezés arról árulkodik, hogy az 1930. évben az *Erdélyi Fiatalokkal* való kapcsolatok pozitívan alakultak, a *Pásztortűzzel* kialakított viszony pedig elsilányult. A magyarországi ifjúsággal a kapcsolatokat elsősorban az Eötvös-kollégiumhoz tartozó Vass Lászlón keresztül tartották fenn a csehszlovákiai fiatalok. A „Sarló budapesti követének” is nevezett rosznyói származású fiatal a pesti egyetemen végezte tanulmányait.³⁰ Az említett mozgalmakkal való kapcsolatokat igazolják a magyarországi és a sarlós fiatalok közös rendezvényei Magyarországon. Az 1928. májusi budapesti Ady-estnek kezdeményezői között voltak a Szent György Kör fiataljai, s a rendezvény támogatójaként szerepelt a pesti BMT és a szegedi

²⁷ Ehhez ld. Jócsik, 1978. 169–171. Ezen kívül még meg kell említeni az 1929 novemberében Oláh György által megalapított, 1930-ban pedig betiltott Wesselényi Reformklubot, amely a szociális problémákkal és a nemzetiségi kérdésekkel is foglalkozott. Emellett folyamatosan napirenden tartotta a földkérdést. Balogh Edgár: *Diákparlament és magyar jövő. Fokosok diktatúrája. Új Szó*. 1929. november, 15. Vö.: Borbándi, 1989. 124–125.

²⁸ Ezt jelzi a magyarországi népi irányvonal egyik kulcsfigurájának, Kodolányi Jánosnak *A kisebbségi magyarok harca* c. írása is, mely az osztálytalan társadalom eszményével és a faji gondolattal is szimpatizált. Kodolányi János: *A kisebbségi magyarok harca. Vetés*. 1929. szeptember, 1–2.

²⁹ Ehhez ld. Jócsik, 1978. 177., Vö.: Balogh, 1981. 155.

³⁰ Vass László (1905–1950): újságíró, publicista, tanulmányíró. A Sarló tagja, nagyban hozzájárult a fiatalok magyarországi kapcsolatépítéséhez. A pesti egyetem magyar-francia szakos hallgatója, az Eötvös kollégium lakója. 1938 után Budapestre költözött, a Szvatkó Pál szerkesztette *Magyarország* belső munkatársa lett. Fónod, 1997. 356–357.

Bethlen Gábor Kör is. Az Ady-est rendezőbizottságának tagjai voltak Balogh Edgár mellett Aradi Zsolt, a reformkatolikus fiatalok egyik vezetője, aki a regösmozgalom mellett kiálló magyarországi főiskolás cserkészek közül lett bevonva, az Eötvös kollégista Mohácsi Endre és Vass László, valamint a Hársfa utcai diákoththonból Kertész Dániel.³¹ Az Eötvös-kollégium előkészítő-bizottságának a *Felhívás a magyar diákalakulatokhoz* c. körlevele a rendezvény céljaként az új nemzedék „egyetemes vállalkozását” emelte ki. Ez egyet jelentett Magyarország szellemi életének a megújításával a népi eszme jegyében, s emellett a középosztály felelősségére is felhívta a figyelmet a munkásság és parasztság nehéz helyzete kapcsán. Ez a népi-faji nemzettudat ugyanis a magyarság összetartozásának új módját is jelentette. A fiatalok által kezdeményezett ünnepségen Szabó Dezső és Juhász Gyula is szerepelt.³²

³¹ *Vass László életrajza és mint a sarló budapesti követének tevékenysége.* DDM SGy. DS. X. 86. 139. 1–3.

³² „A Sarló fontos és rendkívül sikeres rendezvényének tekinthető, hogy 1928 tavaszán Budapesten az Eötvös-kollégisták, a szegedi Bethlen Gábor Kör és a Hid folyóirat köré tömörült székely diákok közreműködésével megszervezték az „Ezer magyar diák” Ady-estjét. Erre az alkalomra megjelentették Szabó Dezső, Móricz Zsigmond, Kodály Zoltán, Féja Géza, Kodolányi János, Erdélyi József és több más író bevonásával *Ady Ifjú szívekben élek* című röpiratát.” Vigh Károly: A felvidéki Sarló mozgalom története. *Valóság*, 2008/12. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=145&lap=0> (letöltés ideje: 2013. december 10.) Erdélyi József (1896–1978): költő. A népi költészet egyik első megújítójának tartották. A Tanácsköztársaság idején a felvidéki harcokban is részt vett, később Budapestre költözött. 1931-ben és 1933-ban is Baumgarten-díjat kapott. Eleinte a népi írók mozgalmában is részt vett, később szélsőjobboldali lett. 1944-ben nyugatra menekült. Később Romániában bujkált. 1947-ben elítélték háborús bűnösneként, majd 1950. évi szabadulását követően Visszatérés címmel verseskötete jelent meg 1954-ben. *Magyar Életrajzi Lexikon.* <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/308.html> (letöltés ideje: 2017. 04. 18.) Féja Géza (1900–1978): író, publicista, szociográfus, kritikus, József Attila díjas. Az egyik leghatásosabb népi szociográfiai művet írta. Emellett a *Válasz* c. folyóirat egyik teoretikusa volt. 1937-ben a *Viharsarok* c. társadalomkritikus szociográfiája miatt perbe fogták, elítélték és tanári állásából elbocsátották. A Márciusi Front programjának egyik kidolgozója volt. Felfedezte Szabó Pált és Sinka Istyánt. Állandóan részt vett az erdélyi és felvidéki sajtó munkájában. *Magyar Életrajzi Lexikon.* <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03975/04229.htm> (letöltés ideje: 2017. április 18.)

A sarlósek és a magyarországi népi irányvonulú diákszervezetek közötti kapcsolatok további megnyilvánulása az ún. Ifjúsági Parlament megszervezésének a szándéka 1929-ben Magyarországon, ahol szintén a szociális feladatok szerint kívánták megtárgyalni a diákegység kialakításának esélyeit és a társadalmi problémák megoldásának programját.³³ Az Ifjúsági Parlamentet a BMT szervezte volna meg. Az akció azonban meghiúsult, mivel a bajtársi egyesületek visszautasították a részvételt, s Balogh Edgár szerint „megüzenték a Bartha Miklós Társaságnak, hogy abban az esetben, ha a parlament bármely határozata az ő irredenta és antiszemita elveikkel ellenkezik, hatszáz fokossal felfegyverzett diájkuk szétveri a gyűlést”.³⁴ 1929 novemberében Balogh Edgár az *Új Szó* hasábjain jelentette meg a *Diákpárlament és magyar jövő* c. cikkét, melyben a meghiúsult Ifjúsági diákpárlamentről és a magyarországi új nemzedék jelenlétéről értekezett: „A munkásság, a parasztság és az intelligencia, három mélyen a magyarság életébe vágó problémáját vitatták volna meg. Ám a bajtársak észrevették a bajt: egy új nemzedék önálló útkeresését az Ifjúsági párlamentben!”³⁵

Itt érdemes arra is kitérni, hogy a Sarló nemcsak a hasonló ideológiájú magyarországi és erdélyi fiatalokkal tartott fent

³³ Brogyányi Kálmán a következőket írta a kezdeményezés kapcsán: „Az új nemzedék vágyai, bajai, problémái szólalának meg benne. Hozzájárulhatna az ifjúság egységes, tehát osztálytalan ideológiájának kifejlődéséhez, melyen keresztül az ifjúság megtehetné az esedékes történelmi lépést a haladás felé. [...] A cél: közös érintkezési felület megteremtése a különböző magyar osztályok között a magyar haladás érdekében.” Brogyányi Kálmán: Ifjúsági párlament alakul Magyarországon. *Vetés* 1929. szeptember, 7.

³⁴ Balogh, 1981. 164–165. Vö.: Balogh Edgár: Diákpárlament és Magyar jövő. Fokosok diktatúrája. *Új Szó*. 1929. november, 15.

³⁵ Folyt.: „»Megint itt van a forradalom szelleme!« – mondotta egy Turul bajtársvezér, és a párlament előkészítői kurucos üzenetet kaptak: A bajtársak visszautasítják az ifjúsági párlament meghívását, sőt a maguk embereinek meg is tiltják a párlament látogatását, de ha olyasmit határoz az ifjúsági párlament, ami antiszemita és irredenta gondokozásunkkal ellenkezik, hatszáz felfegyverzett diákkal elmennek és szétverik a gyűlést!” Uo. A legjelentősebb radikális-jobboldali szervezatként meg kell említeni a Turul Szövetséget, amely Magyarország legfontosabb egyetemi ifjúsági szervezete volt 1919 és 1945 között. Szélsőjobboldali eszméket vallott és a Horthy rendszert faji szempontból kritizálta. Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség. 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Máriaabesenyő: Attraktor, 2012. Vö.: Borbándi, 1989. 309–310.

kapcsolatokat, de 1928-tól az erős baloldali elköteleződésű cseh és a szlovák mozgalmakkal is. Ide tartozott a Spolok socialistických akademikov (Szocialista Egyetemi Hallgatók Egyesülete) és annak élcsapata, a DAV.³⁶

A Sarló tagjai az 1929-től rendszeresen előadtak a szlovák szocialista értelmiség rendezvényein.³⁷ A Spolok socialistických akademikov pedig több gyűlését is a pozsonyi Sarló termében tartotta.³⁸ 1930-ra a sarlósok kapcsolatokat alakítottak ki a DAV több értelmiségi vezetőjével – Vladislav Clementissel és Ladislav Novomeskývel is.³⁹ Átaluk került összeköttetésbe a Sarló a csehországi Levá frontával (Baloldali Front), melyet a kommunista

³⁶ A Spolok socialistických akademikov 1927-ben alakult a Komenský Egyetemen. Első elnöke Mária Masárová, a vezetőségi tagok között volt Vladimír Clementis. A DAV a szervezet élcsapata volt. A szervezeten belül szlovák baloldali fiatalok előadásokat tartottak a materializmusról, a szocializmusról és az orosz irodalomról. A szervezet működését a rendőrség folyamatosan ellenőrizte. A Sarlóval és egyes cseh értelmiségi körökkel is együttműködtek.

Tomáš Černák: Sociálna situácia a politický konflikt vysokoškolského študentstva v 30. rokoch 20. storočia. *Forum Historiae*. 2015/2. http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/1273455/8_cernak.pdf (letöltés ideje: 2017. 01.16.)

³⁷ A Spolok socialistických akademikov tevékenységén belül például 1929 decemberében Peéry Rezső tartott előadást a szociális elemekről a magyar irodalomban. *Správa o činnosti Spolku soc. Akademikov za rok 1929/30*, 88/87. Slovenský Národný Archív (SNA) Policajné riaditeľstvo (PR) Prezídium. Spolok socialistických akademikov 1928–1938. MAT 16/4. 1932-ben a mozgalom vitaestjének előadói között szerepelt Balogh Edgár, Ferencz László, Jócsik Lajos, Kovács Endre, Peéry Rezső, Porzsolt László, Terebessy János. Erről ld. *Oznam programu diskusného večeru*, 88/181–184. SNA PR Prezídium. Spolok socialistických akademikov 1928–1938. MAT 16/4. *Zpráva o verejnom prednáškovom diskusnom večeru*, 88/224. *Zpráva o verejnej prednáške spojenej so všeštudentským prejavom*. Uo.

³⁸ Erről például ld. *Spolok socialistických akademikov sídlom v Bratislave. Zpráva o činnosti*. 88/144. SNA PR Prezídium. Spolok socialistických akademikov 1928–1938. MAT 16/4.

³⁹ Vladimír Clementis (1902–1952): Szlovák kommunista politikus, író és diplomata. A DAV baloldali lap szerkesztője. A 1935-től a Csehszlovák Kommunista Párt tagja. A csehszlovák–magyar lakosságcsere idején külügyminiszter. OSOBNOSTI.sk <http://www.osobnosti.sk/osobnost/vladimir-clementis-990> (letöltés ideje: 2017. 01.16.)

„mártírrá” vált Julius Fučík vezetett, aki később a Sarló pozsonyi kongresszusán is részt vett.⁴⁰

Kassák Lajos és a Munka-kör

Az 1929-es évben a Sarló ideológiai változásában – a szocialista értékek felé való tájékozódásban – fontos szerepe volt az érsekújvári születésű, 1926-ban bécsi emigrációjából hazatérve Budapesten letelepedő Kassák Lajosnak, a magyar avantgarde ikonikus alakjának. Kassák 1919-ben szembekerült a kommunistákkal, a szociáldemokrata ideológia állt hozzá a legközelebb.

A sarlósok 1929-től egyre gyakrabban emelték ki a parasztság mellett a munkásifjak társadalmi problémáit. A szocializmushoz való közeledéssel párhuzamosan egyre fontosabbá vált számukra Kassák Lajos személye. A fiatalokra először Kassák írásai és a *Munka* c. lapja hatott, amelyet a pozsonyi magyar szemináriumokon is előszeretettel olvastak.⁴¹ Az író több sarlós vezetőre hatással volt: néhányan közülük a *Munka* c. lap köré szerveződő csoportnak, az 1928 elején Budapesten megalakult ún. Munka-körnek is tagjai lettek, amely Kassák irányítása alá tartozott.⁴² Csáder László szerint, aki szintén a Kör tagja volt, a *Munka* köré gyűlt fiatalság elfogadta a

⁴⁰ Levá fronta: 1930 és 1938 között működő baloldali értelmiségi szervezet. Fő célja a szocialista kultúra propagálása, valamint az értelmiség és a munkásosztály közötti együttműködés elősegítése volt. 1930 és 1933 között kiadta a *Levá fronta* c. lapot is. Fő képviselői közé tartozott Julius Fučík, Vladislav Vančura, Stanislav Kostka Neumann. Encyklopedie Cojeco.

http://www.cojeco.cz/index.php?detail=1&s_lang=2&id_desc=52984&title=Lev%C3%A1%20fronta (letöltés ideje: 2017. január 16.)

Julius Fučík (1903–1943): cseh kommunista újságíróként működött. 1920-tól a CsKP tagja, 1921-től a *Rudé právo* és a *Tvorba* szerkesztője. 1943-ban a Gestapo kivégezte. ujszo.com <http://ujszo.com/cimkek/gondolat/2003/10/03/julius-fucik-hos-vagy-arulo> (letöltés ideje: 2017. január 16.)

⁴¹ Balogh, 1981. 115.

⁴² K. Horváth Zsolt tanulmányában kiemeli a körről, hogy abban fiatalok vettek részt. A mozgalom programja volt a baloldali társadalomkritika, valamint az avantgarde művészetszemléletének népszerűsítése. Ezenkívül pedig fontos volt számukra a munkáskultúrával való közösségteremtés. K. Horváth Zsolt: Kulturális vonzások és baloldali választások. A Munka-kör és a “társadalmi tér” kettős fogalma, 1928–1932. In: Bíró Annamária–Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolatháló, írócsoporthálóak*. Nagyvárad – Budapest: Partium Kiadó – reciti. 2014. 257–270.

kassáki programot, amely távol tartotta magát a „közvetlen” politikától.⁴³ Egyik legfontosabb céljának viszont a társadalom átalakítását, megreformálását tűzte ki.⁴⁴

Balogh Edgár visszaemlékezése szerint „előbb Peéry Rezső, utána Brogyányi Kálmán is felcsapott Kassák-katonának”.⁴⁵ Kassáknak tehát fontos szerepe volt a szerveződés ideológiai fejlődésében. Balogh Edgár az ideológiai-politikai ellentétéktől függetlenül szövetségesként el tudta fogadni a *Munkát*, ehhez azonban feltételeket szabott. 1929 januárjában levelet fogalmazott Kassáknak, amelyben amellet, hogy ígéretet tett lapjának terjesztésére, paradox módon Kassák törekvéseinek nemzetköziségét

⁴³ Csáder László (1909–1975): fényképész, tipográfus. A budapesti Országos Iparművészeti Szakiskola diákjaként Kassák Munka-köréhez kapcsolódott. A Sarló aktív tagja volt. 1936 és 1942 között Amszterdamban reklámgrafikus. Szlovákiai Magyar Adatbank. *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig*. <http://adatbank.sk/lexikon/csader-laszlo/> (letöltés ideje: 2017. 04. 18.) A Bartók konzul által 1929 végén a magyar külügyminiszterhez juttatott, a felvidéki fiatalok tevékenységét központba állító feljelentés is azt igazolta, hogy Csádernek fontos szerepe volt a *Sarló* és a Kassák Munka-köre közötti kapcsolatok fenntartásában. Ugyanazon jelentés a Sarló és a budapesti 100% c. folyóirat közötti kapcsolatokról is beszámolt, amely az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának a lapja volt 1927 és 1930 között: „Élénk összeköttetésben állnak a budapesti Bartha Miklós Társasággal, amelynek az elnöke Fábrián Dániel dr. az 1929. évi érsekújvári diákkongresszuson igen furcsán beszélt Magyarországról. Kapcsolatuk van a szegedi Bethlen Gábor Körrel és a budapesti »100 %« c. folyóirattal.” *A »Sarló« nevű radikális diákegyesület*. 1929. december 20. MNL OL K63 1930-7/44 207/pol.

⁴⁴ Csáder László: Kassák Lajos Munka-köre. *Vetés*, 1929. szeptember, 6.

⁴⁵ Balogh, 1981. 115. Brogyányi Kálmán (1905–1978): műkritikus, publicista. A Sarló mozgalom tagja. 1938-at követően Szlovákiában maradt, a pozsonyi magyar könyvtár vezetőjeként tevékenykedett 1939 és 1942 között, a szélsőjobboldali ideológia irányába tájékozódott. Részt vett a *Magyar Szó* c. németbarát lap szerkesztésében, ezért később elítélték. Miután 1947-ben a munkatáborból sikerült megszöknie, Ausztriába menekült. 1954-ben az Egyesült Államokba emigrált. Fónod, 1997. 42–43. Peéry Rezső (1910–1977): publicista, kritikus. A Sarló tagja volt. 1938-at követően a Szlovák Köztársaságban maradt. Ekkor Szalattai Rezsővel együtt a kisebbségi magyar irodalom és sajtó etikai kereszténységre alapozott antinácizmusának fő alakítójává vált. Később Magyarországra távozott, Magyaróváron és Sopronban tanított. 1956-ban Stuttgartban telepedett le. A Szabad Európa Rádiónak is rendszeresen dolgozott. Uo. 250–251.

kifogásolta: „*A Munka nem az a folyóirat, mely a mi diáktömegeinket aktív értelmi munkába fogná. [...] A Munka a [...] nagy diáktömegek számára idegen. Idegen azért, mert nemzetközi horizontot ad, nem pedig a közvetlen magyar részletmunkát.*”⁴⁶

Ebben közrejátszott, hogy a csehszlovákiai viszonyok között a magyar szociáldemokrácia kormányfüggvény volt, amelytől Balogh távol kívánta tartani a Sarlót.⁴⁷ Maga Balogh is utalt rá, hogy ekkor megállhatott volna a Sarló a kommunizmus felé vezető úton, de ezt a mozgalom vezetője megakadályozta. A csehszlovák demokrata irány nem jelenthetett volna megoldást, de szociáldemokratákként egy saját út kifejlesztése – pl. egy jó magyar szociáldemokrácia Csehszlovákiában – valószínűleg több hozadékkal járt volna. Peéry véleménye szerint a „faji triász” irodalma után a fiatalság a társadalmi kérdések újszerű megközelítésmódját tanulta Kassáktól: „*Mit tanult tehát a polgári fülnek még mindig kellemetlen hangzású Kassák-tól az ifjúság? A magyar adottság és hivatás mély lírai érzékelése és a szükséges destrukciók után a lehiggadást, az építő munka fanatikus szeretetét, a szaktudás megszerzésének vágyait.*”⁴⁸ Eszerint a nagy népi írók a radikális társadalomértelmezésre hajthatták a sarlósokat, a munkásmozgalmi Kassák pedig a polgáriassult szemléletre.

Mindenesetre Balogh Edgár szerint a Kassák-hatás a mozgalomban a szocializmus ideiglenes formáját jelentette csupán. A Sarló vezetőjének 1945 utáni értelmezése szerint tehát a szociáldemokrácia a kommunizmus előkészítője, előzménye volt csupán. Valójában azonban éppen az ellentéte. Ezzel együtt ő is érzékelte az író hatását a fiatalokra, még ha ezt véleménye szerint később a mozgalom meg is haladta: „*Két ív – Kassák művészpályája és a mi fejlődésünk – metszette egymást, s ezen a tényen mit sem változtat, hogy később túljutottunk Kassákon, és éppen a szocializmus nevében ráztuk le magunkról hatását.*”⁴⁹ Ez az idézet is jól jelzi, hogy Balogh visszaemlékezései jórészt utólag konstruáltak

⁴⁶ Balogh, 1981. 117.

⁴⁷ Ehhez ld. Simon Attila: *Az elfeledett aktivisták. Kormányparti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013.

⁴⁸ Peéry Rezső: *Magyar Mesterek. Vetés* 1929. április, 6. Vö.: Balogh, 1981. 129–130.

⁴⁹ Balogh, 1981. 134.

meg a mozgalom töretlen eszmei fejlődését, amely a keresztényi, cserkész gyökerektől a homályos nép- és társadalomszolgálatként felfogott etnográfiai szocializmuson át tudatosan vezetett el a radikális baloldaliság, a kommunizmus vállalásáig. Ezen az úton Kassák természetesen csakis múltó epizód lehetett. A Sarló vezetőjének emlékirata szerint tehát a pozsonyi Kassák-esten vált magától értetődővé a Sarló nyíltan szocialista elköteleződése.⁵⁰ Persze nem csupán Kassák személyének volt hatása a fiatalok baloldali orientációjában, de Fábry Zoltánnak, később pedig az emigráns Balázs Bélának is, aki 1931-ben a Sarló hívására Pozsonyba érkezett.⁵¹ S jóllehet a kezdettől fogva sokszínű, sokféle meggyőződésű tagból álló Sarló fő irányának kétségkívül bekövetkezett baloldali fordulatát aligha lehet egyetlen eseményhez kötni, Kassák szerepe és jelentősége valószínűleg azért válhatott Balogh számára vízváltóvá, mert a szlovenszkoí magyar kommunisták, Fábry Zoltán részéről is egyre nagyobb nyomás nehezedett a csoport vezetőjére annak érdekében, hogy a fiatalok számoljanak le a különböző nép-nemzeti illúzióikkal. És éppen a Kassák által felkínált, harcoss proletár-szemléletű alternatíva már egyértelműen túlmutatott a Gombaszögön képviselt, Fábry Zoltán által etnográfiai szocializmusnak nevezett irányon és az etikai szocializmus felé, nemzeti irányból a nemzetköziség irányába mozdította Baloghot, s vele együtt a csehszlovákiai kommunista

⁵⁰ Uo. 1929. május 25–26-án bemutatkozó estet, majd szerzői matinét tartott Kassák Lajos és felesége, Simon Jolán a pozsonyi Primáspalotában. A Kassák-estről bővebben ld.: Kassák Lajos érdekes bemutatkozása Pozsonyban. A *Nap*. 1929. május 28. 8.

⁵¹ Fábry Zoltán (1897–1970): író, publicista, és irodalomkritikus. Az első irodalomszervezők közé tartozott a csehszlovákiai magyarság körében. Több induló magyar lap munkatársa volt. Később az *Út* c. lap szerkesztője. Kommunista ideológiát vallott, 1931-ben a kommunista párt jelöltje. A sarlósok ideológiai változásaira 1928 után komoly hatást gyakorolt. Fónod, 1997. 81–83. A Sarló és a munkásság közötti kapcsolatok erősítésében közrejátszott Balázs Béla emigráns író előadása, amely abból a szempontból is fontos volt, hogy ekkor nyílt meg első alkalommal a Sarló az ifjúmunkásoknak és pozsonyi kommunista értelmiségnek. Balogh, 1981. 256. Balázs Béla (1884–1949): író, költő filmesztéta, színész. Bécsben, Berlinben, majd Moszkvában élő emigráns marxista gondolkodó. A Magyar Irodalom Arcképcsarnoka. <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/balazsb.htm> (letöltés ideje: 2017. április 30.)

értelmiséggel, illetve a magyarországi baloldallal rokonszenvező társait.

A későbbiek során Jócsik szerint Kassák hatása egyre kevésbé volt érezhető a nemzedék körében, ami nemcsak a Sarló radikalizálódásával, de Kassák irodalmi irányváltásával is kapcsolatba hozható.⁵²

A Sarló felbomlása és a magyarországi kapcsolatok átalakulása

Az 1930. március 15-ét követően a fiatalok kapcsolatrendszerében is változások következtek be. Az ún. „koszorú-affér” során ugyanis két sarlós küldött – a nemzeti ünnep alkalmából – a dunai népek színeivel és vörös szalaggal díszített koszorút akart elhelyezni a pesti Petőfi-szobron, de a budapesti rendőrség ezt megakadályozta.⁵³ A sarlósok ezután Brogyányi Kálmánt küldték a két megbízott után, akinek azt javasolták, hogy végül Táncsics Mihály sírjára tegye le a koszorút.⁵⁴ Brogyányit Farkas István szociáldemokrata országgyűlési képviselő is kikísérte a Kerepesi temetőbe, és a Táncsics-sír talapzatára helyezték a koszorút.⁵⁵ Miután a koszorú-affér a magyarországi országgyűlés elé

⁵² Erről ld. bővebben Jócsik Lajos: *Hazatérés tájékozódás*. Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1942, 42.

⁵³ A pesti rendőrség állítólag a jobboldali bajtársi szervezetekkel szemben biztonságosabbnak ítélte, ha a fiatalok elállnak a tervüktől. A két sarlós küldött mindenesetre aláírta az erről szóló reverzálist. „*Koszorú affér*”. *A pozsonyi Sarlósok nem koszorúzhatták meg a budapesti Petőfi-szobrot*. DDM SGy DS. X. 86. 247.1. Vö.: Balogh, 1981. 182.

⁵⁴ Brogyányi Kálmán (1905–1978): műkritikus és publicista. A Sarló vezető tagja volt. A *Vetés* c. sarlós röpirat szerkesztője. 1931-et követően konfliktusai adódtak a radikalizálódó mozgalommal. Nem csatlakozott a kommunista irányvonalhoz, ekkor inkább szociáldemokrata elveket vallott. 1938-at követően Szlovákiában maradt és a szélsőjobboldali ideológia irányába tájékozódott. Fónod, 1997. 42.

⁵⁵ Az eseményről a magyarországi parlamentben is szó esett Szcitovszky Béla belügyminiszter és Farkas István szociáldemokrata politikus szökváltásaiban, aki interpellációt nyújtott be a koszorúzás megakadályozása miatt. Az országgyűlés képviselőházának 370. ülése alkalmából 1930. március 19-én, szerdán Farkas István ugyanis kérdőre vonta a kormányt, ezzel együtt a rendőrséget, mivel nem engedélyezte a Petőfi-szobor megkoszorúzását a fiataloknak. Szcitovszky Béla, reagálva a szociáldemokrata képviselő szavaira, a sarlósokról kifejtette kritikus

került, az ügy nagy nyilvánosságot kapott Csehszlovákiában és Magyarországon is. S a nemzedék balratolódásával párhuzamosan része volt a magyarországi diákmozgalmak egy részével szemben megfigyelhető elhidegülésnek. Ennek persze már voltak előzményei: például ellentétek az irredentizmus, illetve a revízió kérdéséről.⁵⁶

Természetesen mindez a magyarországi csoportok ideológiai változásával is összefüggött. Hiszen, amíg a sarlós vezetés nagy része Balogh Edgárral az élen átitatódott a kommunista dogmákkal és nyílt fordulatot hajtott végre, addig az ideológiailag sokszínű és vegyes összetételű BMT is folyamatos változáson ment keresztül, s jobboldali irányt vett. 1930 őszén a belső ellentétek következtében, különösen a nemzetiszocialista csoport térhódítása miatt kivált a társaságból Fábrián Dániel és köre.⁵⁷ A Sarló vezetői 1931-et követően pedig már egyre inkább a kommunistákkal összeforruva működtek, majd a mozgalom 1934-ben végleg felbomlott.⁵⁸ Bár a

véleményében, hogy a mozgalomnak nincs jelentősége, és a cseh propaganda eszközeinek tekintette a fiatalokat. Erről ld. bővebben: „Koszorú affér”. *A pozsonyi Sarlósok nem kuszorúzhatták meg a budapesti Petőfi-szobrot*. DDM SGy DS. X. 86. 247.1.

⁵⁶ Az Ifjúsági Parlament meghiúsulása után a fiatalok a Múzeum kávéházban gyülekeztek. Itt került sora arra a vitára, melyről Balogh Edgár a következőket írta: „Több felszólaló ezeréves történelmi előjogok alapján a pontos régi államhatárokat kívánta vissza, s magát a társadalmi haladást, a szociális kibontakozást, a harcot a tőke ellen is csak a feldarabolt történelmi állam helyreállítása végett vélte szükségesnek. Elképedtem. Ezeknek a fiataloknak fogalmuk sem volt arról, hogy a szlovák népnek is van történelmi öntudata, s a maga módján akar élni.” Balogh kiemelte, hogy elsősorban a Wesselényi Reformklub tagjai szóltak a revízió szükségessége mellett. Balogh, 1981. 167.

⁵⁷ A csoportból kilépett: Fábrián Dániel, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, József Attila, Kodolányi János, Olt Károly, Halmos Béla, Vass László, Gál István, Gunda Béla. Kovács Endre: *Emlékirat és napló*. Petőfi Irodalmi Múzeum (továbbiakban PIM). Kovács Endre hagyatéka. Vö.: Borbándi, 1989. 122.

⁵⁸ Sándor László Boross Zoltánhoz intézett levelében a következő sarlósokat sorolta a Csehszlovák Kommunista Párt tagjai közé 1945 előtt: „Balázs András, Balogh Edgár 1935-től /a munkásmozgalomban 1931-től vesz részt, Horváth Ferenc 1949. II. 1.-ig, Ferencz László, Morvay Gyula, Zsolt László, Terebessy János, Terebessy Károly, Peéry Rezső, Dömötör Teréz, Feldmár Zoltán, Lőrincz Gyula, Csemiczky László 1929-től, Ilku Pál, Sándor László 1935-től, Szőke Lőrinc, Fejér István, Jócsik Lajos – 1956 októberéig, Wenger János, Blüh Irén, Száraz József.” Azonban Sándor megállapítását is kritikusan és fenntartásokkal kell kezelnünk, hiszen Sándor maga is kihangsúlyozza a dokumentumnak, hogy a

fiatalok többsége nem szakított végleg baloldali nézeteivel, a kommunisták közül sokan rövid időn belül szélsőbaloldali ideológiájuk revízióját hangoztatták.⁵⁹ A mozgalom felbomlását követő ideológiai szétfejlődés mindenesetre hozzájárult a generáció szétszóródásához, amely már kb. 1936-tól – a nemzeti egységesülés beindulásától – megkezdődött, s az 1938-as első bécsi döntés után következett be véglegesen.⁶⁰ Az 1930-as évek második felében zajló egységesülés folyamatában közrejátszott a külpolitikai helyzet és a csehszlovák nemzetiségi politika kudarcai is. Ennek a jele volt az is, hogy végül még a magyar szociáldemokrata képviselők is arra hívták fel a tagokat, hogy lépjenek be az Egyesült Magyar Pártba, amelynek 1936-os megalakulása szintén a nemzeti egységesülést igazolta a csehszlovákiai magyarok körében. Ebben a folyamatban a sarlósok is részt vettek.

Jócsik elbeszélését igazolja a nemzedék magyarországi kapcsolatainak a folytonossága a Sarló felbomlását követően. Hiszen a magyarországi értelmiséggel kialakult kötődések a mozgalom felbomlását követően sem szűntek meg, s a személyes kapcsolatokban folytatódtak. Ezt elsősorban azokkal a magyarországi népi írókkal való kapcsolatok fenntartása jelentette, akikkel a sarlósok már korábban szoros barátságot alakítottak ki.

névsor nem tekinthető véglegesnek. *Sándor László levele Boross Zoltánhoz.* Budapest, 1987. február 12. DDM SGy DSX. 86. 1154. 1.

⁵⁹ Közéjük tartozott Peéry Rezső, Jócsik Lajos, Porzolt László és Dobossy László is. Peéry Rezső Fábry Zoltánnak címzett levelében is utalt a fiatalok marxista irányultságának „krízisére”: „*Szeretnénk egyszer személyesen beszélgetni veled a mi /Jócsik, Porzolt, Dobossy/ fejlődésünkről és célkitűzéseinkről, a marxizmus aktuális revíziójáról.*” *Peéry Rezső levele Fábry Zoltánhoz.* Pozsony, 1935. február 9. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Szlovákiai Magyarok Levéltára. (továbbiakban FKI SZML) Fábry levelezés. Erre mind Jócsik Fábryval való levelezése, mind Peéry Rezső Fábry Zoltánnak 1937-ben írott levele rávilágítanak a jobbról induló, nemzeti egységesítés céljából szerveződött *Új Szellemben* való munkásságuk kapcsán, amely folyóirat munkájába több sarlós is bekapcsolódott. Fábrynak a következőket írja Peéry: „*Szeretnék most védelmi érvelés helyett csak arra kérni, ne hidd, hogy erkölcsi alapállásom megváltozott: az Istenünk ugyanaz, csak a rítusunk más.*” Peéry Rezső levele Fábry Zoltánhoz. 1937. szeptember 10. Pozsony. FKI SZML. Fábry levelezés.

⁶⁰ Ehhez ld. Jócsik Lajos: Sellyei József. *Kelet Népe.* 1941/6. 9.

A magyarországi kapcsolatok egyik fontos motivációját adta a nemzedék népi irányú irodalmi érdeklődése. Ez megfigyelhető például az irodalomtörténész Kovács Endre esetében, aki az 1930-as évek elejétől jó viszonyt ápolt Kodolányi Jánossal és 1934-től már a pesti írók körében is ismertté vált a neve.⁶¹ Kodolányi János egyébként a népi írók – ideológiailag szétartó, szélsőjobbaldaltól a szélsőbalig erő – mozgalmán belül ekkor a centrumtól jobbra állt.⁶² A sarlósok egy része már a visszacsatolást megelőző időszakában rendszeresen látogatta Pesten a Pilvaxot vagy a Japán Kávéházat, hogy írói körökkel találkozzék. A népi mozgalom Kovácsnál is erősebben érezte hatását Jócsik esetében, aki a kolozsvári *Korunk* révén kialakított baloldali, kommunista kapcsolatrendszerét számolta fel fokozatosan a Móricz Zsigmonddal kiépített kapcsolatok hatására.

Boross Zoltán például szintén megjegyezte, hogy ennek a barátkozásnak a keretét adta a Márciusi Front, amely sokat merített a Sarló nézeteiből.⁶³ Például a Duna-konföderációs tervet.⁶⁴ Boross azt

⁶¹ Azt írja visszaemlékezésében: „1932 nyarán sűrűn voltam együtt Kodolányi Jánossal, aki Rákospalotán szállásomhoz közel lakott. Szerény lakást bérelt, egy terasszal, ott römiztünk esténként megbeszélve az irodalmi élet eseményeit. Szerdán a Japán kávéházba mentünk, a délutáni vonat vitt Pestre s este tértünk haza. Ennek a baráti együttlétnek csak egyetlen mozzanata kívánczik de: az az ösztönzés, melyet Kodolányitól írói munkásságom folytatására kaptam.” Kovács Endre: *Emlékirat és napló*. PIM Kovács Endre hagyatéka.

⁶² Papp, 2012. 137–140.

⁶³ „Gyűlölködés helyett összefogás”. *Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez*. (Molnár Imre összeáll.) Somorja: Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2016. 38. Boross Zoltán (1906–1998): publicista, levéltárszervező. A Sarló alapítói közé tartozott. 1938-at követően Magyarországhoz került, a *Felvidéki Magyar Hírlapban*, valamint a *Magyarországban* publikált. A debreceni Déri Múzeum Sarlós Gyűjteményének szervezője. Fónod, 1997. 40. Vö.: Vigh, 2008.

⁶⁴ Az sarlósok a kisebbségi problémák megoldására 1928 második felétől kezdve előbb szórványosan, 1929-ben pedig már állandó jelleggel tematizálták a nemzetállami elgondolásokkal szemben azokat a kelet-európai konföderációs elképzeléseket, amelyeknek a megvalósításában a kisebbségi magyarság számára közvetítő „híd szerepet” követeltek. A fiatalok nemcsak Jási Oszkárt, de Kossuth Lajost is példának tekintették dunai konföderációs elképzeléseikben. Boross Zoltán 1930 márciusában a *Nap* hasábjain kifejtette, hogy a 19. századi politikus elveitől eltérően a fiatalok saját helyzetükre vonatkoztatott dunai konföderációban gondolkodnak, mely az államkonföderáció helyett az egyes

is megemlítette, hogy a magyarországi népiek közül Féja Géza, aki egyébként a szlovenszkói *Magyar Írás* c. lap főmunkatársa volt, többször is járt ebben az időszakban Pozsonyban és Rimaszombatban a kisebbségi értelmiség kapcsolatainak szélesítése érdekében.⁶⁵

A sarlós nemzedék és a magyarországi népiek kapcsolatrendszere a „visszatérés” után

Ahogy arra már korábban utaltunk, a sarlósok nagyrésze a mozgalom felbomlása után néhány évvel részt vett a nemzeti összezáródás folyamatában.⁶⁶ Ezt igazolja a Szvatkó Pál által létrehívott *Új Szellem* c. folyóirat köré tömörült sarlós társaság. Az új lap a szlovenszkói magyar szellemi élet egységesülését szolgálta; Szvatkó a sarlósok közül meg tudta nyerni Vass Lászlót, Peéry Rezsőt, Duka-Zólyomi Norbertet és Bólya Lajost is. Ebben az időszakban tehát az egykori mozgalom tagjai, adott esetben például a volt proházásokkal, illetve más ifjúsági csoportok tagjaival együttműködve cselekedtek. 1938-at követően a fiatalok közül többen állami funkciót vállaltak, amely ugyancsak a kormányzat iránti lojalitást feltételezett. Közéjük tartozott az érsekújvári királyi járási bíróságnál ügyészként működő Dobossy Imre vagy az érsekújvári királyi ügyészség vezetőjeként tevékenykedő Bólya Lajos.⁶⁷ Ezt húzza alá, hogy Berecz Kálmánnal együtt mindketten az Egyesült Magyar Párt tagjai lettek.⁶⁸

nemzetek – magyarok, románok és szlávok – között megvalósuló konföderációt jelenti. Boross Zoltán: Kossuth Lajos dunai konföderációja és az új nemzedék. *A Nap*. 1930. március 23. 8.

⁶⁵ Vendégségben Masaryknál. Interjú Boross Zoltánnal. In: Molnár Imre (összeáll.): *„Gyűlölködés helyett összefogás”. Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez*. Somorja: Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2016. 37.

⁶⁶ A fogalomról ld. Bárdi Nándor: *Összezárkozás és szétfeljlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára*. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Budapest: TLA, 2004. 251.

⁶⁷ A miniszteri tanácsos (a miniszterelnök rendeletére) Bólya Lajos védelmére kelve kiemelte “nemzeti szempontból” való megbízhatóságát: *“Bólya kir. Ügyész tudomásom szerint a Csehszlovákia felszámolását megelőző egy-két esztendőben nemzeti szempontból kifogásolható cselekedete nem követett el, sőt a felvidéki magyarság kultúrmozgalmaiban tevékeny részt vett”*. Bólya Lajos érsekújvári

Az 1938-as bécsi döntést követően a sarlós vezetők jórésze – pl. Jócsik Lajos, Kovács Endre, Dobossy László, Dobossy Imre, Boross Zoltán, Vass László stb. – Magyarországra került – illetve lakóhelyük, illetőségi helyük odacsatoltatott, vagy ők maguk olyan helyre települtek, amelyet visszacsatoltak.⁶⁹ A nemzedék másik része – pl. Brogyányi Kálmán, Peéry Rezső, Szalatnai Rezső – ugyanakkor a „második kisebbségi” sorsot is vállalta.⁷⁰

A bécsi döntés után megváltozott körülmények gyökeres változást hoztak a fiatalok életében.⁷¹ Jócsik Lajos például kifejtette, hogy „a hazatérés fordulataiban elvesztettük egymást szem elől. Mindegyikünknek elég volt korunk derekán új életre készülni s a kisebbségi életben alaposságot tanultunk ebben a tekintetben, mely

kir. ügyész. Budapest, 1941. december 30. MNL OL K 28 1941 – P – 26829 – 20 cs. 608. 26829 M.E.II. 1941.

⁶⁸ Filep Tamás Gusztáv: A „felvidéki szellem”ről és utóéletéről. *Limes*, 2007/2. 105.

⁶⁹ Dobossy Imre (1908–1981): publicista. A Sarló alapítói közé tartozott. 1934 és 1944 között Érsekújvárott ügyvéd, majd 1945 után Budapestre költözött. 1946 és 1948 között a szlovákiai áttelepítettek újságjának, az *Új Otthon* munkatársa, 1948-tól nyugdíjazásáig az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda lektora, majd igazgatóhelyettese volt. Fónod, 1997. 67. Dobossy László (1910–1999): irodalomtörténész, műfordító, szótáríró. A Sarló alapítói és vezetői közé tartozott. 1936 és 1939 között a kassai magyar gimnáziumban tanított, majd 1939-től Párizsban élt. 1945–50 között a párizsi Magyar Intézet tudományos munkatársa, majd igazgatója volt. 1950 és 1980 között egyetemi oktatóként működött Budapesten. A cseh–magyar kapcsolatokkal és a francia irodalommal foglalkozott. Uo. 67–68.

⁷⁰ Természetesen a Szlovák Köztársaságban maradt magyar értelmiség számára is fontos maradt a népi írói mozgalom tagjaihoz való további kapcsolódás. Jócsik, 1942. 22. Szalatnai Rezső (1904–1977): kritikus, irodalomtörténész, író. A Sarló majd a szociáldemokrata párt tagja volt. 1938-at követően a Szlovák Köztársaságban maradt. Peéryvel együtt lapszerkesztőként működött az új államban, valamint a magyarság nemzetiszocializmust elutasító egyik szellemi vezetője volt. Később Magyarországra került, ahol a cseh–magyar és szlovák–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatokkal, a Felvidék magyar kulturális hagyományaival foglalkozott. Fónod, 1997. 292–293.

⁷¹ Jócsik Lajos például Selleyi József halála kapcsán megjegyezte, hogy a mozgalom felbomlását követően találkozásaik alkalmával érződött, hogy „egyalombéliek” voltak. Nemzedéki szempontból nagyobb törést jelentett számukra az 1938-as visszacsatolás időszaka. Jócsik Lajos: Selleyi József. *Kelet Népe*, 1941/6. 9.

felemészti mind az erőnk”.⁷² Ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a szétszóródás ellenére mindig is hasonló úton haladtak tovább. Ennek keretét elsősorban a magyar népi ideológia adta számukra: „*Ha szétszóródtunk is egymás mellől, egy dologban mindig egymás mellett maradtunk. Abban maradtunk egymás mellett, ami fiatal életünk célja volt: előbb a kisebbségi magyarság népi egységének, a hazatérés után pedig a magyar nép életének egységes és kiegyensúlyozott felépítése.*”⁷³ A Magyarországhoz került volt sarlós értelmiség tehát ebben a válságos időszakban még szorosabbra vonta kapcsolatait a népiekkel. Boross Zoltán is megemlítette, hogy nemcsak 1938 előtt, de a visszatérést követően felvidéki társaihoz hasonlóan ő is rendszeresen látogatta a budapesti kávéházakat a népi írókkal való találkozás céljából.⁷⁴ A Pozsonyból Érsekújvárra települő Kovács Endre esetében szintén a népiekkel való intenzív kapcsolatépítés időszaka következett a visszacsatolást követően. Azt is meg kell említeni azonban, hogy nemcsak a beszűkült kisebbségi keretek között maradt magyarságnak, de a nemzedék visszatért tagjai számára is válságos időszakot jelentettek az első évek az új keretek között.⁷⁵ A visszatérés önfeledt örömét és a magyarországi szellemi

⁷² Uo. Jócsik Lajos (1910–1980): szociológus, publicista, író. A Sarló alapító és vezetőségi tagja, a szociográfiai vándorlások egyik fő szervezője. 1938 után Budapestre költözött és aktívan bekapcsolódott a népi írók mozgalmába. 1940 és 1942 között a *Kelet Népe* szerkesztője, majd 1945–48 között a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője volt. Ezenkívül a csehszlovák–magyar lakosságcsere irányította a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság vezetőjeként. Később politikailag nemkívánatos személy lett és kizorult a közéletből. Fónod, 1997. 144–145.

⁷³ Jócsik Lajos: Selleyi József. *Kelet Népe*. 1941/6. 9.

⁷⁴ „A Belvárosi Kávéházban volt a tanyája a felvidékieknek. A szállodánk pedig a Pannónia volt, ott szálltunk meg, ottan már vártak bennünket olyan barátok, akiket már ismertünk, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, ezekkel barátkoztunk.” Vendégségben Masaryknál. Interjú Boross Zoltánnal. In: Molnár Imre (összeáll.): „Gyűlölködés helyett összefogás”. *Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez*. Somorja: Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2016. 37.

⁷⁵ „De a melankólia hidrája [...] már gyötrő honvágy alakjában fojtogatott az utazás előtti percekben, majd a vonaton. Még jóformán el sem hagytam Pozsonyt, amikor már belém döbbsent a kérdés: *élhetek-e én e város nélkül?* [...] *El kell tehát hagynom a várost, mely felnevelt, melyben 27 év alatt minden megtörtént velem [...]. De mégis el kellett válnom a várostól, nem is egy okból.*

életről alkotott, sok esetben idealizált képet ugyanis csakhamar felváltották a realitások – a magyar szellemi élet konfliktusaival való szembesülés, mely nem könnyítette meg a beilleszkedést a nemzedék számára.⁷⁶

Jócsik Lajos például arról panaszkodott Móriczról írott cikkében, hogy a nemzedék hazatérésének az első időszaka komoly válságot jelentett a Felvidék visszatért értelmisége számára, melyben közrejátszott a szélsőjobboldali ideológia korabeli térnyerése, s a népi nemzedék visszaszorulása is: „*A népi minőségű szellemek rettenetesen szétszóródtak és sokan elhallgattak. Állíthatom, hogy a felvidéki népi minőségű nemzedékből egyedül, egymagam szoltam a folyóiratokban s a lapokban, annak ellenére, hogy sokszor üzenték: jobb lesz hallgatni, vagy teljesen elhallgatni. Az oroszlán barlangjában éltem s egy egész nemzedék igazáért viseltem az ütleget. A felvidéki társakat elvesztettem, az anyaországiakat pedig nem lehetett megtalálni, rettenetesen voltak az első évek.*”⁷⁷ Ebben az időszakban nemcsak a visszacsatolás nehézségei érintették a volt sarlóst, de a népi mozgalomban felmerülő ellentétek is a bizonytalanság érzését keltették benne.⁷⁸ A népi mozgalom krízisei

Huszonhét éves lettem, még mindig ott éltem anyámmal a gyermekkori környezetben, ezernyi megkötöttség közepette. Mintha újból és újból levágták volna a szárnyamat, nem tudtam repülni. [...] Ahogy egyre távolodtam Pozsonytól, ahol elveszett a ködben a vár, a Dóm sziluettje, úgy vált bennem mind tudatosabbá, hogy az én életemben is véget ért, lezárult egy korszak.” Kovács, 1981. 393–395. Vö.: Jócsik 1942.

⁷⁶ Ehhez ld. Filep Tamás Gusztáv: Két előadás a visszatért magyarokról. In: uő: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945.* Pozsony: Kalligram, 2007. 187–221, Simon Attila: Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei. Budapest: Jaffa Kiadó, 2014.

⁷⁷ Jócsik Lajos: Esztendeig vele – esztendeig nélküle (Móricz Zsigmondról). *Sorsunk*, 1943/9. 666.

⁷⁸ 1941-ben közölt cikkében például a Márciusi Front felbomlásáról panaszkodott. Visszatért magyarként különleges megpróbáltatást jelentett számára a magyar írók kritikai megítélése. Azt írta: „*Amint olvasom a cikkeket, a kritikákat és válaszokat, egyre erősebben érzem, hogy nem tudom elfogadni egyik álláspontját sem úgy, hogy szövetségre léphessek vele a másik ellen. Nem tudom ezt megtenni, mégpedig többféle okból. Én hűszerszandós kisebbségi sorból jöttem haza s csak két esztendeje élek itt Budapesten. Nem tudom még elfelejteni a kisebbségi élet iskoláját, mely arra tanított, hogy íróban elsősorban művén keresztül keressem az emberi értékeket s így határozom meg a magam emberi*

miatt Jócsik az új kereteket szinte egyfajta kényszeres „belső emigrációként” élte meg.⁷⁹

A sarlósok számára a visszacsatolást követően kulcsszerepe volt Móricz Zsigmond személyének, aki a nemzedék magyarországi integrálódásában is segítséget jelentett. Dobossy László például kiemelte, hogy Móricz 1938-ban felkereste őt Kassán és felajánlotta neki segítségét az igazoltatása körül felmerülő gondok kapcsán, melynek éppen Dobossy sarlós-múltja volt a legfőbb oka.⁸⁰ Balogh Edgárt, akit rendezetlen állampolgársági ügye miatt 1935-ben Romániába utasítottak ki Csehszlovákiából, már a Sarló mozgalom működése alatt is szoros kapcsolatok fűzték Móriczhoz. Kovács Endre szerint „Móricz Zsigmonddal való barátságát arra akarta felhasználni, hogy részt nyisson az ifjúsági mozgalom számára a Nyugatnál is”.⁸¹ 1940-től pedig folyamatosan levelezett Móricz Zsigmonddal, aki megbízta őt a *Kelet Népe* c. folyóirat erdélyi népszerűsítésével, amelynek 1941-től erdélyi szerkesztője lett.⁸²

Ahogy arra már korábban is utaltunk, a sarlós nemzedék tagjai közül a visszatérést követően a legintenzívebb kapcsolata Móricz

viszonyát is hozzá”. Jócsik Lajos: Jegyzetek. Justh Zsigmond naplója körül. *Kelet Népe*, 1941/5. 7.

⁷⁹ „A nemzedék, a csoport, a front vagy arcvonala csak papíron volt meg, tág szellemi keretet jelentett, társas együttést és személyes ösztönzést, a szellemi ember számára annyira fontos közeget, mely éppen a legnagyobb veszély, a magányosodás ellen nyújt védelmet, ezt a keretet nem találtam sehol. A mi mozgalmunk szétesett, az anyaországit szétfűtták kívülről portált hatások, szinte számot kellett vetni a belső emigráció kényszerével.” Jócsik Lajos: Esztendeig velem – esztendeig nélkülem (Móricz Zsigmondról). *Sorsunk*, 1943/9. 666. Vö.: Uő: 1942, 24.

⁸⁰ Ezenkívül Szabó Zoltánt, a népi csoport egyik kiemelkedő tekintélyét is megemlítette az interjúban, akivel egy közös tanulmányúton is részt vett Párizsban. Gyűlölet helyett megértéssel. Interjú Dobossy Lászlóval. Molnár Imre (összeáll.): „Gyűlölködés helyett összefogás”. *Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez*. Somorja: Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2016. 100.

⁸¹ Kovács Endre: Emlékirat és napló. PIM Kovács Endre hagyatéka.

⁸² Balogh a lappal az 1937-es Vásárhelyi Találkozó frontját is fel akarta újítani. Célként pedig a közös népi munkát tekintette az erdélyi magyarság felemelése érdekében. Balogh Edgár – Móricz Zsigmondnak. Erről ld. Tasi József (vál.): *Móricz Zsigmond, a Kelet népe szerkesztője. Levelek I.* Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1988. 188–189.

Zsigmonddal és a népi írókkal Jócsik Lajosnak volt, aki szintén Budapestre költözött. Ő nemcsak a népi írók mozgalmához társult, hanem a Revíziós Ligában is tevékenykedett, illetve Móricz Zsigmond *Kelet Népe* c. lapjának a szerkesztője volt 1940 nyaratól 1942 elejéig. Móriczsal kötött barátsága hozzásegítette a kisebbségi keretekben szocializálódott értelmiségit magányossága leküzdésében.⁸³ Jócsik feladata a *Kelet Népe* összekötése volt a népi írókkal, ezáltal a különböző áramlatok közös nevezőre hozása. A *Kelet Népe* és a népiek között kialakult szakadék áthidalására véleménye szerint kisebbségi „tisztánlátása” is predesztinálta.⁸⁴ Kovács Endre szintén megemlíttette visszaemlékezésében, hogy miután szembesült a magyarországi népiek korabeli konfliktusaival, ennek feloldását Szabó Pál hozzá intézett levelében ugyancsak a felvidéki értelmiségiek feladatának tekintette. Szabó felszólította Kovácsot, hogy legyen a népi írók kritikusa és segítője a felmerülő ellentétek közepette.⁸⁵ Más kérdés, hogy a határmenti Érsekújvár középiskolai tanáraként Kovács Endre csak igen csekély mértékben tudott bekapcsolódni a népi mozgalom vezető képviselőinek több fronton vívott küzdelmébe. Tény, hogy a felvidékiek sarlós csoportjának tagjai 1939-től kezdve rendszeresen jelen voltak a fővárosi lapok hasábjain, ami azt bizonyítja, hogy a „visszatért magyarok” igyekeztek bekapcsolódni a magyarországi népi írók tevékenységébe, háború előtti és háború alatti szervezkedéseibe, mozgalmába.

A nemzedék tagjainak magyarországi lapok hasábjain rendszeresen megjelentetett írásai szintén azt igazolták, hogy a visszatért magyarok a magyarországi népi írók értékelését és egységesítését 1938-at követően központi feladatuknak, szinte hivatásuknak tekintették. A *Kelet Népe* mellett írásokat közölt többek között Balogh Edgár, Jócsik Lajos, Kovács Endre – például a *Sorsunk* hasábjain, a *Magyar Csillagban*, a *Láthatárban*, a *Magyar Nemzetben*, a *Protestáns Szemlében* vagy az *Ország Útjában*.

A népi mozgalommal való kapcsolatok az irodalmi mellett sokszor mozgalmi és politikai színezetet is kaptak. A nemzedék

⁸³ Jócsik Lajos: Esztendeig vele – esztendeig nélküle (Móricz Zsigmondról). *Sorsunk*, 1943/9. 666-671.

⁸⁴ Uo. 667.

⁸⁵ Kovács Endre: Emlékirat és napló. PIM Kovács Endre hagyatéka.

néhány tagja például részt vett a Soli Deo Gloria Szövetség által 1942 júliusában szervezett balatonszárszói konferencián, ahol személyesen is találkozhattak Németh Lászlóval.⁸⁶ A népi mozgalom egyik legnagyobb hatású írója-ideológusa, aki nem az ország, hanem a magyarság revízióját, reintegrációját tartotta az 1920–1930-as évek fő feladatának, az elszakadt magyarok közé nem csak a magyar kisebbségeket sorolta, hanem az elnyomott helyzetben lévő társadalmi osztályokat is.⁸⁷

Jócsik Lajos nemcsak előadója, de főszervezője is volt az 1942-ben megszervezett Szárszói Napoknak. 1943-ban pedig szintén részt vett a balatonszárszói találkozón, ahol előadást tartott a Dunamedence közgazdasági viszonyainak elemzéséről.⁸⁸ Jócsik 1945-től a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője lett, országgyűlési képviselő, államtitkár. Később a csehszlovák–magyar lakosságcsere irányította a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság vezetőjeként.

⁸⁶ Németh László (1901–1975) a népi írók mozgalmának egyik fő szervezője, ideológusa, aki az erdélyi és a délvideki magyar értelmiségekkel tartott kapcsolatot. Miközben több munkájában is kiemelte a cseh(szlovák) demokratikus fejlődés előnyeit, a szlovákiai magyarokkal csak szórványos kapcsolatai alakultak ki, s elmaradt az Anton Straka által szervezett, romániaihoz hasonló csehszlovákiai körútja is. Erről ld. Nagy Pál: A romániai utirajz vitája. *Korunk*, 2001/5.

<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2001&honap=5&cikk=6605> (letöltés ideje: 2017. 05. 05.) Az 1943-as szárszói beszédében a zsidóságra vonatkozó kijelentései a mai napig befolyással vannak életműve megítélésében. Németh László élete, munkássága. <http://www.nemethlaszlo.eu/elete.html> (letöltés ideje: 2017. 04. 18.)

⁸⁷ „Elszakadt magyarságnak nevezzük a magyarságnak a határokon túl szorult részét. Jogosan. Az erdélyiekkel, felvidékiekkel, vajdaságbeliekkel lassan alig lesz összeköttetésünk; újságunkat, folyóiratunkat nem engedik be. A különféle sorsokba szakadt magyar elem, mely innen alig kap támogatást, alkalmazkodni kénytelen feltételekhez, melyek közt életéért küzd; úgyhogy vitatkozni lehet, mi következik be előbb, a határokkal leszínezelt tagok elüszkösödése vagy a magyarság szétesése négy töredék magyarságra. De nemcsak az idegenben élő magyarság szakadt el. A hazai társadalomban is húzódnak határok, amelyek egy-egy népréteget külön elszakadt sorsba taszítanak.” Az eredetileg az író egyszemélyes folyóiratában, a *Tanúban* megjelent írást ld. Németh László: A magyar rádió feladatai. In: Uő: *Sorskérdések*. Budapest: Magvető Kiadó, 1989. 126–152.

⁸⁸ Erről a *Sorsunk* hasábjain is közölt egy cikket, melyben a harmadikutas mozgalom átalakulásáról írt. Jócsik Lajos: Szárszó. *Sorsunk*, 1943/2. 792–793.

Az Erdélybe kiutasított Balogh – és a MADOSZ – számára is komoly példát jelentett a Márciusi Front.⁸⁹ Azt is hozzá kell azonban tenni, hogy a második bécsi döntést követően felvidéki társaihoz hasonlóan ő is egyre inkább szembesült az erdélyi értelmiség „feloldódásával” a magyarországi szellemi életben.⁹⁰ Ugyanakkor az erdélyi irodalom önálló törekvéseinek „transzilvanista” megújulása is megfigyelhető volt az erdélyiek körében 1943-tól, mely Baloghot új munkára ösztönözte.⁹¹ Ebben mindenképp közrejátszott a magyarországi népi mozgalom leginkább Erdélybe kisugárzó hatása.⁹² S ezt fejezte ki Balogh Edgár szerepvállalása az 1944 őszén megalapított Magyar Népi Szövetségben.⁹³

Összegzés

A tanulmány a Trianon előtti Magyarországon született és jórészt Csehszlovákiában szocializálódott sarlós nemzedék magyarországi kapcsolatrendszerét vizsgálta a második világháború végéig. Az első csehszlovákiai magyar értelmiségi generációs csoport identitásának

⁸⁹ A MADOSZ (Magyar Dolgozók Szövetsége): Romániában az OMP ellenzékékeként működött. 1934 augusztusában a marosvásárhelyi értekezletén önálló politikai szervvé alakult. Vezetői Kurkó Gyárfás, főtítkára pedig Bányai László volt. A román baloldali erőkkkel együttműködött az általános szabadságjogokért. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm#MagyarDolgozókSzövetsége> (letöltés ideje: 2017. 01. 31.)

⁹⁰ Azt írja cikkében: „Ezzel a külön erdélyi realizmus irodalomtörténeti szerepe le is zárult. A harcban és munkában kialakult munkaegyüttes egyedeire bomlott s a bécsi döntés óta az egyetemes magyar szellemi életbe oldódik be. A fiatal erdélyi realisták fel is tűnedeznek már az anyaországbeli lapok és folyóiratok hasábjain: természetes vonzódásuk szerint ama Erdélyben is feledhetetlen Márciusi Front oldalán.” Balogh Edgár: Erdélyi realista írók. *Kelet Népe*, 1941/8. 16.

⁹¹ Balogh Edgár: *Szolgálatban. Egy nemzedék története. 1935–1944*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981. 288.

⁹² Erről ld. bővebben: Bárdi Nándor: A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony: Kalligram, 2015. 11–47.

⁹³ Papp, 2012. 193., Vö.: Bárdi Nándor: *Othon és haza: tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda: Pro-Print, 2013.

kialakításában a prágai, brünni és pozsonyi „csehszlovák” egyetemi közegnek, az erősen baloldali színezetű cseh és szlovák értelmiségi világnak épp úgy fontos szerepe volt, mint a magyar irodalom 1918 előtt elkezdődött, Nyugat körül szerveződött forradalmi megújulásának vagy a hivatalos Magyarországgal szemben a nemzeti kérdés szociális tartalmára fókuszáló népi mozgalomnak.

A Szent-Ivány-féle aktivizmussal időlegesen szimpatizáló, az Országos Keresztényszocialista Párt Szűllő Gézához köthető ellenzéki irányvonalát azonban egyre inkább elutasító mozgalom eszmei változását kezdettől igen nagymértékben befolyásolta a magyarországi értelmiséggel kialakított kapcsolatrendszer.⁹⁴ Ezt jelzik a nemzedék példaképeként választott magyarországi író triász – Ady Endre, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső – életművének általuk érvényesnek tartott üzenete.

A sarlós nemzedék ugyanakkor a népi mozgalom irányvonalát képviselő magyarországi értelmiséggel pozitív kapcsolatokat épített ki. A sarlósok szoros viszonyt ápoltak a Szabó Dezső fiatal híveiből 1925-ben megalakuló budapesti Bartha Miklós Társasággal vagy azzal a Buday György vezetésével működő szegedi Bethlen Miklós Körrel, amely kezdetben határon túli diákokat fogott össze.

A sarlós fiatalokban 1928-at követően mindenesetre egyre erősebbé vált egyfajta baloldali küldetéstudat, s Balogh Edgár elképzeléseinek megfelelően ezt próbálták Magyarország és Erdély felé is kiterjeszteni. Erre utal az 1930-ra kidolgozott Dunai-konföderációs víziójuk is, amelyet Magyarország irányába az 1930. márciusi koszorú-affér alkalmával nyíltan kifejeztek. A koszorú-elhelyezést követően a sarlós fiatalokat a hivatalos Magyarország folyamatos megfigyelés alatt tartotta és nemzeti szempontból megbízhatatlannak ítélte. A magyarországi fiatalokkal való kapcsolatokban többek között ez is egyfajta elhidegülést vont maga után. Ugyanakkor a sarlósok szocialista vonalát Kassák Lajossal való kapcsolatuk erősítette, amely 1929-ben vált a legintenzívebbé

A Sarló 1934-re végleg felbomlott, miután tagjai egy része Balogh Edgár vezetésével a kommunista irányvonalat követte, illetve

⁹⁴ A Szent-Ivány-féle csehszlovákiai magyar aktivista politikáról ld. bővebben: Simon Attila – Tóth László: *Kis lépések nagy politikusa. Szent-Ivány József, a politikus és művelődésszervező*. Somorja: Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2016.

bekapcsolódott a párt munkájába. A szélsőbaloldali ideológiai tájékozódásban a Sarló vezetőjének hatásán kívül olyan további okok is közrejátszottak, mint például a világgazdasági válság, a nemzeti és a szociális problémák felerősödése, Csehszlovákia és Magyarország hivatalos megnyilvánulásai a fiatalok irányába, illetve a szélsőjobboldal előretörése.

Bár a volt sarlósok körében ezután ideológiailag változatos és hullámzó időszak vette kezdetét, a magyarországi népi értelmiséggel való kapcsolatok egyéni úton folytatódtak. Ebben a fiatalokat a magyarországi szellemi élet irányába kifejezett érdeklődésük segítette.

Az 1938-as bécsi döntés után bekövetkezett a nemzedék „szétszóródása”. Ezt ellensúlyozta az egész magyarság irányába vállalt népi célokért való feladatvállalás, mely egyúttal kontinuitást is jelentett a generáció ideológiájában. A magyarországi népiekkel való kapcsolatok főként a Magyarországra került fiatalok esetében erősödtek fel.

A népi írók között elmergesedő konfliktusokban a kisebbségi keretek között felnőtt nemzedék tagjai pedig gyakran egyfajta közvetítőkként, segítőként jelentek meg. Mindenesetre az új, többségi keretek között való beilleszkedést a magyarországi értelmiséggel való kapcsolatok „újrafelfedezése” segítette, s ebben kulcsszerepe volt Móricz Zsigmondnak.

A népi nemzedék „nemzeti összezárkozásának” öröme mellett megjelent ugyanakkor a kisebbségi élet értelmének a megkérdőjelezése is a visszatért nemzedék körében. Ez pedig ellentmondásban állt a kisebbségi elit „messianisztikus” céljaival, amely a „felvidéki szellem” képében bizonyos felsőbbrendűségi érzést is magával hozott. Miközben a visszatértek maguk is új integrációs stratégiákat kerestek, szembesülniük kellett a magyarországi értelmiségi körök sokszínűségével és konfliktusaival, amely tovább árnyalta az anyaországi-elittel szemben kialakított képet.

Ugyanakkor a fiatal értelmiség szellemi-integrációjáról árulkodik aktív mozgalmi szerepvállalásuk. De még inkább ezt húzza alá politikai tevékenységük a népi mozgalom keretein belül.

Felhasznált irodalom

A Magyar Irodalom Arcképcsarnoka. <http://mek.oszk.hu/>

Balogh Edgár: Diáksparlament és magyar jövő. Fokosok diktatúrája. *Új Szó*, 1929. november, 15–6.

Balogh Edgár: Erdélyi realista írók. *Kelet Népe*. 1941/8. 15–16.

Balogh Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék története 1924–1934. Szolgálatban. Egy nemzedék története. 1935–1944.* Budapest: Magvető Kiadó, 1981.

Bárdi Nándor: *Otthon és haza: tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről.* Csíkszereda: Pro-Print, 2013.

Bárdi Nándor: Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban.* Budapest: TLA, 2004. 251–274.

Bárdi Nándor: A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József (szerk.): *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében.* Pozsony: Kalligram, 2015. 11–47.

Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.* Budapest: Püski, 1989.

Brogányi Kálmán: Ifjúsági parlament alakul Magyarországon. *Vetés*, 1929. szeptember, 7.

Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között.* Budapest: L'Harmattan – Atelier, 2006.

Buday György: A szegedi Bethlen Gábor Kör. *Vetés*, 1929. szeptember, 7.

Búcsú a Monarchiától: Berzeviczy Albert naplója, 1914–1920. (Sajtó alá rend., az előszót és jegyzeteket írta Gali Máté.) Budapest: Helikon, 2015.

Cornelius, Deborah: *In Search of the Nation. The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925-1934*. Boulder, Colorado: Social Science Monographs. Distributed by Columbia University Press, 1998.

Csáder László: Kassák Lajos Munka-köre. *Vetés* 1929. szeptember, 6.

Csák Szilárd. Mit ettek korábban diák szentjeink? M. E. K. D. SZ. mekdsz Krisztus egyetlenes.
<http://www.mekdsz.siteset.hu/index.php?m=6979>

Cseke Péter: Sorskérdések hálójában. Ady, Móricz és Szabó Dezső hatása az Erdélyi Fiatalokra. *Kortárs* 2009/4.
<http://www.kortaronline.hu/2009/04/sorskerdesek-halojaban/4217> (Letöltés ideje: 2017. 05. 05.)

Černák, Tomáš: Sociálna situácia a politický konflikt vysokoškolského študentstva v 30. rokoch 20. storočia. *Forum Historiae*. 2015/2. http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/1273455/8_cernak.pdf

Encyklopedie Cojeco.

http://www.cojeco.cz/index.php?detail=1&s_lang=2&id_desc=52984&title=Lev%C3%A1%20fronta (letöltés ideje: 2017. 01. 16.)

Farkas Gyula: Az elszakított magyar ifjúság tíz esztendeje. *Magyar Szemle*, 1928. szeptember-december, 214–220.

Fábián Dániel: Magyarország haladó ifjúsága. A budapesti Bartha Miklós Társaság munkairánya. *Vetés*, 1929. szeptember, 5–6.

Filep Tamás Gusztáv: A “felvidéki szellem”ről és utóéletéről. *Limes*, 2007/2. 109–132.

Filep Tamás Gusztáv: Két előadás a visszatért magyarokról. In: uő: *A humanista voksa. Írások a csehszlovákiai magyar kisebbség történetének köréből 1918–1945*. Pozsony: Kalligram, 2007. 187–221.

Gyűlölet helyett megértéssel. Interjú Dobossy Lászlóval. Molnár Imre (összeáll.): *„Gyűlölködés helyett összefogás”. Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez.* Somorja: Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2016. 63–121.

„...hivatást számított ki magának történelmi helyzetéből.” M. Kiss Sándor. Interjú Balogh Edgárral. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 1981.

Jócsik Lajos: A Sarló kapcsolata magyarországi és erdélyi haladó mozgalmakkal. In: Sándor László (összeáll.): *Ez volt a Sarló.* Kossuth Könyvkiadó – Madách Könyvkiadó, 1978. 159–183.

Jócsik Lajos: Esztendeig vele – esztendeig nélküle (Móricz Zsigmondról). *Sorsunk*, 1943/9. 666–671.

Jócsik Lajos: *Hazatérés tájékozódás.* Pécs: Janus Pannonius Társaság, 1942.

Jócsik Lajos: Jegyzetek. Justh Zsigmond naplója körül. *Kelet Népe*, 1941. 5. sz. 7.

Jócsik Lajos: Nagykúnsági krónika./Győrffy István/. *Kelet Népe*, 1941/14. 7.

Jócsik Lajos: Selleyi József. *Kelet Népe*, 1941/6. 9.

Jócsik Lajos: Szárszó, 1943. 792–793.

K. Horváth Zsolt: Kulturális vonzások és baloldali választások. A Munka-kör és a “társadalmi tér” kettős fogalma, 1928–1932. In: Bíró Annamária–Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások.* Nagyvárad – Budapest: Partium Kiadó, 2014. 257–270.

Kassák Lajos érdekes bemutatkozása Pozsonyban. *A Nap*, 1929. május 28. 8.

Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség. 1919–1945. In: *Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban.* Máriabesenyő: Attraktor, 2012.

- Kiss Róbert Károly – Vajda Tamás: *Egyetemi ifjúsági egyesületek Szegeden 1919 és 1944 között*. Szeged: Universitas Szeged Kiadó, 2012. http://digit.bibl.uszeged.hu/00200/00244/00001/egyetemi_ifjusagi.pdf (letöltés ideje: 2016. december 23.)
- Kodolányi János: A kisebbségi magyarok harca. *Vetés*, 1929. szeptember, 1–2.
- Kovács Endre: *Korszakváltás*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1981.
- Könyves Tóth Kálmán, ifj.: II. Ifjúsági mozgalmak. *Magyar Szemle*, 1929. szeptember – december, 378–383.
- Ladányi Andor: Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma. *Educatio*, 1995/2. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1569.html>
- László Ferenc – Cseke Péter: *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1986.
- M. E. K. D. SZ. *mekdsz Krisztus egyetemes*. <http://www.mekdsz.siteet.hu/index.php?m=6979>
- Nagy Pál: A romániai útirajz vitája. *Korunk*, 2001/5. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2001&honap=5&cikk=6605>
- Németh László: A magyar rádió feladatai, In: Uő: *Sorskérdések*. Budapest: Magvető Kiadó, 1989. 126–152.
- Németh László élete, munkássága. <http://www.nemethlaszlo.eu/elete.html> (letöltés ideje: 2017. 04. 18.) Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon, IV. köt.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.
- OSOBNOSTI.sk <http://www.osobnosti.sk/osobnost/vladimir-clementis-990>
- Papp István: *A magyar népi mozgalom története*. 1920–1990. Budapest: Jaffa Kiadó, 2012.
- Peéry Rezső: Magyar Mesterek. *Vetés*, 1929. április, 6.

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon.

<http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/>

Sebestyén Sándor: *A Bartha Miklós Társaság Története (1925–1933)*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1981.

Simon Attila: *Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013.

Simon Attila – Tóth László: *Kis lépések nagy politikusa. Szent-Ivány József, a politikus és művelődésszervező*. Somorja: Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2016.

Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2014.

Szalatnai Rezső: *Móricz Zsigmond Szlovákiában*. Pozsony: Toldy-Kör, 1943.

Szarka László: *A multiethnikus nemzetállam. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában 1918–1992*. Dunaszerdahely – Pozsony: Kalligram, 2016.

Szlovákiai Magyar Adatbank. A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig.

<http://adatbank.sk/lexikon/csader-laszlo/>

Tasi József: *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*. Budapest: Ecriture–Galéria, 1995.

Tasi József (vál.): *Móricz Zsigmond, a Kelet népe szerkesztője. Levelek I*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1988.

Turczel Lajos: *Két kor mezsgyéjén*. Bratislava: Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1983.

Varga Krisztián: *A harmincas évek politikai rendőrsége Wayand Tibor önvallomásában*. Betekintő, 2010/4.

<http://www.betekinto.hu/en/node/23>

Vendégségben Masaryknál. Interjú Boross Zoltánnal. In: Molnár Imre (összeáll.): „*Gyűlölködés helyett összefogás*”. *Adalékok a két világháború közti csehszlovákiai magyar értelmiségi és diákmozgalmak történetéhez*. Somorja: Történelemtanárok Társulása – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2016. 1–49.

Vígh Károly: A felvidéki Sarló mozgalom története. *Valóság*, 2008/12. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=145&lap=0>

The Czechoslovak Sarló (Sickle) Movement's relations with Hungary
1925-1944
by Ildikó Bajcsi

The study analyses the Hungarian Sarló (Sickle) generation's system of relations between 1925 and 1944. The ideological change of the first generation Hungarian intellectuals in Czechoslovakia was determined by connections with intellectuals in Hungary. Ady, Móricz and Szabó were ideals for the youth. In the second half of 1920s the Sarló (Sickle)-like populist-socialist line was mainly followed by the Bartha Miklós Társaság (Miklós Bartha Society) and Bethlen Gábor Kör (Gábor Bethlen Circle). After the disband of Sarló (Sickle) Movement, relations with Populist Movement continued individually. In this respect we have to emphasize the role of Zsigmond Móricz, called the father of Populists. Dominant role was given to relations, that also promoted to the reintegration of minority generation in Hungary after the Vienna Awards.

Keywords: Sarló (Sickle) Movement, network, Hungary, Populist Movement

SZALAI ANNA¹

Volt egyszer egy magyar színház² Mozaikok Pásztor Béla izraeli magyar nyelvű társulatáról 1953–1957

„C seppsorsomban a zsidó óceán minden megpróbáltatása benne van” – ezt olvassuk Pásztor Béla (1895–1966) töredékben fennmaradt önéletírásában.³ Életútja és pályaképe nemzedéke zsidó művészsorsát példázza. A boldog békeidők végén felnövekvő nemzedék az előző, az emancipáció után született generáció kezdeményezéseihez csatlakozhat, a kapuk kinyíltak, a tehetség, a kitarító szorgalom meghozza az elismerést, a sikert. A századelő szellemi-kulturális közege a vágyott új vagy jobb világ lehetőségének színes palettáját kínálja: a társadalom- és természettudományok feltárára váró területeket, a művészet új kifejezési eszközöket, a politikai-ideológiai mozgalmak igazságot, egyenlőséget hirdetnek. Pásztor Béla a magyar valóságba beépülő, a zsidóságára egyáltalán nem vagy csak későn ébredő nemzedékhez tartozik. Sok kortársához hasonlóan a hon védelmét lelkesen átélő

¹ A szerző irodalomtörténész, a Jeruzsálemi Héber Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Tanulmányok (egykori) oktatási program tudományos főmunkatársa. E-mail: annaszalai@013.net.

² Rafael Pastor támogatásával, a nála őrzött családi archívum felhasználásával készül, apja, Pásztor Béla pályáját és korát feltáró tanulmány rövidített fejezete. A Pásztor-hagyatékban található forrásokhoz nem fűzök jegyzeteket.

³ Pásztor Béla kéziratos önéletrajzának első tíz oldala a családi archívumból került elő: *Tanúvallomás önmagamról* [é. n.]. Bevezetője egy elkallódott vagy lappangó kéziratra utal: „Tulajdonképpen elébe vágok önmagamnak, mert már félig készen van regényem, amelynek a címe: *Akit elárult a hazája*. Hogy a másik fele mikor lesz meg, az a jóisten kegyétől, egészségemtől függ. Ezért szívesen komprimálom sorsomat alábbiakban.” A szöveg a második világháború éveinél ezzel szakad meg: „Egy kora reggel két detektív állított be édesanyám Aréna úti lakására, házkutatást tartottak, revolvert és szocialista iratokat találtak. Letartóztattak.”

katona az első világháborúban, belesodródik a Nagy Háborút követő forradalmakba, de sokakkal ellentétben nem távozik a számonkérés elől. Sokszínű művészi pályájához mindvégig ragaszkodik: újságíró, publicista, színész, rendező, színiiskolai tanár, a némafilmekhez szöveget ír, a hangosfilmeket magyarra fordítja, filmrendező, filmgyárak képviselője, mozik vezetője és műsorszervezője. Gyanútlanul élvezi, és minden tehetségével s szorgalmával építi művészi pályáját. A siker nem is marad el, de annál nagyobb a megrázkódtatás a felismerés pillanatában: a magyar kultúrát gazdagító, a színház és film számtalan műfajában nemzetközi sikerekig jutó pályája sem nyújt védelmet az üldöztetés éveiben, és 1945 után a várva várt boldogabb világ gyanakvó-rágalmazó légköre is magával rántja.

Pásztor Béla nem tartozik a magyar film- vagy színháztörténet gyakran emlegetett alakjai közé, de pályájáról beszámol a korabeli sajtó, a hozzáférhető irattárak is szolgálnak adatokkal, a családi archívum is gazdagítja a mozaikokból összeállítható képet.

Pályakezds

Ákoson született (Acâș, Románia), ahol apja, Berger Jakab hús holdon gazdálkodott. Amikor kiöntött a Kraszna és elvitte az egész termést, a család Budapestre költözött. Pásztor Béla négy testvére már a fővárosban születik. A felsőkereskedelmi érettségi után a jogi kar és a színművészeti akadémia hallgatója, vidéken turnézik. Tanulásvágy, ambíció vonzza a szabadgondolkodó, haladó szellemű fiatalok körébe (Galilei Kör, Társadalomtudományok Szabad Iskolája).

Soproni és pozsonyi színtársulatok színésze és rendezője, onnan vonul be 1915-ben Kolozsvárra. Prágában végzi a tisztii iskolát, az orosz harctérre kerül. Lelkes katona, hadnagy, kétszer megsebesül, hősiességét tíz kitüntetéssel jutalmazták, többek között megkapja az I. és II. osztályú német vaskeresztet. A harctéren is hű marad hivatásához, katonatársai lelkes elismeréssel fogadják a szórakoztatásukra összeállított színházi műsort.⁴

1918 nyarán jogi tanulmányai miatt szabadságra érkezik Budapestre. Az októberi forradalomban Károlyi Mihály

⁴ Kabaré a fronton. *Színházi Élet*, 1916. június 18–25. 7.

magántitkára, a 11-es Katonatanács tagja. A Tanácsköztársaság alatt már nem foglalkozik politikával, visszatér hivatásához. A forradalmak után mégis börtönbe kerül, kommunistagyanúval, majd Tisza István meggyilkolása körülményeinek kivizsgálása során. A 11-es Katonatanács tagjait azzal vádolják, hogy ők tervezték a gyilkosságot, vagy legalábbis tudtak róla. Rövidesen szabadlábra helyezik, de az 1920-ban és 1921-ben megrendezett katonai és polgári perben tanúként kihallgatják.⁵

A két háború között

Visszaemlékezése szerint szociáldemokrata múltjával nehezen talál vissza a hivatásához a film és színház világában, és mégis, 1921 és 1938 között fiatal zsidó művészként meglepő karriert fut be. A Star filmgyár dramaturgja és forgatókönyvírója, újságíró, Rákosi Szidi színiakadémiáján tanít, a Magyar–Osztrák Film Rt. igazgatója, a Corvin Filmszínház főtáskára, a Royal Orfeum részvényese, igazgatója és főrendezője.

1923-ban megnősül, felesége Funk Erzsébet lesz.⁶ Egy ideig Hollandiában élnek, felesége fotóműtermet nyit (vagy átveszi testvére, a korszak kiemelkedő fotóművésze, Angelo műtermét), Pásztor a Tuschinsky filmszínházak (Hága, Amsterdam, Rotterdam) sajtómenedzsere.

Amikor visszatérnek Pestre, Pásztor az amerikai Oriva Film dramaturgja, a berlini UFA⁷ képviselője (1925–1929) és három budapesti filmszínházának vezérigazgatója, a Mozi Egyesület elnöke. A vezetésével működő UFA filmszínházban, az Urániában játszanak Budapesten először hangosfilmet: a vásznon pergő filmet beszélőgép kíséri.

1930-ban a Paramount⁸ filmgyár dramaturgja és lektoraként Berlinbe kerül. A színház és filmvilág legjelesebb magyarországi

⁵ Budapest Főváros Levéltára. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Büntető perek iratai. Gróf Tisza István meggyilkolásában való részvétel gyanúja miatt indított per iratai. HU BFL VII.5.c 7083/1919

⁶ Angelo Bözsike fotóművész (1897–?), Angelo (Funk Pál, 1894–1974) testvére. 1939-ben elválnak.

⁷ Universum Film AG a legjelentősebb németországi filmgyár.

⁸ Paramount Pictures filmvállalat, Zukor Adolf (1873–1976) alapította.

zsidó képviselői dolgoznak a német főváros színházainak és filmgyártóinak, Pásztor sikeres menedzseri munkát is folytat.

1933-ban véget ér a berlini aranykor, a barnaingesek gumibotjainak sérülésnyomaival tér vissza Pestre.⁹ Kor- és sorstársaihoz hasonlóan nem hiszi, hogy Magyarországot is eléri a vész. „Mióta Gömbös revideálta zsidó álláspontját és Horthy Miklós Goldberger Leóval bridzsezett, Stern Samuval¹⁰ parolázott, úgy látszott, nálunk nem fenyeget a hitleráj” – írja önéletrészében.¹¹

A korabeli kritika szerint új műfajt teremt a magyar filmtörténetben. Sorozatban gyártja a századforduló népszínműveinek (Tóth Ede és Csepreghy Ferenc¹² díjnyertes darabjainak) filmadaptációját: *A sárga csikó*,¹³ *A falu rossza*, *A piros bugyelláris* (1936–1937). A népieskedő díszletek és kosztümök, a minduntalan dalra fakadó színészek, a magyarkodó világ az amerikai és angol rendezők igényeit elégíti ki: a népeletből vett cselekmény hazai s nemzetközi sikert arat. Pásztor rendezésében ugyanekkor két vígjáték, humoros, kedves, helyzetkomikumra kihegyezett film is készül: *Forog az idegen*, *Hol alszunk vasárnap?*

1938-ban az első zsidótörvény mindenétől megfosztja. Feketén dolgozik, ezért 1942-ben a filmvilágban ismert társaival együtt Nagykanizsára internálják. Kiszabadul, munkaszolgálat következik, majd nyilas- és németellenes röplapgyártás miatt ismét börtön. Megszökik, bujkál, csillagos házban éri a felszabadulás.

1945 és a vágyott új világ

1945-től a magyar filmgyártás újjászervezésén, újjáélesztésén dolgozik. Januárban, amikor Pest épphogy felszabadul, de Budán még folynak a harcok, a Magyar Művészek Szabad Szervezetének Filmosztálya egyik vezetője, a Hunnia Filmgyár megindításával megbízott rendezők egyike lesz, majd a MAFIRT (Magyar Filmipari

⁹ Lásd többek között *Berlin...*, 2007; *Útközben...*, 2011.

¹⁰ Goldberger Leó (1878–1945) gyáros, a textilipar kiemelkedő alakja, felsőházi tag. Stern Samu (1874–1946) a Magyar Izraeliták Országos Irodája elnöke (1932–1944), a német megszállás után a Zsidó Tanács elnöke.

¹¹ Lásd 3. jegyzet.

¹² Tóth Ede (1844–1876) népszínműíró. Csepreghy Ferenc (1842–1880) író, a Népszínház titkára (1876–1878).

¹³ A forgatókönyvet testvére, Pásztor Lajos írja.

Rt., a Kommunista Párt filmvállalata) művészeti igazgatója, a propagandaosztály vezetője. Dokumentumfilmet készít az amerikai övezetből felelősségre vonásra visszahozott háborús bűnösök Magyarországra érkezéséről,¹⁴ cikket ír a Balázs Béla szerkesztésében megjelenő *Fényszóró* című művészeti hetilapba a nyilas idők filmdiktátorának, Balogh László filmcenzor népbírói tárgyalásáról.¹⁵ Lelkendező kritikában köszönti a háború amerikai hőseinek emléket állító, díjjal jutalmazott *Action in the North Atlantic* című amerikai filmet, Lloyd Bacon alkotását.¹⁶ Többekkel együtt az ideiglenes nemzeti kormány rendeletét, a filmügyeket felügyelő országos bizottság létesítését és tervezett munkakörét éles szavakkal támadja.

Ezek a Pásztor Béla nevéhez fűződő megnyilatkozások az új világ demokratikus légkörének szóló őszinte lelkesedés vagy a kormányrendeletet fogadó kendőzetlen bírálat egy egész nemzedék újjáéledő tenni akarását, a háborút követő gyors talpra állást, az újrakezdést odaadással vállaló magatartást példázzák. Az eufória azonban rövid életű. A terjedő gyanakvó légkörben a felelősségre vonás és ítélkezés ártatlanokat sújt. 1945 nyarán Pásztor Béla egy közeli kollégája körül ideológiai-politikai vádaskodás kerekedik, és Pásztor terhelő vallomást tesz rá. Alig néhány hónappal később Pásztor Bélát gyanúsítják, hanyag munkavégzéssel vádolják, 1946 májusában elbocsátják állásából.

1948-ban ismét megnősül, felesége Wilhelm Magda, Wilhelm Károly¹⁷ lánya. 1949. március végén Pásztor Béla Izraelbe érkezik, felesége később követi.

¹⁴ *Az Amerikai Egyesült Államokból...* MAFIRT Krónika, 10, 1945. október.

¹⁵ Pásztor Béla: Filmdiktátor a Népbíró előtt. *Fényszóró*, 1945. október 31. 6.

¹⁶ *Action in the North Atlantic*, 1943.

¹⁷ Dr. Wilhelm Károly (1886–1951) jogi irodája iparvállalatokat, köztük a Hatvani Cukorgyárat képviselte. A Pesti Izraelita Hitközség egyik vezetője, a német megszállás után a Zsidó Tanács tagja, a nyilas korszak alatt a svájci követség pincéjében bujkál. A felszabadulás után a Magyar Cukoripari Tröszt főigazgatója az államosításig. 1948-ban Svájcba távozik.

*Pályakezdés Izraelben**Színpad*

Pásztor Genovában száll tengerre, az olasz Abbázia hajón érkezik Haifába. Az ország még egyéves sincs, még ki sem heverte az 1948-as függetlenségi háború harcait, még folynak a tárgyalások a szomszéd országokkal a fegyverletételről. Izrael Állam kikiáltásával megnyílnak a kapuk az *olék* [bevándorló] előtt, de a lakhatási, a foglalkoztatási, az ellátási feltételek nem követik a lakosság gyarapodásának ütemét. A lakhelyek szűkösek, az ellátást jegyrendszer szabályozza, a megélhetés kényszere sokak pályamódosításához vezet.

Az Abbázia hajón 1949. március 17-én az asznapi étlapra Pásztor útítársai jegyzik föl jókívánságaikat egy jókedvű *purim*-est (1949. március 15.) élménye után. A „hazatérőt” köszöntik, a filmrendezőnek és a kiváló előadónak köszönik a vidámságot árasztó programot, a derű tanítómesterének az új héber kultúra javát szolgáló, megbecsült alkotómunkát kívánnak a több nyelven följegyzett emléksorok. A hajóútról megőrzött emlék az ötletdús művész alkotókedvét és tervei megvalósításába vetett hitét jelzi. Útközben születik az első színpadi terv – a hajón lejegyzett emléksorokból kiérezhető, önbizalommal várakozó légkört ez a terv nem igazolja, de nem is söpri el.

Pásztor egy külföldön is sikerrel játszott magyarországi sikerdarabhoz nyúl: Indig Ottó a *Torockói menyasszony* című színművét (1931) szeretné bemutatni. A menyasszony származásáról szóló mendemondák a cselekmény során többszöri fordulattal változnak, míg végül kiderül, hogy mégsem zsidó, mégis keresztény. Az útítársak ismerik Pásztor szakmai hírnevét és a darabot is. A lelkes számolgotás, hogy a bemutatótól biztos sikert és hasznot remélhetnek, átragad a hajó magyar nyelvű közönségére. Mire partot érnek, Pásztor ötlete már anyagi támogatókra talál, Izraelben pedig régi barátok várják. A visszaemlékezések szerint a héberre fordított darabot Pásztor németül rendezi. A szabadtéri színpadra tervezett

premiert és a produkciót azonban véglegesen elmossa a bemutató napján rájuk zúduló eső.¹⁸

A korabeli sajtó a tel-avivi állatkertben¹⁹ felépített, majd hatósági rendeletre lebontatott forgószínpadra szánt másik programról, varietéműsorról tud. A műsor Avigdor Hameiri és Nathan Alterman szövegeit is tartalmazza, az összeállításban huszonnyolc színész, énekes, művész, zenész szerepel. Az újságíró megjegyzése valószínűleg helyes: ilyen varietét eddig nem ismert Tel-Aviv.²⁰ Az esemény hirdetése kíváncsisággeltő: „Mi történik májusban az állatkert színpadán?” – kérdi a hatalmas felületre egymás mellé ragasztott plakátok szövege.

A tel-avivi új nyári színpad megnyitására az *Új Kelet* számol be. „Az állatkert tágas területén, kis színpadon és terített asztalok mellett mutatkozott be a Kohav [csillag] együttes Pásztor Béla a nagynevű budapesti színpadi és filmrendező rendezésében. Pásztor európai ízlésű, finom, nívós és hangulatos műsort állított össze és tanított be, nemcsak kiváló izraeli színészekből, de tehetséges új *olékból* álló együttesével.”²¹ A műsorban többek között két színdarabot mutatnak be Feuerstein Emil²² fordításában, színpadra lép bűvész, énekes, akrobata, a pályakezdő Ahuva Zadok és ismert izraeli színészek, köztük Michael Gor.²³ „A Kohav Varieté egészen bizonyosan a város egyik legnépszerűbb szórakozóhelyévé fog fejlődni”²⁴ – fejeződik be a cikk.

A folyamatos siker reményében írott sorokat nem igazolja a jövő. Pásztor keserű csalódással jegyzi föl a lelkesedésében „Állatkerti

¹⁸ Indig Ottó (1890–1969) újságíró, író, színpadi szerző, forgatókönyvíró. Benedek István Gábor: *Vili a Dob utcából...*, 1998.

¹⁹ A mai Gan Hair helyén.

²⁰ *Herut*, 1949. május 27. Avigdor Hameiri (Feuerstein, 1890–1970, 1921-től Erec-Izrael) Izrael-díjas költő, író, fordító, szerkesztő, az első héber satirikus színház alapítója. Nathan Alterman (1910–1970, 1925-től Erec-Izrael) Izrael-díjas költő, író, fordító.

²¹ *Új Kelet*, 1949. június 9.

²² Feuerstein Emil (1912–1993, 1935-től Erec-Izrael) művelődéstörténész, fordító, újságíró, író. Avigdor Hameiri unokaöccse. A Herzl- és Nordau-díj kitüntetettje.

²³ Ahuva Zadok (1928); Michael Gor (1898–1969) a Kameri Színház színésze.

²⁴ (–lay): Megnyílt az állatkerti nyári színpad. *Új Kelet*, 1949. június 9. Valószínűleg Barzilay István (1906–1981, 1938-tól Erec-Izrael) újságíró a cikk szerzője.

Varieté igazgatója” fejléccel nyomtatott angol artistaszerződések mellé: „Milyen optimizmus! Azt hittem, örökké fog tartani!” A vállalkozást első izraeli üzleti kudarcaként könyveli el.

A kezdeti lépéseknek csak egyik kísérlete a tel-avivi állatkert színpadára rendezett varietéműsor. Pásztor Béla ezen kívül is hozott magával kidolgozott tervet, és valószínűleg ez lehetett az eredeti elképzelése: filmrendezőként szeretne bemutatkozni.

Film

Az *Al Hamismar* című lap hamarosan közli az első Pásztorral készített interjút. Az újság képviselőjében Kolb Jenő²⁵ keresi fel. Az interjú minden bizonnyal magyarul folyt, bár héberül jelent meg. Izgatott és állandó munkálkodást, a nemzetközi filmvilág híreit követő szakembert érzékeltetnek a cikket bevezető, Pásztor munkakörnyezetéről szóló sorok. Kolb örömmel nyugtázza, hogy Pásztor nem azok közé az *olék* közé tartozik, akik csak a kezdeti nehézségeket látják. A tehetségében bízó, öntudatos művész beszél vele korábbi film, színház és rendezői sikereiről és válaszol a kérdéseire. Meghívták a cannes-i fesztiválra, *Egy nap Izraelben* címmel szeretne dokumentumfilmet készíteni, és ezzel a filmmel elhozni Izraelnek az első cannes-i díjat.²⁶

Az *Egy nap Izraelben* címen tervezett film nem készül el. De az alapötlet visszatér két másik filmjében.

Izraeli festőkről készül a huszonkét festőt bemutató *A képek beszélnek* (1950) című film. Stábjával bejárja az országot, Dantól Beer-Seváig mindenütt találkozik és interjút készít a legnevesebb festőkkel, filmre veszik a cfati (Safed) művészkolónia életét is. Több témakört szeretne összefonni a filmben: a mindennapok valóságát, az építő erőt, a biblikus tájat, a megművelésre váró hegyoldalt, az elbájoló ifjúságot, a város és falu sokféle típusát, arabokat, műkincseket, keresztény szent helyeket. A „való élet mellé odaállítja annak éterikusan kifinomult vetületét: az újjágyúrt ősi föld csodái

²⁵ Kolb Jenő (Eugene, 1898–1959, 1946-tól Erec-Izrael) színház és képzőművészeti kritikái az *Al Hamismar* című lapban jelennek meg. A Tel-Avivi Szépművészeti Múzeum igazgatója (1952–1959).

²⁶ *Al Hamismar*, 1949. április 6.

által meghíletett művészek alkotásait”.²⁷ A film megismertet a festők életútjával is.

A pénzügyminisztérium támogatásával készül az *Egy ötfontos története* (1951), itt is visszaköszön az *Egy nap Izraelben* filmterv alap gondolata. Cirkusból indul útjára egy új ötfontos bankjegy, amelynek útját Izrael-szerte követi a történet, és bemutatja az országot.²⁸

Nyelvek háborúja

Az újjászülető fiatal országban a film és színház hivatott mestere is újat szeretne teremteni: kamatoztatni eddigi alkotómunkájával megszerzett tudását az alig éledező filmgyártásban. Az első próbálkozásokban – varieté színrevitele, Izraelről és Izraelhez szóló film – találkozik az azonnali beilleszkedés igénye a magával hozott színház-film-szórakoztatás gyakorlati és elméleti tapasztalatával. A közös nyelven, héberül szeretne újat adni a közönségnek, anélkül, hogy a nyelvet vagy a közönséget ismerné. Nem tudni, hogy a varieté kudarca, vagy a tervezett dokumentumfilm helyett kisfilmekre darabolt és pazarolt ötletből fakadó (föltételezhető) elégedetlenség miatt-e, de Pásztor Béla végül mégis lemond a vásznonról és visszatér a színpadra.

A festőkről szóló film háromnyelvű (héber, angol, francia), a tervezett színházban viszont magyarul fognak megszólalni a darabok. Még csak társasági beszédtema a szintársulatot toborzó és magyar nyelvű színházalapítási elképzelés, de már maga a tervezgetés is céltáblájává válik a héber nyelvet féltve védő, és a hetven országból érkezett izraeliek többnyelvűségének létjogosultságát hangoztató tábornak. Az egyik fél elkeseredett küzdelmet folytat a héber nyelv kizárólagos használatáért. A közös nyelv, a héber egyedüli használatát sürgetők úgy gondolják, hogy az *ole* legfontosabb feladata a hébertanulás: mielőbb értse a

²⁷ Barzilay István: „A képek beszélnek”. Egy készülő izraeli film kulisszatitkairól. *Új Kelet*, 1950. november 17.

²⁸ (—i.): *Egy ötfontos története. Hatikva*, 1951. március 2. *Hatikva* a dél-amerikai magyar ajkú zsidóság Buenos Airesben 1946 őszétől kéthetenként, 1951-től hetente megjelenő lapja, főszerkesztő Glück Andor (1903 körül –1982, az 1960-as évektől Izrael). 1949-től működik a lap izraeli szerkesztősége, Pásztor Béla is a szerkesztőség tagja.

mindennapok életét, olvassa az újságot, kapcsolódjon be a kulturális eseményekbe, legyen akadálymentes az érintkezése a környezetével. A másik oldal az *ole* érdekét védi: mindaddig, amíg nem sajátítja el az ország közös nyelvét, saját anyanyelvén kell megtanítani mindarra, ami régi-új otthonában fogadja.

Pásztor többször kifejti, interjúban, újságcikkben, hogy nem a magyar kultúrát terjeszti Izraelben, hanem a héberül még nem értő, magyar anyanyelvű közönségnek szeretne kulturális élményt, szórakozási lehetőséget nyújtani.²⁹ Az otthonérzéshez nem elég lakni és a megélhetésért dolgozni, kikapcsolódásra, derűre, jókedvre is szükség van.

A szerteágazó vitában a közönség vélt vagy valós érdekképviselőiben társadalmi, politikai, sőt gazdasági (az idegen nyelvű újság kiadása, terjesztése hasznot hoz) szempontokra is hivatkoznak, egyesek szigorú rendeleteket is követelnek. A maradék zsidóság féltve őrzött és magával hozott anyanyelvén megszólaló és érthető világa a sajátjuk, de az anyanyelvükön megtörtént és kiheverhetetlenül fájdalmas emlékek miatt az egybeolvadás jelképét, a héber nyelv használatát is védelmükbe veszik.

A vita folyik – a magyar anyanyelvű közönség dönt. A színtársulat létrejön és 1953 nyarán a közönség elé lép, újabb és újabb tagokkal gyarapodik, a nézőtér mindenütt megtelik, „pótszékes ház”-ról számolnak be a kritikusok, a darabokat közkívánatra új helyszíneken is megismétlik, a kritika szerint az újabb és újabb produkciók sikerben mindig felülmúlják az előzőt.³⁰

Pásztor Béla a magyar anyanyelvű közösségben találja meg igazi közönségét. Ráérez a közönség szórakozásigényére, átérzi a nyelvvel viaskodók – minden bizonnyal személyes tapasztalatból is ismert – csalódását: vannak és lesznek, akiknek le kell mondaniuk a művészetet héberül is élvezettel értő nyelvtudásról. De nem mondanak le a színházélményről, és a szórakozási lehetőségekről sem.

²⁹ „A mi célunk magunkkal hozott erőnkéből, magunkkal hozott egyes kis szellemi vagyonunkból mennél kellemesebb, nívósabb, és ha lehet, művészibb szórakozást nyújtani azoknak a testvéreinknek, akik ma még nem, hanem majd csak fognak tudni héberül.” Pásztor Béla: Egyéves az izraeli magyar nyelvű színház. *Új Kelet*, 1954. augusztus 30.

³⁰ Lásd a továbbiakban a bemutatott darabok sajtóvisszhangját.

Pásztor Béla nekik szeretne művészi színvonalú, vidám és örömteli estéket szervezni.

„*Korcsolyát árultam az egyenlítőn*”

1958-ban Izrael függetlenségének tizedik évfordulóját a magyar anyanyelvű közösség könyvvel ünnepli. Visszaemlékezések, versek, *alija* [bevándorlás]-történetek, az elmúlt tíz év művészi-kulturális eseményeinek magyarországi *olékhoz* kapcsolódó összefoglalása, cionizmusról, iparról, politikáról, alkotásokról szóló cikkek sorakoznak a kötetben. Pásztor Béla is megszólal, *Korcsolyát árultam az egyenlítőn* címen eleveníti föl színháza történetét.³¹ Vallomása szerint ő, sokakkal ellentétben, Izraelben is megmaradt a kaptafánál, a betű, a film, a színház világánál.

Izraeli Magyar Nyelvű Színház – olvasható a műsorfüzeteken. De a társulatnak nincs állandó neve, következetlenül, más-más néven említik: színi együttes, színházi együttes, színjátszó társulat. Színház – színház nélkül. Nincs állandó helye sem az előadásoknak, sem a próbáknak. Az előadásokat minden városban másutt fogadják be, moziban, előadóteremben, kultúrházban.

A próbákat Pásztor Béla lakásán, időnként magyar szervezet vagy egyesület helyiségében tartják. Nincs állandó jegyeladó, magánlakásokon, magyar anyanyelvűek tulajdonában működő üzletekben, magyar könyvtárban, időnként moziban, hotelban, Haifában az *Új Kelet* kiadóhivatalában válhatnak jegyet az előadásokra. Mindezt folyamatosan tudatják a közönséggel, az *Új Kelet* rendszeresen, figyelemkeltő helyen és tipográfiával előre jelzi a produkciókat, közli az előadások időpontjáról, helyéről, a jegyvételről, a műsorváltozásról szóló híreket. Nincs megfelelő tömegközlekedés, a nagyobb városok környékén, a kisebb településeken lakó közönség is szeretne eljutni az előadásokra, és hazatérni az előadások után. Pásztor buszokat biztosít a távolban lakók számára, időben hozzák-viszik a közönséget, gondoskodik a telt házról.

Hogyan szállítják a díszletet? A kosztümök elkészítéséért cserébe a műsorfüzetek reklámozzák a szalonokat? A jegyekből befolyó

³¹ Pásztor Béla: *Korcsolyát árultam az egyenlítőn*. In: Züszmann Alfréd (szerk.): *Tízéves Izrael*, 1958. 239–240.

bevétel elegendő gázsi a színészeknek? A magyar *olék* egyesületének (Hitahdut Ole Hungaria, HOH) védnöksége alatt rendezett előadások kapnak némi anyagi támogatást is a szervezettől? A műsorfüzetekben közölt hirdetések fedezik a nyomdaköltséget? Miből fizetik a terembért, a városi és állami adót? A társulat tagjainak, köztük Pásztornak is gondoskodniuk kell a szűkös megélhetésről, mégis néhány előadás bevételét felajánlják a HOH szociális alapja javára.

Ketten segítenek Pásztornak a társulatszervezésben: Eisler Dániel a finanszírozásban, Rosner Miklós az adminisztrációban. A munka nagy részét egyedül végzi, szinte a semmiből szervez színházat. Az előadások szereplői a film- és színházvilágból vagy környékéről érkeznek Izraelbe. Rózsa Marika (Mirjam Nevo) a pesti Magyar Színház, a bécsi Burgtheater tagja, a Kameri Színházban játszik, előadósteket tart, Nordau-díjjal tüntetik ki. Rónai András a híres *Valahol Európában* című film egyik gyerekszereplője, a Kameri és az Ohel Színház, a Habima tagja. Nordau- és Herzl-díjjal tüntetik ki. Stephanidesz Ily a Kolozsvári Nemzeti Színház és Kassa jeles primadonnája. Werner Géza a berlini Reinhardt színházak titkára, a Deutsches Theater segédrendezője. Faragó Sándor Sztármár, Arad, Nagyvárad, Temesvár magyar színházainak tagja. Zahler Erzszi Nagy Endre kabaréjában, Salamon Béla színházában, Nagyváradon lépett föl. Földes Jozsef Budapesten járt színiiskolába, stúdiókban játszott. Sebor János bonviván, Prágában színész és rendező szakon végzett, csehül, szlovákul, németül, magyarul játszik színpadon és filmben. Flóris Lilly Fehér Ilonka hegedűművésznő lánya, rajzol, tervez, hangszereken játszik, Holbán Évához hasonlóan koloratúrszoprán énekes az Operában. Pogány Zsuzsa lírai szoprán, a Zeneművészeti Főiskolán végzett. Jurányi Slomo a Kameri, a Do-Re-Mi színház, a Habima dízlettervezője.³²

Pásztor régi ismerősökre is talál társulatszervezés közben. A vezetésével működő pesti filmszínházban, a némafilm idején Stephanidesz Ily apja, Stephanidesz Károly a közvetlen munkatársa, az előadások karmestere, zeneszerzője. Kálmán Aladár operatőrrel korábban is dolgozott, Berend Gabriellával pesti színpadokon

³² Az együttes tagjairól a Pásztor-hagyatékban és a The National Library of Israel, Jerusalem gyűjteményében őrzött, az előadásokra készült datálatlan műsorfüzetek számolnak be.

találkozott, Horovitz László a pesti színiiskolában Pásztor tanítványa volt. Bihari Arje a Hunnia filmgyárban készítette Pásztor Béla filmjeinek díszleteit. Az évek során változik, bővül a névsor, az 1956/1957-es *alijá*ból is csatlakoznak a Pásztor-együtteshez. Többen közülük, Pásztorhoz hasonlóan, elhagyják Izraelt.

Sok minden hiányzik a színházhoz, de az egyre inkább összezsugoruló társulat sikert arat, az első bemutatótól kezdve melléjük szegődik a színház elengedhetetlen, legfontosabb „kelléke”, a közönség.

Az országot járva Pásztor Béla ismerkedik leendő közönségével is. Az izraeli ezerarcú publikum mindenütt másképp viselkedik, minden városnak más a divatja, modora. Figyeli a tel-avivi Rothschild fasorban sétálókat, a *Kneszet* [Parlament] politizáló közösségét, a focimeccsek drukkerait, a sznob koncertlátogatókat, a megrendítő darabokat és a könnyű bohóckodást kedvelőket, a primitív zene rajongóit. A színházrendező másfél milliós városnak is tekintheti Izraelt, szórakozási igényét a Habimától az Operáig, a kabarétól az operettig igyekezzenek kielégíteni. A két nagy színház, a Habima és a Kameri más-más produkcióval két helyen is színpadra lép ugyanazon az estén, koncertek, szólóestek, német, jiddis, francia, magyar, lengyel, perzsa programok szórakoztatják a sok gondja közt kikapcsolódásra vágyókat.

Nem csak a magyar nyelvű színház járja az országot, a modern ekhósszekerekkel a többi társulat is házhoz viszi az előadásokat. Pásztor találóan jegyzi meg: „A közönség szórakozási 'diaszpórában' van. Szétszórva. Utána kell menni, a helyébe kell szállítani az örömet, a felejtést, a kultúrát.” Városonként más-más fogadtatásra talál a színház. Jeruzsálem óvatos, makacsul spórol a nevetéssel, Tel-Aviv mulat a pénzéért, Haifa nagyváros módjára viselkedik: „Örömmel mennek a színházba, utolsó percben váltják meg a jegyüket. A frász töri a színházi vállalkozót, az utolsó percig nem tudja, telt háza lesz-e vagy sem.”³³

Az izraeli közönséget jellemző leírásokból kitetszik, hogy Pásztor rendszeresen látogatja a színházi előadásokat, rendezvényeket. Cikkei, publicisztikája az otthonérzés büszkeségével figyeli és jegyzi az újjászülető ország rezdüléseit, a színházi kultúrával is elégedett, saját társulata működését is a

³³ Pásztor Béla: Ekhós szekér Izraelben. *Új Kelet*, 1953. szeptember 17.

jövőépítő korszak részének tekinti. „A színház neveli az embereket, megtanítja őket viselkedni, érezni, s érzéseiket közölni tudni. A színházlátogatási láncnak nem szabad megszakadni. Addig, míg az idegen nyelvű *ole* nem tud ivritül, hallgasson színházat számára érthető nyelven, mert ez is a héber színház számára rezerválja, neveli őt – mint jövő héber publikumot. A színházról nem szabad leszokni!”³⁴

Három Molnár Ferenc-darab

Játék a kastélyban, 1953

A magyar színház első premierjét (a HOH védnöksége alatt) Ramat-Ganban a Rama moziban tartja 1953. augusztus 27-én. Pásztor Béla Molnár Ferenc *Játék a kastélyban* című darabjával mutatja be a társulatot. Az ezerkétszáz férőhelyes nézőtér zsúfolásig megtelik, a korabeli híradások szerint az állóhelyek és a beállított pótszékek ellenére százak mondanak le arról, hogy beférjenek. A közönség nyíltszíni tapssal, brávózással fogadja a darabot.³⁵

Társulatszervezés közben Pásztor még nem gondolja, hogy színházalapító és rendezői feladata mellett színészként is hozzájárul az előadások sikeréhez. Az első darab színészgárdájának összeállításakor viszont kiderül, hogy neki is színpadra kell lépnie. A visszhang nem marad el. „A magyar színház életre hívója és megalapítója, Pásztor Béla nemcsak zseniális filmrendezőnek és elsőrangú újságírónak bizonyult, hanem kitűnő színigazgatónak és még kitűnőbb színésznek, mert a Molnár-darab főszerepét olyan tehetségesen és intelligensen játszotta, hogy díszére válhatott volna akármelyik nagy, békebeli pesti művésznek.”³⁶ A következő daraboknál már nem kétséges, hogy a rendező Pásztor Béla nevét ott látjuk a szereplők között is.

³⁴ Uo.

³⁵ A siker folytatódik Haifában az Ora moziban ezerszáz fős zsúfolt nézőtér előtt, majd Jeruzsálemben a Zion Hallban is. A nézőterek szűknek bizonyulnak, közkívánatra megismétlik az előadást Tel-Avivban (Ohel-Sem), Haifában (Ora mozi), Netanja közönsége pedig „valósággal követelte” a színház fellépését, ott a Saron moziban kerül színpadra a darab.

³⁶ H. J. [Halmi József]: Magyar Színház. *Hatikva*, 1953. szeptember 25.

Minden korábbi, a magyar nyelvű színházat ellenző véleményt cáfol az egyértelműen lelkes kritika: bőkezűen szórja a színészek és Pásztor színigazgatói s rendezői munkáját elismerő szavakat. A legnagyobb elismerés talán Marton Gizellától, az *Új Kelet* állandó, értő bírálatokat közlő színikritikusától érkezik: „Minden logikai ellenérvemet – szokják meg az új *olék* a héber nyelv csengését, ne szórakozzanak idegen nyelven, ne éljenek állandóan a szellemi élet mezsgyéjén, stb. – elnyomja az a kialakuló felismerés, hogy ezek az előadások egyenesen jótéteményt jelentenek a magyar *jisuv* [lakosság] bizonyos rétegei számára.” A cikkíró átérzi a helyi és a városok környékéről autóbuszokon, teherautókon érkező közönség őszinte lelkesedését, a színvonalas színházhoz szokott közönség ünneplésében a szellemi élményre vágyó nézők visszajelzését. „A legnagyobb elismerés jár a darab tulajdonképpeni főszereplőjének, Pásztor Bélának, aki Turay társszerzőt alakítja, és a rendezés nem éppen könnyű munkáját végezte. Pásztor nagy rutinnal rendelkező, kítűnő színésznek bizonyul, aki ebben a hálás, de hosszú szerepben néhol 'csortosi'³⁷ magaslatoiba emelkedik.”³⁸

Az előadáshoz készült műsorfüzetben Pásztor egy rövid, *Magyar nyelven Izraelben?* című írásában a magyar színjátszás létjogosultságát soroló érveit ezzel zárja: „Úgy érezzük, hogy kiváló zsidó írók darabjaival csak a kultúra és a nemes szórakozás érdekeit szolgáljuk. Még akkor is, ha ezek a zsidók magyarul írták és mi magyarul játsszuk őket. Játsszák itt ezeket a [zsidó íróktól való] darabokat németül, jiddisül, románul is – sőt a napokban perzsául is.”

A doktor úr, 1953

Alig fejeződnek be a *Játék a kastélyban* előadásai, a Pásztor-társulat már a következő Molnár-darabbal lép színpadra. *A doktor úr* című vígjáték a harmadik Molnár-darab izraeli színpadon. Molnár Ferenc először a *Liliom* című darabjával héberül szólal meg

³⁷ Csontos Gyula (1883–1945) színészpályája sikerei Molnár Ferenc darabjaiban kezdődtek.

³⁸ Marton Gizella: *Játék a kastélyban*. Molnár Ferenc vígjátékának előadása a ramat-gani Rama mozi termében. *Új Kelet*, 1953. augusztus 30.

Izraelben, a Habimában.³⁹ *A doktor úr* október 27-i premierjére Ramat-Ganba várják a közönséget (Rama mozi). Pásztor Béla rendező „játssza Puzsért, a humoros, filozófus, elvetemült, kedves betörőt”.⁴⁰ Telt ház előtt játszik a társulat, nyíltszíni taps honorálja a játékot. Pásztor színészként még a rendezőt is felülmúlja, a színészek színvonala, összjátéka meglepetés.⁴¹

Az egyértelmű lelkesedés nem minden kritikust ragad magával. David Giladinak már az együttes neve sem tetszik: szerinte ez a színház nem színház, csak egy kis társulat, és nem izraeli. A magyar szó a színpadról és a közönség soraiban ülő hölgyek szokatlan eleganciája is zavarja, de az előadás színvonalát mégis elismeri: minden adott ahhoz, hogy a társulat állandó színpadhoz jusson „a héber városban”. Telt házat jósol az együttesnek, Pásztor rendezői és színészi tehetségével magával sodorja a társulatot.⁴² A közönség fenntartás nélkül ünnepel.

A doktor úr műsorfüzetében két héberből fordított kritikát közölnek a *Játék a kastélyban* előadásáról, hogy a magyarul olvasók megismerjék a társulat első produkciójának héber sajtóvisszhangját. A *Hador* újságírója nem ismerte a darabot, nem is tud magyarul, kíváncsiságból nézte meg az előadást. „A színészek olyan tökéletes alakítást produkáltak, hogy még az is feszülten figyelte játékukat, aki a nyelvet nem értette, és mulatott, nevetett, nem csupán szolidaritásból a közönség többi részével.” *A Haboker* az első izraeli magyar nyelvű színházat köszönti. „Az Ohel-Semben tartott előadást a nézőteret az utolsó szélig megtöltő közönség nézte végig. Haifán több százan kénytelenek voltak otthon maradni, mert nem tudtak jegyet szerezni az előadásra.”

³⁹ Márton Lajos: Izraeli levél. *Hatikva*, 1953. október 23.

⁴⁰ *A doktor úr* premierje előtt. *Új Kelet*, 1953. október 26. Az óriási siker után Haifában (Ora mozi, kétszer), Jeruzsálemben (Zion Hall), Tel-Avivban (Ohel-Sem, kétszer) és Netanjában (Saron mozi) is bemutatják a darabot.

⁴¹ m. g. [Marton Gizella]: *A doktor úr*. *Új Kelet*, 1953. október 30.

⁴² David Giladi (1908–2009, 1934-től Erec-Izrael) író, újságíró, fordító. Cikke a több mint ezer férőhelyes tel-avivi Ohel-Semben tartott előadás után íródott. *Maariv*, 1953. november 9.

Az ördög, 1954

Molnár Ferenc szellemes remekműve is színre kerül a Pásztor-társulat előadásában. Két új színészt avatnak a darabban, Faragó Sándort és a húszéves Mülhoffer Juditot, akit két évvel korábban a magyar ajkúak szépségversenyén szépségkirálynőnek választott a hozzáértő zsűri. Ramat-Ganban, az Ordea mozi új színpadán július 4-én tartják a premiert, a kritika elégedetlen a helyi akusztikai adottságokkal. Tel-Avivban az Amerikai Cionisták Háza (ZOA) szabadtéri színpadán adják elő, a színpadot átalakítják erre az estére, felfüggesztett mikrofonok közvetítenek minden egyes szót a hatalmas nézőtérre.⁴³

Marton Gizella elismeréssel szól a darab valamennyi szereplőjéről. Pásztor „finom iróniával és fiatalos mozgékonyssággal” alakítja a nehéz címszerepet, a rendezését külön megdicséri: „A gondos és részletekre menő kidolgozás és prezentálás megérdemelné, hogy a darab sokkal többször menjen, mint amennyire a lehetőségek azt megengedik a magyarul beszélő közönség hiányában.”⁴⁴ Pásztor alakítását percenként felzúgó taps kíséri.

*Revü – Kabaré, 1953–1954**Hanuka*

Hanuka (1953. december 2–9.) alkalmából lép színpadra a Pásztor-társulat revü-művészkabaréja. Várakozás előzi meg „az utóbbi évek kimagasló szenzációjának ígérekző” programot, az est jövedelmét a HOH szociális céljaira ajánlják fel.⁴⁵ Egyfelvonásosok, politikai tréfák, magánszámok, bohózatok, kuplék, szanzonok,

⁴³ Az ördög az Amerikai Cionista Ház szabadtéri színpadán. *Új Kelet*, 1954. július 12. Jeruzsálemben az YMCA termében, Haifában az Ora léghűtéses moziban, majd az Ein-Dor moziban lépnek színpadra, a harmadik haifai előadás a címszereplő meghűlése miatt elmarad. Naharijában a HOH helyi csoportjának rendezvényeként ovációval fogadják a darabot.

⁴⁴ m. g. [Marton Gizella]: *Az ördög*, Molnár Ferenc vígjátéka Pásztor Béla együttesének műsorán. *Új Kelet*, 1954. július 7.

⁴⁵ December 9-én a HOH *hanukai* művészkabaréja. *Új Kelet*, 1953. november 20.

operett, zenei kavalkád váltakozik a műsorban.⁴⁶ A színtársulat *hanuka* estjére tizenhat oldalas műsorfüzet készül, a tel-avivi előadás után a Pilz kávéházban várják az előadás összes részvevőjét a HOH ünnepségére.⁴⁷ A szórakoztató műsort állandóan bővítik, közkívánatra újabb helyszíneken, zsúfolt nézőtér előtt ismétlik, a *hanukára* készült műsort még január közepén is előadják. Színpadra kerül a magyar kabarévilág ismert kettőse, Hacsek (Kálmán Aladár) és Sajó (Werner Géza) is – izraeli köntösben, a naprakész epizódokban visszaköszönnék az eredeti párbeszédék visszatérő, szállóigévé vált mondatai.⁴⁸

Az elismerés nem marad el. A *hanuka* kabaré átütő sikeréről számol be Marton Gizella cikke. Pásztor Béla sokrétű tehetségének köszönhető a műsor lelkes fogadtatása: a műsor egy részét írta vagy fordította, összeállította a programot, rendező, konferanszié, színész. „Pásztor együttesének minden egyes tagjából minden titkos tehetséget felszínre hoz.” A drámai színész komikus, az énekes prózát mond, színészi teljesítményük minden produkcióban tökéletesedik. Elbűvöli a közönséget a kabaré fénykorából, Nóti Károly, Karinthy Frigyes és mások írásaiból válogatott összeállítás, a zenei kavalkád az est fénypontja, ötven év magyarországi zsidó szerzőinek dalai és operett részletei időrendi sorrendben csendülnek föl. Holbán Éva Reinitz-Ady dalokat énekel. A bohózatok, aktuális politikai tréfák sem maradnak el, színre kerül Werner Géza Ben-Gurion paródiája is.⁴⁹

Purim

Március elején már a következő vidám revü előkészületeiről olvasunk, *Kacag az ország* címmel készül Pásztor társulata a *purimra* (március 19.). A színtársulat szinte teljes létszámmal szólaltatja meg

⁴⁶ Tel-Avivban az Ohel-Sem, Haifában az Ora mozi, Jeruzsálemben (két előadás) az YMCA, Kiriat-Haimban a Bet-Haam színpadán látható a műsor. Később a társulat színpadra lép Netanjában (Saron mozi), Ramat-Ganban (Rama mozi), Rison-Lecionban (Tiferet mozi) is.

⁴⁷ Szerdán a magyar színtársulat *hanuka* estje. *Új Kelet*, 1953. december 8. A műsorfüzet ismeretlen.

⁴⁸ Werner Géza jeleneteiből közöl néhányat az *Új Kelet*.

⁴⁹ m. g. [Marton Gizella]: Pásztor Béla *hanuka* kabaréja. *Új Kelet*, 1953. december 13.

a héber szórakoztató irodalom és muzsika jeleseit, az izraeli mindennapokból ellesett hangulattal, humorral, szatírával mulattat. Tel-Avivban az Ohel-Sem színpadán tartják a bemutatót március 11-én.⁵⁰

Hat hónap alatt ez a társulat ötödik műsora. „Megint pótszékes házat kapott az izraeli magyar nyelvű közélet új intézménye, Pásztor Béla színtársulata.” Három óra mókával, kacagással telik és kasszasikert hoz. „A sikerült előadás kellemes meglepetése volt, hogy izes izraeli hangulatot adott, jól kifigurázott *jisuvi* állapotokat, szerényen adagolt cionista szentimentalizmust, errec-izraeli tájfestést és sohasem ízléstelen aktualizálást.” Pásztor a háromórás műsorban fáradhatatlanul konferál, „kár, hogy ilyen könnyelmű bőséggel bánik egészségével és tehetségével! A közönség jókat kacag rajta, és csak kevesen tudják, hogy bizony Pásztor Béla ilyenkor agyondolgozza magát. Mert nemcsak az előadáson, hanem azelőtt is mi mindent tesz be egy ilyen produkcióba!”⁵¹

Az Izraeli Magyar Nyelvű Színház *Kacag az ország, Min neveltünk Mózesről Ben-Gurionig* című produkciójának műsorfüzetében a kétrészes program tizennégy képének tartalomleírásában (héberül is) az izraeli és magyarországi, irodalomból és zenéből nemzetközileg ismert szerzők darabjai sorakoznak. Az együttes zenés bemutatkozását *purimi* vidámságot ígérő konferanszié követi, majd Racine-mű részlete, Lótról szóló kuplé, *Arany a Negevben* című komédia, héber kavalkád, zenés játék, Pásztor magánszáma, humoros dal, Nóti Károly bohózata, komikus izraeli kuplék szórakoztatják a közönséget, végül a *purimi* vidámság jegyében opera-operett paródiával búcsúzik az együttes. Az operaparódia szöveggönyve és a műsorfüzetben olvasható egyik komikus kuplé Pásztor Béla írása.

⁵⁰ A következő előadásokra Haifában (Hadar mozi), Netanjában (Eszter mozi), Rison-Lecionban (Tiferet mozi), Jeruzsálemben (YMCA), majd április 6-án Beer-Sevában (Keren mozi) kerül sor.

⁵¹ (b. i.) [Barzilay István]: *Kacag az ország* – Pásztor Béla színjátszó társulatának *purimi* revüje. *Új Kelet*, 1954. március 15.

Két külföldi darab, 1954, 1955

Külföldi sikerek után Löbl Bözsi elismerő kritikával fogadott fordításában egy bűnügyi drámát, *Előre megfontolt szándékkal* és *A kis kunyhó* című vígjátékot is színpadra állítja a Pásztor-társulat.

A Frederick Knott-darab New York, London, Párizs előkelő színpadain óriási sikert arat, címének (*Dial „M” for Murder*) Pászortól származó találó magyar megfelelőjét kiemelik az előadásról szóló kritikák, és kitűnő színészként mutatják be az együttes új tagját, Sebor Jánost. A társulat éjt nappá téve próbál, hogy a mesterien fölépített, minden pillanatban meglepetést tartogató darabot sikerre vigye. A premiert a magyar nyelvű színház történetében először Netanjában (Eszter mozi) tartják 1954. január 27-én.⁵² Marton Gizella színikritikája dicséri a hátborzongató darabot, a színészeket és összjátékukat, Pásztor kitűnő alakítását. De nem marad el a kritikai megjegyzés: „Reméljük – és erre minden okunk megvan –, hogy a Pásztor-együttes következő produkciója héber darab lesz. Ebben néző és kritikus egyetértenek.”⁵³

A humor, a pikantéria, a szellemes, kalandos történet, André Roussin⁵⁴ nagysikerű vígjátéka, *A kis kunyhó* a szórakozni vágyó közönség minden igényét kielégíti – olvassuk az *Új Kelet*ben a próbák kezdetéről szóló híradásban. Bécsi és salzburgi szereplések után lép az izraeli közönség elé, és először játszik magyarul a vendégszereplésre érkezett főszereplő, Schönwiese Susanne. A darabot új, figyelemfelkeltő reklámfogással hirdetik, az *Új Kelet* lapjain elszórva keretbe foglalják a darab főszereplője, rendezője, írója nevét, majd a Pásztor Béla együttese és Gáti Dezső bemutatja címsor után következnek az előadásokról szóló tudnivalók. A darab színrevitelében Gáti Dezső Pinocchio Concert Managers Co. haifai vállalkozása most először társa a Pásztor-együttesnek. Valószínűleg a külföldi vendégszereplő, illetve a szükséges anyagi fedezet biztosítása hozza létre a társulást. Tel-Avivban, a ZOA szabadtéri színpadán, augusztus 1-én mutatják be a darabot. Ramat-Ganban

⁵² Előre megfontolt szándékkal. *Új Kelet*, 1954. január 18. Február 11-ig Haifában (Ora mozi), Jeruzsálemben (YMCA), Rison-Lecionban (Tiferet mozi), Ramat-Ganban (Rama mozi) kerül színre a bűnügyi történet.

⁵³ m. g. [Marton Gizella]: Előre megfontolt szándékkal. *Új Kelet*, 1954. február 2.

⁵⁴ André Roussin (1911–1987) francia színműíró.

teremhiány miatt nem kerül színre a vígjáték, a bemutatóra a rendezők fenntartanak jegyeket a ramat-gani közönség számára.

A vígjáték hangulatához igazodnak az újságíró próbákat kísérő, szórakoztató epizódjai is. Az egyik szerint a főszereplőre próbált vadonatúj kék estélyi túllruhát Pásztor vandál módon letépi, hiába visong és jajgat a ruhaszalonnal személyzete és Pásztor öt éves kislánya, a darab szerint hajótörés tépázta meg az estélyi ruhát – a színpad nem csaphatja be a nézőt. A következő epizód is mulattathatja a lap olvasóit, Pásztor a lakásán tartott próbára hívja meg az újságírót, és a lépcsőház visszhangzik a rendező feleségének szóló dörgedelmeitől – a családi jelenet előtt talán elmenekülhetne a vendég, de nincs miért, a próba hangjai, a színdarab házaspárjának jelenete hallatszik ki a lakásból.⁵⁵

A bemutatót követő kritika a szellemes francia vígjáték párizsi színpadok színvonalára emlékeztető előadásáról számol be, a vendégszereplő főhősnő rendkívüli tehetsége és világvárosi színpadokon szerzett rutinja mellett Pásztor Béla alakításáról, művészetének csúcsteljesítményéről és a kitűnően szórakozó közönségről ír Marton Gizella.⁵⁶ A haifai és jeruzsálemi előadás remeklése után a sikersorozat sajnálatosan megszakad. A vendégszereplő Schönwiese Susanne betegsége miatt a tervezett további előadások elmaradnak.

Két magyar vígjáték, 1954

A bűnügyi dráma után kerül bemutatásra egy magyar vígjáték, Bús-Fekete László *János* című darabja. Pásztor együttese a *Játék a kastélyban* sikerét is túlszárnyalja a bécsi, berlini, New York-i színpadi szenzáció előadásával. A társadalmi szatíra nem először kerül színre Izraelben, három évvel korábban Feuerstein Emil fordításában a Kameri már előadta héberül.⁵⁷ A Pásztor-társulat

⁵⁵ (b. i.) [Barzilay István]: Ruhatépés és más pikáns dolgok a kis kunyhó körül. *Új Kelet*, 1955. július 31.

⁵⁶ m. g. [Marton Gizella]: A kis kunyhó. A Pásztor-együttes és Gáti Dezső bemutatásában. *Új Kelet*, 1955. augusztus 3.

⁵⁷ János – Bús-Fekete László vígjátéka a magyar nyelvű színház műsorán. *Új Kelet*, 1954. április 12.

április 27-én tartja a darab tel-avivi premierjét az Ohel-Sem színpadán.⁵⁸

A *János* premierje előzeteseként a darab szereplői nyilatkoznak az *Új Kelet*ben szerepükről, ez kedvező alkalom a társulat két új tagja, Lévy Erzsébet és Gáti Imre bemutatására.⁵⁹ A tel-avivi premier közönsége ünnepel, a kritika a magyar nyelvű színtársulat eddigi legjobb produkciójának tartja az előadást. „Derű és jókedv uralkodott a nézőtérén, hangos nevetés és sok nyíltszíni taps szakította meg a szellemes darabot és a színészek játékát.” Haifában a siker fokozódik, a „színházra szomjas nézőtér” együtt él a darabbal, minden poént honorál. A vígjátékot a színészek élvezettel adják elő, játékuk és Pásztor kimagasló színvonalú hiteles alakítása újabb elismerést hoz a társulatnak.⁶⁰

Időrendben a *János* után egy Molnár-darab, *Az ördög kerül színre*, és ezt követi László Aladár kacagtató színműve, *A becsületes megaláló* 1954 augusztusában. A darabot a HOH védnöksége alatt állítják színpadra, a címszerepet Rónai András játssza. A tel-avivi ZOA szabadtéri színpadán, augusztus 30-án mutatják be.⁶¹ A női főszerepet a társulat új tagja, Berend Gabriella alakítja.⁶²

Egy éve működik Pásztor Béla színháza, a László-vígjáték a társulat nyolcadik produkciója. 1954-ben szünet nélkül, egymás után kerülnek színpadra az újabb darabok, januárban még játsszák a *hanukai kabarét*, és már bemutatják a bűnügyi drámát, márciusban a *purimi* revü kerül műsorra, április–májusban Bús-Fekete darabja, június–júliusban a következő Molnár-darab, augusztus–szeptemberben László Aladár vígjátéka. Szinte hihetetlen, hogy a kedvezőtlen körülmények mellett hogyan érték el a sikersorozatot.

⁵⁸ Ezt követik a haifai (Ora és Ein-Dor mozi), a jeruzsálemi (YMCA), a ramatgani (Rama mozi), a naharijai (Centrál mozi) és a netanjai (Eszter mozi) előadások. Közkívánatra kerül sor a haifai második előadásra, a tel-avivi ZOA léghűtéses színháztermében is megismétlik a darabot.

⁵⁹ A *János* szereplői szerepükről. *Új Kelet*, 1954. április 21.

⁶⁰ Marton Gizella: *János*, Bús-Fekete László vígjátéka a Pásztor Béla együttes színpadán. *Új Kelet*, 1954. április 30. A *János* közönségikere. *Új Kelet*, 1954. május 6.

⁶¹ Haifában (Ora mozi), Naharijában (Amfiteátrum), Jeruzsálemben (YMCA), Netanjában (Eszter mozi), Ramat-Ganban (Rama mozi) játsszák szeptember közepéig.

⁶² Rónai András magyarul játszik. *Új Kelet*, 1954. augusztus 8. Berend Gabriella az új magyar vígjáték női főszereplője. *Új Kelet*, 1954. augusztus 10.

Bársony Rózsi vendégszereplése, 1954–1956

László Aladár vígjátékának bemutatása után kezdődhetett a Pásztor–Gáti-társulás, Bársony Rózsi és Schönwiese Susanne külföldi művészek vendégszereplését Pásztor Béla önerőből minden bizonnyal nem vállalhatta, a színház repertoárját pedig valószínűleg a külföldi színpadi sikereiről híres vendégművészek szerepeltetésével kívánta frissíteni vagy még vonzóbbá tenni.

Hétnyelvű dal- és tánccsereplés

Bársony Rózsi tervezett izraeli látogatásáról 1954 novemberében ad hírt először az izraeli magyar sajtó. Európa legelső szubrettje hét nyelven, angolul, héberül, románul, franciául, olaszul, „svájciul” és magyarul előadott dal- és tánccserepléssel lép az izraeli közönség elé. Nyilatkozata szerint alig várja, hogy az izraeli közönség előtt fellépjen, slágerekkel, tánccal, operett-szerepekkel igyekezzen feledtetni a nehéz időket.⁶³ A fellépéshez előkészülnek izraeli partnerei, az előadások időpontját kitűzik, a jegyek elkelnek – és akkor Pásztor Béla egy német nyelvű táviratot kap Bársony Rózsitól, és a hátoldalára ráírja: „Egy dokumentum, amelynek következményei hatezer fontba kerültek. Pásztor.”

Bársony Rózsi zürichi szereplés közben megsérül a színpadon, Bécsben az orvosok izraeli útja elhalasztása mellett döntenek, és csak 1955. január 6-án érkezik meg begipszelt lábbal az El-Al bécsi járatával a lodi repülőtérré. Gáti Dezső ment érte Bécsbe, hogy a tízórás (!) repülőúton segítse a művésznőt. A repülőtéren Pásztor Béla és társulata, újságírók, tisztelők várják.⁶⁴ A héber sajtó is hírt ad érkezéséről. A *Maariv* tudósítása emlékezteti az olvasókat, hogy a zsidó operett-szerző Ábrahám Pál Bársony Rózsinak írta az operettjeit. Az operett-csillagot Triesztben, a nemzetközi fesztiválon az operett királynője megérdemelt címmel tüntették ki. A héber sajtó kiemeli, hogy a vendéglátó ország kedvéért Bársony Rózsi héber

⁶³ Dal- és tánccsereplés hét nyelven. *Új Kelet*, 1954. november 4. Mit hoz Bársony Rózsi. *Új Kelet*, 1954. november 8.

⁶⁴ Bársony Rózsi megérkezett Izraelbe. *Új Kelet*, 1955. január 7.

dalokat is énekel, és a magyar nyelvű közönség szinte az összes jegyet elkapkodta.⁶⁵

1955. február 9-én kezdődik a 21-ig tervezett előadássorozat.⁶⁶ Bársony Rózsi hétnyelvű dal- és táncparádéjában fellép Sam Samelly és tíztagú zenekara, tíz szólista, a művésznő táncpartnere Maurius del Mario és Sárdi András. A műsorba kerül többek között Bársony Rózsi duettje Pásztor Bélával magyarul, Faragó Sándorral románul. A további számok közül a héber nyelvre Josef Golanddal⁶⁷ a rádióban is elhangzik, akrobaták, szólisták szerepelnek, hat nyelven csendülnek föl az 1900-as évek slágerei.

A műsor-összeállítás a korábbi *hanukai* és *purimi* revühöz hasonlóan Pásztor első varieté-próbálkozására emlékeztet. A magyar nyelvű színház megvalósult programjai mellett a rendező nem mond le a sok műfajú revüről, a színes, látványos, művészi színvonalú könnyed szórakoztatásról. A közönséget az Európa-szerte ünnevelt operettprimadonna személye, szenzációs ruhatára is vonzza, Pásztor Béla és társulata eddigi osztatlan sikere csak növeli az előadásokat megelőző izgatottságot. A jegyek országsszerte ismét elkelnek.

Bársony Rózsi izraeli vendégszereplése nem csak a magyar anyanyelvűek ünnepe. A premier napján a héber és idegen nyelvű sajtó fogadást rendez a Park Szállóban, az osztrák főkonzul, a Pásztor-társulat is részt vesz az eseményen, Josef Goland mutatja be Bársony Rózsit, Pásztor Béla rövid beszédet mond.⁶⁸

Az Ohel-Sem színpadán a Pásztor-társulat és Gáti Dezső mutatja be Bársony Rózsit a zsúfolásig megtelt nézőtérre azoknak, akik európai színpadokról még nem ismernék vagy filmszerepben még nem látták volna. Az előadásról beszámoló újságíró ismeri a művésznő életútját, és csodálattal adózik a pályája csúcán ünnevelt, életvidám, csupa humor operett-énekes és táncakrobata Bársony

⁶⁵ *Herut*, 1955. január 7. *Maariv*, 1955. január 25.

⁶⁶ A premier Tel-Avivban az Ohel-Sem színpadán, majd Haifában (May mozi), Kiriat-Haimban (Bet-Haam), Jeruzsálemben (Edison mozi), Ramat-Ganban (Rama mozi), Rison-Lecionban (Tiferet mozi), Beer-Sevában (Keren mozi), Netanjában (Saron mozi) adják elő. Tel-Avivban és Ramat-Ganban még egyszer, Haifában még kétszer ismétlik az előadást, a mentőszolgálat rendezésében pedig április 8-án Tiberiasban az Aviv teremben mutatják be.

⁶⁷ Josef Goland (1907–1973, 1924-től Erec-Izrael) énekes, komikus.

⁶⁸ Bársony Rózsi bemutatkozott az izraeli sajtónak. A ma esti bemutaton új zeneszerzőt is avatnak az Ohel-Semben. *Új Kelet*, 1955. február 9.

Rózsinnak. A *Maariv* cikkírója szerint minden egyes szám után kitörő lelkesedéssel ünneplik a művésznőt, a közönség nagy része magyar anyanyelvű, de a műsor nagy része nem magyarul hangzik el.⁶⁹

A héber sajtóban a *Maariv* újságírója, Azaria Rapaport cikke többször visszatérnek az operett királynőjének izraeli diadalútjára. Ámulattal adózik a varázslatos, hétnyelvű műsornak. De nem csak a vendégművész nő énekel több nyelven, a műsört két nyelven konferálják, Pásztor az est „hivatalos” nyelvén, magyarul, Goland héberül konferál. Bársony Rózsit több cikk is példaképként állítja az izraeli színházak és színészek elé.⁷⁰

Én és a kisöcsém

A fergetegetes sikerrel, telt házak előtt fellépő Bársony Rózsinnak közben újabb darabra is készül. Szilágyi László és Eisemann Mihály *Én és a kisöcsém* című darabjában a kettős főszerepet, önmagát és kisöccsét játssza. A darab szereplői a Pásztor-társulat tagjai, a premier Ramat-Ganban a Rama moziban tartják március 15-én.⁷¹

Az operett sikerét jelzi, hogy az *Új Keletben* Pataki László az állandó, klasszikus koncerteket ismertető Zeneélet című rovatában ír az *Én és a kisöcsém* bemutatójáról. A könnyű műfaj nagy művészetét ünnepli a cikk, Bársony Rózsinnak a kettős főszerepet elragadóan alakítja, és magával ragadja szereplőtársait. „Pásztor Béla, kinek gördülékeny, ötletes rendezése eddigi előadásai közül a legsikerültebb volt, mint Zolestyák lakáj vált be kitűnően.”⁷² A közönség végigkacagja az előadást, remekül mulat, szünni nem akaró tapssal jutalmazza az élvezetes est szereplőit.

A *Maariv*ban már a premier másnapján megjelenik Azaria Rapaport cikke mellett Bársony Rózsinnak és Jozsef Goland között

⁶⁹ pl.: Bársony Rózsinnak. *Új Kelet*, 1955. február 11.; *Maariv*, 1955. február 10.

⁷⁰ Azaria Rapaport: Az operett királynője hét nyelven. *Maariv*, 1955. február 15., 20. Bársony Rózsinnak izraeli kritikái. *Új Kelet*, 1955. március 4.

⁷¹ A következő előadásokat Haifában (Ora mozi), Kiriat-Haimban (Bet-Haam), Rison-Lecionban (Tiferet mozi), Jeruzsálemben (Edison mozi), Netanjában (Saron mozi). Április 5-ig Ramat-Ganban még kétszer, Haifában és Rison-Lecionban még egyszer ismétlik az előadást. A tel-avivi közönség számára a ramat-gani előadásra biztosítanak helyet.

⁷² Pataki László: Én és a kisöcsém bemutatója. Színház Bársony Rózsinnak körül. *Új Kelet*, 1955. március 18.

fényképe a hírrel, Bársony Rózsi Jozsef Golanddal együtt héberül is szeretné eljátszani a darabot.⁷³

Az ünnepelt primadonna meghatottan fogadja az izraeli közönség szeretetteljes ünneplését, és viszonozza a meleg fogadtatást a Dan Hotelban március 29-én rendezett gálaesttel. Az est háziasszonyaként fellép a nemzetközi művészarádjában.⁷⁴

A különleges gonddal rendezett estélyre telefonigénylés után ajánlott levélben küldik el a selyemkelmére nyomtatott, névre szóló meghívókat. A korlátozott számú közönség asztalt foglalhat, a hotellel előzetesen megállapított „polgári” áron fogyaszthat. A nemzetközi varietére párizsi, svéd vendégművészek is érkeznek, fellépnek a Pásztor-együttes tagjai, az esten Pásztor Béla konferál és a szálló kibővített zenekara játszik. Bársony Rózsi a búcsúkoncerten kívánságműsort ad.⁷⁵ Az ünnepélyes búcsú ezzel nem ér véget. Április közepén a ZOA újjáépített szabadtéri színpadán a Pásztor-társulat és Gáti Dezső rendezésében Bársony Rózsi hétnyelvű dal- és táncparádéja kibővített műsorában héber énekesek, komikusok, jemeni néptáncsoport búcsúzik a művésznőtől.

Rendkívüli siker övezi a vendégszereplést, Pásztor Béla és társulata mindvégig részese az ünneplésnek. Az izraeli héber és magyar sajtó szüntelen lelkesedéssel ontja a Bársony Rózsi zsúfolt programjáról szóló beszámolókat.

Ekkor váratlanul megjelenik egy hír az *Új Kelet*ben: magyar nyelvű színészek új, szövetkezeti alapon szervezett szintársulatot létesítettek. Csak a társulati forma új, a színészek többsége a Pásztor-társulat régi tagja: Stephanidesz Ily, Faragó Sándor, Földes Jozsef. A ZOA szabadtéri színpadán mutatják be Eisemann Mihály operettjét, *Egy csók és más semmi*. Jeruzsálemben, Haifában, Rison-Lecionban is előadják a darabot Stephanidesz Ily rendezésében.⁷⁶

Az izraeli magyar nyelvű színjátszás első válságjelei lappanganak talán az Új Színház színrelépése mögött, lehetséges, hogy a társulat néhány tagja Pásztor rövidebb, színháztól távol töltött időszakát használja ki az együttes feloszlására. Május végén derül ki az *Új Kelet* cikkéből, hogy a következő évadot előkészítő Pásztor Béla

⁷³ *Maariv*, 1955. március 16.

⁷⁴ *Új Kelet*, 1955. március 18.

⁷⁵ Bársony Rózsi gálaestje a Dan Hotelban. *Új Kelet*, 1955. március 22., 25. *Maariv*, 1955. március 27.

⁷⁶ Új színház – régi nevek. *Új Kelet*, 1955. május 13.

könnyebb műtét után felépült. Világhírű művészekkel tárgyal, szerződik, angolul és magyarul előadott műsorokat tervez, Bársony Rózsi héber fellépését készíti elő.

Velencei vakáció

1955 szeptemberében ismét megérkezik Bársony Rózsi. A repülőtéren filmoperatőrök, a Do-Re-Mi Színház és a Pásztor-társulat vezetősége fogadja, közös produkciójuk az *Én és a kisöcsém* héber előadása *Velencei vakáció* címen.⁷⁷ A Park Szálló nagytermében a HOH műsoros fogadóestet rendez a művésznő tiszteletére, Rónai András és a Do-Re-Mi Színház színészei lépnek fel, Pásztor Béla konferál, a műsor után tánc következik.

Izgalom övezi Bársony Rózsi héber fellépését a közönség és a sajtó körében. Az operett fordítója, Feuerstein Emil élő példaként állítja Bársony Rózsi a héberül tanulók és a színészek elé, páratlan erőfeszítéssel tanulta meg a szöveget, anélkül, hogy értené – igaz, a darab minden mondatát kiválóan ismeri magyarul. November 10-től december végéig számos városban játsszák a darabot, vannak napok, amikor kétszer is előadják az operettet.⁷⁸

Háromórás élvezet az operett-csillag héber előadását látni és hallani – írja Azaria Rapaport a bemutató után. Mario del Marius és Jozsef Goland a partnere, héber kiejtésével a társulat nem héber anyanyelvű tagjainak kiejtésén is javított.⁷⁹ Egy következő cikk a *Maariv*-ban már *Bársony Rózsi a héber színésznő* címmel jelenik meg. A nyelvtanulás rejtelméről olvashatunk a cikkben. Szövegtanulás közben álmatlanság és szédülés gyötörte a művésznőt, naponta kitört a nyelve az új szavak magolása közben. Az első előadásokon időnként eltűntek számára a szavak a szövegből, németül fordult a sűgőhöz, de az annyit nevetett a közönséggel együtt a darabon, hogy nem tudott segíteni. Bársony Rózsi átugrott

⁷⁷ Bársony Rózsi héberül fog játszani. *Új Kelet*, 1955. szeptember 23.

⁷⁸ Ramat-Gan, Haifa, Tiberias, Hedera, Netanja, Kiriat-Mockin, Petah-Tikva, Herzlia, Jeruzsálem, Ramle, Rehovot, Rison-Lecion, Afula, Kfar-Szaba, Holon, Beer-Seva az előadások színhelye.

⁷⁹ Azaria Rapaport cikke. *Maariv*, 1955. november 22.

néhány mondatot. Azóta már kisebb improvizációkat is megenged magának héberül.⁸⁰ A *Velencei vakációt* százegyszer játszotta el.

Janika

Néhány hónappal később, 1956 februárjában a Pásztor-társulat Gáti Dezső rendezésében újabb darab próbáit kezdi meg. Bársony Rózsi ismét kettős főszerepben lép színre, a *Janika* című zenés komédiában önmagát és a kisfiát alakítja. A sajtóból kiderül, hogy a Pásztor-együttesnél ismét változás történt. Nem számolnak be sem az Új Színház további produkciójáról, sem a társulat feloszlásáról, csak megjegyzik, hogy Stephanidesz Ilyt, Bársony Rózsi partnerét a *Janikában*, rég nem látta a közönség.⁸¹

A bemutatót február 20-ra tervezik a Rama moziban, megkezdődik a „roham”, mindenki igyekszik jegyhez jutni.⁸²

A bemutatót végigkacagja a közönség, a kritika elismeréssel és bírálattal fogadja az előadást. Nemrégiben az *Én és a kisöcsém* hasonló trükkökkel szórakoztatta a publikumot, de Bársony Rózsit, Pásztor dramaturgi fantáziáját, színészi, rendezői teljesítményét elhalmozzák dicsérettel.⁸³

Bársony Rózsi ismét gálaesten búcsúzik az izraeli közönségtől. 1956. március 20-án a tel-avivi Dan Hotelban, 22-én a haifai Zion Hotelban az est háziasszonya, művészi program és bál várja a közönséget.

Jávor Pál, 1956

A vendégművészek közül, akiknek meghívásáról Pásztor egy évvel korábban nyilatkozott, senki sem érkezik meg, sem önálló, sem a magyar nyelvű színtársulattal közös fellépésre. De eljön Jávor Pál és a Gáti Dezső Concert Managers Co. bemutatásában a Molnár Ferenc darab, a *Liliom* címszerepét játssza el a Pásztor-társulat

⁸⁰ Tikva Weinstock: Bársony Rózsi a héber színésznő. *Maariv*, 1955. december 14.

⁸¹ Bársony Rózsi – magyarul. *Új Kelet*, 1956. február 6.

⁸² Ramat-Gan (kétzer) után Haifa (May mozi, kétzer), Tel-Aviv (Ohel-Sem), Jeruzsálem (Edison mozi), Netanja (Saron mozi), Kiriat-Haim (Bet-Haam), Rison-Lecion (Tiferet mozi, kétzer) következik március 18-ig.

⁸³ pl.: Janika – A Pásztor-társulat bemutatója. *Új Kelet*, 1956. február 24.

tagjaival. A színmű stáblistájában Pásztor nevét nem találjuk, Jávor Pál rendezi a darabot, rendezőasszisztens Rónai András. Az augusztus 15-i premierre Ramat-Ganban (Rama mozi, kétszer) már július végén minden jegy elkelt.⁸⁴

Az előadásról szóló kritikát Pásztor Béla írja. Intim kapcsolatot érez Molnár Ferencsel minden alkalommal, amikor írásaiba belefűzi a nevét. A *Liliom* előadása Pásztor számára most is a szerzőt idézi meg: meghatottan nézhetett le a Rama termére, ahol „héberország” színpadán világjáró hőse magyarul szólal meg. A rutinos rendező néhány könnyedén megformált mondattal az egész darabot és címszereplőjét az olvasó elé állítja, a monumentális kis csirkefogó, a bonyolult szerkezet, az élethez való hasonlóság teszi a már klasszikus darabot igazi színházzá. Az izraeli közönség ajándéka Jávor találkozása a szereppel. Pásztor a Jávor-Liliom előadás nézője, megilletődés is bujkál a sorok között, amikor Rózsa Marika alakításához hozzáteszi: büszkék arra, hogy ilyen tehetséget adnak át a héber színpadnak. És ahogy a társulata tagjainak színpadi teljesítményét sorra veszi, mintha búcsúzna az eltelt évek munkájától: „nem volt hiábavaló fáradság ezt a kis együttest sok gond és munka közepette évek alatt is összekovácsolni, egybehangolni.”⁸⁵

Az izraeli magyar nyelvű színtársulatot többször bírálják amiatt, hogy nem közelíti közönségét a héber kultúrához és színházhoz. Pásztor társulata műsorkínálatával igyekszik válaszolni a kritikai észrevételekre. A revüműsorokban keverednek a magyar és héber számok, a magyar és a héber nyelvű színjátszás repertoárja pedig több ponton is találkozik. A *Liliom* Jávor vendégszereplésével kerül a magyar társulat műsorába, de három évvel korábban héberül játsszák a Habimában, Pásztor akkor is cikket ír a darabról. 1954-ben magyarul kerül színre Bús-Fekete László *János* című társadalmi szatírája, három évvel korábban a Kameri adja elő héberül, Feuerstein Emil fordításában. A francia darabot, *A kis kunyhót* a Pásztor-társulat adja elő magyarul, három évvel később a Do-Re-Mi

⁸⁴ A következő előadásokat Haifában (May mozi, háromszor), Tel-Avivban (ZOA kertje, kétszer), Rison-Lecionban (Tiferet mozi), Netanjában (Saron mozi), Jeruzsálemben (Edison mozi), Kiriát-Haimban (Bet-Haam) tartják szeptember 3-ig.

⁸⁵ Pásztor Béla: *Liliom* – Jávor Pál. *Új Kelet*, 1956. augusztus 17. A cikk mellett az előadáson készült fényképek.

Színházban *Hárman egy szigeten* címen héberül kerül színre. Az operett-világ magyar és héber megszólaltatása között Bársony Rózsi az élő kapocs. A Pásztor-társulat működésének utolsó, minden előző sikert túlszárnyaló darabját, az *Anna Frank naplóját* néhány hónappal a magyar bemutató előtt kezdi játszani a Habima héberül.

Anna Frank naplója, 1957

1957. január 29-én az államelnök, az izraeli parlament, a kormány és a diplomáciai testület jelenlétében mutatja be a Habima az *Anna Frank naplóját*. A napló színpadi feldolgozása, Frances Goodrich és Albert Hackett remeklése már bejárta a világot, az európai zsidóság tragédiájának irodalmi megszólaltatása ezzel a művel kiemelkedő sikert aratott. A Habima repertoárjában is az egyik legnagyobb siker.

Júliusban a magyar anyanyelvű közönség kívánságára és Lebovitz Bernard⁸⁶ sürgetésére a Pásztor-társulat programra tűzi a színművet. A darabot Feuerstein Emil fordítja magyarra, lelkesítő tanácsokkal kíséri a társulat munkáját, az együttes megkezdí a próbákat. Címszereplő az izraeli színjátszás közismert művésze, Rózsa Marika. A darab rendezője, Pásztor Béla az apa, Stephanidesz Ily pedig az anya szerepében lép színpadra. A bonyolult, ötletes díszlet Jurányi Slomo munkája.⁸⁷

Augusztus közepén a hirdetés új grafikai megoldásával, távirat formában közli a társulat a közönséggel a díszpremier helyét és idejét: Tel-Aviv, Ohel-Sem, augusztus 31. A bemutatót megelőzi az izraeli rádió magyar adásában, Márton Lajos rendezésében a darab főszereplőivel készített hangjáték.⁸⁸

⁸⁶ Lebovitz Bernard a színház menedzselését és adminisztrációját intézi.

⁸⁷ Anna Frank naplója magyar színpadon Izraelben. *Új Kelet*, 1957. július 1. Anna Frank naplója. Augusztus végén lesz a magyar bemutató Izraelben. *Új Kelet*, 1957. augusztus 12.

⁸⁸ Márton Lajos (1910–1977, 1945-től Erec-Izrael) történész, újságíró, az izraeli rádió magyar és román adásának vezetője. *Új Kelet*, 1957. augusztus 29. Pásztor Béla Magyar Színjátszó Együttese október végéig fellép a darabbal Jeruzsálemben (Edison mozi), Haifában (Ora mozi, kétszer), Netanjában (Saron mozi), Ramat-Ganban (Rama mozi), Rison-Lecionban, Beer-Sevában, Naharijában, Migdal-Askelonban (Maor mozi), és egy újabb előadással Tel-Avivban (Ohel-Sem).

Szeptemberben a nagyünnepek előtt megszakítják az előadásorozatot, október végén tel-avivi és haifai búcsúelőadáson zárulna a sikersorozat, de az utolsó, október 24-i haifai előadás náthajárvány miatt elmarad.

A Habima is műsoron tartja a darabot héberül, és viszi körbe ugyanazokra a helyekre, ahol a magyar társulat diadalútja is folytatódik Anna Frank történetével.

A hiányosan megmaradt műsorfüzetben Lebovitz Bernard írásából csak az utolsó sorok olvashatók, így ír a darabról: „Társulatunk szent kötelességének tartotta a darab előadását az izraeli magyar *jisuv* számára. Nem csak szórakoztatni akarunk. Emlékeztetni is!”

Az újságcikkek a próbák menetébe is bepillantást engednek. A szerepek elemzése, az egyéniségek kidolgozása a felkészülés része – a darab tíz szereplője tíz szóban jellemzi az *Új Kelet* hasábjain a karaktereket.⁸⁹ Az egyik próbára a tel-avivi HOH nagytermében Pásztor Jurányi Slomo díszlettervének kicsinyített másával érkeznek: több helyszínre osztott padláshelyiség, rozoga bútorok, kopott falak és ajtók. A színészek a próba közben a díszlet elé állnak, a rendező Pásztor legtöbbször azért szól közbe, mert a szenvedélyek túl magasra csapnak.⁹⁰

Az előadás beharangozása a már ismert reklámfogásokkal zajlik, kis keretekben elszórva jelennek meg az *Új Kelet* hasábjain a szereplők és szerepük rövid emlékeztetője, a nemzetközi sajtó kritikáiból kiemelt egy-egy mondat. Az *Anna Frank naplója* színrevitelének előkészítésével párhuzamosan hasonló hirdetési dömping lepi el az újságot, Gáti Dezső Concert Managers Co. rendezésében, Greguss Zoltán vendégszereplésével adják elő Steinbeck *Egerek és emberek* című darabját.

A Habima a százhatvanadik előadásnál tart, amikor a Pásztor-társulat magyarul is színre viszi az *Anna Frank naplóját*. „Az a szándék vezette ezt a lelkes kis társulatot, hogy igazi templommá tegyék Thalia templomát – és valóban azzá tették – olyan előadás produkálásával, amelyre csak egyetlen jelzöt lehet alkalmazni:

⁸⁹ Az Anna Frank naplója tíz szereplője tíz szót mond szerepéről. *Új Kelet*, 1957. augusztus 28.

⁹⁰ Sásdi Tibor: Egy délelőtt az Anna Frank naplója próbáján. *Új Kelet*, 1957. augusztus 21.

példás. Nemcsak relatív elbírálásban és a nehéz helyi körülmények figyelembevételével, hanem más Anna Frank-előadásokkal való összehasonlításban is: példás” – írja Barzilay István. „Pásztor Béla színpadán a rettegés és félelem akkor is érződött, amikor vidám kacaj viharzott a színpadon és a nézőtérben is. A négy részre osztott színen egyszerre néha több helyen is folyó párbeszéddek és cselekmények harmonikusan kapcsolódtak egybe, nagy és architektonikus egységben. A szívbemarkoló *hanuka*-jelenet azért rázta meg annyira a nézőt, mert nem volt benne csináltság, hanem nemes rendezési szándék és művészi színjátszás. Az előadás azért volt egyöntetű és zökkenőmentes, mert a rendező gondos ollója lenyeste róla mindazt, ami ezt a harmonikus összhangot megzavarhatta volna.”⁹¹ Rózsa Marika egyetlen hamis hang vagy fölösleges mozdulat nélküli játéka, Pásztor egyszerű gesztusai, Stephanidesz Ily drámai, nemes előkelősége a siker záloga.

Pásztor Béla számára is felejthetetlen pillanatok nyújt az előadás, a *hanuka*-jelenet meghatottságát a színpadon és a nézőtérben is átérzik. „Azt hiszem, ezt a darabot újra el fogom játszani Izraelben, az azóta nagyon megnövekedett, és remélhetően még gyarapodó magyar zsidó *jisuv* előtt” – írja a *Korcsolyát árultam az egyenlítőn* című visszaemlékezésében.

De erre nem került sor. Amikor ezek a sorok megjelennek, már az *Új Kelet* berlini tudósítója, és egy filmszerepet alakít: primás a Kálmán Imre életét bemutató német filmben.⁹²

Utóhang

Pásztor Béla 1958. január 24-én érkezik Berlinbe. Az *Anna Frank naplója* rendkívüli sikerét izraeli tartózkodása utolsó hónapjaiban még követi néhány kabarékísérlés. Az 1956 őszi magyarországi események után érkezőkkel megnövekszik a magyar anyanyelvű közönség, és a jelek szerint a szórakoztató, külső vagy belső cenzúra gátja nélkül kimondható kabaré, szatíra lehetőségét habzsolják. Ez a felszabadult életérzés jelentkezik az állandó magyar nyelvű kabarészínháznak beharangozott Vidám Színpad

⁹¹ Barzilay István: Anna Frank naplója Pásztor Béla társulatának előadásában. *Új Kelet*, 1957. szeptember 2.

⁹² *Der Czardas König. Die Emmerich Kalman Story*, 1958.

alapításában. A színház vezetője Pásztor Béla és Havas László, a klasszikus magyar kabaré és az izraeli csípős humor szintézisét szeretnék megvalósítani a *Szójkosár nélkül* címen összeállított első műsorral. A színház házi szerzője és a konferanszié a vendégművész Gommermann István. Az első izraeli magyar vicclapot, a *Szabad száj* című összeállítást csak az előadásokon árulják.⁹⁵ A háromórás műsort tomboló sikerrel, táblás házak előtt mutatják be.

Pásztor Béla első Berlini notesze [1958.] január 30. dátummal jelenik meg az *Új Kelet*ben. Szintársulata szétszóródik, az együttes tagjai egy ideig még alkalmi műsorokban föllépnek, legtöbbször visszavonulnak a színpadtól.

1958 januárjában, visszatekintve az elmúlt évre és az 1956/57-es évadra, az *Új Kelet* részleges adatokat közöl az izraeli polgár kulturális életéről. Az ország összlakossága még nem éri el a kétmilliót. Száznyolcvanegy moziban egy év alatt csaknem huszonnyolc millió néző fordult meg. A négy nagy (héber) színház több mint kétezer előadást tartott. Huszonöt (ebből tizennégy héber) napilap hét közben háromszázhatvan ezer, hétvégén négyszázharmincezer példányban jelenik meg.

A magyar anyanyelvűek száma 1948 és 1953 között hozzávetőlegesen negyvenezerről száznegyven ezer főre ugrik. A magyar szintársulatról nem készül felmérés, de Pásztor visszaemlékezése szerint a jiddis színház mellett egyedül a magyar működött folyamatosan, a lengyel nyelvűek megelégedtek a jiddis színházzal, a németek pedig a felolvasószínházzal. Pásztor Béla társulata 1953 augusztusa és 1957 októbere között tizenhárom magyar nyelvű produkciót állít színpadra. Bársony Rózsi első fellépését ismétlik meg legtöbbször (tizenhárom alkalom), az *Én és a kisöcsém* tizenegy, a *Janika* és az *Anna Frank naplója* tíz-tíz előadást ér meg. A Gáti Dezső Concert Managers Co. szervezésében Jávor Pál vendégjátéka tizenegyszer, Greguss Zoltán vendégszereplése hatszor kerül színre. Egy-egy teremben ezer-ezerhatszáz néző foglal helyet.

⁹⁵ Gommermann István (1930–2016) humorista, dalszöveg- és forgatókönyvíró. –b–: Magyar nyelvű kabaré Izraelben. *Új Kelet*, 1957. október 24. –bp–: Vajúdnak a hegyek, s egy kabaré születik..., *Új Kelet*, 1957. november 8. Valószínűleg Benedek Pál (1931–1998, 1957-től Izrael) újságíró cikkei. A *Szabad száj* című vicclapnak nem került elő példánya.

Az előadások reklámja és a róluk szóló cikkek a független, párton kívüli *Új Kelet*ben jelennek meg, hét közben tizenötezer, hétvégén és ünnepen huszonötezer példányban. Lehet, hogy helyenként a lelkesedéstől fűtött, túlzott dicséretekkel, de szüntelen figyelemmel kísérik a rendkívüli körülmények között kimagasló eredményt felmutató magyar nyelvű színtársulat működését.

Felhasznált irodalom

Az Amerikai Egyesült Államokból megérkezett a háborús bűnösök második szállítmánya, MAFIRT Krónika 10., 1945. október.
<http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=6037>

Balázs Béla (főszerk.): *Fényszóró*, 1945–1946.
<http://epa.oszk.hu/01900/01982>

Benedek István Gábor: *Vili a Dob utcából*, Bentzur Vilmos életregénye és magánkiadása, 1998.

Berlin, „Nekünk ma Berlin a Párizsunk”, Magyar írók Berlin-élménye, 1900–1933, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2007. Kiállítás katalógus.

Hatikva hetilap, Buenos Aires, 1949–1958. The National Library of Israel, Jerusalem.

Historical Jewish Press, The National Library of Israel, Jerusalem.
<http://web.nli.org.il/sites/JPress/English/Pages/default.aspx>

Incze Sándor (szerk.): *Színház Élet*, 1916–1938
<http://epa.oszk.hu/02300/02343>

Új Kelet napilap, Tel-Aviv, 1949–1966. A diaszpóra zsidósága és a holokauszt kutatóintézet könyvtára. Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Faculty of Jewish Studies, The Israel and Golda Koschitzky Department of Jewish History and Contemporary Jewry.

Útközben, Cfát (Izrael), A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, 2011.
<http://baderech.hjm.org.il/Default.aspx/Hu>

Züszmann Alfréd (szerk.): *Tízéves Izrael, Jubileumi évkönyv*, Tel-Aviv: Az Idősebb Dolgozók Szövetsége, 1958.

Once upon a time there was a Hungarian theater
Mosaics on Béla Pásztor's Hungarian-speaking company in Israel
1953-1957
by Anna Szalai

Béla Pásztor (1895–1966), actor, theater and film director, journalist, was a well-known figure in the Hungarian film industry in the 1920s, but became forgotten in film and theater history. He emigrated to Israel in 1949 and became the founder, director and actor of a Hungarian-speaking theater company that was established in 1953 in Israel. Hungarian film and theater history talks about his life and his theater very rarely and often with mistakes. This research for the first time presents his works on the basis of contemporary media, library and archival sources and his personal bequest. The paper is a concise version of a chapter from my forthcoming book dedicated to the life story of Béla Pásztor in the context of movie- and theater history during the 1920s-1960s.

Keywords: Tisza-lawsuit, UFA, Paramount, Israel, Hungarian theater

CORINA L. PETRESCU¹

Egy másik 1956 A romániai jiddis színház 80 éve

1 1956 decemberében ünnepelte a bukaresti Teatrul Evreiesc de Stat („Állami Zsidó Színház” / TES) a jiddis színjátszás születésének nyolcvanadik évfordulóját. Az ünnepség alkalmából felkértek egy szerkesztőbizottságot arra, hogy kétnyelvű emlékkötetet adjanak ki, amely még 1956-ban meg is jelent: *Optzeci de ani de teatru evreiesc în România 1876–1956 / Akhtsik yor yidish teater in Ruménye 1876–1956*² („A zsidó színház nyolcvan éve Romániában, 1876–1956”).³ A könyv előszavából derül csak ki, hogy a kötet szerkesztői Iosif Erenkrantz, Iosif Faerstein, Sulem Rubinger és Schoss-Roman voltak. A könyv ma több nemzetközi könyvtárban is megtalálható, ami arra enged következtetni, hogy nem csupán egy szűk kör kapta ajándékba, hanem viszonylag széles körben terjesztették. Ahogyan a kétnyelvű cím is sugallja, a könyv két részből áll: nagyjából ugyanaz az anyag szerepel benne románul és jiddisül. Az intézmény nevében és a könyv címében szereplő „teatru evreiesc” (szó szerinti fordításban „zsidó színház”) kifejezés valójában azt jelentette, hogy „jiddis színház”, és kifejezetten jiddis nyelvű előadásokra vonatkozott.

Írásomban azt vizsgálom, hogy ez az emlékkötet hogyan tükrözi a romániai jiddis színház körüli szereplők viszonyát a jiddis színház történetéhez, illetve a Román Népköztársaság ötvenes

¹ Corina Petrescu germanista, University of Mississippi (USA), docens, E-mail: petrescu@olemiss.edu.. A jelen cikk a 2015/2016-os tanévben, az Institute for Advanced Study (CEU, Budapest) ösztöndíjasaként végzett kutatásainak eredményeképp született meg.

² A cikkben a jiddis címek a YIVO rendszere szerinti, angolos átírásban szerepelnek.

³ *Optzeci de ani de teatru evreiesc in România 1876–1956 / Akhtsik yor yidish teater in Ruménye 1876–1956*. Bukarest: Întreprinderea Poligrafică, 1956.

évekbeli kultúrpolitikájához.⁴ A kötet szerzői, akik 1956-ban mind aktív szereplői voltak a romániai jiddis színházi életnek, közvetve elismerték ugyan, hogy a színház állami irányítás és cenzúra alatt állt, de egyetértettek abban, hogy a biztonság, amit a színház állami intézményként élvezett, megért bizonyos áldozatokat. Ez érvényes volt mind a repertoár vonatkozásában (a jiddis klasszikusok mellett az állam kommunista ideológiát hirdető darabokat is színpadra állították), mind az előadásmód tekintetében (a szocialista realizmuson kívül minden másfajta színészi játékot elutasítottak).

A kötet megjelenéséhez vezető események jobban érthetők a romániai jiddis színház történetének és a romániai zsidók viharos történelmének ismeretében.

A jiddis színház atyja, Abraham Goldfaden (1840–1908) a cári Oroszország területén született, hagyományos zsidó oktatásban részesült, majd a *haszkala* (zsidó felvilágosodás) eszméinek hatása alá került. Kelet-Európa több nagyvárosában is élt, többek között Iaşiban (Jászvásár) és Bukarestben, majd 1904-ben végleg New Yorkba költözött. Héberül és jiddisül írt verseket és drámákat, mintegy negyven színdarab szerzője. A jiddis színpad számára írt szövegeiben a komikus elemeket ötvözte a saját *haszkala*-oktatásának megfelelő didaktikus céllal.⁵ Nem rendelkezett sem állandó társulattal, sem színházzal, de lelkes közönség fogadta őt és vándortársulatát minden fellépéskor. Romániában a jiddis színjátszás 1940-ig alkalmi vándortársulatok előadásait jelentette.

A román állam 1940. augusztus 8-án fogadta el a nürnbergihez hasonló faji törvényt (2650. sz.), ami alapján meghatározták, hogy ki a zsidó.⁶ Az állam ezután jelentősen korlátozta a zsidók jogait és a zsidó közéletet. Azt ugyan nem engedélyezte a román állam 1940 nyara után sem, hogy a zsidókat a lengyelországi táborokba deportálják, de Havasalföldről, Moldovából és Dél-Erdélyből

⁴ Egy újabb kötet, amely kikerüli az ideológiai körülményeket és az 1944–1948 közötti időszakokkal való szembenézést: Teşu Solomovici: *Istoria Teatrului Evreiesc din România. Yiddish Theatre in Romania*. Editura Teşu, Bucureşti, 2004.

⁵ Nahma Sandrow: *The Father of Yiddish Theater*. *Zamir* 2003 Fall, 9–15.

⁶ Lya Benjamin (szerk.): *Evreii din România între anii 1940–1944*. Bukarest: Hasefer, 1993. 46.

kényszermunkára és munkatáborokba vitték őket, Bessarábiából és Bukovinából pedig Transznisztriába telepítették őket.⁷

1940 nyarától betiltották a magántársulatok fellépéseit, és csak egyetlen zsidó társulat számára engedélyezték a működést.⁸ Így jött létre egy olyan zsidó társulat, ahol kizárólag zsidók játszhattak. Az előadások számára a Sala Barașeum („Barașeum Terem”) volt az engedélyezett helyszín, és így lett a színház neve Sala Barașeum – Teatru Evreesc („Barașeum Terem – Zsidó Színház”), röviden: Barașeum. Az előadások nyelve nem jiddis volt, hanem román. A társulat tagjai korábban elsősorban román színpadokon játszottak,⁹ a jiddis társulatok színészeinek nagy részét ugyanis vagy kényszermunkára vitték, vagy Transznisztriába deportálták.¹⁰ A színészeknek a Barașeum a túlélés lehetőségét jelentette, de egyben vigaszt és szórakozást is nyújtott a nehéz időkben – ezt az is bizonyítja, hogy a színház legnagyobb sikerei a zsidó szerzők által írt vagy adaptált revük és varieték voltak.¹¹

1944. augusztus 23-án Románia átállt a náci Németország mellől a szövetséges hatalmak oldalára. A román zsidók számára ez a felszabadulást jelentette, és lassan újra visszatért az élet a zsidó közösségekbe. A remény is újjáéledt: 1944 és 1947 közötti átmeneti időszakban újra megjelentek a két világháború közötti román

⁷ Radu Ioanid: *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*. Chicago: Ivan R. Dee, 2008.

⁸ Felix Aderca 1940. október 16-án kelt levele a romániai színházak és operaházak főigazgatójának, hivatkozással az 1940. október 8-i 9335. rendelet jóváhagyására, mely egyetlen zsidó színház létrehozását engedélyezte Aderca vezetésével. *Arhivele Naționale Istorice Centrale* (ANIC / Román Nemzeti Levéltár), 12/1941, 95.

⁹ Ennek bizonyítására érdemes összehasonlítani a Drámai és Lírai Színészek Szervezetének 1940. július 14-i listáját a román magántársulatokban játszó zsidó színészekről (ASR, 40/1940, 61–62.) azoknak a színészeknek a felsorolásával, akik a *Company of Jewish Artists in Romania* társulatot alapították 1941. január 19-én (ASR, 12/1941, 77).

¹⁰ Lásd például Sevilla Pastor esetét, *Arhiva Centrului pentru Studiul Istoriei Evreilor din România-ban* (Román Zsidóság Történetének Kutatóközpontja / ACSIER), 8/94.

¹¹ Israil Bercovici: *O sută de ani de teatru evreiesc în România*. 2. kiadás. Bukarest: Editura Integral, 1998. 271–274. Bercovici romániai jiddis színháztörténeti műve először 1976-ban jelent meg jiddisül, majd 1982-ben románul. Lásd még „Și s-au dus ca vântul...” – *un documentar făcut cu ultimii supraviețuitori ai Teatrului Barașeum (1941-1944)*, rendezte Radu Gabrea, 2011.

közéletet meghatározó politikai, kulturális és ideológiai trendek. Mindennek ellenére sokan tartottak attól, hogy újra felerősödik az antiszemitizmus, és sokaknak voltak kétségeik romániai helyzetükkel és jövőjükkel kapcsolatban.¹² A politikai diskurzus antiszemita és xenofób tendenciái elidegenítették a zsidókat a történelmi pártoktól, és ez sokszor olyanokat is a kommunisták felé taszított, akik egyébként nem feltétlenül lettek volna baloldali beállítottságúak. Különösen azért, mert a kommunisták ezekben az időkben még igen óvatosan választották meg szlogenjeiket és jelszavaikat, elsősorban az összefogás fontosságát hangsúlyozták, nemzeti és nemzetiségi szinten egyaránt.¹³ Ennek megfelelően alakultak meg az egyes nemzetiségi közösségeken belül az úgynevezett demokratikus bizottságok, amelyek tagjai baloldali és kommunista beállítottságúak voltak, és az volt a feladatuk, hogy a kommunizmus mellett mozgósítsanak. Így jött létre 1945. június 7-én a Comitetul Democrat Evreesc („Zsidó Demokratikus Bizottság”, CDE) is.¹⁴ Kulturális szempontból a bizottság feladata a jiddis nyelv és kultúra terjesztése volt, különösen a cionisták által propagált héberrel szemben, mert a jiddisben látták a zsidó szellemiség valódi kifejezőeszközét.

1944 augusztusát követően a Barașeum megszűnt, és a színészek vagy visszatértek azokba a társulatokba, amelyekben 1940 előtt játszottak, vagy új magántársulatokat alapítottak.¹⁵ A Barașeum előadóterme pedig kiadóvá vált, és különböző társulatok bérelték ki – anyagi helyzetük függvényében egy-egy előadásra vagy akár egy egész évadra.

1944 után több új jiddis színtársulat is alakult Bukarestben, ahol a színészek és a közönség nagy része is túlélte a háborút. Az egyik 1944. szeptember 15-én mutatkozott be Sholem Alekhem *Mentshn*

¹² Rotman, Liviu: *Evreii din România în perioada comunistă 1944–1965*. Iași: Polirom, 2004. 29–30.

¹³ Dinu C. Giurescu: *Imposibila încercare. Greva regală, 1945*. Bukarest: Editura Enciclopedică, 1999.

¹⁴ Hildrun Glass: *Minderheit zwischen zwei Diktaturen. Zur Geschichte der Juden in Rumänien 1944–1949*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2002. 139–146.

¹⁵ Például Leny Caler és George Vraca megalapították a *Teatru Victoria-t* („Győzelem Színház”), lásd Leny Caler: *Artistul și oglinda–repertoriu, roluri și parteneri de neuitat*. Bukarest: Universal Dalsi, 2004. 117.

(„*Emberék*”) című egyfelvonásos darabjával, valamint Moris Rosenfeld, Yitskhok Leybush Peretz és Eliezer Steinberg verseivel, a társulat vezetője Iso Schapira volt.¹⁶ Ezen kívül működött még a *Nayer Yidisher Teater* („Új Jiddis Színház”)¹⁷ és a *Yidisher Kinstler Ansambl* („Jiddis Művészek Egyesülete”),¹⁸ továbbá az 1945 júliusában létrejött *Yidisher Kultur Farband Teater* („Jiddis Kulturális Szövetség Színháza”),¹⁹ valamint az 1946. május 1-jén megalakult, magát progresszív színházként meghatározó *Bukarester Yidisher Folks-Teater* („Bukaresti Jiddis Népszínház”).²⁰

A jiddis társulatok igyekeztek elnyerni a közönség tetszését, fennmaradni a város kulturális térképén. Kulcskérdés volt a számukra, hogy mindehhez megfelelő, és ha lehet, állandó előadótermet találjanak. Hamarosan a Barașeum lett a legnépszerűbb helyszín, hiszen egyrészt a zsidónegyed szívében helyezkedett el, másrészt 1940 és 1944 között ez volt a *zsidó színház*.

A második világháború után a romániai jiddis kultúra igen változatos volt ugyan, de a legtöbb résztvevő kötődött valamilyen módon a *Yidisher Kultur Farband* („Jiddis Kulturális Szövetség” / YKUF) nevű baloldali ernyőszervezethez. Az YKUF eredetileg még 1937-ben jött létre a besszarábiai, moldovai és máramarosi zsidók kulturális szükségleteinek kielégítésére,²¹ majd 1944 augusztusát követően költözött Bukarestbe.²² Az elérhető levéltári dokumentumok alapján nem egyértelmű, hogy milyen szerepet tölthettek be az új román hatóságok abban, hogy az YKUF vált a jiddis kultúra zászlóvivőjévé. Az mindenesetre bizonyos, hogy az YKUF közvetlenül a CDE 1945. júniusi megalakulását követően létrehozott egy színházat, valamint 1946-ban elindította a *YKUF-Bleter* („*YKUF-lapok*”) című folyóiratot is. A színház és a folyóirat

¹⁶ Bercovici, 1998. 197.

¹⁷ A társulat vezetői A. Samuelly-Sandu és Boris Segal voltak. L. a *Fetiță dulce* („Édes leány”) c. előadás színlapját, ACSIER, 9/79, 31.

¹⁸ Ezt a társulatot Mauriciu Sekler irányította. L. a *Dorșyung* („*Falusi fiú*”) c. darab ajánlóját a *Neamul Evreeesc*-ben („*A zsidó rokon*”), ACSIER, 9/79, [számozatlan oldal].

¹⁹ Meghívó egy jiddis színházról szóló vitára, ACSIER, 9/79, 1.

²⁰ Megjegyzések a jiddis színházi életről, ACSIER, 9/79, 1 és 27.

²¹ „Stenograma ședinței cu conducerea CDE din ziua de 16 martie 1953”, ASR, CDE, 23/1953, 15.

²² Bercovici, 1998. 197.

ugyanazon ideológiai vonalat követte, mint a CDE.²³ Pénzügyileg azonban az YKUF színháza hasonló nehézségekkel küszködött, mint a többi bukaresti jiddis társulat, előadásaihoz ugyanúgy szponzorokra volt szüksége.²⁴ Saját állandó előadóteremmel sem rendelkezett: az első két előadást a Barașumban tartották, egy következőt pedig az Astoria-sörkertben.²⁵

A kezdeti hányattatások és a folyamatos létbizonytalanság ellenére az YKUF színháza megmaradt, sőt, 1948 márciusára már ez volt az egyetlen jiddis színtársulat Bukarestben. Előadásai ekkor a frissen felújított Barașumban voltak, és működését a Művészeti Minisztérium, a Pénzügyminisztérium és a romániai Joint (Jewish Distribution Committee) is támogatta.²⁶ 1948. március 24-én a társulat telt ház előtt adta elő Sholem Alekhem *Dos groyse gevins* („A főnyeremény”) című művét.²⁷ Ekkor még nem volt ez a színház állami intézmény, de a román hatóságok már támogatták. 1948. augusztus 1-jén végül a CDE és az YKUF javaslatára hivatalosan is az YKUF színháza lett a Zsidó Állami Színház (Teatrul Evreiesc de Stat, TES), és állandó játszóhelyül megkapta a Barașumot.²⁸

A TES megalapítása több szempontból is megfelelt a hatóságok propagandacéljainak. A színház létezése azt bizonyította, hogy az állam új vezetése nem diszkriminálta a kisebbségeket, amennyiben azok tagjai lojális állampolgárként viselkedtek, vagyis támogatták a szocialista eszmét. Emellett azt is tanúsította, hogy az új kormány, a korábbiakkal ellentétben, inkluzív politikát folytatott, és soha nem látott lehetőségeket biztosított a zsidó kisebbség számára. Az általános politikai irányelveknek megfelelően a színház célja az volt, hogy tolmácsolja az új rezsim ideológiáját a zsidó közösség felé. A színház főbb célkitűzései a következők voltak: terjessze a szocialista

²³ Fontos megjegyezni, hogy színházi tevékenységekre való utalás a CDE archívumában egészen 1948. augusztus 1-jéig, a TES megalapításáig nem található (ASR, CDE, 7/1948).

²⁴ Bercovici, 1998. 198. Arnold Schwefelberg: *Amintirile unui intelectual evreu din România*. Bukarest: Hasefer, 2000. 157.

²⁵ Lásd W[illi] Savill „Vrăjitoarea” („A boszorkány”) c. írását a *Neamul Evreiesc*-ben, ACSIER, 9/79, [számozatlan oldal].

²⁶ [Név nélkül], „Teatrul Evreiesc de Artă IKUF s’a deschis” in *Unirea* [ismeretlen dátum, feltehetően 1948. márciusa], 3.

²⁷ Bercovici, 1998. 200.

²⁸ Uo. 202.

realizmus eszméjét; támogassa a munkásosztállyal való szolidaritást; kritizálja az osztályellenes elemeket belföldön és külföldön egyaránt; a vallást babonának állítsa be; valamint hogy a Szovjetuniót a háború győzteseként mutassa be.²⁹

Ugyanakkor, ahogy Sholem Alekhem *Dos groyse gevins* című darabjának előadása is mutatja, a színháznak lehetősége volt arra is, hogy a hivatalos elvárásokon túl a múlt és a jiddis színház hagyományai felé forduljon. Az előadásról született, ma is elérhető kritikák mind arra utalnak a sorok között, hogy a rendező, a már említett Iso Schapira és a darab többi szereplője figyelmen kívül hagyták az ideológiai elvárásokat. Az előadás megőrizte a jiddis színházra jellemző formalista hagyományokat – ahogy Simion Alterescu kritikus megfogalmazta: „az YKUF mai társulatát különböző vándortársulatokból verbuvált színészek alkotják, akik egytől egyig a régi zsidó színházra jellemző modorosságot viszik tovább, az idők során hagyománnyá vált expresszionista stílust.”³⁰ Alterescu kritizálta az előadás főszereplőit: Dina Koeniget azért, mert a szerepét karikírozva alakította, Biniumen Sadigurskit pedig azért, hogy túl gyakran keresett kontaktust a közönséggel. Szidta Chaim Schwartzmann zenéjét, valamint Moise Rubingher díszleteit is – ezeket a formalizmus vádjával illette.³¹ A művészi ellenállásnak ehhez hasonló példáit illette Marian Popescu kritikus később „modernism à rebours” („ellenirányú modernizmus”) névvel,³² és ezeknek köszönhetően lehetett a TES néha több mint a rezsim propagandagépezetének része.

1947. december 30-án Románia hivatalos államformája népköztársaság lett, és ezzel befejeződött a kommunista hatalomátvétel. 1948. június 11-én Románia elismerte ugyan Izrael

²⁹ „Program Stagiunea 1948”, ACSIER, 79/44 [számozás nélkül].

³⁰ „Ansamblul de astăzi al teatrului Ikuf format din elemente adunate din trupe răzlețe este totuși păstrătorul unanim al unui manierism–care caracteriza teatrul evreiesc–devenit cu vremea o tradiție–a expresionismului.” Simion Alterescu: Teatrul Evreiesc IKUF: „Lozul cel mare” comedie de Șolem Aleichem. *Rampa*, 1948. április 3. [ismeretlen oldal], ASR, 18/1941, 81.

³¹ „Spectacolul de la Ikuf dincolo de numeroasele calități pe care le vom pomeni mai la vale păstrează însă păcatul acestui formalism de care cu vremea teatrul evreiesc va trebui să se desbارة.” Alterescu, 1948.

³² Marian Popescu: *Scenele teatrului românesc 1945–2004*. Bukarest: Unitext 2004. 11.

Államot, de a cionista szervezeteket a kormány feloszlatta,³³ sőt 1949 decemberében a cionizmust fasiszta ideológiának deklarálta.³⁴ A hivatalos propaganda élesen ellenezte Izrael államiságát és a kivándorlást Izraelbe (*alija*). Így volt ez még azokban az időkben is, amikor a román hatóságok egyébként kifejezetten bátorították és támogatták, hogy a zsidók *alijázzanak*, mint például 1950/51-ben,³⁵ és különösen az 1953 és 1958 közötti időszakban, amikor pedig szinte teljesen felfüggesztették az *alija* lehetőségét.³⁶

Mindeközben betiltották a nemzetközi zsidó szervezeteket romániai működését, így hivatalosan megszűnt a Joint, a World Union for the Protection of the Health of Jews (OSE) és az Organization for Rehabilitation through Training (ORT).³⁷ A hitközségi iskolákat, kórházakat és szociális intézményeket államosították.³⁸ Mindez a zsidó közösség autonómiája ellen irányult. Ettől fogva a romániai zsidók származásuktól, vallási irányultságuktól és politikai meggyőződésüktől függetlenül csupán egyetlen szervezethez tartozhattak, amely azonban sem politikailag, sem pénzügyileg nem volt autonóm. Bár 1949-ben a zsidó közösségen belül lényegében megszűnt a pluralizmus, a hitközség maga továbbra is alternatív térként szolgált a romániai zsidók számára, ahová elmenekülhettek a hivatalos nyilvánosság és a kor társadalmi és politikai valósága elől. Liviu Rotman történész leírja, ahogyan az emberek összejöttek, megvitatták a hitközség ügyes-bajos dolgait, pletykáltak, kigúnyolták a rendszert és a hitközség rendszerhű vezetőit.³⁹

Ilyen általános helyzetben ült össze 1953. január 14-én a kommunista párt politikai bizottsága, hogy kidolgozza a nemzeti kisebbségekre vonatkozó új irányelveket. Ekkor döntöttek úgy, hogy

³³ Glass, 2002. 227–238.

³⁴ Radu Ioanid: *The Ransom of the Jews: The Story of the Extraordinary Secret Bargain between Romania and Israel*. Chicago: Ivan R. Dee, 2005. 39–40.

³⁵ Ioanid szerint az *alija* 1950-ben és 1951-ben tetőzött 47.071 és 40.625 fővel. Lásd Ioanid, 2005. 185.

³⁶ Ioanid szerint 1952-ben 3712 személy kapott engedélyt, hogy elhagyja az országot; 1953-ban ez a szám 61-re zuhant, míg 1954-ben csupán 53 volt. Lásd Ioanid, 2005. 185.

³⁷ Ioanid, 2005. 43.

³⁸ Uo. 43.

³⁹ Rotman, 2004. 78.

meg kell szüntetni a kisebbségek demokratikus bizottságait. A párt álláspontja szerint az úgynevezett nemzetiségi kérdés megoldódott, és így a bizottságok nem csupán idejémtúltak voltak, hanem kifejezetten akadályozták is a tömegek nevelését a nemzetközi szolidaritás szellemében.⁴⁰ Néhány hónappal később, 1953 márciusában meghalt Sztálin, ami – ahogyan a többi kelet-európai országban – egy időre Romániában is megakasztotta a politikai változásokat. Gheorghiu-Dej pártfőtitkár a helyzet bizonytalanságát kihasználva igyekezett megszabadulni politikai ellenfeleitől, hogy megszilárdítsa a hatalmát. A zsidó hitközség tagjai közül is sokakat tartóztattak le cionista vádakkal, és a feszültség egészen 1954-ig állandó maradt, nem utolsósorban a rezsim *alija*-ellenes politikája következtében.⁴¹

1955 decemberében Románia az ENSZ tagja lett. Ezután fokozatosan enyhült a zsidókkal szembeni politikai nyomás,⁴² aminek következtében megindult a hitközség depolitizálódása. A hitközség vezetősége immár nem csupán pártaktivistákból állt, hanem olyanokból is, akiknek nem volt politikai előélete. Az új vezetőségre a párt adminisztratív testületként tekintett, amelynek az a feladata, hogy a közösség társadalmi és vallási szükségleteiről gondoskodjék.⁴³ A politikai enyhülés a zsidó közösség számára a vallásgyakorlás terén is nagyobb fokú szabadságot eredményezett: újra engedélyezték például a talmud-tórák működését, és újraéledt a kapcsolat a nemzetközi zsidó szervezetekkel.⁴⁴

1956. október 19-én megjelent a *Revista Cultului Mozaic* („A mózesi kultusz szemléje”) című folyóirat első száma⁴⁵ – ez volt az első zsidó újság azóta, hogy 1953-ban megszűnt a *YKUF-Bleter*. Elődjével ellentétben ez a kiadvány nem egy nyelvű volt, hanem nyolc román, három jiddis és egy héber nyelvű oldalt tartalmazott. A pártállami időszakban ez maradt a zsidó közösség legjelentősebb folyóirata.

⁴⁰ „Stenograma ședinței Biroului Politic al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român, 14 ianuarie 1953”, ASR, CDE, 2/1953, 8–39, különösen 20–21, 23, 32.

⁴¹ Rotman, 2004. 47.

⁴² Uo. 50.

⁴³ Uo. 79.

⁴⁴ Uo. 50.

⁴⁵ Rotman, 2004. 52.

Az emlékkötet

1956-ban, az akkor nyolcvan éves romániai jiddis színház évfordulós ünneplésekor két helyen működött jiddis színház Romániában: a bukaresti TES, amelyet 1948 augusztusában alapítottak, valamint a TES Iaşiban, amelyet egy évvel később.⁴⁶ Ideológiai beállítottságukat tekintve nem volt különbség a két intézmény között, hiszen mindkettő a román állam által meghatározott kulturális és politikai keretek között működött. A nyolcvanadik évfordulóra megjelent emlékkötetet a bukaresti TES adta ki, de a könyv nem csupán azt, és nem is csak a két kortárs romániai jiddis társulatot mutatja be, hanem a romániai jiddis színház egészével, a jiddis színházzal mint művészeti formával foglalkozik. A szerkesztők ezt a szándékukat a kötet struktúrájával is egyértelművé tették: a könyv elején Goldfaden portréja található, ezt követik a romániai jiddis színházi élet fontos kulturális és politikai szereplőinek cikkei, majd TES előadásainak felsorolása Bukarestben és Iaşiban, a színházak alapításától egészen 1956-ig, valamint a színházak alkalmazottainak 1956. december 20-án aktuális listája, és végül a színházak legfontosabb előadásaival kapcsolatos portrék és társulati fotók. A könyv jiddis és román része szinte azonos, az egyetlen kivétel az, hogy a jiddis részben Bercovici és Schass-Roman cikkeihez a két állami színház megalapítása előtti időből is szerepelnek képek.

A kötet első cikkében Barbu Lăzăreanu⁴⁷ bemutatja Mihai(l) Eminescu egy korábbi kritikáját, amelyet Goldfaden színtársulatának egy 1876-ban, a Pomul verde („Zöld fa”) nevű sörkertben Iaşiban bemutatott előadásáról írt,⁴⁸ mondván, hogy ez volt az első román nyelven megjelent kritika bármiféle jiddis színházi előadásról.

Barbu Lăzăreanu (1881–1957), a Román Művészeti és Tudományos Akadémia érdemes tagja, általánosan elismert

⁴⁶ Bukarestben a TES ma is létezik, míg Iaşiban 1963-ban bezárt a TES. L. Bercovici, 1998. 292.

⁴⁷ Barbu Lăzăreanu: Însemnări. In: *Optzeci*, 1956. 4.

⁴⁸ Mihail Eminescu: Notițe teatrale. *Curierul de Iassy* 1876/93. [ismeretlen oldal]. A szöveg az emlékkötetben is megjelent, l. *Optzeci*, 1956. 8.

irodalomkritikus és történész.⁴⁹ A kommunizmus ügyének elszánt harcosaként a munkásosztály érdekében végzett számos társadalmi és politikai tevékenység fűződik a nevéhez. A két világháború között jiddis nyelvű folyóiratoknál dolgozott kulturális újságíróként Bukarestben, Csernovicban (Czernowitz; ma Csernivci, Ukrajna) és Varsóban.⁵⁰ 1926-ban Lăzăreanu elnökölt a jiddis színház ötvenedik évfordulójára szervezett ünnepségen a Jignitza („Magtár”) nevű sörkertben,⁵¹ amely akkoriban a jiddis színház egyik legfontosabb helyszíne volt.⁵²

Lăzăreanu ugyan a 19. század második felének román művészeti kontextusában mutatja be Goldfaden munkásságát, de hozzát teszi, hogy a jiddis színház csak a kommunista rendszerben érhetett el a csúcára: akkor, amikor „eljött a lélek, a szó és a dal szabadsága” („veni și eliberarea gîndului și eliberarea cuvîntului și eliberarea cîntecului”) az ország minden lakosa, közöttük a zsidó polgárok számára is.⁵³ Azt írja, hogy Goldfaden dalai, jelenetei és színdarabjai az idők során a népművészet részévé váltak, a „közjó” („bun colectiv”) részei lettek, és már csak nagyon kevesen – leginkább szakmabeliek – tudják, hogy ezeknek a műveknek valójában szerzője is van. Szerinte a két állami zsidó színház színdarabíróinak, dramaturgjainak és zeneszerzőinek Goldfaden műveiben – azok realizmusában, pedagógiai szándékaiban, szatirikus hangvételében – kellene keresniük az ihletet még akkor is, ha az ő élethelyzetük teljesen más, mint Goldfadené volt, és ők a „vándorbotot” („toiegele peregrinilor”) lecserélhetik zászlórudakra, amelyeken a béke és a népek közötti testvérrel szeretet jelszavai lobognak.

Dogmatikus nyelvezetén túl Lăzăreanu írásában két dolgot érdemes kiemelni. Először is, maga Lăzăreanu és a kötet szerkesztői is bizonyára tudták, hogy Eminescu antiszemita nézeteket vallott, és

⁴⁹ Valentin Chifor: Lăzăreanu Barbu. In: Aurel Sasu (ed.): *Dicționarul biografic al literaturii române*, vol. 1. Pitești: Editura Paralela 45, 2004. 839–840. [név nélkül] Acad. B. Lăzăreanu. *Studii. Revistă de Istorie*, vol. 1 (1957). 247–248.

⁵⁰ Folyóiratokban, pl. *Undzer veg* (Bukarest), *Tshernovits'er bleter* (Csernovic) és *Literarische bleter* (Varsó) megjelent cikkeinek listáját lásd a jiddis periodikák indexében: <http://yiddish-periodicals.huji.ac.il/> linken (2017. január 26).

⁵¹ Bercovici, 1998. 140–141.

⁵² Vera Molea: *Grădina Jignitza. Hai, nene, la Iunion! Teatrele din grădinile de vară ale Bucureștilor de altădată*. Bukarest: Editura Vremea, 2014. 75–85.

⁵³ Lăzăreanu, 1956. 4.

így szerepeltetése egy romániai zsidó kultúráról szóló antológiában legalábbis szokatlan. Az adott kontextusban azonban ők ezt tudatosan figyelmen kívül hagyták, mert Eminescu Románia nemzeti költőjének és a magas kultúra megtestesítőjének számított, és ezért a jiddis színház kezdeteiről alkotott pozitív véleménye a jiddis színház létét is legitímálta. Másrészt érdekes, hogy Lăzăreanu milyen nagy hangsúlyt fektet Goldfadenre és arra, hogy Goldfaden Romániában hozta létre a jiddis színházat. Ezzel Lăzăreanu összeköti a román és a jiddis kultúrát, összeköti a jiddis színház megszületését a román színház fejlődésével.

Különösen azért érdekes ez, mert alig egy évtizeddel korábban Emil Dorian író, német és jiddis műfordító „Ceva despre teatrul idiș” (Néhány gondolat a jiddis színházról) című cikkében azt írta, hogy a jiddis színház csupán pusztán véletlen folytán született Romániában. Goldfaden munkásságát pedig közepszerűnek nevezte varieté-jellege, a humor, a zene, a tánc és az érzelgősség központi szerepe miatt.⁵⁴ Dorian akkor azt állította, hogy a szovjet időkkel megelőzően nem létezett sem valódi jiddis színház, sem minőségi jiddis dramaturgia. A jiddis színház szerinte csupán a Szovjetunióban foglalhatta el megérdemelt helyét, ahol a színpadi szerzők repertoárja azt mutatta be, hogyan fejlődött a zsidó élet a szovjet rendszer alatt.

Lăzăreanu cikke 1956-ban tehát már más hangnemben íródhatott, és hangsúlyozhatta Goldfaden szerepét a jiddis színház létrejöttében.

A kötet második cikke Ion Manolescu írása egy főhajtás⁵⁵ Isidor Goldenberg (1870–1941)⁵⁶ és a jiddis színház előtt. Elismerés azért a szerepért, amit Goldenberg és a jiddis színház töltött be a román színjátszás fejlődésében, és különösen annak avantgárd megújulásában.⁵⁷

Manolescu (1881–1959) híres román színész volt, 1953-ban megkapta a „nemzet színésze” (Artist al Poporului) címet, ami a román állam által adható legmagasabb kitüntetés volt. 1919-ben ő

⁵⁴ Emil Dorian: Ceva despre teatrul idiș. Amintiri și note. ACSIER, File 6G, 5–6.

⁵⁵ Ion Manolescu: Salut frățesc. In: *Optzeci...*, 1956. 5.

⁵⁶ [Név nélkül] A murit Isidor Goldenberg. *Renașterea noastră*, 1941. február 7. [ismeretlen oldal].

⁵⁷ L. még Paul Cernat: *Avangarda românească și complexul periferiei: primul val*. Bukarest: Cartea Românească, 2007. 269; 275.

szervezte meg az első romániai művészsakszervezetet,⁵⁸ és ennek vezetője lett. Saját bevallása szerint kapcsolata a jiddis színházzal eseti jellegű volt csupán, bár abban a szerencsében részesült, hogy a két világháború között több zsidó színésszel is játszott együtt a román színpadon. Ebben az időszakban ismerte meg a jiddis színjátszás egyik jelentős alakját, Isidor Goldenberget (1870–1941)⁵⁹ is.

Goldenberg egyrészt számos jiddis társulattal lépett fel a Jignitza sörkertben, ami a 20. század első évtizedeiben a jiddis színházi élet egyik központi helyszíne volt. Másrészt – bár ezt Manolescu nem említi meg explicit módon – kortársak visszaemlékezése szerint Goldenberg hívta meg 1923-ban Bukarestbe a *Vilner Trupe* („Vilniusi társulat”) jiddis színtársulatot, és bízta román kollégáit arra, hogy nézzék meg előadásait, hogy lássák a színtársulat újszerű előadómódját.⁶⁰ A *Vilner Trupe* 1915/1916 és 1926 között működött, és a legnevesebb jiddis színtársulatnak számított Európában, a modernizmus, és különösen az expresszionizmus elismert képviselője volt. Konsztantyin Sztanyiszlavszkij (1863–1938) orosz színész és rendező elveit követték, fegyelmezett játékmódjukkal forradalmasították a jiddis színjátszást. Ez a *Vilner Trupe* közvetítette Sztanyiszlavszkij elveit és módszereit Közép- és Nyugat-Európa felé.⁶¹

Az emlékkötet olvasói számára, akik ezt a háttérrel már valószínűleg nem ismerték, sőt akik valószínűleg soha nem is hallottak a *Vilner Trupe* előadásairól, Manolescu írása aligha jelentett többet, mint egy idős színész rövid „testvéri üdvözlésénél” („salut frățesc”), amit elpusztított kollégájához írt.

Fontos azonban megemlíteni, hogy a kommunista cenzúra eszközei közé tartozott az elhallgatás is: a hatóságok lényegében megtiltották, hogy olyan személyekről vagy eseményekről írjanak, amelyek nem illettek bele a rezsim által kialakított narratívába, kitorölve azokat a kollektív emlékezetből. Manolescu írása jó példa

⁵⁸ Ion Manolescu: *Amintiri*. Bukarest: Editura Meridiane, 1962.

⁵⁹ [Név nélkül] A murit Isidor Goldenberg. *Renașterea noastră*, 1941. február 7. [ismeretlen oldal].

⁶⁰ A részleteket l. Molea, 2014. Írásában a szerző Goldenberg nevét több alkalommal „Goldberg”-ként említi.

⁶¹ Debra Caplan: *Reinkultur* in Yiddish: World War I, German–Jewish Encounters, and the Founding of the Vilna Troupe. *Ashkenas* 24:2, 2014. 243–259.

erre a fajta állami cenzúrára, illetve arra, hogy ez hogyan működött a művészetek terén. Az 1950-es évek Romániájában a *Vilner Trupe* felfogása nem illett bele a művészet politikában uralkodó szocialista realista ideológiába, és Manolescu ezért csupán burkoltan utalhatott Goldenberg szerepére abban, hogy a *Vilner Trupe* és az általuk képviselt modern előadásmód ismertté válhatott Bukarestben. Írása így gyakorlatilag csupán a beavatott olvasók számára nyert értelmet.

Franz Auerbach a kötetben közölt írásában köszönetet mond az új rezsimnek, hogy megalapították az állandó jiddis színházat is a többi hasonló nemzetiségi intézménnyel – a német és a magyar nyelvű színházzal – együtt. Ígéretet tett arra, hogy irányítása alatt a bukaresti TES az országban zajló „kulturális forradalmat” („revoluție cultural[ă]”) fogja szolgálni – bár a fogalom szóvirágnak tűnik inkább, mert azt nem fejti ki, hogy pontosan mire is gondol.⁶²

Auerbach (1915–2002) színházi rendező, és 1956-ban, nem sokkal a kötet megjelenése előtt lett a bukaresti TES igazgatója, és ezt a pozíciót 1985-ig töltötte be. Bécsben született, jogásznak tanult Czernovicban, majd úgy döntött, hogy karrierjét nem a tárgyalóteremben, hanem inkább a színházban teljesíti ki. Kinevezésekor nem különösebben ismerte a jiddis kultúrát, de az évek során sokat tanult, és kiválóan működött együtt művészeti titkárával, Israil Bercovicival.⁶³

Auerbach is megemlíti cikkében a Jignitza sörkertet. Manolescuval ellentétben azonban nem a művészi innováció helyszínéként említi, hanem mint példát arra, hogy miben más ez az új jiddis színház, mint az elődei. A korabeli színházak anyagi nehézségeit illusztrálja vele: egyetlen ott játszó társulat sem rendelkezett biztos anyagi háttérrel, vagy lett pénzügyileg sikeres. A Jignitza viszont a jiddis színjátszás aranykorát is jelképezte, és a *Vilner Trupe* előadásai kapcsán került be a jiddis színházi emlékezetbe – említése ezért egyben a művészi szabadság korszakára való finom utalásnak is tekinthető. Auerbach implikációja szerint a szabadság ára azonban a biztonság és a stabilitás feladása volt: a színészek nem keresték meg a betevő falatot sem, a társulatok alig termeltek bevételt, és végül feloszlottak. Implicit módon arra

⁶² Franz Auerbach: Înfațuirea unui vis de generații. In: *Optzeci...*, 1956. 6.

⁶³ Franz Auerbach levele Elvira Grözinger számára, 2001. január 7., megtalálható a potsdami egyetem Bercovici gyűjteményében, 2013b.

kérte ezáltal a kötet azon olvasóit, akik még láttak előadásokat a Jignitzában, hogy ne ítéljék el szigorúan a TES-t a repertoárja, előadói stílusa, ideológiai kompromisszumai miatt.

A politikai rendszer további dicséreteként Auerbach azt is bejelentette, hogy Iaşiban a TES felveszi a Teatrul Avram Goldfaden („Abraham Goldfaden Színház”) nevet, és ezáltal „nemzedékek régi álma” („vis de generații”) teljesül.⁶⁴ Állítása szerint a rezsim ezáltal a szárnyai alá veszi a jiddis színház intézményét, és nem csak létbiztonságot és állandó játszóhelyet nyújt a zsidó színészek számára, hanem a lehető legszebb módon megtiszteli a jiddis színjátszás történetét azáltal, hogy Abraham Goldfadenről nevezi el a jiddis színházat Iaşiban. (Itt kezdődött az író színházi karrierje.)

Auerbachhoz hasonlóan, Iso Schapira is köszönetet mondott cikkében a rezsimnek a jiddis színház számára nyújtott támogatásért.⁶⁵ Emellett kiemelte, hogy milyen fontos szerepet játszik a humor a zsidó lélek és színház világában, és összekötötte Goldfaden munkásságát Sholem Alekhemével (eredeti nevén Shalom Rabinovitz, 1859–1916), aki a modern jiddis irodalom három klasszikusának egyike volt.

Schapira (1903–1981) színész és színházi rendező volt, fennállása óta a TES igazgatója Iaşiban. Korábban Max Reinhardt-nál tanult, majd csatlakozott a Spanyolországban harcoló kommunista brigádokhoz, és végül a francia ellenállás keretén belül működő *maquis*-hoz.⁶⁶ A háború után jiddis színházaknál dolgozott, előbb Bukarestben,⁶⁷ majd a TES megalapítása után Iaşiban. Ott a TES 1956-ban két Goldfaden-alkotást mutatott be: egy dalgyűjteményt és a *Di kishefmakerin* („A varázslónő”) című drámát. Ezek mellett épp Sholem Alekhem *Der farkishefter shnyder* („Az elvarázsolt szabó”) című művét is játszották, ezzel emlékezve meg a jiddis kultúra másik nagy évfordulójára: negyven évvel korábban halt meg Sholem Alekhem.

⁶⁴ Auerbach, 1956. 6.

⁶⁵ Iso Schapira: Realizări și perspective creatoare. In: *Optzeci...*, 1956. 7.

⁶⁶ Arie Laisch közlése a jeruzsálemi kulturális központ által szervezett, a iași zsidó színházról szóló „Pomul Verde” al teatruului idiș” című találkozón, 2004. december 13. A találkozó jegyzőkönyve elérhető online a <http://cercul.wixsite.com/cultural/blank-7> linken (letöltés ideje: 2017. január 27.).

⁶⁷ Bercovici, 1998. 197.

Schapira azáltal, hogy munkásságában és cikkében egyaránt összekötötte Goldfaden és Sholem Alekhem munkásságát, azt hangsúlyozta, hogy a jiddis színház gazdag jiddis irodalmi hagyományból meríthet ihletet. Egyben elutasította azokat a kritikákat, amelyek hiányolták a kortárs helyi szerzők által írt, a romániai zsidó élet valóságáról szóló műveket.⁶⁸ Hogy ne maradjon kétely az általa vezetett intézmény repertoárjának komolyságát illetően, Schapira felsorolta Iaşiban a TES összes alkalmazottját, az összes bemutatót és előadást, valamint a nézők számát is. Azzal az optimista ígérettel fejezte be a cikkét, hogy a romániai jiddis színjátszás nyolcvanadik évfordulója új művészi inspirációk forrása lesz „a nép érdekében, a béke és a szocializmus harcának ügyében” („în slujba poporului, a luptei sale pentru pace și socialism”).⁶⁹

Schapira optimista zárszava egyszerre fejezi ki saját reményeit az általa vezetett intézmény kapcsán, valamint a Bukarestben és Iaşiban alkotó idősebb színészek reményeit, akik már a kommunista hatalomátvételt megelőzően is részt vettek a jiddis színházi életben. Dina Koenig, Isac Havis, Sevilla Pastor, Moise Ziegler – hogy csak néhányat említsünk közülük – emlékeztek még a művészi szabadságra, amikor bármilyen darabban felléphetek, bármilyen stílusban előadhattak, amit a rendező épp jónak látott, de emlékeztek a vándortársulati lét nehézségeire is. Tudatában voltak annak, hogy az állam beleszól a munkájukba, és hogy engedniük kell bizonyos ideológiai elvárásoknak, de az álmuk az volt, hogy minőségi színházat csináljanak a román színpadon az 1950-es években elkerülhetetlen ideológiai kompromisszumok ellenére.⁷⁰

⁶⁸ L. pl. Ion Marin Sadoveanu érveit a repertoárkrízisről: Ion Marin: Teatrul Evreesc de Stat: ‘Schimbul de noapte’ de Ludovic Bruckstein. *Universul*, 1949. október 13. [ismeretlen oldal].

⁶⁹ Schapira, 1956. 7.

⁷⁰ Szeretnék köszönetet mondani Lya Koenignek, aki segített megérteni, mit jelentett az 1950-es években a TES színészenek lenni. Lya Koenig, napjaink izraeli színházának nagyasszonya. 1956-ban a bukaresti TES fiatal színésznője volt. Két interjúnk során is hangsúlyozta, hogy édesanyja, Dina Koenig, a két világháború közötti lengyelországi jiddis színház sztárja volt, és ő soha nem engedte volna meg, hogy Lya is színésznő legyen, ha nincs a TES által nyújtott munkabiztonság. Lya Koenig 1950-ben mutatkozott be a TES színpadán, és egészen 1961-ig dolgozott ott, mígnem Izraelbe emigrált. Skype-interjúk Lya Koeniggel, 2016. november 11. és december 10.

Az emlékkötet ezután teljes terjedelmében közli Mihai(l) Eminescu román nemzeti költő (1850–1889) már említett kritikáját egy jiddis társulat 1876-os iasi előadásáról, amelyre Lăzăreanu is utalt a cikkében.⁷¹ Eminescu írása alátámasztani hivatott azt az elméletet, miszerint Románia nem véletlenül vált a jiddis színház bölcsőjévé. Maga a tény, hogy Eminescu felfigyelt egy jiddis nyelvű előadásra, komolyságot és méltóságot adott Goldfaden erőfeszítéseinek. 1876-ban aligha volt Goldfaden jiddis nézőközönségének szüksége efféle külső megerősítésre, később azonban a romániai zsidó tudósok és újságírók rendre idézték Eminescut, mintegy ezzel legitimálva a jiddis színházat az asszimilált vagy nem-zsidó közönség előtt, és kihangsúlyozva, hogy milyen fontos szerepe volt a román kontextusnak a jiddis színjátszás kialakulásában.

Ugyanezt hangsúlyozza az is, hogy az emlékkötetben Eminescu írása után Jacob Sternberg cikke következik, amely Goldfaden romániai tevékenységét mutatja be részletesen.⁷²

Sternberg (1890–1973) költő és színész volt, a két világháború között a legjelentősebb jiddis színházi rendező Romániában. Besszarábiában született, amikor az még a cári Oroszország része volt. 1913-ban érkezett Bukarestbe, ahol hamar nevet szerzett. Egyszerre volt a jiddis színház lelkes támogatója és ruszofil, kommunista és avantgárd művész.⁷³ Innovatív, olykor provokatív előadásai, amelyeket hol a *Vilner Trupe*-val közösen, hol saját, *Bukareshter Yidisher Teater-Studie* (Bukaresti Jiddis Színházi Stúdió) nevű társulátával állított színpadra az 1920-as, 1930-as években, nagy elismertséget hoztak számára. Megkísérelte összeegyeztetni Goldfaden színházi felfogása iránti tiszteletét saját avantgárd művészetértelmezésével.⁷⁴

Cikkében kettős célt fogalmaz meg: be akarja mutatni, hogy a romániai zsidó életmód milyen hatással volt Goldfaden

⁷¹ Mihail Eminescu: Teatrul evreesc. In: *Optzeci...*, 1956. 8.

⁷² Jacob Sternberg: Etapa romînească în creația teatrală a lui Goldfaden. In: *Optzeci...*, 1956. 9–16.

⁷³ Moyshe Lemster: Yankev Shternberg. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*.

http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Shternberg_Yankev (2015-11-19).

⁷⁴ Bercovici, 1998. 164–165.

munkásságára, és hogy Goldfaden színháza milyen szerepet játszott a romániai zsidóság kulturális fejlődésében.⁷⁵

Történeti érvekkel igyekszik megmagyarázni, hogy Goldfaden miért éppen Iaşiban alapított színházat, és miért nem merült ez fel benne korábban, máshol. Moldova az osztrák–magyar Bukovina és a cári Besszarábia között helyezkedett el, Románia keleti tartománya volt. Állítása szerint a két szomszédos tartományból érkező, egymást kioltó hatások – asszimiláció és ortodoxia – eredményeként a moldovai zsidók spirituális és kulturális szempontból egyaránt lemaradtak.⁷⁶ Goldfaden jiddis színháza ezért eredetileg Iaşi nagy zsidó közösségének műveletlen tömegeihez szólt, művésze az ő életükkel és problémáikkal foglalkozott. Így lett Goldfaden „a nép költője” („poetul popular”), a nép hangja, és színháza ennek köszönhette népszerűségét.⁷⁷ A színházművészet úttörőjeként mutatta be Goldfadent, és a haladó hagyományok képviselőjeként, jóllehet nem *maszki*-ként, ahogyan Goldfaden önmagát meghatározta önéletrajzában,⁷⁸ hanem a baloldali eszme harcosaként.⁷⁹

Sternberg elutasította azt a véleményt, miszerint a jiddis színház véletlenül született volna meg éppen Romániában. Állítása szerint amikor Goldfaden megismerte a szegény, elmaradott zsidó tömegeket Iaşiban, akkor vált egyértelművé számára, hogy miként kell őket bevonnia a művészetbe: drámai előadásokkal, hiszen a deklamáló költészet nem volt vonzó a számukra.⁸⁰ A véletlent a szükségszerűség egy formájaként határozta meg („întimplarea este forma de manifestare a necesităţii”), Friedrich Engels alapján.⁸¹ Ebből kiindulva azt állítja, hogy Goldfaden színháza és hallgatósága között szerves kapcsolat jött létre, amire ezután nem volt újra példa, amíg a bolsevik forradalmat követően a Szovjetunióban újjá nem éledt Goldfaden hagyományait követve a zsidó színház.⁸² Sternberg azonban nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül Goldfaden

⁷⁵ Sternberg, 1956. 9.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo. 10.

⁷⁸ Goldfadent idézi Bercovici, 1998. 68.

⁷⁹ Sternberg, 1956. 10.

⁸⁰ Uo. 11.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo. 12.

népnevelő, *maszkil* szándékait, különösen, amikor Goldfaden történelmi tárgyú darabjairól szól⁸³ – és ezt „*maszkil* didaktikának” („didacticismul maschilului”) nevezte. Ezért azt hangsúlyozta, hogy a történelmi események, a drámai feszültség, a látvány és a zene együttes segítségével Goldfadennek sikerült még a történelmi színdarabokat is befogadhatóvá tennie a műveletlen tömegek számára, és Goldfaden ezért tudott folyamatosan releváns maradni a romániai jiddis kultúra számára.⁸⁴

Sternberg számára fontos volt a jiddis és román nyelvű színház közötti kapcsolat is, ezért ezt a kérdést szintén érinti az emlékkötet számára írott cikkében. Véleménye szerint a román kulturális közeg kifejezetten kedvező volt a jiddis színház megszületése szempontjából, mivel a román színház mint nemzeti intézmény is csupán néhány évtizeddel azelőtt jött létre, hogy Goldfaden Iaşiba érkezett volna.⁸⁵

Miután megemlíti Eminescu kritikáját mint az e tárgyban született első mértékadó véleményt, Sternberg részletesen foglalkozik Goldfaden életművének két korai kritikával: N. Abramski⁸⁶ és M[oise] Schwarzfeld (1857–1943)⁸⁷ álláspontjával is. Állítása szerint Abramski Goldfadennek a kortársa volt, és ő írta az első alapos kritikákat Goldfaden színdarabjairól és társulatának játéktílusáról.⁸⁸ Schwarzfeld pedig történész volt, az asszimiláció támogatója, aki ünnepelte ugyan a jiddis színház létrejöttét, de arra számított, hogy egy átmeneti időszakot követően a „zsargon” („jargon[ul]”, vagyis a jiddis nyelv) helyett a románt fogják használni. Későbbi írásaiban Schwarzfeld már a „jiddis” kifejezést használta a „zsargon” helyett, és már nem érvelt amellett, hogy alakuljon román nyelvű zsidó színház – amit Sternberg úgy értelmez,

⁸³ Uo. 13.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

⁸⁶ Nem találtam adatot Abramski keresztnévére.

⁸⁷ Lucian-Zeev Herşcovici: Schwarzfeld Family. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*.

http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Schwarzfeld_Family (letöltés ideje: 2017. február 10.)

⁸⁸ Sternberg, 1956. 14.

hogy a zsidó tömegek kultúrája győzelmet aratott az elitista kulturális elvárások felett.⁸⁹

Fontos megjegyezni, hogy míg a kötetben szereplő Eminescu cikk eredeti megjelenésének részletes bibliográfiája van, addig Sternberg cikkével kapcsolatban nincs semmi információ arról, hogy mikor íródott, és hogy a kötet megjelenésekor hol élt a szerző. Ez azért érdekes, mert Sternberg ünnepezt rendező volt a két világháború között a jiddis és a román színpadon egyaránt, ám 1940-ben elhagyta Romániát, és a Szovjetunióba költözött. Részben az 1930-as években Romániában egyre erősödő antiszemitizmusa miatt tette ezt, részben pedig annak következtében, hogy Besszarábia 1940-ben a bécsi döntés értelmében a Szovjetunióhoz került. Kisinyovba költözött, és előbb színházat, majd utóbb írói tevékenységét is a Szovjetunióban folytatta. A rendelkezésünkre álló adatok szerint soha nem is tért vissza Romániába – tehát az emlékkötet megjelenésekor sem. Vajon tudta-e, hogy írása megjelent? Hozzájárult-e a publikáláshoz? Ezekre a kérdésekre biztosan nem tudhatjuk a választ.⁹⁰ A szövegben a sorok között olvasva azonban érdekes következtetésre juthatunk.

Sternberg kommunista volt, csodálta a Szovjetuniót – ezért is költözött oda 1940-ben. Politikai beállítottságát – a második világháború előtt – mindenki tudta, aki ismerte munkásságát. A szövegnek is egyértelműen baloldali a politikai irányultsága, ami jól látható abból, amilyen értelemben például a „haladó” kifejezés szerepel benne, vagy abból, hogy hivatkozik Engels-re. A cikkben azonban mindezek ellenére Sternberg egyáltalán nem említi meg sem a román Kommunista Pártot, sem a Román Népköztársaságot. A cikk tehát nem valószínű, hogy 1956-ban született volna, amikor ezek már léteztek.

Sternberg a cikkben elismerően említi a Moszkvai Állami Zsidó Színházat (*Goszudarsztvennij Evrejskij Teatr*, vagy GOSZET), többek között azért, hogy sikerült feléleszteniük a 20. században Goldfaden hagyatékát. Az említés módja és kontextusa azt sugallja, hogy a cikk megszületése idején volt még jiddis színház a

⁸⁹ Sternberg, 1956. 15–16.

⁹⁰ A Bercovici gyűjtemény őrzi Israil Bercovici és Jacob Sternberg levelezését, ám csupán az 1960-tól 1971-ig tartó időszakra vonatkozólag lásd a 432–456b dokumentumokat.

Szovjetúnióban. A GOSZET azonban csak 1919 and 1949 között működött⁹¹ – ez alapján tehát Sternberg a cikket bizonyára 1949 előtt írta. Jeffrey Veidlinger történész szerint ráadásul a GOSZET 1919 és 1923 között játszotta csak a szovjet korszak előtti jiddis szerzők műveit, azokban a *stetl* kultúráját modern elemekkel ötvözve.⁹² Eszerint tehát Sternberg valószínűleg inkább 1924 és 1949 között írta a cikkét, de semmiképpen nem 1956-ban. Bercovici állítása szerint Sternberg egy 1946 decemberében tartott moszkvai konferencián elemezte Goldfaden munkásságát⁹³ – ez az előadás szolgálhatott talán a cikk alapjául.

Akkor viszont felmerül a kérdés, hogy a szerkesztők miért vették be Sternbergnek ezt a korábbi szövegét, és tettek úgy, mintha a kötet számára született volna? Valószínűleg azért, mert a cikk a jiddis színház története szempontjából értékes volt, hiszen Sternberg maga korábban a bukaresti színházi élet egyik legjelentősebb személyiségének számított. Mind Eminescu, mind Sternberg szerepeltetése azért volt fontos a szerkesztőknek, mert ezekkel megerősítést szereztek a jiddis színház számára: Eminescu által a külvilág részéről, Sternberg által pedig a jiddis színházi életen belülről.

A szöveg előéletével kapcsolatos bibliográfiai adatokat a szerkesztők valószínűleg megelőző céllal hagyták ki: ezzel akarták biztosítani, hogy az írás átjusson a cenzorok szűrőjén. Általános gyakorlat volt akkoriban, hogy egy személy életének és munkásságának csak azokat az elemeit említették, amelyek megfeleltek a rezsim kulturális és politikai ideológiájának, miközben elhallgatták az életrajz azon pontjait, amelyek nem illettek volna bele a hivatalos képbe.

A kötet utolsó cikkének szerzői Israil Bercovici és Schoss-Roman.⁹⁴ Ők a Goldfaden megelőző korszak zsidó trubadúrjainak zenei és deklamáló tevékenységét vizsgálták cikkükben, és

⁹¹ Jeffrey Veidlinger: *The Moscow State Yiddish Theater: Jewish Culture on the Soviet Stage*. Bloomington–Indianapolis: Indiana UP, 2000.

⁹² Veidlinger, 2000. 4.

⁹³ Bercovici a moszkvai konferencia forrásaként a *Sovetish Heymland* című folyóiratot (*Sovetish Heymland*. 1976/10. 126) jelöli meg, lásd Bercovici, 1998. 118. lábjegyzet.

⁹⁴ Israil Bercovici – Schoss-Roman: 80 de ani de teatru evreiesc in România. In: *Optzeci...*, 1956. 17–32.

köszönetet mondtak az új rendszernek, amiért az egyéb nemzetiségi színházak mellett a jiddis színház fejlődésének is teret engedett.

Israil Bercovici (1921–1988) 1955-ben lett a bukaresti TES művészeti titkára, és ezt a posztot 1982-ig töltötte be. A jiddis kultúra szakavatott ismerőjeként a jiddis kultúra egyik legjelentősebb támogatójának számított egészen 1988-ban bekövetkezett haláláig.⁹⁵ Egyben kommunista is volt, és őszinte lojalitását az eszméhez a cikk születése idején nincs okunk megkérdőjelezni.⁹⁶ Schoss-Roman Bercovici szerzőtársa, egyben a kötet egyik szerkesztője volt, a két világháború között több jiddis irodalmi művet fordított jiddisről románra – a név valószínűleg álnév, valódi identitásáról jelenleg semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre.

Összehasonlították Goldfaden és Shomer (Nokhem Meyer Shaykevitch, 1849?–1905)⁹⁷ műveit, és Shomer munkáit vulgáris és triviális jellegük miatt értéktelennek ítélték. Említették Sternberg tevékenységét a román és a jiddis színházi életben, kiemelve szocialista nézeteit, és különösen azt dicsérték, hogy ezek a nézetek nyíltan meg is jelentek egyes rendezéseiben, még ha csupán revükben is.⁹⁸ Sternberg életrajzáról azonban ők sem tettek említést. Amint a cikk elérkezik a második világháború körüli időszakhoz, „a tömegek hatalma” („puterea populară”) válik a központi gondolatává.⁹⁹

A szerzők bizakodva zárják írásukat, és felhívják olvasóik figyelmét arra, hogy jelentős sikereik ellenére a két jiddis színháznak még számos teendője van, különösen azon a téren, hogy színészeik minél művészbibb módon tudják ábrázolni a színpadon a jelenkori zsidó élet mindennapjait.¹⁰⁰ Az avatatlan olvasónak ez nem jelent sokat, és beleillik a kommunista gyakorlatba, amely minden

⁹⁵ Sheva Zucker: Yisroel Berkovitch (1921–1988): The Head and the Soul of the Yiddish Theater in Romania—Interview with Dr. Mirjam Bercovici. *Afn shvel*, 372–373, 2016 nyár/őszi. 4–12, 73–74.

⁹⁶ Elvira Grözinger: *Die jiddische Kultur im Schatten der Diktaturen: Israil Bercovici, Leben und Werk*. Berlin–Wien: Philo Verlag, 2002. 10–20.

⁹⁷ Jeremy Dauber: Shomer. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Shomer> (letöltés ideje: 2015. november 19).

⁹⁸ Bercovici – Schoss-Roman, 1956. 24, 26.

⁹⁹ Bercovici – Schoss-Roman, 1956. 27.

¹⁰⁰ Uo. 32.

körülmények között elvárta az önkritika gyakorlását. A tájékozott olvasó azonban értette, hogy ez a megjegyzés arra utalt, hogy egyes színészek még mindig nem mondtak le formalista előadásmódjukról, hívek maradtak Sztanyiszlavszkij stílusához, ahelyett, hogy a szocialista-realista irányelvek szerint kötelező realista stílust vették volna át. Elképzelhető, hogy ezért a színház hivatalos helyről is kapott megrovást. Mindenesetre úgy tűnik, az új művészeti titkár igyekszik megragadni az alkalmat, és az emlékkötetben biztosítani a kritikusokat, hogy az ő irányítása alatt másképpen mennek majd a dolgok.

Franz Auerbach és Israil Bercovici 1955 elején vették át a bukaresti TES irányítását. Az új vezetőség kevésbé számított politikailag exponálnak, mint az előző, és a jiddis színház nyolcvanadik évfordulójára szervezett ünnepség kitűnő alkalom volt, hogy mindezt bizonyítsák.

1956 decemberében a bukaresti TES-ben két bemutató volt. Az egyik a jiddis irodalom klasszikusai közül Mendele Moykher Sforim *Kitser masoes Binyomin hashlishi* („Harmadik Benjámín rövid utazásai”) című műve volt, amit „a jiddis Don Quijote” néven szoktak emlegetni. A másik pedig a nagyváradi születésű Novák Anna (Ana Novac / Harsányi Zimra, 1929–2010) *Familia Kovács* („Kovácsék”) című drámája volt, ami egy a forradalmi időkben zajló generációs konfliktusról szól, és először 1955-ben mutatták be románul, és ekkor jelent meg magyarul is.¹⁰¹

A bukaresti TES által kiadott emlékkötet még ennél is egyértelműbben mutatja, hogy az új igazgatóság hogyan látta a jiddis színház szerepét a román kultúrán belül. A kötet hangsúlyozza, hogy a jiddis színház a román kultúra része, és története a román színház történetéhez tartozik. Cáfolja azt a vádat, hogy a repertoár válságban lett volna, mondván, hogy a jiddis színház értékes hagyományokkal rendelkezik (Goldfaden), fontos jiddis irodalmi alkotásokhoz nyúlhat vissza (Solem Alekhem, Mendele Moykher Sforim vagy akár új szerzők, mint Novák Anna műveihez). Lăzăreanu, Auerbach, Schapira, Bercovici és Schass-Roman a kötetben hitet tesznek a kommunista rendszer mellett, hangsúlyozzák, hogy milyen fontos a stabilitás és a biztonság, amit a színház állami intézményként élvez, és szerintük a jiddis kultúra fennmaradása megéri a román politikai

¹⁰¹ Novák Anna: *Kovácsék. Színmű*. Bukarest: Irodalmi és Művészeti, 1955.

rendszer által elvárt ideológiai és művészeti kompromisszumokat. Manolescu és Sternberg írásai elsősorban a szakmában jártas olvasóknak szóltak, akik még emlékeztek a magántársulatok államosítása előtti előadásokra, színházi rendezőkre és magukra a társulatokra. Ezeken a cikkeken keresztül a kötet és szerkesztői fejet hajtottak a jiddis színház, és annak 20. század eleji romániai úttörői (Isidor Goldenberg, a *Vilner Trupe*, Jacob Sternberg) előtt. Az emlékkötet így végeredményben több volt a román rendszer és kultúrpolitikájának jóváhagyásánál.

Fordította: Nagy Marcell és Komoróczy Szonja

Felhasznált irodalom

- Alterescu, Simion: Teatrul Evreesc I.K.U.F: „Lozul cel mare” comedie de Şolem Aleichem. *Rampa*, 1948. április 3. [ismeretlen oldal], ASR, 18/1941, 81.
- Benjamin, Lya (szerk.): *Evreii din România între anii 1940–1944*. Bukarest: Hasefer, 1993.
- Bercovici, Israil: *O sută de ani de teatru evreiesc in România*. 2. kiadás. Bukarest: Editura Integral, 1998.
- Caler, Leny: *Artistul și oglinda–repertoriu, roluri și parteneri de neuitat*. Bukarest: Universal Dalsi, 2004.
- Caplan, Debra: *Reinkultur in Yiddish: World War I, German–Jewish Encounters, and the Founding of the Vilna Troupe*. *Ashkenas* 24:2, 2014. 243–259.
- Cernat, Paul: *Avangarda românească și complexul periferiei: primul val*. Bukarest: Cartea Românească, 2007.
- Chifor, Valentin: Lăzăreanu Barbu. In: Aurel Sasu (ed.): *Dicționarul biografic al literaturii române*, vol. 1. Pitești: Editura Paralela 45, 2004. 839–840.

- Dauber, Jeremy: Shomer. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*.
<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Shomer>
- Giurescu, Dinu C.: *Imposibila încercare. Greva regală, 1945*.
Bukarest: Editura Enciclopedică, 1999.
- Glass, Hildrun: *Minderheit zwischen zwei Diktaturen. Zur Geschichte der Juden in Rumänien 1944–1949*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2002.
- Grözinger, Elvira: *Die jiddische Kultur im Schatten der Diktaturen: Israil Bercovici, Leben und Werk*. Berlin–Wien: Philo Verlag, 2002. 10–20.
- Herşcovici, Lucian-Zeev: Schwarzfeld Family. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*.
http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Schwarzfeld_Family
- Ioanid, Radu: *The Ransom of the Jews: The Story of the Extraordinary Secret Bargain between Romania and Israel*.
Chicago: Ivan R. Dee, 2005.
- Ioanid, Radu: *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*. Chicago: Ivan R. Dee, 2008.
- Manolescu, Ion: *Amintiri*. Bukarest: Editura Meridiane, 1962.
- Lemster, Moyshe: Yankev Shternberg. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Shternberg_Yankev
- Molea, Vera: Grădina Jignitza. *Hai, nene, la Iunion! Teatrele din grădinile de vară ale Bucureștilor de altădată*. Bukarest: Editura Vremea, 2014. 75–85.
- Novák Anna: *Kovácsék. Színmű*. Bukarest: Irodalmi és Művészeti, 1955.
- Popescu, Marian: *Scenele teatrului românesc 1945–2004*. Bukarest: Unitext 2004.

- Rotman, Liviu: *Evreii din România în perioada comunistă 1944–1965*. Iași: Polirom, 2004. 29–30.
- Sandrow, Nahma: The Father of Yiddish Theater. *Zamir* 2003 Fall, 9–15.
- Schwefelberg, Arnold: *Amintirile unui intelectual evreu din România*. Bukarest: Hasefer, 2000.
- „Și s-au dus ca vântul...” – un documentar făcut cu ultimii supraviețuitori ai Teatrului Barașeum (1941–1944). *Rendezte*: Radu Gabrea, 2011.
- Veidlinger, Jeffrey: *The Moscow State Yiddish Theater: Jewish Culture on the Soviet Stage*. Bloomington–Indianapolis: Indiana UP, 2000.
- Zucker, Sheva: Yisroel Berkovitsh (1921–1988): The Head and the Soul of the Yiddish Theater in Romania–Interview with Dr. Mirjam Bercovici. *Afn shvel*, 372–373, 2016 nyár/ősz. 4–12, 73–74.

A different 1956: 80 years of the Romanian Yiddish theater
by Corina L. Petrescu

In December 1956 the Bucharest-based Teatrul Evreiesc de Stat celebrated the 80th anniversary of the birth of Yiddish theater. For the occasion, a bilingual memory book was published with the title *Optzeci de ani de teatru evreiesc în România 1876–1956 / Akhtsik yor yidish teater in Rumenye 1876–1956*. The paper examines how this memory book reflects the relation of Romanian Yiddish theater’s actors to Yiddish theater history and to the cultural politics of the People’s Republic of Romania in the 1950s.

Keywords: Yiddish theater, Romania, 1956

BERECZ ÁGOSTON¹

Gyarmati nyelvpolitikák az első globalizáció idején

Jelen tanulmány annak a kutatásnak a melléktermékeként született, melynek során a dualista Magyarország nyelvpolitikájának lehetséges korabeli modelljeit és párhuzamait kerestem. Az európai és a gyarmati színtér irodalmának tanulmányozása megerősített benne, hogy bár a kettő összehasonlító és transzfer alapú elemzése értelmes és indokolt feladat, a rendszerszerű különbségek miatt az I. világháború előtti nemzetállami perifériákat külön kell választani a gyarmati modelltől.² A XIX. századi nemzetépítő nyelvpolitikák vizsgálata számára többnyire a tágabb európai környezet jelenti a releváns komparatív keretet, míg a gyarmati párhuzamok és főként a gyarmati metaforák használata számos nehézséggel terhelik meg az elemzést.

Az elérhető kutatási eredmények összegzése nemcsak a történészek, de az alkalmazott nyelvészek, társasnyelvészek érdeklődésére is számíthat. Utóbbiak joggal szememre vethetik vizsgálatom önkényesnek tűnő időbeli korlátait. Az I. világháborút megelőző fél évszázad egybeesik azon folyamattal, amelyet a globális történelem kutatói a globalizáció első hullámaként vagy első globalizációként azonosítanak. A korszakban új gyarmati hatalmak jelentek meg a színen: Belgium, Német- és Olaszország mint teljesen új szereplők és Franciaország, amely egy hiátus után kezdte újra gyarmatbirodalmának kiépítését. Afrikában kibontakozott a kontinens belsejének felosztásáért folyó harc. Tipológiai sajátosságai miatt, amelyek inkább a nemzetállamokhoz teszik őket

¹ A szerző történész, Közép-Európai Egyetem (CEU). E-mail: oguszt@gmail.com.

² A nemzetiségpolitika és gyarmati politika közötti tudástraszfer elemzésére példa Conrad, Sebastian: *Globalisierung und Nation im deutschen Kaiserreich*. München: Beck, 2006. Köszönettel tartozom Kontra Miklósnak a szövegemhez fűzött hasznos kritikai észrevételeiért.

hasonlóvá, nem foglalkozom az ún. telepes gyarmatokkal, mint Kanada, Dél-Afrika, Ausztrália. Ezek a korszakra nagyrészt egyébként is kiléptek a gyarmati státuszból.

A mindennapi gyarmati nyelvpolitikák kutatása az utóbbi évtizedekben kapott lendületet, főként miután nyelvészek és történészek újra fölfedezték a missziós társaságok korábban értéktelennek tűnő iratait és kiadványait (jórészt más célkitűzésektől vezetve), illetve hasznosítani kezdték az egykori gyarmatok levéltáraiban hányódó iratanyagot.³ Mivel már korábban is elérhetőek voltak olyan korabeli, publikált források, amelyek az anyaországokban folyó diskurzusokat szembesíteni tudták volna a terepen zajló folyamatokkal, inkább a kutatók változó kérdésfelvetéseinek tulajdonítható, hogy újabban olyan munkák születnek a történeti makroszociolingvisztika, az oktatástörténet, az igazgatástörténet, az ún. „missziós nyelvészet” és a nyelvi sztenderdizációk kutatásának határvidékén, amelyek írásos dokumentumok alapján vizsgálják a gyarmatosítóknak és más „európai” (ideértve Amerikát is) intézményi szereplőknek a gyarmatosított területek nyelvi sokféleségére született megoldásait, a gyarmatosító tisztviselőknek a nyelvi viszonyok átalakítására vonatkozó terveit, a gyarmati alattvalók ezekre adott válaszait és mindezek társadalmi hatását, a gyarmatosítók és gyarmatosítottak közötti nyelvi érintkezést, illetve általában a hatalom, az iskoláztatás és a nyelvismereti tőke összefüggéseit. A kutatási területet a *colonial linguistics* terminus lefordításával gyarmati nyelvészetnek nevezhetjük.

A megélnékült figyelem részben a posztkoloniális elméleteknek köszönhető, amelyek új értelmezési keretbe vonták a kulturális kölcsönhatásokat gyarmatosítók és gyarmatosítottak között. Másrészt a leegyszerűsítő történeti magyarázatok, amelyeket például az angol mint idegen nyelv oktatásának ideológiáját támadó kritikai alkalmazott nyelvészek fogalmaztak meg éppen a posztkolonializmushoz kapcsolódva, nyilvánvalóvá tették, hogy milyen keveset tudunk a témáról. A „nyelvi imperializmus” fogalmát széles körben népszerűsítő Robert Phillipson például, tévesen, a brit gyarmatbirodalom „nagy stratégiájaként” állította be Lord Macaulay

³ Lawrance, Benjamin Nicholas: Most Obedient Servants: The Politics of Language in German Colonial Togo. *Cahiers d'Études Africaines*, 2000, 496.

indiai oktatásról szóló, 1834-es esszéjét, amellett érvelve, hogy a gyarmatosítók végső soron mindig és mindenütt a saját nyelvük használatát igyekeztek általánossá tenni, hogy végül az angol nyelv jelenlegi világhegemóniáját is a britek egykori céltudatos és összehangolt nyelvpolitikájával magyarázza.⁴ Az ehhez hasonló magyarázatokat támogatta mind a gyarmatosítás korabeli, asszimilacionista és “kultúrmissziós” anyaországi propagandájára támaszkodó korábbi szakirodalom, mind a volt gyarmati térségek elsősorban 20. századi tapasztalatokon alapuló történeti emlékezete. Egy bizonyos absztrakciós szinten természetesen tagadhatatlan, amint Alastair Pennycook rámutat, hogy a helyi presztízsnyelvek és lingua francák intézményesítése vagy új írott nyelvváltozatok kidolgozása éppúgy szolgálhatta a gyarmatosítók kulturális hegemoniájának érvényesítését, mint a Macaulay által szorgalmazott nyelvpolitika.⁵ Az „imperializmus”, „eurocentrizmus” vagy éppen „paternalizmus” azonban, mint elemzési kategóriák, épp hogy elrejtik ezeket a különbségeket, amelyek változatos módon hatottak az illető területek nyelvi ökológiájára.

Márpedig a módszeres forráskutatásra épülő újabb történeti szakirodalomból a legnagyobb mértékig változatos kép bontakozik ki mind térben, mind időben, és nemcsak abból a szempontból, hogy a gyarmati kormányzatok milyen széles körben célozták meg saját nyelvük terjesztését. A gyarmati nyelvpolitikákat több szereplő alakította, kevesebb embert érintettek közvetlenül, valamint pragmatikusabbak és kuszábbak is voltak, mint ahogy azt akár az európai kortársak is vélték.

A változatosság az egyes gyarmatbirodalmakat is jellemezte, úgyhogy csak néhány általánosítást lehetséges tenni közöttük. A gyarmatosításba későn bekapcsolódó Egyesült Államok igyekezett a legkövetkezetesebben elterjeszteni és dominánssá tenni a saját nyelvét mind ott, ahol állampolgárai komoly erőt képviseltek telepesként (mint Hawaii-n), mind olyan külbirtokain, ahová nem költöztek jelentős számban (Fülöp-szigetek, Puerto Rico).⁶ A másik

⁴ Phillipson, Robert: *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 1992, 110–111.

⁵ Pennycook, Alastair: *English and the Discourses of Colonialism*. London: Routledge, 1998.

⁶ A Hawaii Királyság társadalmának és intézményeinek fokozatos angolosodását/angolosítását részletesen bemutatja úttörő könyvében Reinecke, John E.:

végletet hagyományosan a holland gyarmati tisztviselők képviselték, akik Holland Kelet-Indiában (a mai Indonéziában) féltékenyen őrizték a nyelvtudáshoz kapcsolódó fölényüket, és még azt is igyekeztek elkerülni, hogy muszlim beosztottaik használható holland nyelvi készségekre tegyenek szert, bár az anyaországban közben mozgalom indult a holland nyelv terjesztése érdekében, Suriname-ban – legalábbis a volt rabszolgák utódaival szemben – és a Holland Antillákon pedig kimondottan asszimilációs iskolarendszert vezettek be.⁷ A britek által előnyben részesített közvetett uralom a nyelvpolitika hiányában vagy felszínességében öltött testet, ami ellentétben állt a III. Napóleon alatt újraindult francia gyarmatosítás tudatosabb és koordináltabb lépéseivel. Ugyanakkor meg kell jegyezni azt is, hogy egyrészt a franciák sem számolták fel a helyi öngazgatás formáit, másrészt ahol létezett, a klasszikus közvetett uralom a brit intézmények fokozatos bevezetésével a korszakban a közvetlen uralom irányába mozdult el, és így az eleve korlátozott érvényű rendszerszerű különbségek egyre jobban elhalványultak a két gyarmatbirodalom között.

A sokféleség forrása elsősorban a gyarmatbirodalmak decentralizált döntéshozatali működése volt, amelyben a nyelvpolitikát az egyes gyarmatok élén álló főtisztviselők szabályozták rendeletekkel, utasításokkal és költségvetési döntésekkel, úgyhogy egy új gyarmati kormányzó kinevezése akár éles irányváltást is hozhatott. Ezzel szemben a törvényszövegek vajmi kevés valós felvilágosítással szolgálnak. Belga Kongó 1908-as

Language and Dialect in Hawaii: A Sociolinguistic History to 1935. Honolulu: University of Hawaii Press, 1969. L. még Asensio, Rubén Fernández: Language policies in the Kingdom of Hawai'i: Reassessing linguisticism. *Language Problems & Language Planning* 2014, 128–148. A Fülöp-szigetéről Fernández, Mauro: The representation of Spanish in the Philippine Islands. In Valle, José del (ed.): *A Political History of Spanish: the making of a language.* Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 364–379. Puerto Ricóról Rodríguez-Arroyo, Sandra: The never ending story of language policy in Puerto Rico. *Comunicación, Cultura y Política* 2013, 79–98.

⁷ Holland Kelet-India gyarmati nyelvpolitikáját kimerítően elemzi Groeneboer, Kees: *Gateway to the West: the Dutch language in colonial Indonesia 1600–1950.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998, jelen összefüggésben különösen 139–141. Suriname-ról és a Holland Antillákról Willemyns, Robert: *Dutch: Biography of a Language.* New York: Oxford University Press, 2013, 186–187 és 193–194.

alkotmányos státútuma például kitér ugyan a nyilvános nyelvhasználat kérdésére, ám csupán az ott élő másfél ezer francia és flamand ajkú belga nyelvi jogai vonatkozásában, míg a tízmillió bennszülött afrikai által beszélt nyelvekről hallgat.⁸

A gyarmatosítók távlati céljain kívül két tényező gyakorolt döntő hatást: arra, hogy a hivatalos szféra mely nyelveket használta munkanyelvként: az anyaországiak, a bennszülöttek és a közvetítő kisebbségek egymáshoz viszonyított aránya a személyzetben és a gyarmatosító nyelv ismeretének foka a gyarmatosítottak körében. A gyarmatok személyzeti politikáját gyakorlatias költségvetési megfontolások alakították, ami a nyelvválasztásban is tükröződött. A gyarmati alattvalókból toborzott katonai alakulatokban például egyértelműen kontraproduktív lett volna, ha ragaszkodnak a gyarmatosító nyelv használatához a kiképzésben és a vezényeltben. Az első szenegáli lövészászlóalj 1857-es felállítása után a bamarát rendszeresítették ezen célokra (később fokozatosan átváltottak a franciára),⁹ a belga kongói milíciában a lingalát,¹⁰ a Német Kelet-afrikai aszkari egységekben a szuahélit (bár a vezényszavak németek voltak),¹¹ a kameruni fehér rendőrök és Schutztruppe-tisztek pedig egy beszámoló szerint pidzsinre váltottak az afrikai sorállományhoz beszélve.¹² A Holland Kelet-indiai hadsereg szervezett ugyan holland nyelvtanfolyamokat, és ezek 1878 és 1886 között kötelezőek is voltak, de a színvonalukról lesújtó visszajelzések érkeztek.¹³

A gyarmati uralom korai szakaszában tolmácsokra és fordítókra volt a legégetőbb szükség, és ezeket az állásokat általában helyiekkel töltötték föl.¹⁴ A francia haditengerészet például 1861-ben, még

⁸ Meeuwis, Michael: Language legislation in the Belgian Colonial Charter of 1908: a textual-historical analysis. *Language Policy* 2015, 54.

⁹ Calvet, Louis-Jean: *Histoire du français en Afrique: Une langue en copropriété?* Paris: Écriture, 2010, 41.

¹⁰ Yates, Barbara A.: The Origins of Language Policy in Zaïre. *The Journal of Modern African Studies* 1980, 261 és 267.

¹¹ Moyd, Michelle R.: *Language and Power: Africans, Europeans, and Language Policy in German Colonial Tanganyika*. MA dolgozat, University of Florida, 1996, 102.

¹² Orosz, Kenneth J.: *Religious Conflict and the Evolution of Language Policy in German and French Cameroon, 1885–1939*. New York: Peter Lang, 2008, 168.

¹³ Groeneboer 1998, 88.

¹⁴ Samarin, William J.: The Linguistic World of Field Colonialism. *Language in Society* 1984, 435–453.

mielőtt kokinkínai (Dél-Vietnam) hódításukat a világ hivatalosan elismerte volna, már fölállított egy tolmácsképzőt, főként katolikus vietnami diákok számára.¹⁵ A japán oktatásügyi kormányzat első lépésként tizennégy japán nyelviskolát létesített Tajvanon.¹⁶ Amennyiben a tolmácsok és fordítók a helyi többség köréből kerültek ki és a gyarmatosítók közül senki sem ismerte a helyi nyelvet, felmerült előbbieik megbízhatóságának kérdése, hogy hűen közvetítik-e a hatalom nyelvét a helyiek számára. Miután végre ráakadtak egy angolra, aki értette a Maláj-félszigeten beszélt dél-kínai nyelveket, az angol hatóságok döbbenet értesülhettek róla, hogy az alkalmazásukban álló kínai fordítók maláj nyelvű rendeleteiket ismertetve rendszeresen „barbárok”-ként és „ördögök”-ként hivatkoztak az angol gyarmati tisztviselőkre, a rendőrséget pedig „nagy kutyák”-ként emlegették a helyieknek.¹⁷

Az igazságszolgáltatás nyelvhasználata attól is függött, hogy a gyarmatosítók mennyire voltak hajlandóak és képesek sajátjaikkal felcserélni a helyben talált intézményeket. Lefaraghattak a kiadásokból, ha utóbbiakat tovább hagyták működni és a felügyeletükre szorítottak, bár így sem takaríthattak meg minden fordítási költséget. Érdeemes megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy a gyarmatosítás előtti bíróságok nyelve nem feltétlenül állt közel a helyiek által beszélt vernakuláris nyelvváltozatokhoz. A gyarmatosítók elrendelhatték utóbbiak bevezetését, és ezáltal csorbát ejthettek olyan hagyományos írott kultúrnyelvek presztízsén, amelyeket a gyarmatosított elitek kijátszhattak velük szemben. A britek indiai uralma jó példa erre. A brit tisztviselők köztudottan tisztelettel fordultak az ősi tudást hordozó és az árja (indoeurópai) felsőbbrendűséget jelképező szanszkrit felé, ugyanakkor a mogul időkből örökölt joganyag perzsa és arab nyelvről is elismerően vélekedtek.¹⁸ Sokuk csodálta a kalligrafikus perzsa írást is, és többre becsülték ezen nyelveket az általuk hindusztáninak hívott modern

¹⁵ DeFrancis, John: *Colonialism and Language Policy in Viet Nam*. The Hague: Mouton, 1977, 76.

¹⁶ Tsurumi, E. Patricia: *Japanese Colonial Education in Taiwan, 1895–1945*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977, 16.

¹⁷ Leow, Rachel: *Taming Babel: Language in the Making of Malaysia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 33.

¹⁸ Cohn, Bernard S.: *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996, 21–27.

nyelvnél, amely elkorcsosult szanszkritnak, ha nem épp mesterséges kreálmánynak tűnt a szemükben.¹⁹ Mindezek ellenére 1837-től kezdve, részben gyakorlati megfontolásoktól és modernizáló szellemtől hajtva, használatukat az alsóbb bíróságokon és hivatalokban lecserélték a vernakulárisokéra, így északon a hindusztáni két változatára, a dévanágari írású hindire és a perzsa írásjelekkel írt urdura.²⁰ Ha a felek beleegyeztek, az elsőfokú bíróságok ráadásul angolul is tárgyalhattak egyes ügyeket, így a nyelvkérdés állandó problémák forrása maradt az igazságszolgáltatási gyakorlatban. A klasszikus nyelvekkel való szakítás mindenestre erős lökést adott a vernakuláris kultúrák fejlődésének, a „hindusztáni” két változata közötti különbség intézményesítése pedig hozzájárult az elitek vallási alapú polarizációjához.²¹

A bürokrácia alsóbb fokaira minden gyarmatosító hatalom előbb vagy utóbb beengedte a helyi munkaerőt. Belga Kongóban az 1906-ban alapított közigazgatási iskola volt az első, amely francia tannyelven működött.²² A Brit Kelet-indiai Társaság 1833-tól alkalmazott indiaiakat, de ez nem hozott változást a hivatali nyelvhasználatba, hiszen ekkorra már sok indiai beszélt angolul.²³ A hollandok csupán harminc év múlva szánták el magukat hasonló lépésre, bár Holland Kelet-India adminisztrációjában addig is használták a malájt, és 1849 óta maláj nyelvű közigazgatási tanfolyam is működött.²⁴ A kínaiak alkalmazásától ezután is elzárkóztak.²⁵ Az ellenkező végletet képviselte Német Kelet-Afrika (a későbbi Tanganyika, Ruanda és Burundi), ahol a németek mindvégig csak a vezető posztokat tudták maguk betölteni, ezért kezdetől bevonták a közigazgatásba a part menti elitet és a

¹⁹ King, Christopher R.: *One Language, Two Scripts: The Hindi Movement in Nineteenth Century North India*. Bombay: Oxford University Press, 1994, 75–77 és 116–117.

²⁰ *Uo.*, 53 és Mayhew, Arthur: *The Education of India: a study of British educational policy in India, 1835–1920, and of its bearing on national life and problems in India to-day*. London: Faber & Gwyer, 1926; 1928, 84.

²¹ Chailly, Joseph: *Administrative Problems of British India*. London: Macmillan, 1910, 426–427 és King 1994, 116.

²² Yates, 1980, 259.

²³ Mayhew, 1928, 13–19.

²⁴ Groeneboer, 1998, 75–77.

²⁵ Leow, 2016, 39.

főnököket, illetve később bárkit, aki szóban és írásban bírta a szuahéli nyelvet. Ez a rendszer előnyben részesítette a muszlim vallásúakat, legalábbis a német bencések arra panaszkodtak 1900-ban a *Reichstagnak*, hogy keresztények nem kapnak állást a bürokráciában.²⁶ A kameruni gyarmati kormányzat eközben ragaszkodott a német nyelv kizárólagosságához, bár a feljegyzések az angol alapú pidzsin és a helyi nyelvek széles körű szóbeli használatáról árulkodnak az alsóbb szinteken. Egyes tisztviselők már korábban javaslatot tettek a hausza, a fulbe vagy az ewondo hivatali használatára, míg végül a nyelvkérdésről rendezett 1914-es kameruni konferencián maga a kormányzó ajánlotta a Kelet-Afrikában már bevált szuahéli importálását.²⁷

Ahhoz, hogy egy gyarmati eredetű nyelvet bevezessenek a hivatali gyakorlatba, természetesen szükség volt sztenderdizált írott változatra. Mind a maláj, mind a szuahéli már a gyarmatosítás előtt is írott nyelv volt, bár mindkettőt az európaiak kezdték arab írásjelek helyett latin betűkkel írni. A hollandok a portugáloktól vették át a maláj használatát, akik a nyelvet a „kelet latinja”-ként értelmezték; malájul leveleztek a délkelet-ázsiai szigetvilág uralkodóival és maláj nyelven térítették a helyieket. A maláj mellett szólt, hogy a jávai partvidéken, a holland gyarmatvilág központjában, szinte senki nem beszélte anyanyelveként, és az alacsony presztízsű, közvetítőnyelvként használt ún. bazármaláj az idegen nyelvi beszélők ajkán le is egyszerűsödött. A jávai nyelv, amely három, szókincsében, nyelv- és hangtanában is elkülönülő regiszterre oszlott, nem jött szóba lehetséges versenytársként, de a századfordulón minden hivatalos rendeletet kiadtak a regionális nyelveken is, így a jávain kívül többek között szundanézül és maduraiul. A hollandok a 19. század folyamán aztán kísérletet tettek saját, immár „rontott” malájként érzékelt *dienstmaleisch*-uk közelítésére a Maláj-félsziget muszlim elitje által használt „művelt” malájhoz. Utóbbi latin betűs változatának népszerűsítése céljából a holland állam a 20. század elején külön könyvkiadót működtetett.²⁸

²⁶ Moyd 1996, 34–48.

²⁷ Orosz 2008, 137, 167 és 173–174.

²⁸ Groeneboer 1998, különösen 23, 76, 93 és 142; Errington, Joseph: *Linguistics in a Colonial World: A Story of Language, Meaning, and Power*. Malden, Mass.: Blackwell, 2008, 137–145 és Chew, Phyllis Ghim-Lian: *A Sociolinguistic*

A partvidéken lingua francaként beszélt szuahéli melletti döntésével Von Soden kelet-afrikai kormányzó indította el a másik sikeres kísérletet egy helyben talált nyelv meghonosítására a gyarmati adminisztrációban. A gyakorlat folyamatos támadás alatt állt mind a németországi nacionalista közvélemény részéről, amely nem fogadta el, hogy a német állam lemondjon a német nyelv terjesztéséről saját gyarmatain, mind egyes misszionáriusok részéről, akik a szuahéliben az iszlám trójai falovát látták. Az iszlámhoz fűződő kapcsolatot a németek a latin betűs szuahéli írás elterjesztésével igyekeztek kivédeni.²⁹ Német példára a két világháború között a belgák is adaptálták a szuahéli Kongóban, akik ekkor még tartottak a nyelv iszlám és arab kötődésétől.³⁰

A belső ügykezelésben a legtöbb helyen a gyarmatosítók nyelvét használták, a gyarmati nyelvek elsajátítása azonban ott is elsőrendű fontosságúnak számított. Ebből a célból speciális intézmények képezték a gyarmati személyzetet főként az anyaországokban, de Indiában is.³¹ A berlini Seminar für Orientalische Sprachen 1887-ben már elsősorban tolmácsképzőként alakult meg, hogy oldják a német gyarmati tisztviselők függését a potenciálisan megbízhatatlan bennszülött tolmácsoktól és a rivális gyarmatosító nyelvektől.³² A holt nyelvek oktatásának mintájára kidolgozott fordító-nyelvtani módszer bénító dominanciája elsősorban a kínai esetében okozott

History of Early Identities in Singapore: From Colonialism to Nationalism. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013, 83.

²⁹ Moyd 1996, 16 és 38 és Eggert, Johanna: The School Policy of the German Protestant Missions in Tanzania before the First World War. In Torben Christensen – William R. Hutchison (eds): *Missionary Ideologies in the Imperialist Era: 1880-1920.* H. n. [Aarhus]: Aros, 1982, 204–205.

³⁰ Yates 1980, 267. A szuahéli belga kongói történetéről ld. Fabian, Johannes: *Language and Colonial Power: The Appropriation of Swahili in the Former Belgian Congo 1880–1938.* Berkeley, Calif.: University of California Press, 1986.

³¹ Leow 2016, 30; Groeneboer 1998, 73–75 és Troupeau, Gérard: Deux cents ans d’enseignement de l’arabe à l’école des langues orientales. *Chroniques yéménites* 1997, no. 4–5; <http://cy.revues.org/116> (letöltés ideje: 2017. augusztus 11.).

³² Pugach, Sara: *Africa in Translation: A History of Colonial Linguistics in Germany and Beyond, 1814–1945.* Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2012, 62–63.

kihívást, egyébként a nyelvvoktatásnál más, az aktív készségekre összpontosító módszertani hagyományokra igyekeztek építeni.³³

A gyarmati nyelvek ismeretének felsőbb szinteken hangsúlyozott jelentősége dacára a valóságban kevés gyarmati tisztviselő tanult meg olyan lokális jelentőségű nyelveket, amelyeket hosszabb távú karrierjük szempontjából nem tartottak nélkülözhetetlenek.³⁴ Ennek következményeként Kamerunban például a németek gyakran angolul érintkeztek a helyiekkel.³⁵ Az is visszatérő elemként jelenik meg a beszámolóokban és emlékezésekben, hogy az európaiak ugyan magabiztosan, de igen gyakran törve beszéltek még olyan, a munkavégzésükhöz szükséges nyelveket is, mint a hinduszáni és a maláj. Ez főként amiatt váltott ki aggodalmat, hogy a gyermekként gagyogó főnök hogyan lesz képes beosztottaiból kiváltani a megkívánt tiszteletet.³⁶

A gyarmati példák szemléletesen hívják fel rá a figyelmet, hogy az oktatáspolitikai a hosszú távú nyelvpolitikák alapvető eszköze, annak szabályozása által, hogy kik milyen nyelveket sajátíthatnak el intézményes úton. A gyarmatokon minden iskolai nyelvpolitika három elem valamilyen kombinációjából állt: a diákok otthoni nyelvéhez közel álló nyelvváltozat használata, a gyarmatosítók nyelvének terjesztése, illetve a hieratikus nyelvű hagyományos képzés szabályozása. Az első elem a kor európai szemléletében nemcsak “anyanyelvű”, de “anyanyelvi” oktatás is volt, azon ideológiának megfelelően, amely az írás-olvasás, a reflektív, formalizált gondolkodási stratégiák elsajátítását és a sztenderd nyelvi formák beidegződését mint az anyanyelv (első nyelv) elsajátítását gondolta el. Az “anyanyelv” fogalmának legitimáló ereje folytán az anyaországi közvélemény kész volt ezeknek a készségeknek a tömeges kifejlesztését a civilizáció jótékony terjesztéseként és saját nemzete önzetlenségének jeleként ünnepelni. Az elemi iskolák tannyelveként a hollandok Kelet-Indiában a helyi nyelveket,³⁷ a

³³ Leow 2016, 32, 39 és 49.

³⁴ Yates 1980, 267 és Lehmil, Linda S.: *A l'Ecole du français: politiques coloniales de la langue 1830-1944*. PhD dolgozat, Tulane University, 2007, 198.

³⁵ Orosz 2008, 75

³⁶ Cohn 1996, 42–44; Groeneboer 1998, 76 és 94.

³⁷ Groeneboer 1998, 108.

franciák Madagaszkáron a merinai nyelvjárásra épülő malgast,³⁸ Vietnamban a kínai helyett a latin betűkkel írt (quốc ngữ írású) vietnamit,³⁹ az angolok Basutoföldön a szeszotót, Ceylonban a szingalézt és a tamilt vezették be,⁴⁰ a Maláj-félszigeten pedig a korániskolákat is kötelezték a maláj anyanyelvi órák tartására.⁴¹ Holland Kelet-India iskoláiban az anyanyelv mellett előbb tantárgyként, a felsőbb osztályokban egyre inkább tannyelvként, Német Kelet-Afrikában a kezdetektől tantárgyként volt jelen a gyarmatok első számú nyelve, a maláj és a szuahéli.⁴² A szuahéliül már jól beszélő diákok a felső tagozatban németül is tanulhattak, de az iskolák működését egyértelműen a szuahéli tanítás sikere alapján bírálták el. Míg a szuahéli révén a németek lojális és az államigazgatásban felhasználható helyi elitet igyekeztek kinevelni, a britek maláj-félszigeti iskolapolitikája a maláj munkaerő hiányához vezetett a helyi gyarmati szolgálatban.⁴³

Amennyiben a gyarmatosító nyelv elterjesztéséhez nyelvi asszimilációs törekvéseket is társítunk, úgy elsősorban pontosítanunk szükséges, hogy mely csoportokat óhajtották asszimilálni. Először is, az európai vagy félvérű népszerűség többsége nem mindenütt beszélt a gyarmatosító állam nyelvét. Holland Kelet-Indiában például a fehéreknek talán az egyharmada beszélt hollandul a századfordulón, és ez az arány még így is magasabb volt, mint pár évtizeddel

³⁸ Rosnes, Ellen Veia és Rakotoanoso, Monique Irène: Contextualiser la place du français et du malgache dans le système éducatif du Madagascar: une perspective historique. *Paedagogica Historica*, 2016, 43.

³⁹ Kelly, Gail Paradise: *French Colonial Education: Essays on Vietnam and West Africa*. New York: AMS Press, 2000, 6.

⁴⁰ Brutt-Griffler, Janina: Class, Ethnicity, and Language Rights: An Analysis of British Colonial Policy in Lesotho and Sri Lanka and Some Implications for Language Policy. *Journal of Language, Identity & Education* 2009, 213–216 és Steinbach, Almut: *Sprachpolitik im Britischen Empire: Herrschaftssprache und Integration in Ceylon und den Föderierten Malaiischen Staaten*. München: Oldenbourg, 2009, 170–171.

⁴¹ Seng, Philip Loh Fook: *Seeds of Separatism: Educational Policy in Malaya 1874–1940*. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1975, 13–15 és 24–27. Vö. Mayhew 1928, 11–85 és Pennycook 1998, 77–94.

⁴² Moriyama, Mikihiro: Language Policy in the Dutch Colony: On Sundanese in the Dutch East Indies. *Southeast Asian Studies* 1995, 450.

⁴³ Moyd 1996, 49. és 64–69. és Loh 1975, 20.

korábban.⁴⁴ Algériában az iskolai asszimilációs politika elsősorban nem az arab-berber lakosságot célozta, hanem a nem francia (olasz, spanyol, máltai) európaiakat és a szefárd zsidókat.⁴⁵ Miután a hollandok 1876-ban bevezették a kötelező, holland nyelvű iskoláztatást Suriname-ban, 1890-ban fölmentették a kötelezettség alól az Ázsiából mezőgazdasági munkára betelepített kulikat, egyrészt mivel nem tekintették őket állandó lakosoknak, másrészt mivel a közvélemény nem érzett velük szemben hasonló felelősséget, mint a volt rabszolgák gyerekeivel szemben.⁴⁶ Saját nyelvük tantárgyként vagy gyakrabban tannyelvként való, szélesebb körű bevezetésekor a gyarmatosítók nemcsak a nemzeti büszkeségre apelláltak, de mindenütt elhangzottak és gyakran főszerepet is játszottak az emancipatorikus érvek. Hong Kongban például, ahol a britek korábban a hagyományos konfucianus oktatást pártfogolták és magukra vállalták a legtöbb kínai nyelvű iskola fönntartását, az új kormányzó kollégáinak arra hivatkozva hirdetett meg fordulatot 1878-ban, hogy a kínaiaknak az európaiakhoz hasonló esélyt kell adni az érvényesüléshez. A brit gyarmati iskolapolitikára különösen jellemző, hogy az angol nyelv oktatását pusztán az új kormányzó helyezte előtérbe, amivel kezdetben még a londoni vezetés szándékait is keresztelte.⁴⁷ A francia gyarmatbirodalom eközben törvényi ösztönzőként használta a szabályt, hogy a nem francia alattvalók csak a francia nyelvismeret birtokában kaphattak francia állampolgárságot.⁴⁸

A gyarmatosító nyelvet elsőként a hagyományos eliteknek igyekeztek megtanítani.⁴⁹ Szenegálban “túszok iskolája” (*École des hotages*) néven nyílt meg az első francia iskola, ahol a királyok, főnökök és előkelők fiait nevelték apjuk semlegességének

⁴⁴ Groeneboer 1998, 91–92 és 138.

⁴⁵ Lanly, André: Le français dans les “colonies” et “territoires français”. In Gérard Antoine – Robert Martin (éd.): *Histoire de la langue française 1880–1914*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1985, 400.

⁴⁶ Willemyns, 2013, 186–187.

⁴⁷ Evans, Stephen: Language Policy in British Colonial Education: Evidence from Nineteenth-Century Hong Kong. *Journal of Educational Administration and History* 2006, 296–300.

⁴⁸ DeFrancis, 1977, 141.

⁴⁹ González, Irene González: *Spanish Education in Morocco 1912–1956: Cultural Interactions in a Colonial Context*. Brighton: Sussex Academic Press, 2015, 31 és Tsurumi 1977, 18–19.

zálogaként. Az iskola 1892-től a “fönökök fiainak iskolája és tolmácsképző” (*École des fils des chefs et d’interprètes*) nevet viselte.⁵⁰ Másutt, például a Maláj-félszigeten, az elit maga hozott létre magániskolákat a gyarmatosítók nyelvén.⁵¹ Maguk a gyarmatosítók a korszakban kezdtek figyelmet és forrásokat fordítani rá, hogy nyelvüket a gyarmati tömegeknek is megtanítsák. Ez az egyes családok számára általában nem volt több lehetőségnél; ahol be is vezették, az iskolakötelezettséget a hatóságok nem tudták betartatni, és a gyermekeknek csak kis töredéke járt iskolába. Basutoföldön a századfordulón 10% körül lehetett ez az arány,⁵² az Aranyparton (a mai Ghána) 1% körül.⁵³ Indiában 1911-ben a falvak negyedében működött iskola, amelyeket túlnyomórészt fiúk töltöttek meg egyetlen tanító felügyeletére bízva, átlagosan négy évig járva, ám rendszeres kimaradásokkal, ahogyan szüleik bevonták őket a ház körüli munkába.⁵⁴

A Fülöp-szigeteken 1863-ban vezették be a kötelező, spanyol nyelvű elemi iskolázást, és ehhez kapcsolódóan az állam tanítóképző intézetet és minden városban iskolát nyitott.⁵⁵ Madagaszkáron 1896-tól a tanító legalább felét a francia oktatására kellett fordítani.⁵⁶ Nyugat-Afrikában 1903-ban állítottak fel francia tanítóképzőt, ugyanott azonban a régi szenegáli székhely, Saint-Louis korániskoláiba 1300, míg a helyi francia iskolákba csak kétszáz diák járt, bár vallási okokból utóbbiak is tanítottak arabul.⁵⁷ A gyarmatosítók nyelvének terjesztése ott vált erőszakossá, ahol az iskolázás már szilárdan beágyazódott a helyiek értékrendszerébe, és minden iskola számára előírták annak oktatását. Így a 20. század eleji Tajvanban a japánok több lépésben próbálták a japán nyelv tanítására kényszeríteni a kínai iskolákat, ahová a diákok túlnyomó

⁵⁰ Calvet 2010, 42–43.

⁵¹ Loh 1975, 23 és 52 és Steinbach 2009, 155.

⁵² Griffler 2009, 213.

⁵³ *Educational Systems of the Chief Crown Colonies and Possessions of the British Empire, Including Reports on the Training of the Native Races*. London: Stationery Office, 1905, vol. 2, 6.

⁵⁴ Mayhew 1928, 227–228.

⁵⁵ Fernández 2013, 367–368.

⁵⁶ Lehmil 2007, 198.

⁵⁷ Calvet 2010, 60–61.

többsége járt.⁵⁸ Hawaiiin 1896-ban tették az iskolák egyetlen nyelvűvé az angolt, amikor a lakosság többsége még hawaii bennszülött volt, és a többieknek is csak kisebb része volt angol anyanyelvű.⁵⁹ Az amerikaiak 1901-ben a Fülöp-szigeteken, 1904 és 1907 között Puerto Ricóban vezették be ugyanezt, mindkét helyen nyelvi továbbképzésnek vetve alá a tanítókat.⁶⁰

A gyarmati francia nyelvtanítás számára maga a direkt módszer franciaországi apostola, Irénée Carrée írt 1891-ben módszertani kézikönyvet, amelyben hangsúlyozta, hogy az afrikaiaknak elegendő egy “redukált” franciát elsajátítaniuk.⁶¹ Az I. világháborúig több francia nyelvkönyv is született a gyarmati diákok számára.⁶² A tantervek módszertani előírásai különbözőek voltak az egyes gyarmatokon, nem beszélve a gyakorlatról. Széles körben hódított a direkt módszer, amely az afrikai körülmények között állítólag nem is számított forradalminak.⁶³ Ebben a szellemben Francia Nyugat-Afrika 1903-as oktatásügyi szabályzata a legalacsonyabb szintű, falusi iskolák számára, amelyek túlnyomóan afrikai tanítókat alkalmaztak, csak a francia nyelv szóbeli elsajátítását tűzte ki célul, az írás-olvasás tanítása nélkül.⁶⁴ Ezzel szemben a nyelviileg jóval egységesebb Madagaszkáron az anyaországban az okszitán vidékek elemi iskoláiban is használt ún. *méthode comparative*-ot írták elő, azaz a franciát a malgas segítségével sajátították el.⁶⁵ A holland kelet-indiai oktatására hosszú ideig a fordító-nyelvtani módszer nyomta rá bélyegét, a tanórákat jórészt az oda-vissza fordítás, a memoriterek egy szólamban való felmondása, a hosszú szólisták kikérdezése és a hibás mondatok javítása töltötték ki. Sokáig hiánycikknek számított a nem anyanyelvűekre szabott holland tankönyv, aztán 1903-ban nagy sikert aratott J. W. Croes direkt módszerre épülő tankönyvsorozata, amely a következő negyed

⁵⁸ Tsurumi 1977, 61.

⁵⁹ Asensio 2014, 135.

⁶⁰ Fernández 2013, 373 és Rodríguez-Arroyo 2013, 84.

⁶¹ Spaëth, Valérie: *Généalogie de la didactique du français langue étrangère: L'enjeu africain*. H. n.: CIRELFA – Agence de la francophonie, 1998, 53.

⁶² Uo., 129–133.

⁶³ Uo., 113.

⁶⁴ Uo., 82.

⁶⁵ Lehmil 2007, 198.

évszázadban uralta a piacot.⁶⁶ A német nyelv oktatásának hogyanját övezte a legnagyobb bizonytalanság, és úgy látszik, a legfelsőbb helyen ezt nem is szorgalmazták komolyan.⁶⁷ Amikor a kelet-afrikai missziók a tankönyvek hiányával magyarázták, hogy nem érnek el eredményeket, a birodalmi kormány válaszul öt darab (!) tankönyvet küldött.⁶⁸ Másutt az jelentett módszertani problémát, hogy a diákok a gyarmatosító nyelvre épülő kreolt beszélték első nyelvükként, amelyet az iskolarendszer a gyarmatosítók nyelvének hibás változataként azonosított és próbált leküzdeni. Guadeloupe-on, Martinique-on és Réunionon 1890-ben az anyaországi iskolarendszert vezették be,⁶⁹ míg Jamaicában a sztenderd angol tannyelv elsajátíttatása már csak azért sem lehetett hatékony, mert jellemzően maguk a tanítók sem beszélték az kellő színvonalon.⁷⁰

A legtöbb térségben a keresztény missziós társaságok tartották fenn az iskolák többségét. Fekete-Afrikában is így volt majd mindenütt, talán Angola kivételével, ahol a mindössze 76 iskolából 1916-ban 29-et működtetett az állam (portugálul) és csak 21-et misszionáriusok.⁷¹ A missziós területeket a gyarmati kormányzatokkal kötött szerződések alapján osztották fel az egyes missziók között, és az európai vallási konfliktusok meglepően kevésbé befolyásolták a protestáns vagy laikus kultúrájú államok együttműködését a katolikus szerzetesrendekkel. Mind a katolikus, mind a protestáns misszionáriusok hagyományosan a gyarmati népek nyelvének használatát pártolták. A katolikus rendeknél a nyelvleírás és nyelvtanulás étosza legalább a 16. század óta hozzánőtt a külső misszióhoz, a protestánsok pedig egy Herderrel áthatott romantika szellemében úgy képzeltek, hogy a térítés célja az egyes népek sajátos kultúrájának kereszténységgel való beoltása, amelynek során

⁶⁶ Groeneboer, 1998, 135 és 166.

⁶⁷ Lawrance, 2000, 507–509.

⁶⁸ Moyd 1996, 62. Vö. Eggert, 1982, 206–207.

⁶⁹ Froidevaux, H.: *L'Oeuvre scolaire de la France dans nos Colonies*. Paris: Challamel, 1900, 33.

⁷⁰ Mccourtie, Lena: The Politics of Creole Language Education in Jamaica: 1891–1921 and the 1990s. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 1998, 113.

⁷¹ A. H. de Oliveira Marques (ed.): *Nova história da expansão portuguesa*, vol. 11, *O império africano 1890–1930*. Lisboa: Estampa, 2001, 419.

magától értetődött e kultúrák feltétlen tisztelete.⁷² Igazi megtérés szerintük csak az anyanyelven mehet végbe.⁷³ Emellett attól is félték, hogy a gyarmatosítók nyelvének ismerete a gyarmati lelkeket kitenné a modernizáció káros hatásainak, és túl magabiztossá tenné őket tanítóikkal szemben.⁷⁴ A filippínó nacionalisták azzal is megvádolták a szerzetesrendeket, hogy a bennszülött nyelvek kizárólagos használatával évszázadokon át azért tartották távol a lakosságtól a spanyolt, hogy így megőrizték közvetítő szerepüket a spanyol elit felé. A szerzetesek írásai és a szigeteken 1864-ben lefolytatott vizsgálat megerősítik a spanyol nyelv tanításával szembeni ellenérzés meglétét.⁷⁵

A misszionáriusokat az sem tántorította el meggyőződésüktől, ha a tengeren túli nyelvi állapotok rácsúsztak előfeltevéseikre. Főleg Afrikában kellett nyelviileg olyannyira változatos közegben boldogulniuk, amely lehetetlenné tette elveik következetes érvényesítését, ráadásul az egyes nyelvváltozatokat sem tudták mindig etnikai csoportokhoz kötni. Megoldásként az adott vidéken viszonylag széles körben értett és lehetőleg már korábban lingua francaként használt nyelvváltozatokat igyekeztek megtanulni, mérlegelve azt is, hogy az adott nyelvhez tapadó társadalmi konnotációk a lehető legkevesebb leendő neofitát idegenítsék el.⁷⁶ Bár a missziós iskolák tanítói általában bennszülöttek voltak, a gyarmati tisztviselőkkel ellentétben a misszionáriusok valóban beszélték ezeket a nyelveket, és újonc kollégáikat munkába lépés előtt gyakran vetették alá részleges immerziós (“bemerítéses”) nyelvgyakorlatnak.⁷⁷ Egy-egy missziós állomás sikere közvetlenül is növelte e nyelvváltozatok súlyát, nem utolsósorban azért, hogy a missziók személyzete gyakran kiváltott rabszolgákból állt, akik a misszió nyelvét az egymás közti kommunikációhoz szükséges eszközként sajátították el.

Még erősebben hatott a misszionáriusok nyelvi tervező munkája, amelynek során a választott nyelvjáráásokat az európai modellnek megfelelő nyelvekké alakították; írásrendszert dolgoztak ki

⁷² Orosz, 2008, 23, Pugach, 2012, 77 és Yates, 1980, 262.

⁷³ Eggert, 1982, 202.

⁷⁴ Orosz, 2008, 26–28.

⁷⁵ Fernández, 2013, 365–67.

⁷⁶ Orosz, 2008, 24 és *passim*.

⁷⁷ Pugach, 2013, 81.

hozzájuk, megalkották a nyelvtanukat, esetleg szótárakat is. Ezekre a nyelvekre lefordították a főbb imádságokat és végül a Bibliát, katekizmust, tankönyveket és énekeskönyveket adtak ki rajtuk. Az így sztenderdizált nyelveket aztán más missziós társaságok vagy rendek is átvehették. A folyamatot jól illusztrálja az ewe nyelv togói karrierje, amelyet a katolikusok és protestánsok versengése sztenderdizált a német gyarmati kormányzat közreműködése nélkül, úgyhogy az I világháború előtt már létezett ewe nyelvű Biblia, sajtó és egységes helyesírási norma.⁷⁸

Afrikában a legtöbb missziós társaság még akkor is ragaszkodott a helyi nyelvekhez, ha az európai nyelvek oktatásával szemlátomást több hívet tudtak volna megnyerni. Kamerun partvidékén például kenyértörésre került a sor a dualául tanító angol baptisták és az angol nyelvű oktatást és istentiszteletet követelő bennszülött „autonómok” között. Utóbbiak a német baptistákhoz fordultak segítségért, de utóbb róluk is kiderült, hogy az afrikai nyelveket részesítik előnyben.⁷⁹ S mialatt a kereskedelmi utak mentén élő népesség a potenciálisan jövedelmező nyelvtudás megszerzésének reményét kapcsolta a misszionárius iskolákhoz, a gyarmati kormányzatok egyre több helyütt igyekeztek saját magukhoz fűzni őket azzal, hogy kormánysegély fejében a gyarmatosító nyelv oktatását előíró tantervet kényszerítették rájuk. A századfordulóra már állandósult a kötélhúzás a gyarmati adminisztráció és az iskolafenntartó misszionáriusok között, akik a legtöbbször eleve nem is lettek volna képesek eleget tenni a nyelvtanítás követelményének. Az amerikai presbiteriánusok Gabonból 1875-ben egy európai befolyástól mentes övezetbe települtek át, miután a franciák arra kötelezték őket, hogy a tanítási idő felében franciát tanítsanak.⁸⁰ Kamerunban Jesko von Puttkamer kormányzó, Bismarck unokaöccse és a német nyelv terjesztésének elszánt híve (1895–1907) minden eszközzel a német nyelven térítő pallottinus rendet támogatta az afrikai nyelvű oktatáshoz ragaszkodó és ezért „hazafiatlannak” bélyegzett Bázeli Misszióval és más protestáns társaságokkal szemben.⁸¹ A dolog pikantériája, hogy ugyanaz a rend a *Kulturkampf* következtében

⁷⁸ Lawrance 2000, 490 és 512–516.

⁷⁹ Orosz 2008, 28 és 41.

⁸⁰ Uo. 31.

⁸¹ Uo. 93–94.

Németország egyetlen tartományában sem kapott működéséhez engedélyt.⁸² 1906-ban Togóban, 1910-ben Kamerunban vezettek be *Schulordnung*-ot, amely Togóban előírta a német tannyelvet, Kamerunban pedig kormányzói engedélyhez kötötte a tanulók anyanyelvétől eltérő afrikai nyelv tannyelvként való használatát. A német adminisztráció azonban gyorsan belátta tervei kivitelezhetetlenségét. A togói *Schulordnung*-ból 1910-ben kivették a kérdéses részt, Kamerunban pedig 1914-ben gyökeres nyelvpolitikai fordulatot készítettek elő.⁸³ Fernando Pón, ahol a protestáns missziók tannyelvként a dualát, a nép közvetítő nyelvként pedig az angolt használta, 1907-ben rendeletben szabályozták az iskolai és hivatali nyelvhasználatot. Nemcsak hogy minden iskolában be kellett vezetni a spanyol nyelvoktatást, de a protestáns misszióknak spanyol tolmácsot is kellett szerződtetniük, és a bennszülöttek számára spanyolul kellett felolvasniuk a Bibliából.⁸⁴ Még reménytelenebb helyzetbe hozta a japán állam a Tajvanon iskolákat fenntartó skót és kanadai presbiterianusokat és spanyol domonkosokat, akiknek a sziget japán megszállása után japán nyelvet is kellett volna oktatniuk.⁸⁵ És míg Nigériában hasonlóképp előírták az angol írás-olvasás tanítását a kormánysegélyben részesülő, de vonakodó missziós iskoláknak, a hongkongi kormányzó az 1880-as években abban a tudatban angolosította az általa fenntartott kínai iskolákat, hogy a missziós iskolák kormánysegély mellett továbbra is tisztán kínai tannyelvvél fognak működni.⁸⁶ A legtöbb helyen megmaradt a lehetőség a kormánysegély visszautasítására anélkül, hogy az iskolákat a gyarmati hatóságok fölszámolták volna. Miután például 1905-ben a kilenc Kongóban tevékenykedő missziós szerzetesrend közül öt hosszú harc után látszólag ráállt, hogy egy 1890-es törvénynek eleget téve bevezetik a francia nyelvoktatást, majd Lipót király Kongói

⁸² Uo. 36.

⁸³ Uo. 135–144 és Sokolowsky, Celia: *Sprachenpolitik des deutschen Kolonialismus: Deutschunterricht als Mittel imperialer Herrschaftssicherung in Togo (1884–1914)*. Stuttgart: Ibidem, 2004.

⁸⁴ Rodríguez 2013, 358.

⁸⁵ Tsurumi 1977, 34–36.

⁸⁶ Awoniyi, Timothy A. : The Yoruba Language and the Formal School System: A Study of Colonial Language Policy in Nigeria, 1882–1952. *The International Journal of African Historical Studies* 1975, 66–67 és Evans 2006, 304.

Szabadállama 1906-ban meg is állapodott erről a Vatikánnal, 1908-ban a 46 ezer kongói diák többsége kormánysegély nélküli protestáns missziós iskolákba járt.⁸⁷

Nem véletlen, hogy az angol gyarmattartók némileg nyugodtabban viszonyultak a misszionáriusokhoz, hiszen a többi gyarmati hatalom aggályai részben pont az angol nyelv nyomasztó elterjedtségéből eredtek. Az angol és az angol szókinsű pidzsinnek mint közvetítőnyelvek legalább az 1860-as évektől kezdve domináns szerepet játszottak Afrika és Ázsia tengerpartjai mentén, ahol korábban a portugál töltött be hasonló pozíciót. Ez alól az egyéb gyarmattartó országok telepesei, kereskedelmi alkalmazottjai, sőt gyarmati tisztviselői sem tudták magukat kivonni. Német Szamoán a korabeli leírások szerint a német ültetvényesek gyermekei nem tanultak meg németül, a Német Új-Guinea Társaság által a Gilbert-szigetéről és Melanéziából betelepített munkások egymással és gazdáikkal pidzsin angolt beszéltek, a közigazgatás elsődlegesen angolul folyt még akkor is, ha a hivatalnok gyengén beszélte a nyelvet, az 1901 és 1914 között megjelent *Samoanische Zeitung* pedig kivonatossan angolul is összefoglalta a német nyelvű tartalmat.⁸⁸ A német Kolonialrat 1896-ban, a gyarmati kormányzók beszámolóí alapján leszögezte, hogy a német nyelvoktatást nem a gyarmati nyelvek, hanem az angol és az angol alapú pidzsin elsődrendű veszélyként azonosított terjedése ellenében szükséges ösztönözni.⁸⁹ A kameruni kormányzók a következő két évtizedben nemcsak az angol nyelv használata, de még a beszédükbe beszüremkedő angol eredetű szavak miatt is rendreutasították beosztottjaikat.⁹⁰ A katolikus gyarmati hatalmak részéről vallási ellenérzések is hozzájárultak az angol nyelvvel szembeni félelemhez. Lipót király részint a kormányon lévő katolikus pártnak tett engedményként tiltotta meg az angol nyelv tanítását a Kongóban

⁸⁷ Yates 1980, 259, 261 és 263 és Meeuwis, Michael: The origins of Belgian colonial language policies in the Congo. *Language Matters* 2011, 192.

⁸⁸ Stolberg, Doris: German in Samoa: Historical Traces of a Colonial Variety. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 49 (2013): 323–334 és Mühlhäusler, Peter. Die deutsche Sprache im Pazifik. In Hiery, Hermann Joseph (Hrsg.): *Die deutsche Südsee 1884–1914: Ein Handbuch*. Paderborn: Schöningh, 2001, 249–250.

⁸⁹ Orosz 2008, 76.

⁹⁰ Uo., 168–169.

működő protestánsoknak.⁹¹ Az afrikai portugál tisztviselők az angolszász missziókat gyakran egyszerűen kémeknek tekintették, akiket csak veszélyesebbé tett, hogy a helyiek nyelvét használták.⁹²

A partok vonzáskörében élő gyarmatosítottakkal az angol tengeri kereskedelem túlsúlya hamar megértette, hogy az angol nyelv a legértékesebb árucikk a nyelvek piacán. A misszionáriusok – korántsem csak az angolszászok és nem is csak a protestánsok – sokszor angol kereskedőházak ügynökei voltak, akik a kereskedésen kívül kiválogatták az írás-olvasást elsajátított diákok közül a rátermettebbeket és angolul tanították őket, hogy később maguk is kereskedelmi alkalmazásba lépjenek. Ugyan a Togóban működő protestáns misszionáriusok önálló, ewe nyelvű egyházszervezet kiépítésén munkálkodtak, diákjaik közül egy jól értesült szerző szerint jóval többen tanultak meg a századfordulón angolul és lettek európai cégek alkalmazottjai, mint ahányan akár csak névlegesen is felvették a keresztyénységet.⁹³ A nem angol gyarmati kormányzatok elsősorban az angol nyelvnek a haladó diákok számára való oktatását igyekeztek felcseréltetni a saját gyarmatosító nyelvével. Az angolok jóval kevésbé tartottak a többi gyarmatosító nyelvtől. Összehasonlításképpen Mauritiuszon, amelyet 1810-ben foglaltak el a franciáktól, csupán 1882-től várták el a tanítóktól az angol nyelv ismeretét, de a harmadik osztályig ezt követően is taníthattak franciául, sőt, a francia tantárgyként való oktatása 1890-ben minden osztályban kötelezővé vált.⁹⁴

Gyarmati kormányzatok és misszionáriusok azonban kart karba öltve küzdöttek az ideológiailag nem kívánatos írásrendszerek latin betűkkel való felcseréléséért. Említettem a latin betűs maláj és a szuahéli írást; mindkettőt misszionáriusok dolgozták ki.⁹⁵ Az angolok a 19. század végén bevezettek egy, a hollandok által használt iskolai helyesírástól szándékosan csak kevésbé különböző maláj helyesírást, és a hollandokhoz hasonlóan megkezdték a maláj klasszikusok latin betűs kiadását.⁹⁶ Eközben a hollandok nemcsak a

⁹¹ Yates 1980, 264.

⁹² Marques (ed.) 2001, 427.

⁹³ Lawrance 2000, 501.

⁹⁴ *Educational Systems*, vol. 2, 209–215.

⁹⁵ Chew 2013, 78–82 és Eggert 1982, 205.

⁹⁶ Leow 2016, 70–80 és Loh 1975, 25.

maláj, de a regionális nyelvek írásában is a latin betűk használatát támogatták az arab írás helyett.⁹⁷ A németek 1899-ben rendelték el a latin betűk használatát kelet-afrikai gyarmatuk hivatali levelezésében, sőt, a német afrikanisztika doyenje, Carl Meinhof vezetésével kampányt is indítottak a “felesleges” arab jövevényszavak kiküszöböléséért a szuahéliből.⁹⁸ Délkelet-Ázsiában, miközben a misszionáriusok által a dél-kínai nyelvekre kidolgozott és a keresztény sajtó által népszerűsített fonemikus írás szélesebb hullámokat vert és a századfordulóra a kulturális reformtörekvések egyik szimbólumává vált, a vietnami francia gyarmatosítók ideológiai alapú harcot vívtak a kínai írásjegyek ellen.⁹⁹ Hogy legalább a családfejek nevét azonosítani tudják az adóíveken, már a gyarmatosítás kezdetén átvették a jezsuiták által a 17. században kidolgozott latin betűs írásrendszert, amelyet a vietnami hatóságok korábban tiltottak. Az 1867-től „nemzeti nyelv”-nek (*quốc ngữ*) titulált és hivatalossá tett, sok mellékjelet alkalmazó írás ráadásul megkönnyítette a gyarmatosított vietnamiak szellemi karanténban tartását. Délen a franciákkal szemben ellenséges közvélemény a kollaborációval azonosította a nyelv használatát. A franciák által később elfoglalt északon periférikus maradt a használata az 1900-as évekig, amikor viszont a szabadiskolai mozgalom a vietnami nacionalizmus hatékony fegyvereként értelmezte át.¹⁰⁰

A gyarmatosító nyelvek elsősorban a közvetlen munkaerőpiaci hasznuk révén váltak csábító kulturális tőkévé. Indiában a brit adminisztráció jelentős energiáit kötötte le az angol nyelvoktatás iránti, túlzottnak ítélt igény elhárítása, amit meggyőzően támaszt alá az indiaiak által alapított és fenntartott több száz angol tannyelvű középiskola.¹⁰¹ A gyarmatosító nyelv ismerete ugyancsak könnyebben elérhetővé tette a gyarmatokon továbbélő cenzúra által megszünni próbált szellemi tartalmakat, köztük a gyarmatosítás ellen felhasználható ideológiákat is. Végző soron pedig arra is módot

⁹⁷ Moriyama, 1995, 452.

⁹⁸ Moyd 1996, 46 és 70–71.

⁹⁹ DeFrancis, John: *Nationalism and Language Reform in China*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1950, 8–59 és Kelly 2000, 6.

¹⁰⁰ DeFrancis, 1977.

¹⁰¹ Pennycook, 1998, 73 és Naik, J. P. és Nurullah, Syed: *A Students' History of Education in India (1800-1973)*, 6., jav. kiad. Delhi: Macmillan, 1974, 172–173 és 198.

adott, hogy a gyarmatosítás ellenfelei politikailag önálló cselekvőként artikulálják magukat a gyarmatosítók érdekeivel szemben. Utóbbi különös jelentőséget nyert a nyelvileg sokszínű elképzelt közösségekben. Indiánál is beszédesebb példa erre a folyamatra a Fülöp-szigetek antikolonialista nemzeti mozgalma, amely a spanyol nyelv sokszor tüntető használatával fejezte ki a nemzet egységét, mellesleg egy olyan korban, amikor már maga a gyarmatosító állam is a spanyol terjedését pártfogolta. José Rizal regénye, a filippinó irodalom ikonikus alkotásává vált *El filibusterismo* egyik szála a szerzetesrendek spanyoltanítással szembeni ellenállását pellengérezte ki. A spanyol nyelv nemzeti szimbólumként való használata később új tartalomra tett szert az amerikai uralom idején.¹⁰²

Holland Kelet-Indiában csak 1864-ben nyitották meg a holland kormányiskolák kapuit a nem fehér bőrű többség számára, akkor is a legfelsőbb tandíjosztályba sorolták őket, hogy az elitekre szűkítsék le a holland iskolázás lehetőségét.¹⁰³ Míg a gyarmati hollandok enyhén szólva is távolságtartóan viszonyultak a holland nyelv bennszülöttek általi használatához, az anyaország közéletében, a protestáns, liberális és szocialista táborokon átívelve, az 1890-as években szárnyat bontott az ún. “etikus politika” programja, amely felelősségvállalást hirdetett a gyarmati alattvalók iránt. Ehhez kapcsolódóan a holland nyelv terjesztését szorgalmazta legalább a bennszülött elitek körében és hivatali nyelvvé nyilvánítását a maláj helyett. Mint azt a holland nyelv ügyét zászlójára tűző liga batáviai szervezetének működése nyilvánvalóvá tette, a program nyitott volt az erősebb gyarmatosító nyelvekkel szembeni védekezést középpontba állító militáns nacionalizmus felé is.¹⁰⁴

Az 1857-es szipojlázadás megérlelte a britekben az óvatosságot, hogy az angol nyelv ismeretét ne terjesszék szélesebb körben, mint ahány gyarmati alattvalónak rajta keresztül megélhetést tudnak nyújtani.¹⁰⁵ Az indiai nemzeti mozgalom 20. század eleji megerősödéséből a gyarmatosító hatalmak művelt közvéleménye, mint a tajvani japán döntéshozók és a Kongó igazság- és

¹⁰² Fernández, 2013, 367–375.

¹⁰³ Groeneboer, 1998, 101.

¹⁰⁴ *Uo.*, 142–165, 198, 206 és 237–239.

¹⁰⁵ Leow, 2016, 58; Pennycook, 1998, 91 és Brutt-Griffler, 2009, 214–215.

oktatásügyét irányító belga Eduard Kervyn, nem haboztak levonni a következtetést, hogy az urai nyelvét beszélő szolga nem dolgozik többé urainak.¹⁰⁶ 1905 és 1914 között a német gyarmati szakemberek között is vita bontakozott ki arról a szaksajtó hasábjain, vajon hasznos-e az őslakosok tömegeit megtanítani németül. E vita során sokan, akik korábban a német nyelv erőszakos terjesztését sürgették, megváltoztatták véleményüket olyan érvek hatására, mint hogy az afrikaiak a németek ellen fordulnak, ha eljut hozzájuk a szocialista sajtó, vagy hogy a német munkaadók nehezebben tudnak majd titkot tartani afrikai munkásaik előtt.¹⁰⁷

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyiben alakult át a korban a gyarmati világ nyelvi ökológiája, a gyarmati nyelvpolitikákat érdemes nyelvterjesztés és elzárkózás dialektikájában szemlélnünk. Változó mértékben mindegyik gyarmatbirodalmat a kettő összjátéka jellemezte. Olyan alapvető átalakulásokra, amelyeket a gyarmatosítás korai évszázadaiban a rabszolgák kényszerű áttelepítése váltott ki egy-egy terület nyelvi ökológiájában, a korszakban már nem került sor. A népszerűnek csak csekély része sajátította el a gyarmatosítók nyelvét, viszont ez a töredék jellemzően magában foglalta az eliteket; mind a hagyományos eliteket, amelyek befektettek az európai nyelv megtanulásába, mind az új, a gyarmatosítóktól függő elitek tagjait, akik részben épp nyelvismeretüknek köszönhetően emelkedtek föl. Harmincöt évnyi nyelvterjesztő politika után 1898-ra a Fülöp-szigetek lakosságának becslések alapján nagyjából tíz százaléka beszélt spanyolul,¹⁰⁸ míg Holland Kelet-Indiában ugyanazon időszakban – Kees Groeneboer számítása szerint – mintegy ötezer színes bőrű személy tanulhatott meg hollandul, többségükben keresztények és arisztokraták.¹⁰⁹ A két világháború között aztán felerősödtek a századelőn beindult folyamatok, melyek eredményeként a független Indonézia első vezetői már egy hollandul tudó nacionalista közegből kerültek ki; hasonló forgatókönyv zajlott le más gyarmatokon is. Az emberek szélesebb rétegeire azonban valószínűleg nagyobb hatást gyakorolt a gyarmati eredetű nyelvek

¹⁰⁶ Tsurumi, 1977, 46–48 és Yates, 1980, 272.

¹⁰⁷ Errington, 2008, 127; Orosz, 2008, 136 és 170–171; Mühlhäusler, 2001, 241 és Moyd, 1996, 113.

¹⁰⁸ Fernández, 2013, 368.

¹⁰⁹ Groeneboer, 1998, 134.

sztenderdizációja, amely gőzerővel zajlott a korszakban, és amelyben a gyarmattartó hatalmak elsősorban az iskolázás szabályozásával és missziós politikájukkal vállaltak részt.

Felhasznált irodalom

- Asensio, Rubén Fernández: Language policies in the Kingdom of Hawai'i: Reassessing linguisticism. *Language Problems & Language Planning*, 38. 2014. 128–148.
- Awoniyi, Timothy A.: The Yoruba Language and the Formal School System: A Study of Colonial Language Policy in Nigeria, 1882–1952. *The International Journal of African Historical Studies*, 8 1975. 63–80.
- Brutt-Griffler, Janina: Class, Ethnicity, and Language Rights: An Analysis of British Colonial Policy in Lesotho and Sri Lanka and Some Implications for Language Policy. *Journal of Language, Identity & Education*, 1. 2009. 207–234.
- Calvet, Louis-Jean: *Histoire du français en Afrique: Une langue en copropriété?* Paris: Écriture, 2010.
- Chailley, Joseph: *Administrative Problems of British India*. London: Macmillan, 1910.
- Chew, Phyllis Ghim-Lian: *A Sociolinguistic History of Early Identities in Singapore: From Colonialism to Nationalism*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Cohn, Bernard S.: *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1996.
- Conrad, Sebastian: *Globalisierung und Nation im deutschen Kaiserreich*. München: Beck, 2006.
- DeFrancis, John: *Nationalism and Language Reform in China*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1950.
- Uő: *Colonialism and Language Policy in Viet Nam*. The Hague: Mouton, 1977.

- Educational Systems of the Chief Crown Colonies and Possessions of the British Empire, Including Reports on the Training of the Native Races*, 3 vols. London: Stationery Office, 1905.
- Eggert, Johanna: The School Policy of the German Protestant Missions in Tanzania before the First World War. In: Christensen, Torben – Hutchison, William R. (eds.): *Missionary Ideologies in the Imperialist Era: 1880–1920*. H. n. [Aarhus]: Aros, 1982. 200–207.
- Errington, Joseph: *Linguistics in a Colonial World: A Story of Language, Meaning, and Power*. Malden, Mass.: Blackwell, 2008.
- Evans, Stephen: Language Policy in British Colonial Education: Evidence from Nineteenth-Century Hong Kong. *Journal of Educational Administration and History*, 38 (2006). 293–312.
- Fabian, Johannes: *Language and Colonial Power: The Appropriation of Swahili in the Former Belgian Congo 1880–1938*. Berkeley, Calif.: University of California Press, 1986.
- Fernández, Mauro: The representation of Spanish in the Philippine Islands. In: Valle, José del (ed.): *A Political History of Spanish: the making of a language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 364–79.
- Froidevaux, H.: *L'Oeuvre scolaire de la France dans nos Colonies; Victor Tantet, Survivance de l'esprit français aux Colonies perdues*. Paris: Challamel, 1900.
- González, Irene González: *Spanish Education in Morocco 1912–1956: Cultural Interactions in a Colonial Context*. Brighton: Sussex Academic Press, 2015.
- Groeneboer, Kees: *Gateway to the West: the Dutch language in colonial Indonesia 1600–1950*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998.
- Kelly, Gail Paradise: *French Colonial Education: Essays on Vietnam and West Africa*. New York: AMS Press, 2000.

- King, Christopher R.: *One Language, Two Scripts: The Hindi Movement in Nineteenth Century North India*. Bombay: Oxford University Press, 1994.
- Lanly, André: Le français dans les “colonies” et “territoires français”. In: Antoine, Gérard – Martin, Robert (éd.): *Histoire de la langue française 1880–1914*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1985. 397–413.
- Lawrance, Benjamin Nicholas: Most Obedient Servants: The Politics of Language in German Colonial Togo. *Cahiers d'Études Africaines*, 159. 2000. 489–524
- Lehmil, Linda S.: *A l'École du français: politiques coloniales de la langue 1830-1944*. PhD dolgozat, Tulane University, 2007.
- Leow, Rachel: *Taming Babel: Language in the Making of Malaysia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Loh, Philip Fook Seng: *Seeds of Separatism: Educational Policy in Malaya 1874–1940*. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1975.
- Mccourtie, Lena: The Politics of Creole Language Education in Jamaica: 1891–1921 and the 1990s. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 19. 1998. 108–127.
- Marques, A. H. de Oliveira (ed.): *Nova história da expansão portuguesa*, vol. 11, *O império africano 1890–1930*. Lisboa: Estampa, 2001.
- Mayhew, Arthur: *The Education of India: a study of British educational policy in India, 1835–1920, and of its bearing on national life and problems in India to-day*. London: Faber & Gwyer, 1926; 1928.
- Meeuwis, Michael: The origins of Belgian colonial language policies in the Congo. *Language Matters* 42. 2011. 190–206.
- Uő: Language legislation in the Belgian Colonial Charter of 1908: a textual-historical analysis. *Language Policy*, 14. 2015. 49–65.

- Moyd, Michelle R.: *Language and Power: Africans, Europeans, and Language Policy in German Colonial Tanganyika*. MA dolgozat, University of Florida, 1996.
- Moriyama, Mikihiro: Language Policy in the Dutch Colony: On Sundanese in the Dutch East Indies. *Southeast Asian Studies*, 32. 1995. 446–454.
- Mühlhäusler, Peter: Die deutsche Sprache im Pazifik. In: Hiery, Hermann Joseph (Hrsg.): *Die deutsche Südsee 1884–1914: Ein Handbuch*. Paderborn: Schöningh, 2001. 239–262.
- Naik, J. P. – Nurullah, Syed: *A Students' History of Education in India (1800–1973)*, 6., jav. kiad. Delhi: Macmillan, 1974.
- Orosz, Kenneth J.: *Religious Conflict and the Evolution of Language Policy in German and French Cameroon, 1885–1939*. New York: Peter Lang, 2008.
- Pennycook, Alastair: *English and the Discourses of Colonialism*. London: Routledge, 1998.
- Phillipson, Robert: *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Pugach, Sara: *Africa in Translation: A History of Colonial Linguistics in Germany and Beyond, 1814–1945*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2012.
- Reinecke, John E.: *Language and Dialect in Hawaii: A Sociolinguistic History to 1935*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1969.
- Rodríguez, Susana Castillo: Language and the hispanization of Equatorial Guinea. In Valle, José del (ed.): *A Political History of Spanish: the making of a language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 350–363.
- Rodriguez-Arroyo, Sandra: The never ending story of language policy in Puerto Rico. *Comunicación, Cultura y Política*, 4. 2013. 79–98.
- Rosnes, Ellen Veia – Rakotoanosy, Monique Irène: Contextualiser la place du français et du malgache dans le système éducatif du

- Madagascar: une perspective historique. *Paedagogica Historica* 52. 2016. 43–57.
- Samarin, William J.: The Linguistic World of Field Colonialism. *Language in Society*, 13. 1984. 435–453.
- Sokolowsky, Celia: *Sprachenpolitik des deutschen Kolonialismus: Deutschunterricht als Mittel imperialer Herrschaftssicherung in Togo (1884–1914)*. Stuttgart: 2004.
- Spaëth, Valérie: *Généalogie de la didactique du français langue étrangère: L'enjeu africain*. H. n.: CIRELFA – Agence de la francophonie, 1998.
- Steinbach, Almut: *Sprachpolitik im Britischen Empire: Herrschaftssprache und Integration in Ceylon und den Föderierten Malaiischen Staaten*. München: Oldenbourg, 2009.
- Stolberg, Doris: German in Samoa: Historical Traces of a Colonial Variety. *Poznań Studies in Contemporary Linguistics*, 49. 2013. 321–353.
- Troupeau, Gérard: Deux cents ans d'enseignement de l'arabe à l'école des langues orientales. *Chroniques yéménites*, 1997, no. 4–5; <http://cy.revues.org/116> (letöltés ideje: 2017. augusztus 11.)
- Tsurumi, E. Patricia: *Japanese Colonial Education in Taiwan, 1895–1945*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977.
- Willemyns, Robert: *Dutch: Biography of a Language*. New York: Oxford University Press, 2013.
- Yates, Barbara: A. The Origins of Language Policy in Zaïre. *The Journal of Modern African Studies*, 18. 1980: 257–279.

Colonial Language Policies under First Globalization
by Ágoston Berecz

The paper synthesizes the rapidly expanding literature on the de facto language policies that overseas colonial empires implemented in the half-century before World War I. Emphasis is placed on the large distance separating these from metropolitan public discourses and political rhetoric. Practices on the ground were shaped by more actors, they were more diverse, pragmatic and muddled than contemporaries at home assumed or wished for. Planning the acquisition of the colonizers' languages had a limited immediate scope. Instead, the standardization of some indigenous idioms seems to be a more enduring legacy of the era.

TÓTH TIBOR

Dél-szlovákiai magyar önkormányzatok telefonos nyelvhasználata

1. Bevezetés

A modern demokratikus társadalmakban a kisebbségi nyelvhasználat a hivatali közegben korántsem érvényesül magától értetődő követelményként. Ugyanakkor éppen a saját anyanyelv használata teszi lehetővé a kisebbségek számára, hogy az adott ország demokratikus működésében aktívan részt vegyenek. A regionális vagy kisebbségi nyelv használata a közigazgatási hivatalok és ügyfelek által kulcsfontosságú tényező minden demokráciában, és mint ilyen az alapjogok körébe tartozik (Poggeschi, 2012). A demokráciák valóban több készséget mutatnak arra, hogy a kisebbségi nyelvhasználat jogát elismerjék. Ez egyúttal a közfelfogással is egybevág, amely szerint a demokráciák a polgári szabadságjogok és az emberi alapjogok védelmezői (Liu, 2017).

Szlovákia esetében a kisebbségek és a kisebbségi nyelvhasználat védelmének fontosságát tanúsítja az is, hogy az ország számos nemzetközi szervezetnek tagja, és mára csatlakozott majd' minden, a kisebbségi nyelvhasználatot érintő nemzetközi egyezményhez. Mielőtt az ország az Európai Unió tagjává vált, az Európa Tanács maga is tevőlegesen részt vett a szlovákiai kisebbségek alapvető nyelvhasználati jogait garantáló szabályozásban, amely egyben kimondott előfeltétele volt az ország uniós csatlakozásának. Ezen kívül Szlovákia tagja és aláírja egy sor nemzetközi szervezetnek és megállapodásnak, így a *Nemzeti Kisebbségek Védelmét célzó Keretegyezménynek*, a *Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának*, a *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezményének* továbbá az *Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Védelmét* garantáló megállapodásnak.

A nyelvhasználati jogoknak különös jelentőséget tulajdonítanak a nemzetközi egyezmények, charták, országos és regionális szabályozások. Ezek szellemében az egyén anyanyelv-használati jogának érvényesítését a helyi, regionális és országos szinten egyaránt biztosítani kell (Williams, 2013). Mára egyértelmű, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén a közigazgatási hivatalok kötelesek érvényt szerezni a kisebbségek nyelvhasználati jogának, így például, ha azt a kisebbségi nyelvhasználók aránya és területi koncentrációja indokolja (Koenig & Guchteneire, 2007). A regionális vagy kisebbségi nyelv hivatali használata ugyakkor az adott kisebbség jogi státuszának is alighanem a leginkább magáért beszélő, konkrét tanúsítványa (Poggeschi, 2012). Más kutatók ezzel szemben azt emelik ki, hogy miközben nem egy országban a kisebbségek nyelvhasználatát rendeletek tömege szabályozza, arról alig van hitelt érdemlő bizonyíték, hogy mindez mennyiben valósul meg a gyakorlatban (Williams, 2013).

Szlovákia többnemzetiségű ország: mint azt a legutóbbi, 2011-es népszámlálás kimutatta, a lakosság mintegy 14 százaléka nem szlovák anyanyelvű. Körülbelül 10 százalékra tehető azok aránya, akik nyilvános helyeken nem szlovákul beszélnek, és 12 százalékra azoké, akik otthon, családi körben más nyelvet használnak. Ami az etnikai megoszlást illeti, itt szintén 12 százalék a magukat nem szlováknak vallók aránya, közülük a magyaroké a legszámottevőbb kisebbség. A legutóbbi két népszámlálás mindazonáltal azt mutatja, hogy a szlovákiai magyarok lélekszáma egyetlen évtized alatt 20 százalékkal csökkent, a 2001-ben mért 567 ezerről a 2011-es 458 ezerre apadva.

Míthogy az anyanyelvhasználat jogáért Szlovákiában a leghatározottabban éppen a magyarok álltak ki, nem meglepő, hogy a magyar nyelv sokak szemében a politikai élet állandó konfliktusforrásává vált. Tény, hogy a nyelvhasználat szabályozása és a nyelvi jogok biztosítása az elmúlt évtizedek során nem csupán jogalkotási szakkérdésként merült fel, hanem mindmáig jelentős politikaformáló tényező is maradt (Vass, 2016).

1993-as függetlenné válása óta Szlovákia viszonya kisebbségeivel – és kiváltképp a magyar nemzeti kisebbséggel – szemben alig változott. A kisebbségi nyelvhasználatért és a nyelvi jogok érvényesítésért folytatott küzdelem a demokratikus átalakulás

kezdetei óta emiatt úgyszólván állandó közéleti és politikai viták tárgya (Csergő, 2007).

A szlovák alkotmány 6. cikkelye a szlovák nyelvet a Szlovák Köztársaság hivatalos államnyelveként definiálja.¹ A nemzeti kisebbségek nyelvhasználatát további négy általános érvényű jogi rendelkezés szabályozza. Ezek:

1. a „Nemzeti kisebbségek nyelvhasználatáról” hozott 184/1999. számú törvény, módosításaival (a továbbiakban: „Kisebbségi nyelvtörvény”)²; 2. a „Szlovák Köztársaság államnyelvéről” rendelkező 270/1995. törvény, módosításaival (a továbbiakban: „Államnyelv törvény”)³; 3. a Szlovák Köztársaság Kormányának 535/2011. rendelete, amely a 184/1999. sz. Kisebbségi nyelvtörvény végrehajtásáról rendelkezik (a továbbiakban: „Végrehajtási kormányrendelet”)⁴; valamint 4. a Szlovák Köztársaság Kormányának 221/1999. rendelete, módosításaival⁵, amely közli mindazon település listáját, ahol a nemzeti kisebbségek körébe tartozó állampolgárok aránya eléri az összlakosság legalább 20 százalékát a Szlovák Köztársaság Kormányának 534/2011. rendelete alapján (a továbbiakban: „Végrehajtási kormányrendelet, amely közli a kisebbségi önkormányzatok listáját”).

Habár az ország alkotmánya és további négy általános érvényű jogi rendelkezése egyértelmű törvényes keretet látszik kijelölni a szlovákiai kisebbségi nyelvhasználat számára, a gyakorlat szintjén az

¹ A Szlovák Köztársaság Alkotmánya: <https://www.prezident.sk/upload-files/20522.pdf> (Utolsó letöltés: 2017 március)

² A „Nemzeti kisebbségek nyelvhasználatáról” hozott 184/1999 számú törvény, módosításaival: <http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/3481.pdf> (Utolsó letöltés: 2017 március)

³ A „Szlovák Köztársaság államnyelvéről” rendelkező 270/1995 törvény, módosításaival: http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/2296_statjaz.pdf (Utolsó letöltés: 2017 március)

⁴ A „Szlovák Köztársaság Kormányának 535/2011 számú rendelete, amely a 184/1999 sz. Kisebbségi nyelvtörvény végrehajtásáról rendelkezik”: http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/1615_nariadenie_535_2011.pdf (Utolsó letöltés: 2017 március)

⁵ A Szlovák Köztársaság Kormányának 221/1999 számú rendelete, módosításaival http://www.narodnostnemensiny.gov.sk/data/files/1614_nariadenie_534_2011.pdf (Utolsó letöltés: 2017 március)

meglehetősen következetlen, ellentmondásos összképet mutat. Így például a *Kisebbségi nyelvtörvény* kimondja, hogy mindazon településen, ahol a nemzeti kisebbséghez tartozók aránya eléri az összlakosság 15 százalékát, a kisebbséghez tartozó állampolgárok jogosultak saját anyanyelvüket használni az önkormányzati hivatali ügyintézés során. Ezzel szemben a Végrehajtási kormányrendelet, amely a kisebbségi önkormányzatok listáját közli, csupán azokat a településeket foglalja magába, ahol a kisebbségek aránya legalább 20 százalékot kitesz az összlakossághoz képest. Ugyanez a Kisebbségi nyelvtörvény engedélyezi a nemzeti kisebbségek tagjai számára, hogy a közigazgatási hivatalokban saját anyanyelvüket használják. Az erről szóló bekezdés azonban mindössze javasolja a közigazgatási testületeknek, hogy hozzanak megfelelő intézkedéseket e jogok gyakorlati érvényesíthetőségére. A *Kisebbségi Nyelvtörvény* hasonlóan felhatalmazza a kisebbségek tagjait arra is, hogy levelet, kérvényt vagy tudakozványt saját anyanyelvükön intézzenek a közigazgatási testületekhez. Am ez utóbbiakat csupán arra kötelezi, hogy e beadványokra államnyelven (szlovákul) válaszoljanak, s a kisebbség nyelvén készített választ csak másodlagosan csatolják. A hivatali válaszadás elsődleges államnyelvi kötelezettsége ilyenformán a kisebbségi nyelvű fordításhoz képest ügödöntő precedenst teremt. A kisebbségi lakosságának minősített települések kisebbségi lakóit a törvény arra is felhatalmazza, hogy saját anyanyelvükön kérhessék születési, házassági vagy halotti anyakönyvi bizonylataikat. Az 534/2011 számú Végrehajtási kormányrendelet tételesen is előírja, hogy a kisebbségi nyelvű szöveg formátuma és betűmérete azonos kell legyen az államnyelviével. Ezzel szemben a központi kormányzat által az önkormányzatokhoz eljuttatott kényelvű, üres formanyomtatványok a kisebbségi nyelvű szövegrészeket rutinszerűen eleve kisebb betűkkel szedik az államnyelviékhöz képest.

Mindez csak néhány példa a szlovákiai nyelvpolitika gyakorlati anomáliáinak érzékeltetésére. A kisebbségi nyelvhasználat törvényi szabályozása maga is ellentmondásos, hiszen a Kisebbségi nyelvtörvény végrehajtási rendelete kötelezettségek helyett javarészt inkább csak engedélyeket tartalmaz. Mivel pedig szankciók nincsenek, hogy a kisebbségi nyelvi jogoknak hathatósan érvényt

szerezzenek, a törvény betűje könnyűszerrel figyelmen kívül hagyható. (Vass, 2016).

A *Kisebbségi nyelvtörvény* előírja, hogy a kisebbségi önkormányzatok hivatalaikban kötelesek külön kihelyezett hirdetményben tájékoztatni ügyfeleiket arról, hogy ügyintézésük során használhatják anyanyelvüket. Az 535/2011. Végrehajtási kormányrendelet e kötelezettséget kiterjeszti arra is, hogy a közleményt az érintett önkormányzatok azonos szöveggel egyúttal tüntessék fel valamennyi információs rendszerükben. E rendelkezések szándéka aligha értelmezhető másként, mint hogy az érintett települések állampolgárait kellőképp tájékoztatni kell arról, hogy joguk van használni saját anyanyelvüket

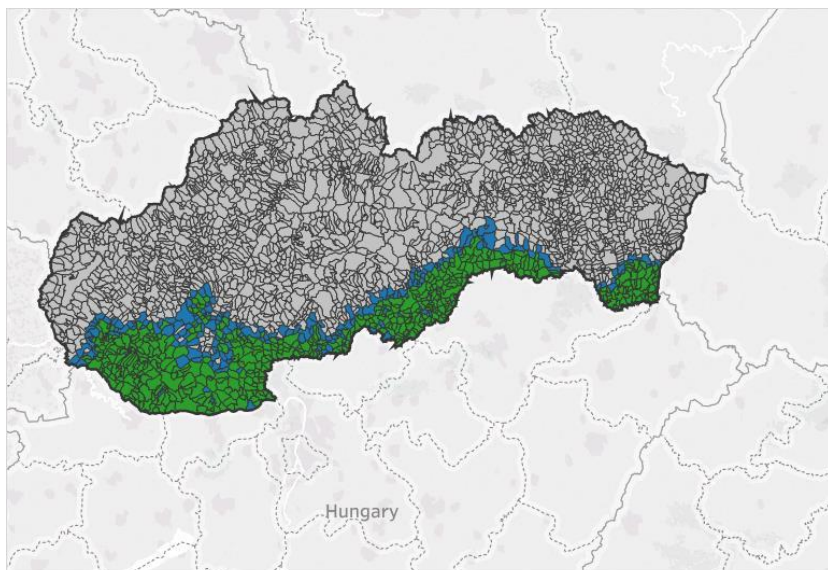
Miközben a *Kisebbségi nyelvtörvény* tételesen rendelkezik a szóbeli és írásos kommunikáció formáiról, a telefonos nyelvhasználatra külön nem tér ki. A telefonbeszélgetés ugyan némi joggal akár szóbeli közlésnek is tekinthető, ám ez vitatható besorolás. Már csak ezért is érdemes e sajátos kommunikáció eseti nyelvhasználatát külön is megvizsgálnunk. Ezúttal arra voltunk kíváncsiak, mennyiben teljesítik az önkormányzatok azt az elvárást, hogy a kisebbséghez tartozó állampolgárokat tájékoztatják: joguk van anyanyelvükön intézni ügyeiket, mikor egy közigazgatási hivatalt telefonon felhívnak. A települési önkormányzatoknak van némi döntési lehetőségük abban, hogy e felemás kommunikációs helyzeteket feloldják. Ha ugyanis mindkét nyelven válaszolnak a hívásra, ezzel máris jelzik, hogy készséggel folytatják a beszélgetést akár szlovákul, akár a kisebbségi hívó anyanyelvén. Ha viszont csak szlovákul felelnek, ezzel elmulasztják tájékoztatni a hívó felet, hogy saját anyanyelvén is beszélhet, és egyértelműen tudtára adják saját preferenciájukat, hogy a beszélgetést szlovákul kívánják folytatni, ezzel a hívót gyakran előnytelen helyzetbe hozva. A telefonos nyelv választás e köznapi példája jól mutatja, hogy Szlovákiában a kisebbségi nyelvhasználat ügye mennyire túlpolitizált.

A jelen vizsgálattal épp ezért az önkormányzati ügyintézők magyar nyelvű lakossági telefonhívásokra adott nyelv választásainak gyakoriságát kívántuk felmérni az ország általunk vizsgált magyarlakta térségeiben.

2. A kutatás tárgya és módszerei

2.1 Adatgyűjtés, kutatási terv, munkamenet

Telefonhívások útján anoním felmérést készítettünk mind az 512 szlovákiai magyar településen, ahol a nemzeti kisebbségek körébe tartozó lakosok aránya eléri a helyi népesség legalább 20 százalékát (a magyar kisebbségi önkormányzatok listáját az 534/2011. Végrehajtási kormányrendelet közli). Ezen településeken a törvény lehetővé teszi a magyar nyelv használatát az önkormányzati ügyintézésben (a továbbiakban: „magyar önkormányzatok”). Összehasonlításként párhuzamosan egy másik anoním telefonos vizsgálatot is végeztünk 194 szomszédos településen (a továbbiakban: „szomszédos települések”). Ezek önkormányzatainál a *Kisebbségi nyelvtörvény* nem nyújt lehetőséget a magyar nyelv használatára a hivatalos ügyintézésben. Mindkét névtelen telefonos felmérésre 2017 február-márciusában került sor. Valamennyi önkormányzatnak három esélyt adtunk a kapcsolat létrejöttére. Megfigyelési adatainkat azon egyénektől gyűjtöttük, akik az önkormányzatok hivatalos ügyfélszolgálati telefonokra leadott hívásokra válaszoltak.

Települések besorolása
 ■ Nem vizsgált települések
 ■ Magyar önkormányzatok (az 534/2011-es kormányrendelet besorolása alapján)
 ■ Szomszédos (nem magyar) önkormányzatok

1. térkép Szlovákia – Magyar és szomszédos települések

A 706 települési önkormányzathoz tartozó vizsgált népesség köréből (1. táblázat) adatgyűjtésünk során beszereztük valamennyi önkormányzat ügyfélszolgálati telefonszámát, hivatalos honlapját, a 2011-es népszámlálás által mért teljes népességadatát s a helyi magyar lakosság százalékos részarányát csakúgy, mint az érintett közigazgatási kerületek, járások nevét továbbá a polgármesterek politikai hovatartozását vagy párt-támogatását a legutóbbi 2014-es szlovákiai helyhatósági választásokon. Ez után hivatalos honlapjukat felkeresve a világhálón azt vizsgáltuk, hogy hirdetésményeik szerint az önkormányzatok a kétnyelvű hivatali státuszba sorolhatók-e. Ez utóbbi adatgyűjtést 2016 októbere és decembere közt végeztük. A kétnyelvű (szlovák és magyar) státusz ismervét megengedően úgy határoztuk meg, hogy ha a honlap néhány alapadatot szlovák és magyar nyelven egyaránt tartalmazott – a „Google translate” automatikus program silány automata fordításait nem számítva –, az önkormányzat weboldalát a kétnyelvű kategóriába soroltuk.

Kutatásunkat a Delaware-i Egyetem Minősítő Bizottsága vizsgálta, s azt minden további vizsgálat alól mentesítette.

2.2 Kutatási terv

A hagyományos felmérések eszköztára adatokat és véleményeket gyűjt a vizsgált népesség köréből. Ezzel szemben mi magunk e kutatást inkább megfigyelési eszközként terveztük. Fő célkitűzésünk a nyelv választások figyelemmel követése volt, valahányszor az önkormányzati ügyintézők válaszoltak ügyfeleik telefonhívására. A telefonos megfigyelő vizsgálat (így a telefonos interakciók követése) főként a kétváltozós helyzetek felmérésére összpontosít. Először is rögzítettük az önkormányzati ügyintéző kezdeti nyelv választását egy külső hívásra bejelentkezve (a továbbiakban: „a kezdeti nyelv”), majd azt rögzítettük, hogy mely nyelven válaszol az ügyintéző a hívó fél magyar nyelvű bemutatkozására és egyszerű kérésére. (a továbbiakban: „a későbbi nyelv” avagy „a beszélgetés folytatásának nyelve”).

A nyelv választások megfigyelési adatgyűjtéséhez tehát előbb hívást kezdeményeztünk, melyre az önkormányzati ügyintéző válaszolt, s e válasz – a bejelentkezése – kezdeti nyelvét a hívó fél rögzítette. Ezután a hívó magyar nyelven bemutatkozott, majd egyszerű kérdést intézett, ugyancsak magyarul, az ügyintézőhöz, az illető település lélekszáma iránt tudakozódva. A hívó fél ezt mondta a telefonba: „Jó napot kívánok, XY vagyok. Az iránt érdeklődöm, hogy vajon hányan laknak az Önök településén. Lenne szíves ezt megmondani?” A bemutatkozás és a kérdés minden esetben magyarul hangzott el, függetlenül attól, hogy az önkormányzati ügyintéző mely nyelven jelentkezett be a hívásra. E kérdést követően az ügyintéző válaszolt, s a hívó fél följegyezte a beszélgetés folytatásának nyelvét. Mivel az adatgyűjtés az ügyintéző kezdeti és a későbbi nyelv választására összpontosított, (válaszként a magyar nyelvű bemutatkozásra és kérdésre), ezért a hívó fél a beszélgetés egész ideje alatt kizárólag magyarul szólalt meg. Azon önkormányzati ügyintézők esetében, akik szlovákul folytatták a beszélgetést (egy magyar nyelvű bemutatkozást és kérdést követően) ezen a ponton kommunikációs zavar állt be. A beszélgetés folytatásának nyelveként ez esetben mindenkor a szlovákot rögzítették. Végül a hívást a hívó fél köszönetnyilvánítása zárta. Az

esetben, ha az önkormányzati ügyintéző netán azt firtatta, hogy a kért információ mihez szükséges, a hívó fél elmagyarázta a kutatás célját.

A kezdeti nyelhasználat változóit öt kategóriába soroltuk: „csak szlovákul”, „csak magyarul”; „szlovák után magyarul”, „magyar után szlovákul” és „azonosíthatatlan nyelven” címszavakkal. Az elemzés megkönnyítése végett mindezt utóbb két kategóriába vontuk össze: „csak szlovákul” és „magyarul is” címszókkal. Azon 9 esetet, mikor az önkormányzati ügyintéző kezdeti nyelvválasztása a hívó számára azonosíthatatlan maradt, a feldolgozás során kizártuk az elemzésből.

Az ügyfél magyar nyelvű bemutatkozását és kérdését követő későbbi ügyintézői nyelvválasztást eleve két kategóriába soroltuk: „szlovákul folytatta” és „magyarul folytatta” címszókkal.

2.3 Munkahipotézisek

Előfeltevésünk az volt, hogy az önkormányzatok kisebbségi besorolása (magyar *versus* szomszédos települések) és a kezdeti nyelvválasztás között összefüggés áll fenn.

Ami a magyar településeket illeti, azt feltételeztük, hogy demográfiai jellemzőik (össztlakosságuk nagysága s a magyarok részaránya) összefüggést mutatnak az önkormányzati ügyintézők kezdeti nyelvválasztásával. Ezen felül a magyar önkormányzatok esetében további összefüggést reméltünk kimutatni az önkormányzati honlap kétnyelvű státusza és az ügyintéző kezdeti nyelvválasztása között. Hasonlóan feltételeztük, hogy ez utóbbi attól is függhet, hogy a legutóbbi helyhatósági választásokon az adott település polgármestere mögött mely politikai párt(ok) állt(ak) támogatóként.

A magyar önkormányzatok körében feltevésünk szerint összefüggés állt fenn e települések demográfiai jellemzői (össztlakosságuk száma s azon belül a magyarok aránya) és a beszélgetés folytatásának nyelve között. A szomszédos településeket illetően előfeltevésünk az volt, hogy a telefonbeszélgetés kezdeti nyelvválasztása összefüggést mutat a helyi magyar lakosság részarányával. Hasonlóan vélekedtünk a későbbi telefonos nyelvválasztásról is, melyet jó eséllyel a magyarok részaránya is befolyásolhat.

2.4 Statisztikai elemzés

Az elemzés során értékeltük a kezdeti és a későbbi nyelv választás, továbbá az egyes kategóriák (besorolás: magyar vagy szomszédos önkormányzat, a polgármester pártpolitikai háttere, a kétnyelvű honlapok megléte) változóinak összefüggéseit a Pearson-féle χ^2 próba alkalmazásával. (1. táblázat). Mivel hipotéziseinkkel kapcsolatot feltételeztünk az önkormányzatok nyelv választása és fenti kategorikus változók között, ezért a statisztikai valószínűség kimutatásához a kétválasztós p -értéket alkalmaztuk.

A különbségeket részint a metrikus változók hagyományos eszközeivel mutattuk ki (teljes népesség, a magyarok részaránya), részint pedig a kezdeti, későbbi nyelv választások ellentét-párjai mentén a független mintavételi t -teszt módszerét alkalmazva. (2. táblázat, 3. táblázat) Mivel hipotéziseink különbségeket feltételeztünk az átlagokban, ezért kétoldali szignifikancia teszteket alkalmaztunk az eltérések statisztikai valószínűségének értékelése érdekében.

3. Kutatási eredmények

3.1 Válaszadói arány

Felmérésünk 608 településre terjedt ki. A vizsgált népesség (512 magyar és 194 szomszédos település) összességét alapul véve az önkormányzatok válaszadói aránya igen magas: 86,1% volt. Ebből a magyar önkormányzatoké 86,3%, míg a szomszédos településeké 85,6% volt.

3.2 A válaszadók jellemzői

A kutatási tervvel és a vizsgált népesség meghatározásával összhangban a válaszadók összességének közel háromnegyede ($N=442$, 72,7%) a magyar önkormányzatok köréből került ki. A további válaszadók ($N=166$, 27,3%) azon környező települések körébe tartoztak, melyek legalább egy magyar önkormányzattal közvetlenül szomszédosak voltak. Ami a földrajzi megoszlást illeti, az általunk vizsgált népesség Szlovákia 25 járásába tartozik, ezek

túlnyomó részével (N=23, 92%) sikerült kapcsolatba lépniük. Itt azonban fontos megjegyezni, hogy míg Szlovákiában együttvéve 79 közigazgatási járás található, vizsgált népességünk ezek közül mindössze 25 olyanra terjedt ki, ahol magyar önkormányzatok avagy azokkal szomszédos települések találhatók.

Akárcsak a fenti esetben, fontos jelezni egyúttal azt is, hogy miközben Szlovákia mindösszesen 8 megyéből áll, vizsgált népességünk azonban ezek közül csupán 5 olyanra terjedt ki, melyekben magyar önkormányzatok és azokkal szomszédos települések találhatók.

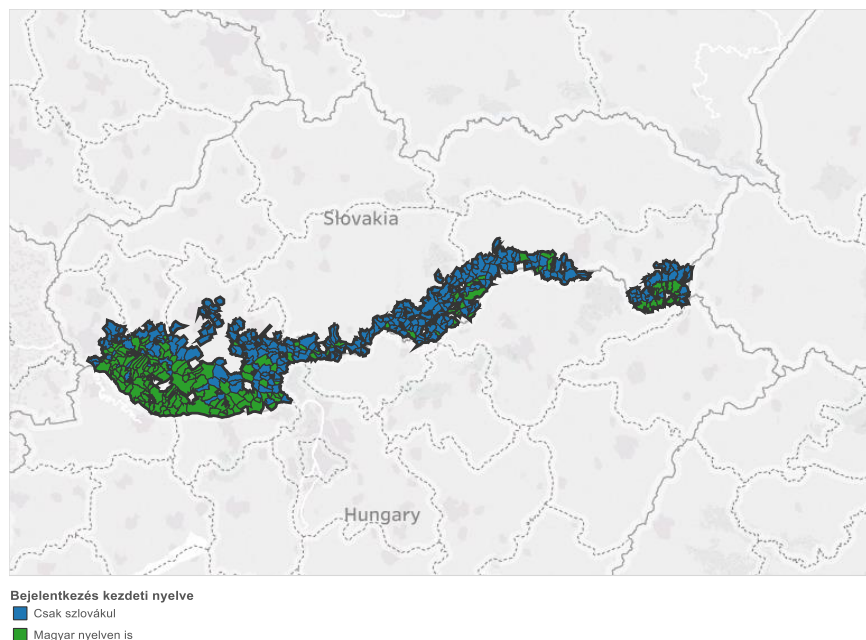
3.3 A hipotézisek tesztelése

A vizsgált népesség 706 települést foglalt magába. Közülük 512 magyar önkormányzat volt, további 194 pedig szomszédos település. Kapcsolatfelvételünk 442 magyar és 166 környező önkormányzattal valósult meg. Azon magyar önkormányzatokat, melyek esetében a kezdeti telefonos nyelvhasználat nem volt azonosítható (N=9) az elemzés során kizártuk a kutatás köréből. Teljes adatbázisunk így 433 magyar önkormányzatra csökkent. A vizsgálatból ugyanakkor egyetlen környező települést sem kellett kizárni. A feldolgozást ekként 599 válaszadó önkormányzat adatbázisán végezhetjük el.

Összességében a magyar önkormányzatok 37,6 százaléka (N=163) és a környező települések 1,2 százaléka (N=2) válaszolt bejelentkezésekor magyar nyelven is a telefonhívásra. (2. táblázat). Előfeltevéseinkkel összhangban a kezdeti nyelvválasztás („Csak szlovákul” *versus* „Magyar nyelven is”) szoros összefüggést mutatott az önkormányzati besorolással (magyar *versus* szomszédos önkormányzatok) a khi-négyzet (χ^2) próba szerint: $\chi^2(1)=79.835$, $p=.000$. A kezdeti magyar bejelentkezés a telefonhívásra jóval nagyobb mértékben volt jellemző a magyar önkormányzatok, mint a környező települések hivatalainak körében.

A már kezdetben magyarul is bejelentkező magyar önkormányzatok a nagyobb összlakosságú települések közé tartoztak (átlag=2150) a kizárólag szlovákul bejelentkező önkormányzatokhoz (átlag=1276) képest: $t(224.9)=-2.162$, $p=.032$ Ugyanez mondható el a magyar lakosság százalékos részarányát illetően is, ami a magyarul bejelentkező önkormányzatok körében magasabb volt (átlag=74,9%)

a csak szlovákul bejelentkező önkormányzatokéhoz (átlag=52,4%) képest: $t(430.3)=-12.2$, $p=.000$.

2. térkép Szlovákia – Magyar önkormányzatok kezdeti telefonos bejelentkezése

A magyar önkormányzatok hivatalos honlapjainak kétnyelvűségét illetően a kutatás szoros kapcsolatot mutatott ki a kezdeti nyelv választás és a vizsgált önkormányzat honlapjának kétnyelvűsége között: $\chi^2(1)=71.209$, $p=.000$. A kétnyelvű honlappal rendelkező magyar önkormányzatokhoz nagyobb valószínűséggel volt társítható a kezdeti magyar nyelvhasználat az ügyfelek telefonhívását fogadva.

Khí-négyzet (χ^2) próbának vetettük alá annak vizsgálatát is, hogy milyen valószínűség mutatható ki a 2014-es önkormányzati választásokon hivatalukba jutott polgármesterek párt-támogatása és az önkormányzati ügyintézők kezdeti nyelv választása között. Ezúttal is igen erős összefüggést találtunk a párttámogatás és a a

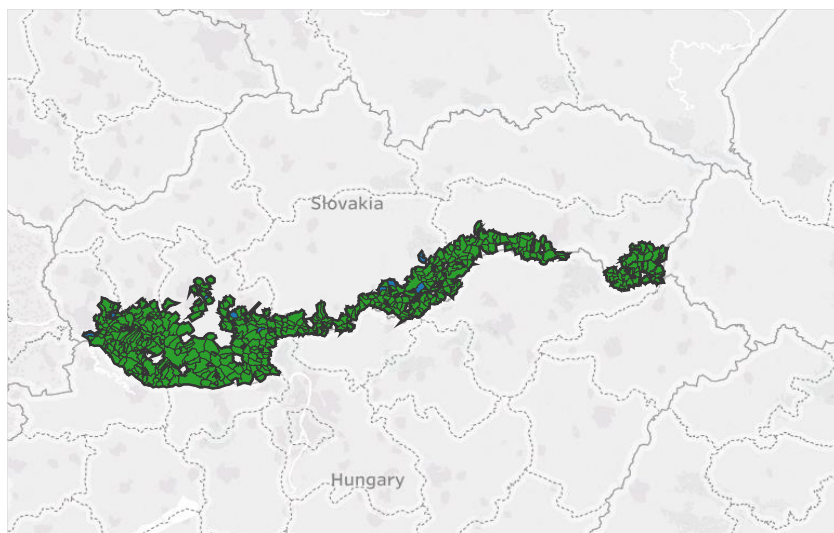
telefonos bejelentkezések kezdeti nyelvhasználata között: $\chi^2(5)=26.867$, $p=.000$. Ami ezek standardizált és korrigált rezidiumát illeti, itt két eset tűnt ki markánsan: egyikük a kizárólag SMK-MKP által támogatott polgármestereké (standardizált rezidium = 2.9, korrigált rezidium = 4), míg a másikuk az SMK-MKP és Most-Híd nélkül, kizárólag a szlovák pártok jelöltjeként tisztségükbe jutottak polgármestereké (standardizált rezidium = -2.0, korrigált rezidium = -2.6). E két adatmező kifejezetten erős összefüggést mutat a polgármesterek párt-támogatása és a között, hogy az önkormányzati ügyintéző magyarul is bejelentkezik-e az ügyfelek telefonhívásait fogadva.

1. táblázat *Független mintavétel - Kétnyelvű próba: Kezdeti telefonos nyelvválasztás az önkormányzatok besorolása, a kétnyelvű státusz és a helyi polgármester párt-támogatása alapján N (%)*

	Csak szlovákul N (%)	Magyar nyelven is N (%)	p	khí²	df
MINDEN ÖNKORMÁNYZAT					
Önkormányzati besorolás			,000*	79,835	1
Szomszédos (nem magyar)	164 (98,8)	2 (1,2)			
Magyar	270 (62,4)	163 (37,6)			
CSAK MAGYAR ÖNKORMÁNYZATOK					
Kétnyelvű státusz			,000*	71,209	1
N – Nem kétnyelvű	181 (79,7)	46 (20,3)			
Y – Kétnyelvű	61 (37,7)	101 (62,3)			
CSAK MAGYAR ÖNKORMÁNYZATOK					
A polgármestert támogató párt(ok)			,000*	26,867	5
Független	125 (62,8)	74 (37,2)			
Kizárólag Most-Híd	47 (71,2)	19 (28,8)			
SMK-MKP és Most-Híd nélkül	29 (82,9)	6 (17,1)			
SMK-MKP és/vagy Most-Híd más	21 (80,8)	5 (19,2)			
pártokkal					
Kizárólag SMK-MKP	36 (42,9)	48 (57,1)			
SMK-MKP és Most-Híd	12 (52,2)	11 (47,8)			

Ez után megvizsgáltuk a magyar önkormányzati telefonbeszélgetések folytatásának nyelvválasztásait a magyar nyelvű bemutatkozásra válaszolva. (3. térkép) Fontos kiemelni, hogy a 433 magyar önkormányzat ügyintézőinek túlnyomó többsége: 97,7 százaléka (N=423) nyomban magyarra váltott, amint a hívó fél magyar nyelvű bemutatkozását és kérdését meghallotta.

Vizsgálatunk következő tárgya a népesség demográfiai jellemzői (össztlakosság, a magyarok részaránya) és a telefonbeszélgetés későbbi nyelve közötti korreláció volt a magyar önkormányzatok körében. Előfeltevésünkre rácáfolva a magyar önkormányzati hivatalok azon válaszadói, akik úgy döntöttek, hogy magyarul folytatják a telefonbeszélgetést ugyan a népesebb össztlakosságú településekről kerültek ki (az átlagos lakosságszám 1627 a magyarul és 645 a szlovák nyelven folytatók körében), az eltérés azonban statisztikailag nem szignifikáns $t(431)=-0.852$, $p=.395$. Ugyanakkor a magyar önkormányzatok válaszadói, akik magyarul folytatták a beszélgetést, jórészt olyan településekről kerültek ki, ahol a magyarok százalékos részaránya magasabb volt ($M=61,8$), mint azon válaszadók településein, akik megmaradtak a szlovák nyelvénél. ($M=22,8$), $t(10.3)=-8.928$, $p=.000$.

Későbbi nyelv választás a hívó magyar nyelvű bejelentkezésére

■ Magyar
■ Szlovák

3. térkép Szlovákia – Magyar önkormányzatok későbbi nyelv választása válaszul a hívó magyar nyelvű bejelentkezésére

Összehasonlításként megvizsgáltuk a környező települések nyelv választásait is. Mint azt korábban jeleztük, ezen önkormányzatoknak a *Kisebbségi Nyelvtörvény* értelmében nincs semmiféle kötelezettségük arra, hogy a magyar nyelvű hivatali kommunikációt biztosítsák az ügyintézésben. Érdekes módon azonban 5 olyan önkormányzatot is találtunk körükben, ahol a magyar lakosok részaránya a 20%-ot meghaladta, s ennél fogva ugyanazon hatály alá kellene tartozniuk, mint amit az 534/2011. számú kormányrendelet előír a magyar nyelvhasználat számára a hivatali ügyintézésben. A szomszédos önkormányzatok 166 válaszát vizsgálva mindössze két olyat találtunk (1.2%), ahol már a a bejelentkezéskor magyarul is köszöntötték az ügyfelet. Adataik további vizsgálata azt is felfedte, hogy mindkettő az öt fent említett önkormányzat körébe tartozik.

Ezután a magyarok helyi részaránya és a telefonbeszélgetés kezdeti, majd későbbi nyelv választásainak összefüggéseit vizsgáltuk

meg. Várakozásunkhoz híven a környező települések azon válaszadói, akik úgy döntöttek, hogy magyarul is köszöntik az ügyfelet, a nagyobb magyar részarányú települések sorából kerültek ki ($M=76.9$), azokkal ellentétben, amelyek ügyintézőinek kezdeti nyelve kizárólag a szlovák volt ($M=2.8$), $t(164)=-21.942$, $p=.000$. Hasonlóan megfelelt várakozásunknak az is, hogy a környező önkormányzatok, melyek ügyintézői később magyarul folytatták a telefonbeszélgetést, a nagyobb magyar részarányú települések ($M=10.6$) sorából kerültek ki azokhoz képest, ahol beszélgetés később is kizárólag szlovák nyelven folyt. ($M=1.8$), $t(35.3)=-2.91$, $p=.006$.

2. táblázat. *Független mintavételű t-teszt: Kezdeti nyelvválasztás az össznépeesség és a százalékos magyar részarány tükrében*

	Csak szlovákul <i>Átlagérték (szórás)</i>	Magyar nyelven is <i>Átlagérték (szórás)</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	df
CSAK MAGYAR ÖNKORMÁNYZATOK					
Össznépeesség	1276,1 (2662.5)	2150,4 (4729,4)	-2,162	,032 *	224,9
A magyarok részaránya %	52,4 (23,5)	74,9 (14,7)	-12,242	,000 *	430,4
CSAK KÖRNYEZŐ TELEPÜLÉSEK					
A magyarok részaránya %	2,8 (4,7)	76,9 (3,4)	-21,942	,000*	164

3. táblázat. *Független mintavételű t-teszt: Későbbi nyelvválasztás az össznépeesség és a százalékos magyar részarány tükrében*

	Csak szlovákul <i>Átlagérték (szórás)</i>	Magyar nyelven is <i>Átlagérték (szórás)</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	df
CSAK MAGYAR ÖNKORMÁNYZATOK					
Össznépeesség	645,3 (420,8)	1627,9 (3641,9)	-0,852	,395	431
A magyarok részaránya %	22,8 (13,4)	61,8 (22,8)	-8,928	.000*	10,3
CSAK KÖRNYEZŐ TELEPÜLÉSEK					
A magyarok részaránya %	1,8 (2,4)	10,6 (18,2)	-2,910	.006*	35,3

4. Értékelés

Tudomásunk szerint ez volt az első felmérés, amely átfogóan vizsgálta az összes magyar önkormányzat nyelv választási gyakorlatát kisebbségi nyelvű telefonhívásokat fogadva. Mind a magyar, mind a szomszédos önkormányzatok többsége (62,4% illetve 98,8%) kezdetben kizárólag szlovákul válaszolt a magyar nyelvű hívásokra. A magyar nyelvű válaszok aránya mindazonáltal még így is jelentős eltérést mutat (37,6 illetve 1,2 %). Ennek kétféle magyarázata lehetséges. Az egyik, hogy a hivatalos kisebbségi nyelvhasználat alsó küszöb-értékét helyesen állapították meg, és a 20 százalékos vagy azon felüli magyar lakosságú önkormányzatok jóval inkább hajlandók a kisebbségi nyelv hivatali használatára, mint azok, ahol a magyarok aránya nem éri el a 20 százalékot. Eszerint tehát döntően a magyarok aránya határozza meg az önkormányzati ügyintézők kezdeti nyelv választását. Vagy, éppen fordítva, mivel mindez akár úgy is értelmezhető, hogy a központi kormányzat hivatalos minősítése a település státuszát illetően eleve meghatározza az ügyintézők kezdeti nyelv választását. Hiszen az esetben, ha egy települési önkormányzatot magyar nyelvhasználatra jogosultnak minősítenek, ez jó eséllyel a telefonos ügyintézés nyelvét is magában foglalja. Vizsgálatunk mindazonáltal az okok feltárására ezúttal nem terjedt ki.

Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a magyar önkormányzatok kezdeti magyar nyelv választása nagy mértékben függ a település lakosságának számától és azon belül a magyarok arányától, továbbá attól, hogy az önkormányzati honlap két nyelvű-e és hogy a polgármester mögött mely politikai párt(ok) áll(nak). Összegezve: a népesebb önkormányzatok nagyobb valószínűséggel éltek a kezdeti magyar nyelvű válasz lehetőségével. Ugyanez érvényes a magyarok nagyobb települési aránya esetében is. Ha tehát a jelenlegi dél-szlovákiai demográfiai trendek folytatódnak, a javarészt vidéki, falusi magyarajkú települések egyre kisebbek lesznek, és magyar lakosságuk számaránya is csökken, így mind kevésbé várható, hogy az önkormányzatok a kisebbségi nyelvű hívásokra kezdettől magyarul fognak válaszolni.

Méginkább nyilvánvaló a kapcsolat a magyar önkormányzatok kezdeti válaszában nyelve és a helyi polgármester pártpolitikai háttere között. E tekintetben a vizsgálat igen szoros összefüggést

talált. Ekként a kezdettől magyarul válaszoló önkormányzatok jelentős részének élén a hagyományos magyar etnikai bázisú SMK-MKP által támogatott polgármester állt. Másfelől a kizárólag szlovák pártok – azaz nem az SMK-MKP és nem a Most-Híd – támogatását élvező polgármesterek hivatalaiban a magyar nyelv mellőzése az első megszólalástól kiváltképp erősnek bizonyult.

Ami a telefonbeszélgetés folytatásának nyelvét illeti, ennek gyakorlatát némiképp eltérőnek és biztatóbbnak találtuk. A hívó fél magyar nyelvű bemutatkozása, majd egyszerű magyar nyelvű kérdése nyomán a magyar önkormányzatok 97,7 százaléka a hivatalosan előírt kisebbségi nyelven, azaz magyarul folytatta a beszélgetést, míg a környező településeken ugyanez az arány 21,7% volt.

A folytatás nyelve és a magyarság helyi részaránya között szoros összefüggést találtunk a szlovákiai magyar önkormányzatok körében, ezen szemben nem volt kimutatható szignifikáns kapcsolat a folytatás nyelve és az adott település lélekszáma között. Nyilvánvaló, hogy a magyar önkormányzatok túlnyomó többségének megvan a kellő helyi kapacitása ahhoz, hogy ügyfelekkel magyarul érintkezzenek. Arra viszont nem találtunk választ, hogy ha eleve rendelkeznek ilyen kapacitással, vajon miért nem tájékoztatják egyértelműen ügyfeleiket, hogy a telefonbeszélgetést mind az államnyelven (szlovákul), mind a kisebbség nyelvén (magyarul) joguk van folytatni. Holott ez semmi többlet-forrást vagy rendkívüli intézkedést nem igényel. Elég lenne egy egyszerű utasítás, hogy a hivatali telefonon bejelentkező ügyfeleiket mindkét nyelven üdvözljék, ezzel is jelezzék, hogy készséggel folytatják bármely nyelven a beszélgetést, és a gond ezzel magától megoldódna.

Bár a magyar önkormányzatok körében a magyar nyelvű bemutatkozás és információkérés nyomán majd' minden ügyintéző magyar nyelvre váltott, a kisebbségi hívót még ez is hátrányosan érintette. Egyértelműen kitűnt, hogy az esetben, ha a hívó fél szlovák nyelvre váltott volna, nyomban megkapta volna a kívánt információt. Ha viszont továbbra is ragaszkodott a kisebbségi nyelvhasználathoz, ez gyakran félreértésekhez vezetett. További kutatás hivatott feltárni, hogy e félreértések vajon mennyiben befolyásolják a kisebbségi hívó készségét, hogy a hivatali ügyintézés során anyanyelvét használja.

Kutatásunknak legkevesebb háromféle korlát szabott határt. Először is, vizsgálatunk csupán a hivatali telefonhívások kezdeti és

későbbi nyelvhasználatára terjedt ki, amit példának szántunk a kisebbségi nyelvhasználók ennél jóval sokrétűbb részvételét jellemezve a dél-szlovákiai helyi közigazgatásban. Másodsor, feltételeztük, hogy az eseti nyelvválasztás az önkormányzatok telefonvonalán valamiképp nyilvánvaló kifejezése annak, hogy az adott hivatal kizárólag a szlovák nyelvű kommunikációhoz ragaszkodik, avagy a kisebbségi nyelvhasználatnak is teret enged. Kutatásunk harmadik korlátja az önkormányzati honlap kétnyelvűségével kapcsolatos. Ez irányú adatgyűjtésünk során igen alacsonyra helyeztük a léccet: minden olyan önkormányzati portált a kétnyelvűek közé sorolva (kivéve az automata „Google translate” fordítóprogram silány produktumait), amelyen néhány alapinformáció szlovák és magyar nyelven egyaránt hozzáférhető volt.

Összegzőképpen elmondható, hogy az általunk végzett felmérés a maga nemében egyedülálló és értékes bepillantást enged a dél-szlovákiai magyar települések kezdeti, majd későbbi nyelvválasztó gyakorlatára a kisebbségi nyelvű telefonhívásokat fogadva.

Fordította: Nóvé Béla

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton tartozik köszönettel kollégájának, Dr. Eric Bestnek (University of Delaware, Center for Applied Demography & Survey Research) a kutatást illető hasznos észrevételeiért és javaslataiért.

Felhasznált irodalom

Csergő, Z. *Talk of the Nation: Language and Conflict in Romania and Slovakia*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2007.

Koenig, M., & Guchteneire, P. F. A. *Democracy and Human Rights in Multicultural Societies*. Ashgate Publishing, Ltd, 2007.

Liu, A. H. Democracy and minority language recognition: tyranny of the majority and the conditional effects of group size. *Democratization*, 24(3), 544–565, 2017.

<https://doi.org/10.1080/13510347.2016.1245292> 15

Poggeschi, G. The Use of Regional and Minority Languages in Public Administration and the Undertakings of Article 10 of the European Charter for Regional or Minority Languages. *Revista de Llengua I Dret*, 57., 2012. 163–205.

Vass, Ágnes: If Yes, Why Not? Minority Language Use and Accommodation of Minority Language Rights in Slovakia. *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies*, 8 2016/1. 43–56. <https://doi.org/10.1515/auseur-2015-0012>

Williams, C. *Minority Language Promotion, Protection and Regulation: The Mask of Piety*. Springer, 2013.

Hungarian Self-Governments in South Slovakia
by Tibor Tóth

This study assessed the use of Hungarian language by the Hungarian municipalities of Southern Slovakia as experienced by those who seek information over the phone in a minority language. We conducted a phone census by contacting all 512 municipalities where the use of Hungarian is permitted (not necessarily guaranteed) by the Minority Language Law. To allow for a comparison, we also contacted the adjacent 194 municipalities. The survey measured the initial and continuing language choice of the municipality as a response to a Hungarian language inquiry. The majority of Hungarian municipalities (62.4%) used Slovak only in their initial response to a phone call. In comparison, 98.8% of adjacent municipalities used only Slovak for their initial response. For Hungarian municipalities, we found a strong association between the initial language used, the total population, the percentage of Hungarians, the bilingual status of the web page and the political party supporting the mayor. An overwhelming majority (97.7%) of Hungarian municipalities continued the telephone conversation in Hungarian once they heard the caller's introduction and question in Hungarian. A solid 21.7% percent of the adjacent municipalities continued in Hungarian after a Hungarian language prompt. For the Hungarian municipalities, we found a strong association between the choice of the continuing language and the percentage of Hungarian residents. For Hungarian municipalities, we did not find an association between the continuing language and the total population. Considering the evidence, it is clear that Hungarian municipalities do have the capacity to ensure bilingual communication over the phone. Further study is needed to understand why it is not being put to use.

Keywords

Minority language; language rights; language policy; public administration; local government; municipality; survey; telephone communication; Slovakia; Hungarian; Hungarians in Slovakia

KOVÁCS NÓRA¹

Séta a kínai negyedben

Idestova harminc éve, hogy nagyobb számban vannak jelen kínai bevándorlók Magyarországon. Mi, helybéliek a mai napig kevesebbet tudunk az itt élő kínaiakról, semmint lehetne. Elsősorban városi legendák keringenek róluk, és szép számmal övezik őket negatív előítéletek is. De vajon milyen lenyomatot hagyott Budapest kulturális arculatán, hogy a világ számos nagyvárosához hasonlóan egy jelentősebb kínai diaszpóranépeség állomáshelyévé, kereskedelmének egyik európai hídfőállásává vált? És milyen lehetőségekkel gazdagítja a kínaiak jelenléte a multikulturális kínálatot Budapesten?

E jelenlét kezdeteit firtatva érdemes felidézni, hogy az 1989-es év sok változást hozott Magyarországon. Például azt is, hogy a nyitás jegyében néhány éven át vízum nélkül léphettek be az országba Kína állampolgárai. Ekkor érkeztek ide a vállalkozókedvű, köztük már kisvállalkozói tapasztalatokkal rendelkező kínaiak első hullámai. Azóta is ők alkotják a legnépesebb látható bevándorló csoportot Magyarországon, elsősorban Budapesten. A 2011-es népszámlálás kevesebb, mint tizenkétezer kínai személyt rögzített, ami jelentősen alulmúlta az 1990-es évek végén becsült negyvenezer főt. Bár a legutóbbi bennfentes becslések csak párezer fővel haladták meg e népszámlálás eredményét, amikor 2017 tavaszán egy filmfesztiválra Magyarországra látogatott Jackie Chan – a budapesti kínaiaktól származó információk alapján –, harmincezer helyi kínainak küldte üdvözlését. A legutóbbi években Magyarországra érkezett néhány milliárdos vagyonú kínai bevándorló is; a letelepedési kötvények több, mint hetven százalékát ők vásárolták meg.

¹ A szerző antropológus, az MTA TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: kovacs.nora@tk.mta.hu.

A közelmúltban egyre több alternatív városnéző séta jelent meg a szabadidős programok piacán, amelyek nem az idegenvezetés nálunk megszokott hagyományaira épülnek, és Budapest múltjának jelenének kevésbé ismert, izgalmas részleteibe nyújtanak bepillantást. Akadnak ezek közt étel- vagy italkóstolóval kombinált, úgynevezett gasztroséták is. Az „Egy falat Kína. Séta a budapesti Kínában” egy ez utóbbiak közül. A séta négy éve indul már rendszeresen szombat délelőttöként a Golgota térről az egykori Ganz-MÁVAG gyártelepre a főváros nyolcadik kerületében, alkalmanként húsz-harminc résztvevővel. Izgalmas élmény egy átlagos szombaton, közel harmincfős, ismeretlenekből álló csoport tagjaként turistává válni a saját városunkban, az otthonunktól nem is feltétlenül túl távol, egy előre befizetett városnézés résztvevőjeként. Idegenvezetőnk egy mongol-magyar szakos bölcseész, aki éveket élt Kínában, és Ázsiából hazatérve a Hosszúlépés Városi Séta Kft-vel közösen dolgozta ki ezt a programot.

Nem kellett nagy távot megtennünk, a két és fél óra alatt két-három kilométert sétáltunk az Orczy út –Vajda Péter út – Könyves Kálmán körút – Kőbányai út által határolt, Eurosquare Bevásárló Negyed névre keresztelt területen. Először röviden megálltunk az egykori Ganz-MÁVAG gyártelep tőzsomszédságában a dolgozók számára épült Golgotai téri lakótelep területén, aztán a hátralévő idő alatt ki sem mozdultunk a Ganz-MÁVAG gyártelepről. Meghallgattuk az itt élő kínaiakról szóló általános bevezetőt, majd jellegzetes kínai fogásokat ízeleltünk meg egy étteremben, aztán átsétáltunk egy ázsiai élelmiszerüzletbe. Városnéző programunk egy két helyséből álló húsostáska manufaktúrában ért véget, ahol ugyancsak kaptunk kóstolót.

Sétavezetőnk várostörténetet ötvözött bevándorlástörténettel, miközben a kínaiak és a magyarok kapcsolódási pontjairól mesélt nekünk. Az első tematikus blokk apropója Loósz József Petőfi-szobra volt a korábban *Kolónia* néven ismert Ganz-MÁVAG lakótelep belső udvarán a Golgota téren. Megtudtuk, hogy a 19. század folyamán külföldön, például Japánban tanuló kínai diákok egyebek közt német fordításban ismerkedtek meg Petőfi verseivel, amelyek olyan népszerűvé váltak, hogy ma is részét képezik az iskolai tananyagnak Kínában, és azt is, hogy Petőfi összes műve a magyar mellett egyedül kínai nyelven olvasható. Történetek szólnak arról, hogy a *Szeptember végén* és a *Szabadság, szerelem!* kínaiul

néhány piaci árus memoriter-repertoriájában is felbukkant Budapesten.

A lakótelep közepén elhelyezkedő Petőfi-szobor mellől tekintetünkkel az egész izgalmas teret átfoghattuk. Miközben megjelent lelki szemeink előtt, milyen elképesztő minőségű közösségi élet zajlott ezen a helyen a múlt század első felében, kiderült az is, honnan lehetett számunkra ismerős a város eme kis szeglete. A Kolónia területén színház, mozi, többmendezés közfürdő, orvosi rendelő, óvoda, bölcsőde, hentesüzlet és kaszinó szolgálta egykor a vasutas dolgozók életének kényelmét és szórakozását. És ezen a helyen forgatták a *Csinibaba* című filmet, valamint a Kolónia közösségi tereiből alakították ki az egykori Vörösmarty Művelődési Házat. Ez utóbbi alagsori helységeiben működött a kilencvenes évek elejének emblemikus alternatív szórakozóhelye, a *Fekete Lyuk*.

A Ganz-MÁVAG gyártelepének 1989-es bezárása után sokan elköltöztek a Kolóniából, megváltozott az otlakók összetétele. Az épületegyüttes külső, gyártelep felőli homlokzatán kínai és vietnami nyelvű molinó hirdette éveken át, hogy az épületben lakások kiadók és eladók. Nemszak a Kolónia apró garzonlakásaiba költöztek kínaiak; a gyártelep épületeit is ázsiai, főként kínai kereskedők vették használatba. Mint idegenvezetőnktől megtudtuk, a 2000-es évek közepén az egész egykori telepet felvásárolta egy háromszáz fős, meghatározóan kínai üzletemberekből álló konzorcium.

Kína közelmúltbeli történelmének vázlatos áttekintése mellett érdekes volt megtudnunk, hogy az 1980-as években Kína délkeleti tartományaiban, egyes térségekben a rendszer engedélyezett bizonyos mértékű vállalkozói tevékenységet. Néhány ily módon vagyonnossá vált vállalkozó, valamint az 1989-es Tienanmen téri forradalom megtorlásai elől menekülők közül is néhányan Magyarország felé vették az irányt a már említett vízummentességnek köszönhetően. A közép- és kelet-európai szocialista országok gazdasági együttműködésének megszűnése áruhiányhoz vezetett Magyarországon, és ezt az űrt töltötték be azok a kínai árucikkek, amelyek tömegtermelése ugyanebben az időszakban vált jelentőssé. Több kínai vállalkozó nagyon sikeres lett, egy részük a kilencvenes évek végén visszatért Kínába. Nem minden kínainak alakult sikeresen a vállalkozói karrierje Magyarországon;

sétavezetőnk szerint ez magyarázza, hogy néhányan úgy maradtak itt, hogy nem is tartják a kapcsolatot Kínában maradt rokonaikkal.

Az utóbbi tíz év során az átnevezett Ganz-MÁVAG telep nemcsak nagykereskedések üzleteinek és raktárainak adott helyet, hanem egy sereg olyan szolgáltatás és tevékenység is megjelent itt, amely a kínaiakat szolgálja ki. Fiókot nyitott itt az OTP kínai nyelven is beszélő munkatársakkal; kínai orvosi rendelő, ügyvédi iroda, könyvelő, masszázs- és szépségszalon, utazási iroda, vallási közösség működik ezen a helyszínen. Kezdetben éttermentilalom volt érvényben, az élet azonban felülírta ezt, és jelenleg több vendéglátóegység is kínál meleg ételt a területen.

A Kínát jól ismerő vezetőnk szakterülete a gasztronómia, és az étteremben izgalmas ismeretek birtokába jutunk az étkekről, azok hagyományos elkészítési módjairól és sorrendjéről, valamint az étkezést övező kínai szokásokról is. Kínában nagyon fontos az étkezés, és szinte mindenki jár az anyagi helyzetéhez illő éttermekbe, amelyek nemcsak az üzleti, hanem a családi élet szinterei is egyben. A több kínai vendéglőből ismert kerek asztalok 150-200 éve jöttek divatba, és leegyszerűsítették a nagyon hierarchizált társadalmi viszonyokat leképező, szabályozott asztali ülésrendet. A kerek asztaloknak köszönhetően mindenki egyenlőként ülhet le az asztalhoz, ahol mindenki vesz a közösen rendelt ételekből. Szokás a szükségesnél többet rendelni, és Kínában illő, hogy érintetlen fogások is maradjanak az étkezés végén. Gasztronómiai szakértőnk szerint elképzelhetetlen, hogy Kínában az együtt étkezők összedobják a számlát, ellenkezőleg, azért vívnak háborút, hogy ki fizethesse ki azt, hogy így emelje saját presztízsét. Az éttermi beszélgetés során felvetődött a klasszikus városi legenda is a kínai sírok hiányáról Budapesten. Sétavezetőnk cáfolta e legenda valóságtartalmát. Úgy tudja, található kínai sírok a Fiumei úti temetőben és Rákoskeresztúron is. Emellett az idős kínaiak haláluk előtt igyekeznek visszatérni a szülőföldjükre.

Mit tapasztalunk, tanulunk meg a budapesti kínai világból a séta során és mit nem? És vajon mit közvetít a séta az itteni kínaiakkal kapcsolatban a programon résztvevők felé?

Egyfelől a bemutatott kínai terek, az egykori munkástelep és a Ganz-MÁVAG körbekerített területe fizikailag is elkülönülnek, és külön világot alkotnak szimbolikusan és nyelviileg is. Láthatjuk térben megjelenítve azt, ahogyan a rendszerváltás gazdasági

következményei nyomán keletkezett úrt, a bezárt gyártelep csarnokait, és részben az egykori dolgozók lakhelyeül szolgáló munkástelep garzonjait miként veszik birtokba az ideérkező kínai vállalkozók. Láthatunk ázsiai arcokat a telep üzleteiben. Megtapaszthatjuk egy kozmetikai szalonból csekély változtatásokkal kialakított húsostáska-kisüzem hangulatát és ízeit. A hirdetésekben, falragaszokon nem mindenütt szerepel az üzenet magyar nyelven; a kínai írásjelek sokasága a budapesti városi térben nem bennünket szólít meg. A húsostáska-manufaktúra kínai dolgozóival ugyanakkor arcjáték és kézjelek segítségével egyeztetjük, hány csomagot szeretnénk vásárolni. Bár úgy látszik, hogy mi is vásárolhatunk, nem a magyar közönség termékük célcsoportja. Lenyűgözve és kicsit tanácstalanul állhatunk egy ázsiai élelmiszerbolt gazdag és magyar feliratokkal csak részben ellátott egzotikus kínálata előtt, és kóstolhatunk bevallottan nem a magyar étkezési ízlésnek tett engedményekkel elkészített kínai ételeket egy bennfentesek által ismert étteremben.

Személyes, intenzív kapcsolatba azonban csupán az ételekkel kerülünk, nem a piac ázsiai szereplőivel. A sétának nem része, hogy a helybéli kínaiakkal, akár egy már magyarul is tudó második generációs fiatallal találkozhatunk, ismerkedhessünk. Még ha ez célja is lenne a séta szervezőinek, jelek utalnak arra, hogy bár ott lehetünk, nézelődhetünk, senki nem látszik nyitottnak arra, hogy közvetlen kapcsolatba lépjen velünk. Az üzleteik közt mozgó kereskedők láthatóan igyekeztek kikerülni csoportunk látóteréből. A húsosbatyu-manufaktúra öt-hat dolgozója nem emeli fel a tekintetét, amint bezsúfolódunk hozzájuk, de a frissen kifőtt gőzölgő gombócokat egyikük pár pillanattal később az asztalra helyezi.

Nem a véletlen műve volt, hogy azt éreztük, nincs könnyű dolgunk, amikor beszélgetni, kérdezni szerettünk volna. A Magyarországon élő kínaiakra irányuló társadalomtudományi kutatások ismétlődő tapasztalata, hogy nagyon nehéz adatot gyűjteni a helyi diaszpórában, különösen az első generáció tagjainak körében, és ez csak részben vezethető vissza kommunikációs, nyelvi okokra.²

² Vö. Várhalmi Zoltán: *A Távol-Keletről Magyarországra érkező állampolgárok munkavégzésének fő jellegzetességei, típusai.* (Kutatási zárótanulmány) MKIK Gazdasági és Vállalkozáselemző Intézet, 2009. és Kovács Nóra: *A hagyományos és a virtuális terepmunka módszertani kihívásai a migráns integráció vizsgálatában: a kínai–magyar párkapcsolatok példája.* *Ethnolore*, 2017.

Ennek a kutatómódszertani problémának szociokulturális összetevői is vannak, és nemcsak a kínaiakat jobban ismerő magyarok, hanem maguk a kínai interjúalanyok is megfogalmazták, hogy nem szívesen beszélnek sem a magánéletük különféle aspektusairól, sem üzleti ügyeikről.

Az „Egy falat Kína” városnéző gasztronómiai séta így is élvezetes megmerítkezés a budapesti kínai világban, és hatása messze túlmutat az elmúlt négy év pár száz látogatóján. Egy kis internetes keresgélés eredménye tizennégy olyan, online elérhető újságcikk, riport, illetve terjedelmesebb blogbejegyzés, amelyeket a sétán való részvétel inspirált.³ Ezek 2013 és 2017 között egyenletes időközönként követik egymást olyan virtuális helyszíneken, mint például az index.hu, a n1cafe.hu, a welovebudapest.com vagy a mno.hu oldalai. Ezek az írások több vonatkozásban is hasonlítanak egymásra. Hosszabban vagy rövidebben, de bemutatják a sétát mint a városi kulturális kínálat új, felfedeznivaló darabját. Következtesen nem reagálnak vagy utalnak egymás létezésére, még az azonos internetes portálon megjelent szövegek sem. A szerzők többsége a sétát alapvetően saját gasztronómiai érdeklődése és a kínai konyha egzotikus ízei felől közelíti meg.

A kínai kultúra kulináris vetületei sokakban ébresztettek érdeklődést az itteni kínaiak és az általuk előállított ízek irányában. Igaz, hogy ezen túllépni nyelvtudás és bizalmas kínai kapcsolatok hiányában nem könnyű, ugyanakkor a kihívások ellenére számos olyan empirikus kutatás valósult meg, amely a Magyarországon élő kínaiaktól testközelből származó, kvalitatív adatokon alapult. Ezek sorát Nyíri Pál antropológus nyitotta meg a közvetítő kisebbség pozícióját elfoglaló kínai vállalkozókra irányuló úttörő kutatásaival az 1990-es évek közepén. Hozzá is kapcsolódik egy olyan projekt, amely egyebek között kínai migráns gyerekek magyarországi iskolai helyzetét, integrációját vizsgálta, betekintést kínálva a kínai családok iskoláztatási stratégiáiba is.⁴ Kínai migráns nők élettörténeti perspektíváinak gender-szemponitú elemzését olvashatjuk egy

³ Ezek adatait, lelőhelyét lásd az írás végén a Függelékben.

⁴ Nyíri Pál: Kínaiak és afgánok Magyarországon:két migráns csoport érvényesülési stratégiái. In: Feischmidt Margit – Nyíri Pál (szerk.) *Nem kívánt gyerekek? Külföldi Gyerekek magyar iskolákban*. Budapest: MTA Nemzeti-Etnikai Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2006. 39–74.

átfogóbb kutatás részeként.⁵ Várhalmi Zoltán egy szélesebb körű felmérés adatait felhasználva elemezte a kínai vállalkozók munkavégzésének valamint üzleti modelljének a 2000-es években bekövetkezett változásait.⁶ Egy közelmúltban készült nagyobb lélegzetű antropológiai tanulmány a kínai bevándorlók második, úgynevezett „banán” generációjának identitáskonstrukcióit mutatja be és elemzi.⁷ Az ide érkezett kínaiak és a befogadó társadalom tagjai közt létrejövő bensőséges kapcsolatokat, ezen belül a kínai-magyar vegyes házasságokat, a felek eltérő szociokulturális háttereinek a kapcsolat alakulásában betöltött szerepét egy másik antropológiai kutatás igyekezett feltárni.⁸ A globális kínai migrációt világszintű összefüggésrendszerben értelmezi Nyíri Pál a 2000 folyóiratban közreadott írásában.⁹ Bár korántsem adnak választ minden kérdésre, ezek a cikkek hasznos kiindulópontot jelenthetnek bizonyos, a kínaiakkal kapcsolatos jelenségek megértéséhez, és lehetőséget adnak arra, hogy a velük kapcsolatos felszínes sztereotípiák mögé tekintsünk.

Sajnálhatjuk-e, hogy Budapesten nem jött létre a világ nagyvárosaiból ismert klasszikus kínai negyed, *Chinatown*? Szabó Linda 2009-ben arculati és anyagi szempontból egyaránt elszalasztott lehetőségként értékeli, hogy nem jött létre egy ilyen a város nem kínai lakóit is megszólító kínai negyed a főváros nyolcadik és tizedik kerületében.¹⁰ Ugyanakkor az egykori Ganz-

⁵ Kovács Éva – Melegh Attila (szerk.): *„Azt hittem célt tévesztettem” A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban.* Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, 2010.

⁶ Várhalmi Zoltán: *A Távol-Keletről Magyarországra érkező állampolgárok munkavégzésének fő jellegzetességei, típusai.* (Kutatási zárótanulmány) MKIK Gazdasági és Vállalkozáselemző Intézet, 2009.

⁷ Beck Fanni: *De ha a tükörbe nézek, az arcom kínai.* Másodgenerációs kínai fiatalok hibrid identitáskonstrukciói. Budapest: MAKAT Antroport: 2015.

⁸ Kovács Nóra: *Cultures Unfolding: Experiences of Chinese-Hungarian Mixed Couples in Hungary.* *Current Issues in Personality Psychology*, 2015. Vol. 3 (4), 254–264.

⁹ Nyíri Pál: *Migráció és a kínai globalizáció.* 2000, 2015/4. Forrás: <http://ketezer.hu/2015/08/migracio-es-a-kinai-globalizacio/> Letöltve: 2017. november 27.

¹⁰ Szabó Melinda: *„Why Would We Need a Chinatown?” The Case of Chinese Entrepreneurs in the Rust Belts of the 8th and 10th Districts of Budapest.*

MÁVAG telepen, az új Eurosquare Bevásárló Negyedben tett látogatás benyomásai kétségeket ébresztettek, hogy ez a lehetőség valóban elszalasztott-e. A Négy Tigris Piac felszámolása után a kereskedelmi tevékenység súlypontjai átkerültek ide, a területet tulajdonló konzorcium az étteremtilalmat feloldotta, és a közelmúltban a magyar közönséggel egyértelműen számoló kínai sztárvendéglős, Wang Mester is itt nyitotta meg legújabb éttermét. Ezek a fejlemények magukban rejtik a kínai negyed kialakulásának lehetőségét.

Felhasznált irodalom

Beck Fanni: De ha a tükörbe nézek, az arcom kínai. Másodgenerációs kínai fiatalok hibrid identitáskonstrukciói. Budapest: MAKAT Antroport: 2015.

Kovács Éva – Melegh Attila (szerk.): „Azt hittem célt tévesztettem” *A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban.* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2010.

Kovács Nóra: Cultures Unfolding: Experiences of Chinese-Hungarian Mixed Couples in Hungary. *Current Issues in Personality Psychology*, 2015. Vol. 3 (4), 254–264.

Kovács Nóra: A hagyományos és a virtuális terepmunka módszertani kihívásai a migráns integráció vizsgálatában: a kínai–magyar párkapcsolatok példája. *Ethnolore*, 2017.

Nyíri Pál: Kínaiak és afgánok Magyarországon:két migráns csoport érvényesülési stratégiái. In: Feischmidt Margit – Nyíri Pál (szerk.) *Nem kívánt gyerekek? Külföldi Gyerekek magyar iskolákban.* Budapest: MTA Nemzeti-Etnikai Kisebbségkutató Intézet – Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont, 2006. 39-74.

Master's Thesis. Budapest: Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University, 2009.

Szabó Linda: Elszalasztott előny a városok pozíciós versenyében? Egy „kínai negyed” lehetőségei Budapesten. *Café Babel*, 2010. (60) 81-91.

Nyíri Pál: Kínai migránsok Magyarországon: Mai tudásunk és aktuális kérdések IN: Hárs, Á. – Tóth, J. szerk. *Változó migráció – változó környezet* Budapest: MTA ENKI, 2010. 147-171.

Nyíri Pál: Migráció és a kínai globalizáció. 2000, 2015/4. Forrás: <http://ketezer.hu/2015/08/migracio-es-a-kina-globalizacio/> Letöltve: 2017. november 27.

Szabó Melinda: „Why Would We Need a Chinatown?” The Case of Chinese Entrepreneurs in the Rust Belts of the 8th and 10th Districts of Budapest. Master’s Thesis. Budapest: Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University, 2009.

Szabó Linda: Elszalasztott előny a városok pozíciós versenyében? Egy „kínai negyed” lehetőségei Budapesten. *Café Babel*, 2010. Vol. 60: 81-91

Várhalmi Zoltán: *A Távol-Keletről Magyarországra érkező állampolgárok munkavégzésének fő jellegzetességei, típusai.* (Kutatási zárótanulmány) MKIK Gazdasági és Vállalkozáselemző Intézet, 2009.

FÜGGELÉK

Az „Egy falat Kína” sétát feldolgozó, ismertető cikkek, blogbejegyzések:

Gönczöl Dániel: Egy falat Kína. 2013. Forrás: <http://dev.globoport.hu/index.php/985-programok/42352-egy-falat-kina> Letöltve: 2017. november 27.

Szűcs Ádám: Egy különös kínai falu Budapesten - Józsefvárosi piac és Euro Square. 2013. Forrás: http://varosban.blog.hu/2013/12/05/egy_kulonos_kinai_falu_budapest_n_jozsefvaros_i_piac_es_euro_square Letöltve: 2017. november 27.

- Fehér Dalma: A második selyemút: vízum nélkül kóstoltuk meg Kínát. 2014. Forrás: <http://www.nlcafe.hu/utazas/20140513/a-masodik-selyemut-vizum-nelkul-kostoltuk-meg-kinat/> Letöltve: 2017. november 27.
- Hol van a legjobb kínai? – egy falat Peking a Józsefvárosban. 2014. Forrás: <https://welovebudapest.com/2014/02/28/hol-van-a-legjobb-kina-egy-falat-pek-ning-a-jozsefvarosban/> Letöltve: 2017. november 27.
- Egy falat Kína - városséta és gasztrogyaloglás a hosszulepes.hu-val. 2014. <http://kicsicsipos.tumblr.com/post/88257885558/egy-falat-kina-v-arosseta-es-gasztrogyaloglas-a-hosszulepes-hu-val> Letöltve: 2017. november 27.
- Fodor Réka: Szecsuáni Ma Po Tofu - egy falat Kína. 2014. Forrás: <http://milesandmeals.cafeblog.hu/2014/01/31/a-jozsefvaros-iac-varazsa-es-ize/> Letöltve: 2017. november 27.
- Szücs Gyula: Saját templom, bankja és újságja is van az itt élő kínaiaknak. 2015. Forrás: http://index.hu/kultur/életmod/2015/10/09/kina_kina-egy-falat-pek-ning-a-jozsefvarosban/ Letöltve: 2017. november 27.
- Halmos Máté: Hol piacoznak a kínaiak, mióta a Négy Tigris bezárt? 2015. Forrás: <http://index.hu/urbanista/2015/07/19/egy-falat-kina-varosi-seta-hosszulepes-gasztronomia/> Letöltve: 2017. november 27.
- Pákozdi Nóra: Kicsi ország, kicsi Kína – egy budapesti szubkultúra titkai. 2015. Forrás: <https://welovebudapest.com/2015/10/05/kicsi-orszag-kicsi-kina-egy-budapesti-szubkultura-titkai/> Letöltve: 2017. november 27.
- Veres Dóra: Ezek a helyeken egyél, ha jót akarsz! – Autentikus kínai konyhák. 2016. <https://wmn.hu/kult/43779-ezek-a-helyeken-egyel-ha-jot-akarsz-autentikus-kina-konyhak-budapesten>
- Horváth Attila: Hatalmasra duzzadt az új józsefvárosi piac. 2016. Forrás: <https://mno.hu/gazdasag/hatalmasra-duzzadt-az-uj-jozsefvaros-iac-1324211> Letöltve: 2017. november 27.

Szecsuáni Ma Po Tofu - egy falat Kína. 2017. Forrás:
<http://www.gasztriblogok.hu/szecsu%C3%A1ni-ma-po-tofu-egy-falat-k%C3%ADna-gasztro-1044747.html> (gasztro aspektus – egy recept) Letöltve: 2017. november 27.

Pór Attila: Feltáruznak a budapesti kínai negyed titkai. 2017,
<https://noklapja.nlcafe.hu/noklapja/2017/01/28/feltarulnak-a-budapesti-kina-negyed-titkai/> Letöltve: 2017. november 27.

Egy falat Kína Budapesten. Forrás:
<https://romkocsmak.hu/index.php?id=blog&cikk=50> Letöltve:
2017. november 27.

NAGY PÁL¹

A Kádár-korszak cigánypolitikájának történeti forrásai

Hajnáczy Tamás (szerk.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.”* Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. Budapest, Gondolat Kiadó, 2015. 375 oldal.

Néhány év óta a Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézete a hazai cigányok múltjára irányuló kutatások fontos műhelye. Az intézet két munkatársának, Hajnáczy Tamásnak és Landauer Attilának is megjelent egy-egy forráskiadványa az utóbbi két évben (Landauer kötetéről lásd a recenziómat a *Regio* 2017/2. számában). Mindkét kötet hiánypótló, szakszerű és a jövőbeni kutatások számára meghatározó. Hajnáczy Tamás szisztematikusan és rendkívül termékenyen kutatja a pártállam cigánypolitikáját. Tanulmányaiból két párhuzamos szinten kapunk új eredményeket: egyrészt Borsodból a helyi politikáról, másrészt az országos politikáról. Utóbbinak a legfelső párt- és kormányzerveknél keletkezett forrásait, pártiratokat, minisztertanácsi és kormányhatározatokat, jelentéseket tette együtt elérhetővé a 2015-ben megjelent kiadványban.

A forráskiadvány tudományos jelentősége

Az Előszóban Hajnáczy felsorolja azokat a kiadványokat, amelyek közreadtak a szocializmus korából iratokat. Az 1986-os *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985* és saját kiadványa közötti három évtizedben valóban nem történt meg a

¹ A szerző történész, a Miskolci Egyetem Tudásvgyon Hasznosítás Igazgatóság munkatársa, nagy.szie@gmail.com.

legfelső szervek iratainak a szisztematikus feltárása, de nem is volt annyira esetleges, mint ahogy sugallja. Azért hozom ezt szóba, mert a korábban megjelent híradások némelyikében már úgy pozícionálják a kötet tudományos helyét, mintha Mezeyék munkájának közvetlen folytatása lenne, azaz mintha időközben nem történt volna semmi. Azt is mondhatnám, hogy ezt kikérem mások és önmagam nevében. Az 1986-os kötet jelentőségét és szakmai színvonalát túlbecsülik, valójában botladozós, esetlegesen válogatott kötet, még ha valamiféle kezdetnek tekinthető is áttörésnek nem mondanám. Már megjelenésekor szakszerű és megalapozott bírálattal illette Karsai László és Soós István.²

Olcsó, hatásvadász zszurnalizmus volna Hajnáczy Tamás munkájának olyan bemutatása is, mintha valami nagy titkot tárna fel Kádárék cigánypolitikájáról. Hajnáczy kötetének nem ez a mondvacsinált kontinuitás és álheurisztikus nimbusz adja a tudományos jelentőségét. A forráskiadási érdeme, hogy megszünteti a hiátusokat a kötetben olvasható forrástípusok esetében. A feldolgozásban pedig az az érdeme, hogy a közölt dokumentumok révén minden eddigénél árnyaltabban elemezhetők a Kádár-korszak legfelső nomenklatúrájának cigányokra vonatkozó elképzelései, szándékai, ötletei, döntései. Hangsúlyoznám, hogy ezek az elképzelések nem váltak minden elemükben gyakorlati politikává.

Nem vonom kétségbe, hogy az iratok egykori titkosításának sok esetben valóban megalapozott politikai és ideológiai oka volt, magam is találkoztam ezzel saját kutatásaimban. Azt sem kétlem, hogy a titkosítás mögött gyakorta ott húzódott a vezetők felkészületlensége, felületessége, előítéletessége, a pártállam cinizmusa, képmutatása és félelme. Mégis, célszerűnek láttam volna az iratok keletkezésének körülményeit pontosabban bemutatni. Jónéhányszor ugyanis a titkosításnak nem volt semmiféle különösebb oka, jelentéktelen ügyeknél is alkalmazták, szimplán a döntési folyamat még képlékeny állapota, az adott kérdés megtárgyalásának lezáratlansága miatt. Más esetekben pedig nagyon is érthető a titkosítás, elzárkózás a legkisebb nyilvánosságtól is, főleg 1956 után néhány évben. Erről azonban nem olvashatunk, kivéve egyetlen példát, illetve idézetet az 1967-es kormányhatározatból

² Karsai László – Soós István: Cigányok, történelem, valóság. *Élet és Irodalom*, 1987/19. 10.

(X/D közlés), amely lehetővé tette karhatalom bevetését a cigányok áttelepítésénél.

A források válogatásával szemben nem lehet kifogásunk. Az iratok átírása és egy-egy szöveg közlésének szerkezete szakszerű. A jelzetek megadása is korrekt, de néhány pontatlanságot szóvá kell tennem az újraközölt dokumentumok esetében.

A másodközléseket önmagában nem kifogásolom, hiszen a kötet így teljes. A korábbi közlések adatainak elhagyását tekintem szövegkritikai hiányosságnak, ami talán a kötet szerkesztője és a recenzens közötti generációs különbségből is adódik. Szentpétery óta alapvető szakmai és etikai norma, hogy ismételt közlésnél minden korábbi helyet megadunk, ahol a dokumentumot kiadták, részlegesen közölték. Nem akarom litániázni valamennyi, korábban mások által már közölt forrást, csak néhány példát említek: II. sz. alatt Pogány György és Bán Géza kéziratát olvashatjuk 1957-ből *A magyarországi cigányság helyzetéről*. A közlés végén ott áll az OSZK-ban őrzött dokumentum kéziratári jelzete is. Ezt a szöveget azonban korábban már kiadták.³ Továbbá, Pogány és Bán 1958-ban átdolgozva megjelentették kéziratuk egy részét, ezt sem kellett volna elfelejteni, még ha nem is azonos a kiadott szöveggel.⁴ Annál is inkább, mert Hajnáczy jól ismeri Pogányék 1958-as közleményét, az alapos szakirodalmi tájékozottsággal megírt bevezetésben hivatkozik is rá.

A IV. számú közlés Vendégh Sándor 1959-ben tartott előadása, *A magyarországi cigány lakosság között végzendő munka időszerű feladatai* címmel. Az 1961-es párthatározathoz vezető folyamat kulcsfontosságú forrása. Ebben az esetben is megkapjuk az eredeti levéltári jelzetet pontos szövegkritikai észrevétellel, de a szerkesztő ezúttal sem mondja meg, hogy Nagy Pál ezt a szöveget is kiadta.⁵ Annak idején pedig nyomtatásban is megjelent a Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Osztálya *Tájékoztató* című kiadványában, ám a szerkesztő ezt sem tartotta fontosnak. A bevezetésből és a hozzátartozó irodalomjegyzékből ezúttal is kiderül, hogy Hajnáczy ezt a nyomtatott változatot is ismeri.

³ Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő, Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, 2011.

⁴ Pogány György – Bán Géza: *A magyarországi cigányság foglalkoztatottsági problémái*. *Munkaügyi Szemle*, 1958/5. 42–45.

⁵ Nagy, 2011.

Az 1961-es párthatározat (V/B közlés) kiadása sem egyedülálló újdonság, hiszen Sáhgy Erna 1996-ban már közzétette.⁶ Kozákné Keszei Veronika pedig 2001-ben kormányzati dokumentumokat adott ki.⁷ Ezeket a szövegközléseket Hajnáczy figyelmen kívül hagyta. Kozákné munkáját említi ugyan az Előszó elején, ám a Bevezetés irodalomjegyzékéből kifejejtette, így nem is tudjuk meg a kötet bibliográfiai adatait. A 21. oldalon idéz a Politikai Bizottság számára az Adminisztratív Osztályon 1956-ban készített előterjesztésből. A levéltári jelzet itt is korrekten szerepel a hivatkozásban, de lemarad, hogy Feitl István közölte 2008-ban.⁸

A fennmaradási formáról szóló észrevételek a szövegegységek végén olvashatók pl. „géppel írt tisztázat”. Ezekon kívül azonban egyetlen tárgyi vagy szövegcritikai jegyzet sincs a kötetben. Olyan intézményekről, szervezetekről, személyekről olvashatunk a szövegekben, amelyek ma már csak azok számára ismertek, akik az átlagosnál alaposabban tájékozottak a korszakot illetően és arra vonatkozó iratokat is kutattak. Ha ezt a könyvet a szerkesztő pl. valóban hasznos egyetemi segédkönyvnek is szánja, akkor azt kell mondanom, hogy még a történelem szakosok nagy része sem fogja pontosan érteni a szövegek némely részeit és adatait. Saját forráskiadási tevékenységem önkritikus tapasztalatával megerősítve vetem ezt fel, miként azt is, hogy a tárgy-, és névmutató hiánya nehezíti a kötet használatát.

Mi ez a könyv és mi nem?

A dokumentumkötetet kéziratban ismertem meg és azok közé tartoztam, akik várták a megjelenését a szövegmutatványokat is

⁶ Sáhgy Erna: A magyarországi cigánység története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – A politika tükrében. Szakdolgozat, ELTE BTK, Új- és legújabb kori Magyar Történelmi Tanszék, 1996.

⁷ Kozákné Keszei Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001.

⁸ Feitl István: A cigánység ügye a napirendről lekerül. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008/1. 257–272.

közlő beharangozás után.⁹ A kötetet 2015. december 9-én a Református Egyetemen Mezey Barna mutatta be. Utána beszélgetésre került sor Landauer Attila moderálásával, melyen Hajnáczy Tamáson kívül Szuhay Péter, Dupcsik Csaba és jómagam vettünk részt. Már akkor látszott, hogy a kiadott szövegek, illetve a pártállami cigánypolitika és a cigány népesség helyzetének értelmezésében alapvető nézetkülönbségek mutatkoznak. Summásan fogalmazva: egy masszívan esszencialista-asszimilációs megközelítés állt szemben a strukturalista-konstruktivista értelmezés felé hajló felfogással. Érdemi vitára a kétféle álláspont között nem kerülhetett sor, mert az előbbi álláspontot képviselő Mezey Barnának el kellett mennie.

Hajnáczy kötetéről ezt követően több írás is megjelent, ezek nagy része inkább híradás és nem recenzió. Érdemi ismertetés Szuhay Péter és Harmat József tollából került ki.¹⁰ A szerkesztő és a kiadó szempontjából mindig fontos, ha egy új könyvről minél több helyen szerezhettek tudomást az érdeklődők, ám sajnálattal kell megállapítanom, hogy Hajnáczy Tamás kötetének ténylegesen nem volt komoly szakmai vitája. A romológiában, az ún. cigánykutatásban és a történettudományban sem mutatnak a kutatók olyan érdeklődést, mint amilyet a kötet szakmai jelentősége alapján megérdemelne. Részben ezért is véleményezem a kisebbségkutatás online szakfolyóiratában.

Már a könyvbemutató után megfordult a fejemben, hogy írnom kellene erről a forráskiadványról. A fogadtatás első jeleiből azonban számítottam rá, hogy a reagálások a kötelezően csak politikai gonosznak tekintett államszocializmus kényszerasszimilációs rettenetének egydimenziós spanyolcsizmájába szorítva beszélnek

⁹ <http://docplayer.hu/3684919-Ciganypolitika-dokumentumokban-hajnaczky-tamas-reszletek-egy-megjelenes-alatt-allo-forraskiadvanybol-m-a-g-y-a-r-e-c-s-e-t.html> (letöltés ideje: 2017. november 5.)

¹⁰ Szuhay Péter: A cigányság nem volt nemzetiség, s mi lett azáltal, hogy azzá lett? – Hajnáczy Tamás dokumentumgyűjteményének csemegézése kapcsán. *Új Egyenlítő*, 2016. március 14. Harmat József: Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. *Korall*, 66. sz. 2016. 246–248. További írások a kötetéről, Murányi Gábotról: <http://konyv.guru/lapmargo-kenyszeres-atneveles-kadar-korban/>, valamint Botos Máté: Kisebbség, etnikum, nemzetiség: a cigányság a szocialista magyar politikában. *Kapocs*, 2016/2. 69. sz.

majd a Hajnáczy Tamás munkájában közreadott iratokról, a mainstream diskurzusok visszafelé minősítő, ideologikus, historizáló logikájával. Meg akartam várni, hogy ez lecsengjen.

Félreértés ne essen, nem Kádár-nosztalgiát akarok propagálni, vagy az államszocializmust mentegezni. Azzal a gondolkodásmóddal van vitám, amely egy tudományos munkát elsődlegesen nem komplex szakmai kritériumok alapján közelít meg, hanem úgy, mintha politikai vitairat lenne és semmi más.¹¹ Hajnáczy nem politikai-ideológiai vitairatokat ír, hanem alapos szaktörténeti munkát végez, melynek célja nem a minősítés, hanem elemző diagnózis felállítása a történeti realitásokról. Ennek alapja pedig a források feltárása és szakszerű, forráskritikai szemléletű feldolgozása. Ezek a szakmai mozzanatok jelentik a másik indokot, amiért írok a kötetéről. Írásom nem csupán megszokott recenzió, hanem a magyarországi cigányság történetét két évtizede kutató történész észrevételei és széljegyzetei, melyek közvetlenül vagy közvetve az eddigi ismertetések íróihoz is szólnak. Ezért a legjobb lesz, ha a nekik szóló, a munka jelentőségének és jellegének megítélésében fontos, Hajnáczy Tamás bevezető tanulmányához is kapcsolódó észrevételeimet külön, tételesen sorra veszem.

Előszőr: Nézetem szerint ez a könyv nem a Kádár-korszak cigánypolitikájának összegzése. Az 52 dokumentumból megrajzolható a legfelső pártállami vezetés cigánypolitikájának története, de a források önmagukban nem nyújtják ezt, a lehetőséget adják hozzá. A cigánypolitika teljességének történeti összefoglalása pedig még nem született meg. Ilyenről majd akkor beszélhetünk, ha valamely szerző – talán éppen Hajnáczy Tamás – további dokumentumok bevonásával, alapos forráskritikai elemzéssel és a cigánypolitika szűkebb keretén túlmutató kontextusban megírja azt. A Kádár-korszak cigánypolitikája ugyanis nem csak az országos szintet jelenti, nem hagyhatók ki belőle a megyék, városok, járások és községek politikai történései sem. Nem csak arról volt szó, hogy a legfelső szinten határozatok születtek, az alsóbb szinteken pedig

¹¹ Ez leginkább Murányi Gábor ismertetéséről mondható el. *Lapmargó / Kényszeres átnevelés a Kádár-korban*. <http://konyv.guru/lapmargo-kenyszeres-atnevelés-kadar-korban/> (letöltés ideje: 2017. november 15.)

végrehajtották, vagy éppenséggel elszabotálták azokat. Több esetben a helyi közigazgatás szereplői jóval hamarabb eszméltek és ismertek fel problémákat, mint a felső vezetés, de az egész országra érvényes törvények és határozatok hiányában csak korlátozottan, saját hatáskörben cselekedhettek.

Másodszor: A könyv nem valamiféle borzalmas, rémületet keltő korrajz és nem a cigány népesség Kádár-kori története. Korrajz akkor volna, ha a hétköznapokról és a korhangulatról, illetve annak változásáról is szólna, a jelenleginél szélesebb történeti kontextusban. Egyébként pedig tudomásul kellene venni végre azt a tényt, hogy Magyarország történelmében (melynek a cigányok múltja a része és nem attól elválasztható külön történelem) anomáliákkal terhelten ugyan, de a cigányok helyzete a szocializmus idején javult legtöbbit. Csak azért mert kötelező a jelenbeli érzelmek és ideológiai attitűdök alapján a szocializmust minden tekintetben negatívan, árnyalatlanul bemutatni, a realitásokat ne torzítsuk el, a történeti perspektívát pedig ne szűkítsük be.

Az 1950-es években a parasztság felszámolása és a mezőgazdaság átalakulása kedvezőtlenül hatottak a cigányságra is, a cigányok helyzetének magyarozatában pedig valóban voltak egyoldalú mozzanatok, de amikor Kádárék a kapitalizmusból örökölt problémákról beszéltek, az nem volt pusztán ideológiai lözung. A cigányok múltjának mélypontja a nagy gazdasági világválság ideje és a holokauszt volt. A Rákosi-rendszer néhány szörnyűséges éve után a cigány népesség nem maradt olyan megmerevedett helyzetben, mint a Horthy-korszakban. Javult a szociális helyzet, a foglalkoztatás, az oktatás, mobilitási csatornák nyíltak és az alsó kaszt állapotból a cigányok az alsó osztály állapotba kerültek,¹² ami ott és akkor felemelkedés volt. Hangsúlyoznám, hogy ez nem „cigányspecifikus” változás, a magyarországi népesség jóval nagyobb tömegeit érintette.

Az Előszó utolsó bekezdésében a szerkesztő világosan megmondja, hogy mit várhatunk a közölt forrásoktól: „... a cigányság történetébe csak részlegesen engednek betekintést. Ebből kifolyólag a forráskiadvány nem a cigányságról szól, hanem a hatalom cigánysághoz fűződő viszonyáról.” Évek óta többen

¹² Ladányi János – Szelényi Iván: Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19.

ismételjük a *ceterum censeo*t, hogy a cigányok múltja nem azonosítható a „cigánykérdés” történetével, a cigányokhoz való hatalmi viszonyulással. Hajnáczy Tamás nagyon jól tudja ezt és forráskiadványának, szorosabban a bevezető tanulmányának érdeméért tudhatjuk be az erre vonatkozó szakmai korrektséget.

Harmadszor: A kötetről eddig véleményt mondó más szerzőktől eltérően egyáltalán nem látom borzalmasnak az asszimilációt, főleg pedig nem a mai politikai kritériumok, hanem a korábbi múlt felől közelítem meg a problémát. A magam részéről továbbra is osztom Thomas Acton nézetét, hogy a cigányság csak üldözés és asszimiláció tárgyaként történő bemutatása felszínes megközelítés.¹³ A Hajnáczy kiadványában olvasható szövegekben valóban folyamatosan felvetődik az asszimilációs politika és a szakmai diskurzusokban is ez lehetne az egyik meghatározó vitatéma. Ezzel együtt mégsem csak ennyiről van szó és a cigányság történelmi sorsának értelmezése a társadalmi rendszerek változásának része. A forrásokról sem beszélhetünk ettől a kontextustól elválasztva. Az asszimilációs politikának nevezett törekvések társadalomtörténeti hátterének vizsgálatát vetem fel. Ez teszi lehetővé, hogy válaszoljunk arra a kérdésre, kik is voltak azok az emberek, akik az 1950-es évektől a forrásokban cigányként jelennek meg és mit is jelentett pontosan Kádárék számára az asszimiláció.

A forrásokban cigánynak nevezett népesség helyzete mindig összefüggött a magyarországi társadalom strukturális átalakulásaival és az államok feletti demográfiai folyamatokkal, a népesség átrendeződéseivel. Általában nem értek egyet azokkal az álláspontokkal, amelyek minden fontos 20. századi történésnek a társadalomtörténeti gyökerét a 19. század utolsó harmadában keresik, mert több jelenséget is célszerűbb a 17. századtól levezetni. Mostani mondandóm szempontjából azonban elegendő a 19. század végi átrendeződésből kiindulni és azt a 20. század közepéig vezető történeti folyamatok kezdeteként tekinteni. Közismert, hogy a 19. század második felében az általános népmozgás részeként a Balkán felől jelentős számú cigány népesség érkezett Magyarországra. Ennek a népességnek a további történetét, azzal együtt amelyik már régebb óta itt volt, főleg Kemény István nyomán asszimilációs

¹³ Acton, Thomas A.: *Egység a különbözőségben*. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok* 2. Bp. 1994. 89–98.

folyamatként értelmezik. E folyamat döntő mozzanatának tartják az ún. hagyományos foglalkozások gyakorlásának ellehetetlenülését. Ez azonban nem teljesen reális és nem elégséges magyarázat.

A strukturalista-konstruktivista kutatások eredményei alapján a 19. század végének cigány népessége nem tekinthető tisztán etnikus képződménynek. Nem lehet megkerülni azt, hogy ennek a népességnek jelentős részét nem etnikai sajátosságai, hanem osztályhelyezete tette „cigánnyá”. A jelenség mögött az a társadalmi folyamat húzódott, amely cigányok és elnyomorodott nem cigányok alsókasztosodásához és putrinegyedekbe húzódásához vezetett. A hazai szakirodalom a 20. század elején figyelt fel erre,¹⁴ de ez a marginalizáció jóval hamarabb kezdődött és a két világháború között folytatódott. Ladányi János és Szelényi Iván ennek a társadalomtörténeti folyamatnak az elméletét alkották meg és annak csenyétei változatát írták le.¹⁵

A 19. század végén a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének hatására a társadalom elszegényedettjei, elesettjei, kitzásítottjai, a kegyelemkenyérre szoruló, az elhagyott betegek, a nincstelenek, a rossz útra tévelyedettek és kényszeredettek, akiket senki sem fogadott be és az akkor Magyarországra beköltözők lettek a „cigányok”. Az I. világháború után az új osztállyá váló, az agrárválság hatására földönfutóvá vált agrárproletárok telepekre költözése volt a meghatározó. A városokban pedig a munkásokkal történt ugyanez és ők is a szegregátumba (telep, putri, péro, tábor) szorult „cigányok” számát gyarapították. Tulajdonképpen a gettósodás változatairól beszélhetünk, melyben a polgárosodás, a modernizáció, a társadalmi változások veszteseiből lettek a „cigányok”. Különösen az Alföldön volt ez erős és időbeli, területi különbségekkel történt. Sok helyen néhány évtizedig különbséget tettek a gettók cigány és nem cigány népessége között, vagy azt hitték, hogy különbséget tudnak tenni, máshol pedig minden különbségtétel nélkül cigánynak számított a gettók valamennyi lakója. A „cigány” pedig sokkal inkább volt egy kirekesztődött

¹⁴ Madarassy László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53–57.; Antalffy Gyula: Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkéletű agrárproletársága. *Népszava*, 1937. április 18.

¹⁵ Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

társadalmi csoport stigmatizáló megnevezése, mint kulturális csoportként értelmezhető etnikumé. Így keletkezett tehát az elsősorban nem biológiai és nem kulturális, hanem társadalmi meghatározottságú, a cigánynak számító népesség döntő többségét kitevő hibrid népesség, amely az 1950-es évek forrásaiban cigányként jelenik meg és amellyel ténylegesen egyik korszak kormányzata sem tudott mit kezdeni.

Negyedszer: Azt, hogy a Hajnáczy Tamás kötetében kiadott források miről szólnak, mik voltak a kádári cigánypolitika lényeges összetevői, csak akkor értelmezhetjük pontosan, ha megfelelően definiáljuk a fogalmainkat. Ezzel szemben sokszorosan fogalmi zavarral állunk szemben. Egyrészt pontatlanok és képlékenyek a jelen szóhasználat fogalmai.¹⁶ Másrészt pontatlanok és képlékenyek voltak a pártállami felső vezetés szóhasználatának fogalmai. Ha a jelenbeli fogalmakat vetítjük rá a múltbeli fogalmakra és ezen keresztül értelmezzük a történeti problémákat, akkor hatványozzuk a fogalmi káoszt és eltérünk a realitásoktól. Álláspontom Szuhay Péteréhez közeli, aki világosan látja, hogy milyen volt a cigányokra vonatkozó beszédmód az 1960-as évek elején és ki is mondja, hogy nem lehet számon kérni ha a cigányokat akkor és ott nem tekintették nemzetiségnek.¹⁷ Majd az MSZMP KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztályának 1979. április 18-án kelt jelentését (XVII/B közlés) úgy elemzi, hogy különválasztja az akkori megszólalások értelmét a mai gondolkodásmód szerinti reflexióktól. Mindezt két okból tettem szóvá. Egyrészt hangsúlyozandó, hogy annak a pártállami politikának, amit a forrásokból megismerhetünk, megvan a maga sajátos fogalomtörténete és kontextusa, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül, nem helyettesíthetjük hiperfogalmakkal. Másrészt Hajnáczy Tamás védelmében és érdeméül, mert a bevezetésben ezt a fogalomtörténetet is nyomon követi, bár ebben a vonatkozásban vannak kritikái észrevételeim, amikről néhány bekezdéssel alább írok.

Amikor Kádárék beilleszkedésről beszéltek, az nem érthető úgy, mintha burkoltan az asszimilációt jelentené. Nem erről volt szó,

¹⁶ A többi recenzens ezeket vetíti rá a szövegekre és részben ezt teszi Hajnáczy is. Csak Murányi, Harmat, stb. akkor is olyan értelmezést adnak a mai fogalmakkal Hajnáczy szájába, amikor történetesen nem azt teszi.

¹⁷ Szuhay, 2016.

hanem a cigánynak számító népesség társadalmi pozícióinak megváltoztatásáról, mai fogalmainkkal az integrációról, amit fontosabbnak tartottak a nemzetiségi fejlődésnél. A társadalmi beilleszkedés fogalma, illetve annak megállapítása, hogy cigánynak lenni döntően társadalmi állapotot jelent, nem a pártállami vezetés valamiféle ideológiai gonoszsága volt, hanem történeti és szociológiai realitás. A beilleszkedés a modern szociológiában is használt fogalom. Ladányi János már 1996-ban javasolta, hogy az ideológiailag terhelt integráció helyett a beilleszkedés fogalmát kellene inkább használni.¹⁸

Mindenből lehet retrospektív sérelmi politikát és etnikai üldözést kreálni, de bármily fájó is, az 1960-as évek elején a magyarországi cigányságnak nem voltak közös hagyományai, reálisan nem tartozott egy másik nemzethez, nem volt a többségtől eltérő egységes kollektív identitása, nem volt belső kohéziója. A nemzeteken átnyúló identitás igénye pedig csak 2001-ben fogalmazódott meg Prágában a nemzetközi roma mozgalomban. *A Roma Nemzet Nyilatkozatában* az akkor jelenlévők kimondták, hogy transznacionális nemzetnek (transnational Nation) tekintik magukat. Ettől azonban a Kádár-korszak elején még messze voltunk, valójában még a végén is. A „cigány” népesség jelentős részének semmiféle különleges etnikus, illetve nemzetiségi kultúrája nem volt, miként nincs ma sem. Ami pedig nincs, azt nem lehet sem megváltoztatni, sem üldözni, sem asszimilálni.

Felvetődik a kérdés, Szuhay Péter fel is teszi recenziójában, hogy lett volna-e értelme már 1961-ben a cigányságról nemzetiségként, mint különböző csoportok nemzetiséggé váló közösségéről beszélni?¹⁹ Ő igenlő választ ad. Jómagam úgy vélem, hogy politikai értelemben valóban lett volna, hiszen ez csak politikai döntésen múlt. Azzal viszont nem értek egyet, hogy igenlő választ a cigányok ma ismert csoportkategóriáihoz viszonyítva adjunk. Ott és akkor ezzel a csoportosítással nem voltak tisztában a vezetők, hiába állt rendelkezésükre egy akkor már kidolgozott klasszifikáció Erdős Kamilltól.²⁰ Továbbá, abból a társadalomtörténeti folyamatból

¹⁸ Ladányi János: Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996/4. 27–41.

¹⁹ Szuhay, 2016.

²⁰ Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetiségek. *Néprajzi Közlemények*, 1958. 1–2. sz. 152–173.

adódóan, amit fentebb felvázoltam, a cigánynak számító népességnek nem volt olyan szabályos csoporttagolódása, mint amilyennel ma dolgozunk. A cigányok jelentős része, főleg azok, akiket a szegénység kultúrája tett cigánnyá, ténylegesen nem is tartozott semelyik csoportba, legfeljebb külső klasszifikációval beleszorították valamelyik kategóriába. A cigányok ebben a tekintetben is rendezetlen, szabálytalan és sok elemében áttekinthetetlen csoportot jelentettek.

Ne kerüljünk a visszamenőleges túletnicizálás zsákutcájába és ne vonjunk le fragmentumokból a korszak egészére következtetéseket. Az 1961-es párthatározatból vagy az 1976. június 3-án kelt, a gyorsabb társadalmi beilleszkedésről szóló minisztertanácsi határozatból (XVI/B közlés) nem lehet általánosan arra következtetni, hogy a pártállami vezetés meg akarta akadályozni a cigányok saját nemzeti identitással rendelkező csoporttá válását. Ez csak a korszak három évtizedének középső szakaszára igaz. A bevezető tanulmányban Hajnáczy Tamás lépésről lépésre mutatja be, hogy ez a törekvés miként változott meg az 1980-as évek végére.

Az 1980-as években már kifejezetten a cigány nyelv, az etnikus kultúra támogatásáról, etnikai identitásépítésről, az etnikus értékek mentéséről, az etnikai egyenjogúságról és egyenrangúságról volt szó. Ekkoriban a tudományos kutatások eredményeinek felhasználása is egyre erőteljesebb hangsúlyt kapott. 1986-ban a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége megindította a *Romano Nyevipe* című lapot, kéthetente 20 ezer példányban jelent meg. Ne mondjuk már erre, hogy az identitásépítés akadályozása.

Amikor lehetővé tették, hogy cigány szervezetek kezdeményezhessék a nemzetiséggé válást, tulajdonképpen Kádárék indították el a Hazafias Népfronton keresztül a cigány értelmiséget az etnikai-nemzeti identitásépítés mesterséges összetákolásának zsákutcába vezető partikuláris útján (1988, *Javaslat a nemzetiségi törvény irányelveire*, XXIV/B közlés). Tették ezt részben értelmiségi nyomásra, részben tehetetlenségből, kisebb részben belátva addigi politikájuk sikertelenségét. Persze volt ebben egy olyan szándék is, mint 1957-ben a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének létrehozásakor: A pártállam felső vezetése nem akarta kiengedni a kezéből a folyamatok irányítását, maga akarta befolyásolni a roma mozgalmat és ennek érdekében ezúttal is bekebelezték a pártállami

bürokratikus struktúrába. Ez a romák egyik alapvető sérelme az 1980-as évektől egészen napjainkig.

Az 1961-es párthatározat nem volt olyannyira kőbe vésve, mint azt sokan vélik. Az pedig egyáltalán nem mondható, hogy a pártállam létezésének egész ideje alatt nem lehetett megkérdőjelezni. Hajnáczy részletesen ismerteti a TIT 1969-ben tartott konferenciájának jegyzőkönyvéből a párthatározatot bíráló hozzászólásokat (33–34. old.). Sőt, még annak gondolata is felmerült, hogy az oláh cigányok legyenek önálló nemzetiség. Hadd tegyem hozzá, hogy a konferencián Csenki Imre is ott volt és a párthatározatot kritizálva feltette az egyértelmű kérdést: „akkor nincs cigány nép?” A TIT jegyzőkönyv primér forrásnak tekinthető, ezért is kár, hogy Hajnáczy Tamás nem közölt belőle hosszabb részleteket az iratoknál.

Ne felejtjük el azt sem, hogy a szocializmus modernizációs kísérletének és társadalomszervező politikájának nem a cigányok voltak az egyedüli alanyai. Ennek a politikának az egyes részelemei külön-külön is elemezhetők ugyan, de olyan törekvéseket, amelyeknek célja egy teljesen új társadalom felépítése volt, nem lehet csak cigánypolitikává transzformálni, mint ahogy pl. a paraszttalanításnak nevezett összetett jelenséget sem lehet az általánosabb magyarországi és európai kontextusból kiszakítani.

A pártállami cigánypolitika mérlege

A kiadvány 50 oldalnyi bevezetése a legfelső pártállami vezetés cigányokhoz való viszonyának történeti áttekintése kronológiai rendben. A tárgyi rendező elv az asszimilációs politika és annak hullámzó változásai. A forrásközlő rész kronológiai határát megtoldva, a bevezető elemzésbe Hajnáczy az 1945–1961 közötti másfél évtizedet is bevonja és a szektorális cigánypolitika időszakaként értelmezi. Az erről szóló áttekintés némileg kilóg a másik két rész mellől, mert erről az időszakról kevesebb ismerete és kutatási eredménye van, mint a későbbiekéről. Az 1961–1989 közötti időszakban 1979 a legfontosabb töréspont. 1961–1979 között a kényszerasszimilációs politikának nevezett politika a domináns, az 1980-as években pedig annak bírálata és visszajára fordulása. A bevezetés szakszerű és színvonalas elemzése a cigánypolitika belső logikájának. A vizsgálatnak ez az elsődleges kerete, amiben a

politikai döntések és azok előkészítése, valamint a hozzájuk csatlakozó jelentések a csomópontok. Másodlagos keret a cigányok demográfiai viszonyainak, szociális körülményeinek, életmódjának bemutatása részben a forrásokból, részben pedig a szakirodalomból vett idézetekkel. Utóbbiban különösen fontos az 1971-es kutatás. Az 1980-as évek elemzésénél pedig újabb mozzanatként részleges képet kapunk a romák politikai törekvéseiről is.

A leglényegesebb politikai történések véleményem szerint az alábbiak voltak (a politikai döntések és a publikált fontos iratok együtt):

1954: a fekete személyigazolványok bevezetése (1961-ig működött).

1955: a kötelező kényszermosdatások bevezetése.

1956: az Adminisztratív Osztály előterjesztése a cigánykérdés rendezésére.

1957: a Munkaügyi Minisztérium felmérése a cigány népességről. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége létrehozása (1961-ben megszűnt).

1959: Vendégh Sándor előadása a Művelődésügyi Minisztériumban.

1961: párthatározat a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról.

1964: *A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról* c. határozat kiadása.

1968: a Tárcaközi Koordinációs Bizottság megalakulása.

1974: *A Magyarországon élő cigánylakosság helyzetéről* c. párt dokumentum elkészítése.

1976: *A cigánylakosság helyzetének javításával és gyorsabb ütemű társadalmi beilleszkedésének elősegítéséről* c. minisztertanácsi határozat kiadása.

1979: az MSZMP KB Politikai Bizottság értékeli a cigány lakosság helyzetét. Nem sokkal később minisztertanácsi határozatot adtak ki ez ügyben.

1981: a Művelődésügyi Minisztérium kezdeményezi a cigánysággal kapcsolatos vizsgálatok koordinációját. A Tárcaközi Koordinációs Bizottság szakemberek javaslatait kéri.

1984: Az MSZMP KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztálya jelentést készít a magyarországi cigányság helyzetéről.

1985: a Hazafias Népfrent létrehozta az Országos Cigány Tanácsot.

1986: a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége újbóli megalakulása.

1988: *Javaslat a nemzetiségi törvény irányelveire* c. előterjesztés létrejötte.

Néhány kiegészítő, kritikai széljegyzetem van még részben a bevezetés néhány konkrét kérdéséhez, másrészt az értelmezés általános problematikájához.

Az 1945–1961 közötti cigánypolitika bemutatása néhány mozzanatában számomra felületesnek tűnik. Nem venném szentírásnak Bársony ideologikus és kategorikus véleményét a földosztásról, vagy Dupcsik álláspontját a *Népegészségügy* folyóiratban zajlott vitáról. Nem bocsátkozhatok itt részletes elemzésbe, de a földosztás nem etnikai szempontok szerint és nem a cigányok direkt kihagyásának szándékával történt. Több példát ismerünk, hogy cigányok is kaptak földet, a Baranya megyei Versenden pl. közös használatra.²¹ Egyébként sem történt meg a földosztó bizottságok iratainak olyan alapos kutatása, hogy túlzó megállapításokat tegyünk a földosztás kérdésében. Dupcsik pedig ezúttal is túloz, amikor az 1948-as írások kapcsán a náci időköt idéző munkatáborokra asszociál. Galambos József szatmár-beregi főorvos pl., akinek fontos szerepe volt abban, hogy a Népjelölti Minisztérium 1947 végén tárcaközi értekezletet kezdeményezett a cigánykérdésről, szociális gondozóközpontok létesítését vetette fel. Igaz, kemény feltételeket és kényszerítő eszközöket is javasolt, de szó sem volt táborokról, hanem komplex szociális programról.²² Ennek háttérében a már korábban is felvetődő és napjainkban is felmerülő probléma húzódott: a legmélyebb nyomorban élő, cigánynak számító népesség helyzete rendezhető-e emberi jogaikba való beavatkozás nélkül?

Az Adminisztratív Osztályon a Politikai Bizottságnak 1956-ban készített tervezetben (I. sz. közlés) még voltak olyan javaslatok, amelyek nem zárták el a cigányok nemzetiséggé válásának útját. Helyi igények szerint biztosítani akarták pl., hogy a cigány

²¹ Nagy Pál: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban. In: Márfi Attila (fel. szerk.): *Cigánysors. A cigányság történelmi múltja és jelene*. Pécs: Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 2009.117–134.

²² Uo.

gyermeknek anyanyelvükön tanulhassanak. Szorgalmazták cigány kultúracsoportok szervezését is. Feitl István már felvetette, hogyha a Politikai Bizottság határozata akkor megszületik, hatással lett volna az 1961-es párthatározat előzményeire.²³ Erre érdemes lett volna Hajnáczy Tamásnak figyelmet fordítani és legalább röviden bemutatni, hogy a sztálini nemzetiségi politikával való szakításnak is szerepe volt abban a váltásban, ami a párthatározathoz vezetett.

Mindenképpen több figyelmet szenteltem volna a párthatározat előzményeiben fontos vitáknak és az 1961-es határozathoz vezető folyamatokat befolyásoló szakmapolitikai és ideológiai konfliktusoknak. Jó példa erre a Nyíregyházán 1957. december 16-án tartott megyei VB, ahol a nemzetiségi alternatívát támogató sztálinista Gallé Tibor és Solymár Tamás vitázott a „nem nemzetiség” álláspont mellett kitartó Pogány Györggyel és Bán Gézával.²⁴ Ez már csak azért is fontos, mert nem volt eleve eldöntött 1961 előtt az akkor megfogalmazott verdikt, a megelőző néhány év nem szimplán a párthatározat előkészítéséről szólt.

A nemzetiségi problematika kapcsán alaposabb elemzést érdemelt volna Vendégh Sándor 1959-ben tartott előadásának (IV. sz. közlés) logikája és fogalomkészlete, illetve ennek a két elemnek az 1957-től 1961-ig történő követése. Igaz ugyan, hogy az 1961-es párthatározat megszületésekor valóban nem merült fel „a kultúra megőrzését lehetővé tevő integráció”, de miért is merült volna. Azzal, hogy beilleszkedésen a mai értelemben vett asszimilációt értettek, határozott vitám van. Utalok a fentebb írottakra. Az is kérdés, hogy asszimiláción ugyanazt értették-e, mint ma. Vendéghnél kulcsfogalom a „*társadalmi asszimiláció*” (IV. sz. közlés, 105. old.), amin szerintem nem az etnikai beolvadást, hanem a társadalmi pozíciók megváltozását kell érteni, hiszen világosan megmondja, hogy a cigányságot etnográfiai csoportnak tekintik. Vendégh Sándor szövege azért is különösen érdekes, mert töményen megjelennek benne az asszimilációs politika ambivalenciái, miközben a nemzetiségi úttal szembeni érvelésének több eleme (a cigányság ne legyen kirekesztve, egyenrangú polgárok, a magyar nemzet részei, elfogadhatatlan a faji megkülönböztetés), napjaink emberi jogi aktivistáinak szövegeiben szinte szó szerint visszaköszön

²³ Feitl, 2008.

²⁴ Nagy, 2010.

úgy, hogy már a cigányság nemzetiségi jogai mellett is kardoskodnak. Vendéghnél fogalmazódik meg a következő időszak politikájának alapvetése abban a kérdésben, hogy miért nem lehet a cigányság nemzetiség. A válasz: mert a nemzetiségi kérdést a szocializmus eszményének, társadalmi ideájának kell alárendelni, a nemzetiséggé válás olyan különálláshoz vezetne, ami szemben áll a társadalmi haladással. Ennek a problematikának az alaposabb boncolgatása megért volna még néhány bekezdést.

Tágabb perspektívában is érdemes lett volna az integráció és asszimiláció fogalmának, illetve változásuknak a mélyebb elemzése. Ahogy az asszimiláció használata módosul, illetve ahogy a beilleszkedés asszimilációs és integratív útja a tudományos és a politikai fogalomkészletben megjelenik. Önmagában érdekes, hogy ez csak 1982-ben történik meg, az integráció szó pedig a kiadott forrásokban 1984-ben szerepel először. A tudományos kutatásoknak a cigánypolitikába történő bekapcsolását és az 1980-as évek változásait is árnyaltabban lehetett volna bemutatni a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság Munkacsoportja 1982-es vitaanyagának (XIX. számú közlés) részletesebb elemzésével. Sajnos ez elmaradt. Engem személy szerint különösen érdekelne, de bizonyára a kötetet használó olvasókat is, hogy a vitaanyag 2. sz. mellékletében felsorolt 22 kézirat megtalálható-e az anyag levéltári aktájában, illetve melyiket adták ki később és melyiket nem. Ezért is kellettek volna tárgyi jegyzetek, magyarázatok.

A szélesebb történeti kontextus szükségességét fentebb már több kérdésben is érintettem. Ennek még egy aspektusát említeném. Több cigányokra vonatkozó politikai intézkedés is olyankor történt, amikor nagyobb léptékű, Magyarország életét meghatározó változás következett be. Ilyenkor a cigányokról való gondolkodás is változás jeleit mutatja. Az 1961-es párthatározat néhány hónappal azután született meg, hogy az MSZMP KB határozatban deklarálta a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezését. A Tárcaközi Koordinációs Bizottság a cigányok ügyében éppen 1968-ban jött létre, az új gazdasági mechanizmus elindításának évében. Az energiakrízis évében, 1979-ben két fontos eseménye is volt a cigánypolitikának. Az Országos Cigány tanács éppen 1985-ben, Gorbacsov reformjai bejelentésének idején alakult meg. Nem folytatom a példákat és nem akarok olyan összefüggéseket erőltetni,

amelyek esetleg nem is léteznek. Csupán rákérdezek: nem lett volna érdemes alaposabban megvizsgálni a pártállami cigánypolitika hazai és nemzetközi hátterét?

A források tanulmányozása, a bevezetés olvasása és a recenzió írása közben folyamatosan azon gondolkodtam, hogy a Kádár-korszak cigánypolitikájának elemzését valóban ennyire az asszimilációra kell-e kihegyezni? Arra jutottam, hogy bármely kor cigánypolitikáinak értelmezése nem választható el a társadalmi folyamatoktól. Ebből következett az a kérdés, hogy nem csak az asszimiláció, hanem bármely cigánypolitika történeti elemzéséhez kidolgozható-e egy speciális módszer? Mi lehet az a keret és logika, amely biztos támpontként alkalmazható az elmúlt háromszáz év cigánypolitikáinak megfelelő kontextusba helyezett feldolgozásához? Az interpretáció vázlatos keretét, ami megfogalmazódott bennem, nem Hajnáczy Tamás munkájának bírálataként vetem fel, hanem a jövőbeni kutatáshoz és a szakmai diskurzushoz való hozzájárulásként.

Ez utóbbihoz, Kovách Imrének a paraszttalanítást európai összehasonlításban vizsgáló tanulmányában és a nyomában kibontakozott vitában véltem megtalálni néhány lehetséges kiindulási pontot.²⁵ A paraszttalanítás párhuzamaként azt a kérdést teszem fel, hogy a cigánypolitikák és azon belül a Kádár-korszak politikája tekinthető-e „cigánytalanítási” alternatívának, különösen ha tekintetbe vesszük Kádárék politikájának párhuzamait a felvilágosult abszolutizmuséval? Először is azt kell megnéznünk, ami a szociológiai és kulturális antropológiai kutatásokban régóta visszatérő, történeti modell azonban nem született rá: létezett-e egységes társadalmi (rendi) osztályként vagy etnikumként a cigányság, tekinthetjük-e tágabb társadalmi keretnek, amelyben gazdasági, társadalmi, életformabeli és kulturális meghatározottságok cigányként fognak egybe embereket? Beszélhetünk-e a cigányság felbomlásáról úgy, mint a parasztság esetében? A cigányságot, mint életformát és életfenntartó létet akarták Kádárék felszámolni strukturális társadalomszervezéssel²⁶?

²⁵ Kovách Imre: A magyar társadalom paraszttalanítása, európai összehasonlításban. *Századvég*, 2003/2. 41–65.

²⁶ Kovách Imre kifejezése. A társadalom egészére vonatkozó szerkezetátalakítást jelent, melynek részeként a paraszt megszűnik paraszt lenni. A cigány pedig

Bárhogy válaszolunk is a fentebb megfogalmazott kérdésekre, az asszimiláció összefügg a mobilitással és alapvető, hogy milyen mértékben van szerepe a hatalmi beavatkozásnak (kényszerasszimiláció) és a társadalom egészének átalakulásától nem elválasztható folyamatoknak (spontán asszimiláció).

A parasztság és a cigányság felbomlásában, de legalábbis változásaiban van/lehet némi azonosság, mert egyik sem egységes társadalmi csoport és mindkettő társadalmi kategória. Abból, amit a „cigány” társadalomtörténetről fentebb mondtam, az következik, hogy a kulturális cigánytalanítás a strukturális cigánytalanítás következménye. Nem kultúrávesztés jár vele, hanem retradicionálizáció, olyasmi, amit Hobsbawm „kitalált tradíciónak” nevez.²⁷ Szórványos előzmények után ez kapott lábra az 1970-es évektől.

A cigánypolitikák további kutatásában, az asszimiláció értelmezésében fontos lehet a strukturális, a kulturális és az etnikai cigánytalanítás vizsgálata, amely kiterjed a társadalmi arányok változásának együttesére, a családi viszonyokra alapozott sajátos megélhetési stratégiákra, a tradícióvesztésre és a közösségi kontroll megszűnésére, valamint a nemzeti fejlődés útjaira. Ilyen jellegű megközelítést remélek Hajnáczy Tamás következő kötetétől, amely a központi cigánypolitika végrehajtásának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei, 1956–1989 közötti dokumentumait ígéri és ugyanolyan hasznos és izgalmas lehet, mint a 2015-ös kiadvány.²⁸

megszűnik cigány lenni – teszem hozzá. Azaz, mindkettő feloldódik, mint társadalmi kategória.

²⁷ Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence O.: *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

²⁸ <http://ujegylenito.hu/magyar-ecset/a-hatalom-olvasataban-a-kozponti-ciganypolitika-vegrehajtasanak-dokumentumai-borsod-abauj-zemplen-megyeben-1956-1989/>

Felhasznált irodalom

- Acton, Thomas A.: Egység a különbözőségben. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 2.* Bp. 1994. 89–98.
- Antalffy Gyula: Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága. *Népszava*, 1937. április 18.
- Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. Törzsek, nemzetségek. *Néprajzi Közlemények*, 1958. 1–2. sz. 152–173.
- Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerül. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008/1. 257–272.
- Harmat József: Hajnáczy Tamás (szerk.): „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.” Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989. *Korall*, 66. sz. 2016. 246–248.
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence O.: *The Invention of Tradition.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983
- Karsai László – Soós István: Cigányok, történelem, valóság. *Élet és Irodalom*, 1987/19. 10.
- Kovács Imre: A magyar társadalom paraszttalanítása, európai összehasonlításban. *Századvég*, 2003/2. 41–65.
- Kozákné Keszei Veronika: *Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig.* Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001
- Ladányi János: Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 1996/4. 27–41.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Ladányi János – Szelényi Iván: Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19.
- Madarassy László: A putri-negyed. *Néprajzi Értesítő*, 1905. 53–57.

- Murányi Gábor: *Lapmargó / Kényszeres átnevelés a Kádár-korban*.
<http://konyv.guru/lapmargo-kenyszeres-atnevelés-kadar-korban/>
(letöltés ideje: 2017. november 15.)
- Nagy Pál: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947–1948-ban. In: Márfi Attila (fél. szerk.): *Cigánysors. A cigányság történelmi múltja és jelene*. Pécs: Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 2009.117–134.
- Nagy Pál: Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatási helyzete 1957-ben. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest–Gödöllő: Magyar Néprajzi Társaság Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, 2010. 307–344. [Cigány Néprajzi Tanulmányok 15.]
- Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő, Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, 2011.
- Pogány György – Bán Géza: A magyarországi cigányság foglalkoztatottsági problémái. *Munkaiügyi Szemle*, 1958/5. 42 – 45.
- Sághy Erna: A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – A politika tükrében. Szakdolgozat, ELTE BTK, Új- és legújabb kori Magyar Történeti Tanszék, 1996.
- Szuhay Péter: A cigányság nem volt nemzetiség, s mi lett azáltal, hogy azzá lett? – Hajnáczy Tamás dokumentumgyűjteményének csemegéje kapcsán. *Új Egyenlítő*, 2016. március 14.

FERENC VIKTÓRIA¹

Kisebbségi oktatási mozaikok

Pusztai Gabriella – Márkus Zsuzsanna (szerk.):
Szülőföldön magyarul. Iskolák és diákok a határon túl.
Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017.

A Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központjának (CHERD)² köszönhetően 2017-ben összefoglaló kötettel gazdagodott a Kárpát-medencei magyar oktatáskutatás szakirodalmába. A kötet az óvodaválasztástól a doktoranduszképzésig, az oktatási szintek közül jónéhánnyal foglalkozik, és földrajzilag is több országra kiterjedő, határokon átnyúló térség (bár nem a teljes Kárpát-medence) oktatásügyéről nyújt kutatásokra alapozott helyzetképet. Az itt először közölt, a szerkesztők felkérésére készült írások, abban segíthetnek, hogy az aktuális kisebbségi magyar oktatási problémákról áttekintésünk legyen. A határon túli magyar oktatásról eddigi ismereteink részben olyan köteteken alapultak, amelyek jellemzően csak egy-egy szempontból,³ vagy egy-egy régióra nézve adtak teljes képet,⁴ vagy egy-egy régióon belül egy

¹ A szerző nyelvész, a Nemzetpolitikai Kutatóintézet munkatársa, fevikt@gmail.com

² A központ honlapja: <http://cherd.unideb.hu/>

³ A határon túli magyar felsőoktatással foglalkozik nyelvi tervezési szempontból és régiókon átívelő módon például: Kontra Miklós (szerk.): *Sült Galamb? Magyar egyetemi tannyelvpolitika.* Somorja – Dunaszerdahely: Lilium Aurum Könyvkiadó, 2005. Oktatáspolitikai megközelítést alkalmaz és több régiót érint: Kozma Tamás (szerk.): *Kisebbségi oktatás Közép-Európában.* Budapest: FKI, 2005.

⁴ Lásd például: Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás helyzete Kárpátalján az ukrán államiség kialakulásának első évtizedében.* Ungvár: PoliPrint, 2005.; László Béla – Szabó László – Tóth Károly (szerk.): *Magyarok Szlovákiában IV. Oktatásügy (1989–2006).* Somorja – Dunaszerdahely: Lilium Aurum – Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006.; Gábrityné Molnár Irén – Mircsics Zsuzsa (szerk.): *Anyanyelvű oktatásunk.* Szabadka, MTT, 1997.

témakörre koncentráltak.⁵ Az utóbbi években számos folyóirat vállalta fel azt a hiánypótló feladatot, hogy a Kárpát-medencei kisebbségi oktatás egy-egy kérdéséről több ország tekintetében adjon átfogó képet tanulmányblokkokban.⁶ Ezen kívül a Kárpát-medencei kisebbségi magyarságról született összefoglalók egy-egy fejezet erejéig az oktatás kapcsán is igyekeznek regionális, összehasonlító perspektívában összegezni a legfontosabb tudnivalókat.⁷ Hiányzik azonban az olyan összefoglaló kötet, amely régiókon átívelve, minden oktatási szintre kitérve összegezné a kisebbségi oktatás mezőről való ismereteinket. Ebből a szempontból a most megjelent kötet olyan kezdeményezésnek tekinthető, amely ezt a hiányt próbálja pótolni, bár teljes egészében nem tölti be az űrt.

A kötet szakmai háttérét biztosító magyarországi tudományos műhely hosszú múltra tekint vissza az oktatáskutatásban. Az 1990-es évek elején megindult oktatási expanzió jelenségének, kiváltó okainak és következményeinek rendszeres vizsgálata olyan erős irányná vált az Debreceni Egyetemen, hogy majd két évtized elteltével, 2007-ben önálló kutatóközpont létrehozását tette indokolttá. A Debrecenben folyó oktatáskutatások spektruma folyamatosan szélesedett. A kezdetben az északkelet-magyarországi régióra fókuszáló kutatásokból kiderült, hogy az oktatásban tapasztalható folyamatok határokon átívelve fejtik ki hatásukat, így kulturális és társadalmi szempontból egységes vonásokat fedezhetünk fel Magyarországon, Románia és Ukrajna határ menti régióinak oktatási viszonyaiban.⁸ 2012-től, a komparatív előnyöket

⁵ Például: Szikszai Mária (szerk.): *Az erdélyi magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai. Tümpontok egy lehetséges stratégiához*. Kolozsvár, MTA Kolozsvári Területi Bizottság, 2010.

⁶ A teljesség igénye nélkül: a *Magyar Kisebbség*, 2006/1–2, az *Educatio* 2012/1, a *Kisebbségkutatás* 2012/3, 2013/4, 2014/4 számai.

⁷ Lásd például: Papp Z. Attila: A kisebbségi oktatás politikai, jogi, társadalmi keretei. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest: MTA Nemzeti és Etnikai Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, 2008, 384–389; Csete Örs – Papp Z. Attila – Setényi János: Kárpát-medencei magyar oktatás az ezredfordulón. In: Bitskey Botond (szerk.): *Határon túli magyarság a 21. században.*, Budapest, Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010, 126–165.

⁸ Lásd például: Kozma Tamás – Pusztai Gabriella: Hallgatók a határon – Észak-alföldi, kárpátaljai és partiumi főiskolások továbbtanulási igényeinek

szem előtt tartva, az itt folyó vizsgálatokat a határ menti térség nem magyar tannyelvű intézményeire is kiterjesztették.⁹

A kutatóközpont és a szerkesztők (Pusztai Gabriella, a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolája, valamint a Cherd vezetője és Márkus Zsuzsanna, a debreceni Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program doktorandusza, a Cherd kutatója), igen gazdag tapasztalattal rendelkeznek több ország többségi és kisebbségi oktatási rendszerének összehasonlító kutatása terén, így akár arra is bátran vállalkozhatnának, hogy integrálják a határon túli kisebbségi magyar oktatáskutatás témáját a magyarországi oktatáskutatás kontextusába. Ugyanakkor a most megjelent kötet címéből („Szülőföldön magyarul. Iskolák és diákok a határon túl”) látjuk, hogy itt nem számíthatunk Magyarország és a szomszédos országok viszonylatában összehasonlító elemzésekre, hanem a szomszédországi kisebbségi viszonyok kerülnek összehasonlításra. Ez azonban csak részben van így, hisz a kötet többet kínál, mint amit a lakonikus cím elsőre sugall: találunk benne írást, mely magyarországi adatokkal is operál, ezzel is összeveti a határon túli kutatási eredményeket (ilyen például Bán Gergely Károly, vagy épp a szerkesztők (Pusztai és Márkus) tollából született tanulmány). A címválasztás így a tartalom ismeretében kicsit talán szűkítő, de közben összecseng a rendszerváltás utáni határon túli magyar oktatásügy legfontosabb célkitűzésével: a szülőföldön magyarul tanulás igényével, és az ehhez szükséges intézményi keretek megerősítésével, megteremtésével. Megjegyzendő ugyanakkor az az erős áthallás is, ami a kötet címe és a budapesti Bethlen Gábor Alap által biztosított egyik legjelentősebb határon túli oktatási támogatás, a „Szülőföldön Magyarul Pályázati Program”¹⁰

összehasonlító vizsgálata. In: Kelemen E. – Falus I. (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó, 2006.

⁹ Pusztai Gabriella – Hatos Adrian – Czeglédi Timea (szerk.): *Third Mission of Higher Education in a Cross-Border Region*. Debrecen, University of Debrecen, Cherd, 2012.

¹⁰ A magyar tannyelvű oktatási intézményekbe iratott gyermekek után igényelhető nevelési, oktatási támogatás néven is ismert pályázati program aktuális felhívása elérhető itt:

http://bgazrt.hu/tamogatasok/palyazatok_tamogatasok_2017/szulofoldon_magyar_ul_palyazati_program_2016_2017/

elnevezése között fennáll, holott a kötetben csak közvetett módon van szó az anyaország támogatáspolitikájáról.

A rendszerváltást követően az intenzíven meginduló oktatási expanzióhoz csatlakozva, a szomszédos országok magyar kisebbségi közösségei arra törekedtek, hogy minél több oktatási szinten, minél nagyon számban hozzanak létre, vagy erősítsenek meg magyar tannyelvű oktatási intézményeket, ezzel biztosítva, hogy a szülőföld elhagyása nélkül helyben legyen lehetőség a teljes oktatási rendszer anyanyelven való elvégzésére.¹¹ Ugyanakkor a rendszerváltás óta eltelt több mint negyed évszázad azt is megmutatta, hogy a mennyiségi expanzió nem kalkulált pontosan a várható diákszámokkal, és azzal sem, hogy az egyéni oktatási életutakra egyéb tényezők is hatással vannak. Ilyenek egyrészt az államok oktatáspolitikájának változásai, másrészt a hatékony államnyelvtanítás hiányosságai és a társadalmi integrációhoz szükséges többnyelvű kompetenciák szükségessége között felgyülemlett feszültség, amely a magyarul tanulók egy részét eleve eltéríti a magyar nyelvű oktatási útvonalról a többség nyelvén működő intézményekbe.¹² Harmadrészt a határok átjárhatósága, 2011-től a magyar állampolgárság megszerzésének könnyített lehetősége, a szülőföldi életkörülmények ellehetetlenülése (pl. a 90-es évek Vajdaságában, vagy jelenleg Kárpátalján), avagy egyszerűen a fiatalabb generáció mobilitáshoz való bátrabb hozzáállása Magyarországra, vagy az annál távolibb országok vonzerejét erősítik a szülőfölddel szemben.¹³

A kötet első fejezete, amely a „*Mérlegen*” címet viseli, arra törekszik, hogy átfogó szintézist nyújtson, ismertetve régióként a magyar intézményrendszer sajátosságait, illetve annak főbb problémáit. Mindez országoként eltérő mélységben valósult meg.

¹¹ Ferenc Viktória: A kisebbségi magyar felsőoktatás és nyelvi kihívásai a Kárpát-medencében: problémák és feladatok. *Regio*, 2010/3, 59–89.

¹² Papp Z. Attila: Többségi nyelvű iskolaválasztás kisebbségben, avagy a PISA-adatoktól a Kárpát-medencei diskurzusokig. *Kisebbségkutatás*, 2013/4, 7–18.

¹³ Papp Z. Attila – Ferenc Viktória – Márton János – Morvai Tünde – Szerbhorváth György – Zsigmond Csilla: *GeneZYs 2015. Külhoni magyar fiatalok a Kárpát-medencében, összefoglaló adatok*. In: Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség. Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Budapest: Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány – MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2017, 193–237.

Erdély tekintetében Murvai László statisztikai adatok feldolgozásán alapuló tanulmánya az erdélyi magyar oktatás szórványosodásáról, a diákpopoláció csökkenéséről számol be, kimutatva, hogy mintegy 20%-nyi magyar diák jár többségi intézménybe. A fejezet másik erdélyi vonatkozású írása Pálfi Józseftől a Kárpát-medencei magyar felsőoktatási expanzió egyik eredményét, a Partiumi Keresztény Egyetem létrejöttét és működésének történetét mutatja be, 25 év távlatából, leíró jelleggel. A vajdasági oktatási mérleget Gábrity Molnár Irén készítette el: a szerbiai magyarok esetében ma is képzettségi lemaradást mutatnak a statisztikák az országos átlaghoz képest. A legsúlyosabb és legaktuálisabb regionális problémának a vajdasági fiatalok tanulmányi célú elvándorlását tartja a szerző: úgy véli, közülük mindössze 20% tér vissza szülőföldjére. Orosz Ildikó a kárpátaljai magyar oktatás elmúlt 25 évét az ukrán oktatáspolitikai változások viszonylatában értékeli, különös tekintettel a nyelvi problémákban gyökerező iskolaválasztásra, és a magyar érettségizők kimeneti teljesítményére. Tanulmányában az oktatás minőségének problémáját is felveti, amelynek szintjét véleménye szerint úgy lehet emelni, ha az oktatási rendszer szereplői, tanárok, diákok, nemcsak az ukrainai kritériumoknak kívánnak megfelelni, hanem tudatosan törekednek Magyarországgal, vagy a Kárpát-medence más országaival való versenyképességre (pl. Kárpát-medencei tanulmányi versenyeken vagy pedagógiai továbbképzéseken való részvétellel). A kárpátaljai rendszerszintű oktatási kihívásokat árnyalja Pecsora Krisztina tanulmánya. Egy 16 éves kárpátaljai tanuló pályájának elemzésén alapuló esettanulmánya kifejezetten a nyelvek (az ukrán és az angol) elsajátítása kapcsán megjelenő állami elvárásokat elemzi. A szerző arra keresi a választ, hogy a környezet nyelvi arányai, az iskolai nyelvoktatási módszerek és az egyén első nyelvének fejlettségi szintje, valamint attitűdje hogyan hat a további nyelvek elsajátítására. A szlovákiai oktatási folyamatokról mindössze egy tanulmányt találunk a kötetben. Morvai Tünde regionális kutatást ismertet, amely a közép-kelet-szlovákiai magyar tannyelvű középiskolák végzős diákjainak továbbtanulási terveiről, illetve az ezzel kapcsolatos tájékozódási szokásairól készült. A kutatás fő megállapítása, hogy a szülők iskolai végzettsége differenciálja a továbbtanulási szándékot, valamint, hogy a továbbtanulást fontolgató diákok között a magyarországi egyetemek és főiskolák vonzereje alacsonyabb mint a lokális intézményeké. A

megkérdezett diákoknál a lakóhelyhez való közelség jelent döntő motivációt: a kassai és eperjesi egyetemek a legvonzóbbak. A fejezet utolsó tanulmánya kicsit eltér az előzőektől: Bán Gergely Károly ugyanis 1922 és 1940 között, Budapesten megjelent földrajz tankönyvekben vizsgálja a trianoni döntés következményeként megváltozott földrajzi tér konstruálásnak folyamatát.

A második fejezet „*Tehetség és felelősség*” címmel már kifejezetten a felsőoktatási intézmények szerepét és lehetőségeit járja körül zömében empirikus kutatásokra épülő tanulmányokkal. A határon túli oktatási expanzió során a magyar nyelvű kisebbségi felsőoktatás kiépülése volt a leglátványosabb, és a legnagyobb beruházással járó folyamat. Nem véletlen, hogy ezzel külön is foglalkozik a kötet. A két szerkesztő, Pusztai Gabriella és Márkus Zsuzsanna közös tanulmánya öt ország (köztük Magyarország) tizenhárom felsőoktatási intézményének 1739 hallgatójától gyűjtött adatai (IESA adatbázis) alapján arra a kérdésre keresi a választ, hogy a magyarországi hallgatói populációval összevetve, vajon a kisebbségi felsőoktatás résztvevői, régióktól függetlenül rendelkeznek-e egységes csoportjegyekkel. Az elemzés több tényező együttes vizsgálata alapján megállapítja, hogy fontos regionális különbségek mutatkoznak a határon túli hallgatók között a családi státusz, az anyagi helyzet, a munkafelfogás, az általános bizalomérzet, valamint a vallásosság tekintetében, s különösen a felvidéki alminta mutat eltérő jegyeket a másik három nagy régióhoz viszonyítva. Takács Zoltán leíró tanulmánya is tágabban, több országra (Szerbia, Ukrajna, Szlovákia) kiterjedően foglalkozik a magyar kisebbségi egyetemalapításokkal. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a kisebbségvédelemi, kisebbségpolitikai elgondolások túlzottan érvényesülnek a szakmai elvekkkel szemben; illetve arra, hogy a helyi akadémiai elit mindhárom országban megosztott. Papp Z. Attila tanulmánya földrajzilag egy szűkebb régiót vesz górcső alá és egy szinttel feljebb lép a felsőoktatásban: 49 kárpátaljai származású PhD hallgatóval készített interjú alapján csoportosítja a doktori képzésbe jelentkezőket. Az anyagi és a szakmai azonosulás szempontjai mentén négy „doktorandusz-típust” hoz létre, melyek: a Hős, a Küszködő, a Pragmatikus halogató és az Akadémiai karrierista. A kvalitatív szempontú elemzés az egyéni motivációk felől vizsgálja azt, hogy a doktori képzés szintjén is érvényesülő eltömegesedési folyamatok, hogyan befolyásolják a képzés eredeti funkcióját, a

tudományos utánpótlásképzést. Veres Valér a romániai magyarok oktatási esélyegyenlőségeiről szóló, népszámlálási adatok alapos elemzésére támaszkodó tanulmánya megállapítja, hogy 2002–2011 között növekedett a magyar nemzetiségű beiskolázottak száma és országos aránya is az általános és középiskolai szinteken. Bár a felsőoktatásban is növekedett a magyar fiatalok aránya, de ők kisebb eséllyel kerülnek be az egyetemre, mint román társaik. Részben a romániai folyamatok megértéséhez járul hozzá kvantitatív elemzésével Bernáth Krisztina, aki a tanulói attitűdöket vizsgálja a Partiumi régió magyarországi és romániai egyetemeinek hallgatói körében. Flóra Gábor esettanulmánya pedig már kifejezetten a Partiumi Keresztény Egyetem szempontjából vizsgálja az egyházak felelősségvállalását az egyetemalapítási folyamatban.

A szerkesztők a harmadik fejezetben „Új utakon” cím alatt gyűjtik össze azokat az aktuális kihívásokat, amelyek a határon túli magyar oktatást a jelenben érintik. A fejezet hiányossága, hogy bár igen fontos témákat vet fel a szülői iskolaválasztástól a romák oktatási részvételén át a pedagógusképzésig, de lényegében csak kárpátaljai és erdélyi esettanulmányok szintjén ismerkedhetünk meg e témákkal. Kárpátalja kapcsán Nánási-Molnár Anita és Séra Magdolna közös tanulmánya szülői kérdőíveken és interjúkon alapul. A nyelvész szerzők az óvoda- és iskolaválasztást vizsgálták és ezen belül külön értelmezték a nyelvi és a nem nyelvi tényezőket. Fontos motívum az oktatás minőségének kérdése a tannyelv-választásban, melyet az óvodákban a matiné, ünnepségek színvonalával, valamint az idegennyelv-oktatási lehetőségekkel mérnek a szülők, az iskolákban pedig az államnyelv elsajátítása válik meghatározóvá. A kárpátaljai magyar anyanyelvű romák iskoláztatása szorosan kapcsolódik az előző témához, hiszen a szülői intézményválasztására is hatással lehet az osztály összetétele, a roma tanulók aránya. Fónai Mihály és Cséke Katalin hiánypótló tanulmánya ezzel a témával foglalkozik, a szerzők megfogalmazásában: a kárpátaljai magyar „kisebbség kisebbségével”. Az itteni magyar anyanyelvű romák többnyire magyar iskolákba járnak. Az itt jelentkező integrációs problémák kezelésére jelentek meg egyházak és civil szervezetek részéről (a magyarországi Tanodához, vagy az Igazgyöngy Alapítvány iskoláihoz hasonló céllal) kiegészítő oktatási tevékenységek, kifejezetten a romák számra. Ezekről az iskola-előkészítő vagy az intézményes oktatással párhuzamosan működő

felzárkóztató, lelki gondozással összekötött kezdeményezésekről tájékozódhatunk a tanulmányból. Bár a bevezetőben arra kapunk ígéretet, hogy terepi kvalitatív kutatási adatok elemzésére is sor kerül, ezek gyűjtéséről nem sokat tudhatunk meg, és a tanulmány csak két interjú (személyes közlés) szemelvényeit tárja elénk, és az is leíró jellegű marad. A romániai magyar oktatás aktuális kihívásait négy tanulmány tárgyalja. Mandel Kinga Magdolna a 2012-es romániai iskola-előkészítő reform utóéletét vizsgálta Székelyföldön a helyi oktatási szereplők körében készített interjúkkal. A nem elég körültekintően bevezetett, ám egyébként pozitív tartalmú reform elszenvedői közé sorolja az intézményeket (melyek egy részében gyerekhány, másik részében gyerektöbblet keletkezett), a kísérleti osztály tanulóit és pedagógusát, illetve a szülőket, akiket az átmenet megterhelt. A szakképzés területe az oktatáskutatásban általában alulreprezentált, ugyanakkor az elméleti képzések túlsúlya, a diplomás munkanélküliség jelenségének megjelenése miatt egyre nagyobb figyelem összpontosul erre a gyakorlat-orientált képzési formára is. Ezért is hiánypótló, hogy a kötet a romániai magyar középfokú szakképzés vonatkozásában is tartalmaz egy írást Bíró A. Zoltán és Bodó Julianna szerzőpárostól. A tanulmány a romániai szakképzés rendszerének fontos jogi-adminisztratív változásaira hívja fel a figyelmet, illetve arra világít rá, hogy a (romániai országos, kisebbségi magyar, valamint magyarországi) erőforrások együttes adottsága révén a szakképzés egyre inkább a nemzetiségi intézményi bázis meghatározó szereplőjévé válik Romániában. A magyar pedagógusképzés romániai helyzetét – amely a teljes kisebbségi oktatási alrendszerre hatással van, valamint a felsőoktatás egy speciális szakterülete – két esettanulmány tárgyalja, bár mindkettő a Babeş–Bolyai Tudományegyetem óvodapedagógus- és tanítóképzésének hallgatóit vizsgálja. Szabó-Thalmeiner Noémi 2002–2015 között végzett kutatásai alapján, longitudinális megközelítésben úgy látja, hogy az idő előrehaladtával a hallgatók egyre elégedettebbek a képzés színvonalával. A tanóra megszervezésére vonatkozó ismereteik mellett ugyanakkor igényelnék, hogy a szülőkkal való kapcsolattartás, a konfliktuskezelés területén is készítsék fel őket a pályára. Stark Gabriella a pályaválasztási motivációkra helyezi a hangsúlyt kérdőíves kutatásának feldolgozásakor. Adatai alapján megállapítja, hogy a pedagógusképzés választását a pálya iránti elköteleződés és a

tudásvágy határozza meg leginkább, de érvényesül a hallgatók körében a regionális kisebbségi egyetem vonzereje is, vagyis a legközelebbi egyetemen való magyarul tanulás vágya.

Az imént ismertetett három nagy fejezet összesen tizenkilenc tanulmányt tartalmaz. Egyértelműen pozitív, hogy a senior kutatók mellett, a kötetben több fiatal kutató is lehetőséget kapott a bemutatkozásra. További erősség, hogy nagyságrendileg az írások kicsit több mint fele épül friss empirikus kutatások eredményeire, a másik rész pedig oktatáspolitikai szempontú helyzetleírásnak felel meg, ami jól kiegészíti egymást.

Ugyan a szerkesztők célja az volt, hogy mind a négy nagy határon túli régió (Erdély, Felvidék, Vajdaság és Kárpátalja) oktatásával foglalkozzanak a kötetben, a tanulmányok földrajzi dimenziói nagyrészt a debreceni oktatáskutató központban végzett kutatások, az így kialakult kapcsolati hálók alakították: így erősebben vannak jelen a kiterjesztett északkelet-magyarországi régiót képviselő romániai (ezen belül főleg a partiumi) és kárpátaljai szakemberek tanulmányai. Vajdaság és Szlovákia viszonyai csak szórványosan jelennek meg a kötetben: egy-egy önálló (Gábrity Molnár Irén és Morvai Tünde) és egy-egy összehasonlító tanulmányban (Takács Zoltán, valamint Pusztai Gabriella és Márkus Zsuzsanna). Az ausztriai, horvátországi és szlovéniai magyar nyelvű oktatásról, esetleg a nyugat-európai vagy a tengerentúli diaszpóra anyanyelvi oktatásáról viszont részleges képet sem kapunk. (Ugyan ez nem is szerepelt a szerkesztők céljai között, de talán jogos igény lenne, hogy a témával foglalkozó összefoglaló kötet kitérjen e szegmensekre is.) Még a földrajzi dimenzióknál maradva, érdekes kép tárul elénk, ha a szerzők affiliációjára vetünk egy pillantást: tizenegyen (doktorandusként, oktatóként, kutatóként) valamely magyarországi egyetemhez, kutatóintézethez kapcsolódnak, kilencen romániai intézményekhez kötődnek, ketten vajdaságihoz, egy pedig kárpátaljaihoz. A szülőföldön élő és dolgozó szerzők kapcsán olyan személyekkel is találkozhatunk, „akik maguk is aktív formálói a kisebbségi oktatáspolitikának”, ami a szerkesztők bevezetője szerint a munkák érvényességét növeli (8.), véleményem szerint ugyanakkor az objektív elemző szempont sérülésének veszélyét is magában hordozza.

A határon túli magyar oktatás különböző jelenségeinek értelmezésekor, néhány tanulmánytól eltekintve, hangsúlyosabban

jelennek meg a helyi, esetleg a környező országok magyar kisebbségei körében végzett hasonló témájú kutatásokra való hivatkozások, de háttérbe szorul az adatok nemzetközi elméletekkel, kutatási eredményekkel való elemző összevetése, ami a kisebbségi oktatás gazdag, nem magyar nyelvű szakirodalmának ismeretében markánsabban is érvényesülhetett volna. A *Szülőföldön magyarul* c. kötetet jó szívvel ajánlom mindenkinek, akiben szakmai vagy laikus kíváncsiság lakozik a határon túli magyarok oktatásának aktualitásai iránt: minden bizonnyal jó néhány kérdésére talál választ az érdeklődő, ha fellapozza a kiadványt.